

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

2012

№ 4 (64)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 4 від 27 грудня 2012 р.)*

Дніпропетровськ
2012

Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2012. – № 4 (64). – 660 с.

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 120 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59 • Передплатний індекс – 37554

**Збірник включено до переліку
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, вміщено інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. **С.М. Алфьоров** (голова); д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р філос. наук, доц. **В.В. Кузьменко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук, доц. **Т.П. Мінка**; д-р юрид. наук, проф. **Л.Р. Наливайко**; д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук, проф. **Є.Д. Скулиш**; д-р юрид. наук, проф. **В.М. Тертишник**; д-р юрид. наук, проф. **К.О. Чаплинський**; канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, доц. **О.М. Обушенко** (відп. секретар); канд. юрид. наук, проф. **І.Р. Шинкаренко**; канд. юрид. наук, доц. **О.В. Кириченко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ, ІСТОРИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Л.Р. Наливайко

доктор юридичних наук, професор

М.П. Шаркань

слухач магістратури

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.132 : 341.01

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, ЮРИДИЧНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Розкрито доктринальні та нормативно-правові підходи до змістовного навантаження принципу верховенства права. Проаналізовано міжнародні акти, чинне законодавство України, рішення Конституційного Суду України щодо тлумачення принципу верховенства права. Визначено відповідність української внутрішньодержавної політики європейським стандартам верховенства права.

***Ключові слова:** Венеціанська комісія, верховенство закону, верховенство права, європейське законодавство, Конституція України, принцип, справедливість.*

Раскрыты доктринальные и нормативно-правовые подходы к смысловой нагрузке принципа верховенства права. Проанализированы международные акты, действующее законодательство Украины, решения Конституционного Суда Украины относительно толкования принципа верховенства права. Определено соответствие украинской внутригосударственной политики европейским стандартам верховенства права.

***Ключевые слова:** Венецианская комиссия, верховенство закона, верховенство права, европейское законодательство, Конституция Украины, принцип, справедливость.*

In this article doctrinal and legal approaches to the substantial burden of the rule of law. Analyzes international acts, the legislation of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine on the interpretation of the rule of law. Defined conformity of the Ukrainian domestic politics European standards of the rule of law.

***Keywords:** Venice commission, the rule of law, rule of law, european law, the Constitution of Ukraine, the principle of justice.*

Постановка проблеми. Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський Суд з прав людини закріплює стандартний основоположний принципі верховенства права та дає тлумачення цього принципу. Україна ратифікувала цю конвенцію та за-

кріпила принцип верховенства права у своєму законодавстві, тим самим взявши на себе зобов'язання дотримуватися цих європейських, національних стандартів. З моменту утвердження Україною незалежності відбулося відродження ліберально-демократичної традиції у вітчизняному конституціоналізмі. Концепція демократичної, правової держави стала складовою частиною української державницької ідеології [1, с. 43].

Метою статті є аналіз стандартів європейського законодавства щодо захисту прав людини, основоположних свобод, поняття та реалізація принципу верховенства права в європейському просторі та поняття верховенства права та його юридичне закріплення в чинному законодавстві України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В українській юридичній літературі концепції верховенства права проаналізовані у працях таких відомих учених, як В. Авер'янов, В. Бабкін, С. Головатий, А. Заєць, О. Зайчук, М. Козюбра, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабінович, В. Шаповал, С. Шевчук та ін. Проте осмисленню принципу верховенства права присвячено переважно наукові статті. Винятком є видана в 2006 році у трьох книгах монографія С. Головатого «Верховенство права». Тож і розробка загальної теорії верховенства права, пристосованої до сучасних реалій, є вкрай актуальною [6, с. 39].

Виклад основного матеріалу. Рух України в напрямі розбудови демократичної та правової держави, поступове зближення національної правової системи з країнами західних традицій права зумовлюють потребу в сприйнятті праворозуміння, підходів до правових принципів, які панують у розвинутих демократичних країнах. У цьому зв'язку тематика міжнародних стандартів прав людини видається однією з найбільш актуальних, оскільки має як теоретичне, так і практичне значення. Хоча міжнародні стандарти прав людини в силу своєї універсальності є вершиною цивілізаційного імперативу, однак і щодо них можна визначити основоположні елементи, до яких у першу чергу належить принцип верховенства права [2, с. 15].

Ідеал верховенства права став нині чи не найпопулярнішим у всьому світі. До нього постійно звертаються політичні діячі не лише Заходу, для якого ідеал верховенства права є обов'язковим для їх політично-демократичних систем, а й Сходу (комуністичний Китай), Півночі і Півдня. Він давно став найважливішою складовою міжнародно-правових актів, особливо присвячених правам і свободам людини і громадянина. Цей принцип все частіше фіксується у національних конституціях і законах, він є джерелом для національних та міжнародних судів. Принцип верховенства права набув характеру глобального ідеалу, але незважаючи на це, його поняття, на думку багатьох західних правознавців, досі залишається «сутнісно спірним». Не останньою спробою внести визначення у цей принцип Венеціанська комісія з прав, яка є дорадчим органом Ради Європи з питань конституційного права, який надає висновки про відповідність проектів законодавчих актів європейським

стандартам та цінностям [3, с. 30]. Україна вступила до Ради Європи у 1995 р та стала 37-м членом Ради Європи, взявши на себе низку зобов'язань, які викладені у Висновку Парламентської Асамблеї щодо вступу України до Ради Європи № 190 (1995). У рамках Ради Європи було створено унікальну ефективну систему захисту прав людини, що базується на численних міжнародно-правових договорах, які було розроблено та прийнято організацією. Створені Радою Європи механізми та інструменти становлять основу всієї європейської системи захисту прав людини. Головним елементом системи захисту прав людини Ради Європи та європейської системи захисту прав людини в цілому вважається *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод*, яка стала європейською відповіддю на Загальну декларацію прав людини 1948 р. Вона є старішим міжнародним документом (доповненим 14-ма протоколами), що гарантує всі основні визнані на сьогодні громадянські та політичні права, а також деякі інші права людини [4, с. 148]. І хоча положення Декларації мають рекомендаційний характер, вони є універсальними для всіх країн і тому стали основою розбудови системи міжнародних стандартів прав людини [5, с. 4]. У 1997 р. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., яка набула чинності у 1953 р. Конвенція стала реалізацією одного з головних принципів європейських держав, які визнають принцип верховенства права і гарантують основні права людини і свободи для своїх громадян, тим самим надаючи всім, хто перебуває під її юрисдикцією, доступ до Європейського Суду з прав людини [4, с. 148].

Чи не останньою спробою внести ясність у визначення цього, вкрай актуального принципу, стала доповідь щодо визначення поняття верховенства права, прийнята Венеціанською комісією на 86-му пленарному засіданні. Доповідь побудована, головним чином, на аналізі підходів до розуміння верховенства права в міжнародно-правових документах, конституціях та законодавстві низки країн, а також у науковій літературі. Потреба в підготовці цієї доповіді з наслідковим ухваленням резолюції, як це впливає з обґрунтування автора ініціативи, полягала передусім у тому, що на той час не всі органи Ради Європи (не кажучи вже про національний рівень держав-членів) використовували єдину термінологію у питанні тлумачення поняття «Rule of law». Основні аспекти значимої сторони доповіді такі: по-перше, в доповіді ставиться питання пошуку загальновизнаного чіткого розуміння поняття «rule of law» (що становить теоретичний бік справи) із спрямованістю на максимальну практичність здобутого результату. Тобто жодним чином не ставиться за мету вести пошук «формального визначення» поняття «верховенства права», що на початку було притаманно практично всьому загалові вітчизняних науковців, які прямо чи опосередковано зачіпали цю тематику. Завданням було викласти теоретичні основи розуміння верховенства права, з тим щоб озброїтися конкретним інструментарієм його практичного застосування. По-друге, принцип обов'язково складається з низки важли-

вих елементів, стисло розкриваючи їх зміст: законність; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя; дотримання прав людини; заборона дискримінації та рівність перед законом. По-третє, важливими також є наведені в доповіді тези про те, що «верховенство права є концепцією, властивою всім статтям Конвенції». Якщо аналізувати практику Європейського Суду з прав людини в цьому питанні, то він дав можливість дійти одного з найважливіших висновків про те, що Суд ніколи не ставив завдання формального визначення цього принципу. Якщо аналізувати вступ у доповіді Венеціанської комісії, від самого початку варто зазначити, що, попри термінологічну схожість, поняття «верховенство права» не виступає синонімом поняття «верховенство закону», ані «правова держава». Сучасне розуміння поняття «верховенство права» запровадив британський правник-конституціоналіст професор А. В. Дайсі. Він вбачав у цьому понятті стримуючий фактор на противагу теоретично безмежній владі держави над особою. Як він вбачав, концепція «Rechtsstaat» (правова держава) зосереджується за своєю назвою, набагато більше на природі держави, походить з писаних конституцій. Тоді як «Rule of law» («верховенство права») за своїм походженням є наслідком судових рішень.

Більше можна почерпнути із судової практики Європейського Суду з прав людини. Суд вважає, що верховенство права є концепцією, властивою усім статтям Конвенції. Судова практика Європейського Суду з прав людини застосовує поняття верховенства права до багатьох питань за досить формальним підходом, починаючи від принципу законності у вузькому розумінні, проте розвиваючи різні аспекти щодо справедливої процедури і юридичної визначеності, також поділу влади та рівності перед законом. У справі *Golder v. UK* (1975) 1 EHRR 524 Суд зазначив: «Навряд чи можна досягнути верховенства права за відсутності можливості мати доступ до суду». Однак посилання Суду на верховенство права як на таке, що є властивим усім статтям Конвенції, надає цьому поняттю також і субстантивної (матеріальної) сутності. Найважливіші посилання на верховенство права містяться у таких документах Ради Європи:

- преамбула статуту Ради Європи, яка наголошує на «відданості» держав-членів «духовним та моральним цінностям, що є спільною спадщиною їхніх народів та справжнім джерелом свободи особи, політичної свободи і верховенства права – принципів, що становлять підвалини кожної правдивої демократії»;

- преамбула Європейської Конвенції з прав людини, в якій зазначається, що «уряди європейських країн ... є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів свободи та верховенства права» [7, с. 154].

Визнання конвенції та практики ЄСПЛ джерелами права для громадян України полягає не тільки в можливості захисту своїх прав ЄСПЛ, а і в тому, що коло випадків прийняття рішень на користь захисту прав

людини національними судами значно розширюється саме завдяки безпосередньому застосуванню цих актів. Так, спираючись на норми Конвенції у тлумаченнях ЄСПЛ, національними судами були захищені такі права людини, як право на справедливий судовий розгляд, на свободу та особисту недоторканність, право на життя, право приватного і сімейного життя, на свободу думки і слова, право на власність та інші [8, с. 65]. Що стосується українського поняття «верховенство права», то посилення на цей основоположний демократії принцип міститься в Конституції України та нормативних актах. В Україні визнається і діє принцип верховенства права ч. 1 ст. 8 Конституції України [9, с. 5]. Конституція України (далі – КУ) містить також низку інших юридичних інститутів і механізмів, які за належної реалізації здатні забезпечити втілення в життя принципу верховенства права. Серед них особливо варто назвати:

- положення ч. 2 ст. 19 КУ, відповідно до якого органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачений КУ та законами України. Це положення фактично відтворює одну з основних вимог верховенства права до визначення меж повноважень державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб – «недозволене заборонено»;

- положення ч. 3 ст. 57 КУ, згідно з яким закони та інші нормативні акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення, згідно з законом є нечинними. Цим положенням утверджується аксіоматичний правовий принцип «неопублікований нормативний акт не застосовується»;

- положення ст. 58 КУ, яке закріплює ще один аксіоматичний правовий принцип: «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії у часі, крім випадків, коли вони скасовують або пом'якшують відповідальність особи».

- положення ч. 2 ст. 55 та ч. 2 ст. 124 КУ, згідно з якими юрисдикції судів підлягають усі правові спори, тому суд за наявності такого спору не може відмовити у правосудді;

- положення ч. 1 ст. 152 КУ, відповідно до якого неправовими, неконституційними визнаються (за рішенням Конституційного Суду України) закони та інші нормативні акти, якщо була порушена встановлена Конституцією процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Перелік положень Конституції України, спрямованих на утвердження вимог принципу верховенства права, можна було б продовжити, проте й наведених досить для того, щоб дійти висновку, що верховенство права у нашому реальному житті передусім – верховенство Конституції. Розгляд верховенства права поза верховенством Конституції, як слушно зазначав свого часу Ю. Тодика – це шлях до вседозволеності та свавілля, що підтверджується сьогодні українською практикою. Разом з тим верховенство права і верховенство Конституції не є абсолютно іде-

нтичними поняттями. Деякі складові верховенства права і правової держави не завжди прямо фіксуються у конституціях і Конституція України не є винятком. Вони сформульовані переважно правовою наукою і судовою практикою, що ніяк не применшує їх значення для утвердження верховенства права [3, с. 30]. Як зазначав Д. Вовк, визначення принципу верховенства права повинно поєднати природно-правовий та позитивістські підходи. Він розуміє під верховенством права основоположний принцип права, який діє у правовій державі та є вираженням ідеї прима-та над державою і пріоритету природних прав людини в суспільстві, що знаходять свій прояв у верховенстві Конституції та правових законів. На думку М. Орзіха, верховенство права пов'язується з пануванням саме правового закону над усіма іншими нормативно-правовими актами та правозастосовними актами держави [10, с. 3]. Якщо брати практику Конституційного Суду України, то своїм рішенням у пп. 4.1 Рішення від 2 листопада 2004 р. (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) суд наголошує на тому, що «справедливість – одна з основних засад права, є внутрішньою у визначенні його регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права...». Як можна побачити, Конституційний Суд України вперше у своєму рішенні через вісім років після прийняття Конституції України вдається до аналізу змістовного навантаження принципу верховенства права. Це треба розуміти так, що тлумачення позитивного права через норми позитивного права є практично неможливим, а тому неминучим слід визнати використання засад права. Таким чином, можна погодитися з думкою В. Кампа та Р. Губаня про те, що, по суті, Конституційний Суд України у своєму рішенні визначив зміст принципу верховенства права в об'єктивному розумінні [11, с. 80]. За офіційним визначенням КСУ, верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовчу діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстави для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки і пропорційності юридичної відповідальності вчиненому

правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливості проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення [12, с. 40]. Також принципи верховенства права в Україні закріплені у кодексах і законах, наприклад у новій редакції Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПКУ) в ст. 8 зазначено: «Кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини». З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу цей принцип прямо зазначається у нормі статті. Так ч. 2 ст. 11 КПКУ встановлює: «Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорсткому нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність» [13, с. 8]. У нормі цієї статті чітко визначається відповідність чинного законодавства України основним європейським стандартам і вимогам, а саме ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність поводженню або покаранню» [14, с. 1].

Визначається цей принцип і в Кодексі України про адміністративні правопорушення, наприклад ч. 1 ст. 7 зазначає: «Ніхто не може бути підданий заходу впливу у зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах та в порядку, встановленому законом» [15, с. 6]. Демократичний принцип верховенства права визначається і в інших чинних нормативно-правових актах України.

Висновки. Спроби українських науковців щодо тлумачення принципу верховенства права у деяких аспектах збігаються з європейською думкою. З одного боку, в доповіді Венеційської комісії зазначається, що термінологічна схожість понять «верховенство права», «верховенство закону» не є синонімами, але все ж таки принцип верховенства права має певні обов'язкові елементи, які дають змогу розкрити або уточнити значення цієї норми-діфініції. Зовнішній вираз права у європейських поняттях, концепціях та рішеннях Європейського Суду з прав людини має посилення на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, у яких вказується, що принцип верховенства права належить усім статтям Конвенції. Таким чином, право має матеріальну сутність (субстантивну). З точки зору української позиції, принцип верховенства права, хоч це і викликає багато дискусійних питань з боку науковців, це є саме панування права в суспільстві, таке тлумачення цього принципу у своєму рішенні надав Конституційний Суд України. Цей принцип вима-

гає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовчу діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті демократичними ідеями справедливості, соціальної рівності, свободи. Праву властиві певні демократичні риси, які повинні бути юридично визначені і закріплені, тобто бути орієнтиром на справедливість, рівність, об'єктивність, моральність. Аналіз європейського законодавства у порівнянні з чинним українським законодавством дозволяє говорити про відповідність української внутрішньодержавної політики європейським стандартам верховенства права, європейському розумінню поняття і сутності права. Юридичне закріплення цього принципу здійснюється в Конституції та законах України. Україна ратифікувала європейські стандарти, тим самим відкривши шлях більш об'єктивному застосуванню і визначенню верховенства права.

Бібліографічні посилання

1. Кудряченко А. Ідея правової держави в контексті європейської інтеграції України / А. Кудряченко // Віче. — 2010. — № 16. — С. 43.
2. Руднева О. Міжнародні стандарти прав людини та принципи верховенства права: до проблеми співвідношення правових явищ / О. Руднева // Юридична Україна. — 2012. — № 4. — С. 15.
3. Козюбра М. Верховенство права / М. Козюбра // Право України. — 2012. — № 1–2. — С. 30.
4. Федорова А. Членство України у Раді Європи: нові перспективи співробітництва / А. Федорова // Право України. — 2007. — № 4. — С. 148.
5. Карпачова Н. З прийняттям загальної декларації прав людини розпочалася нова ера надій і сподівань кожного на право бути людиною / Н. Карпачова // Право України. — 2008. — № 72. — С. 4.
6. Гусарєв С. Новий крок у науковому осмисленні змісту та значення принципу верховенства права / С. Гусарєв, Р. Калюжний, О. Тихомиров // Віче. — 2009. — № 13. — С. 39.
7. Головатий О. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія / Головатий О. // Право України. — 2011. — № 10. — С. 154.
8. Лисенко О. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року як джерело права у правовій системі України / О. Лисенко // Віче. — 2011. — № 2. — С. 65.
9. Конституція України від 28 червня 1996 року // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
10. Рабінович П. Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації / П. Рабінович, О. Луців // Вісник Академії правових наук України. — 2012. — № 2 (69). — С. 3.
11. Устименко В. Принцип верховенства права: неповнота врахування в законодавстві України та наслідки / В. Устименко, Р. Джабраїлов // Право України. — 2007. — № 8. — С. 80.
12. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-2004 // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 5. — С. 40–45.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство з 19 листопада 2012 року. — К., 2012.
14. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / Конвенція від 04.11.1950 № ETS N 005 редакція діє с 27.05.2009.
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (зі змінами і доп.) // ВВР УРСР. — 1984. — № 51. — Ст. 1122.

Надійшла до редакції 21.11.2012

С.Д. Сворак
доктор історичних наук,
кандидат юридичних наук, професор,
академік АПН України
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)
340.15 : 321.011.7(477)

КОНЦЕПТ НАРОДОВЛАДДЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ У ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ Г.В. ВЕРНАДСЬКОГО

Крізь призму народовладдя запропоновано нове бачення проблеми генези та трансформації державно-правових структур, їх класифікації та концептуальної моделі державного устрою і права Київської Русі.

Ключові слова: народовладдя, Київська Русь, Г. В. Вернадський, держава, право.

Сквозь призму народовластия предложено новое видение проблемы генезиса и трансформации государственно-правовых структур, их классификации и концептуальной модели государственного устройства и права Киевской Руси.

Ключевые слова: народовластие, Киевская Русь, Г. В. Вернадский, государство, право.

Through the prism of democracy is offered a new vision of problem of genesis and transformation of state and legal structures, their classification and a conceptual model of the political system and right of Kievan Rus.

Keywords: democracy, Kievan Rus, G. V. Vernadskiy, state, right.

Постановка проблеми. Сучасне відродження української національної держави та розбудова правової системи зумовлює зміну не тільки суспільних, економічних, політичних відносин, але й ціннісно-світоглядних домінант національної самосвідомості і, відповідно, підвищення інтересу до проблем народовладдя у вітчизняних політико-правових ученнях ХІХ–ХХ століть. Потреба у поверненні до цієї теми продиктована недостатнім ступенем і якістю висвітлення багатьох питань, що внаслідок панування комуністичного, ідеологічного тоталітаризму та відвертої фальсифікації народовладних поглядів українських дослідників, звинувачень їх у буржуазному націоналізмі звузили коло теми у царині правознавства і суспільствознавства. Крім того, залишки старої великодержавницької ідеології Московської імперії та одностороннього компартійного тлумачення вчень про демократію, особливо в українській національній історії держави і права та сучасній політико-правовій думці в умовах гострої міжпартійної боротьби за владу, гальмують процеси завершеного, об'єктивного вивчення проблеми. Тож дослідження концепції народовладдя у наукових працях Г. Вернадського залишається актуальним завданням для вітчизняних науковців і сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Для формування українського наці-

онально-державницького світорозуміння, світобачення та світовідчуття слід знати, якими шляхами та через які стадії прийшла до нас концепція народовладдя та якою мірою вона поєднана з європейськими ідеями демократії. Тому, розглядаючи погляди на логіку демократичних традицій в наукових школах дослідників історії держави і права, цілком зрозуміло, що чітко викристалізувати концептуальні погляди Г. Вернадського на сутність народовладдя Київської Русі неможливо, тим більше, що його праця «Київська Русь», опублікована англійською мовою в 1948 році під патронатом Уельського університету в Лондоні, була перекладена і надрукована в Росії (Твер, Москва) лише у 1996 році, коли вже всім стало зрозуміло – СРСР не буде реставровано.

Оригінальне методологічне тлумачення концепції народовладдя Київської Русі Г. Вернадським, дарма що було досить аргументоване історичними фактами та подіями і становило інтерес для української наукової думки, однак не вкладалося у схему марксистсько-ленінської методології та комуністичної класово-партійної ідеології.

Теоретична аргументація Г. Вернадським демократичного устрою Київської Русі виходила за межі марксистсько-ленінського розуміння історичного розвитку держави і не підтверджувала формаційного принципу цієї ідеології – від рабовласницької до феодальної, далі буржуазної і соціалістичної держави. У зв'язку з цим робота вченого протягом півстоліття так і не була перекладена українською чи бодай російською мовами.

Попри свої, в основному проросійські погляди на історію Київської Русі, Г. Вернадський зробив великий внесок до української державно-правової думки. Він, перебуваючи за межами Радянської держави, виробив незалежний від компартійної ідеології спосіб мислення і надав систематизоване тлумачення демократичних засад української держави і права IX–XIII ст., у той час коли в Радянській Україні дослідники, які мали відмінний від офіційної ідеології погляд на сутність української держави – Київської Русі, були позбавлені такої можливості. П. Рядько акцентує увагу на тому, що національно-історична наука мала б значно більші досягнення, якби не зазнала згубного впливу й тиску ідеологічного тоталітаризму, моральних та фізичних репресій, які з кінця 20-х років і аж до останнього часу нівечили науковців, знищуючи найздібніших, найталановитіших з них, або збивали їх на манівці кон'юктурних засад. За далеко не повними даними, тільки в період із 1920 до 1941 року історична наука України втратила 185 талановитих учених, серед яких істориків – 80, істориків права – 20 [1, с. 16].

Із наведених цифр ясно, що українські дослідники народовладдя у галузі держави і права України під тиском репресій змушені були поділяти концепцію великодержавності Московської імперії, в якій домінуючою була думка, що українська спільнота не спроможна була без Московії утвердити себе великою, суверенною державною нацією. Інтерес до проблеми державного устрою Київської Русі був викликаний тим, що впродовж тривалого часу в європейській науковій думці точилася дис-

кусія про юридично-правовий і геополітичний консенсус Росії. Один із найвідоміших дослідників історії державно-правового устрою Росії Дж. Маріот вважав, що Росія відноситься до Азії не лише геополітично, але й за формою державно-правового ладу, вона не є і ніколи не була членом європейської сім'ї [4, с. 9].

Окреслюючи хронологічні рамки свого дослідження та осмислюючи генезу і становлення державно-політичного розвитку України, Г. Вернадський вказав, що Київська Русь – інакше кажучи Русь, існувала як середньовічна європейська держава в період від приходу варягів до монгольського вторгнення [2, с. 5]. Водночас він підкреслював, що міжнародне визнання Київської Русі, як осібної держави тривало від 878 до 1237 року [2, с. 12]. Щоб зрозуміти таку думку Г. Вернадського, слід зауважити, що цей період являє собою усталену форму державного устрою й влади та стали систему конвенційних норм і форм життя, домінування сталого суспільно-політичного порядку в Київській Русі, в якій, на його думку, мало бути щось таке, що змушувало людей любити її негативну сторону – постійне вторгнення степових кочівників з півдня та сходу, які не давали спокою населенню. Це «щось» було духом свободи – індивідуальної, політичної і економічної, – який домінував у Русі того періоду, і стосовно якого московський принцип цілковитого підпорядкування індивіда державі репрезентує разючий контраст [2, с. 26]. Найголовніше, на думку автора цих слів, те, що конструктивно-продуктивна роль контексту «духу свободи» не була його завершеним рефлексивним динамічним спрямуванням у суто одній фазі суспільного життя, а виміром суб'єкта в самоорганізації побуту, виробництва, обміну й самоврядування. Цей процес може бути простежений в Київській Русі в межах вказаного періоду. Свободу в концептуальному осмисленні Г. Вернадського державного устрою і права Київської Русі можна визначити як суб'єктивний, екзистенційний етап об'єктивної реальності, що виявляється сюжетною лінією саморозвитку.

Вивчаючи теоретичні та історичні джерела генези та трансформації Київської Русі, він поділяє періоди державного розвитку та протиставляє їх у порівняльному цивілізаційному розумінні. «На противагу Московській, Литовській державам, – пише Г. Вернадський, – Київська Русь була країною вільних політичних інститутів та вільної гри соціальних і економічних сил» [3, с. 26].

Виклавши попередні зауваження, автор «Київської Русі» підходить до аналізу вибудованої структури державних інститутів влади руських земель і розглядає їх з позиції об'єктивної реальності, викристалізовуючи конструкції народовладдя Київської Русі з типу існуючих свобод, що є цінним надбанням нації і силою життя її вільного «духу».

Ця праця вченого-ерудита стала зразком істинної історії держави і права українського народу на початковій стадії його націогенезу. Г. Вернадський вказує, що «в Київській Русі, як і у Візантії, монетарна економіка переважала над натуральним господарством», однак у Київській Русі устрій «торгового капіталізму» був головним фактором економі-

чної і соціальної еволюції країни» [4, с. 16]. Ніхто до цього не робив спроби розглядати так виразно, неупереджено і аргументовано державний устрій і право руських земель IX–XIII ст., адже з часів існування офіційної імперської російської історіографії Київська Русь, відповідно до взірця Московського царства та продукованої концепції монархічного устрою з феодалними економічними й політичними відносинами, розглядалася як перша стадія державного життя Великої Росії. Більше того, давня Русь – на думку істориків у дусі В. Пашуто, Л. Черепніна, Б. Грекова та інших – стала історичною колыскою трьох братніх народів – великоросійського, українського і білоруського. Цей спадок мав суцільно формаційний характер із притаманними раннім стадіям феодалізму ознаками. Тому концепт феодалізму був потрібен московській історіографії і став винятковою концепцією сутності державного устрою і права Київської Русі, незважаючи на те, що народи Київської Русі і Московського царства належали до різних етнічно-культурних груп, говорили різними мовами і між ними не було жодної схожості. Слов'яни «русських земель» сформувалися як етнос сталих територіальних громад, що склався внаслідок природного розвитку, освоєння чорноземної смуги Подніпров'я – Подністров'я та адаптації сільськогосподарського й ремісничого виробництва до географічних умов із чіткою самоідентифікацією, а також спільністю соціокультурного походження з єдиною мовою і міфологією, що простежує своє хліборобське коріння з виокремленим індивідуальним, сімейним господарством. Це, власне, й стало феноменом нації з народовладною домінантою, на відміну від європейських країн і Московії, де різноетнічні народи не змогли самоорганізуватися в державну єдність шляхом формування спільних народовладних інститутів. «Оскільки європейські країни одна за іншою – Іспанія, Португалія, Голландія, Великобританія, Франція, трохи пізніше Німеччина – кожна створювала свою колоніальну імперію», то «появилось декілька світових, на думку Г. Вернадського, держав», де спільних культурних основ і традицій не було [5, с. 10]. Константою способу життя, психології й етнокультурної традиції Великої Росії були політичні здобутки монголо-татар, а «з плином часу Росія, звільнившись від монгольського іга, зробила успіх в об'єднанні під своєю владою більшості території, де раніше правили монголи» [5, с. 21].

В історії держави і права українського й російського народів сьогодні чітко означені спільні риси та відмінності виникнення у них державної організації. В. Богданов пише, що поєднанням династичної традиції в монархії та деспотизму централізованої влади вміло скористалися князі Московські, «коли Іван III розбив новгородців за допомогою татар» [1, с. 205].

Аналіз державної організації «русських земель» київської доби Г. Вернадський здійснив у порівняльній площині з країнами Західної Європи й Євразії. Хронологічно, як ми знаємо, київська доба включає десяте, одинадцяте й дванадцяте століття. Ці три століття бачили сходження і розквіт феодалних інститутів у Західній і Центральній Європі: вони репрезентують те, що можна назвати феодалним періодом. Ціл-

ком закономірним є прагнення ряду істориків розмістити Київську Русь у ту саму схему та характеризувати її соціально-політичний режим як феодальний [2, с. 179]. У самій феодальній системі соціально-економічних і суспільно-політичних відносин закладені чинники державотворення, які зафіксовані в назві – монархія. В «Історії держави і права Росії» І. Ісаєва є найбільш поширений і найменш індивідуалізований серед багатьох підручників для правознавців тип визначення державного устрою Київської Русі. «Державний устрій Київської Русі, – пише І. Ісаєв, – можна визначити як ранньофеодальну монархію. Відносини сюзеренітету–васалітету ставили всіх підлеглих князю феодалів у відносини служивих людей» [3, с. 16-117]. Характерною особливістю досліджень вітчизняних науковців, які вивчали державний устрій і право Київської Русі, було визнання феодальної концепції, яку сформували промосковські дослідники адекватно до сформованого устрою Російської держави з часів Московського князівства. Концепція феодального устрою Київської Русі була розроблена цілеспрямовано й продумано, щоб подати у такий спосіб історичну спадкоємність Московського князівства, пов'язати попередню модель державно-правової системи «руських земель» у вигляді варіативно-повторюваних і неперервно модифікованих змін, укорінених у культурних системах українців і росіян та білорусів. У своїх дослідженнях державного устрою і правовідносин Київської Русі промосковськи орієнтовані автори ряду праць стверджують, що, по-перше, «Давня Русь стала історичною колицкою трьох братніх народів – великоруського, українського і білоруського», по-друге, «Давньоруська держава мала важливе історичне значення для розвитку Росії, України і Білорусі після нищівного руйнування Давньої Русі ордами монголо-татарського ханства» [5, с. 5]. Ідеологічна концепція феодального устрою Київської Русі уявляє історію Московської держави і права без українського народу, яка відповідала стабільності і загальній вимозі централізації влади на шляху до її зміцнення і розвитку. Показово, щодо цього є проста послідовність думок вітчизняних дослідників державного устрою Київської Русі, які кристалізуються у навчальних підручниках сучасної України та наукових працях із проблем державного устрою українського народу. Сформульований сучасними українськими дослідниками процес українського державотворення на його ранній стадії має таку односторонню схему: «Розвиток феодальних елементів у суспільно-економічному ладі, а також переростання органів племінного управління в державні органи влади сприяли перетворенню союзів племен у «княжіння» й «землі» державного типу» [6, с. 14].

Корінь помилки в обох випадках – один і той самий. Державність Київської Русі розглядається з марксистсько-ленінської позиції феодального соціально-економічного укладу. Проаналізувавши марксистську концепцію взаємозв'язку базису і надбудови, Дж. Колінгвуд довів, що «історичний матеріалізм Маркса та його колег не має безпосереднього впливу на історичну практику, а є реальною історією безпідставних спе-

куляцій» [4, с. 189]. Саме в цьому криється помилка К. Маркса, який взяв за основу суспільно-політичного укладу формаційний підхід, виокремив лише економічну складову, на якій, на його думку, ґрунтується каркас усіх сфер життя суспільства, а головною рушійною силою розвитку суспільства є класова боротьба [7, с. 425]. Його формаційна модель розвитку держави є однією гігантською помилкою, що стала базовою для його російських послідовників теорії розбудови соціалізму й призвела до занепаду держави, її економіки та культури.

Поняття «феодалізм» з його монархічними тенденціями не може відображати всю багатоманітність існуючих етапів суспільного життя державного устрою і права Київської Русі. У теоретичному баченні Г. Вернадського, сформованому під впливом нової картини світу у системі цивілізаційного розвитку, державність Київської Русі постає як цілком і повністю народовладна. «Руські демократичні інститути київської доби належать до класичних – грецького типу – до типу безпосередньої демократії. Передбачалася участь всіх громадян на зборах» [7, с. 204]. Він досить детально, системно та комплексно витлумачив у своїй концепції народовладдя всі існуючі на той час інститути державного управління, які з необхідністю співвідношення між собою логічно поєднані та становлять ланцюг генези і трансформації єдиної держави. Г. Вернадський виокремлює основні інститути державної влади, які співіснують досить автономно, й репресуючи віче, яке єднає всі суспільно-політичні інституції життя, систематизуючи звичаєві норми. «Міські збори, – на думку дослідника, – були загальним інститутом у давній Русі як у великих містах, так і в сільській місцевості. В цьому розумінні у кожного давньоруського міста було своє власне віче. Але зібрання у столиці землі репрезентувало собою віче в соціальному розумінні цього терміна, тобто як цілком розвинутий політичний інститут віче мало свій голос у вирішенні питання престолонаслідування, підтримувало або ж виступало проти кандидата з позиції інтересів міста, і, в певних випадках, навіть вимагало зречення князя, котрий знаходився у владі» [8, С. 204–205].

Отже, символом народовладдя Київської Русі та процесу державницької самоорганізації суспільства окремих руських земель, на думку Г. Вернадського, з якою погоджується і автор, стало віче столичного міста. Стольне місто з його демократією, безперечно, справляє найпотужніший владно-розпорядчий вплив на всі сторони суспільно-політичного, соціально-економічного й сімейно-побутового життя, на його життєдайну динаміку, виконує функцію наочної інтегральної мотивації до миру й співпраці.

Вочевидь, що міра історично необхідної спонтанності процесу державної самоорганізації у царині взаємодії стольного міста з іншими територіальними громадами пригородів і сільських поселень постійно зростала в міру утвердження і розвитку монетарної економіки Руських земель, «... у Київській Русі, як у Візантії, монетарна економіка домінувала над натуральним господарством. І, на відміну від Заходу, не феодальне помістя, а місто було головним фактором економічної і соціальної

еволюції країни» [2, с. 16].

Сьогодні важко диференціювати суто український досвід державотворення в VI-VIII столітті від досвіду інших європейських країн, і в першу чергу Візантійської та Римської імперій. «Візантія з її розвинутою торгівлею і прибутковими ремеслами вигідно виділялася на тлі аграрної і феодальної Європи». Не «натуральне господарство», а «монетарна економіка», на думку Г. Вернадського, панувала у Візантійській імперії [2, с. 115].

Монетарна економіка вимагала від представників сільськогосподарського виробництва, ремісників і купців вживання у ситуацію, передбачення можливих наслідків у процесі обміну товарною продукцією, прийняття рішень, які б дали бажаний результат, передовсім взаємну вигоду. Монетарна культура виявлялася практично в усьому – у звичаях, традиціях, суспільно-політичній поведінці, думці, в оформленні життєвого простору, власного сімейного й суспільного життя, у методах ведення сімейного господарства і спілкування. Монетаризм, як складова життєдіяльності, формував психологію, яка відповідала конвенційним угодам і нормам. Конвенційні угоди і норми, як супутники комерції у межах монетарної економіки, являли собою конструктивну співдружність необхідних взаємокоригуючих етапів суспільства. «У своєму найбільш значимому розумінні комерція означає будь-який вид обміну, здійснюваний людьми за допомогою взаємного переконання», що, за твердженням Г. Вернадського, об'єктивними є економічні передумови народовладдя [5, с. 465]. Головні тези його концепції демократичного устрою Київської Русі чітко визначені у роботі автора. Базисним він вважає те, що сільське господарство було таким же важливим елементом руської економіки, як і торгівля, оскільки ці дві сфери діяльності на Русі були тісно взаємопов'язані, особливо у формі інтенсивної торгівлі зерном» [5, с. 16]. Характеризуючи роль та місце варязького елемента в українському державотворенні, Г. Вернадський стверджував, що потенційні можливості варязької дружини з князем вживалися у продукване монетарною економікою суспільство, що було досить сприятливим для піднесення та зміцнення держави. Варяги на початковій стадії були запрошені Новгородом, пізніше – Києвом, для організації торгівлі та охорони торгових шляхів. Г. Вернадський зазначає, що «не всі варяги, які приходили до русів, були втягнуті у військові авантюри: більшість з них були залучені та об'єднані комерційними інтересами, адже процвітання Новгорода ґрунтувалося на торгових відносинах із прибалтами, а в одинадцятому і на початку дванадцятого сторіччя варяги були особливо зацікавлені в цих торговельних відносинах» [5, с. 356–357]. Якщо у світлі комерційних інтересів ми помічаємо співпрацю між слов'янськими купецькими факторіями та варягами, то історичний погляд у застосуванні до них державницьких традицій дає підставу стверджувати про їх народовладну подібність. Г. Вернадський стверджує, що «селяни в Скандинавії залишалися вільними в Київську добу і впродовж всіх середніх віків. Політично, на відміну від Заходу, важливою особливістю вважалося

зібрання сільських людей (Тінг), яке виконувало адміністративні і судові функції у скандинавських країнах десь до дванадцятого століття, – вважає вчений [8, с. 354]. На думку вченого, з якою ми повністю погоджуємось, перелічені процеси, факти і події являють собою не що інше, як типи, зразки народовладних інституцій русів і скандинавів. Саме домінування народовладної політичної культури варягів і русів сприяли взаємній політичній адаптації державницьких традицій, взаєморозумінню і співпраці у державних інститутах влади.

Через інститут князя в Київській Русі передається скандинавська традиція народовладдя та самоусвідомлення князем своєї ролі в державному управлінні. Тут Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що «правосуддя і військова оборона були тими галузями, в яких народ мав потребу в князі. Кожен київський князь в цю добу мав обов'язок знаходити згоду з вічем. Обидві сторони потім «цілували хрест», обіцяючи оберігати умови угоди» [7, с. 196–197].

Історія держави і права Київської Русі, що «живе» у масовій свідомості українського суспільства, має міфологізовану форму. Міф про феодалний устрій і монархізм князя Київської Русі для національної державницько-патріотичної пам'яті сучасників формує велич Великоросії і занепад Київської держави. Нове бачення історії держави і права Київської Русі викристалізувало у пропонованій науковій розвідці, сформоване на противагу новим традиціям монархізму, деспотизму, культу владної особи й державного тоталітаризму надало можливість по-новому розставити акценти та звільнити міфологізований образ української ранньodemократичної держави від ідеологічних антиукраїнських нашарувань.

Коли брати ці терміни загалом, то вони є певною мірою абстракціями і водночас класифікацією державних структур та їх інституцій влади. Отже, істинність історії держави і права Київської Русі є певність того, що наявні у тогочасних літописах свідчення вказують на одну конкретну відповідь – «земля» у розумінні народ та «волость» у розумінні влада виступають у своїй актуальності й повноті в єдності зі «князівством». Отже, відокремити «волость» від влади народу та «землю» від князівства неможливо, бо вони дають можливість пізнати різницю між владою князя, яка йому дається народом, й владою самого народу.

Висновки. Об'єктивно, на нашу думку, історична істина полягає в тому, що народ кожної Руської землі був сувереном своєї держави завдяки тому, що саме його військо з призначеним тисяцьким задовольняло й суверенітет землі, а князівська гілка влади мала організований комплекс мілітарних сил для боротьби з зовнішнім ворогом. «Руська армія в київський період, – стверджував Г. Вернадський, – складалася із двох окремих частин: дружини князів та головних бояр і ліченого ополчення» [8, с. 211].

У загальному плані легко збагнути, що концептуальна модель державного устрою і права Київської Русі, розроблена Г. Вернадським є, по-перше, глибоко значущою в плані розуміння її народовладного характеру; по-друге, в його моделі державна мова, зокрема терміни – «зем-

ля», «волость», «князівство», «мир», «правда», «Руська земля», «Руська правда» визначають відкриту думку тодішнього українського суспільства. Плідною є ідея Г. Вернадського стосовно політичної назви кожної руської землі – «мир». «Місцева громада («мир»), вважає вчений, була основною ланкою у системі давньоруського урядування й адміністрації як у місті, так і в сільських районах» [8, с. 221].

Науково-теоретична модель держави і права Київської Русі, обґрунтована Г. Вернадським, базується на достовірних джерелах і є реконструкцією картини минулого державницького життя русів та спробою звільнити його від фальсифікацій різного роду, особливо від ярлика феодального устрою і монархічної влади князя. Народовладні традиції логічно підводять до висновку, що свобода, добродійність, мир, правда і гідність людини роблять її будівельником й логічно зобов'язують творити своє життя на ідеях миру і правди.

Бібліографічні посилання

1. Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси. Русь, славяне, ари-занти, скифы, готы, гуны, пины, варяги / В. В. Богданов. – М., 2001.
2. Колінгвуд Дж. Ідея історії / Дж. Колінгвуд. – К., 1996.
3. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М., 2001.
4. Исаев И. А. История государства и права России : учебник / И. А. Исаев. – М., 1999.
5. Пашуто В. Т. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства / В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич. – М., 1982.
6. Пашенко В.О. Національні традиції державотворення в нарисах з історії політичної та релігійної думки : навч. посіб. для студентів вузів / В. О. Пашенко, П. В. Киридон, П. Г. Радько. – Полтава, 2000.
7. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ–ХХ століть : концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько ; відп.ред. П. С. Сохань. – К., 1999.
8. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед ; пер. с англ. М. А. Киссея. – М., 1990.

Надійшла до редакції 08.08.2012

О.М. Балинська

кандидат юридичних наук, доцент
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.12

СЕМІОТИЧНА РІЗНОАДРЕСНІСТЬ ПРАВА ЯК ТЕКСТУ

Проаналізовано право як текстовий виклад соціально значущої інформації, що можна розглядати у формі монологу, діалогу, полілогу, внутрішнього мовлення або безсуб'єктної комунікації з урахуванням антропологічних чинників – адресата й адресанта. Доведено, що право містить ознаки всіх цих стилів, що підкреслює його семіотичну різноадресність.

Ключові слова: *право, право-творець право-споживач, безадресність, антропосеміотика.*

Проаналізовано право як текстове изложение соціально значимої інформації, которое можно рассматривать в форме монолога, діалога, полілога, внутрішньої речі или бессубъектной коммунікації с учетом антропологічних факторів – адресата и адресанта. Доказано, что право содержит признаки всех этих стилей, что подчеркивает его семиотическую разноадресность.

Ключевые слова: *право, право-создатель право-потребитель, безадресность, антропосемиотика.*

The author analyzes the law as a text summary of socially significant information, which can be seen in the form of a monologue, dialogue, multilogue, inner speech and subjectless communication with considering anthropological factors – the recipient and the sender. It is proved that the law has signs of all these styles, emphasizing its semiotic differently-targeted.

Keywords: *law, law-maker, law-consumer, addressless, antroposemiotics.*

Постановка проблеми. Один із підходів до розгляду адресанта й адресата як антропологічних складових у сфері правовідносин трактує право як особливий стиль (жанр) подачі інформації. З урахуванням наявності специфічних для типової комунікації суб'єктів викладу права як окремого типу мовлення та його сприйняття такий підхід можна умовно поділити на п'ять основних сегментів: 1) право як монологічний тип мовлення; 2) право як діалогічний тип мовлення; 3) право як полілогічний тип мовлення; 4) право у формі правосвідомості як внутрішнє мовлення; 5) право як безсуб'єктна комунікація.

Мета статті – розглянути кожен із зазначених аспектів аналізу права як особливого стилю подачі інформації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми (через потребу синхронного й компаративного аналізу авторських положень з наявними розробками у цій сфері), ми здійснимо безпосередньо в контексті викладу основних положень.

Виклад основного матеріалу. *Монолог*, за загальноприйнятим визначенням, – це «довготривала мова дійової особи літературного твору, звернена до самої себе, до інших дійових осіб або до глядача; виголошення думок наодинці або перед слухачами» [1, с. 539]. Накладаючи це визначення на право як монологічний тип мовлення, можна сказати, що все зазначене також реалізується у праві: по-перше, беручи до уваги функціонування права у часі, воно є довготривалим; по-друге, право, однозначно, є мовою (викладене засобами мови); по-третє, наявне збірне поняття дійової особи із символічним означенням «право-творець»; по-четверте, мова права звернена як до самого автора «висловлювання», так і до інших «дійових осіб», тобто загалом до всіх соціальних суб'єктів певного правового поля, всіх учасників правовідносин. Єдина ремарка із попереднього словникового визначення монологу: стосовно права йдеться, звичайно, не про літературний твір, а соціокультурний простір, який у певному розумінні також створила людина, але він (на відміну від літературного твору) залишається незавершеним і постійно змінним.

Тобто право можна вважати різновидом монологу, а отже, йому мають бути притаманні всі монологічні характеристики. Почнемо з видової ознаки. Науковці виділяють шість найбільш уживаних видів професійно спрямованого монологу: опис, розповідь, повідомлення, оцінку, роздум і доказ, які відрізняються структурою організації [2]. Право по своєму також передбачає наявність цих видів монологу. Перші три види навіть вважаються до певної міри синонімічними, адже опис – це словесне зображення, вербальна передача об'єктів правової реальності; розповідь – словесне повідомлення про щось зі сфери права; повідомлення – інформація, викладена у праві для сповіщення правил поведінки. Ці види, власне, і є основою викладу права у законодавчій формі. Три наступні види монологу (оцінка, роздум і доказ) також присутні у праві, але вже у підзаконних нормативно-правових актах. Оцінка, що дається правовим діям соціальних суб'єктів, подіям у соціокультурному просторі, фактам із правової реальності та ін., обов'язково присутня у правозастосовних актах. Роздум як різновид міркування з елементами аналізу можна вважати основним методом юридичної герменевтики, що проявляється у трактуванні, тлумаченні правового матеріалу, тобто у різноманітних коментарях, інструкціях, положеннях тощо. Доказ наявний у праві аж у двох проявах: як незаперечний довід або факт, предмет або обставина, що свідчать про чию-небудь провину або навпаки (але це не стосується монологічного типу мовлення), а також як дія на підтвердження істинності за допомогою цих незаперечних доводів, фактів і т. д. (це, власне, і є монологом у розумінні доказування, доведення, що здебільшого проявляється у судових виступах адвоката, прокурора, свідка, потерпілого, звинуваченого та ін.).

Друга ознака монологічного мовлення – композиційна – також властива праву. Адже, як і в іншому прояві монологічного мовлення, у праві передбачено чітке визначення структури кожного окремого виду нормативно-правових актів, логічна завершеність висловлювання, забезпечення композиційної гармонійності, логічний перехід однієї частини до іншої, зв'язність мовлення в послідовному порядку тощо.

Третя ознака – тривале осмислення – є однією із чітко проявлюваних у праві: процедура творення права вимагає доволі великого проміжку часу, причому якщо йдеться про позитивне право, творене державою, цей процес чітко регламентований і передбачає точну послідовність дій, тривалих у часі (законотворчий процес), якщо ж говоримо про природне право, то період осмислення й усвідомлення правил співіснування як нормативних і загальних збільшується на роки, а іноді й на десятиліття чи століття (правотворчий процес). Але однаково (як у позитивному, так і у природному праві) тривале осмислення означає, насамперед, усвідомлення предмета опису, організацію висловлювання, оформлення думки, побудову програми мікросюжету право-випадку, мобілізацію власного досвіду право-творця тощо.

Четверта ознака – дотримання загальних вимог логіки, що у засто-

суванні до права означає чітке і точне передавання інформації від суспільства до право-творця і від нього – суспільству, перенесення й інтеграція правової інформації з урахуванням кожної нової ситуації, акцентування на головному, чіткий порядок викладу (розділи, параграфи, пункти, підпункти і т. д.).

Отже, є всі підстави вважати право монологічним типом мовлення. Однак зауважимо, що при цьому ми не даємо оцінки (позитивної чи негативної) щодо функціонування такого мовлення у суспільстві. Хоча у філософії права та праворозуміння український дослідник М.Г. Братасюк, аналізуючи монологічну доктрину права і, зокрема, вивчаючи право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку, наголошує, що «необхідно формувати новий образ права, який має замінити існуюче негуманістичне розуміння права як винятково політико-державного явища, яке, возвеличуючи владу і державу, принижує перед ними людину» [3, с. 54].

Ми не вдаємося до аналізу значущості права як монологу, а тільки наголошуємо, що автором і продуцентом такого типу мовлення є однозначно держава, і залежно від виду політичного режиму це може бути як одноосібний диктатор чи група осіб правлячої верхівки, так і все суспільство через референдум чи демократично функціонуючий представницький орган. Саме ці суб'єкти правотворчості і є знаковими (семіотичними) адресантами монологічного правового впливу, бо право, власне, розраховане на те, щоб його сприймали і діяли відповідно до нього, у відповідь на сприйняті вербально оформлені право-норми.

Діалог – це розмова між двома або кількома особами, співбесідниками, які міняються ролями того, хто слухає, та того, хто говорить, тобто постають як пасивний чи активний співрозмовник [1, с. 225–226]. При цьому науковці однозначно зауважують, що поділ на «активного» та «пасивного» учасника розмови відносний, оскільки і той, хто говорить, і той, хто слухає, виявляють активність, хоча й різного плану [див. 4].

Лінгвісти навіть пропонують «розмежовувати дві граматики – активну граматику, граматику мови у значенні мовленнєвої діяльності, висловлювання, продукування, і граматику пасивну, тобто граматику слухового сприйняття» [5, с. 520]. При переході на рівень правового дискурсу це розмежування, вважаємо, можна пояснити на основі провідної у нашому дослідженні дихотомії «адресант – адресат». Іншими словами, мова права виступає «активною граматикою», оскільки у правовій комунікації вона є «діяльнісною» щодо право-сприймача, вона діє, впливає на його правовий світогляд, а отже, і на правову поведінку, визначаючи «нормативи» правомірності й протиправності, а також рівень правової відповідальності за протиправні вчинки і дії. Ця «активна граматика» права містить елемент «адресанта» правових вимог і норм у стислій словесній формі, яку право-сприймач як адресат має зрозуміти і прийняти для управління власною поведінкою у правовому полі. У такому випадку граматика мислення (як внутрішнього мовлення) право-сприймача вже не залишається

«пасивною», адже він не лише сприйняв («вислухав», «прочитав») правові вимоги і норми, а й перевів їх у площину діяльності, контролю поведінки. Тепер вже його право-мислення стає «активною граматикою» щодо власного тіла як продуцента поведінкових рефлексій, а так звана «поведінкова граматика», яку також можна «читати» (спостерігати) стає пасивною, виконавською. Але у випадку правовідносин, коли поведінка одного соціального суб'єкта є елементом правової комунікації загалом, його поведінкова граматика стає активною щодо іншого суб'єкта правовідносин, впливаючи вже на його правовий світогляд, а далі – і на поведінку. Цей процес нескінченний, але обмежений сферою дії системи права, нормами якого керуються соціальні суб'єкти [6, с. 121].

Одним із відомих розробників діалогічної концепції права вважається російський учений І.Л. Честнов, який досліджував принцип діалогу в сучасній теорії права через аналіз проблем праворозуміння [7]. Він називає родоначальниками діалогічного підходу М.М. Бахтіна, М. Бубера, Ф. Розенцвейга, О. Розенштока-Хюссі, відзначає наявність діалогічних ідей у семіотиці Ю.М. Лотмана, Б.А. Успенського, а також сучасних філософів В.С. Біблера та Б. Вальденфельса. На основі перспективи застосування їхніх концепцій І.Л. Честнов розглядає право як діалог у діахронному (історичному) і синхронному вимірі, подаючи механізм відтворення права і розуміючи при цьому діалог насамперед онтологічно; робить висновки про діалогічність соціального буття загалом, а отже, і буття правової реальності, що становить єдність взаємодії індивідів і ментальних уявлень, які зумовлюють їх відтворення і тим самим відтворення соціуму. Для нього діалог – це нетотожність явища самому собі у його становленні; це взаємна зумовленість, доповнюваність і перехід одного в одне протилежних моментів, що формують структуру даного явища (права); це взаємодія даного явища як цілого з іншим явищем, у якому проявляється його зміст; це існування даного явища як моменту, сторони метасистеми (цілого вже вищого порядку), в якій виявляється його службова роль, призначення, сутність [7, с. 12]. Тобто йдеться про так званий внутрішній діалог права (у процесі взаємоузгодження норм під час становлення правової системи), багатоголосся (через наявність протилежних моментів, ідеального та реального, належного і наявного), діалог з іншими соціальними явищами (економікою, політикою, культурою), діалог із суспільством загалом як метасистемою і трансцендентною основою права. Однак тут нічого не згадується про активних суб'єктів такого діалогу, крім того, що І.Л. Честнов означає сторонами соціального (правового) явища як елементарної взаємодії, що полягає у співвідношенні поведінки конкретного індивіда з ментальним образом (моделлю); при цьому дослідник наголошує на самодіалогічності таких відносин, бо право визнається широкими верствами населення (є легітимним) і підтримується систематично повторюваною його поведінкою [7, с. 158].

Нам ближчий один із напрямів діалогізму М. Бахтіна, зокрема його концепція «незавершеного», яку «можна розглядати як таку, що випере-

дила певні критичні версії реакції читача, що трактують сприймача тексту як особу, заангажовану в його часткове завершення» [цит. за: 8, с. 38]. Маємо на увазі діалог адресанта (держави) й адресата (суспільства) як процес своєрідної апробації права в умовах функціонування соціокультурного простору з його постійно змінними обставинами (контекстом), що, власне, й забезпечує не тільки іллокутивність (впливовість) права, а й перлокутивність (погодження) сторін діалогу через узгодження суспільного життя із нормами права, а також у зворотному напрямку норм права зі зміненими умовами суспільного життя. У цьому полягає своєрідна суспільно-правова діалогічна семіотика.

Полілог – це розмова трьох і більше співрозмовників, об'єднана спільною темою. Полілогом називають мову засобів масової комунікації, коли мовлення адресоване широкому колу аудиторій. На нашу думку, право також є засобом масової комунікації, можливо, навіть найбільш вживаним, оскільки літературу можна не читати, радіо чи телебачення – не слухати чи не переглядати, а право знати зобов'язані всі, хоча б у загальних рисах. Тобто право – це колективна форма спілкування, причому як у його творенні, так і у сприйнятті. Тут основним дієвим методом виступає обмін інформацією, що базується на смисловій та комунікативній взаємопов'язаності адресанта й адресата.

Сфера функціонування полілогу вирізняється значним динамізмом і відкритістю. Адже тут проявляються, а у випадку із правом – максимально узгоджуються, різні точки зору (коли йдеться про творення права) та максимально інтерпретуються (коли йдеться про сприйняття права). Це ще раз підкреслює функціонування права як відкритої системи, що піддається зовнішньому впливові й на цій основі внутрішньо змінюється.

На підтвердження існування полілогу в соціальній сфері наведемо ідею вже попередньо згаданого М. Бахтіна – теорію гетероглосії, яка передбачала критику авторського авторитету й, зі свого боку, спричинила іншу тенденцію в антропологічному мисленні – руйнування умовності авторства [8, с. 24–25] (що, власне, характерне для права як результату колективної творчості). На думку М. Бахтіна, «мова є гетероглосною в тому випадку, коли вона доходить до мовців уже наділена соціальними резонансами та значеннями» [8, с. 91]. Про те, що мова права є гетероглосною (зі стратифікацією різних «мов», якими користуються мовці однієї офіційної мови, – за М. Бахтіним), свідчить визнання її як атрибуту мови, функціонально зорієнтованої на лінгвістичну фрагментацію правової реальності. Адресант права (держава як полііндивідуальний суб'єкт) пропонує адресатові (всьому загалу соціальних суб'єктів) мову, що вже містить закріплені в ній соціальні значення.

Внутрішнє мовлення – це форма мовлення, базована на прихованій вербалізації, що супроводжує процес мислення; його прояви найбільш виразні при мисленневому вирішенні різноманітних завдань і плануванні, уважному вислуховуванні мовлення інших, читанні текстів про себе, заучуванні та згадуванні [9, с. 67]. У сфері права внутрішнє мовлення

можна представити у формі правосвідомості, у межах якої відбувається логічне впорядкування сприйнятої правової інформації, включення її даних у вже наявну у свідомості систему понять, проводиться самоінструктаж, аналізуються власні дії та переживання соціального суб'єкта – таким є один аспект (вхідний). Другий (вихідний) аспект права як внутрішнього мовлення пов'язаний із потребою соціального суб'єкта перш ніж висловитись чи вчинити якусь дію, спланувати це, окреслити основні контури, побудувати вислів, схему міркування чи діяльності.

Таке мовлення важко простежити і практично неможливо проконтролювати, хоча за певних умов (при зіткненні з певними труднощами чи суперечностями) внутрішнє мовлення «набуває більш розгорнутого характеру і може переходити у внутрішній монолог, у шепіт або голосне мовлення, щодо яких простіше здійснювати логічний і соціальний контроль» [10, с. 146]. Тобто обидва різновиди мовлення людини – зовнішнє та внутрішнє – перебувають у тісному взаємозв'язку та постійних взаємопереходах. Легкість і швидкість таких взаємопереходів залежать від багатьох умов, а саме: змісту, здатності до розумової діяльності, мовного досвіду та індивідуальних особливостей людини.

У контексті антропосеміотики права можна зауважити, що внутрішнє мовлення становить узагальнені семантичні комплекси, що складаються із фрагментів слів чи фраз, навколо яких групуються різні наочні образи та умовні знаки. За своєю суттю внутрішнє мовлення відрізняється від зовнішнього своєю «рваністю» логіко-граматичної структури. Це одночасно і позитив, і негатив для людини: позитив полягає у так званій «вербальній економії», коли не потрібні сполучні чи вставні слова, зайві означення, іноді ціле речення або й частина цілісного тексту замінюється якимось одним образом, що загалом полегшує людині процес мислення, внутрішнього мовлення; це саме обертається негативом, коли людині треба швидко і компактно передати свої думки і доводиться «розшифровувати» внутрішні «блоки» образів та знаків, які не відомі іншій людині, що ускладнює процес зовнішнього мовлення або – якщо не розшифровувати – робить процес розуміння цього мовлення іншою людиною майже неможливим.

Водночас зауважимо, що не можна сприймати мову права і правову свідомість (мовлення і мислення) «як два зовнішніх один щодо іншого процеси, як дві незалежні сили, що відбуваються і діють паралельно одна до іншої або перетинаються в окремих точках свого шляху і вступають у механічну взаємодію» [10, с. 279]. Феномен словесної думки чи осмисленого слова полягає в єдності слова і думки, мовлення і мислення, адже мислення – це внутрішнє мовлення, що за своєю психологічною природою є особливим різновидом мовленнєвої діяльності. «Внутрішнє мовлення – це річ для себе. Зовнішнє мовлення – це річ для інших» [10, с. 299]. Тобто правова свідомість регулює дії та вчинки індивіда, а мова права – поведінку соціальних суб'єктів, громадян. Спільне між правовою свідомістю і мовою права полягає також у тому, що вони є формами мо-

нологічного мовлення, ускладненого неможливістю зорового сприйняття співрозмовника, його міміки та жестів, а також акустичного сприйняття інтонаційного спектра мовлення. Однак, на відміну від правової свідомості, що може бути багатослівною і розгорнутою, мова права має бути стислою, чіткою, лаконічною, всеохопною (неситуативною), емоційно нейтральною, безапеляційною. Попри це, вважаємо за доцільне зазначити, що у процесі правотворення правова свідомість відіграє роль внутрішнього мовлення, що передує втіленню осмисленого у письмовій формі. Таким чином, правову свідомість можна вважати мікрокосмом права [6, с. 122].

У контексті внутрішнього мовлення складно визначити адресанта й адресата. Все відбувається як і при монологічному мовленні, хоча тут можливі два нюанси: 1) коли суб'єкт сприймає інформацію, що надходить ззовні, й обмірковує її, можемо говорити про наявність обох комунікативних компонентів – адресанта й адресата; 2) коли суб'єкт обдумує вже відому йому інформацію, зіставляє наявні у свідомості дані, адресант начебто є (точніше, був, бо так чи інакше ця інформація надійшла до суб'єкта), але правильніше буде вважати, що адресант і адресат співпадають, суб'єкт здійснює внутрішню саморегуляцію мовлення.

Безсуб'єктна комунікація, теорію якої розвинули постмодерністи [8, с. 213–214], можлива за умови, коли йдеться про людей, що входять до різних інтерпретаційних спільнот. При цьому зазначається, що існують лише контексти, безліч контекстів без будь-якого центру абсолютного закорінення. До певної міри така ж ситуація виникає у демократичному суспільстві, коли можливе різне сприйняття права (звичайно, в межах чинного законодавства), адже так чи інакше кожний окремий суб'єкт правовідносин проектує норми права на свою ситуацію, і тоді можливий так званий нескінченний семіозис (процес функціонування знаків) права у контексті правової комунікації.

Тому є підстави говорити про так званий безсуб'єктний (безадресний) стиль викладу права: всі (суспільство) адресують своє бажання впорядкувати життя всім. Це складна система правового дискурсу, що формується з безлічі одиничних релятивних (відносних) комунікативних нюансів. Д. Мамбі з цього приводу говорить, що «постмодерністська комунікація ... опрацьовує витончені й тонко нюансовані комунікаційні зв'язки між значенням, особистістю та владою» [цит. за: 8, с. 213]. Іншими словами, є право (елементи якого мають своє незмінне значення, закріплене у нормах), його сприймають окремі індивіди (кожний із яких інтерпретує правові знаки по-своєму), зважаючи при цьому на позицію влади (тобто на значення, яке у право заклала держава). А оскільки ми не можемо конкретизувати ані того, хто закладає значення, ані того, хто його сприймає, тому йдеться, власне, про безсуб'єктну комунікацію.

Такий підхід, очевидно, суперечитиме розгляду права як інформації з елементами наказовості, однак він має об'єктивні підстави для існування. Адже право, крім того, що передає волю держави її громадянам і всім, хто перебуває на її території, належить до такого типу інформації,

яка все ж передбачає альтернативну інтерпретацію. Тому, зважаючи на те, що і творець і споживач права є багатосуб'єктним, можна говорити про двояке сприйняття його функціонування у соціокультурному просторі: 1) як міжсуб'єктну комунікацію з однозначно наявними адресантом і адресатом; 2) як безсуб'єктну комунікацію через неможливість чіткої ідентифікації адресанта й адресата.

Мусимо зауважити, що самі ж постмодерністи ставлять під сумнів істинність такого підходу: «... постулат відповідності (гіпотеза про те, що комунікацію можна розглядати в термінах «співвідношення» комунікацій відправника й одержувача) ставиться під сумнів з декількох причин. По-перше, аналіз комунікацій показує, що цілі комунікації можуть бути неясними або оманливими і можуть неодноразово змінюватися. Так що будь-яке «припасування» завжди стає предметом постійних переговорів у процесі комунікації. По-друге, претензії на істинність та механізми надійності завжди залежать від контекстуально специфічних критеріїв, які також складаються узгоджено» [8, с. 214]. І далі: «... постмодернізм залишається не досить визначеним підходом до комунікацій. Вчені, що працюють у галузі комунікацій, можуть, наприклад, дослідити, чи рефлексивність може бути пояснена рівнем згоди в інтерпретаційній спільноті даного індивіда. Або спробувати з'ясувати, які існують диспозиційні чи ситуативні обмеження для рефлексивності. Ці скромні намагання визначити різні аспекти дискурсивного обмеження для доступних тестуванню емпіричних висловлювань розглядаються деякими вченими як такі, що підривають цінність постмодернізму для комунікацій. На думку інших, це єдиний спосіб, у який постмодернізм може бути корисний для цієї дисципліни» [8, с. 214].

Висновки. У контексті нашого дослідження ми не могли уникнути такої характеристики підходу до права з позиції функціонування у ньому антропологічного чинника (в даному випадку адресанта й адресата як основних суб'єктів комунікації), проте ми тільки окреслили його, залишаючи глибше вивчення на перспективу.

Загалом в аналізі права як типу мовлення межа між монологічним, діалогічним, полілогічним і т.д. дуже розмита. Ми не можемо беззаперечно стверджувати, що право є тільки монологічним або тільки діалогічним чи абсолютно полілогічним мовленням або безсуб'єктною комунікацією. Бо воно містить ознаки всіх цих типів, а отже, є багатограним явищем не тільки соціального характеру, а й, як бачимо, семіотичної різноадресності.

Бібліографічні посилання

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2004.
2. Ворожейкіна О. Вчимося монологічному мовленню / О. Ворожейкіна // Українська мова та література. – 2005. – № 13. – С. 3–5.
3. Братасюк М.Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М.Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–

VII. – С. 54–59.

4. Фрумкина Р.М. Психолінгвістика: учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Р.М. Фрумкина. – М., 2001.

5. Барт Р. Разделение языков / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994.

6. Балинська О.М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : монографія / О.М. Балинська. – Львів, 2008.

7. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права: Проблемы взаимопонимания : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. – Илья Львович Честнов. – 322 с.

8. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К., 2003.

9. Кондаков И. Психология. Иллюстрированный словарь / И. Кондаков. – СПб., 2003.

10. Выготский Л. Мышление и речь. Психика, сознание, бессознательное / Л. Выготский. – М., 2001.

Надійшла до редакції 30.10.2012

В.О. Боняк

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342. 6

ПЕРЕДУМОВИ ТА ВИТОКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Проаналізовано початковий етап становлення та розвитку правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів на українських землях.

Ключові слова: *правоохоронні органи, становлення, розвиток, поліція, прокуратура, політична поліція.*

Проанализирован начальный этап становления и развития правового регулирования организации и функционирования правоохранительных органов на украинских землях.

Ключевые слова: *правоохранительные органы, становление, развитие, полиция, прокуратура, политическая полиция.*

The initial stage of development and regulation of the organization and functioning of law enforcement agencies in the Ukrainian lands is analyzed.

Keywords: *law enforcement, establishment, development, police, prosecutors, political police.*

Постановка проблеми. Головними завданнями правоохоронних органів України в умовах розбудови нашої держави як демократичної та правової є: утвердження й забезпечення прав людини, охорона конституційного ладу, підтримання законності й правопорядку та всіх установлених і регульованих правом суспільних відносин. Успішне вирішення означених завдань можливе лише за умови врахування багатого вітчизняного досвіду правового регулювання організації й функціонування цих

органів, що має глибинні витoki. Тільки спираючись на попередню практику можна вирішити актуальні питання нинішнього реформування системи правоохоронних органів. Тому історія правового регулювання цих органів має не тільки науково-дослідницьке, а й прикладне значення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Ті чи інші питання діяльності правоохоронних органів України перебували в центрі уваги: О. Бандурки, Ю. Битяка, А. Греченка, А. Колодія, О. Копиленка, А. Куліша, О. Михайленка, А. Олійника, О. Пташинського, В. Серьогіна, В. Сухоноса, А. Чайковського, О. Ярмиша та інших. Однак цілісних досліджень щодо витоків правового регулювання їх організації і функціонування бракує. Здебільше це питання ще перебуває поза увагою науковців, що й спонукає до наукового пошуку в означеному напрямку.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі передумов та витоків правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів на теренах нашої держави. Для її досягнення необхідно означити рамки даного періоду, визначити його особливості та виокремити ті моменти, які мають значення для сучасного етапу правового регулювання правоохоронних органів України.

Виклад основного матеріалу. Життя неодноразово підтверджувало, що без історії предмету не може бути його теорії, а без останньої немає і думки про сам предмет. Тому екскурс у минуле потребує опори на принцип історизму, що забезпечує розгляд всіх подій, явищ та фактів з точки зору їх виникнення, основних етапів розвитку і тільки врахування всіх моментів історичного процесу надасть можливість з'ясування, чим це явище стало [1, с. 544]. Даний принцип також вимагає розгляду становлення та розвитку правового регулювання правоохоронних органів у всій його багатогранності, у зв'язку з конкретним досвідом вітчизняного державотворення та у світлі подальших подій.

Україна має довготривалу історію становлення та розвитку правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів, до яких найчастіше відносять: прокуратуру, органи внутрішніх справ, податкову міліцію, Службу безпеки України, Управління державної охорони України, Військову службу правопорядку у Збройних Силах України, Державну прикордонну службу України, державну кримінально-виконавчу службу, митну службу. Виникли вони неодноразово, пройшли через складні та неоднозначні періоди свого становлення, а як цілісна єдина система правоохоронних органів почали сприйматися досить недавно.

Саме зародження ранньофеодальної держави Київська Русь, поява класового суспільства, нових суспільних потреб викликали різноманітні державні функції, серед яких була і правоохоронна. Зростання майнового розшарування, нерівності людей та поглиблення класових протиріч вимагали захисту інтересів феодалів. У цей період, як свідчить один з найдавніших документів «Руська Правда», правоохоронні функції здійснювали князь зі своєю дружиною (регулярним військом) та представ-

ники його адміністрації - попередники сучасних працівників правоохоронних органів - мечники, тіуни, вірники. У цьому ж документі знаходимо і перші вказівки на такі форми оперативно-розшукової діяльності як «свод», «гонение следа», до здійснення яких залучалися всі члени общини [2, с. 28 - 29].

Отже, текст одного із найдавніших історичних документів "Руська правда" свідчить про зародження та поширення у ранньофеодальній державі Київська Русь правоохоронної функції. Вона була прерогативою представників княжої адміністрації - мечників, тіунів, вірників та дружинників, які діяли переважно в інтересах князя та пануючого класу феодалів. У цей період вона проявлялася у поліцейських повноваженнях, що мали воєнізований характер (здійснювалися переважно княжими дружинами). Водночас, вагому роль у виконанні правоохоронної функції продовжували відігравати і члени общини.

Після розпаду Київської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства, у період феодальної роздробленості історичні умови правового регулювання організації і функціонування органів, що зароджувалися на теренах нашої держави та виконували правоохоронні функції, були надто складними. Так, в результаті руйнації Давньоруської держави українські землі спочатку увійшли до складу Литовського князівства, а згодом, в умовах об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського (Люблінська Унія, 1569 рік), до Речі Посполитої.

Державний лад Речі Посполитої поширювався як на українські землі, що належали Польщі (Галичина з Холмщиною), так і на ті, які раніше входили до складу Литовського князівства (Волинь, Поділля, Київщина із Задніпрянщиною). Головною фігурою в системі управління стає воєвода, що призначався великим князем практично на необмежений термін, він очолював місцеву адміністрацію; на чолі повіту перебував староста, що був наділений широкими адміністративними та судовими повноваженнями. Низовою ланкою адміністрації Речі Посполитої були волосні і сільські органи, що очолювалися старостами [3, с.166 -168]. При цьому у сільській місцевості судово-поліцейські функції, контроль за сплатою податків було покладено на дворища, що склалися з декількох хат та утворювали громаду (село).

Суспільні відносини, включно і щодо охорони правопорядку, регулювалися як нормами звичаєвого права, так і Литовськими статутами (1529, 1566, 1588 років). Найбільш досконалий із яких вважається III Литовський статут 1588 року. Він містив норми державного, адміністративного, цивільного і кримінального права та діяв на українських землях аж до середини XIX ст. Після Люблінської унії шляхетські права і привілеї були поширені й на українських феодалів, а ті, які не спромоглися довести своє шляхетське походження, отримали статус "замкових слуг" чи "служилих бояр" і, володіючи невеличкими маєтками, був зобов'язані виконувати військові, адміністративні й поліцейські функції [3, с.139].

У самоврядних містах (Київ, Луцьк, Дубно, Рівне, Львів, Дорогобуж, Ковель тощо) мешканці щорічно обирали магістрат, що складався з двох колегій - міської ради і лави, на чолі якого стояв війт. Магдебурзьке право в Україні надавало широких повноважень - рада мала піклуватись про безпеку міста і порядок у ньому. Поліцейські функції та судово-виконавча справа були покладені на городничих і возних, які служили при магістраті. У кожному повіті також було декілька возних [3, с.182].

Річ Посполита поступово набувала ознак поліцейської держави, що в свою чергу викликало протести й опір населення, яке масово втікало в неосвоєні степи Півдня та Сходу, де розгорнувся процес інтенсивної колонізації, виник новий, вільний від феодальної залежності стан – козацтво [4, с.86 - 87].

З утворенням у XVI - XVII ст. Запорізької Січі і введенням на Україні полкового устрою вся охоронна і розшукова діяльність зосереджується в руках отаманів і гетьманів, а кримінальне судочинство здійснюється полковими судьями, писарями за дорученнями полковників і гетьманів. У мирний час на їх вирокі значний вплив мали рішення козацької громади, а під час воєнних дій влада гетьманів і отаманів була безмежна. За злочини, скоєні в поході, звинуваченого могли скарати на смерть.

За підтримання громадського порядку, розшук злочинів та безпеку на території сотень, полків особисто відповідали сотники та полковники. Тобто, функції попереднього розслідування злочинів у часи Гетьманщини (1648-1764 рр.), розшукової діяльності, охорони громадського порядку були покладені на осіб, які мали певну державну владу, тобто виконували адміністративні, виконавські, судові, в тому числі й поліцейські функції [5, с. 17 - 19].

Витоки правового регулювання органів, що виконували правоохоронні функції, найбільш тісно пов'язані з розвитком не тільки польсько-литовської державності, але й російської. До складу Російської держави у другій половині XVII ст. переходить переважна більшість українських територій. Заслугує на увагу те, що ще у період правління російського самодержця царя Олексія Михайловича було видано один з найважливіших законодавчих актів Московської держави - Соборне Уложення 1649 р. (так званий, цивільний та кримінальний кодекси), відповідно до якого встановлювалися жорстокі покарання за злочини проти особистості царя, його честі, гідності, здоров'я. Так у праві Російської держави вперше було запроваджено поняття державного злочину. Ним виокремлювалося більше 50-ти злочинів, за які передбачалася смертна кара. По суті, даний акт закріплював принцип таліону: "око за око, зуб за зуб" [6, с.9].

В Уложенні зазначалося, що кожен, хто знав про державний (політичний) злочин, повинен був робити "извет", інакше йому за те, що не доніс, загрожувала суворая кара; повинні доносити батько на сина, чоловік на дружину, сестра на брата, оскільки за приховання злочину родича на них чекала люта кара тобто, навіть недонесення каралося смертною карою [7, с.103.]. Нині ж стаття 63 Конституції України закріплює, що

особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів [8].

Соборне Уложення стало основою для виникнення політичної поліції (у 1654 р. було створено Приказ таємних справ або Таємний приказ). Період існування Приказу таємних справ, що був скасований в 1676 р., слід вважати початком становлення органів політичного розшуку в Російській державі.

У 1695 р. було створено Преображенський приказ - орган слідства і суду за політичними злочинами (зрада, бунт тощо), що широко використовував досвід опричини Івана Грозного і Розбійного приказу, який був створений ще в 1539 р. саме для боротьби з кримінальними злочинами, але займався і політичними справами.

На окрему увагу заслуговує питання витоків нормативно-правового регулювання організації й функціонування такого правоохоронного органу як прокуратура. У сучасній вітчизняній юридичній літературі побутують непоодинокі твердження саме про її існування в допетровські часи; надаються доводи про те, що прокуратура України бере своє літочислення не з періоду царювання Петра I, а набагато раніше. Зокрема, науковці вказують на те, що зародження функцій, притаманних сучасній прокуратурі відноситься ще до 1578 - 1579 р.р., коли спочатку у Луцьку, як вищий суд, а потім у Батурині, як вищий орган гетьманського правління, були створені Українські трибунали [9, С.5], [10, с. 29 - 30]. Такий висновок вважаємо дещо передчасним так, як маємо досить мало інформації про допетровські часи в історії України. У зв'язку з цим більш виваженою та слушною є позиція В. Сухоноса, який вказує, що на українських територіях у XVI - XVII ст. можна вести мову лише про зародження функцій, притаманних сучасній прокуратурі, а не про відповідний орган, якого на той час взагалі не існувало [11, с. 20]. Вважаємо, що виникнення такого органу у першу чергу слід пов'язувати з законодавчим оформленням, яке все ж таки відноситься до періоду Російської імперії. З огляду на наявність таких неоднакових підходів, дане питання потребує подальших досліджень означеної проблематики, певного перегляду вищезазначених позицій щодо часу виникнення прокуратури як правоохоронного органу.

У XVI - XVII ст.ст. на українських землях, поряд із зародженням поліцейської служби, виникла і почала розвиватися система виконання покарань, пов'язана з позбавленням волі. Тюремне заточення стає одним із важливих засобів покарання злочинців; управління цими закладами було децентралізовано, не існувало єдиного органу, котрий би здійснював керівництво тюрмами, останні знаходились у підпорядкуванні Стрілецького, Земського, Розбійного і деяких інших приказів. На місцях тюрмами управляли старости та воеводи.

Висновки. Отже, історія правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів на теренах України має глибокі історичні корені та прямо пов'язана з розвитком державності. Першим її

етапом слід вважати період від Давньоруської держави - Київської Русі - по XVII ст. включно. Цей етап засвідчив, що:

1) зародження ранньофеодальної держави, поява класового суспільства, зростання майнового розшарування, нерівності людей та поглиблення класових протиріч обумовили різноманітні державні функції, серед яких важливе місце займала правоохоронна;

2) історія правового регулювання органів, що виконували правоохоронні функції, нерозривно пов'язана зі становленням та розвитком Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської держав, в межах яких знаходилась українські землі.

3) нові ускладнені умови суспільного життя (загострення класових протиріч, зростання загальнокримінальної злочинності, інших правопорушень) все частіше вимагали наявності спеціальних органів, які б виконували правоохоронні функції. Однак організація і діяльність як органів ранньофеодальної, так потім і станово-представницької монархії свідчить про те, що на українських землях не існувало спеціальних державних або місцевих органів, котрі б здійснювали виключно правоохоронні функції. У XVI і XVII ст.ст. більшість таких повноважень було покладено на органи загальної компетенції - дворища, "служилих бояр", магістрат, що започатковувалися як органи місцевого управління та формувалися за принципом як призначуваності, так і виборності. Поряд із функціями загального управління, вони здійснювали й правоохоронні; були праобразом перших як правоохоронних, так, зокрема, і поліцейських органів. У вищезазначений період була започаткована приказна система управління (Розбійний, Земський прикази тощо); відбулося зародження і перших охоронних підрозділів у сфері захисту національних інтересів (політична поліція тощо).

4) норми, що регулювали діяльність органів, котрі здійснювали серед інших і правоохоронну функцію, містились здебільше в актах комплексного характеру, наприклад, Литовський статут 1588 року, Соборне Уложення 1649 року тощо, та поступово витісняли норми звичаєвого права.

В цілому аналіз передумов та витоків правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів на українських землях дає підстави для висновку, що такі органи є невід'ємним атрибутом держави; у означений період становлення та розвитку державності таких спеціалізованих органів ще не існувало, їх функції виконували органи загальної компетенції на місцях. Однак, подальший розвиток державності на українських землях все частіше ставив на порядок денний вимогу щодо започаткування спеціальних органів, котрі б виконували правоохоронні функції, чітко визначені законодавством.

Бібліографічні посилання

1. Єрмолаєв, В.М. Становлення та розвиток вищих представницьких органів влади України [Текст] / В.М. Єрмолаєв // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. - Х. : Право, 2008. - Т.1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка,

О.В. Петришина. - 728 с.

2. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

3. Історія держави і права України: Підручник. - У 2-х т. / За ред. В.Я Тація, А.Й. Рогожина. - Том 1. - Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. - 648 с.

4. Сервецький І. Генезис методів оперативно-розшукової діяльності / І. Сервецький // Вісник Академії управління МВС. - 2009. - №1. - С. 82 - 97

5. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина 1: Підручник - Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. - 244 с.

6. Пташинський О.Б. Пенітенціарна система України. - К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. - 204 с.

7. Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом. – К., 1996. – 245 с.

8. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.

9. Грозовський І.М. Звичаєве право запорозьких козаків: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Х., 1998. - 20 с.

10. Михайленко О.Р. Прокуратура України: Підручник. - К.: Юрінком Інтер, 2005. - 296 с.

11. Сухонос В.В. Прокуратура в системі державних органів України : теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : монографія / В.В. Сухонос ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : Університетська книга, 2008. – 448 с.

Надійшла до редакції 22.11.2012

А.Л. Борко

кандидат юридичних наук

суддя

(м. Севастополь)

УДК 342.56

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ, СУДОВОЇ СИСТЕМИ І ПРАВОСУДДЯ

Здійснено аналіз концептуальних засад і положень щодо розуміння поняття та принципів судової влади, судової системи і правосуддя, проаналізовано їхнє співвідношення, а також встановлено специфіку та значення принципів судової системи у реалізації судової влади в Україні.

Ключові слова: *поняття та принципи, судова влада, судова система, правосуддя*

Выполнен анализ концептуальных основ и положений относительно понимания понятия и принципов судебной власти, судебной системы и правосудия, проанализировано их соотношение, а также установлены специфика и значение принципов судебной системы в реализации судебной власти в Украине.

Ключевые слова: *понятие и принципы, судебная власть, судебная система, правосудие*

The analysis of the conceptual framework and provisions of understanding concepts and principles of the judiciary, judicial system and justice is made; also it was conducted its correlation, and established specificity and significance principles of the judicial system in realization judiciary in Ukraine.

Keywords: concepts and principles, the judiciary, judicial system, justice

Постановка проблеми. Як відомо, організація судової системи виступає однією з передумов належної й ефективної реалізації державних функцій із відправлення правосуддя. Таким чином, при розгляді питання забезпечення реальності, гарантування й захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина, у тому числі засобами судової форми захисту, не може залишатись поза увагою проблематика формування й функціонування судової системи. При цьому, як зазначають М.М. Ясинюк і В.А. Кройтор [1], сучасна судова система України все ще перебуває на стадії своєї інституалізації, що потребує не тільки достатнього нормативного регулювання, але й відповідної наукової аргументації, а також точного й неухильного дотримання державної політики у цій сфері. З огляду на це й вбачаються актуальними теоретичні питання поняття та принципів судової влади, судової системи і правосуддя.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначимо, що проблематика принципів судової влади, судової системи й судочинства з різних позицій раніше вже розглядалася такими вченими, як С.А. Бондарчук, В.В. Городовенко, Т.Н. Добровольська, О.О. Мохонько, І.В. Назаров, О.В. Щербанюк та ін. Разом із тим подібні дослідження присвячені науковій розробці лише окремих принципів судоустрою в Україні, до того ж переважно лише процесуальної спрямованості, при цьому організаційним принципам судової системи України, їх обґрунтуванню і впорядкуванню не приділено належної уваги. Саме тому метою нашої роботи є аналіз концептуальних засад і положень щодо розуміння поняття та принципів судової влади, судової системи і правосуддя, проведення їхнього співвідношення, а також встановлення специфіки і значення принципів судової системи у реалізації судової влади в Україні. Новизна полягає у виявлених закономірностях і концептуальних узагальненнях з приводу поняття та принципів організації судової системи.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що проблематика засад і принципів судоустрою прямо пов'язана з неоднозначністю розуміння та співвідношення категорій «судова влада», «судова система» і «правосуддя», залежно від чого у сфері правосуддя вченими по-різному співвідносяться, ототожнюються чи протиставляються засади і принципи судової влади, судової системи та правосуддя. При цьому попри те, що складність судової системи вимагає наукового аналізу всіх пов'язаних з нею понять, розмежування схожих явищ й установавання взаємозв'язку [2], наразі маємо констатувати фрагментарність дослідження й розкриття лише окремих принципів судової системи [3, с. 81; 4, с. 51] поза питанням їхньої системи та співставлення із вихідними за-

садами судової влади в цілому. Лише точне визначення сутності та змісту кожної з названих категорій дозволить не тільки відмежувати принципи судової системи від інших засад у сфері правосуддя, але і встановити їхнє значення та роль у формуванні й реалізації судової форми захисту прав громадян.

Так, І.В. Назаров виділяє одразу чотири підходи до визначення поняття «судова влада» [5, с. 8], згідно з одним з яких вона фактично ототожнюється із судовою системою як системою спеціальних органів (судів), відповідно до чого можна припустити аналогічну тотожність принципів судової влади і судової системи. Крім цього, не менш цікавим вбачається й інший підхід до визначення судової влади через форми і принципи її організації й діяльності, однак, як на нас, принципи судоустрою хоч і уособлюють вихідні начала судової влади, проте відображують далеко не всі сутнісні її ознаки; зокрема, поза увагою залишились такі, як стримування і врівноваження інших гілок державної влади, практична реалізація у правовідносинах, спосіб охорони та захисту прав громадян тощо.

Також зауважимо, що, на думку І.Є. Марочкіна, Н.В. Сібільова, В.П. Тихого та інших [6], судова система уособлює організаційний аспект судової влади та віддзеркалює особливості організації судової влади країни. Вважаємо, що такий інституційний підхід до визначення судової влади як сукупності чи системи судових органів (судів) також заслуговує на увагу, проте він вбачається дещо спрощеним, так само як і «діяльнісний» підхід, що розглядає судову владу тільки в розрізі здійснення судочинства. Разом із тим також маємо не погодитись й з так званим організаційно-функціональним підходом до визначення судової влади, за яким вона мислиться як система створених згідно із законом органів, наділених повноваженнями з розгляду юридично значущих справ із застосуванням спеціальної процедури [6], що у дійсності відображує передусім саме інституційну основу судової влади, тобто судову систему.

Так чи інакше, як ми вже вказували, феномен судової влади є складним багатограним явищем і у широкому значенні являє собою такі публічно-правові відносини, в яких із дотриманням процесуального порядку реалізується владна компетенція органів судової системи щодо здійснення правосуддя та судового контролю. Відповідно до цього судова система мислиться як один з обов'язкових, але не єдиний елемент судової влади, і лише здійснення ним правосуддя та судового контролю відповідно до чинного матеріального та процесуального законодавства може називатись судовою владою. Відтак, дотримуючись саме комплексного підходу до розуміння судової влади в частині принципів, необхідно зважати на інтегративну сутність даного поняття, згідно із чим принципи судової системи являють собою окремий сегмент принципів судової влади, а отже, й не усі принципи судової влади можуть мислитись як вихідні положення судової системи України.

Окрім принципів судової системи у сфері судової влади необхідно також виділяти й принципи судочинства (правосуддя), ані з приводу яких, ані щодо поняття самого судочинства науковці так само ще не дійшли остаточної згоди. При цьому одними з найбільш типових дефініцій судочинства є його визначення як певної форми державної діяльності [7] або ж форми реалізації судової влади [8, с. 391] (маючи на увазі судовий контроль, тут також слід погодитись із І.В. Назаровим, що правосуддя є основною, але не єдиною функцією судової влади [5, с. 8]); процесуальної діяльності судів щодо розгляду й вирішення судових справ [9] або ж як порядку провадження у судових справах судами відповідної юрисдикції [10, с. 471]. Таким чином, судочинство, з одного боку, виступає практичним втіленням судової влади, а з іншого – є одним із різновидів діяльності органів судової системи. Інакше кажучи, судова система уособлює організацію судової влади, а судочинство – її практичну реалізацію.

Інтерпретуючи вказаний висновок за допомогою кругів Ейлера щодо засад і принципів, маємо наголосити, що принципи судової системи у своєму загалі співпадають із організаційними принципами судової влади, принципи судочинства (правосуддя) співпадають із функціональними (процесуальними) принципами судової влади, а принципи судової системи та принципи судочинства (правосуддя) можуть бути співвіднесені як окреме та окреме в межах єдиного цілого (судової влади). Близькою до цього є позиція І.В. Назарова [2], за яким принципи побудови судової системи є частиною принципів судової влади, але з огляду на свою специфіку вони утворюють самостійну систему принципів. Разом із тим самостійність принципів організації судової системи не означає їх відокремленості та не виключає ані спільних загальних принципів для усіх елементів судової влади (у тому числі й судової системи), ані впливу на принципи судової системи основних засад судочинства.

Зазначимо, що характеристика принципів судової системи безпосередньо вимагає розкриття змісту категорії «судова система». Законодавство не містить легальної дефініції судової системи України, вказуючи лише, що вона складається з судів загальної юрисдикції та суду конституційної юрисдикції як за ч. 1 ст. 3 Закону України від 07.07.2010 р. № 2453-VI [11]. При цьому формулювання та впорядкування принципів судової системи вимагає точного розкриття поняття судової системи, оминаючи надто абстрактні дефініції, як-то, наприклад, її визначення як складової правової системи держави, що визначає порядок організації та діяльності органів судової влади і засади здійснення правосуддя [12, с. 37].

Відповідно до цього, спираючись на законодавче бачення складу судової системи, необхідно перш за все констатувати, що це сукупність спеціально утворених державних органів – судів, повноважних у відповідному процесуальному порядку розглядати та вирішувати спори з метою захисту прав громадян, інтересів суспільства та держави. Дещо по-

дібно до цього Т.В. Струс-Духнич визначає судову систему як систему судів, що є носіями судової влади, створені для задоволення потреби у розгляді та вирішенні виникаючих правових суперечок, «мають загальні завдання, принципи організації й діяльності, відповідають рівню соціально-економічного розвитку суспільства» [13]. При цьому істотним вбачається те, що це не просто механічна сукупність судових інстанцій, а ієрархічно побудована й узгоджена система взаємодіючих, взаємообумовлених і взаємопов'язаних елементів єдиного цілого.

І оскільки у даному разі йдеться саме про систему судових органів з позиції теорії систем, зазначимо таку ознаку судової системи, як емерджентність [14], що означає появу в системі нової якості порівняно з ознаками окремих її елементів, а також переважання ефекту спільної дії усіх судових органів над сумою їхньої розрізненої діяльності. Зокрема, мається на увазі, що кожен суд відокремлено розглядає і вирішує тільки одиничну справу та лише злагоджена й впорядкована робота усієї судової системи здатна забезпечити не тільки правосуддя в конкретній справі, але й захищеність і реальність прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина загалом.

Тобто у характеристиці судової системи в цілому та її принципів зокрема на перше місце виступає саме системність. Разом із тим особливе значення даній ознаці у розумінні категорії судової системи відводиться не всіма вченими; зокрема, за Н.А. Власенко і А.Н. Власенко [15, с. 41] судова система визначається як сукупність судів, організованих на демократичних принципах із урахуванням національно-державного та адміністративно-територіального устрою держави. Як на нас, хоча у дану дефініцію і включаються «демократичні принципи» як основа судоустрою, проте їхня роль у формуванні судової системи залишається остаточно не розритою. Більш ув'язаною з системністю судових органів постає позиція І.Є. Туркіної [7], яка виділяє три складові такої системності, а саме єдність цілей та завдань, єдність принципів організації та діяльності, а також чітке розмежування компетенції. Подібно до цього Т.В. Струс-Духнич [13] і І.В. Назаров [5, с. 11] погоджуються в думці, що судова система – це така система, що має не тільки тісні внутрішні зв'язки між елементами, але й «будується на основі певних принципів, єдиних і обов'язкових для кожного суду». При цьому оскільки принципи виступають як певний спільний для усіх судових органів базис, то вищеназвана єдність мети та завдань, розподіл компетенції й пов'язаність та взаємодія судів також, по суті, уособлюють відповідні вихідні засади судової системи, себто є принципами. А тому змістовна характеристика феномена судової системи фактично й полягає у розкритті усіх її ключових засад і принципів.

Таким чином, не одна лише взаємопов'язаність та односпрямованість діяльності судових органів, але й принципи формування судової системи можна розглядати в якості її іманентної ознаки, що характеризує саме системний характер організації органів судової влади в Україні.

З іншого боку, й сама системність, хоч і зумовлює собою інші засади та принципи судової системи як її системоутворюючий елемент, у той же час також може розглядатись як своєрідний генеральний інтегративний принцип формування судової системи.

У широкому ж розумінні значення засад і принципів організації судової системи виявляється в тому, що вони забезпечують формування та створюють умови нормального й злагодженого функціонування судових органів щодо реалізації ними правозахисної та інших покладених на них функцій держави. До того ж, беручи до уваги органічну єдність усієї державної влади і ролі судової влади (у тому числі судової системи) у державному механізмі в аспекті не лише захисту прав громадян, але й механізму «стримувань і противаг», можна констатувати важливість вироблення та реального впровадження адекватних принципів судової системи для практики усього державного будівництва та управління. Тим більше що, як за І.В. Юревичем [16], в сучасних умовах забезпечення організації і діяльності судової влади на основі системи взаємозалежних і взаємообумовлених принципів є необхідним для розвитку й удосконалення державної влади в цілому.

Висновки. Таким чином, судова система – це сукупність структурно і функціонально взаємопов'язаних, сформованих на основі демократичних засад і принципів державних органів – судів, повноважних у відповідному процесуальному порядку розглядати та вирішувати спори з метою захисту прав громадян, інтересів суспільства та держави. Принципи судової системи являють собою організаційні принципи судової влади; принципи судочинства (правосуддя) співпадають із функціональними (процесуальними) принципами судової влади, а принципи судової системи та принципи судочинства (правосуддя) можуть бути співвіднесені як окреме та окреме в межах єдиного цілого (судової влади).

Бібліографічні посилання

1. Ясинок М.М., Кройтор В.А. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: Монографія. – Х., 2007.
2. Назаров І.В. Теоретичні аспекти визначення принципів побудови судової системи // Проблеми законності. – 2009. – Вип. 102. – С. 204-211.
3. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учеб. пособ. / Под ред. А.С. Васильева и Е.Л. Стрельцова. – Х., 2005.
4. Тимченко С.М. Судові та правоохоронні органи України: Навч. посіб. – К., 2004.
5. Назаров І.В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2011.
6. Організація судової влади в Україні: Навч. посіб. / За ред. І.Є. Марочкина, Н.В. Сібільової. – Х., 2007.
7. Туркіна І.Є. Правосуддя як форма здійснення державної діяльності // Теорія та практика державного управління. – 2011. – № 1 (32).
8. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін. – К., 2002.
9. Потапенко С.В. Сутність та призначення принципів адміністративного судочинства

чинства України // Право і безпека. – 2010. – № 2 (34).

10. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К., 1998. – Т. 3: ОБЕ-РОБ.

11. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1/. – Ст. 1900.

12. Лазор О.Д., Лазор О.Я., Лазар І.Г. Основи державного управління та місцевого самоврядування: Навч.-метод. посіб. – К., 2007.

13. Струс-Духнич Т.В. Проблеми правосуддя як теоретико-правового дискурсу в історичній ретроспективі // Митна справа. – 2011. – № 3 (75). – Ч. 2. – С. 45-50.

14. Волкова В.Н., Денисов А.А. Теория систем: Учеб. пособие. – М., 2006.

15. Власенко Н.А., Власенко А.Н. Судебная власть и судебная деятельность в Российской Федерации: Краткий курс лекций. – М., 2005.

16. Юревич І.В. Структурна характеристика єдності судової влади // Юрист України. – 2011. – № 4 (17). – С. 15-21.

Надійшла до редакції 25.12.2012

О.А. Валецька

кандидат юридичних наук

(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 342.7 : 349.6

ПРАВО ГРОМАДЯН НА ЕКОЛОГІЧНУ БЕЗПЕКУ: ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розглянуто окремі проблеми конституційно-правового забезпечення права громадян на екологічну безпеку, його значення у системі основних суб'єктивних екологічних прав громадян, проаналізовано питання необхідності піднесення означеної категорії прав на рівень європейського, а згодом і міжнародно-правового регулювання.

Ключові слова: екологічна безпека, право громадян, конституційно-правове забезпечення, природне середовище.

Рассмотрены отдельные проблемы конституционно-правового обеспечения права граждан на экологическую безопасность, его значение в системе основных субъективных экологических прав граждан, проанализирован вопрос необходимости подъема отмеченной категории прав на уровень европейского, а в дальнейшем и международно-правового регулирования.

Ключевые слова: экологическая безопасность, право граждан, конституционно-правовое обеспечение, естественная среда.

Some problems of constitutional and legal providing of people's rights on ecological safety and its meaning in the system of general subjective ecological rights of the citizens are observed in the given article analyses the necessity of above – mentioned right category's rise to the European level and in future to international legal regulation.

Keywords: ecological safety, citizens right, constitutional and legal providing, natural surrounding.

Постановка проблеми. Право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, охорону здоров'я від його несприятливого впливу, що є наслідком господарської діяльності, відшкодування шкоди, заподіяної

здоров'ю й майну екологічними правопорушеннями, закріплене в Конституції України. Таким чином, зазначені екологічні права людини отожднюються із її природним правом на життя як найвищу цінність.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окреслена тема вже була предметом досліджень знаних вітчизняних науковців. Як зазначає Ю.С. Шемшученко, «право людини на безпечне (здорове) навколишнє середовище належить до її фундаментальних прав. За своєю основою воно має природний характер» [1, с. 121]. Далі Ю.С. Шемшученко вказує, що «конституційне закріплення права громадянина на безпечне (здорове) навколишнє середовище може стимулювати екологічну діяльність держави та її органів». На його думку, для того, хто володіє цим правом, воно не тільки встановлює вид і обсяг його поведінки, а й передбачає можливість вимагати відповідної поведінки від інших фізичних і юридичних осіб, а в необхідних випадках вдаватися до допомоги держави в забезпеченні відповідного права.

У Конституції України забезпечення екологічної безпеки й підтримка екологічної рівноваги на території України віднесені до обов'язків держави [2].

В.І. Андрейцев підкреслює, що «закріплення в Конституції України (ст. 50) права кожного на безпечне для життя й здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права, піднесло його на найвищий рівень у системі основних суб'єктивних екологічних прав громадян. У еколого-правовій літературі це право одержало назву «право громадян на екологічну безпеку» [3, с. 8].

У теорії права зазначається, що «специфіка екологічних прав полягає в тому, що основою їх здійснення виступає об'єктивно існуюча екологічна система – навколишнє природне середовище. При цьому деякі екологічні права є природними правами, які невід'ємні від життєдіяльності громадян, незалежно від їхнього правового закріплення» [4, с. 198].

Відомий фахівець у галузі теорії права С.С. Алексєєв так визначає природне право: «Суть ідеї природного права полягає в тому, що поряд із правом, створеним людьми й вираженим у законах, існує природне право – сума вимог, у своїй вихідній основі породжених безпосередньо, без якої-небудь людської участі, самим природним життям суспільства, «природою», об'єктивними умовами життєдіяльності, природним ходом речей» [5, с. 19]. Природно-правовий підхід пов'язує розгляд юридичних проблем з основними людськими цінностями: свободою, правом на життя, незалежним статусом людини та ін. Водночас він орієнтує на природну, а отже, живу дійсність, що розвивається, у тому числі й з погляду вимог і норм, які стосуються взаємин із природою. На думку Г.В. Мальцева, щодо прав людини стосовно природи, природного середовища потрібне «переосмислення на базі новітніх природно-наукових і суспільних знань ідеї природного права та природної справедливості..., що вказують на міру і норми, з якими повинна рахуватися людина, прагнучи встановити збалансовані відносини між суспільством і приро-

дою» [6, с. 35].

Однак проблема забезпечення права людини на безпечне (здорове) навколишнє середовище потребує подальшого більш детального наукового аналізу. Відтак **мета** статті полягає в подальшому дослідженні проблем конституційно-правового забезпечення права громадян на екологічну безпеку.

Виклад основного матеріалу. Природно-правовий підхід при розгляді питань права має істотне методологічне значення ще й тому, що вимоги природного права мають властивості, близькі до властивостей явищ природного порядку. А саме – це абсолютна безумовність, категоричність, непідвладність конкретним ситуаціям (у тому числі сваволі, розсуду окремих осіб), невідворотність спонтанного настання негативних наслідків у разі ігнорування природно-правових вимог.

Закріплення у Конституції України (ст. 50) права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням цього права, підняло його на найвищий рівень у системі основних суб'єктивних екологічних прав громадян. В еколого-правовій літературі це право дістало назву «право громадян на екологічну безпеку».

Звичайно, можна і треба дискутувати з приводу тотожності зазначених категорій. Проте очевидним є те, що друге визначення точніше відтворює потребу людей і громадян в екологічній безпеці як складовій національної та глобальної безпеки.

Треба зазначити, що у процесі підготовки, проведення експертизи і прийняття Конституції України та Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» не були враховані правові ідеї, започатковані іншими актами законодавства, які мають безпосередню генетичну приналежність до права громадян на екологічну безпеку, розширюють їх суб'єктивні юридичні можливості у сфері забезпечення останньої. До таких новацій можна віднести норми ст. 10 Закону України від 7 лютого 1991 р. «Про власність», що закріплюють право кожного громадянина нашої держави особисто та через громадські організації, органи місцевого самоврядування брати участь у розгляді відповідними радами питань, пов'язаних з використанням та охороною природних ресурсів, і вимагати від інших фізичних та юридичних осіб додержання правил екологічної безпеки, а також накладення заборони на діяльність осіб, яка завдає шкоди навколишньому природному середовищу.

Відповідно до Закону України від 5 листопада 1991 р. «Про прокуратуру» (ч. 1 ст. 12 в редакції Закону від 26 листопада 1993 р.) прокурор розглядає заяви і скарги про порушення прав громадян, крім скарг, розгляд яких віднесено до компетенції суду. Закон України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 37) передбачає, що при здійсненні нагляду органи прокуратури застосовують надані їм законодавством України права, включаючи, зокрема, право звернення до суду з позовами про припинення екологічно небезпечної діяльності. Отже, за логікою цих вимог громадяни можуть

звертатися до органів прокуратури із заявами про пред'явлення останніми до суду позовів на користь тих фізичних осіб, права яких на екологічну безпеку порушено.

Проте ці законодавчі вимоги можуть тлумачитись неоднозначно. Відповідно до Основного Закону нашої держави (ст. 8), звернення до суду з метою захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. З цього можна зробити висновок, що громадяни України у разі порушення їх права на екологічну безпеку вправі безпосередньо звернутися до суду з позовом до відповідних осіб про припинення екологічно небезпечної діяльності або використати альтернативну можливість, тобто звернутися до органів прокуратури з заявою про здійснення останніми зазначеного повноваження в їх інтересах.

Однак не виключається і висновок про колізію зазначених вище норм, а отже, й низький рівень юридичної техніки чинних приписів. Адже прокурори мають розглядати лише такі заяви і скарги громадян про порушення їх прав, які не можна захищати у суді. Оскільки Конституція України не робить обмежень щодо захисту якихось конституційних прав, а навпаки, гарантує їх захист у суді, прокурори можуть відмовити у розгляді заяв і скарг, пов'язаних з порушенням права громадян на екологічну безпеку внаслідок екологічно небезпечної діяльності. Вони вправі подавати позови до суду про припинення зазначеної діяльності лише за власною ініціативою.

З урахуванням сказаного уявляється, що існує необхідність у якомога швидшому спростуванні висновків, що виключають один одного, шляхом роз'яснення порядку застосування вказаних норм Конституційним Судом України або законодавчого уточнення наведених вище правових конструкцій. З огляду на потреби практики, на наш погляд, більш прогресивним треба визнати перший підхід до вирішення цієї проблеми.

Варто підкреслити, що юридичному опосередкуванню суб'єктивного права громадян на екологічну безпеку сприяли й наукові підходи, які викристалізувалися в еколого-правовій та іншій спеціальній літературі, хоч фундаментальних досліджень у цій сфері й досі бракує.

Можна виділити три підходи до формування зазначеного права.

Одним з поширених підходів є обґрунтування доцільності реалізації права на сприятливе навколишнє природне середовище як різновиду суб'єктивного права громадян, яке знаходиться під захистом держави і гарантується наданням їм можливості звертатися за допомогою і захистом до компетентних державних органів.

Другий підхід дістав вияв у зафіксованій в еколого-правовій літературі спробі виділення права громадян на здорове навколишнє природне середовище, яке, на думку прибічників цієї ідеї, закріплено в законі і здійснюється у межах загальних правовідносин. Вони вважають, що нормальним способом реалізації цього права є факт проживання особи в незабруднених умовах і споживання безпечних для її здоров'я природ-

них благ.

Існують наукові ідеї, які тією або іншою мірою відтворюють положення зазначених вище доктринальних концепцій.

Треба зазначити, що думки про «право на сприятливе навколишнє природне середовище» і «право на здорове навколишнє природне середовище» формувалися у радянський період і спиралися на відповідну нормативно-правову базу та тодішнє конституційне підґрунтя, правові норми яких не мали чітких й завершених моделей правового забезпечення. Ці норми, скоріше, імітували такі права, що дозволяло вченим по-різному інтерпретувати їх.

Норми Конституції України і чинного екологічного законодавства сформульовано більш чітко. Вони відображають осучаснені форми правосвідомості та розуміння проблем правового забезпечення, реалізації й захисту права громадян на безпечне для їх життя та здоров'я навколишнє природне середовище.

Водночас, на нашу думку, існує потреба у з'ясуванні можливості забезпечення реалізації та захисту права людини на сприятливе навколишнє природне середовище. Що мається на увазі під цією категорією? Етимологічну основу терміна «сприятливий» становить слово «сприяти», зміст якого у словнику А. Голіченка [7] визначається словами «благоприятствовать», «доброжелательствовать», «способствовать», «содействовать», «помогать». Очевидно, що досить влучним є російський термін «благоприятный», коренева основа якого пов'язана зі словом «благо».

Справді, навколишнє природне середовище є природним благом для людини і суспільства в цілому, інших живих організмів, як умова, місце і джерело їх існування та життєдіяльності.

Однак чи є це благо таким для людини з точки зору його сприяння її здоров'ю та життю? Що є мірилом, показником сприятливості довкілля? Чинне законодавство однозначної відповіді на ці питання не дає, оскільки існують різні підходи до кількісного виміру окремих елементів навколишнього природного середовища – питної води, атмосферного повітря, ґрунтів тощо. Та й взагалі навряд чи можна у нормативно-правовому порядку визначити сприятливість довкілля для людини та інших живих організмів. З урахуванням цього ми вважаємо, що «сприятливе навколишнє середовище» («сприятливе навколишнє природне середовище», «сприятливе довкілля») – це категорія з переважанням не кількісних, а якісних ознак. Тому вона має оціночний характер, а її зміст залежить здебільшого від інтерпретатора. Отже, у ній переважають суб'єктивні чинники.

Сприятливість навколишнього природного середовища доцільно вважати однією із змістових ознак права на безпечне для життя і здоров'я людини навколишнє природне середовище, яке становить основу такої більш широкої правової категорії, як «право громадян на екологічну безпеку».

Безпечно довкілля має характеризуватися насамперед сприятливістю для здоров'я і життя людини та громадянина. Відсутність цієї ознаки свідчить про дискомфортність стану навколишнього природного середовища, про те, що він містить елементи несприятливості, а отже, й небезпеки для людини і громадянина.

Певний інтерес становить і наукова доктрина «права на здорове навколишнє природне середовище». Адже оздоровлення, реабілітація довкілля – актуальне завдання для будь-якої держави. Не є винятком у цьому відношенні й Україна, яка зазнала екологічного лиха внаслідок Чорнобильської катастрофи та надзвичайних екологічних ситуацій, що час від часу виникають у різних регіонах нашої держави, справляючи негативний вплив на здоров'я і життя громадян.

Проте чи можна за нинішніх умов вести мову про забезпечення суб'єктивного права громадян на здорове навколишнє природне середовище? Вважаємо, що юридичних підстав для цього не існує. Уявляється, що вказана наукова гіпотеза належить, скоріше, до категорії бажаного, ніж дійсного.

Чим же характеризується, за задумом прибічників цієї доктрини, здорове навколишнє природне середовище? Це природні умови, які є незабрудненими і дозволяють споживання безпечних для здоров'я природних благ. Отже, здорове навколишнє природне середовище пов'язується з відносно чистими природними умовами і безпечністю використання (споживання) благ природи. Тобто простежується прямий зв'язок цього середовища з безпекою його використання для здоров'я людини. Причому безпека виступає обов'язковою умовою такого природного стану за логікою «безпечно середовище – здорове середовище».

Варто уточнити нашу позицію щодо споживання безпечних для здоров'я природних благ. Треба зазначити, що використовуються особливо не самі природні блага, а природні властивості довкілля. Це необхідно для забезпечення життя і здоров'я людини, оскільки використання ресурсів природи належить вже до сфери природокористування, яке охоплюється самостійним блоком правового регулювання з додержанням, зокрема, і вимог екологічної безпеки.

Отже, здорове навколишнє природне середовище має досить самостійне значення як показник безпечності. Юридичні критерії такого стану довкілля законодавчо не визначені, а тому вести мову про те, що зазначене суб'єктивне право громадян вже врегульоване, передчасно, оскільки відсутні як механізми його реалізації, так і гарантії захисту цього права у разі його порушення.

Реальний стан здорового навколишнього природного середовища характеризується здебільшого екологічними і соціально-медичними показниками, тобто сукупністю природних і соціально-природних факторів, які виключають настання будь-яких генетичних, психологічних, психічних, фізіологічних, патологічних та інших афектів у конкретних природно-соціальних умовах та у процесі життя людини.

Все це дозволяє говорити про доцільність здійснення системи профілактичних заходів, спрямованих на забезпечення сталого здорового (чистого, незабрудненого) навколишнього природного середовища як передумови реалізації права громадян на екологічну безпеку.

Такий підхід відповідає принципу, згідно з яким зазначене право тісно пов'язане з забезпеченням здоров'я і життя людини, які, як і сама людина, її честь, гідність, недоторканність та безпека, визнаються у нашій державі найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

Ця позиція певною мірою узгоджується з положенням ст. 5 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» про те, що здоров'я і життя людей підлягають державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки.

Важливим чинником та ознакою безпечного навколишнього природного середовища є така його якість, яка характеризується наявністю хімічних, фізичних, біологічних та інших елементів і сумішей, що не порушують природного балансу фізичного зв'язку людини і довкілля, не знижують його природні можливості до самовідновлення і не перевищують встановлених законодавством нормативів екологічної безпеки. Якісний стан навколишнього природного середовища визначається у нормативно-правовому порядку, на підставі якого до суб'єкта, що здійснює екологічно небезпечну діяльність, доводяться конкретні показники. Цій особі видається спеціальний дозвіл на здійснення такої діяльності, на неї покладаються обов'язки, пов'язані з забезпеченням права громадян на екологічну безпеку. Держава ж має брати на себе обов'язок щодо запобігання проявам стихійних явищ та забезпечення природної безпеки громадянам, які перебувають у межах України.

Усе сказане вище дає підстави стверджувати, що розглядуване нами суб'єктивне право громадян реалізується не у загальних правовідносинах, а у правовідносинах, що складаються у сфері екологічної безпеки. У цих правовідносинах суб'єктами виступають громадяни як уповноважені особи, яким корелюють особливі обов'язки зобов'язаних юридичних і фізичних осіб, котрі здійснюють екологічно небезпечну діяльність, та держави щодо забезпечення природної безпеки. Такі відносини мають абсолютний характер і займають особливе місце у системі об'єктивно існуючого екологічного права та його складової – права екологічної безпеки.

З суб'єктивної точки зору, можна вести мову про те, що якість довкілля є не тільки важливою ознакою права громадян на безпечне для їх життя та здоров'я навколишнє природне середовище, а й юридичним критерієм і важливою правовою гарантією реалізації їх права на екологічну безпеку, яка визначається нормативами останньої. Такі нормативи закріплені у Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 33), Водному кодексі України (ст. 36), Законі України від 16 жовтня 1992 р. «Про охорону атмосферного повітря» (ст. 7).

Саме нормативи екологічної безпеки містять кількісні та якісні показ-

ники. Вони є тими юридичними фактами, які в конкретній екологічній ситуації визначають якість довкілля і свідчать про додержання відповідними особами права громадян на екологічну безпеку або (у разі перевищення цих нормативів) стають підставою для кваліфікації дій чи пасивної поведінки зобов'язаних осіб як правопорушень у сфері екологічної безпеки.

Ця обставина має надзвичайно важливе значення для практики правозастосування, оскільки порушення інших екологічних нормативів може розглядатися як різновид екологічного правопорушення, але не у сфері екологічної безпеки. Скажімо, перевищення гранично допустимих викидів в атмосферне повітря, скидів у водне чи морське середовище забруднюючих речовин, рівнів шкідливого впливу на людину фізичних та біологічних факторів можуть призводити до відповідних екологічних правопорушень – водних, у галузі охорони атмосферного повітря тощо, які не є різновидами правопорушень у сфері екологічної безпеки, оскільки не порушують нормативів останньої як особливої ознаки якості довкілля.

Варто зазначити, що такі правопорушення можуть справляти негативний вплив на чистоту навколишнього природного середовища, знижувати ступінь його сприятливості і навіть якості. Однак якщо ці правопорушення не виходять за межі нормативів екологічної безпеки, вони пов'язуються не з правом громадян на неї, а з їх іншими екологічними правами, передбаченими системою екологічного права і законодавства України.

Порушення нормативів екологічної безпеки є свідченням порушення безпеки (тобто створення небезпеки) як важливої ознаки якості довкілля і нормативної ознаки права громадян на екологічну безпеку, а зазначені дії або бездіяльність підлягають кваліфікації на підставі системи ознак екологічного ризику, що має передбачати підвищену юридичну відповідальність.

Таким чином, аналіз вищевикладеного матеріалу дає підстави зробити деякі **висновки**. На нашу думку, з метою вдосконалення і спрощення процедури встановлення факту порушення суб'єктивного права громадян на екологічну безпеку доцільно у Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» та у підготовленому науковцями проекті закону про екологічну (природно-техногенну) безпеку зафіксувати такі уніфіковані нормативи екологічної безпеки, як рівень екологічно безпечної діяльності та рівень природної безпеки. Причому вони мають ґрунтуватися на викладених вище положеннях і відповідати вимогам екологічного права ЄС і принципам міжнародно-правового регулювання у цій сфері. Таким чином, можна констатувати, що право громадян на екологічну безпеку є інтегрованою категорією, яка ґрунтується на загальнолюдському природному праві на безпеку, що дістало юридичне оформлення на конституційному рівні та деталізоване у чинному законодавстві, якому притаманні деякі особливості.

Цей різновид екологічних прав тісно пов'язаний з правом громадян

на життя і здоров'я, що свідчить про його чітку гуманістичну спрямованість та зумовлює особливу законодавчу гарантованість. Зазначене право має переважно немайновий характер (хоч це не виключає останнього у разі заподіяння шкоди) і передбачає пріоритет охорони і захисту благ людини як біологічного і соціального організму, а також безпечних соціально-природних умов її життя. Воно відзначається суб'єктивним характером, є невід'ємним елементом еколого-соціального добробуту людей, відображаючи спосіб та характер їх життя у конкретній екологічній обстановці під впливом існуючих екологічних загроз, соціально-економічного розвитку держави, реалізації її зовнішньої та внутрішньої екологічної політики.

Право громадян на екологічну безпеку тісно пов'язане з низкою галузевих екологічних прав, зокрема на сталу безпечну екологічну обстановку; екологічне благополуччя; використання корисних властивостей природи для задоволення життєво необхідних фізіологічних та духовних потреб людей; охорону їх життя і здоров'я від небезпечних природних умов та природно-антропогенних факторів, передбачених нормами чинного екологічного законодавства.

Нині назріла необхідність піднесення правових ідей про право громадян на екологічну безпеку на дещо вищій «щабель» у зв'язку з орієнтацією України на вступ до ЄС. Причому треба зазначити, що це право, як окрема ланка правових можливостей фізичних осіб, у рамках ЄС не легалізоване і у концептуальному відношенні не є загальноновизнаним. Тож першочерговим завданням представників нашої держави у міжнародних організаціях є ініціювання постановки питання про піднесення зазначених правових принципів на рівень європейського, а згодом і міжнародно-правового регулювання.

Бібліографічні посилання

1. Шемшученко Ю.С. Человек и его право на безопасную (здоровую) окружающую среду / Ю.С. Шемшученко // Государство и право. – 1993. – № 10. – С. 120–125.
2. Конституція України : прийнята 28.06.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
3. Андрейцев В. Право громадян на екологічну безпеку: проблеми конституційно-правового забезпечення / В. І. Андрейцев // Право України. – 2001. – № 4. – С. 8–11.
4. Скакун О. Ф. Теория государства и права / Скакун О. Ф. – Х., 2000.
5. Алексеев С. С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы / Алексеев С. С. – М., 1999.
6. Мальцев Г. В. Новое мышление и современная философия прав человека / Г. В. Мальцев // Права человека в истории человечества и в современном мире. – М., 1989. – С. 33–39.
7. Голиченков А. К. Экологическое право России : словарь юрид. терминов / Голиченков А. К. – М., 2008.

Надійшло до редакції 02.11.2012

Л.С. Криворучко
кандидат юридичних наук
(Університет економіки та права «КРОК»)

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

Здійснено аналітичний огляд актуальних питань європейської інтеграції України як засобу удосконалення нормативно-правового забезпечення захисту прав людини в Україні, проаналізовано роль, висвітлено необхідність вдосконалення системи забезпечення прав людини в Україні.

***Ключові слова:** захист прав людини, міжнародні стандарти, європейська інтеграція України, нормативно-правове забезпечення.*

Осуществлен аналитический обзор актуальных вопросов европейской интеграции Украины как средства совершенствования нормативно-правового обеспечения защиты прав человека в Украине, проанализирована роль, освещена необходимость совершенствования системы обеспечения прав человека в Украине.

***Ключевые слова:** защита прав человека, международные стандарты, европейская интеграция Украины, нормативно-правовое обеспечение.*

The scientific article is devoted to analytical review of the current questions of European integration of Ukraine as a means of improving the legal protection of human rights in Ukraine, analyzes the role and the need to improve the system of human rights in Ukraine.

***Keywords:** human rights, international standards, European integration of Ukraine, legal software.*

Постановка проблеми. Однією з головних, якщо не провідних, тенденцій розвитку державності у світі є використання найкращих надбань політико-правової думки. До них цілком правомірно належать такі загальнолюдські цінності, як демократія, права та свободи людини, гуманний і справедливий правопорядок. Результатом цих процесів стало формування й чітке конституційне закріплення концепції демократичної, правової держави як відображення загальнолюдського її призначення [1]. Кожна держава не може розвиватися осторонь від інших країн світу, відносини між різними країнами мають економічний, політичний, культурний характер і тому в результаті цих взаємовідносин відбувається взаємне збагачення та розвиток. Україна поки відстає від розвинутих країн, насамперед, Європи, тому взаємовідносини нашої держави з європейськими країнами вигідні за всіма показниками.

Інтеграційні процеси є одними із важливих напрямків концепції забезпечення захисту прав людини в Україні шляхом демократичного розвитку нашої держави, і тому курс на європейську інтеграцію є природним наслідком здобуття Україною незалежності. Його витoki – в історії нашого народу й усвідомленні права жити в демократичній, економічно розвинутій, соціально орієнтованій країні. Метою є створення шляхом

масштабних внутрішніх перетворень умов для входження до спільноти європейських розвинутих країн. Сьогодні цей курс є домінантою внутрішньої та зовнішньої державної політики. [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На сучасному етапі розвитку науково-теоретичне підґрунтя для дослідження склали наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, які присвячені проблемам, що вирішувалися автором у процесі дослідження, а саме: О.М. Бандурки [3], І. Бондаренко [4], А.С. Довгерта, Н. Железняка [5], В.К. Забігайло, О.В. Задорожнього, А.П. Засць, Л.В. Луць, З. Макарухи [7], В.Є. Мармазова, В.І. Муравйова, В.Ф. Опришко, Н.В. Сюр [8], Ю.С. Шемшученко та інших вчених. На сьогодні дана проблема є не повною мірою вичерпаною, що й зумовило вибір автора даної теми дослідження. Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні системного аналізу і напрацюванні нових підходів щодо європейської інтеграції України як засобу удосконалення організаційно-правового забезпечення захисту прав людини в Україні.

Окремі питання європейської інтеграції України як засобу удосконалення нормативно-правового забезпечення захисту прав людини в Україні потребують ретельного наукового дослідження та вдосконалення шляхом аналізу, перегляду існуючого правового механізму та нормативно-правової бази в Україні, дослідження міжнародних стандартів та правового забезпечення в країнах зі стабільними економічними показниками.

Метою статті є проведення аналітичного огляду європейської інтеграції України як засобу удосконалення нормативно-правового забезпечення захисту прав людини в Україні, обґрунтування актуальності і доцільності застосування в адміністративній системі України даного напрямку та вдосконалення організаційно-правового забезпечення захисту прав людини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС щодо захисту прав людини полягає у зближенні національного нормативно-правового забезпечення захисту прав людини із сучасною європейською системою права. Ці відносини здатні забезпечити розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, сприяти економічному розвитку держави у рамках ЄС і поступовому зростанню добробуту громадян, приведенню його до гідного рівня, що склався у державах-членах ЄС. Реформування правової системи та поступове приведення у відповідність із міжнародними стандартами, ми вважаємо, вдосконалив систему адміністративного, фінансового, приватного, митного, трудового, податкового законодавства, законодавства про інтелектуальну власність, охорону праці, охорону життя та здоров'я, навколишнє природне середовище, захист прав споживачів, технічні правила і стандарти, транспорт, а також інші галузі, які визначені Угодою про партнерство та співробітництво. Багатий досвід такої співпраці наша держава вже має. Важливим чинником

реформування правової системи України слід вважати участь України у конвенціях Ради Європи, які встановлюють спільні для цієї організації та ЄС міжнародні стандарти, які гарантуватимуть захист прав людини в Україні.

Етапами правової адаптації з захисту прав людини є: імплементація угод про партнерство та співробітництво, укладання галузевих угод, приведення чинного національного законодавства України у відповідність із міжнародними стандартами ЄС, створення механізму приведення проектів нормативно-правових актів законодавства України у відповідність із нормами ЄС. Прийняті угоди надають особливий статус європейським правовим актам, які мають обов'язковий характер для впровадження у національне законодавство.

Конституція України проголосила нашу країну правовою і соціальною державою, відповідно до чого на вищому рівні було затверджено певну модель стану держави.

Досвід держав розвиненої демократії засвідчує: формування соціальної, правової держави – складний і тривалий процес, котрий має спиратися на демократичне законодавство, неухильне додержання й виконання законів усіма суб'єктами суспільства. А положення щодо соціальної держави має спиратися на потужне економічне зростання й відповідне нормування справедливих соціально-економічних відносин у суспільстві. Для побудови в Україні правової держави необхідні вимоги, які завершать правову, політичну, економічну та соціальну реформи [1]. Європейський досвід побудови держави на основі демократичних цінностей є запорукою демократичного розвитку і нашої країни.

Сьогодні в Україні існує досить узгоджена позиція, що інтеграція до Європейського Союзу сприятиме розвитку економіки країни. Не викликає сумнівів позитивна роль інтеграційних процесів і у сфері забезпечення прав людини в Україні. Але успіх частково залежить від українського уряду, який повинен ефективно та продуктивно працювати з представниками Європейського Союзу і здебільшого якісно координувати діяльність між міністерствами й агентствами держави [9].

Недосконале та незбалансоване державне управління на всіх рівнях значною мірою негативно впливає на стан національного господарства. Світовий досвід підтверджує, що жодна країна не розвивається в умовах чистого ринку – втручання держави в економічні й соціальні процеси в тій чи іншій мірі завжди має місце, і на наше глибоке переконання – вкрай необхідне. Крім того, існуюча в Україні система організації влади на місцевому рівні не відповідає загальноприйнятим принципам, які затверджені Європейською Хартією місцевого самоврядування. Як наслідок, невиконання положень Хартії є перешкодою на шляху реалізації курсу на інтеграцію України в Європейський Союз. Враховуючи актуальність питання щодо реформування системи державного управління, значну роль відіграє нормативно-правове забезпечення цієї системи [10].

Актуальність дослідження даного питання визначається його метою

та позицією, яку займає і відіграє Європейський Союз у сучасному світі, а також практичним значенням курсу інтеграції України до даної організації як засобу удосконалення всіх складових напрямків діяльності держави, покращення державного курсу країни, що становить позитивний характер для державної політики України в цілому. Окрім цього, зростання стандартів життєвого рівня в країнах ЄС і рівня довіри населення цих країн до органів державної влади вказує на пріоритетний розвиток у країнах ЄС системи забезпечення прав та свобод громадян.

У зв'язку із визначенням Україною стратегічної мети – європейської інтеграції, враховуючи, в перспективі, членство в цьому міжнародному об'єднанні, – одним з основних завдань є приведення національного законодавства у відповідність до правового забезпечення Європейського співтовариства, так званих міжнародних правових стандартів. Це зумовлює необхідність проведення комплексного та масштабного реформування правової системи країни в цілому [11]. Здебільшого національне правове забезпечення відповідає вимогам європейських демократичних стандартів але, як вказують міжнародні фахівці, є багато проблемних питань у цій сфері.

Шлях України до європейської інтеграції передбачає впровадження нормативно-правового забезпечення та захист затверджених прав людини на основі принципів сучасного демократичного міжнародного права, створення правової, соціальної та демократичної країни відповідно до «міжнародних стандартів», країни, яка посяде гідне місце у світовому співтоваристві. Зазначені стандарти існують на загальноєвропейському рівні та, як було зазначено нами попередньо, пройшли тернистий шлях становлення та будувалися на основі принципів сучасного демократичного суспільства і норм міжнародного права. Впровадження демократичних стандартів у національне законодавство, це не вимога, а потреба часу.

Входження України до європейського правового простору визначається внутрішніми нормативними актами України, які є обов'язковою умовою інтеграції нашої країни до Європейського Союзу та інших європейських структур. Ратифікація Україною основних міжнародних правових актів та договорів вже вказує про входження нашої країни до європейського правового простору та гарантує подальші кроки у цьому напрямку.

Європейська інтеграція України знаходиться в центрі уваги вітчизняної юриспруденції з перших років незалежності. Важливими питаннями наукових досліджень протягом останніх років є обґрунтування необхідності інтеграції України до європейських структур, зближення права України з правом Європейського Союзу, впровадження європейських стандартів у різні сфери діяльності суспільства. Йдеться про те, що дослідники, аналізуючи різні сторони євроінтеграційних процесів, наголошують на принциповій важливості тих або інших їх аспектів [8]. Задача національних досліджень у цій галузі: визначити ефективність європейських підходів, процесів та шляхи запровадження в національне

законодавство ефективних механізмів демократичного розвитку нашої країни. Слід зауважити, що в Україні на теперішній момент створено ряд організаційно-правових умов з метою здійснення правової трансформації в європейське і світове співтовариство щодо питань прав людини та їх захисту. Однак, незважаючи на досить велику кількість наукових досліджень, пов'язаних із наближенням правової системи України до правової системи Європейського Союзу, вивчення інтеграційних процесів України та дослідження напрямків захисту прав людини в Україні за міжнародними стандартами тощо, слід зауважити, що на теперішній час відсутній комплексний та системний підхід щодо вирішення зазначених питань організаційно-правового забезпечення країни в цілому, та, зокрема, напрямків захисту прав людини в Україні за міжнародними стандартами. Вивчення теоретичного досвіду інтеграційних процесів, у тому числі і в правовій сфері, дозволяє встановити як позитивні, так і небажані світові тенденції та неефективні шляхи забезпечення прав людини.

Отже, європейська інтеграція України – це цивілізаційний вибір та інструментарій для здійснення внутрішніх реформ, що 02.04.2012 року було зазначено першим віце-прем'єр-міністром України В. Хорошковським під час круглого столу у м. Лондоні з представниками британських політологічних кіл на тему «Європейська інтеграція – стратегічний пріоритет зовнішньої політики України». А також звернено основну увагу на те, що успіх України на шляху до Європи залежить від того, наскільки швидким та ефективним буде здійснення внутрішніх реформ в Україні [12]. Внутрішні реформи в усіх сферах життєдіяльності країни повинні розпочатися з правової реформи.

На початку дослідження питання європейської інтеграції як засобу удосконалення нормативно-правового забезпечення захисту прав людини доцільно навести результати проведеного нами протягом 2012 року експертного опитування з метою визначення ставлення окремих представників державної, політичної і наукової еліти України та окрему позицію населення України з загальних питань європейської інтеграції України.

В опитуванні взяли участь понад 80 експертів, серед яких: представники Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, апарату Ради національної безпеки і оборони, інших міністерств і відомств, профільних комітетів Верховної Ради, державних і недержавних наукових установ, неурядових аналітичних центрів, українських ЗМІ та населення України.

Отже, пріоритетними напрямками зовнішньополітичної діяльності України, на думку національної еліти України, є підтримка курсу на європейську інтеграцію, тому саме даному напрямку слід приділяти найбільшу увагу при здійсненні реформування правової системи в Україні. Однак позиція національної еліти України відрізняється від бачення населення України, переважна більшість якого віддає перевагу міжнародному співробітництву з країнами СНД та окремо Росією. Близькість ку-

льтурних, історичних витоків наших народів дійсно відіграють вирішальну роль у баченні такого сценарію. Окремо слід зазначити песимістичний настрій населення України щодо результатів загального курсу реформування правової системи країни та курсу інтеграції. Хоча удосконалення правової системи нашої країни може відбуватися вибірково, якщо стандарти є прийнятними для більшості населення країни і вони мають позитивний характер, не погіршують рівень розвитку громадянського суспільства, їх необхідно запроваджувати.

Однак, з позитивної точки зору, слід зауважити, що інтеграційний курс всіма опитаними респондентами сприймається як засіб вирішення внутрішніх проблем держави, таких як вдосконалення нормативно-правового забезпечення, що призведе до покращення політично-соціально-економічної ситуації в Україні.

До основних негативних проблем сьогодення слід віднести такі напрямки та їх тенденції розвитку:

- високий рівень корупції;
- непрозорість та хаотичний стан нормативно-правового забезпечення в країні;
- недостатність темпів реформування правової системи України;
- низький рівень системи захисту прав людини;
- невідповідність міжнародним показникам демократії;
- фінансова залежність України від взятих на себе зобов'язань МВФ та РФ тощо;
- низький рівень виконання законів.

Важливою подією у процесі формування відносин України та Європейського Союзу став указ Президента України від 11 червня 1998 р. «Про затвердження Стратегії інтеграції України до ЄС», де визначено пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 р. Стратегія інтеграції України в Європейський Союз враховує також положення Стратегії ЄС щодо України від 04 жовтня 1994 р., спільної стратегії ЄС щодо України від 11 грудня 1999 р. [2], спільної позиції ЄС щодо України від 28 листопада 1994 року, а також відповідних рішень Ради ЄС, декларацій та інших документів ЄС, які стосуються України.

Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу ґрунтується на таких засадах:

- положеннях Конституції України, що встановлює спрямування зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримки мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноновизначеними принципами і нормами міжнародного права;
- схвалених Верховною Радою України основних напрямках зовнішньої політики України та Концепції національної безпеки України;
- Угоді про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством та його державами-членами від 1994 року та інших договорах, укладених між Україною та Європейським Союзом, в

яких визначаються механізми взаємодії між ними [13].

Вважаємо, що незважаючи на загальний песимістичний настрій щодо стану країни, стратегія інтеграційного курсу України до Європейського Союзу має позитивне значення та забезпечить доступ і гарантії до міжнародних стандартів для України у політичному, інформаційному, економічному і правовому просторі, що дозволить значно підвищити захищеність прав людини в країні та вдосконалити стан нормативно-правового забезпечення системи захисту прав людини в Україні.

Висновки. Враховуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що організаційно-правове забезпечення захисту прав людини в Україні за міжнародними стандартами має актуальність, наукову новизну, практичну значимість, гостру необхідність у розширенні та впровадженні у суспільне життя країни та подальшої її демократизації, тому цей напрямок потребує концептуального розвитку на науковій основі. Забезпечення захисту прав людини базується та розвивається на основних положеннях адміністративного, конституційного, міжнародного та цивільного права. Ці галузі права органічно поєднуються та доповнюють одна одну в сфері забезпечення прав людини, що має вагоме значення для інтеграційних процесів. Сучасний стан розвитку демократичного суспільства потребує інтегрованого та диференційованого підходу. Приведення у відповідність національного законодавства з міжнародними стандартами необхідно впроваджувати через їх узгодження. В цілому слід зазначити, що європейська інтеграція України є ефективним засобом удосконалення нормативно-правового забезпечення захисту прав людини в Україні, що сприятиме становленню й укріпленню громадянського суспільства в нашій державі і прискорить формування в країні системи правового забезпечення захисту прав людини.

Бібліографічні посилання

1. Журнал Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2149>.
2. Сучасні тенденції інтеграції України в Європейську спільноту // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lebedinrda.info/evropejska-integraciya-ukraini-nasuchasnomu-etapi>.
3. Бандурка О. М. Внесення змін до проекту Закону України "Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" / О. М. Бандурка, К. М. Рудой // Наше право. – 2004. – № 1. – С. 11–16.
4. Бондаренко І. Адаптація законодавства України до європейського законодавства – один з пріоритетних напрямів реформування правової системи України / І. Бондаренко // Право України. – 2002. – № 7. – С. 63–65.
5. Железняк Н. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу / Н. Железняк // Право України. – 2004. – № 11. – С. 140–143.
6. Катеринчук І. Проблема управління адаптацією права України до права ЄС у вітчизняній та зарубіжній думці / І. Катеринчук // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 10. – С. 158–161.
7. Макаруха З. Вироблення та реалізація стратегії інтеграції України в ЄС: правовий аналіз / З. Макаруха // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць / ред. кол. Л.В.Губерський (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – Вип. 89, Ч. I. – С. 134–136.

8. Сюр Н.В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2006.
9. Мейх'ю А. Україна і європейська інтеграція: успіх також залежить від якісної координації // Дзеркало тижня. – № 11. – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/ukrayina_i_evropeyska_integratsiya_ustpik_takozh_zalezhit_vid_yakis_noyi_koordinatsiyi-53224.html.
10. Птацко Л.О. Реалізація адміністративної реформи в Україні на засадах гуманістичної демократії // Суспільна політика. – № – С. 70–74.
11. Криворучко Л.С. // Журнал «Бізнес». – № 40 (1027). – С. 19.
12. Хорошковський В. Європейська інтеграція України – це наш цивілізаційний вибір та інструментарій для здійснення внутрішніх реформ // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245096702&cat_id=244276429.
13. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: указ Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98 (станом на 09.10.12 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/615/98>.
14. Криворучко Л.С. Актуальність вдосконалення системи забезпечення прав людини в Україні // Правничий вісник Університету «КРОК». – 2011. – № 8. – С. 4–10.
15. Теорія держави і права : підручник / за ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К., 2006.
16. Антонович М.М. Міжнародне публічне право. – К., 2003.
17. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
18. Орзіх М. Міжнародно-правові стандарти і права людини в Україні // Право України. – 1992. – № 4. – С. 9.
19. Генеральна Асамблея // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/ga/>.
20. Петроє О. Міжнародні стандарти та механізми інституціоналізації європейського соціального діалогу в галузі державного управління / О. Петроє // Вісник Нац. акад. держ. управління при Президентіві України. – 2011. – № 1. – С. 233–243.
21. Бородін І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина. – Херсон, 2003.

Надійшла до редакції 16.10.2012

О.О. Круглова

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 304.4

ФОРМУВАННЯ «АКТИВНОЇ» СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто призначення соціальної політики держави та визначено найбільш ефективний напрямок її формування - створення соціально-активного суспільства.

Ключові слова: *державна соціальна політика, «активна» соціальна політика, соціальна держава, людський капітал.*

В статье рассмотрено назначение социальной политики государства и определено наиболее эффективное направление ее формирования – создание социально-активного общества.

Ключевые слова: государственная социальная политика, «активная» социальная политика, социальное государство, людской капитал.

The article considers the setting of social policy of the state and certainly most effective direction of its forming is creation of socialactive society.

Keywords: public social policy, «active» social policy, social state, human capital.

Постановка проблеми. Основний Закон проголосив Україну правовою, демократичною та *соціальною державою* (ст. 1). Призначенням соціальної держави є створення для своїх громадян гідних умов життя, можливостей для самореалізації та гарантій соціальної захищеності на випадок ускладнення життєвих ситуацій (втрати працездатності, безробіття тощо). На сьогодні в Україні соціальна політика лише формується. Свідченням цього процесу є розробка та реалізація державних програм спрямованих на підтримку найбільш незахищених верст населення країни (дітей, пенсіонерів тощо). Однак враховуючи мінливість соціальних, економічних процесів в державі та відсутність відповідних результатів щодо забезпечення кожного громадянина належним рівнем життя, можна стверджувати, що цей процес не дійшов свого логічного завершення. Відповідно актуальним є постійний аналіз, перегляд та вдосконалення соціальної політики держави. Державна соціальна політика не повинна оминати увагою будь-які категорії населення своєї країни, прагнучи створення для всіх громадян належного рівня життя та соціального миру в суспільстві.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед сучасних науковців, що досліджували феномен соціальної держави слід назвати таких, як С. Алексєєв, В. Бех, Г. Браун, Г. Гетьман, І. Герасимова, Б. Гіллей, К. Горохова, Б. Дікон, С. Завадський, Ч. Лебо, М. Ніхаус, О. Лукашева, І. Осадча, О. Панкевич, Я. Пасько, Н. Пильгун, А. Сіленко, В. Співак, О. Скрипнюк, П. Стецюк, Л. Ярова, І. Яковюк, В. Якубенко, Ю. Шемшученко та ін.

Виклад основного матеріалу. Досвід розвинутих країн переконливо свідчить, що зародження і формування соціальної держави відбувається не спонтанно, а в результаті цілеспрямованої державної політики, запровадження соціальних реформ, розробки спеціальних державних програм, що з рештою призводить до створення ефективних інститутів соціальної держави [1, с. 31].

На формування соціальної держави неабиякий вплив здійснюють національні, етнічні, історичні ознаки суспільства країни, а також особливості культурного, духовного та навіть політичного життя.

Важливим є визначення місця соціальної політики в системі державних пріоритетів України, форми та методи її реалізації. На шляху до побудови соціальної держави не зайвим буде використання відповідного досвіду розвинутих європейських країн, врахування їх проблем та досягнень.

В науці вже називалися наступні принципи побудови відносин між

громадянами та державою спрямовані на розвиток належної соціальної політики: принципи справедливості, солідарності та субсидіарності [1, с. 31-32]. Причому принцип справедливості слід розглядати як рівнозначність інтересів державної влади і конкретного громадянина, виробника і споживача, продавця і покупця, роботодавця і працівника тощо. Принцип солідарності означає цілеспрямоване об'єднання різних верств населення навколо основних визначених державою цінностей та цілей; допомога сильніших слабким, взаємна підтримка та взаємні обов'язки держави та громадянина один перед одним. Принцип субсидіарності проявляється в тому, що держава виконує лише ті завдання у сфері соціальної політики, які виявляються не під силу вразливій категорії осіб. Останній принцип сприяє подоланню споживацької психології та стимулює ініціативність та соціальну активність громадян.

Вже акцентувалася в літературі увага на стратегічному завданні, що стоїть перед соціальною політикою в сучасних умовах – «не подолання бідності, а сприяння механізмам висхідної соціальної мобільності й формування соціального ліфту для всіх груп населення. Відповідно соціальна політика України концентрується на двох полюсах вікової піраміди. Соціальні зобов'язання відносно літнього населення й стан пенсійної системи були й залишаються у фокусі соціально-політичної політики української держави. Останнім часом значно більше уваги приділяється демографічній групі, що перебуває на протилежному полюсі, проблемам дітей і дитинства. Тема інвестицій у дітей набуває великої політичної ваги... у найбільш уразливому становищі виявляється населення середніх (працевдатних) вікових груп... Саме населення середнього віку залишається на узбіччі соціально-економічної політики» [2, с. 677-678]. Отже, не слід оминати увагою працевдатне населення, яке в останні роки у зв'язку з економічною кризою збідніло, значна його частина втратила роботу, а відтак унеможлиблюється процес забезпечення за їх рахунок дітей та людей похилого віку.

Якщо звернутися за досвідом побудови соціальної держави до розвинутих країн Західної Європи, то з'ясуємо, що єдиної європейської соціальної моделі немає. За останні роки в ОБСЄ спеціалісти виділяють ряд режимів благополуччя – моделей, які розрізняються за об'ємом тих або інших пільг і обґрунтуванню права на їх отримання, по фінансуванню та організації: англосаксонська – ліберальна; північна – універсальізуюча, соціалістична; континентально-європейська – корпоративна; середньо морська – корпоративна, заснована на традиціях (велике значення сім'ї). Формування сучасної соціальної політики в промислово розвинутих країнах проходило з початку 60-х років ХХ століття. Це пов'язано з високою динамікою перетворень економічного та громадського устрою, які проходили під впливом науково-технічної революції і змінами змісту праці [3, с. 51].

Російський науковець І. Герасимова принципами ефективної соціальної політики називає: профілактика негативних стійких соціальних

тенденцій та подій, що вже відбулися; соціальне інвестування, що забезпечує скорочення чисельності нужденних; ініціювання й розвиток механізмів самоорганізації, самозабезпечення громадян (інтерактивність) [4, с. 9].

Останнім часом найбільшої популярності серед напрямків соціальної політики розвинутих держав є орієнтація на створення людського капіталу, а саме на направлення частини державного капіталу на заохочення народжуваності та охорону здоров'я населення, підготовку кваліфікованих професійних кадрів, виховування людей, особливо молоді, орієнтованих та здатних на самостійне забезпечення належного рівня власного життя та формування відповідальності за власний вибір тощо.

Поняття «людський капітал» уперше було сформульовано в «Політичній арифметиці» В. Петі. Пізніше воно знайшло своє відображення в працях «Дослідження про природу й причини багатства народів» А. Сміта, «Принципи політичної економії» А. Маршалла та наукових роботах інших вчених. У 1950-60-х роках, завдяки дослідженням американського економіста Т.Шульца, була сформована теорія людського капіталу, як один з самостійних розділів економічного аналізу. Базова теоретична модель була розроблена й викладена Г. Беккером у книзі «Людський капітал», яка була визнана класикою сучасної економічної науки і була стала основою подальших наукових розробок у цьому напрямку [2, с. 674-675].

Теорія людського капіталу формується на припущенні існування безпосереднього зв'язку між інвестиціями в людський капітал і продуктивністю праці, а значить і ефективністю виробництва. Збільшення людського капіталу відповідно повинне сприяти зростанню економіки. Одночасно з підвищенням продуктивності праці повинне відбуватися збільшення доходів працівника, що у свою чергу, стимулює його робити нові інвестиції в здоров'я та професійний розвиток з метою поповнення запасу знань, навичок і мотивацій, щоб згодом його знову ефективно застосовувати. За визначенням Г. Беккера, людський капітал як раз і становлять сукупність природжених здатностей і придбаних знань, навичок і мотивацій [5, с. 4-12].

Створення концепції людського капіталу відбувалося за рахунок розширення трактування поняття «інвестицій у людину», яке було раніше запропоноване вченими-економістами Т. Шульцем і Г. Беккером. На сьогодні в дане поняття включаються не тільки витрати на підготовку кадрів, а й інші витрати на відтворення робочої сили. Згідно розрахунків Всесвітнього Банку, до таких витрат відносять значну частину споживчих витрат, тобто витрати на харчування, одяг, житло, охорону здоров'я, культуру. Причому витрати на ці цілі несе в певних випадках і держава. Відповідно до розрахунків, зроблених Всесвітнім Банком з метою оцінки основних складових національного багатства – людського капіталу, природного капіталу й відтвореного капіталу – людський капітал становить у цій структурі від 70 до 76 % у Західній Європі [6, с.52].

При визначенні орієнтирів для формування соціальної політики України, як держави, що прагне до європейської інтеграції, важливим буде врахування даної концепції.

Прагнучи скоротити соціальні витрати або хоча б не допустити їхнього подальшого зростання, уряди європейських країн вважають пріоритетною метою надання таких соціальних благ, як охорона здоров'я та освіта. Саме тому державні інвестиції на охорону здоров'я та освіту у ВВП в усіх цих країнах набагато перевищують витрати на оборону [7, с. 33].

Останніми часом в науці часто вживаються терміни «активна» та «пасивна» соціальна політика. Загальний підхід до визначення «активної» соціальної політики полягає у тому, що держава орієнтована перш за все на спонування своїх громадян до навчання, працевлаштування, саморозвитку та виховання самостійних, упевнених у собі, активних осіб. «Пасивна» соціальна політика держави пріоритетним своїм напрямком обирає підтримання за рахунок соціальних пільг, гарантій та допомоги тих громадян, які не здатні забезпечити собі належний рівень життя самостійно. Фактично держава фінансує громадян які займають пасивну позицію щодо самостійного забезпечення власного життя.

У країнах Європейського Союзу і Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) соціально-активне суспільство вважається кращим і практично єдиним засобом боротьби з бідністю. Під впливом рекомендацій ОЕСР 1994 року і Європейської Комісії 1997 року, заклик до зміни – від пасивного підходу до активного щодо зайнятості в межах соціальних систем – став дуже популярним [2, с. 676].

Досвід економічно розвинутих країн свідчить про ефективність обрання активного напрямку соціальної політики. Держава повинна створити умови для розвитку, навчання, охорони здоров'я навіть тих громадян, які мають певні вади, розлади здоров'я, опинилися в складних життєвих ситуаціях тощо. Кращим для таких людей є створення умов які сприяють виходу із скрутного соціального становища самостійно, в результаті власних зусиль. Врешті решт це формує високий рівень самоповаги, вдовolenня таких осіб і позбавляє державу необхідності постійно фінансувати таких громадян. Отримання ж соціальної допомоги і існування за її рахунок представниками таких верств населення, поперше, сприяє їх бездіяльності та пасивності, а по-друге, знижує самоповагу, впевненість у власних силах та принижує честь таких громадян.

Створення та реалізація спеціальних державних програм, які б формували соціально-активне суспільство, найбільш цивілізований та ефективний шлях до вирішення соціальних проблем суспільства, який набув підтвердження у досвіді розвинутих країн. Правильний напрямок обраний при здійсненні соціальної політики України має на сьогодні актуальне значення оскільки держава перебуває у складних умовах виходу з економічної кризи останніх років.

Слід звернути увагу й на те, що є недостатнім спрямування зусиль держави на свій економічний ріст, оскільки останній не гарантує підвищен-

ня рівня життя населення країни. Соціальні проблеми будуть вирішуватися, якщо результати економічного росту будуть спрямовуватися на формування людського капіталу та здійснення активної соціальної політики.

Висновок. Таким чином при формуванні та здійсненні соціальної політики в нашій державі важливим є правильне визначення пріоритетів, орієнтація на досвід розвинутих європейських країн та врахування особливостей національної свідомості. Україна як соціальна держава має орієнтуватися на створення соціально-активного суспільства та формування людського капіталу

Бібліографічні посилання

1. Пильгун Н.В. Проблеми формування соціальної держави в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 52. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2011. – С.30-35.
2. Ярова Л.В. Створення людського капіталу як пріоритет сучасної соціальної політики // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 49. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2010. – С. 674-680.
3. Данич О.Ф. Сучасні підходи до побудови моделі соціальної держави. // Часопис Київського університету права. – 2011. - № 3. – С. 51-54.
4. Герасимова И.Н. Тенденции развития социальной сферы и качества жизни населения в современной экономической системе: Автореф. дис... канд. экон. наук. - Чебоксары, 2008. – С.9.
5. Безтелесна Л. Людський розвиток: підходи до трактування суті та умов його забезпечення // Економіка України. – 2009. - № 7. – С.4-12.
6. Социальные источники экономического развития / Отв. ред. Ф.Э. Бурджалов. – М.: ИМЭМО РАН, 2005. – С.52.
7. Осадчая И. Постиндустриальная экономика: меняется ли роль государства // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. - № 5. – С.33.

Надійшла до редакції 12.12.2012

О.М. Куракін

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.132

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НАПРЯМКІВ КОНТРОЛЬНОЇ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Зроблено спробу на підставі аналізу існуючих наукових підходів до визначення терміна «функція» сформулювати дефініцію «функція контрольного процесу» та співставити її з правоохоронною функцією органів держави.

Ключові слова: функція, процес, правоохоронні органи.

Сделана попытка на основании анализа существующих научных подходов к определению термина «функция» сформулировать дефиницию «функция контрольного процесса» и сопоставить ее с правоохранительной функцией органов государства.

Ключевые слова: функция, процесс, правоохранительные органы.

Within this article, the author makes again on the basis of the analysis of existing research approaches to the definition of the term "function", to formulate a definition of the function of the control process and compare it with law enforcement authorities of the State.

Keywords: function, process, law enforcement agencies.

Постановка проблеми. Аналіз змісту діяльності правоохоронних органів є основою багатьох сучасних досліджень у галузі правових, управлінських та інших наук. Але, незважаючи на це, єдності у розумінні даної категорії не досягнуто.

Виклад основного матеріалу. Отже, перед тим як звернутися до розгляду змісту, структури і форм прояву функцій контрольної процесу у правоохоронних органах, необхідно з'ясувати ряд суттєвих моментів і понад усі встановити сутність поняття «функція», яке має багато значень.

Найбільш розповсюджене його розуміння пов'язане з визначенням призначення, ролі організації, людини, явища або предмета. Вживається він в якості поняття, яке рівнозначне поняттям «робота», «завдання», що зумовлено перш за все специфікою галузей його застосування. Разом з цим, коли мова йде, наприклад, про функції управління та контролю, особливо у складній структурі правоохоронних органів, вимагається глибока визначеність у розумінні цього терміна.

В іноземній науковій літературі також немає чіткого відокремлення між поняттями функції, функції підприємства, функції управління підприємством, функції організації підприємством і т.д. Наприклад, відомий французький економіст Обер Криє Дж. писав про соціальну функцію підприємства, функцію-мету, функцію-завдання, функцію-операцію, про функції, як види діяльності; він відокремлював найважливіші головні та додаткові функції [7, с. 13–23].

У літературі, що пов'язана з дослідженням процесу контролю, також немає єдності у розумінні функцій та їх класифікації. Терміном «функція», в данному випадку, зазначаються поняття «завдання», «компетенція», «принцип», «право» і т.п.

В.Г. Афанасьєв функціями називає операції та дії, які складають стадії управління, що у своїй сукупності складають зміст управлінського процесу. До них він відносить: вироблення та прийняття рішення, організацію, регулювання, коригування, облік та контрольний процес [3, с. 116].

Інші дослідники, зазначаючи складність тлумачення проблеми функції управління, вважають за можливе казати про функції з позицій «будь-якого керівництва», з позицій «об'єкта управління». На їх думку, необхідна розробка комплексного підходу до складання «узагальненої моделі функції управління» на підставі синтезу всіх точок зору. Всі види діяльності у системі управління вони називають функціями і вважають, що групування функцій залежить від аспекту їх аналізу.

Зазначене вище свідчить про те, що вчення про функції контрольного процесу залишається ще недостатньо розробленою ділянкою теорії і практики функціонування державно-правових явищ.

Отже, й природа контрольного процесу найкраще розкривається при розгляді його основних проявів як функцій різноманітних інститутів системи регулювання суспільними процесами [10, с. 25–28].

Загальна характеристика контролю, як елементу науково обґрунтованого управління суспільством у теоретико-правовому аспекті ілюструє один з боків впливу на соціальні процеси. Проте контроль має власне самостійне місце у цій системі, і в цьому плані необхідно розглядати його як специфічну правову форму, що, разом з іншими правовими формами, має своє соціальне значення і відповідні функції: коригування, превенції, правоохорони.

Контроль, як правова форма діяльності, є складовою частиною механізму забезпечення права, спрямовує процес виконання нормативних вимог по ідеальному, конструктивному технологічному каналу, торкається правореалізаційних процесів, а також служить важливим організаційно-юридичним засобом впливу на процеси застосування права [4, с. 39].

Іншими словами, контроль виступає одним із засобів соціальної превенції, що усуває умови та попереджає факти порушення вимог нормативних приписів у найширшому розумінні.

Отже, контрольна діяльність значною мірою є правоохоронною, хоча, на нашу думку, і не зводиться до неї.

Для правоохоронних органів контрольна діяльність є основою, а здійснення правоохоронної функції – єдиним або домінуючим засобом контрольного впливу. У демократичному суспільстві такі органи знаходяться в центрі тієї частини системи соціального контролю, який забезпечує дотримання правопорядку і законності [9, с. 54].

Специфічне призначення контролю як творчої, позитивної, організаційної діяльності вторинного, похідного характеру дозволяє вести мову про її певну автономність, дає можливість відокремити її від інших функцій управління не тільки у науковому, але й в організаційному плані.

До числа ознак контролю, які його відрізняють від інших видів діяльності варто віднести спонукальні обставини, до яких належать: об'єктивна потреба у створенні найбільш сприятливих умов для реалізації нормативно-правових розпоряджень у поведінці, діяльності суб'єктів суспільних відносин, забезпеченні ефективності правового регулювання, відновленні стану законності і правопорядку у випадках їх порушення тощо.

За задачами і цільовим призначенням контрольний процес покликаний вирішувати широке коло питань:

- а) встановлювати фактичне виконання поставленого рішення;
- б) давати об'єктивну юридичну оцінку;
- в) приймати рішення по вдосконаленню діяльності та попередженню порушень;
- г) вимагати оперативного, повного і якісного виконання рішення тощо.

Аналізуючи особливості контролю у його співвідношенні із право-

охоронною діяльністю, можна дійти висновку про його автономність як специфічної правової форми діяльності, що відокремилася у процесі поділу праці і спеціалізації в управлінні, спрямованої на досягнення особливих цілей, як засіб поєднання нормотворчості і виконання.

Також необхідно мати на увазі, що питання організації контрольної діяльності динамічні, вони виникають і видозмінюються у процесі її розвитку. Системна оцінка цих проблем свідчить про те, що вирішення цього комплексу проблем стає однією з галузей політичного і соціально-економічного розвитку суспільства.

Важливим аспектом контрольного процесу є прогностична оцінка і розвиток у цілому правоохоронної діяльності у тісній взаємодії зі станом і перспективами розвитку об'єктів контролю.

Реалізація взаємозв'язку цих найважливіших напрямків викликає труднощі. У силу складності кожного з них на перше місце виходять як суто юридичні, так і внутрішньоорганізаційні проблеми. Відповідно, зростає значення розробки загальнодержавних актів про удосконалення правоохоронної системи і контрольного процесу в ній. Цю роботу, на нашу думку, у загальнодержавному масштабі доцільно координувати і регулювати з одного центру.

За останні роки проблемам контрольної діяльності приділялася найпильніша увага. Продовжує здійснюватися реформування всієї правоохоронної системи на основі концентрації і спрощення її галузевої структури; уточнення і визначення правового статусу всіх її ланок; на основі прийнятих законів вдосконалюються методи роботи; не рідко використовуються засоби економічного стимулювання; одержала широкий розвиток робота з використання електронно-обчислювальної техніки у сфері контрольної діяльності, поступово здійснюються кроки щодо розробки уніфікованої системи організаційно-розпорядницької документації.

Все це дозволяє зробити низку узагальнень.

Організація системи контролю і всієї правоохоронної діяльності стає найважливішою сферою політики держави, а для відповідних державних структур – найважливішою функцією по організації системи і процесів управління.

Система контролю, поряд з іншими сферами державної діяльності, перетворюється в галузь наукового дослідження, прогнозу, планування і проектування. У відповідну діяльність повинні більш ґрунтовно впроваджуватися методи програмно-цільового управління, моделювання і науково обґрунтованого розрахунку, засоби автоматизації.

Впровадження наукових і технічних методів у діяльність контрольних апаратів правоохоронних органів вимагає забезпечення єдиних принципів, єдиної методології у вдосконаленні процесу управління на всіх рівнях даної соціальної системи.

Однією зі спільних проблем правоохоронної та контрольної діяльності є нормування, аналіз та планування. Саме цей їх бік безпосередньо впливає на удосконалення стану контакту об'єкта із суб'єктом управлін-

ня та формування стимулів та мети їх функціонування, що забезпечують виконання поставлених рішень.

Перед суб'єктом контролю умовно стоїть два завдання: перше – забезпечити план та організувати діяльність об'єкта, друге – забезпечити планомірність роботи цих органів, розвиток своєї власної управлінської діяльності.

У функціях концентруються владно-організуючий вплив суб'єкта (органу чи посадової особи) на об'єкт управління. Цей вплив, по суті, є організацією принципу «влада – підпорядкованість», чи, конкретніше, «розпорядження – виконання».

Об'єкт контролю повинен виступати у відповідній організаційній формі, у вигляді організаційно оформленого колективу людей. У цьому випадку Г.В. Атаманчук вірно зазначає, що суб'єкт взаємодіє не просто з об'єктом, а «... головним чином, з його організаційними проявами, з об'єктом, який має відповідну форму» [2, с. 31].

Функції контролю виступають як окремі частки змісту правоохоронної діяльності, які спрямовані на забезпечення відповідних потреб.

Отже, поняття функції контрольного процесу в межах данної системи, на нашу думку, може бути таким: це досить самостійні частини змісту правоохоронної діяльності, в яких виражено владно-організуючий вплив суб'єкта контролю, спрямований на забезпечення життєвих потреб його об'єкта, який взаємодіє з ним і є адекватним йому.

Таким чином, загальне визначення діяльності суб'єкта по організації і розвитку підпорядкованого йому органу з метою досягнення соціально позитивного результату можна назвати функціями правоохоронної діяльності. Функціонування суб'єкта контролю складається з великої кількості функцій.

Висновок. Враховуючи викладене, здається можливим визначити функції контрольної діяльності як комплекс взаємопов'язаних, визначених у статусі органу і заснованих на безперервному обміні інформацією організаційно-правових впливів органу, його структурних підрозділів, службовців, які забезпечують об'єкти управління політичною, економічною, методичною орієнтацією, матеріальними, технічними, трудовими та іншими ресурсами, та організують досягнення мети, що стоїть перед системою управління.

Це визначення не претендує на досконалість, але, на нашу думку, відображає досить суттєві моменти у розумінні функцій контролю і дає підстави припускати, що контроль та правоохоронна діяльність співвідносяться між собою як частина і ціле, що мають аналогічні функції та мету.

Бібліографічні посилання

1. Андрійко О.Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади. – К., 1999.
2. Атаманчук Г.В. К вопросу о взаимосвязи субъектов и объектов социального управления. – К., 1987.

3. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. – М., 1981.
4. Бандурка А.М., Друзь В.А. Психология власти : учеб. пособ. для вузов. – Х., 1998.
5. Гурне Б. Державне управління. – К., 1993.
6. Здир Я.А. Коллегиальность и единоначалие в управлении органами внутренних дел : лекция. – М., 1972.
7. Обер Крие Дж. Управління підприємством. – М., 1973.
8. Попов Г.Х. Научные основы управления. – М., 1971.
9. Шакур В. Замість міліції – поліція, але мало змінити назву – ОВС потребує докорінного реформування. // Голос України. – 1996. – № 8.
10. Шахов И.Б. Природа и содержание контроля, как правовой формы деятельности органов Советского государства.// Проблемы социалистической законности. – Х., 1986. – Вып. 17.

Надійшла до редакції 30.11.2012

Л.А. Лазаренко
кандидат юридичних наук
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.736

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ЗВЕРНЕННЯ ТА ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВИМИ І ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ (аналіз соціологічного дослідження)

Визначено зміст соціологічного дослідження конституційного права громадян на звернення, дано характеристику відповідей респондентів, запропоновано висновки і рекомендації.

Ключові слова: конституційне право громадян на звернення, респонденти, характеристика відповідей.

Определено содержание социологического исследования конституционного права граждан на обращение, охарактеризованы ответы респондентов, предложены выводы и рекомендации.

Ключевые слова: конституционное право граждан на обращения, респонденты, характеристика ответов.

The content survey of the constitutional right to appeal, the characteristics of respondents, proposed findings and recommendations.

Keywords: constitutional right to appeal, respondents, characteristic responses.

Постановка проблеми. Проблема соціологічних досліджень конституційного права громадян України на звернення має теоретичне і практичне значення. Вирішення цієї проблеми дасть змогу аналізувати конституційне право на звернення громадян у повному обсязі, враховуючи думки різних респондентів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням дослідження конституційного права громадян України на звернення приділяли увагу: В.Букач, А. Колодій, Л. Лазаренко,

А. Олійник, В. Погорілко, В. Тарануха, В. Федоренко, О. Фрицький та ін. Конкретно проблему соціологічних досліджень конституційного права громадян України на звернення ніхто не досліджував.

Метою дослідження є з'ясування різних поглядів на поняття, зміст, види та напрямки забезпечення конституційного права громадян України на звернення.

Відповідно до мети завданнями даної роботи є: 1) аналіз відповідей респондентів щодо: а) поняття, змісту і видів конституційного права громадян України на звернення; б) поняття та змісту забезпечення конституційного права громадян України на звернення; 2) пропозиція висновків і рекомендацій із забезпечення конституційного права громадян України на звернення.

Виклад основного матеріалу. Соціологічні дослідження щодо забезпечення конституційного права громадян України на звернення органами держави і органами місцевого самоврядування не проводилися. При здійсненні дослідження названого конституційного права важливе значення мають не тільки теоретичні питання: з'ясування його понять, ознак, видів, змісту, нормативного регулювання, а й розуміння його студентами, курсантами і слухачами при вивченні навчального курсу “Права людини і громадянина в Україні” [1]. На цьому наголошено і в указі Президента України [2]. Для здійснення такого дослідження нами було розроблено анкету та проведено опитування 528 осіб. В анкеті респондентам було запропоновано тринадцять запитань. Анкетування проводилося анонімно. Підведені підсумки анкетування дають змогу зробити деякі висновки і рекомендації щодо забезпечення конституційного права на звернення громадян України. Розглянемо результати анкетування та сформулюємо певні висновки і пропозиції.

Віковий склад респондентів розподілився таким чином: до 20 р. – 176 осіб (33,33 % від загальної кількості); 20–30 років – 88 (16,67 %); 30–40 років 180 (34,09 %); 40–50 років 84 (15,91 %). Тобто респонденти за віком – це молоді люди та громадяни середнього віку. Такі вікові показники опитування свідчать про: а) наявність молодого студентства; б) та наявність у опитаних певного життєвого досвіду.

Отже, на нашу думку, склад респондентів підібрано вдало і репрезентативність опитування є достатньо ефективною.

На питання: «Що включає в себе конституційне право громадян України на звернення?» були отримані такі відповіді. Значна частина респондентів (249, чи 47,16 %) вважають, що до видів конституційних звернень слід включати письмові пропозиції, зауваження, заяви, клопотання, скарги та усні звернення на особистих прийомах. У той же час окремі респонденти до видів конституційного звернення включають лише пропозиції та зауваження (144, або 27,27 %), заяви та клопотання (81, або 15,34 %) або скарги чи особистий прийом (54, або 10,23 %).

Отже, значна частина респондентів 279 осіб (52,84 %) не досить повно знають Закон України від 2 жовтня 1996 р. “Про звернення грома-

дян” [3]. В якості пропозиції слід рекомендувати включити вивчення Закону України від 2 жовтня 1996 р. “Про звернення громадян” у плани семінарських занять з таких навчальних дисциплін: “Права і свободи людини та громадянина”, “Конституційне право України”, “Конституційне право зарубіжних країн”, “Адміністративне право”, наголошуючи на необхідності вивчення окремих питань про зміст названого права.

Абсолютна більшість опитаних (396, чи 75,00 %) погоджуються з тим, що діяльність правоохоронних органів пов’язана із забезпеченням конституційного права громадян України на звернення. 60 опитаних (11,36 %) переконані, що діяльність правоохоронних органів не пов’язана із забезпеченням конституційного права людини і громадянина на звернення. А 72 респонденти (13,64 %) взагалі не змогли відповісти на це питання.

Отже, чверть опитаних не вважає правоохоронні органи суб’єктами, що забезпечують конституційне право громадян України на звернення. Дві третини опитаних переконані в тому, що саме правоохоронні органи мають забезпечувати конституційне право на звернення.

Цікавими є відповіді на запитання стосовно того, яку роль відіграють правоохоронні органи у реалізації конституційного права на звернення. З 528 опитаних 138 (26,14 %) респондентів переконані, що це право порушують самі працівники правоохоронних органів. 294 респонденти (55,68 %) вважають, що правоохоронні органи охороняють і захищають назване право, 36 (6,82 %) згодні з тим, що працівники названих органів дотримуються нейтралітету щодо реалізації названого права, а 60 респондентів (11,36 %) на це питання взагалі не змогли відповісти.

Отже, більша половина (55,68 %) опитаних переконані, що правоохоронні органи охороняють і захищають конституційне право на звернення громадян. У той же час достатньо високий відсоток тих, хто переконаний, що це право порушують самі працівники правоохоронних органів (26,14 %). Про це слід замислитися працівникам правоохоронних органів.

На питання «Що Ви вкладаєте у зміст поняття “забезпечення конституційного права громадян України на звернення?”» з 528 респондентів 96 осіб (18,18 %) відповіли, що у зміст названого поняття слід включати охорону прав людини. На відновлення порушеного права вказали 54 опитаних (10,23 %). 90 осіб (17,05 %) вважають, що це захист права в момент порушення. 54 особи (10,23 %) впевнені, що це створення умов для реалізації права. Ще 90 осіб (17,05 %) включають сюди охорону та захист прав людини. 18 осіб (3,41 %) не можуть впевнено сказати, а 126 респондентів (23,86 %) впевнені, що це усі вищезазначені елементи.

Отже, більше половини респондентів 420 (79,55 %) у зміст поняття “забезпечення конституційного права людини і громадянина на звернення” включають створення сприятливих умов для реалізації, охорону, захист та поновлення порушеного права.

Стосовно організаційних форм діяльності правоохоронних органів із забезпечення конституційного права громадян України на звернення 186 (35,23 %) респондентів вважають, що це організація роботи з особовим складом. За правовий та соціальний захист працівників висловились 168 (31,82 %) опитаних, що теж у кінцевому рахунку стосується організації роботи з особовим складом і в цілому складає 354 (67,05 %) відповіді опитаних. Серед інших відповідей – оплата праці 42 респонденти (7,95 %), правовий та соціальний захист працівників, фінансування та матеріально-технічне забезпечення їх діяльності 54 відповіді (10,23 %) та виховання працівників 78 опитаних (14,77 %).

Отже, значна частина (більше половини) опитаних серед різних форм забезпечення конституційного права громадян України на звернення працівниками правоохоронних органів вважають організацію роботи з особовим складом, виховну роботу та соціальний захист.

На питання: «Який з методів роботи правоохоронних органів із забезпечення конституційного права громадян України на звернення» найбільш ефективний?» відповіді розподілилися таким чином: а) переконання 198 – 37,5 %; б) примусу 72 – 13,64 %; в) переконання та примусу 210 – 39,77 %; г) не можу відповісти 48 – 9,09 %. З опитування видно, що 480 (90,91 %) респондентів вважають, що це переконання і примус і лише 48 (9,09 %) осіб не змогли відповісти на це питання. Причому лише 72 (13,64 %) опитаних віддали перевагу примусу, а за переконання висловилося 198 (37,5 %) респондентів.

Отже, результати опитування переконують, що більшість респондентів виступають за активну стимулюючу і виховну роботу з працівниками правоохоронних органів, які безпосередньо здійснюють роботу із забезпечення конституційного права громадян України на звернення.

Щоб з'ясувати напрями порушення конституційного права на звернення на запитання: «В якому з напрямків діяльності найбільша імовірність порушення конституційного права громадян України на звернення?» були отримані такі відповіді: а) адміністративний 192 – 36,36 %; б) кримінально-процесуальний 132 – 25 %; в) виконавчий 24 – 4,55 %; г) охоронний 18 – 3,41 %; д) оперативно-розшуковий 24 – 4,55 %; е) господарчий 42 – 7,95 %; є) не можу відповісти 96 – 18,18 %. З аналізу відповідей на поставлене запитання 324 (61,36 %) респонденти назвали адміністративний і кримінально-процесуальний напрями діяльності правоохоронних органів.

Більша половина опитаних переконані, що порушення конституційного права на звернення мають місце у кримінально-процесуальній і адміністративній діяльності правоохоронних органів. Така позиція підтверджується і аналізом повторних скарг. Наприклад, при незначному зменшенні (на 5,2 %) по Україні кількості повторних скарг громадян, адресованих керівництву регіональних підрозділів органів внутрішніх справ на місцях, наприклад: Вінницької (–36,8 %), Донецької (–26,6 %), Івано-Франківської (–45,7 %), Луганської (–27,8 %), Львівської (–22,9

%) та Херсонської (–10,7 %) областей, спостерігається їх суттєве збільшення у Волинській, Запорізькій, Одеській, Харківській та Чернівецькій областях, також у м. Києві. Одночасно з 4,2 тис. до 5,4 тис. збільшилася кількість повторних звернень до центрального апарату МВС України. Проведений аналіз показав, що це відбулося за рахунок суттєвого збільшення скарг, віднесених до компетенції ГСУ (з 1054 до 1462), ДГБ (з 763 до 841), ДДСБЕЗ (з 359 до 691), ДКМСД (з 29 до 95) та ДКЗ (з 759 до 1080) [4].

Отже, збільшення звернень громадян до Головного слідчого управління, Департаменту громадської безпеки, Державного департаменту служби боротьби з економічною та кримінальною злочинністю свідчать про порушення конституційного права на звернення у сфері кримінально-процесуального і адміністративного напрямів діяльності органів внутрішніх справ.

На питання: «Що Ви вкладаєте у зміст конституційного права громадян України на звернення?» були отримані такі відповіді: а) можливість звертатися зі скаргами, заявами, пропозиціями 216 – 40,90 %; б) можливість звертатися зі скаргами і заявами 60 – 11,36 %; в) можливість звертатися зі скаргами 18 – 3,41 %; г) можливості звертатися, вимагати розгляду звернень, користуватися соціальним благом та претендувати на відновлення порушеного права і відшкодування збитків 234 – 44,32 %. Аналіз результатів опитування свідчить про те, що майже половина (234 – 44,32 %) респондентів до змісту конституційного права громадян України на звернення включає можливості звертатися, вимагати розгляду звернень, користуватися соціальним благом та претендувати на відновлення порушеного права і відшкодування збитків. Якщо врахувати, що ще 216 (40,90 %) у зміст названого конституційного права включають можливість звертатися зі скаргами, заявами, пропозиціями, то можна констатувати, що більше 85 % (450 опитаних) до змісту конституційного права на звернення включають чотири основних можливості: звертатися з пропозиціями, заявами, скаргами; вимагати розгляду звернень; користуватися соціальним благом та претендувати на відновлення порушеного права і відшкодування збитків.

Отже, аналіз результатів відповідей опитаних свідчить про те, що більшість респондентів розуміють зміст будь-якого конституційного права людини і громадянина України взагалі і конституційного права громадян України на звернення зокрема.

Значні порушення адміністративного процесуального права фіксуються останнім часом при виявленні автотранспортних правопорушень та їх документуванні, не дотримуються законів щодо можливості підозрюваного в порушенні адміністративно-правових норм користуватися послугами захисника та висувати докази, що свідчать про його невинуватість. Саме такі факти підтверджуються респондентами, які на питання: «Коли найбільше порушують конституційне право громадян України на звернення?» відповіли таким чином: а) при проведенні адміністрати-

вних процесуальних дій 222 – 42,05 %; б) при проведенні дізнання 126 – 23,86 %; в) у процесі досудового слідства 78 – 14,77 %; г) в інших випадках 102 – 19,32 %.

Отже, з відповідей видно, що майже половина респондентів (222 – 42,05 %) вважають: найбільше порушують конституційне право громадян України на звернення при проведенні адміністративних процесуальних дій. Якщо ж поєднати відповіді щодо порушення адміністративних і кримінальних процесуальних норм, то отримуємо цифру 426 (80,68 %). Це свідчить про значний обсяг порушень конституційного права громадян України на звернення при здійсненні адміністративно-процесуальної і кримінально-процесуальної діяльності правоохоронних органів в Україні. Сподіваємося, що новий Кримінально-процесуальний кодекс України [5] зможе покращити таке становище.

Цікавими з позиції відновлення порушеного конституційного права громадян України на звернення є відповіді на запитання: “Куди, на Вашу думку, громадянин України може звертатися при порушенні конституційного права на звернення?” Отримано такі відповіді: а) лише до суду 186 – 35,23 %; б) до прокуратури 66 – 12,50 %; в) до вищестоячого правоохоронного органу 102 – 19,32 %; г) до Уповноваженого ВР України з прав людини 120 – 22,73 %; д) в Адміністрацію Президента України – 0; е) в Кабінет Міністрів України 12 – 2,27 %; є) в іншу організацію 42 – 7,95 %.

Отже, лише 186 (35,23 %) респондентів вважають, що за відновленням порушеного права та відшкодуванням збитків можна звертатися лише до суду. В той же час 300 (56,82 %) респондентів переконані, що можна звертатися за відновленням порушеного конституційного права на звернення до інших органів і посадових осіб, крім суду. Така позиція респондентів свідчить про низьку довіру судовим органам.

Достатньо цікавими є відповіді респондентів на запитання щодо назви їхньої роботи: а) слідчий підрозділ 66 – 12,50 %; б) міліція 180 – 34,09 %; в) митна служба 15 – 2,84 %; г) прикордонна служба 30 – 5,68 %; д) органи юстиції 27 – 5,11 %; е) суди 42 – 7,95 %; є) орган місцевого самоврядування 21 – 3,98 %; ж) інша робота 147 – 27,84 %. З аналізу видно, що більше третини опитаних працюють в міліції (180 – 34,09 %). Значна частина опитаних зайняті на різних інших роботах (147 – 27,84 %). Більше десяти відсотків респондентів відповіли, що є працівниками слідчих підрозділів (66 – 12,50 %), близько трьох відсотків – митної служби (15 – 2,84%), більше п'яти відсотків – прикордонна служба (30 – 5,68 %) та органи юстиції (27 – 5,11 %), близько восьми відсотків – суди (42 – 7,95 %). А всього це близько третини респондентів.

Отже, у судових і правоохоронних органах працює 360 (68,2 %) опитаних. Враховуючи те, що метою опитування було з'ясування факту забезпечення конституційного права на звернення правоохоронними органами, таке дослідження можна вважати репрезентативним.

Важливе значення для репрезентативності опитування має стаж ро-

боти опитаних. Серед них: а) до 2 років 237 – 44,87 %; б) від 2 до 5 років 54 – 10,23 %; в) від 5 до 10 років 87 – 16,48 %; г) від 10 до 15 років 90 – 17,05 %; д) від 15 до 20 років 60 – 11,36 %; е) більше 20 років – 0.

Отже з аналізу видно, що більше половини опитаних працюють на своїх посадах від двох до двадцяти років. Наявність певного стажу роботи дає змогу респондентам мати чітке уявлення про функції, компетенцію, форми і методи діяльності відповідних судових і правоохоронних органів щодо забезпечення конституційного права людини і громадянина на звернення.

Висновки. Таким чином, проведене соціологічне опитування свідчить про таке.

1. Склад респондентів підібрано вдало. Участь у опитуванні взяли особи різного віку, більшість з яких працюють у судових і правоохоронних органах 360 (68,2 %) від двох до двадцяти років та мають певний стаж роботи, що дає їм змогу розуміти функції, компетенцію, форми і методи діяльності цих органів щодо забезпечення конституційного права громадян України на звернення. Такий підбір респондентів свідчить про те, що репрезентативність опитування є досить ефективною.

2. Значний обсяг порушень 426 (80,68 %) конституційного права громадян України на звернення має місце при здійсненні адміністративно-процесуальної і кримінально-процесуальної діяльності правоохоронних органів в Україні. Особливо потребує удосконалення адміністративно-процесуальна діяльність працівників міліції.

3. Більша половина 300 (56,82 %) респондентів переконана, що можна звертатися за захистом і відновленням порушеного конституційного права громадян України на звернення не лише до суду, але й до інших органів і посадових осіб. Це свідчить про необхідність удосконалення судової діяльності щодо роботи зі зверненнями громадян України.

4. Значна частина респондентів 279 осіб (52,84 %) не досить повно знає зміст Закону України від 2 жовтня 1996 р. “Про звернення громадян”. В якості пропозиції слід рекомендувати включити вивчення Закону України від 2 жовтня 1996 р. “Про звернення громадян” і окремих його положень у плани семінарських занять з таких навчальних дисциплін: “Права і свободи людини та громадянина”, “Конституційне право України”, “Конституційне право зарубіжних країн”, “Адміністративне право” тощо.

Бібліографічні посилання

1. Колодій А.М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». – 350 с.

2. Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування : указ Президента України від 7 лютого 2008 р. // ВВР. – 2008. – № 109.

3. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

4. Про стан роботи зі зверненнями народних депутатів України та з питань їх особистого прийому в системі МВС України : доповідна записка Міністру внутрішніх справ України від 27 січня 2009 р.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р.// *Голос України*. – 2012. – № 90–91 (5340–5341). – С. 9–56.

Надійшла до редакції 30.10.2012

В.М. Пальченкова

кандидат історичних наук, доцент
(*Класичний приватний університет*)

УДК 340.12.(09)+343.81

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА ПІКЛУВАЛЬНОГО ПРО ТЮРМИ (1819–1919)

Здійснено порівняльно-правовий аналіз норм законодавства, що регламентують участь Товариства піклувального про тюрми в діяльності пенітенціарної системи.

Ключові слова: *Правила, Статут, Товариство піклувальне про тюрми.*

Осуществлен сравнительно-правовой анализ норм законодательства, которые регламентируют участие Общества попечительного о тюрьмах в деятельности пенитенциарной системы.

Ключевые слова: *Правила, Устав, Общество попечительное о тюрьмах*

In the article is given the comparative legal analysis of the legislation, which regulated the participation the Trustees Company at prisons in the penitentiary system activities .

Keywords: *Principle, Statutes, the Trustees Company at prisons.*

Постановка проблеми. В сучасній Україні відбувається процес реформування пенітенціарної системи, розглядаються законопроекти стосовно нових видів покарань, ефективності їх правового застосування та виконання, зокрема, за допомогою створення дієвого цивільного контролю цієї сфери державної діяльності. Необхідність подальшого запровадження й удосконалення громадського контролю, розширення спектра його впливу актуалізує звернення до історичного досвіду правової регламентації діяльності благодійно-тюремних організацій Російської імперії, до складу якої в XIX ст. входила більша частина українських земель. Історія пенітенціарної системи України й основні аспекти її функціонування вже частково досліджені, але питання громадського контролю за виконанням кримінальних покарань, якщо і розглядалися, то в загальному контексті.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Дореволюційна історіографія з даної проблематики

представлена роботами відомих юристів, серед яких особливий інтерес представляють праці В. Н. Нікітіна, М. С. Таганцева, Д. Г. Тальберга, І. Я. Фойницького. В радянській історіографії треба виділити прізвища М. М. Гернета та С. Л. Гайдука. В п'ятитомній праці першого матеріал, присвячений діяльності Товариства піклувального про тюрми, має, в основному, негативний характер. Натомість С.Л. Гайдуком здійснено спробу об'єктивно оцінити внесок громадськості в забезпечення ефективної діяльності пенітенціарної системи. Сьогодні з'явилася низка докладних робіт з історії пенітенціарної системи Російської імперії, серед яких особливий інтерес представляють праці українських науковців, що ґрунтуються на місцевій джерельній базі. Проте в наукових дослідженнях О. Н. Ярмиша, О. П. Неалова, В. В. Россохіна лише фрагментарно розкрито питання організаційно-правової участі громадськості у виконанні покарань.

Виклад основного матеріалу. Традиційно започаткування громадського контролю у формі патронату (кураторства) пенітенціарної системи пов'язують зі створенням на початку ХІХ ст. благодійної організації – Товариства піклувального про тюрми (далі – Товариство), яка зробила значний внесок у процес гуманізації виконання кримінальних покарань. Сьогодні існує необхідність вивчення трансформації правового статусу цієї організації шляхом проведення діахронного порівняльно-правового аналізу його статутних документів.

Першим і основоположним нормативним актом, що регулював діяльність Товариства, стали Правила, затверджені імператором Олександром І 19 липня 1819 р. [1]. Незважаючи на те, що Правила не були нормативним актом у сучасному розмінні і лише опосередковано регулювали виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі, сучасні дослідники оцінюють їх в якості «одного з перших більш-менш цілісних діючих юридичних документів, де визначалася мета покарання у виді позбавлення волі, розкривалися засоби виправлення, окреслювалися основні режимні вимоги» [2, с. 159–160]. Правила надали Товариству широкі можливості для участі у справах пенітенціарної системи, на думку М. М. Гернета, в країні ця організація набула більш вагомого значення, що було пов'язано насамперед з відсутністю відповідного законодавства, а діяльність Товариства дала новий напрямок політиці, спрямованій на удосконалення пенітенціарної системи зусиллями громадських благодійних організацій [3, с. 139–145].

Правила Товариства піклувального про тюрми представляють невеликий документ, що складається з 25 пунктів, в яких сформульовано головну мету, завдання, шляхи їх досягнення та вирішення, а також визначено структуру організації. Основною метою Товариства було визнано «моральне виправлення засуджених злочинців, покращення стану місць ув'язнення». На думку засновників Товариства, забезпеченню виправлення злочинців повинні були сприяти п'ять основних способів: 1) постійний нагляд за ув'язненими; 2) розміщення їх залежно від виду злочи-

ну; 3) настанови у правилах християнського благочестя і доброї моральності; 4) заняття пристойними вправами; 5) утримання порушників дисципліни в окремому місці. Для реалізації поставленої мети і виконання завдань обов'язком Товариства було визнано збір коштів для покращення стану пенітенціарної системи.

У радянській історіографії скептично ставилися до діяльності Товариства. Зокрема, М. М. Гернет, вважаючи, що Правила мають на меті благі наміри стосовно ув'язнених, хоча умови, в яких вони знаходилися, були в цілому непридатними для здійснення виховного процесу, «тому не дивно, створювалося абсолютно абсурдне становище: моральний вплив треба було здійснювати на осіб, які сиділи в тюрмах з ланцюгами на шиї, були замуrowані в тюремні стіни, з кайданами, колодками і рогатками» [3, с. 141]. З нашої точки зору, не можна так однозначно заперечувати можливість виконання поставлених Товариством завдань. Хоча вони дійсно мали декларативний характер, але члени Товариства, особливо на першому етапі існування, свідомо виступали за покращення стану тримання засуджених і зробили значний внесок у запровадження гуманних основ виконання покарання у виді позбавлення волі. Причому самі засновники Товариства чітко усвідомлювали всю складність взятих на себе зобов'язань, пункт X Правил говорить: «...хоча в таких будівлях неможливо заводити й встановлювати тих порядків, які повинні бути в тюрмах... проте, Комітет буде намагатися наблизити до тієї мети».

Основним досягненням Товариства, безумовно, є закріплення права без будь-яких перешкод, у будь-який час, без узгодження з посадовими особами, оглядати м'ясяця утримання засуджених. Таким чином, вже на початку XIX ст. члени Товариства отримали досить широкі контрольні повноваження, причому особлива цінність і значимість такого контролю полягала в тому, що він здійснювався громадською організацією, не пов'язаною відомчими зв'язками, що значно підвищувало його ефективність і об'єктивність. На жаль, до сьогодення в Україні не існує дієвого превентивного механізму запобігання поганому поведінню з засудженими, а як бачимо, спроби його започаткування були ще на початку XIX ст.

Правила визначили організаційно-управлінську структуру Товариства. Його робочим органом було визнано Комітет, до складу якого увійшли: Президент, кілька віце-президентів, 12 директорів, скарбник та 2 секретарі. Необхідно зазначити, що до персонального складу Комітету пред'являлися досить жорсткі вимоги. Його члени призначалися лише імператором і вакансії заповнювалися по конкурсу не менш ніж з трьох претендентів, які мали рекомендації.

Хоча керівництво Товариством зосереджувалося в руках офіційних осіб, більшість його членів становили приватні особи – великі підприємці, священники, письменники, громадські діячі. Стосовно членства в товаристві передбачалося, що всякий, хто робить благодійні внески, визнається його членом, а той хто робить одноразові пожертви, –

благодійником. Відмінною рисою того часу було доволі прискіпливе ставлення до особистих якостей осіб, що брали участь у філантропічній і благодійній діяльності. 20 грудня 1823 р. імператором було затверджено записку Президента Товариства, в якій висувалися особливі вимоги до Директорів комітетів, до їх обов'язку входило «відвідування засідань Комітету та тюрем», ті, хто не дотримувався, звільнялися й не включалися до нового списку Комітету [4].

Починаючи з 20-х років XIX ст. в усіх регіонах Російської імперії, в тому числі і в українських губерніях, почали засновуватися губернські комітети та повітові відділення Товариства піклувального про тюрми. В 1873 р. всього в Російській імперії діяв 61 губернський комітет Товариства, зокрема, на території українських губерній 11: Волинський, Катеринославський, Керч-Єнікейський, Кам'янець-Подільський, Київський, Полтавський, Харківський, Херсонський, Чернігівський, Одеський та Сімферопольський [5, с. 44].

Проте розширювалася не лише чисельність комітетів Товариства, а й їх повноваження та функції та місцях. Високе заступництво, впливовий склад самих комітетів і досить широкі повноваження сприяли тому, що в руках громадської організації за нетривалий час було сконцентровано все тюремне господарство. Сфера розпорядчих повноважень Товариства не обмежувалася лише фінансами, в 1844 р. з'явилося розпорядження Сенату про повну передачу утримання засуджених з ведення поліції у ведення комітетів Товариства по всій території Російської імперії [6, с. 71].

Хоча комітети Товариства на законодавчому рівні звільнялися від суворого звітності як благодійні організації, незважаючи на це, самі Правила особливу увагу приділяли регламентації фінансової діяльності. Жорсткий контроль за витратами грошових коштів і прозорість звітності були характерними рисами Правил. Відповідна організація фінансової діяльності Товариства і пропаганда його ідей дала відчутні результати.

У зв'язку з відсутністю на початку XIX ст. в Російській імперії правової регламентації виконання покарань у виді позбавлення волі, члени Товариства взяли безпосередню участь у формуванні її законодавчої бази. Загальновідомим є факт участі членів Товариства в розробці Інструкції наглядачеві тюремного замку 1831 р., в якій було вміщено правила про організацію внутрішнього розпорядку тюрми, умови прийому та розміщення, режиму утримання, праці та побуту засуджених. За обсягом і змістом розпоряджень, вона стала важливим кроком до створення першого в Російській імперії кодексу, який регламентував питання виконання та відбування покарання в Російській імперії. Незважаючи на те, що Інструкція, по суті, була складена членами Петербурзького комітету, з її появою діяльність Товариства ускладнилася. Причиною цього була недостатня правова регламентація взаємовідносин між комітетами Товариства і адміністрацією місць позбавлення волі. Справа в тому, що комітети продовжували діяти на основі Правил 1819 р., а наглядачі тю-

ремних замків почали керуватися у своїй діяльності єдиною для всіх місць ув'язнення Інструкцією. У ст. 208 Інструкції було визнано наглядача «як повного господаря тюремного замку», що несе відповідальність за дотримання правил внутрішнього розпорядку перед поліцеймейстером, прокурором та губернатором [7].

У питання управління пенітенціарними установами ще більшу плутанину вніс перший за часом спеціальний законодавчий акт, який регулював виконання покарання у виді позбавлення волі, «Звід Установ і Статутів про тих, які тримаються під вартою і засланих», видання 1832 р. Ст. 9 Зводу віднесла Товариство до органів управління пенітенціарною системою на місцях, проте лише номінально. Згідно з цією ж статтею управління на загальноімперському рівні покладалося на два міністерства, а саме, Міністерство внутрішніх справ (далі – МВС) та Міністерство юстиції (Мінюст), а на місцевому, крім Товариства, – на цивільних губернаторів, прокурорів, стряпчих, губернське правління [8, с. 38]. З цього моменту фактично державне управління місцями позбавлення волі поділяється між другим департаментом поліції виконавчої при МВС й губернськими правліннями, з одного боку, та Товариством піклувальним і його губернськими комітетами та повітовими відділеннями – з іншого. Незважаючи на існуючі протиріччя в законодавстві та невизначеність правового статусу, громадська установа з моменту свого заснування змогла зосередити у своїх руках і взяти на себе значну частину функцій тюремної адміністрації. Ця обставина змусила уряд вдатися до експерименту по трансформації основ діяльності Товариства, зокрема, здійснити спробу відмовитися від його суто громадського статусу і створити симбіоз із державного відомства і громадської організації для управління пенітенціарною системою.

Кроком на шляху до перетворення Товариства з благодійної на державно-громадську організацію стало затвердження імператором 07 листопада 1851 р. Статуту Товариства [9]. В новий Статут, крім основних положень Правил, увійшли результати його практичної й правозастосовчої діяльності.

У першу чергу було уточнено мету Товариства, крім «морального виправлення злочинців», воно повинно було піклуватися і про «фізичний стан засуджених та місць ув'язнення». Таким чином, підкреслювалася залежність виправлення від умов відбування покарання. У зв'язку з розширенням розуміння мети діяльності Товариства в Статуті значно було збільшено перелік способів, за допомогою яких вона досягається. Кількість способів збільшено з п'яти пунктів у Правилах до одинадцяти у Статуті. Їх порівняння дає підстави говорити про те, що в середині ХІХ ст. дещо змінився вектор діяльності Товариства, якщо Правила наполягали на застосуванні морального впливу на засуджених шляхом повернення до релігійних цінностей, то у Статуті 1851 р. увагу зосереджено на покращенні матеріального стану пенітенціарних установ. І це цілком зрозуміло, з прийняттям Уложення про покарання кримінальні та

виправні 1845 р. значно збільшилася кількість норм, які у санкції передбачали позбавлення волі. У зв'язку з зазначеним О. Н. Ярмиш констатує, «характерною рисою функціонування тюремних установ царизму в українських губерніях було постійне їх переповнення ув'язненими» [10, с. 237]. Вихід із ситуації, що склалася в пенітенціарній системі, уряд вбачав, у тому числі, в залученні коштів благодійних організацій.

Збільшення чисельності губернських комітетів та провінційних відділень відбилося на зміні організаційно-управлінської структури Товариства. Основною новелою стало включення до Статуту детального переліку посадових та інших осіб, які зобов'язані були обіймати керівні посади віце-президентів, директорів комітетів або відділень. Також у Статуті закріплювався мінімальний розмір обов'язкових грошових внесків. Також члени Товариства отримували особливі підписні листи для збору пожертв на користь місць ув'язнення. Від обов'язкової сплати внесків Статут звільняв духовенство і медичних працівників, які «взяли на себе обов'язок безкоштовно піклуватися про моральний та фізичний стан арештантів». Членами Товариства не могли бути обрані особи, що отримували платню від Товариства, а також наглядачі тюремних замків.

Уряд намагався зацікавити громадськість у роботі Товариства встановленням різноманітних привілеїв та нагород. Для тих членів, які займали вже державні посади, відомості про роботу у комітеті чи відділенні, вносилися до особистої справи за місцем служби, а ті, хто не мав державної посади і безоплатно брав на себе певні обов'язки в організації, дорівнювалися до державних службовців. До Статуту додавався окремо перелік «чинів і служителів» тюремних комітетів і відділень з присвоєнням їм чинів і розрядів.

Особливу увагу в Статуті було приділено регламентації порядку виконання контрольних функцій членами Товариства. За окремим тюремним замком закріплювався один з директорів комітету або відділення, а для арештантських рот цивільного відомства з числа директорів обирався так званий піклувальник. Директори Товариства в першу чергу повинні були здійснювати контроль за виконанням обов'язків тюремними наглядачами, щоб вони дотримувалися встановлених правил нагляду та режиму. Хоча уважний перегляд ст. 19 показує, що, по суті, контроль зводився до забезпечення засудженим права на здійснення релігійних обрядів. Проте одне з найважливіших досягнень Товариства – право безперешкодного відвідування установ – значно було звужено, його отримали лише директори губернських комітетів та повітових відділень, як і раніше про помічені недоліки вони повинні були повідомляти або наглядачеві тюремного замку або віце-президентові. Крім того, щоб потрапити до місця утримання засуджених, вони повинні були мати особливі білети, підписані відповідно губернатором або поліцмейстером.

Статут 1851 р., визнавши за громадською організацією провідну роль в управлінні пенітенціарними справами, залишив за нею також і розпорядження усіма сумами, які відпускалися з державної скарбниці на

утримання тюрем та засуджених. Крім того, компетенція комітетів і відділень Товариства тепер охоплювала не лише тюремне господарство, але й внутрішній режим утримання засуджених. Члени Товариства отримали право на дисциплінарні стягнення стосовно правопорушників режиму, вони могли саджати до карцеру або іншого відокремленого приміщення на строк від 1 до 6 днів. Навіть тюремний персонал залежав від рішень Товариства, тюремні наглядачі та керівництво призначалися тільки за рекомендацією його керівництва.

У зв'язку з розширенням завдань та функцій Товариства Статутом були створені при Президенті робочі органи – Рада й Канцелярія. Рада стала виконувати роль дорадчого органу. В ній розглядалися найбільш складні питання, як наприклад: нові проекти або пропозиції стосовно удосконалення пенітенціарної системи й морального виправлення засуджених, покращення господарської частини, звітності, порядку управління. Канцелярія займалася питаннями діловодства. Губернські комітети згідно зі Статутом утворювали свої Канцелярії, які повинні були складатися з секретаря, скарбника, лікаря та економа. В повітах всі справи по діловодству були покладені на директорів тюремних відділень. Особливо привертає увагу те, що очевидно, директор комітету повинен був мати велике бажання і високе почуття громадянського обов'язку, щоб на безоплатній основі займатися клопіткими тюремно-господарськими справами в повітах.

Таким чином, у Статуті 1851 р. було чітко окреслено тенденцію зрощування функцій адміністративних органів і громадської організації у справі управління тюремною системою, яка продовжувалася протягом всіх наступних років існування Товариства. При такому стані справ громадська організація вже не могла зберігати приватний характер і 26 серпня 1855 р. була зарахована до складу МВС [11]. З цього часу фактичне управління місцями позбавлення волі, причому на достатньо тривалий час, повністю концентрується в руках Товариства, що ні в якому разі не означало встановлення повного громадського контролю, а скоріше, навпаки, посилення державного. І це пов'язано в першу чергу з тим, що громадську організацію включили до складу МВС, а міністр за посадою став займати пост президента, і Товариство фактично перетворилося на орган державного управління.

Остаточно законодавче закріплення такого статусу Товариства відбулося при перевиданні в 1857 р. XIV тому Зводу Законів Російської імперії, у зв'язку з внесенням до нього змін і доповнень. «Статут Товариства піклувального про тюрми» у виді окремого самостійного розділу було включено до «Зводу Установ і Статутів про тих, які тримаються під вартою» [12]. У Зводі на законодавчому рівні знов було підтверджено пріоритетну роль Товариства у галузі тюремного управління і входування його до складу державного органу – МВС. Варто констатувати, що самі норми Статуту з моменту його видання у 1851 р. майже не змінилися. Назви розділів повністю збігаються, за рахунок механічного по-

ділу трохи збільшилася кількість статей.

Період з 1855 по 1879 р. можна охарактеризувати як час найбільших, закріплених на законодавчому рівні, можливостей з боку Товариства контролювати діяльність пенітенціарної системи Російської імперії. Це дало підстави деяким науковцям зробити висновок про те, що «з середини ХІХ ст. діяльність Товариства піклувального розширюється». Проте більше має рації Д. В. Країнський, який зазначав, що високий правовий статус не означав дієвої практичної роботи, а з середини ХІХ ст. у настроях суспільства відбулися значні зміни, панування філантропічного настрою стало помітно слабшати, члени Товариства стали поступово втрачати зацікавленість у благодійній діяльності [6, с. 85, 111]. Отже, закріплення правового статусу Товариства, включення його до складу МВС, збільшення в керівних органах частки державних посадовців, чітка правова регламентація діяльності громадської організації, на жаль, позитивного впливу на подальшу діяльність товариства не мали. Навпаки, більшість і тогочасних і сучасних дослідників вказують, що з цього моменту починається поступовий спад і згорання його діяльності.

У 1890 р. Статут Товариства піклувального про тюрми пережив останнє перевидання, у зв'язку з виходом нової редакції «Зводу Установ і Статутів про тих, які тримаються під вартою» [13]. У Статуті знайшли відображення ті зміни і трансформації, які відбулися після входження Товариства до складу МВС, утворення Головного тюремного управління, а потім передачі останнього в підпорядкування Мінюсту.

Товариство як і раніше було віднесено до органів управління пенітенціарною системою, проте, одразу привертає до себе увагу зміна в порядку нумерації статей у Зводі. Зокрема, Товариство займає другорядну позицію, спочатку йде ст. 15, в якій зазначено, що управління місцями позбавлення волі на загальноімперському рівні належить Міністерству юстиції й Головному тюремному управлінню, на місцевому рівні – губернатору, а потім зазначається у ст. 16, що за Товариством піклувальним про тюрми залишається кураторство за місцями позбавлення волі, покращення морального та фізичного стану засуджених. Про втрату позицій Товариства також свідчить і зміна місця розташування самого Статуту у Зводі 1890 р., оскільки тепер він є лише складовою частиною першого розділу «Установи місць позбавлення волі».

Детальний аналіз норм статуту свідчить про те, що більшість з них залишилися майже незмінними. Значна реорганізація торкнулася, в основному, центральних органів управління Товариством, так Президентом став за посадою міністр юстиції, а у зв'язку зі створенням Головного тюремного управління, було ліквідовано Раду та Канцелярію при Президенті, а їх функції перейшли до новоствореного державного органу. Натомість перелік державних посадовців, які повинні були обіймати посади директорів у комітетах та відділеннях, збільшився, до нього увійшли також голови земських управ, повітові члени окружних судів, інженери будівельних відділень губернських правлінь.

Певні притаманні тюремним комітетам та відділенням функції Зводом 1890 р. було передано створеним тюремним відділенням при губернських правліннях та губернським тюремним інспекторам. У руках Товариства залишилися лише функції, що безпосередньо стосувалися їх прямої підвідомчості, а саме: 1) продовольче забезпечення і медичне обслуговування засуджених; 2) постачання їх одягом; 3) організація трудової зайнятості засуджених (пошук замовлень і нагляд за ходом виконання робіт); 4) поточне тюремне обслуговування тюремних установ.

Наприкінці XIX ст. Товариство піклувальне про тюрми було позбавлене можливості значно впливати на пенітенціарну систему Російської імперії, а його комітети на місцях знов зосередилися на благодійній діяльності. В такому виді Товариство проіснувало в Україні до 1919 р. й ліквідований згідно з декретом РНК УСРР «Про суд».

Висновки. Таким чином, у Російській імперії було зафіксовано своєрідний соціальний феномен, коли громадське об'єднання у своєму намаганні здійснювати контроль за діяльністю пенітенціарної системи досягло помітних успіхів, але згодом саме було підпорядковане урядовій регламентації і перетворено в орган адміністративної влади. Очевидно, це був закономірний процес, тюремні комітети Товариства просто вичерпали себе, а їх кількість у кінці XIX ст. перетворилася на нові якісні форми контролю за пенітенціарною системою з боку суспільства: патронат, спостережні комісії, виправні установи для неповнолітніх тощо. Як і в дореволюційній пенітенціарній науці і практиці, так і в наш час не вщухають дискусії про місце і роль суспільства у виконанні кримінальних покарань.

Бібліографічні посилання

1. Правила для попечительного общества о тюрьмах // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXXVI (1819). – № 27895.
2. Упоров И.В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XIX вв.: Историко-правовой анализ тенденций развития. – СПб., 2004.
3. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. – Т.1. – М., 1960.
4. Об увольнении Членов Попечительных о тюрьмах Комитетов, с утверждения Комитета Общества // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXXVIII (1822–1823). – № 29703.
5. Сборник циркулярных распоряжений и инструкций по тюремной части, изданных Министерством внутренних дел с 1859 по 1879 год. – СПб., 1880.
6. Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения общества попечительного о тюрьмах. – Чернигов, 1912.
7. Инструкция смотрителю губернского тюремного замка // СЗРИ. – Т. XIV. Приложение к ст. 96 Устава о содержащихся под стражею. – СПб., 1857. – С. 172–191.
8. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. – Т. 2. – М., 1952.
9. Устав общества попечительного о тюрьмах // ПСЗРИ. Собр. II. – Т. XXVI (1851), отд. 2. – № 25725.
10. Ярмиш О.Н. Каральный аппарат самодержавства в Украине в конце XIX – на початку XX ст. : монографія. – Х., 2001.
11. О причислении к Министерству внутренних дел Общества попечительного о тюрьмах // ПСЗРИ. Собр. II. – Т. XXX (1855). – № 29614.
12. Устав общества попечительного о тюрьмах // СЗРИ. – Т. XIV. Свод учрежде-

ний и уставов о содержащихся под стражею. – СПб., 1857. – С. 9–24.

13. Свод учреждений и уставов о содержащихся под стражею 1890 г. (с изменениями 1906, 1908, 1909, 1912) // СЗРИ. В 5 кн., 16 т. /под. ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. – СПб., 1912. – Т. XIV.

Надійшла до редакції 20.11.2012

А. О. Рибалкін

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1 : 342.31

ПРАВОВА ПОЛІТИКА У СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Досліджено питання взаємозв'язку правової політики держави у сфері народовладдя та конституційної правосвідомості. Вивчено вплив правової ідеології та правової психології, оціночний й інформаційний аспекти правосвідомості на формування правової політики держави у сфері народовладдя. Запропоновано систему основних завдань правової політики держави у сфері народовладдя з формування конституційної правосвідомості.

Ключові слова: *правова політика держави, народовладдя, правова політика у сфері народовладдя, конституційна правосвідомість, правова культура, політична культура.*

Исследованы вопросы взаимосвязи правовой политики государства в сфере народовластия и конституционного правосознания. Изучено влияние правовой идеологии и правовой психологии, оценочный и информационный аспекты правосознания на формирование правовой политики государства в сфере народовластия. Предложена система основных задач правовой политики государства в сфере народовластия по формированию конституционного правосознания.

Ключевые слова: *правовая политика государства, народовластие, правовая политика в сфере народовластия, конституционное правосознание, правовая культура, политическая культура.*

In the article the questions of intercommunication of legal policy of the state are probed in the sphere of democracy and constitutional sense of justice. Influence of legal ideology and legal psychology is studied, evaluation and informative aspects of sense of justice on forming of legal policy of the state in the sphere of democracy. The system of basic tasks of legal policy of the state is offered in the sphere of democracy from forming of constitutional sense of justice.

Keywords: *legal policy of the state, democracy, legal policy is in the sphere of democracy, constitutional sense of justice, legal culture, political culture.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах становлення правової державності та громадянського суспільства, розвитку демократії, формування механізму народовладдя з урахуванням нових політичних і правових реалій (політичний та ідеологічний плюралізм, змагальність виборчо-

го процесу, політична корупція й ін.) актуалізується проблематика взаємозв'язку конституційної правосвідомості та правової культури.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Феномени конституційної правосвідомості та правової культури стають предметом наукового розгляду в юридичній літературі в роботах як вітчизняних, так і російських науковців. Зокрема джерельною базою для розгляду зазначеної проблематики стали праці таких вчених, як В. Лазарєв [1, с. 273–301], В. Нікітяєва [2], І. Осика [3], А. Потякін [4], В. Співак [5], Ю. Тодика [6], М. Цимбалюк [7] та ін. Дослідження цих правових явищ викликає інтерес з позиції становлення та реалізації правової політики держави у сфері народовладдя, оскільки правосвідомість громадян, політичної еліти істотно впливає на політику держави в цій сфері соціальної практики. Необхідність вивчення взаємозв'язку та взаємозумовленості конституційної правосвідомості й правової політики у сфері народовладдя продиктована сучасними виборчими процесами, проведенням конституційної та політичної реформ.

Виклад основного матеріалу. Сучасна правова політика в Україні у сфері народовладдя знайшла чітке закріплення в Конституції, законах про вибори та референдуми, політичні партії, об'єднання громадян, про звернення громадян та ін. [8, с. 220]. Ефективність цієї політики залежить не тільки від повної та систематизованої регламентації відносин народовладдя, але й від рівня правової культури і правосвідомості учасників цих правовідносин.

Правова політика держави у сфері народовладдя формується та реалізується в кожній країні під впливом різних факторів. Істотне значення для формування цієї політики має свідомість як суб'єктів, що її визначають, так і суб'єктів, що перетворюють її в життя. В цьому контексті особистісний аспект має велике значення, що зумовлює необхідність подальшого розвитку традицій народовладдя, підвищення рівня загальної й правової культури громадян, врахування сучасного етапу розвитку суспільства, політичний режим, форма правління тощо. Інститут народовладдя не працює ізольовано, його ефективність переважно визначається позицією громадян, соціальних груп, політичних партій, суспільства в цілому.

Вищезазначене зумовлює необхідність проведення аналізу впливу конституційної правосвідомості на процес становлення та розвитку правової політики у сфері народовладдя, на правову активність громадян у політичній сфері. Разом з тим правова політика активно впливає на формування конституційної правосвідомості, що свідчить про тісну взаємодію цих процесів.

Найбільш поширеним в юридичній науці є розуміння правосвідомості як сукупності суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових настанов, за допомогою яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, ба-

чення перспектив і напрямків розвитку правової системи з погляду забезпечення гідного існування людини, справедливості у міжлюдських стосунках, ефективної організації життєдіяльності держави і суспільства [9, с. 533]. Правосвідомість детермінує ставлення громадян не тільки до діючого позитивного права та юридичної практики, але й до правового ідеалу, до реалізації якого суспільство лише прагне. З цієї точки зору можна оцінити якість та ефективність правової політики Української держави у сфері народовладдя, тобто її сучасний стан та бачення у майбутньому. Правосвідомість – це суб'єктивна реакція громадян на право, на законодавство, що регламентує відносини у сфері народовладдя, та може мати як позитивний, так і негативний характер.

Правосвідомість обов'язково включає оціночний аспект. У контексті розгляду правової політики у сфері народовладдя це положення означає, що громадяни мають можливість оцінити якість законодавства у сфері народовладдя; практику роботи Верховної Ради України й інших органів з підготовки та прийняття нормативно-правових актів у сфері народовладдя; діяльність державних структур, органів місцевого самоврядування, політичних партій та інших учасників виборчого або референдного процесів, спрямовану на реалізацію законодавства про вибори, референдуми; ефективність боротьби органів державної влади з порушеннями виборчого або референдного законодавства тощо. Проте оцінювання законодавства у сфері народовладдя пересічними громадянами не завжди є справедливим та може суттєво відрізнятись від оцінювання з боку юристів. Під час професійної наукової або практичної діяльності юристи постійно оцінюють можливості діючого законодавства виступати регулятором суспільних відносин у сфері народовладдя. Юристи не тільки можуть дати негативну оцінку нормам виборчого, референдного або іншого законодавства у сфері народовладдя, але й виявити причини, внаслідок яких ті чи інші норми цього законодавства діють недостатньо ефективно, не реалізуються у конкретних правовідносинах, порушуються різними суб'єктами права.

Важливою складовою формування політики держави у сфері народовладдя є конструктивна критична оцінка діючого законодавства та практики його реалізації у виборчих, референдних або інших відносинах у сфері народовладдя, що висловлюється політичними партіями, органами публічної влади, юридичними науковими установами. З цього приводу необхідно звернути увагу на інститут опозиції як один із важливих механізмів демократичної правової держави. Опозиція є невід'ємним компонентом, свого роду індикатором демократичного суспільства і правової держави [10, с. 428]. Статус опозиції у вітчизняному правовому полі не визначений та потребує законодавчого регулювання. Прийняття Закону України «Про опозицію» поставило би політичний процес у цивілізовані демократичні рамки, надало би можливість різним політичним силам ефективно відстоювати свої погляди та зміцнило би правові основи державної політики у сфері народовладдя.

Істотне значення для правової політики в цій сфері також має правова ідеологія, яка є важливим компонентом правосвідомості та зміст якої складають ідеї, погляди, пропозиції щодо вдосконалення діючого права з метою надання йому ще більшої адекватності соціальним умовам суспільства, в якому це право діє [11, с. 138]. Правова ідеологія, насамперед, розробляється політичними партіями з урахуванням інтересів соціальної верстви, класу, що ними представляється, відображає розуміння ідеального, найбільш досконалого права з точки зору партії. Важливим у цьому контексті є розуміння необхідності проведення цілеспрямованої системної роботи з правового виховання громадян, підвищення рівня їх електоральної культури. Адже високорозвинута правосвідомість повинна бути не лише у юристів, але й у широких верств населення, що стане основою для ефективної роботи механізму народовладдя, попередження виникнення конституційних конфліктів під час виборчих кампаній, реалізації інших форм волевиявлення громадян.

Правова активність громадян у сфері народовладдя визначається не тільки правовою ідеологією, але й правовою психологією, яка прямо залежить від інформаційного елемента правосвідомості. Недостатня інформованість громадян про діюче у сфері народовладдя законодавство є шляхом для зниження їх політичної активності, посилення правового нігілізму, поширення абсентеїзму. Тому інформуванню громадян про законодавство у сфері народовладдя необхідно приділяти значно більше уваги, що має місце на сучасному етапі державно-правового розвитку України та інших пострадянських держав. На підтвердження цієї тези доцільно навести положення нового Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року [12], де в окремому розділі висвітлюється порядок проведення інформаційного забезпечення виборів.

Закріплення в Конституції України політичних прав та розташування їх одразу після особистих позитивно впливає на правосвідомість громадян, у яких поступово формуються навички користування політичними правами, про що свідчать проведені останнім часом у нашій державі виборчі кампанії. Право за своєю суттю перебуває на боці активних у правовому сенсі громадян, що яскраво підтверджують вибори. Виборчі кампанії реально набувають ознак змагальності, в яких досить активно беруть участь громадяни. Змагальність виборчого процесу дозволила представникам різних політичних партій на виборчих дільницях контролювати один одного під час підрахунку голосів, оцінювати ці дії з точки зору закону. Отже, ідея змагальності виборів є яскравим проявом сучасної правової політики держави у сфері народовладдя, що має важливе значення для розвитку демократії.

Конституційна правосвідомість є результатом досить давнього правового та історичного розвитку, початок якого пов'язаний з появою конституцій як Основних Законів держави. У вітчизняній науці конституційного права цей феномен ще не отримав широкого розповсюджен-

ня. В російській правовій доктрині конституційна правосвідомість визначається як вид правосвідомості, що являє собою самостійний елемент механізму ефективної реалізації прав особистості, що ґрунтується на пізнанні і усвідомленні необхідності прямої дії норм Конституції у формуванні правового простору держави та активної участі громадян в правозастосовчому процесі [2, с. 64].

Формування сучасної конституційної правосвідомості громадян України почалось з прийняттям Конституції 1996 року, яка закріпила в нормах такі важливі положення, як народовладдя, верховенство права, пріоритет прав людини, політичний та ідеологічний плюралізм тощо. Конституційна правосвідомість українського народу зумовлена функціонуванням політичних інститутів та норм на сучасному етапі в національній правовій системі. Правосвідомість не може бути більш розвинутою, ніж якість діяльності цих інститутів. Якісне законодавство у сфері народовладдя є одним з найважливіших показників якості законотворчої роботи Верховної Ради України та рівня конституційної правосвідомості парламентарів.

Висновки. Резюмуючи, можна зазначити, що на характер та спрямованість правової політики держави у сфері народовладдя істотно впливає не лише політична ситуація в країні, але й рівень конституційної правосвідомості, правової та політичної культури. Розвиток правової політики держави у сфері народовладдя та формування конституційної правосвідомості в цій сфері є взаємозумовленими процесами. На сучасному етапі серед основних завдань правової політики держави у сфері народовладдя з формування конституційної правосвідомості можна виокремити: підвищення в суспільній свідомості значимості норм Конституції, в цілому конституційного законодавства для розвитку демократії та забезпечення народовладдя; створення умов для сприйняття громадянами цінностей демократичного оновлення органів державної влади та місцевого самоврядування; позитивне сприйняття громадянами принципів змагальності виборчого процесу, суперництва та співробітництва різних політичних партій в боротьбі за виборні посади; розуміння громадянами значення конституційних засобів захисту своїх прав у сфері політико-правових відносин; формування у громадян об'єктивної оцінки роботи органів державної влади та місцевого самоврядування.

Якісна конституційна правосвідомість політичної та економічної еліти країни – благо для народу, оскільки дає можливість мати стратегічну обґрунтовану правову політику у сфері народовладдя, як і в цілому ефективну правову політику.

Бібліографічні посилання

1. Лазарев В. В. Правосознание и юридическая культура // Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов / под ред. В. В. Лазарева. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М., 1997.
2. Никитяева В. В. Конституционное правосознание : вопросы теории и практики : дис. канд. юрид. наук : 12.00.02 / Никитяева Вера Владимировна. — Воронеж,

2002.

3. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Осика. — К., 2004.

4. Потякин А. А. Правовой нигилизм как вариант современного российского правосознания // Общество и политика. — Спб., 2000.

5. Співак В. І. Правова культура учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. І. Співак. — К., 2004.

6. Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры. — Х., 2001.

7. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Цимбалюк. — К., 2004.

8. Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : [монография] / под ред. А. В. Петришина. — Х., 2005.

9. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х., 2009.

10. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 2004.

11. Сырых В. М. Теория государства и права : учебник / В. М. Сырых. — М., 2004.

12. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

Надійшла до редакції 12.10.2012

В.М. Савіщенко

кандидат педагогічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

РОЛЬ ОСВІТИ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Статтю присвячено визначенню ролі освіти в умовах утвердження соціальної та правової держави. В процесі дослідження визначено поняття «освіта»; з'ясовано основні ознаки освіти; розглянуто погляди учених стосовно ролі та значення освіти в умовах утвердження соціальної та правової держави; зроблено методологічно-практичні висновки щодо ролі освіти в умовах становлення соціальної, демократичної держави.

Ключові слова: *освіта, роль, соціальна та правова держава.*

Статья посвящена определению роли образования в условиях утверждения социального и правового государства. В процессе исследования определено понятие «образование»; выяснены основные признаки образования; рассмотрены взгляды ученых относительно роли и значения образования в условиях утверждения социального и правового государства; сделаны методологические и практические выводы относительно роли образования в условиях становления социального, демократического государства.

Ключевые слова: *образование, роль, социальное и правовое государство.*

The article is devoted to determination of role of education in the conditions of claim of the social and legal state. In the process of research certainly of concept «education»; the basic signs of education are found out; the looks of scientists are considered in relation to a role and value of education in the conditions of claim of the social and legal state; it is done methodologically practical conclusions in relation to the role of education in the conditions of becoming of the social, democratic state.

Keywords: education, role, social and legal state.

Постановка проблеми. Для сучасного суспільства, розвиток людини як особистості є головною передумовою для суспільного прогресу, а освіта виступає могутнім фактором соціально-економічного, науково-технічного, культурного розвитку цивілізації і бере на себе відповідальність за виховання людини та її розвиток. Дослідження ролі освіти та науки, на сьогоднішній день, є дуже актуальною темою, так як всі зусилля окремо взятої людини були б марними, якби вона не ділилася своїми знаннями, набутими в процесі освоєння довкілля, зі своїми одноплемінниками і майбутніми поколіннями. Головне покликання освіти і науки саме в тому і полягає, щоб скарбниця людських знань завжди поповнювалася, а ланцюжок обміну знаннями і досвідом між поколіннями не переривався ніколи [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вагомим внеском у розв'язанні проблем ролі, розвитку, значення освіти та науки є праці М.І. Ануфрієва, В.М. Бехтерева, О.М. Бандурки, Ю.К. Бабанського, О.А. Грیشнова, І.В. Зайченка, Б.Т. Лихачева, Д.М. Освянка, Ж.Т. Тоценка, О.Н. Ярмиша та інших. Але зазначити, що дане питання повністю та комплексно досліджено ще поки неможливо. Окремі аспекти щодо визначення ролі та місця освіти та науки України в умовах утвердження правової та соціальної держави залишаються недослідженими дотепер, що й обумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою статті є визначення ролі, значення освіти в умовах утвердження соціальної та правової держави. Для вирішення окресленої мети необхідно вирішити наступні завдання: дати визначення поняття «освіта»; з'ясувати ознаки освіти; розглянути погляди учених стосовно ролі та значення освіти в умовах утвердження соціальної та правової держави; зробити методологічно-практичні висновки щодо ролі освіти в умовах становлення соціальної, демократичної держави.

Виклад основного матеріалу. Дослідження ролі освіти в умовах утвердження соціальної та правової держави, можливе лише за умови розуміння самої природи освіти. На сьогодні не існує єдиної точки зору щодо визначення освіти, бо вона може визначатися і як сукупність систематизованих знань, умінь і навичок, набутих індивідом самостійно, або в процесі навчання в спеціальних навчальних закладах і як функція соціуму, що забезпечує відтворення та розвиток самого соціуму і систем діяльності, а також як одна з найбільш значущих коштів соціального відтворення суспільства і людини, одночасно процес і результат засво-

ення людьми, в першу чергу дітьми, підлітками і юнацтвом, систематизованих знань, умінь і навичок, необхідна умова підготовки людини до самостійного життя, до трудової діяльності. Так, Є.В. Бондаревська вважає, що освіта – це спеціальна форма соціального життя, в якому створюються зовнішні та внутрішні умови розвитку суб'єктів освітнього процесу у їх взаємодії, а також в автономному режимі в процесі освоєння цінностей культури. [2, с. 20]. В свою чергу М.С. Каган розглядає освіту [3], як процес поширення наукових знань. Також, наголошується на тому, що освіта направлена не стільки на отримання знань, скільки на формування мислення на основі отриманих знань [4]. Цікава позиція Г. Нойєра і Ю. Бабанського, які розглядають освіту як ціннісний виховний процес та ототожнюють з вихованням взагалі [5]. В.М. Бехтерев зазначає, що «якщо освіта спрямована на примноження людських знань і, отже, на збільшення ерудиції, то виховання розвиває розум людини, привчаючи її до синтезу й аналізу, воно слугує облагородженню душевних почуттів і створенню та зміцненню її волі. Звідси зрозуміло, що якою б освіченою не була людина, то коли розум її не відзначається певною гнучкістю, якщо почуття її залишилися на рівні грубого егоїзму, якщо вона з рештою не має і волі, то вся її освіченість з погляду загальної користі буде лише баластом, і не більше. Якщо, з іншого боку, людина з освітою протягом свого розвитку отримує відповідне спрямування почуттів і волі, то її освіченість може стати лише засобом та знаряддям до задоволення особистих пристрастей і в цьому розумінні слугуватиме лише формуванню шкідливого члена нашого суспільства» [6, с. 5]. З точки зору Ж.Т. Тощенко, освіта – це, насамперед, «рівень знань», яким володіють учні та студенти, усе населення країни [7, с. 336]. Д.М. Овсянко зі свого боку зазначає, що під освітою розуміється цілеспрямований процес навчання й виховання в інтересах особистості, суспільства, держави, який супроводжується констатацією досягнення громадянином визначених державою освітянських рівнів (освітянських цenzів) [8, с. 316]. Б.Т. Лихачев вбачає сутність освіти в тому, що вона як ідея концентрованим вираженням соціально-економічних, політичних, морально-виховних і культурних потреб суспільства в освічених й розвинених людях, що задовольняються спеціально створеною державно-суспільною системою загальноосвітнянських та спеціальних учбових закладів [9, с. 28]. О.А. Грішнова підкреслює, що освіта та професійна підготовка є фундаментом людського розвитку і прогресу суспільства. Вони також виступають гарантом індивідуального розвитку, плекають інтелектуальний, духовний та виробничий потенціал суспільства. Розвиток держави, структурні перетворення на мікро- і макроекономічному рівні мають гармонічно поєднуватися з реформою освіти та професійною підготовкою для того, щоб задовільнити потреби і прагнення людей, особливо молоді, встановити нову систему цінностей, відповідали запитам людства щодо змін у сфері роботи як у громадянському, так і в приватному секторах [10, с. 101]. На думку українського ученого В.Б.

Шевченка, освіта - це поняття української філософії і культури, що теоретично фіксує, виражає і пояснює соціокультурне самовідтворення конкретно взятої нації і, зрештою, всього людства. Педагогічна освіта розуміється як школа (адукація), в якій спеціально створений у суспільстві “цех” учителів навчає учнів і студентів. Політична освіта (адукація) - це найдешевший засіб реалізації довгострокової державної політики, мета якої максимально пристосувати молоде покоління до вимог режиму влади й правопорядку. Загалом зміст поняття “освіта” досить складний. Функціонально він усталює в сучасному вимірі суспільного буття створені в різних місцях і в різні часи людьми такі знання, уміння, вигадки, знаки і символи, що забезпечують соціокультурне самозбереження, ідентичність націй [11]. Звертаючись до сутнісної характеристики освіти С.І. Гессен писав, освіта є не що інше, як культура індивіда. І якщо по відношенню до народу культура є сукупністю невичерпних ідей-завдань, то відносно індивіда освіта є невичерпним завданням [12, с. 35].

Звернемося до тлумачного словника української мови, в якому освіта розглядається, як: а) процес здобуття (передачі) розширення, підвищення рівня знань, навчання, просвіта; б) сукупність систематизованих знань, умінь навичок, набутих у результаті навчання; в) загальний рівень знань людини, що часто співвідносяться з рівнем навчального закладу, який вона закінчила або в якому навчалася; г) система закладів і установ, призначених для навчання [13, с. 599]. Стосовно процесу освіти, ще за часів Радянського Союзу у Великій Радянській енциклопедії освіта розглядалась як процес та результат засвоєння систематизованих знань, вмінь, та навичок, а в процесі освіти відбувається передача від покоління до покоління знання всіх тих духовних багатств, які виробило людство, засвоєння результатів суспільно-історичного пізнання відображеного в науках про природу, суспільство, техніку [14, с. 218].

Закон України «Про освіту», дає таке визначення поняття освіта – це – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами. Освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави [15]. У рішенні Конституційного суду України зазначається: «освіта – це цілеспрямований процес виховання і навчання з метою набуття встановлених державою освітніх рівнів» [16].

Таким чином, узагальнюючи підходи до визначення поняття «освіта» в науковій літературі, а також у нормативно-правових актах можна

зробити висновок, що під освітою розуміється: а) процес засвоєння (оволодіння) знаннями, уміннями та навичками; б) процес виховання як освоєння людиною культурного досвіду суспільства; в) сукупність знань, умінь та навичок як результат процесу навчання; г) система навчальних закладів. Освіта є одним із чинників, що формує інтелект суспільства і таким чином впливає на формування поведінки не лише окремих індивідів, а й соціуму в цілому; здійснює підготовку кадрового потенціалу практично для всіх сфер виробництва, що визначає поведінку індивідів на фаховому рівні; провадить виховну політику через систему інституційних структур, формуючи при цьому певний соціокультурний простір як окремих індивідів, так і окремих соціальних груп та суспільства в цілому; є складовою частиною тіньового сектору економіки і здійснює відповідний вплив на формування тіньових поведінкових актів. Завдання, що постають в системі освіти населення, можуть бути зведені до таких основних: а) ґрунтовний аналіз галузевих державних стандартів щодо змісту, обсягу та рівня викладання у навчальних закладах; б) приведення законодавчого регулювання питання правової освіти у відповідність до вимог та потреб інформаційної доби, формування в Україні правової держави і громадянського суспільства; в) визначення освітніх напрямів, в яких бракує галузевих стандартів; г) забезпечення розроблення галузевих стандартів з усіх освітніх напрямів; д) розроблення концепції безперервної освіти; є) створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки тощо [17, с. 53].

З перетворенням України на самостійну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні. Динамізм, притаманний сучасній цивілізації, зростання соціальної ролі особистості, гуманізація та демократизація суспільства, інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки і технологій в усьому світі – все це потребує створення таких умов, за яких народ України став би нацією, що постійно навчається [18]. На думку Г.Б. Корнєтова, фундаментальною антропологічною основою освіти є принципово нова незавершеність кожної людини, що з'являється на світі, яка від народження володіє організмом, нескінченно відкритим для навчання та оволодіння соціальним досвідом. Лише перебуваючи включеною до павутини людських відносин, міжособистісного спілкування та взаємодії, діючи в світлі культури, навчаючись користуватись її надбанням та відтворюючи її, людина набуває свій людський образ, тобто освідчується. Освіта постає одночасно як процес, що розвивається перманентно, і як результат, який фіксується в кожний момент цього процесу [19, с. 19]. Освіта містить у собі велику пізнавальну та перетворювальну цінність: навчання, в процесі якого людина за-

довольняє потреби в знаннях, одержанні необхідних умінь і навичок, займає центральне місце в житті людини. Завдяки пізнавальній діяльності відбувається перетворення біоістоти в біосоціальну особистість, яка має глибинні знання законів дійсності, володіє методами пізнання для здійснення ефективної діяльності в сферах матеріального та духовного виробництва, а також здатна до прогнозування [20, с. 44].

Також, слід підкреслити, що зв'язок освіти з суспільством не є одностороннім. З одного боку сфера освіти сприяє закріпленню традицій і досвіду, впливає на хід і результати соціально-економічних реформ, на розвиток країни і суспільства. З іншого боку, вона допомагає міняти психологію людини, адаптувати до умов ринкової економіки його ділові здібності і професійну кваліфікацію [21, с. 188]. Таким чином, підсумовуючи вищезазначене можна сказати, що знання передаються через освіту, виступають найважливішою умовою прогресивного соціального і культурного розвитку. Від того, в якій формі, які знання є предметом передачі, залежить її функціональна значущість у наступних пізнавально-перетворювальних процесах науково-технічного прогресу. Саме тому освітня система є тою формою, яка повертає суспільству науковий потенціал, що знаходить нове життя, культивуючи особливість, збагачуючи її духовний світ – цей живильний ґрунт, на котрому виростає в ході освіти у якісно новому вигляді наукове знання. В цьому особлива роль і разом з тим найвища відповідальність освітньої діяльності. Від того, як успішно функціонує освіта, залежить практична реалізація культурно-творчої спрямованості соціальної функції науки. Освітня система – єдиний у своєму роді соціальний інститут, завдяки якому реалізуються, розвиваються, збагачуються, розширюються наукові знання. Вона пов'язана безпосередньо з людською особистістю, її духовним світом, створюючи умови її формування і збагачення [22, с. 61]. Сам термін «система» означає (з грецького, *systema* – ціле, що складається з частин) – розумова діяльність, в процесі якої досліджувані об'єкти організуються в певну систему на основі обраного принципу. Найважливіший вид структури - класифікація, а саме розподіл об'єктів за групами на основі встановлення подібності й розходження між ними (наприклад, класифікація тварин, рослин, хімічних елементів) [23, с. 332]. З цього визначення витікає характеристика системи, як єдність і цілісність взаємопов'язаних між собою елементів. Такий термін, як «система», включає в себе термін «зв'язок», «елемент», «ціле», а також «структура». Необхідно зауважити, що система освіти – це єдність взаємопов'язаних підсистем, яка складається з взаємопов'язаних складових.

Закон України не містить визначення поняття система освіти, що, на нашу, думку є суттєвим недоліком. У зв'язку з чим пропонуємо вилучити ст. 28 Закону України «Про освіту» в наступній редакції: «Система освіти – це єдність взаємопов'язаних підсистем, яка складається з взаємопов'язаних складових: з дошкільної, загально середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої освіти, післядипломної освіти, аспі-

рантури, докторантури, самоосвіти».

Відповідно до Закону України «Про освіту» система освіти України складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних установ, науково-виробничих підприємств і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Структура освіти включає: дошкільну, загальну середню, позашкільну, професійно-технічну, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту. Кожний із зазначених елементів відіграють власну роль у відтворенні освітнього потенціалу суспільства і утворюють систему освіти. Так, дошкільна освіта [24], виховання якої здійснюється у сім'ї та дошкільних закладах освіти у взаємодії з сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їх всебічного розвитку, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання. Взагалі, дошкільна освіта це фундамент, на якому базується вся подальша освіта. Тому зважаючи на це, збереження та розвиток суспільної дошкільної освіти є завданням державної ваги. Загальна середня освіта – цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності [25]. Професійно-технічна освіта є комплексом педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на забезпечення оволодіння громадянами знаннями, вміннями і навичками в обраній ними галузі професійної діяльності, розвиток компетентності та професіоналізму, виховання загальної і професійної культури. Професійно-технічне навчання - складова професійно-технічної освіти. Професійно-технічне навчання передбачає формування у громадян професійних умінь і навичок, необхідних для виконання певної роботи чи групи робіт, і може здійснюватися у професійно-технічних навчальних закладах, а також шляхом індивідуального чи курсового навчання на виробництві, у сфері послуг [26]. Вища освіта – це рівень освіти, який здобувається особою у вищому навчальному закладі в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту навчання, який ґрунтується на повній загальній середній освіті й завершується здобуттям певної кваліфікації за підсумками державної атестації. Під вищим навчальним закладом слід розуміти - освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку осіб відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову та науково-технічну діяльність [27].

Необхідно зазначити, що на початок 2010/2011р. навчального року в Україні нараховувалось 369 вищих навчальних закладів 111-IV рівнів акредитацій; 197 університетів; 62 академій; 109 інститутів і 1 консерваторія.

Із них статус «Національний» присвоєно 109 вищим навчальним закладам. Слід звернути увагу на те, що наукова діяльність у системі освіти України проводиться вищими навчальними закладами 111-IV рівня акредитації, а також навчальними закладами післядипломної освіти і науковими установами Академії педагогічних наук України. Післядипломна освіта, постає як спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення і оновлення її професійних знань, умінь і навичок або отримання іншої спеціальності на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду. Аспірантура – форма планомірної підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів для освітніх установ вищої професійної освіти, науково-дослідницьких інститутів. Аспірантура організовується в тих освітніх закладах та науково-дослідних інститутах, які забезпечені висококваліфікованими науковими кадрами і мають відповідну науково-дослідницьку базу. Підготовка аспірантів проводиться на денній та заочній формах [28]. Самоосвіта – освіта, яку отримують в процесі самостійної роботи без проходження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі. Крім того, самоосвіта є невід’ємною частиною систематичного навчання в стаціонарних закладах, сприяє поглибленню, розширенню та більш міцному засвоєнню знань [29], але з цим визначенням самоосвіти ми погодитись не можемо, бо як на нашу думку самоосвіта, або самостійна діяльність людини по засвоєнню сукупності знань, умінь у даному випадку не є навчанням, а оскільки людина все-таки цим шляхом стає освіченою, то освіта виявляється за межами не тільки навчання, але і педагогічної сфери взагалі. Навчання виявляється лише деяким засобом, щоб отримати освіту, або стати освіченою людиною, але не єдиним.

Головним є те, що в системі освіти функціонує ще 317 загальноосвітніх шкіл-інтернатів, мережа загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та або розумового розвитку, а також спеціальні гімназії, інтернати, навчально-виховні комплекси, навчально-реабілітаційні центри, спеціалізовані класи для обдарованих дітей-інвалідів. Крім того, в системі Міністерства освіти, науки молоді та спорту України функціонує 115 дитячих будинків, в яких утримується 5,9 тис. дітей дошкільного та шкільного віку. Отже, в Україні навчальні заклади забезпечують реалізацію права громадян на освіту і по своїй суті мають статус відповідний до освітнього рівня. Очевидно, що система освітньої діяльності різним чином представлена в знанні для різних учасників процесу. Як зауважує П. Бурд’є «освітня система викликає до дії в нейтралізованому вигляді основні соціальні опозиції та завдяки їм, безперечно, робить внесок у їх символічне укралення. Школа є місцем виробництва найбільш дієвих принципів та одночасно повністю легітимних класифікацій – це цариця класифікації, розміщена у класах [30]. Дуже цікавою вважаємо точку зору Д. Г. Лук’яненка, який у своїй роботі зазначає, що в сучасному світі роль освіти переосмислюється в тому сенсі, наскільки вона готує людей до життя у складному, взаємозалеж-

ному і дуже мінливому світі. Також освіта розглядається як позитивний процес, необхідний не просто щоб підвищити свій освітній чи кваліфікаційний рівень, але й щоб бути здатним адаптуватися і перелаштуватися у світлі нових вимог виробничої і суспільної життєдіяльності [31].

Висновок. Таким чином, дослідження сучасного стану освіти, її місця у суспільстві дозволяє зробити висновок, що роль освіти в умовах утвердження соціальної та правової держави полягає в тому, щоб засобами різних форм та методів навчання і виховання підготувати покоління до активної участі в житті соціальної держави, створити умови для розвитку особистості, здатної не тільки практично оцінювати ситуацію і адаптуватися до соціальних змін, а й оригінально мислити, реалізувати ідеї, продукувати власні, визначати шляхи позитивних перетворень, проявляти ініціативу і творчість. Зростання ролі освіти у житті суспільства неминуче супроводжують посилення знання наук, які аналізують ці знання, пізнання і методи дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/sochm/printout.php?id=781>
2. Бондаревская Е.В. Концепция общепедагогической подготовки учителя в условиях многоуровневого образования в педагогическом вузе: научно-методич. Разработка / Е.В. Бондаревская. – Ростов н/ Дону: РГПИ, 1992. – 20 с.
3. Каган М.С. «Системный поход и гуманитарное знание» (избр.ст.)/ М.С.Каган. – Л.:Изд-во Ленинград ин-та. – 1991. – 384 с.
4. Тамм А.Є. Державна політика в галузі освіти:[курс лекцій] А.Є.Тамм, О.В.Радченко.-Х: Вид-во Хар РІНАДУ «Магістр»,2006. – 116 с.
5. Педагогіка/[О.А.Абдуллина, В.С.Аранский, Ю.К.Бабанский и др.]; редкор. Г.Нойер, Ю.К.Бабанский и др.-М.Просвещение, 1978 – 512с.
6. Бехтерев В.М. Вопросы общественного воспитания / В.М. Бехтерев. – М.,1990. – 541 с.
7. Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс / Ж.Т. Тощенко. – М. Прометей Юрай, 2001. – 511 с.
8. Освянко Д.М. Административное право: учебное пособие / Д.М. Освянко; Под ред. Г.А. Гуманова. – М.: Юрист, 1999. – 448 с.
9. Лихачев Б.Т. Педагогіка. Курс лекцій / Б.Т. Лихачев. – : Юрайт, 1999. – 523 с.
10. Гришнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О.А. Гришнова. – К.: т-во «Знання» КОО,2001. – 254 с.
11. Шевченко В.Б. «Стан української освіти в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=626>
12. Гессен С.И. Основы педагогики: Введение в прикладную философию / С.И. Гессен. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
13. Тлумачний словник української мови /За ред.,д-ра філол.,наук,проф., В.С.Калашника-2ге, вид. випр.. і доп.;-Х: Прапор. 2005.-992с.
14. Большая советская энциклопедия. – М.: 3-е из-во. «Советская энциклопедия». 1974 – 631 с.
15. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1060-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – N 34. – ст.451
16. Конституційний Суд України: Рішення у справі про доступність і безоплатність освіти від 04.03.2004 № 5-рп/2004
17. Богачов С.В. Теоретико-правові засади правової освіти населення в Україні: [Монографія] / С.В. Богачов.– К.: «МП «Лєся», 2011. – 216 с.
18. Офіційний Інтернет-портал Верховна Рада України,база [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/896-93>

19. Корнетов Г.Б. Педагогические парадигмы базовых моделей образования / Г.Б. Корнетов. – М.:УРАО, 2001. – С. 19-20
20. Комарова О.А. Формування освітнього потенціалу суспільства: методологія, методика, практика / Ольга Альбертівна Комарова: Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС. – Кіровоград: Центральне Українське видавництво, 2011. – 584 с.
21. Наука и образование в интересах устойчивого развития. Московская государственная академия делового администрирования / Под ред Т.И. Костиной. – 2006. – 564 с.
22. Позінкевич Р.О. Освіта в системі культури.: Монографія / Р.О. Позінкевич. – Луцьк: Ред. Вид. влд. «Вежа» Волин. Держ. Ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 348 с.
23. Российская педагогическая энциклопедия в двух томах, ТОМ II (М-Я). Председатель Научно-ред. Сов. Из-ва А. М. Прохоров, Гл. ред. А. П. Горкин, - М,-Науч. Изд.во «Большая Российская энциклопедия»,-1999, с.860
24. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 лип. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.
25. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 28. – Ст. 230
26. Про професійно-технічну освіту: Закон України 10.02.1998 № 103/98-ВР // Відомості Верховної Ради України // 1998. – N 32. – ст.215
27. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 № 2984-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - N 20. - ст.134
28. Вишнякова С.М. Профессиональное образование Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика / С.М. Вишнякова. — М. НМЦ СПО, 1999. — 538 с. [Электронный ресурс],-Режим посилання: <http://didacts.ru/dictionary/1057/word/aspirantura>
29. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Гончаренко С.У. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
30. Бурдые П. Система образования и система мышления / П. Бурдые. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.informika.ru/text/magaz/higher/2_97/5razdel.html.
31. Лук'яненко Д.Г. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. <http://ecolib.com.ua/article.php?book=20&article=2317>.

Надійшла до редакції 24.12.2012

Ю.А. Алексеева

здобувач

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 351.74

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЖАНДАРМСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

У статті в контексті загальних проблем реформування поліцейської системи Російської імперії у другій половині XIX ст. розглядається питання становлення і розвитку інституту жандармської залізничної поліції на території українських губерній. Аналізуються система жандармських поліцейських управлінь та відділень, їх компетенція та підстави розширення повноважень в процесі розвитку революційного руху та зростання рівня злочинності, змін адміністративного та кримінального законодавства.

Ключові слова: жандармська залізнична поліція, мережа залізниць, українські губернії, функції поліції, нагляд, дізнання.

В статье в контексте общих проблем реформирования полицейской системы Российской империи во второй половине XIX в. рассматривается вопрос становления и развития института жандармских полицейских управлений железных дорог. Анализируются система жандармских полицейских управлений и отделений, их компетенция и основания расширения полномочий в процессе развития революционного движения и повышения уровня преступности, изменений административного и уголовного законодательства.

Ключевые слова: жандармская полиция железных дорог, сеть железных дорог, украинские губернии, функции полиции, надзор, дознание.

The issue of establishment and development of institute of gendarmerie railway police office in the context of general problems of reforming police system of Russian empire in second part XIX century is considered. The system of gendarmerie police offices and departments, their competence and grounds of increasing plenary powers in process of developing revolutionary movement and increasing level of criminality, amendments of administrative and criminal legislation are analyzed.

Key words: gendarmerie railway police, rail network, Ukrainian provinces, police functions, supervision, inquest.

Постановка проблеми. В Україні транспорт є одним з основних чинників її економічного розвитку і благополуччя в силу великого транзитного значення території нашої країни в загальноєвропейській системі комунікацій. Питання, пов'язане з ефективним забезпеченням правопорядку і суспільної безпеки на транспорті є одним з важливих питань правоохоронної політики України. Провідну роль у виконанні функцій держави щодо забезпечення правопорядку, громадської безпеки та протидії злочинності на транспорті покладено на органи внутрішніх справ. В процесі сучасної реформи правоохоронної системи дискусійним є питання щодо доцільності запровадження окремого структурного підрозділу – органів внутрішніх справ на транспорті як самостійної системи. Спроби проводити певні реформи в сфері державного механізму без врахування історичного досвіду зазвичай призводять до негативних наслідків. Тому звернення до історії вітчизняного досвіду поліцейського обслуговування транспорту є достатньо актуальним на сьогодні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженням питання історії становлення і розвитку інституту жандармської залізничної поліції займалися такі українські й російські вчені-юристи, як Р.С. Мукулаєв, А.В. Борисов, А.Є. Скрипильов, О.Н. Ярмиш, Ю.В. Гончарова, Д.Р. Мамлєєва та інші, однак стосовно розвитку даного інституту на території українських губерній дане питання залишається малодослідженим в історико-правовій науці.

Мета даного наукового дослідження полягає у вивченні організаційно-правових засад становлення і розвитку жандармських поліцейських управлінь залізниць та відділень, їх місця і ролі у забезпеченні громадського порядку та протидії злочинності.

Виклад основного матеріалу. Криза державного механізму у другій половині XIX ст. спонукала самодержавство вдатися до проведення низки демократичних реформ, як то селянської, земської, військової та

ін. Однак стрімкий розвиток буржуазних відносин та незавершений характер селянської реформи породили низку проблем в суспільстві, в тому числі, загострення криміногенної ситуації в імперії. Необхідність підтримання належного правопорядку зумовила проведення й поліцейської реформи у 60-х роках XIX ст. Річ у тому, що існуюча до того часу система органів загальної поліції виявила всю свою неспроможність діяти у нових умовах управління й господарювання.

Серед причин негайного реформування системи органів загальної поліції можна виділити наступні. По-перше, застарілий адміністративно-територіальний поділ унеможлиблював належне розмежування територіальних меж відання міської й повітової поліції. По-друге, законодавча база ще катеринівських часів, а саме Положення про земську поліцію від 3 червня 1837 р. і «Наказ чинам і службовцям земської поліції», покладала на поліцію окрім власне поліцейських повноважень багато й інших функцій (господарчі, слідчі, судові), що унеможлиблювало виконання власних повноважень належним чином. Крім того, у міські поліцейські команди набирали в основному непридатних до стройової служби солдатів та відставних унтер-офіцерів [1, с. 64-65].

Правовою основою поліцейської реформи стали відповідні укази Олександра II і «Тимчасові правила про улаштування поліції у містах і повітах губерній, що підлягають загальному становленню» 1862 р., що отримали своє поширення на території всієї європейської Росії. Внаслідок реформи було створено повітове поліцейське управління, і міську поліцію в усіх губерніях, містах і містечках – міські поліцейські управління на чолі з поліцмейстерами. Крім того, розвиток капіталістичних відносин обумовив появу нових стратегічно важливих об'єктів, що підлягали охороні, зокрема залізниць.

Будівництво у 40-х роках XIX ст. залізниць в Російській імперії та експлуатація перших ліній спонукало уряд встановити особливий нагляд за цим стратегічним об'єктом шляхом створення жандармських команд та ескадронів, безпосередньо підпорядкованих Міністру шляхів сполучення. Все це сприяло послідовному розширенню штатів поліцейських органів, а також створенню нових ланок поліцейського механізму [2, с. 268]. У 1866 р. поліцейські управління на залізницях стали називатися жандармськими поліцейськими управліннями залізниць.

У квітні 1866 р. за зверненням шефа жандармів генерал-ад'ютанта графа П.О. Шувалова починається реорганізація жандармських поліцейських управлінь залізниць. За Законом «Про обов'язки і підпорядкування жандармських поліцейських управлінь залізниць» всі поліцейські управління стали підпорядковуватися шефу жандармів. Також у 1867 р. було прийнято «Положення про Корпус жандармів» та «Порядок установаження жандармського нагляду на залізницях», які також регламентували діяльність жандармів залізниць.

Протягом кількох наступних десятиліть територія країни вкривалась все більш щільною мережею органів жандармської залізничної по-

ліції. Кожне з жандармських поліцейських управлінь (ЖПУЗ) охоплювало одну або декілька залізниць (наприклад, у віданні Київського ЖПУЗ перебували Південно-Західні залізниці). При начальникові ЖПУЗ — полковникові чи генерал-майорові — перебував ад'ютант управління. Кожне управління складалося з відділень на чолі з начальниками — офіцерами (квартири начальників відділень зазвичай розташовувались на вузлових станціях). Начальник відділення мав у своєму розпорядженні вахмістра і 20-30 унтер-офіцерів (частина унтер-офіцерів перебувала при начальникові відділення, а решта розосереджувалася по всіх більш-менш значних станціях) [3, с. 498-499].

У 1895 р. на території українських губерній було вже п'ять жандармських поліцейських управлінь залізниць: Київське, Кременчуцьке (його квартира знаходилась у Харкові), Одеське, Харківське і Харківсько-Царицинське (м. Харків). З 38 відділень, що входили до складу цих управлінь, на території українських губерній перебувало 30. Крім того, тут діяли Рівненське відділення Віленського ЖПУЗ, Київське та Чернігівське відділення Орловського управління. Контингент жандармської залізничної поліції в Україні складав у цей час 44 генерали і офіцери, 30 вахмістрів і майже 900 унтер-офіцерів [4, с.75-115].

У наступні роки було ліквідовано Харківсько-Царицинське ЖПУЗ, але створено Катеринівське управління (м. Катеринослав, 10 відділень). Крім того, у складі щойно створеного Московсько-Київського ЖПУЗ було 8 відділень, які знаходились в українських губерніях: Глухівське, Конотопське, Дніпровське (м. Київ), Прилуцьке, Лубенське, Українське (м. Полтава), Черкаське, Вознесенське (м. Одеса). Відповідно зросло й число залізничних жандармів на території України: в червні 1914 р. тут несли службу 62 генерали і офіцери, 53 вахмістри, 1355 унтер-офіцерів [1, с. 128].

Серед функцій залізничних жандармів слід виділити перш за все охоронну. Так, зокрема ст. 692 Зводу військових постанов визначала, що жандармські поліцейські управління залізниць «несуть всі обов'язки і користуються всіма правами зовнішньої поліції, беручи участь в охороні зовнішнього порядку і у попередженні та припиненні порушень громадського благочинія і безпеки в певних районах залізниці». Таким чином, діяльність жандармів залізниць підпадала також під дію Зводу законів, в якому компетенція органів поліції була в основному зафіксована у Загальному установленні губернському (т. II) та у Статуті про попередження і припинення злочинів (т. XIV).

Наступною функцією жандармської залізничної поліції був нагляд за особовим складом службовців залізниць та робітниками. Так, відповідно до циркуляру Департаменту залізниць Міністерства шляхів сполучення від 1 травня 1889 р. прийом на службу залізничних агентів мав здійснюватися «не інакше як за згодою начальника жандармського поліцейського управління залізниць». За циркуляром штабу Корпусу жандармів від 13 серпня 1903 р. начальник штабу генерал-майор Зуєв від імені командира корпусу вимагав від жандармів звернути найсуворішу

увагу на нагляд за залізничними майстернями, наказуючи унтер-офіцерам якомога ближче познайомитись з побутом і життям робітників, що полегшить можливість своєчасно попереджати виникнення небажаних явищ, що порушують порядок і спокій на залізницях [5, с. 1].

Серед повноважень жандармів залізниць слід також виділити розшук осіб, вказаних Департаментом поліції на основі циркулярів від 19 вересня 1902 р., 19 лютого і 17 липня 1903 р. [6].

Окрім зазначених вище повноважень, жандармські поліцейські управління залізниць здійснювали також провадження дізнань у справах про державні злочини. Так, Циркуляром МВС від 26 січня 1884 р. було встановлено нові правила, згідно з якими чини жандармських поліцейських управлінь залізниць могли провадити формальні дізнання лише у справах, передбачених ст.ст. 246-248 Уложення про покарання. Про всі інші справи, що виникали у підвідомчому їм районі, які мали ознаки державного злочину, вони зобов'язані були інформувати начальників губернських жандармських управлінь, котрі й провадили повністю все дізнання. У цих випадках чини залізничної жандармерії повинні були, не розпочинаючи дізнання, вживати «лише необхідні заходи для запобігання знищенню слідів злочину, збереження речових доказів і для припинення підозрюваному способів ухилитися від слідства і суду». Також при виникненні підозри щодо шкідливого напрямку або політичної неблагонадійності особи, котра перебуває у районі відання залізничних поліцейських управлінь, чини цих управлінь сповіщали начальників губернських жандармських управлінь, від яких і залежало порушення адміністративного провадження у порядку «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою» 1881 р.

Слід зазначити, що по мірі загострення політичної ситуації в країні розширювалися повноваження жандармів залізниць. У грудні 1905 р., коли робота залізничного транспорту була паралізована загальним страйком, «височайшим» указом при управліннях залізниць було створено Особливі комітети, на які покладалась «найближча турбота про охорону залізничних ліній і підтримання на них порядку». До складу цих надзвичайних органів увійшли і начальники жандармських поліцейських управлінь залізниць [7, с. 74]. Також за наказом Корпусу жандармів від 28 липня 1906 р. до повноважень начальників відділень жандармських поліцейських управлінь залізниць додалося провадження дізнань «про всі злочинні дії політичного характеру, вчинені у смузі відчуження залізниць», а також арештів, обшуків і листування на підставі відповідних статей «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою» 1881 р. Таким чином, наказ від 28 липня 1906 р. був важливим кроком у справі об'єднання діяльності територіальних органів і залізничної жандармерії у боротьбі з революційним рухом.

Що ж до контрозвідувальних функцій залізничної жандармерії, то вони були в основному подібні до тих, які виконувались територіальними органами Окремого корпусу жандармів. Інколи видавались і особли-

ві накази та циркуляри для жандармських поліцейських управлінь залізниць. Так, 29 січня 1907 р. штаб Корпусу наказав чинам жандармської залізничної поліції надавати сприяння завідуючим пересуванням військ і комендантам станції у встановленні негласного нагляду за всіма іноземцями [8, с.4].

Однак в цілому діяльність жандармів залізниць як і практична діяльність всієї поліції була пронизана формалізмом, сваволею і беззаконням [9, с. 1-10, 70]. Боротьба з корупцією вимагала подальшої реформи системи органів внутрішніх справ. Восени 1906 р. було створено Особливу міжвідомчу комісію по реформі поліції на чолі з товаришем міністра внутрішніх справ О.О. Макаровим [10]. До її завдань входили перегляд діючого законодавства, що визначало умови служби і порядок діяльності членів поліції, вироблення відповідних потребам часу проектів перетворення поліції шляхом вивчення зарубіжного досвіду, збору інформації про становище органів поліції на місцях, обсяги виконуваних ними функцій, а також підготовка проекту правового регулювання поліції.

Така робота була розгорнута у всіх губерніях і повітах. Так, наприклад, 12 липня 1908 р. катеринославський губернатор видав циркуляр, в якому наказав повітовим справникам і поліцмейстерам негайно утворити повітові наради за участю керівних чинів поліції, представників земств і органів міського самоврядування з метою узагальнення матеріалу, що відображає фактичне виконання поліцією деяких функцій. Зокрема, пропонувалося показати необхідність звільнення поліції від участі у роботі щодо забезпечення надходжень казенних зборів, оголошення актів і розпоряджень урядової влади тощо [11, с. 58-59].

Але вся ця робота була виконана марно. Поліцейську реформу спіткала доля більшості проектів перетворень, оголошених Столипіним. Робота комісії затягнулась на довгі роки, звівшись зрештою до боротьби різних груп всередині поліцейського апарату, яка витіснила на другий план пошук більш сучасних форм організації поліцейської служби [1, с. 88]. Подальшому реформуванню поліції був покладений край революційними подіями кінця лютого-початку березня 1917 р., внаслідок яких були ліквідовані поліція та жандармерія.

Висновки. Таким чином, дослідження процесу становлення і розвитку інституту жандармських поліцейських управлінь залізниць у системі правоохоронних органів Російської імперії у 1867-1917 рр. дає можливість зробити висновки про те, що даний інститут посів провідне місце у системі державних органів, покликаних забезпечувати безпеку на транспортних магістралях. Поступово розширювалася мережа органів жандармської залізничної поліції, удосконалювалися форми та методи діяльності, підвищувався професіоналізм в роботі службовців. Однак цим органам були притаманні вади, які були характерними для поліцейської системи Російської імперії в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. – Х., 2001.
2. Вовчик А.Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895-1904 гг.). – Львов, 1964.
3. Бандурка О.М., Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Поліція в Україні: історико-правове дослідження. (початок XVIII ст. – 1917 р.). – Х., 2012.
4. Общий состав управлений и чинов Отдельного корпуса жандармов. Испр. по 15 января 1895 г. – СПб., 1895.
5. ЦДІАК України. – Ф. 330. – Оп. 1. – Спр. 30.
6. Добряков. Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов губернских жандармских управлений по наблюдению за местным начислением и по производству дознаний. – СПб., 1903. – 650 с.
7. ЦДІАК України. – Ф. 1152. – Оп. 1. – Спр. 336.
8. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1705.
9. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 573.
10. Краткая объяснительная записка к заключению Междуведомственной комиссии под председательством А.А. Макарова, по преобразованию полиции в империи. – СПб., 1911. – 112 с.
11. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1985.

Надійшла до редакції 26.12.2012

В.В. Бабанин

соискатель

*(Днепропетровский государственный
университет внутренних дел)*

УДК 340.12

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОСНОВОПОЛОЖЕНИЙ ОБРАЗОВАНИЯ В ФИЛОСОФСКОЙ СИСТЕМЕ ПЛАТОНА КАК ЭЛЕМЕНТОВ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Обосновано, что в системе Платона образование – это инструмент, правильное использование которого позволит сохранить государство от порчи, предотвратить его разрушение. Правильно построенная в государстве система обучения и образования позволяет вырастить поколение, способное, во-первых, выстроить правильную политическую систему, во-вторых, развивать её, в-третьих, выработать собственную систему духовных ценностей.

Ключевые слова: образование, социализация, политическая система, духовные ценности.

Обґрунтовано, що в системі Платона освіта – це інструмент, правильне застосування якого дозволить зберегти державу від псування, запобігти її руйнуванню. Правильно побудована в державі система навчання й освіти дозволяє виростити покоління, здатне, по-перше, вибудувати правильну політичну систему, по-друге, розбудувувати її, по-третє, виробити власну систему духовних цінностей.

Ключові слова: освіта, соціалізація, політична система, духовні цінності.

In article soundly, that in the system of Plato education - it is a tool, the

proper use of which would preserve the state from spoilage, to prevent its destruction. Well-formed in the state system of education and training allows raise a generation that can first, the right to build a political system, and secondly, to develop it, and thirdly, to develop its own system of moral values.

Keywords: education, socialization, political system, cultural values.

Постановка проблемы. В период формирования нового общества и поиска путей построения правового государства в Украине представляется актуальным обращение к философскому учению Платона, в котором сконструирована первая в истории европейской культуры модель идеального государства, определено, что именно система обучения и образования поможет сохранить государство от порчи, предотвратить его разрушение.

Цель статьи – реконструировать и проанализировать основоположения образования в философской системе Платона как принципы, дающие возможность привести граждан государства к нормативно-этическим (деонтологическим, с позиции философов XIX столетия) отношениям, позволяющим выстроить государственно-политическую систему.

Объект исследования – нормативно-этические отношения в философской системе Платона, содержание этических и эстетических категорий.

Предмет исследования – принципы образования как элемент нормативно-этических отношений, дающие возможности социализации человека в обществе.

Изложение основного материала. Данная проблематика в диалогах античного мыслителя в явном виде не представлена, диалоги Платона поэтичны, мифологичны, в них рассматривается содержание этических и эстетических категорий, поэтому основоположения образования как системы, позволяющей социализироваться гражданам полиса, предстоит реконструировать. Наиболее детально положения своего учения об идеальном государстве Платон изложил в произведениях: «Государство», «Законы», «Политика», «Георгий», которые относятся к позднему периоду его творчества.

В ряду сочинений Платона диалог «Государство» по праву может считаться изложением большинства фундаментальных положений всей Платоновской системы. Чрезвычайная насыщенность данного произведения философским содержанием, его многогранность поистине впечатляют.

Идеи, изложенные в диалоге «Государство», утопичны, однако, сконцентрировавшись на центральной проблеме – создании идеального афинского полиса-государства, мыслитель создает первую в истории философии деонтологическую – нормативную – модель идеального государственного устройства.

В «Государстве» затрагиваются вопросы, отвечая на которые Платон, в диалоге с Сократом, выясняет содержание разных этических категорий, в частности категории «справедливость». Среди них вопросы: о

природе человека, свойствах его души, отношении души и тела, о взаимоотношениях людей в обществе, о происхождении государства, его идеальном устройстве, о наиболее пригодной для граждан такого государства системе социализации – воспитания и обучения граждан.

Основополагающим и необходимым условием создания идеального государственного устройства Платон называет построение «правильной» системы образования граждан. При этом он высказывает мысль о том, что образование не может сводиться лишь к обучению – развитию умственных способностей человека. По мнению философа, образование есть единством умственного, этического и физического развития личности. Рассуждения Платона выражают его твердое убеждение в социальной направленности обучения. Исходя из размышлений мыслителя, образование и обучение способствуют социализации человека в обществе, приобщают его к сформировавшимся культурным ценностям, вводят человека в культурное пространство своего времени.

Основоположения обучения и воспитания, интерпретируемые нами в диалогах Платона, в целом направлены на осмысление способов развития гармонически развитой личности, подготовки добродетельного человека – истинного гражданина полиса, защитника государства.

Отметим, что проблемы направленности обучения в афинском полисе затрагивали в рамках собственных исследований В. Виндельбанд [1; 2; 3], А. Ф. Лосев [4; 5; 6], Д. Реале, Д. Антисери [10], В. С. Соловьев [11] и др. Вопросы социальной значимости обучения и воспитания частично рассматривали Н. Н. Азаркин, В. Н. Левченко, П. Козловский, К. Поппер, А. В. Эспанс. Авторы сходятся во мнениях о невозможности разграничения идей познавательной деятельности, проблем этических, религиозных, проблем обучения, представленных в Платоновских диалогах.

Для социализации граждан полиса необходимо развитие рационального начала в душе человека. Это становится возможным благодаря целенаправленной системе обучения и воспитания [7, с. 256]. Исследуя свойства души, мыслитель отметил неодинаковые способности к обучению у разных людей: «Один уродился способным, легко научается своему делу, другой – с трудом; один и немного поучившись, бывает очень изобретателен в том, в чём обучался, а другой хоть долго учился и упражнялся, не усваивает даже и того, чему его обучали» [7, с. 271]. Двум началам души Платон определяет виды познания: разумному – умозрение, неразумному – чувственное познание видимого изменяющегося мира вещей.

Мы считаем необходимым выделить онтологический, гносеологический, методологический аспекты в интерпретируемых принципах обучения и воспитания. Это, по нашей мысли, поможет раскрыть их ценностный базис в создаваемой Платоном системе социализации человека в идеальном государстве.

Онтологический аспект обучения и воспитания состоит в развитии этических, эстетических, нравственных, правовых, ценностных устано-

вок, необходимых для жизни человека в афинском полисе.

Гносеологический аспект философской системы Платона состоит в исследовании мыслительных способностей человека. Мышление – один из основных предметов рассмотрения платоновской философии. Платон противопоставляет мышление всем прочим способностям человеческой души. Способности, в его представлении, не зависят от человека. Они даны каждому от рождения, но их необходимо помочь распознать. Платон выводит, что человек не в состоянии самостоятельно начать рассудочную деятельность. В этом ему нужна помощь, руководство. Платоновский Сократ в каждом из диалогов подталкивает оппонента пользоваться собственным разумом.

Согласно Платону, мышление является естественным состоянием души, однако под влиянием тела душа подчиняется состояниям, которые следует считать телесными, изменчивыми. Поэтому знания могут созерцать только наиболее способные души и во многом благодаря чуткому руководству.

Наиболее полно и системно идеи Платона в отношении обучения отражены в диалоге «Государство», где он определяет возрастную градацию обучения, направленность и цели обучения и воспитания. Говоря с позиции диалога культур, именно обучение и воспитание дают возможность подготовить новое поколение, которое, применительно к сегодняшним реалиям, позволит выстроить правовое государство и развивать его.

По Платону, дети с рождения отделены от семьи, воспитываются под присмотром назначенных правителями воспитателей. Именно семья – первичная ячейка общества, рассматривается Платоном негативно. Семья оказывает отрицательное влияние на формирование нового человека, мешает его социализации. «Все рождающееся потомство сразу же поступает в распоряжение особо для этого поставленных должностных лиц, все равно мужчин или женщин, или и тех и других, – ведь занятие должностей одинаково и для женщин, и для мужчин. Взяв младенцев, родившихся от хороших родителей, эти лица отнесут их в ясли к кормилицам, живущим отдельно в какой-нибудь части города. А младенцев, родившихся от худших родителей или хотя бы от обладающих телесными недостатками, они укроют, как положено в недоступном, тайном месте» [7, с. 279]. По нашему мнению, Платон придерживается системы полисного устройства, которую создал Ликург в Спарте.

По Платону, от года до тринадцати лет имеет место первоначальное воспитание, в этот же период происходит и обучение грамоте. В период от тринадцати до семнадцати лет подлежат изучению счет, геометрия, музыка. Период элементарного обучения призван развить в человеке чувственную часть души. От семнадцати до тридцати лет – воспитание воли. Путем физических упражнений, обучения воинским порядкам и приемам воспитывается мужество. Возраст от двадцати до тридцати лет отведен для обучения таким наукам, как арифметика, геометрия, сте-

реометрия, астрономия, музыка. Высшая степень в образовательном процессе – занятия диалектикой. Это период образования разума на пути к постижению божественной мудрости и истины.

Выделим основоположения образования в философской системе Платона и проанализируем их. К ним относятся постепенность, последовательность, необходимость перехода от простого к сложному, целостность, доступность, добровольность, руководство образованием.

Постепенность наиболее ярко раскрывается в мифе о пещере. Когда Платон говорит про узника, с которого сняли оковы, заставили встать, взглянуть вверх – в сторону света. Ему мучительно выполнять все это, он не в силах смотреть при ярком освещении на те вещи, от которых раньше видел лишь тени. Чтобы пленник увидел, что находится вверху пещеры, необходимы привычка и упражнение в созерцании. Начинать необходимо с легкого. Сначала надо смотреть на тени вещей, затем на отражения людей и различных предметов в воде, и только потом смотреть на самые вещи [7, с. 350]. Зрение пленника не сразу осваивается со светом. Лишь постепенно он понимает, что первоначальное его восприятие не является истинным.

Необходимость постепенного перехода от простого к сложному раскрывается в рассуждении о том, что от нравов человек должен перейти к наукам, чтобы увидеть красоту наук и, стремясь к красоте уже во всем её многообразии, не быть больше ничтожным и жалким рабом чьей-либо привлекательности, плененным красотой одного какого-то мальчишки, человека или характера, а повернуть к открытому морю красоты и, созерцая его в неуклонном стремлении к мудрости, обильно рождающая великолепные речи и мысли, пока наконец, набравшись тут сил и усовершенствовавшись, он не узрит того единственного знания, которое касается прекрасного [9, с. 144].

Проблема целостности образования, как возможности социализации человека, раскрывается, на наш взгляд, в отрывке: «Да, я опасюсь и того, о чем ты сейчас говоришь, но еще более боюсь я людей, прикоснувшихся к этим наукам, но прикоснувшихся плохо. Полное невежество вовсе не так страшно и не является самым великим из зол; а вот многоопытность и многознание, дурно направленные, – это гораздо более тяжелое наказание» [8, с. 323].

Говоря о добровольности образования, Платон рассуждает о том, что свободнорожденному человеку ни одну науку не следует изучать рабски. Если тело насильно заставляет преодолевать трудности, оно от этого не делается хуже, но насильственно внедренное в душу знание непрочное [7, с. 379].

Принцип руководства образованием, по нашему убеждению, наиболее ярко представлен в мифе о пещере. Необходимо насильно тащить бывшего узника по крутизне вверх, в гору и не отпускать, пока не будет выведен он на солнечный свет. Узник будет страдать, и возмущаться таким насильем. А когда он выйдет на свет, глаза его настолько будут по-

ражены сиянием, что он не сможет разглядеть ни одного предмета из тех, о подлинности которых ему теперь говорят [7, с. 351].

Если постепенность и последовательность, согласно Платону, являются фундаментом образования, то рефлексия знания присуща лишь людям, которые успешно прошли все этапы образования. Такие люди уже обладают самостоятельным, творческим мышлением и способны убеждать других.

В своих диалогах Платон часто подчеркивает, что люди – существа несовершенные, подверженные искушению и соблазнам. Чтобы избежать связанных с этим опасностей, в государстве необходим особый, твердо установленный и соблюдаемый режим.

Говоря об отборе и воспитании правителей государства, Платон говорит: «Если мы подберем людей здоровых телом и духом и воспитаем их на возвышенных знаниях и усиленных упражнениях, то самой справедливости не в чем будет нас упрекнуть, и мы сохраним в целостности и государство, и его строй...» [7, с. 378]. Облик проектируемого Платоном идеального государства самым тесным образом зависит от правильно построенной системы образования граждан.

Выводы. В системе Платона образование – это инструмент, правильное использование которого позволит сохранить государство от порчи, предотвратить его разрушение. Правильно построенная в государстве система обучения и образования позволяет вырастить поколение, способное, во-первых, выстроить правильную политическую систему, во-вторых, развивать её, в-третьих, выработать собственную систему духовных ценностей.

Библиографические ссылки

1. Виндельбанд В. Дух и история / В. Виндельбанд. – М.: Юрист. – 687 с.
2. Виндельбанд В. История древней философии / В. Виндельбанд. – К., 1995.
3. Виндельбанд В. Платон / В. Виндельбанд. – К., 1993.
4. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика / А. Ф. Лосев. – М., 1975.
5. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм / А. Ф. Лосев. – М., 1980.
6. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Сократ. Платон. Софисты / А. Ф. Лосев. – М., 1969.
7. Платон. Государство. Собр. соч. в 4-х т. – Т. 3 / Платон. – М.: Мысль. – 752с.
8. Платон. Законы. Собр. соч. в 4-х т. – Т. 4 / Платон. – М.: Мысль. – 731с.
9. Платон. Пир. Собр. соч. в 4-х т. – Т. 2. / Платон. – М.: Мысль. – 626 с.
10. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней : в 2 т. Т.1. Античность / Д. Реале, Д. Анисери. – СПб., 1995.
11. Соловьёв В. С. Жизненная драма Платона : Соч.: в 2 т. – Т. 2 / В.С. Соловьёв. – М., 1988.

Поступила в редакцию 30.10.2012

Т.С. Ганзицька

здобувач

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.11 : 343.211.4

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА, ЩО ВТІЛЮЮТЬ ҐЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Досліджено роль механізму правового регулювання в реалізації та втіленні на практиці принципів права, що направлені на забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві. *Ключові слова:* механізм правового регулювання, принципи права, гендерна рівність.

Исследована роль механизма правового регулирования в реализации и внедрении на практике принципов права, которые направлены на обеспечение гендерного равенства в украинском обществе.

Ключевые слова: механизм правового регулирования, принципы права, гендерное равенство.

The article is devoted to the research of role of mechanism of legal regulation in realization and embodiment in practice of principles of law, which are directed on providing of gender equality in Ukrainian society.

Keywords: mechanism of legal regulation, principles of law, gender equality.

Постановка проблеми. Втілення гендерної рівності в життя будь-якого суспільства, та українського зокрема, це складний процес, який потребує чіткого бачення засобів та механізмів реалізації даного суспільного та правового явища. Одним із ефективних засобів, за допомогою якого гендерний паритет в українському суспільстві може бути досягнутий, є його впровадження згідно з принципами права, так як саме вони виступають основою, від якої треба відштовхуватись і якою необхідно керуватись в пізнавальній та практичній діяльності всім суб'єктам суспільних відносин. Безумовно, основну роль у процесі реалізації принципів права відіграє механізм правового регулювання, тому що він дозволяє систематизувати юридичні засоби правового впливу на суспільні відносини, визначити місце і роль того чи іншого юридичного засобу у правовому житті суспільства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Висвітленню юридичної природи механізму правового регулювання, його особливостей, структури та функціонального значення присвятили наукові праці М. Г. Александров, С. С. Алексеєв, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, О. Ф. Скакун та інші.

Проте новітній етап розвитку державно-правових явищ в Україні вимагає переосмислення наукових положень щодо сучасного процесу

реалізації принципів права в забезпеченні гендерної рівності на стадіях механізму правового регулювання, і саме це зумовлює як актуальність, так і *мету* даної статті – охарактеризувати теоретичні основи забезпечення реалізації принципів права у механізмі правового регулювання та його функціонуванні.

Виклад основного матеріалу. В умовах формування в Україні основ правової держави роль і значення правового регулювання суспільних відносин набуває особливої значущості. Адже головною ознакою моделі держави, що характеризується як правова, виступає саме ознака високої правової врегульованості суспільних відносин. Особливість правового регулювання полягає в тому, що воно має специфічний механізм.

Історично поняття «механізм правового регулювання» було вперше сформульоване М. Г. Александровим у роботі «Право і законність в період розгорнутого будівництва комунізму» [1, с. 35]. Але, на нашу думку, повне визначення даного поняття здійснив С.С. Алексєєв. Вчений вважає, що під механізмом правового регулювання слід розуміти цілісне, результативне упорядкування і організацію суспільних відносин за допомогою системи правових засобів, відповідно до вимог соціально-економічного і політичного рівня розвитку суспільства [2, с. 289].

Механізм правового регулювання представляється, по-перше, як структура, засіб, спосіб правового регулювання; а по-друге, як діяльність, «робота» складових елементів системи правового регулювання, спрямована на досягнення суспільно корисного результату, що виявляється у втіленні правових норм у життя. Він повинен розглядатись в єдності та у взаємодії всіх його складових як категорія не лише збірна, але й системна.

До елементів механізму правового регулювання належать: юридичні норми, нормативно-правові акти, акти офіційного тлумачення, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації права, правозастосовчі акти, правосвідомість, режим законності [12, с. 276].

Відповідно до названих елементів у теорії права запропоновано розрізняти чотири стадії механізму правового регулювання: 1) юридичної регламентації суспільних відносин – це стадія, на якій проходить розробка юридичних норм як загальнообов'язкових правил поведінки; 2) виникнення суб'єктивних прав і обов'язків – це стан переходу від загальних приписів правових норм до конкретної моделі поведінки конкретних суб'єктів; 3) реалізації суб'єктивних прав і виконання обов'язків – на цій стадії фактично втілюються приписи норм права в реальну поведінку суб'єктів права; 4) застосування права (факультативна стадія) – виявляється у виданні державно-владного акта, що забезпечує виникнення, зміну або припинення правових відносин. При цьому відзначається тісний взаємозв'язок і залежність стадій та елементів механізму правового регулювання [13, с. 262–263].

Загальне значення механізму правового регулювання полягає в тому, що на його основі можна виділити основні правові підсистеми –

правотворчість, правореалізацію, застосування права, проаналізувати їх зв'язок і взаємозалежність у процесі правового регулювання [11, с. 245].

Окресливши загальну значимість досліджуваного явища, необхідно зазначити, що принципи права виступають основою, стандартом для національного законодавства, вони впливають на якість законів та ефективність правового регулювання, а одержавши фіксацію у національному законодавстві, включаються в механізм правового регулювання суспільних відносин, проявляючись на кожній стадії процесу правового регулювання. Тому дослідження реалізації принципів права можна здійснити відповідно до стадій механізму правового регулювання: правотворчості, правореалізації та правозастосування.

Першою стадією реалізації принципів права є стадія правотворчості. Саме на цій стадії здійснюється впровадження принципів права у національне законодавство, а саме відбувається як конституційне закріплення, так і закріплення в поточному законодавстві. Як зазначав М. І. Байтін, законодавче закріплення принципів права дозволяє більш наглядно співвіднести правові приписи з врегульовуваними суспільними відносинами, розрізняти рівні правового регулювання і тим самим уникати в ньому перепадів і протиріч; а також значно підвищує загальний виховний і превентивний вплив права [10, с.161–162].

Якість законодавчого вираження принципів права залежить від ряду обставин, найважливіші з яких – рівень правотворчої діяльності і стан розробки теорії принципів у юридичній науці. Також однією з важливих умов правотворчої діяльності є чітка диференціація правотворчої компетенції, що передбачає розумне поєднання повноважень правотворчих органів з врахуванням їхньої ієрархії, системи стримувань і противаг, яка покликана забезпечити уникнення дублювання, появу колізій, прийняття поспішних і непродуманих нормативно-правових актів.

Принципи права є стійкою системою координат для законодавця, вводять його діяльність у певні, заздалегідь встановлені рамки, яких він зобов'язаний дотримуватися. Їх наявність дисциплінує суб'єкт правотворчої діяльності, заставляє його зважувати кожне своє правотворче рішення, відповідальніше ставитися до законодавчої техніки. Будь-які законодавчі нововведення повинні оцінюватися в першу чергу з точки зору їх відповідності принципам права.

Основними суб'єктами на правотворчому етапі є органи держави, наділені правом створення правових актів, і тим самим закріпленням принципів права на законодавчому рівні. Відповідно до чинної Конституції України, такими суб'єктами є: Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади, Президент України як глава держави, Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади [8].

Процес втілення принципів права в національне законодавство на сьогоднішній день представляється досить непростю справою, що має складний процес. Тому законодавець повинен володіти об'єктивною, повною і своєчасною інформацією про фактичний стан належних до

правового регулювання суспільних відносин, визначити можливості включення нових законодавчих положень у наявні системи права і законодавства, спрогнозувати соціальні наслідки реалізації закону.

Наступною стадією забезпечення принципів права є стадія правореалізації. Загалом під реалізацією норм права слід розуміти втілення положень правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права [5, с. 177]. Реалізація норм права може мати безпосередній і опосередкований характер, а найбільш важливими формами їх реалізації є додержання, виконання, використання та застосування правових норм.

Щодо форм реалізації принципів права, необхідно сказати, що, на думку А. М. Колодія, форми реалізації принципів є ідентичними з нормами права, при цьому науковець відповідно до кожної форми виокремлює принципи права. Так, для такої форми реалізації, як використання, є характерними принципи: виключної загальної добровільності, самовизначеності поведінки, пасивно-активної форми її зовнішньої вираженості; для виконання – загальної зобов'язаності, добровільності чи примусовості, активності зовнішнього виразу; для дотримання – загальної заборонності, добровільності або примусовості, пасивності зовнішнього виразу; для застосування – уповноваженості (чіткої визначеності) її суб'єкта; владності волевиявлення; активної творчості; процесуальної деталізованості; індивідуально-конкретної персоналізованості; необхідності видання правозастосовчого акта, що існує у письмовій, вербальній або ж конклюдентній формі [7, с. 302].

Відповідно до вищевказаного матеріалу можна дійти висновку, що принципи права це не тільки категорія, яка “живе” в теорії права, а є реальним правовим явищем, реалізація якого є яскравим прикладом ефективності функціонування права взагалі. Тому важливим видається продовження дослідження механізму реалізації принципів права у правову систему. І на підтвердження цього доречним видається запитання: “Чого варте яке-небудь правове положення чи принцип, якщо на практиці не існує засобів для його здійснення?” [4, с. 301].

Основоположні правові ідеї пронизують собою також процес застосування права, заповнення прогалів у правовому регулюванні та виступають векторами правозастосовчої діяльності в судовій практиці. Тому принципи права утворюють стійку систему координат для тих, хто здійснює правозастосовчу діяльність. Так, на думку В. І. Нікітінського, принципи права є тими орієнтирами, еталонами, котрі дозволяють встановити необхідну відповідність цілей і засобів конкретних правових норм об'єктивним законам суспільного розвитку [9, с. 48]. У зв'язку з цим на стадії правозастосування принципи права можуть виступати в якості нормативно-правової основи вирішення юридичної справи та як найважливіша умова правильного правозастосування. Таким чином, суб'єкт застосування права, порівнюючи конкретну правову дійсність із загальними положеннями відправних установчих норм, пізнає відповідність чи невідповідність юридичної практики корінним засадам суспіль-

ного розвитку і завданням правового регулювання. Тому безпосередня реалізація даних установчих норм суб'єктами правовідносин виражається у здійсненні нормативно-ціннісних орієнтацій, правових установок, що сформувалися на основі політичних і правових ідеалів, що містяться у принципах права.

Процес застосування принципів права можна дослідити за допомогою таких правових явищ як тлумачення права та подолання прогалин у праві.

Роль принципів права при тлумаченні полягає в тому, що вони лежать в основі тлумачення правових розпоряджень, пронизують цю діяльність. Так, А. Ф. Черданцев наголошує, що у процесі тлумачення конкретної норми повинен бути встановлений зв'язок з основоположною нормою (принципом права), і інтерпретація норми не повинна суперечити цій основоположній нормі [15, с. 81]. У свою чергу, В. Захарієв зазначає, що “зміст норм права при їх неясності або суперечливості може бути розкритий за допомогою принципів” [6, с. 144–145].

Також у процесі тлумачення права слід пам'ятати про необхідність проведення контрольної перевірки, яка має здійснюватися за допомогою фундаментальних принципів права, насамперед принципу справедливості. Це дозволяє попередити ситуацію, при якій результат тлумачення буде суперечити основним соціальним цінностям і внаслідок цього не отримає суспільного визнання [3, с. 215].

Подолання прогалин у праві може здійснюватися шляхом безпосереднього застосування загальних принципів права. Таке застосування можливе, після аналогії закону й аналогії права, виступає субсидіарним засобом подолання прогалин.

Зауважимо, що застосування принципів права є засобом, що рідко безпосередньо використовується при здійсненні правосуддя і використовується в екстраординарних випадках [14, с. 73]. Це пояснюється тим, що на сьогоднішній день все ж таки майже всі відносини знайшли своє закріплення в нормативно-правових актах. Проте саме загальні принципи мають допомогти в тому випадку, коли законодавча влада не змогла запропонувати судовій інстанції жодного законодавчо закріпленого правила.

Отже, ми бачимо, що у правовій системі принципи права виступають ще й як засіб тлумачення права та як додаткове джерело при виявленні прогалин права в позитивному законодавстві.

Таким чином, розкривши зміст забезпечення реалізації принципів права у механізмі правового регулювання, можна дійти висновку, що для впровадження гендерної рівності в українському суспільстві принципи права:

- по-перше, утворюють своєрідну систему координат, з якою в першу чергу зв'язує свою діяльність законодавець, що дозволяє уникнути ухвалення волюнтаристських рішень, що не вписуються в цю систему, свідомо їй суперечать. Від того, наскільки чітко буде сформульований той або інший принцип права, залежить ефективність правотворчої дія-

льності і, зрештою, якість законодавства;

- по-друге, відображаються в позитивному законодавстві, що є відчутним явищем для правозастосовчої діяльності. Реальність принципів права дисциплінує тих, хто здійснює правозастосовчу діяльність, істотно обмежує можливості для довільного використання за власним розсудом аналогії права при виявленні в ньому прогалин;

- по-третє, виражаються в нормативних розпорядженнях, що сприяє правовій освіті населення, підвищенню рівня їх правової культури, оскільки принципи права значно легше засвоїти і апелювати до них на практиці в конфліктних ситуаціях, демонструючи правову освіченість;

- по-четверте, слугують орієнтиром для органів і осіб, що здійснюють тлумачення правових норм, а, як відомо, спиратися найнадійніше на щось непорушне, фундаментальне. Таким ґрунтовним орієнтиром, своєрідним фундаментом для всього правоінтерпретаційного процесу слугують чітко сформульовані в позитивному законодавстві принципи права;

- по-п'яте, містять у собі правові розпорядження. А тому при їх дослідженні виникає можливість збудувати і теоретично обґрунтувати систему провідних ідей, що виражають суть права та характеризують його зміст, і, отже, з врахуванням цього розробити і обґрунтувати рекомендації по вдосконаленню законодавства.

Бібліографічні посилання

1. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма : монография / Н.Г. Александров. – М., 1961.
2. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2-х т. – М., 1981. – Т.1.
3. Быдлински Ф. Основные положения учения о юридическом методе / Ф. Быдлински // Вестник гражданского права. – 2006. – № 1. – Т. 6. – С. 190–241.
4. Давид Р. Основные правовые системы современности / пер. с фр. и вступ. ст. В.В.Туманова. – М., 1988.
5. Загальна теорія держави і права / за ред. проф. В.В. Копейчикова. – К., 1997.
6. Захариев В. Тълкуване на правото. – София, 1959.
7. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ...доктора юрид. наук : 12.00.01/ Колодій Анатолій Миколайович. – К., 1998.
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%E2%F0>.
9. Никитинский В.И. Эффективность норм трудового права. – М., 1971.
10. Нормы советского права. Проблемы теории. / под ред. проф. М.И. Байтина и проф. В.К. Бабаева. – Саратов, 1987.
11. Проблемы теории государства и права: Учебник / под ред. С.С.Алексеева. — М., 1987.
12. Теория государства и права : учебник для вузов. – М., 2000.
13. Теорія держави та права : навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенкова та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К., 2002.
14. Туманов Д. А. Пробелы в гражданском процессуальном праве. – М., 2008.
15. Черданцев А.Ф. Толкование советского права. – М., 1979.

Надійшла до редакції 04.07.2012

Г.І. Салівон

аспірант

(Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»)

УДК 340.1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО СУЧАСНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено теоретичним проблемам визначення змістовності юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування при здійсненні ними муніципальної діяльності.

Ключові слова: юридична відповідальність, посадова особа, органи місцевого самоврядування, муніципальна діяльність.

Статья посвящена теоретическим проблемам определения содержания юридической ответственности органов и должностных лиц местного самоуправления при осуществлении ими муниципальной деятельности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, должностное лицо, органы местного самоуправления, муниципальная деятельность.

The article is devoted to theoretical problems of the definition of the content of legal liability of bodies and officials of local self-government while exercising municipal activity.

Keywords: legal liability, officials, bodies of local self-government, municipal activity.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку держави та суспільства, коли життєзабезпечувальна діяльність йде поруч із юридичною відповідальністю, дуже велике значення має теоретичне визначення юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Детальний, всебічний і повний аналіз юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування неможливий без аналізу базових категорій і понять юридичної науки, зокрема тих, що стосуються теорії юридичної відповідальності. Тому передусім потрібно приділити увагу саме їм.

Виклад основного матеріалу. Поняття «відповідальність» вже дуже давно вивчається та використовується різними науками, такими як філософія, соціологія, етика, політологія, релігія, юриспруденція тощо. Загальним висновком цих наук є те, що «будь-яка відповідальність – це завжди певний обов'язок особи здійснити власний вибір поведінки відповідно до тих норм, що існують у будь-якій сфері суспільства і відображають його інтереси, і сприйняти при цьому необхідний обов'язок звітувати перед суспільством за свій вибір і зазнати покарання у разі недодержання вимог соціальної норми» [1, с. 13].

Як відомо, юридична (або правова) відповідальність є особливим

різновидом соціальної відповідальності [1, с. 375; 2, с. 291; 3, с. 210], тобто соціальна відповідальність є родовим поняттям відносно усіх її різновидів. М.С. Кельман та О.Г. Мурашин зазначають, що «юридична відповідальність – це соціальна відповідальність, регламентована правовими нормами» [4, с. 190], хоча це доволі дискусійне твердження. На думку Д.А. Липинського, соціальна відповідальність – це діалектичний взаємозв'язок між особистістю та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками з додержання приписів правових норм, їх виконання, що тягне схвалення, заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм, – обов'язок зазнати несприятливі наслідки та їх безпосереднє зазнавання [5, с. 9].

Відомий теоретик права П.М. Рабінович дає таке визначення цього поняття: «юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою додатковий юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення належних йому певних цінностей» [6, с. 190].

Доволі новаційним серед наведених варіантів є визначення юридичної відповідальності, надане М.М. Рассоловим, В.О. Лучиним та Б.С. Ебзеєвим: «Юридичною відповідальністю називається застосування до винної особи, що скоїла правопорушення, заходів публічно-правового примусу, передбачених санкцією порушеної юридичної норми, у чітко визначеному для цього процесуальному порядку» [7, с. 384]. Новим є те, що вони наголошують на заходах саме публічно-правового примусу, а не лише державного, адже держава не завжди бере участь у таких видах юридичної відповідальності, як цивільно-правова, дисциплінарна, муніципально-правова тощо.

Враховуючи вищезазначене, професор В.С. Венедіктов робить висновок, що в «теорії права немає єдності думок, точок зору, позицій вчених щодо змісту й суті юридичної відповідальності. Кожен автор намагається визначити її по-своєму, підкреслюючи ті її сторони, які він вважає головними, визначальними. Більшість дослідників розуміють юридичну відповідальність як захід державного примусу або ототожнюють її з покаранням за правопорушення. Інша група вчених розглядає юридичну відповідальність у межах існуючих правових категорій. Вони трактують її як охоронні правовідносини, як специфічний юридичний обов'язок, як реалізацію санкцій правових норм. Останнім часом сформувався ще один напрямок – аналіз юридичної відповідальності як явища загальносоціального. Результатом його стала концепція позитивної юридичної відповідальності як певного завдання належно та в повному обсязі виконувати покладені на певного суб'єкта обов'язки» [8, с. 15-16].

Якщо проаналізувати норми українського законодавства стосовно здійснення місцевого самоврядування в Україні, а також діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування, то можна впевнити-

ся, що доволі часто (як правило) йдеться не лише про відповідальність за правопорушення, а про відповідальність як обов'язок, завдання, позитивну відповідальність перед суспільством, державою, територіальною громадою, громадянами.

Юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування є частиною і водночас різновидом загальної юридичної відповідальності, бо має багато рис загального поняття і водночас власні, неповторні ознаки.

Загальними ознаками юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування є те, що вона:

- є засобом гарантування та охорони суспільних відносин, прав і свобод людини і громадян, інтересів суспільства;
- являє собою динамічні правовідносини, які повинні бути чітко регламентовані нормами відповідної галузі права;
- встановлюється за допомогою нормативно-правових актів, як правило, найвищої юридичної сили;
- ґрунтується на загальних принципах, зокрема законності, народо-владдя, верховенства права, гуманізму, гласності тощо.
- повинна мати чіткі підстави, процедуру, умови застосування тощо;
- настає лише за винне вчинення правопорушення, яке має відповідну структуру; вчинення правопорушення має бути реальним; це означає, що думки, настрої, нереалізовані бажання тощо не можуть буди підставою притягнення до юридичної відповідальності;
- виступає як негативна реакція суспільства на антисуспільне діяння;
- реалізується у вигляді санкцій лише до суб'єктів правопорушення, які є винними у вчинення конкретного діяння;
- має дієвий, активний характер, тобто передбачає активний вплив на особу, що порушила встановлені правові норми;
- має примусовий характер, що виражається у формах каральних та правовідновлювальних заходів;
- виконує ряд функцій, в тому числі охоронну, регулятивну, превентивну, каральну тощо;
- здійснюється уповноваженими на те органами, компетенція яких регламентована нормативно-правовими актами;
- передбачає настання певних наслідків для правопорушника, реалізація яких забезпечується державним примусом.

Серед особливих ознак юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування можна визначити такі:

- суб'єктом такої відповідальності можуть бути лише органи та посадові особи місцевого самоврядування під час виконання ними діяльності, пов'язаної з реалізацією повноважень місцевого самоврядування. У випадку, коли посадова особа місцевого самоврядування вчинила

правопорушення, не пов'язане із здійсненням місцевого самоврядування в Україні, або діяла не як суб'єкт місцевого самоврядування, то вона буде виступати у правовідносинах по застосуванню до неї юридичної відповідальності лише як фізична особа або як громадянин України, а не як посадова особа місцевого самоврядування;

– юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування акцентована не тільки на покарання (ретроспективний аспект), а здебільшого орієнтована на позитивні аспекти, виходячи з обов'язку суб'єктів відповідальності виконати необхідні дії для досягнення певних позитивних результатів, передбачених у нормативно-правових актах. Тому, на нашу думку, слід звернути особливу увагу на превентивну і стимулюючу функції юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування;

– юридична відповідальність ґрунтується на спеціальних принципах, зокрема принципі підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами посадових осіб, принципі державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування, принципі судового захисту прав місцевого самоврядування тощо;

– характер і вид конкретного (галузевого) виду юридичної відповідальності окремого суб'єкту місцевого самоврядування залежить від специфіки самого суб'єкту: місцевої ради, її виконавчого органу, органу самоорганізації населення, сільського, селищного, міського голови тощо;

– юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування пов'язана із реалізацією публічної влади на місцевому рівні; факт участі у таких правовідносинах органів та посадових осіб місцевого самоврядування надає цим відносинам публічного характеру.

Усі вищезазвані ознаки з різних боків характеризують багатогранне поняття «юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування» і мають відобразитися у його визначенні з відповідною характеристикою таких елементів, як вибір власного варіанту поведінки з огляду на існуючі в суспільстві та державі правила і заборони та на відповідність цього вибору соціальним очікуванням інших суб'єктів правовідносин; оцінка рішення, діяльності посадової особи з погляду визнаних та діючих ідеалів, принципів, норм, стандартів і користі для суспільного розвитку. При цьому результат відповідної оцінки може бути як позитивним, коли дії схвалюються та заохочуються, ставляться за приклад, поширюються, популяризуються, так і негативним, коли дії осуджуються і караються.

Порядок, підстави, а також умови, механізм та інші елементи змісту такої відповідальності мають бути врегульовані Конституцією та законами України. Це прямо передбачено ч. 2 ст. 74 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р., але на нашу думку, правове врегулювання такого виду юридичної відповідальності зазначе-

них суб'єктів місцевого самоврядування повинно передбачати можливість додаткового регламентування цих питань на рівні нормотворчості в місцевому самоврядуванні, наприклад, на рівні статуту територіальної громади.

Висновки. Тому юридичну відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування слід розглядати як особливе правове становище цих суб'єктів у процесі здійснення їх муніципальної діяльності, регламентованої правовими нормами відповідних галузей національного права України.

Бібліографічні посилання

1. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів] / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х., 2009.
2. Загальна теорія держави і права : (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К., 2008. – С. 291.
3. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права : Державний іспит / Ю.М. Оборотов, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський. – Х., 2007.
4. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами) : підруч. – К., 2002.
5. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / под ред. Р.Л. Хачатурова. – СПб., 2003.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. – 10-е вид., доп. – Львів, 2008.
7. Теория государства и права : учеб. для вузов / под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М., 2001.
8. Венедіктов В. С. Юридична відповідальність працівників ОВС України : монографія / В. С. Венедіктов. – Х., 2003.

Надійшла до редакції 25.12.2012

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО І ТРУДОВОГО ПРАВА

В.А. Зуєв

кандидат юридичних наук, доцент
(Академія митної служби України)

УДК 349.6

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТРАНСКОРДОННОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ВІДХОДІВ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВИТКУ

Проаналізовано основні положення Базельської конвенції про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням та Протоколу про відповідальність і компенсацію за шкоду, заподіяну в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їхнього видалення, визначено основні засадничі моменти міжнародно-правового регулювання переміщення відходів та напрямки його вдосконалення.

Ключові слова: відходи, транскордонне переміщення відходів, цивільна відповідальність за екологічну шкоду, Базельська конвенція, міжнародне право поводження з відходами.

Анализируются основные положения Базельской конвенции о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением, а также Протокола об ответственности и компенсации за ущерб, причиненный в результате трансграничной перевозки опасных отходов и их удаления, определены основополагающие начала международно-правового регулирования перемещения отходов и направления его совершенствования.

Ключевые слова: отходы, трансграничное перемещение отходов, гражданская ответственность за экологический вред, Базельская конвенция, международное право обращения с отходами.

The article is devoted to the analyzes of the main provisions of the Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal and the Basel Protocol on Liability and Compensation for Damage Resulting from Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal. It is also defined the basic fundamental aspects of international legal regulation of waste movement and orientation of improvement.

Keywords: waste, transboundary movement of waste, civil liability for environmental damage, Basel Convention, international law of waste management.

Постановка проблеми. Розвиток промислового виробництва, а також рівня споживання призвели до значного збільшення накопичення відходів у межах окремих розвинутих країн. Не випадково при прийнятті Декларації з навколишнього природного середовища серед основних принципів сталого розвитку було виділено окремо принцип недопущен-

ня перекладення власних екологічних проблем на інші держави: «Принцип 14. Держави мають ефективно співпрацювати з метою утримання або завбачення переносу та переводу в інші держави будь-яких видів діяльності та речовин, які завдають серйозної екологічної шкоди або вважаються шкідливим для здоров'я людини» [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питаннями транскордонного переміщення відходів займалися А.О. Андрусевич, Дж. Бонайн, Т.І. Гиззатулін, С.М. Кравченко та ін. Разом з тим вказані питання залишаються актуальними у зв'язку із постійною динамікою еколого-правових відносин в цій сфері, розвитком міжнародно-правового регулювання. Все це й обумовлює основну мету даної статі щодо аналізу основних положення міжнародно-правових документів у сфері транскордонного перевезення небезпечних відходів та їх видалення, визначення засадничих моментів міжнародно-правового регулювання переміщення відходів та напрямків його вдосконалення.

Усвідомлення глобальності вказаних проблем та відповідальності держав за екологічні наслідки своєї діяльності перед іншими державами, особливо перед тими, що розвиваються, стало наслідком аналізу значної кількості порушень, серед яких, зокрема, найбільш відомим є сумнозвісний Нігерійський інцидент. Так, орендувавши за невелику плату у місцевого жителя ділянку землі, італійська компанія створила звалище небезпечних хімічних відходів, котрі п'ятьма кораблями були доставлені в Нігерію. Деяка частина з них потрапила у річку, на якій знаходиться містечко. Це спричинило численні опіки та смерть багатьох його жителів. Італія була змушена відправити усі відходи назад після арешту нігерійською владою одного з її кораблів. У результаті цього та інших подібних випадків Нігерія і Камерун заборонили імпорту небезпечних відходів на свою територію й встановили смертну кару за порушення цієї заборони. Численні випадки незаконного імпорту небезпечних відходів були зафіксовані у країнах Східної Європи. Зокрема, робилися неодноразові спроби ввезення відходів під виглядом гуманітарної допомоги. Виникло навіть поняття токсичного колоніалізму [2, с. 310-311].

Таким чином, прийнята у 1989 р. Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням [3] фокусується на проблемах, пов'язаних із переміщенням небезпечних відходів з метою їх використання, утилізації за межами країни їх утворення. Основною метою цієї Конвенції є попередження перекладення власних екологічних проблем одними країнами на інші, стимулювання максимального рівня переробки та утилізації відходів у країні їх походження.

Базельською конвенцією визначено, що відходи – це речовини або предмети, які видаляються, призначені для видалення або підлягають видаленню відповідно до положень національного законодавства.

Відповідно до положень Конвенції країни-члени взяли на себе цілий ряд зобов'язань щодо формування власної політики, спрямованої як на внутрішнє регулювання питань, пов'язаних із відходами, так і на інформаційне, організаційне та адміністративне попередження перемі-

щення небезпечних відходів. Слід зазначити, що хоча Конвенція у додатку I і визначає безпосередньо категорії речовин, які підлягають регулюванню, а додатком III передбачає цілий ряд небезпечних властивостей, вона залишає для держав достатньо великий обсяг прав щодо самостійного збільшення цих переліків, що сприяє проведенню ними більш ефективної внутрішньої екологічної політики.

В рамках цієї конвенції країни-учасники повинні вживати належних заходів, з тим щоб:

- забезпечити зведення до мінімуму виробництва небезпечних та інших відходів у своїх межах з урахуванням соціальних, технічних і економічних аспектів;

- забезпечити наявність відповідних об'єктів з видалення для економічно-обґрунтованого використання небезпечних та інших відходів незалежно від місця їх видалення. Ці об'єкти по можливості повинні бути розташовані в її межах;

- забезпечити, щоб особи, які беруть участь у використанні небезпечних та інших відходів в її межах, вживали такі заходи, які необхідні для запобігання забруднення небезпечними та іншими відходами в результаті такого звернення та, якщо таке забруднення все ж відбувається, для зведення до мінімуму його наслідків для здоров'я людини та навколишнього середовища;

- забезпечити зведення до мінімуму транскордонного перевезення небезпечних та інших відходів відповідно до екологічно обґрунтованого та ефективного використання таких відходів й здійснення його таким чином, щоб здоров'я людини і навколишнє середовище були захищені від негативних наслідків, до яких може призвести таке перевезення;

- не дозволяти експорт небезпечних чи інших відходів у держави або групи держав, що належать до організації з економічної та / або політичної інтеграції, які є Сторонами, зокрема країни, що розвиваються, які в рамках свого законодавства заборонили весь імпорт, або якщо у неї є підстави вважати, що використання цих відходів не буде здійснюватися екологічно обґрунтованим чином, відповідно до критеріїв, які будуть визначені Сторонами на їхній першій нараді;

- вимагати надання заінтересованим державам інформації щодо пропонуваної транскордонного перевезення небезпечних та інших відходів, що ясно вказує на наслідки передбачуваного перевезення для здоров'я людини та навколишнього середовища;

- не допускати імпорту небезпечних та інших відходів, якщо є підстави вважати, що використання цих відходів не буде здійснюватися екологічно обґрунтованим чином;

- співпрацювати у прийнятті заходів з іншими Сторонами і зацікавленими організаціями, безпосередньо або через Секретаріат, в тому числі у поширенні інформації про перевезення небезпечних та інших відходів з метою вдосконалення екологічно обґрунтованого використання таких відходів та попередження їх незаконного обігу.

При цьому країни зобов'язуються не допускати експортно-імпортних операцій між країнами, які не є учасницями Конвенції. При цьому, навіть якщо країни є учасницями Конвенції, транскордонне переміщення допускається лише за умови, якщо держава експорту не має у своєму розпорядженні технічних можливостей і необхідних об'єктів, потужностей чи придатних місць для видалення таких відходів екологічно обґрунтованим і ефективним чином; або такі відходи необхідні державі імпорту як сировина для підприємств по рециркуляції або рекуперації; або таке транскордонне перевезення відповідає двостороннім домовленостям країн, за умови, що критерії, визначені Сторонами, не суперечать цілям Конвенції.

При здійсненні транскордонного переміщення відходів держави забезпечують дозвільний (транспортування або видалення небезпечних або інших відходів забороняється, якщо тільки особи не отримують дозволу або згоди на проведення таких заходів), безпечний (небезпечні або інші відходи, які є об'єктом транскордонного перевезення, повинні бути упаковані, маркіровані та транспортуватися відповідно до загальноприйнятих і загальноновизнаних міжнародних правил і норм), документально підтверджений (небезпечні або інші відходи повинні супроводжуватися документом про перевезення небезпечних відходів від пункту, з якого починається транскордонне перевезення, до місця видалення) характер такої діяльності.

Конвенцією встановлено жорсткі вимоги щодо незаконного обігу небезпечних або інших відходів, які визнаються злочинним діянням. Зокрема, встановлюється, що незаконним є будь-яке транскордонне перевезення небезпечних чи інших відходів без повідомлення всіх заінтересованих держав або без згоди зацікавленої держави, за згодою отриманою від зацікавлених держав, але через фальсифікацію або введення в оману або обману, або яка істотним чином не відповідає документам, або яка веде до навмисного видалення (наприклад скиду) небезпечних або інших відходів.

При цьому в Конвенції розрізняються правові наслідки незаконного переміщення залежно від вини експортерів або імпортерів. Так, у разі транскордонного перевезення небезпечних чи інших відходів внаслідок порушень експортера або виробника держава експорту забезпечує, щоб ці відходи або були повернуті назад експортером чи виробником або, за необхідності, самою державою експорту на свою територію, або якщо це практично не недоцільно, то були видалені іншим способом протягом 30 днів після того як державу експорту було інформовано про вказані факти або протягом іншого часу, погодженого державами. При цьому держави зобов'язані не заперечувати та не створювати перешкод у державу експорту.

У випадку незаконного транскордонного обігу небезпечних чи інших відходів внаслідок порушень імпортера чи особи, яка відповідає за видалення, держава імпорту забезпечує, щоб ці відходи були видалені екологічно безпечним способом імпортером або особою, відповідальною за видалення, або, за необхідності, самою державою імпорту протягом 30 днів після того, як отримано інформацію про незаконний обіг, або протягом іншого часу, погодженого державами. З цієї метою заінте-

ресовані Сторони, в міру необхідності, співпрацюють у видаленні відходів екологічно безпечним способом.

Слід вказати, що механізми Базельської конвенції, хоча й орієнтовані на вирішення питань транскордонного переміщення відходів, все ж таки не є досконалими і потребують свого доопрацювання. Так, у відповідь на спроби європейських кампаній розміщувати відходи в африканських країнах дванадцять країн учасників Організації африканської єдності в січні 1991 р. прийняли Конвенцію про заборону ввезення в Африку та контроль транскордонного переміщення та використання небезпечних відходів в Африці, так звану Конвенцію Бамако, яка набула чинності з 1998 р. Цією Конвенцією повністю заборонено імпорт до Африки будь-яких небезпечних відходів (в тому числі радіоактивних) [4]. Наразі Конвенцію Бамако підписало 30 країн.

Аналогічні процеси відбуваються й у межах Європейського Союзу. Так, вже на другій нараді Конференції сторін Базельської конвенції у березні 1994 р. Сторони прийняли рішення, згідно з яким вони погодилися негайно заборонити усі транскордонні перевезення небезпечних відходів, призначені для остаточної утилізації, з держав-учасників Організації економічного співробітництва та розвитку до держав, що не входять до неї. У цьому ж рішенні Сторони також погодилися припинити з 31 грудня 1997 р. усі транскордонні перевезення небезпечних відходів з метою їх переробки або утилізації між цими країнами [5].

Ще одним проблемним моментом у сфері транскордонного переміщення небезпечних відходів залишається питання можливості їх переміщення під видом виробничої сировини. Наприклад, у 1991 р. кілька американських компаній продали одному брокеру 1000 т відходів за ціною 30 доларів за тонну, при тому, що видалення їх у США коштувало б 300 доларів за тонну. Ці відходи були продані Бангладеш як добриво. Істина відкрилася вже після того, як третина відходів опинилася просто на полях. Згодом компанія-виробник – Гастон Коппер – отримала штраф у розмірі 1 млн. доларів. Згідно з даними звітів держав-сторін Базельської конвенції, у 1998 р. з усіх небезпечних відходів, переміщених між державами-сторонами, 83% були експортовані з метою подальшої переробки [2, с. 311].

Подібний випадок мав місце й в Україні. Так, впродовж 1999-2005 рр. на територію України приватним підприємством «Озон», яке співпрацювало з дебrecенською фірмою Eltex (Угорщина), було завезено 1486,396 т речовини під назвою «премікс». Її декларували як сировину для гумової промисловості. Після неодноразових звернень місцевих жителів та екологічних активістів до органів державної влади увагу на накопичені речовини все ж було звернено. За висновками судової хіміко-екологічної експертизи, ввезеною речовиною була суміш різних речовин, які є промисловими відходами та містять хімічні речовини, які можуть завдавати шкоди життю і здоров'ю людей та довкілля. В 2005 р. за даним фактом прокуратура Закарпатської області порушила кримінальну справу. Разом з тим вирішення проблеми утилізації цих відходів, за

відсутності належних технологій, у Польщі коштувало державному бюджету понад 10 млн. дол. [6].

Таким чином, механізми Базельської конвенції наразі не є досконалими і потребують свого подальшого розвитку. Характеризуючи Базельську конвенцію, слід відзначити й Протокол про відповідальність і компенсацію за шкоду, заподіяну в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їхнього видалення [7], спрямований на забезпечення всеосяжного режиму майнової відповідальності та належної і оперативної компенсації за шкоду, заподіяну в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їхнього видалення, включаючи незаконний обіг цих відходів.

Протокол застосовується у випадку шкоди, заподіяної в результаті аварії під час транскордонного перевезення небезпечних та інших відходів або видалення їх, зокрема незаконний обіг, починаючи від пункту навантаження відходів на транспортні засоби, в межах сфери дії національної юрисдикції держави експорту.

Протокол детально регламентує випадки застосування відповідальності, її межі, в тому числі фінансові, права подання позову, визначення права, що застосовується, а також особливостей вини особи, а також звільнення від відповідальності, права регресу, визнання спільної вини, строків позовної давності, механізмів компенсації, взаємного визнання і приведення у виконання судових рішень.

До загальних засад відповідальності, встановлених Протоколом, належить те, що особа, яка інформує про транскордонне переміщення відходів, несе відповідальність за шкоду доти, доки особа, що відповідає за видалення, не вступить у володіння небезпечними відходами або іншими відходами. Після цього відповідальність за шкоду несе особа, що відповідає за видалення. Якщо повідомником є держава експорту або якщо жодного повідомлення не робилось, експортер несе відповідальність за шкоду доти, доки особа, що відповідає за видалення, не вступить у володіння небезпечними відходами та іншими відходами.

Зважаючи на викладене, можемо дійти висновку, що наразі Базельською конвенцією створено систему міжнародно-правових стандартів транскордонного переміщення небезпечних відходів. Водночас розвиток вказаної системи перебуває у динаміці. Серед основних напрямків розвитку механізмів Базельської конвенції слід зазначити більш жорстку регламентацію експортно-імпортних операцій з відходами, відмову від механізмів інформаційного повідомлення до механізмів погодження таких операцій на рівні уповноважених органів державної влади, а також мінімізацію транскордонного переміщення відходів як сировини виробництва детальною регламентацією гарантій їх безпечної утилізації або зворотного вивезення.

Бібліографічні посилання

1. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_455.
2. *Кравченко С. М., Андрусевич А. О., Бонайн Дж.* Актуальні проблеми міжнарод-

ного права навколишнього середовища : підруч. / за заг. ред. проф. С. М. Кравченко. – Львів, 2002.

3. Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>.

4. Bamako Convention on the ban of the import into Africa and the control of transboundary movement and management of hazardous wastes within Africa [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Treaties/hazardouswastes.pdf>.

5. The Basel Convention Ban Amendment [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.basel.int/implementation/legalmatters/banamendment/tabid/1484/default.aspx>.

6. Із Закарпаття вивезуть 1300 т отруйного «Преміксу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.ua/post/352777>.

7. Протокол про відповідальність і компенсацію за шкоду, заподіяну в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їхнього видалення [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_793.

Надійшла до редакції 17.12.2012

О.Ю. Макаренко
кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.23

ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА НАДРА УКРАЇНИ

Розглянуто форми та сутність юридичного забезпечення права власності на надра України, проаналізовано чинне законодавство України, яке регламентує право власності на надра.

Ключові слова: право власності, надра України, природні ресурси, об'єкти права власності, користування надрами.

Рассмотрены формы и сущность юридического обеспечения права собственности на недра Украины, проанализировано действующее законодательство Украины, регламентирующее право собственности на недра.

Ключевые слова: право собственности, недра Украины, природные ресурсы, объекты права собственности, пользование недрами.

Forms and essence of legal supply of the right to property of subsoil are examined, current legislation of Ukraine which regulate the right to property of subsoil are analyzed.

Keywords: right to property, subsoil of Ukraine, natural resources, objects of the right to property, use of subsoil.

Постановка проблеми. Юридичне забезпечення права власності на надра України здійснюється одразу декількома нормативно-правовими актами, перше місце серед яких посідає Основний Закон України.

Конституція України у статті 13 визначає надра, поряд з землею, атмосферним повітрям, водними та іншими природними ресурсами, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони в якості об'єктів

права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією.

Це ж саме положення повторюється у ст. 148 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) [1] та ст. 324 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) [2]. Частина 2 ст. 148 ГК України визначає, що правовий режим використання окремих видів природних ресурсів (землі, вод, лісів, надр, атмосферного повітря, тваринного світу) встановлюється законами.

Спеціальний закон, що регулює відносини власності на надра України – Кодекс України про надра [3] у ст. 4 визначає, що надра є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Республіки Крим і місцеві Ради народних депутатів. Окремі повноваження щодо розпорядження надрами законодавством України можуть надаватися відповідним органам державної виконавчої влади.

Вважаючи такі норми досить декларативними в науковій літературі, висловлювалася думка про уникнення законодавцем конкретизації визначення форм власності на надра [4, с.75].

У правовій літературі стосовно визначення суб'єкта права власності на надра та інші природні ресурси, віднесені нормами права до об'єктів права власності Українського народу, склалися різні підходи. Так, у коментарі до ст. 324 ЦКУ зазначено, що право власності Українського народу не є самостійною формою власності і за своєю природою є державною власністю, суб'єктом якої є держава Україна (ст. 2 ЦКУ). Водночас Український народ виступає суб'єктом права власності об'єктів, вказаних у ст. 13 Конституції України. У даному випадку до таких об'єктів права власності належать не певна та чи інша земельна ділянка, конкретна частина земельних надр чи континентального шельфу, а в цілому земля як частина земної кулі, як територія з усіма розташованими на ній природними багатствами, оскільки земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14 Конституції України) [5]. У іншому коментарі до цієї ж статті зроблено висновок, що Український народ визнається самостійним суб'єктом права власності нарівні з державою, окремими особами тощо [6]. Як вважає Н.І. Ткаченко, держава від імені народу наділяється низкою повноважень, які витікають із прав власності. На її думку, державна власність на надра має сенс, оскільки має певні переваги: по-перше, стає можливою розробка комплексних програм розвитку галузі з обов'язковим контролем за їх реалізацією; по-друге, державні органи влади повинні займатися створенням відповідної системи законодавчих актів у сфері надровикористання; по-третє, отримання додаткового джерела доходів – рентних платежів повинно сформувавши на державному рівні ефективну систему рентовилучення та перерозподілу; по-четверте, лише державні органи влади змо-

жуть забезпечити належний контроль за ефективністю використання надр, за повноту сплати ренти до Державного бюджету тощо [7].

На думку І. Козьякова, не можна визначати право власності на надра речовим правом, яке має абсолютний характер. Еколого-правова сутність надр, як об'єкта правової охорони, особливості зміни його змісту (виникнення в результаті використання корисних георесурсів специфічного природного об'єкта – антропогенно порушених надр) не дають змоги вписати загальний час існування надр у тимчасові параметри надкористування. Надра існували, існуватимуть після використання їх корисних властивостей, залишаючись об'єктом природи й продовжуючи перебувати у взаємодії з людиною. Отже, як підкреслює автор, не можна встановлювати жодних речових прав ні на користь приватної особи, ні на користь держави, адже не може існувати будь-який юридичний титул на річ, саме існування й утримування якої не з'ясоване [8, с. 37–38]. Дійсно, надра, як специфічний природний об'єкт, зумовлюють особливе правове регулювання прав щодо них як до об'єкта права власності Українського народу, однак не можна повністю погодитися з думкою автора про абсолютну невизначеність надр як природного ресурсу.

На думку В. В. Носіка, земля, як об'єкт права власності Українського народу, пов'язана з тим, що суверенітет України поширюється на всю її територію (ст. 2 Конституції України), а носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ (ст. 5). Таким чином, Конституція України, закріплюючи верховенство народу на всій території, яку займає Україна і яка обмежена кордонами з іншими країнами, відображає ставлення (право) Українського народу до землі як до території держави, як до об'єкта природи, а не до конкретних ділянок, розмежованих на земельній території держави для спеціального використання. Конституція визначає просторові межі суверенітету Українського народу, закріплює право верховенства народу на земельну територію як вираження політичного панування над певною частиною земної кулі [9, с.162].

Схожого погляду на походження загальнонародної власності на природні ресурси дотримується і М.В. Шульга, який зазначає, що встановлення виключної власності народу України на природні ресурси необхідно розуміти як перехід їх до України – самостійної суверенної держави, а державна власність виступає як категорія, тотожна загальнонародному привласненню і означає належність природних ресурсів народу в особі обраних ним представницьких органів державної влади [10, с. 164].

Як зазначає інший автор, Я. М. Шевченко, що стосується права власності українського народу, то справа тут складна. Ст. 320 ЦКУ вказує лише на об'єкт права власності українського народу, а саме воно не визначається. Вказується лише на те, що від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади. З цього можна зробити висновок, що правомочності власника — володіння, користування й розпорядження здійснюють уповноважені на те особи — органи державної влади, які водночас здійснюють ті самі правомочності відповідно до за-

кону від імені держави (згідно із п. 5 ст. 113 Конституції України). Тобто відмінність у діяльності органів державної влади щодо здійснення прав власника залежить не від того, хто здійснює ці права, а від того, від імені кого вони здійснюються. В обох випадках орган, який здійснює право власника, єдиний — органи державної влади. Розмежування відбувається відповідно до об'єктів права власності. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу (ст. 320 ЦКУ), а щодо цих об'єктів право власності органи державної влади здійснюють від імені українського народу. Отже Я.М. Шевченко приходять до висновку, що за змістом (правомочності власника) — так, але за суб'єктним складом — ні, бо поняття "держава" і "народ" не тотожні [11, с. 3].

Отже, на підставі аналізу наукових поглядів на походження та сутність форми права власності на надра України можна дійти висновків про наявність певних, загальних для більшості точок зору на право власності на надра, ознак:

1. Надра – в якості природного ресурсу є об'єктом права власності Українського народу, що є унікальним з точки зору порівняння законодавства, що регулює відносини власності на надра України з відповідним законодавством інших держав, зокрема Російської Федерації, Республіки Казахстан та інших країн СНД [4, с. 75].

2. Конституційне закріплення приналежності права власності на надра та інші природні ресурси Українському народу фактично означає юридичне забезпечення на рівні нормативно-правового акта, що має найвищу юридичну силу, суверенне право Українського народу на всі природні ресурси, що знаходяться в межах території України, її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони.

Для того щоб з'ясувати питання про тотожність або нетотожність права власності Українського народу на надра, державній формі власності доцільно розглянути юридичне забезпечення реалізації змісту права власності на цей природний ресурс.

На відміну від інших природних ресурсів, про які йде мова у ст. 13 Конституції України, ст. 148 (ГКУ) [1] та ст. 324 ЦКУ [2], зокрема, землю, ліси, які, згідно з нормами спеціального законодавства – Земельним та Лісовим кодексами України, можуть перебувати також у приватній, комунальній та державній формі власності, проте надра – є об'єктом виключно права власності народу України.

Український народ, як суб'єкт права власності на природні об'єкти відповідно до преамбули Конституції України, складають громадяни України всіх національностей. Український народ є самостійним суб'єктом права власності на землю та інші природні ресурси, який володіє, користується і розпоряджається ними в межах території України, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. а належне йому право є: а) абсолютним, незмінним, постійним, визначальним для

встановлення правового режиму інших природних ресурсів; б) не може бути обмежене будь-якими законами України; в) передбачає одержання абсолютної і відносної додаткової вартості (капіталу), що має присвоюватись через суспільні форми розподілу з додержанням пропорцій прогресивного розвитку суспільства; г) здійснює виключне право розпорядження землею шляхом зміни території України, відчуження, обміну її часток з іншими суб'єктами міжнародного права, не дозволяє розміщення військових баз іноземних держав на території України тощо [12].

Підставою виникнення права власності Українського народу на надра та інші природні ресурси можна вважати їх націоналізацію, яка проголошена 24 серпня 1991 р. Актом незалежності України, підтвердженим всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року. За своєю сутністю націоналізація була примусовим революційним вилученням природних ресурсів у федеративної держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік і переведення їх у власність Українського народу, що реалізував своє право на самовизначення.

При розгляді змісту права власності на надра України слід виходити з виділення поняття цього права в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Відносини права власності в об'єктивному розумінні становлять предмет низки галузей в системі права держави: конституційного, цивільного, екологічного, зокрема земельного, гірничого, водного права тощо [8; с. 37]. В об'єктивному розумінні, право власності на надра – система правових норм законодавства України, які регламентують правовідносини, що виникають з приводу встановлення приналежності, використання, охорони та забезпечення екологічної безпеки надр як важливого для суспільства природного ресурсу. Суб'єктивне право власності на надра – сукупність повноважень суб'єктів щодо володіння, користування і розпорядження надрами.

Н. І. Ткаченко, яка фактично ототожнює право власності Українського народу на надра з правом власності держави, наводить таку градацію прав власності на надра:

I. Право повного відчуження.

II. Елементи прав:

1) право володіння надрами;

2) право суверена;

3) право на спадкоємство;

4) право на безстроковість володіння надрами;

5) заборона на використання засобом, який спричиняє шкоду зовнішньому середовищу;

6) право на відповідальність стягнення по боргах;

7) право на остаточний характер;

8) право на доход [7].

Проте доцільно розглянути насамперед правомочності Українського народу як суб'єкта права власності на надра через розгляд окремих елементів його змісту: володіння, користування та розпорядження.

У теорії права володіння розглядається як право фактичного (фізичного чи господарського) панування над певним природним об'єктом. Фактичне володіння певним природним об'єктом робить можливим здійснення інших правомочностей: користування та розпорядження ним. Цілком природною є неможливість використовувати природні ресурси природних об'єктів – елементів навколишнього природного середовища, не маючи господарського або фактичного панування над ними. Проте ця правомочність власника надр, як специфічного природного ресурсу, має певну своєрідність. Це зумовлено природними властивостями надр, що полягають у їх фізичній нерухомості та непереміщуваності у просторі, взаємозв'язку надр з іншими природними ресурсами, їх взаємному впливі один на одного та на навколишнє природне середовище в цілому.

Право володіння завжди спирається на ту чи іншу правову підставу – титул. Правовою підставою володіння власника є його право власності. Відповідно до розглянутих вище норм Конституції України, Цивільного та Господарського кодексів, а також Кодексу України про надра, Український народ є єдиним титульним володільцем надр як об'єкта права власності. Правомочність володіння надрами властива Українському народу безпосередньо як носію державного суверенітету України. Правомочність володіння реалізується також у межах встановлених законом повноважень відповідними органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Наступним елементом змісту права власності Українського народу на надра є користування. Користування – це право власника задовольняти за допомогою природних ресурсів свої потреби. Враховуючи екологічну специфіку надр як природного ресурсу, слід зазначити, що під користуванням, у даному випадку, можна розуміти передбачену законом можливість їх безпосередньої господарської експлуатації для наданих цілей шляхом вилучення з них корисних властивостей в межах, встановлених нормативно-правовими актами використання надр. Оскільки безпосередньо Український народ як сукупність громадян України всіх національностей не може здійснювати права власника, від імені Українського народу органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють правомочності користування надрами як стратегічно важливим елементом забезпечення суспільного благополуччя. Однак правомочності щодо користування надрами Верховною Радою України, Верховною радою Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, а також відповідними органами державної виконавчої влади має похідний характер стосовно Українського народу.

Правовими нормами кодексу України про надра, що визначають повноваження Верховної Ради України, Верховної ради Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських Рад, а також сільських, селищних, міських і районних Рад у сфері регулювання гірничих відносин, а також Кабінету Міністрів України у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр передбачено ряд повноважень, що стосуються саме

користування надрами в інтересах забезпечення задоволення суспільних потреб. Це, зокрема, затвердження Верховною Радою України переліку ділянок надр, що становлять особливу наукову, культурну або природно-заповідну цінність і не можуть надаватися у користування на умовах угод про розподіл продукції; встановлення плати за користування надрами та рентної плати за нафту, природний газ і газовий конденсат (ст. 7 Кодексу України про надра), погодження Верховною радою Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими Радами клопотань про надання надр у користування з метою геологічного вивчення, розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, а також для цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; розподіл між відповідними місцевими бюджетами платежів за користування надрами; надання надр у користування для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення; оголошення геологічних об'єктів, що становлять наукову або культурну цінність, об'єктами природно-заповідного фонду місцевого значення (ст. 9 Кодексу України про надра) тощо.

Реалізацією правомочності користування надрами – об'єктами права власності Українського народу можна вважати їх використання надрокористувачами в порядку реалізації видів надрокористування. Адже саме за допомогою цього природного ресурсу здійснюється задоволення потреб народу України в задоволенні економічних, матеріальних інтересів щодо продукції, отриманої шляхом експлуатації надр, зокрема: добування корисних копалин; використання просторових функцій надр; використання історичної, наукової, оздоровчої цінності надр як природного ресурсу, що має різноманітні корисні для людини властивості та задоволення інших потреб.

Деякою мірою до реалізації правомочності користування надрами можна також віднести закріплене ст. 23 Кодексу України про надра право землевласників і землекористувачів у межах наданих їм земельних ділянок без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати для своїх господарських і побутових потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, підземні води для власних господарсько-побутових потреб, нецентралізованого та централізованого (крім виробництва фасованої питної води) господарсько-питного водопостачання за умови, що продуктивність водозаборів підземних вод не перевищує 300 кубічних метрів на добу та використовувати надра для господарських і побутових потреб. Норму наведеної статті можна вважати реалізацією конституційного положення ч. 2 ст. 13 про те, що кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Наступною правомочністю власника є право розпорядження. Право розпорядження розглядається як визнана за власником і гарантована йому можливість вчиняти дії, спрямовані на зміну юридичного статусу, економічного призначення або стану природних об'єктів, визначення їх юридичної долі (передача їх іншим суб'єктам права у власність). Під такими діями в теорії права зазвичай розуміють, в основному, угоди (купі-

вля-продаж, дарування, обмін та ін.), а також у випадках, де йдеться про державну форму власності, видання адміністративних актів.

Як вже зазначалося вище, юридичне забезпечення форми власності на надра України є достатньо унікальним стосовно інших природних ресурсів. Надра визнані виключною власністю народу України і можуть надаватися тільки у користування. Тому властиві державі як власнику інших природних ресурсів дії, якими вона припиняє своє право власності, не можуть бути поширені на надра, як об'єкт виключної власності Українського народу.

Наприклад, припинення права державної власності на природні ресурси, зокрема землю, може мати місце за наявності згоди власника таких земель – держави – в особі відповідних органів державної виконавчої влади, та територіальних громад – в особі відповідних органів місцевого самоврядування [13, с. 86–87]. Не виключеним є й припинення права державної власності за якими-небудь примусовими підставами без добровільної згоди власника [14, с. 30]. Мова йде про вилучення земельної ділянки за рішенням суду у зв'язку з визнанням дій органів державної влади неправомірними. До таких примусових підстав можна віднести, наприклад, визнання рішень, дій та угод, що лежать в основі набуття права державної власності на деякі природні ресурси, недійсними (у тому числі при визнанні неправомірним викупу земельних ділянок для суспільних потреб, оскільки органи державної влади уповноважені виступати від імені і в інтересах усього народу України та здійснювати повноваження власника) тощо.

Специфічною ознакою державної власності на природні ресурси є те, що держава виступає одночасно і як суверен, і як суб'єкт права власності. Однак, як зауважує О.В. Вівчаренко, правомочності держави як власника землі і як носія політичної влади (суверена), що здійснює територіальне верховенство, є тотожними, лише коли держава встановлює загальні засади земельної власності, землекористування, кадастру тощо [15, с. 90]. Таким чином, реалізація державою свого повноваження – розпорядження належним їй природним ресурсом – спрямована на припинення державної власності на відповідні природні ресурси, має місце виключно за волею держави, але держави не просто як власника відповідних природних ресурсів, а як публічно-правового суверена, що одночасно виступає власником більшості природних ресурсів та зобов'язує самого себе шляхом видання владно-правових приписів відмовлятися від належного йому права власності на відповідний природний ресурс за наявності передбачених законом підстав.

До підстав припинення права державної власності на природні ресурси, що пов'язані з реалізацією державою-власником природних ресурсів свого повноваження розпорядження, належать:

1) приватизація природних ресурсів, які перебувають у власності держави; моментом припинення права державної власності на природні ресурси у зв'язку з приватизацією слід вважати момент набуття права власності на неї відповідними громадянами;

2) укладення уповноваженими органами цивільно-правових угод про перехід права власності на природні ресурси;

3) передача природних ресурсів державної власності у приватну або комунальну власність.

Слід зазначити, що жодна з перелічених дій – фактів реалізації права розпорядження природними ресурсами їх власником – державою не може бути віднесеною до розпорядження надрами як об'єктом права власності Українського народу. Адже, за загальним правилом, виникнення права власності на річ однієї особи здебільшого означає припинення права власності на ту саму річ у іншої особи, підстави виникнення права власності водночас розглядаються як підстави для його припинення [16, с. 140]. Припинення ж права власності Українського народу на надра є практично неможливим з точки зору відсутності можливості їх перебування в будь-якій іншій формі власності.

До правомочності розпорядження Українським народом об'єктами його власності – природними ресурсами вочевидь можна і слід віднести виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань, зокрема, щодо делімітації та, відповідно, демаркації її кордонів. На думку Є.О. Харитонові, ведучи мову про здійснення права власності на майно, яке є власністю Українського народу, слід зазначити, що воно може відбуватися як через згадані вище органи, так і безпосередньо народом шляхом вирішення відповідних питань на всеукраїнському референдумі. Наприклад, лише таким шляхом може вирішуватися питання про зміну кордонів держави, тобто передачу чи набуття частини її території — землі, яка належить Українському народу [17].

Колотинська Є.А. відносить укладення міжнародної (двосторонньої) угоди, що передбачає передачу земельної ділянки сусідньої держави (демаркація кордонів), до підстав припинення права власності на землю [18, с.85]. Однак слід зауважити, що у випадку демаркації мова може йти не просто про передачу певної земельної ділянки, а про передачу конкретної території з наявними на ній природними об'єктами. Тобто у таких випадках припиняється не лише право власності на земельну ділянку, що складає частину території держави, але й на інші об'єкти природи, що безпосередньо пов'язані з нею (стосовно яких ця земельна ділянка виконує функції природного базису). Отже, виконання Україною таких міжнародних зобов'язань можна віднести до підстав припинення права власності на цілу сукупність природних багатств України – природних ресурсів – об'єктів права власності Українського народу.

Виходячи з викладеного, варто вказати, що названа підстава припинення зазначених відносин має, скоріше, міжнародно-правовий характер. Перехід конкретної ділянки місцевості з усіма природними ресурсами, розташованими на ній, під юрисдикцію іншої держави та встановленням над ними суверенітету цієї держави можливий на основі укладання двосторонньої угоди між суміжними державами про демаркацію кордонів на певній місцевості. Слід зазначити, що чинне поресурсове законодавство

України (ЗК, ВК, Кодекс України про надра тощо) зовсім не згадує названу підставу припинення відповідних правовідносин. Між іншим, варто підкреслити, що правове визначення як зазначеної підстави, так і порядку припинення відносин власності на природні ресурси, має особливо важливе значення для України, сухопутний кордон якої межує із сімома країнами Європи. Так, Україною було укладено Договір з Республікою Молдова про державний кордон, Додатковим протоколом [19] до якого були врегульовані питання щодо передачі у власність України ділянки автомобільної дороги Одеса – Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації. Однак можливим є й зворотні процеси, коли окрема частина території України за відповідним міжнародним договором буде передана іноземній державі.

Оскільки ч. 1 ст. 17 Конституції України передбачає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу цілком логічним є те, що вирішення питання про зміну території України (зокрема передачу її частини з усією сукупністю пов'язаних з нею природних ресурсів) можливо лише після вирішення цього питання на всеукраїнському референдумі.

Отже, здійснення правомочності розпорядження надрами як вирішення їх юридичної долі шляхом відчуження від власника можливо лише у випадку передачі надр, як частини земної кори, нероздільно пов'язаної з певною земельною ділянкою (поверхнею територією України), іншій державі на підставі виконання нею своїх міжнародних зобов'язань.

Таким чином, аналіз елементів змісту права власності на надра дозволяє зробити висновок про те, що реалізація цих елементів можлива:

- по-перше, відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування, зокрема Верховна Рада України, Верховна Рада Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські Ради, а також сільські, селищні, міські і районні Ради, Кабінет Міністрів України, в межах визначених законодавством їх повноважень.

- по-друге, безпосередньо Українським народом – суверенним власником надр як природного багатства України, шляхом відчуження певної її частини як території України в разі виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань.

Проголошення надр об'єктом права власності Українського народу зумовило встановлення публічно-правових пріоритетів у правовому регулюванні реалізації елементів змісту права власності на надра.

Публічно-правові засади законодавства про надра об'єктивно зумовлені принципами, що визначають необхідність, цілі, риси, зміст та порядок використання публічно-правових засобів у механізмі регулювання гірничих відносин.

Як справедливо зауважує російський вчений Б.Д. Клюкін, публічно-правовий характер власності на надра у більшості країн з правом держа-

вної власності на надра призводить до того, що назване право обмежується: по-перше, з метою суспільної безпеки (встановлення протипожежних правил, стандартів, розвідки та добування корисних копалин, норм техніки безпеки та норм, спрямованих на попередження екологічної шкоди); по-друге, в публічних інтересах (з метою отримання економічних результатів для населення, заборони видобування корисних копалин на площах під містами, населеними пунктами та заповідними територіями); по-третє, з метою обмеження добування корисних копалин для створення і збереження стратегічних запасів та резервів [20, с. 25–26].

Публічно-правовий характер прав власності на надра в Україні зумовлений низкою природничих особливостей цього природного ресурсу:

- надра, як компонент навколишнього природного середовища природного походження, не мають вартості, їх цінність певною мірою визначається у вигляді капіталізованої ренти;

- вичерпність та невідновлюваність надр є чинником, що впливає на особливий правовий режим надр, спрямований на забезпечення безпечного та повного їх використання;

- надра є невід'ємною частиною навколишнього природного середовища, що тісно пов'язана з іншими елементами довкілля, тому використання надр як об'єкта, що знаходиться виключно у власності Українського народу, завжди пов'язано з використанням природних ресурсів, що перебувають у інших формах власності: державній, комунальній чи приватній.

Основними публічно-правовими засадами законодавства про надра є принцип обмеження прав на надра і принцип регулювання реалізації прав щодо їх використання. Публічно-правові обмеження прав на надра спрямовані на забезпечення дотримання суспільних інтересів у раціональному, комплексному використанні надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охороні надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища.

До способів законодавчого закріплення публічно-правових обмежень прав на надра можна віднести нормативне встановлення:

- основних вимог у галузі охорони надр (зокрема, забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр; додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування і недопущення самовільного користування надрами; раціональне вилучення і використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд; охорона родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їх розробку та інші, передбачені ст. 56 КпН України);

- дотримання цих вимог закріпленням низки обов'язків надрокорис-

тувачів (ст. 24, ст 59 Кодексу України про надра та ін.);

- встановлення можливості обмеження, тимчасова заборона (зупинення) або припинення користування надрами в разі порушення вищезначених вимог тощо).

Отже, віднесення надр до об'єктів виключної власності Українського народу, який не може знаходитися в будь-якій іншій формі власності: державній, комунальній чи приватній – дало змогу концептуально обґрунтувати та практично застосувати правовий механізм покладення на відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які на рівні владних структур представляють інтереси власника – народу України, обов'язок такого правового регулювання гірничих відносин, за яким забезпечується раціональне, ефективне, безпечне та невиснажливе як для надр, так і для інших, тісно пов'язаних з надрами природних ресурсів, використання корисних властивостей надр задля задоволення різноманітних суспільних інтересів.

Висновки. Таким чином, цілком правильною можна вважати позицію деяких авторів, які не ототожнюють право власності на надра Українського народу з державною формою власності, одночасно розрізняючи суб'єктів права власності на надра – народ України та суб'єктів здійснення права власності – Верховну Раду України, місцеві ради та відповідні органи державної виконавчої влади [12, с. 76].

При цьому, характеризуючи сутність юридичного забезпечення права власності на надра України, слід окреслити такі ознаки його змісту:

- єдиним володільцем надр в Україні на підставі такого правового титулу, як право власності, є їх власник – Український народ – носій державного суверенітету України;

- повноваження володіння та користування надрами здійснюється Верховною Радою України, Верховною радою Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, а також відповідними органами державної виконавчої влади в межах, наданих їм законодавством повноважень, враховуючи суспільні інтереси всього Українського народу, оскільки правомочність користування органів державної влади та органів місцевого самоврядування стосовно надр є похідними від Українського народу;

- користування надрами реалізується також у їх використанні на підставі спеціального дозволу шляхом реалізації передбачених законодавством видів надрокористування, оскільки саме через них Український народ задовільняє свої потреби;

- розпорядження надрами, як можливість вчиняти дії, спрямовані на визначення юридичної долі надр шляхом припинення права власності на них, властива лише її власнику – Українському народу, який може на підставі рішення всеукраїнського референдуму в разі виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань на підставі міжнародної угоди, ратифікованої єдиним органом законодавчої влади, Верховною Радою України, передати частину своєї території іншій державі.

Проведене дослідження дає змогу дійти висновку, що сутність юридичного забезпечення права власності на надра полягає у публічно-правовому характері права власності на надра, що забезпечує суверенне право України як самостійної держави на надра як на невід’ємний елемент її природного багатства в межах існуючих кордонів.

Бібліографічні посилання

1. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003р. // ВВР України. – 2003. – № 18, 19–20, 21–22. – Ст. 144.
2. Цивільний кодекс України від 16 січн. 2003р. № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
3. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. // ВВР України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
4. Шемяков О., Хохлова І. Право власності на надра і техногенні мінеральні утворення // Право України. – 2004. – № 11. – С. 75–79.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apelyacia.org.ua/content/stattya-324-pravo-vlasnosti-ukrayinskogo-narodu-0> // Published by Консультант on Ср, 06/01/2011 - 12:18
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apelyacia.org.ua/content/stattya-324-pravo-vlasnosti-ukrayinskogo-narodu/> // Published by Jurist on Чт, 12/04/2008 - 12:37
7. Ткаченко Н.І. Основні проблеми перерозподілу прав власності на надра в гірничозбагачувальній галузі при рентоорієнтованій поведінці суб’єктів господарювання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgr/ekon/2009_3_2/v47ek096.pdf
8. Козьяков І. Проблеми правового регулювання права власності на надра / І. Козьяков. // Вісник Нац. академії прокуратури України. – 2009. – № 1(13). – С. 34–39.
9. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія / В. В. Носік. – К., 2006.
10. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях / Шульга М.В. – Х., 1998.
11. Шевченко Я.М., Венецька М.В., Кучеренко І.М. Проблеми вдосконалення правового регулювання права приватної власності : монографія. — К., 2002.
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/685-324.html>
12. Земельне право України : підручник / М.В.Шульга (кер. авт. кол.), Г.В.Анісімова, Н.О.Багай, А.П.Гетьман та ін.; за ред. М.В. Шульги. – К., 2004.
13. Разметаев С.В. Право собственности на природные ресурсы в Украине. – Х., 1995.
14. Вівчаренко О.В. Проблеми гарантій охорони права власності на землю в Україні // Право України. – № 12. – 2003. – С. 88–92.
15. Право власності в Україні : навч. посіб./ О.В.Дзера, Н.С.Кузнецова, О.А.Подопрігора та ін. ; за ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К., 2000.
16. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України / за ред. Є.О. Харитоновна 2007 р. (ст.1–690); Глава 23. Загальні положення про право власності (ст. 316–327) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://banner.kiev.ua/cgi-bin/bg.cgi?98530&1608781&1> target=_top><img border=0 src='http://banner.kiev.ua/cgi-
17. Колотинская Е. А. Земельное право России : учебник по спец. «Правоведение» / под ред. В. В. Петрова. – М., 1995.
18. Про уповноваження Д. Ткача на парафування Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон та Додаткового протоколу до Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність Україні ділянки автомобільної дороги Одеса – Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації : розпорядження Президента України від 17 серпня 1999 р. – Комп’ютерна правова бібліотека „Ліга”. – 1999.

19. Новикова Е. Совершенствование правового режима недропользования в Российской Федерации. // *Хозяйство и право.* – 2003. – №10 (321). – С. 13–20.

20. Клюкин Б.Д. Законодательная база горного права Российской Федерации: современные проблемы и пути совершенствования. // *Экологическое право.* – 2003. – № 3. – С. 23–32.

Надійшла до редакції 06.12.2012

В.Б. Саксонов

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 346.334.7

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВА, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ ДО ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ДОГОВОРІВ (КОНТРАКТІВ)

Подано характеристику принципів, загальних засад і конкретних підстав для визначення права, що застосовується до зовнішньоекономічних договорів (контрактів), які містяться у чинних міжнародно-правових актах і вітчизняному законодавстві.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, зовнішньоекономічний договір (контракт), право.

Дана характеристика принципів, общих основ и конкретных оснований для определения права, применимого к внешнеэкономическим договорам (контрактам), которые содержатся в действующих международно-правовых актах и отечественном законодательстве.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, внешнеэкономический договор (контракт), право.

The article investigates the principles common rules and specific grounds for determining the law applicable to foreign economic agreements (contracts) contained in existing international instruments and national legislation.

Keywords: external economic activity, external economic agreements (contracts), law.

Постановка проблеми. У правовій регламентації зовнішньоекономічних відносин виникає необхідність поєднання міжнародного публічного, міжнародного приватного і національного цивільного й господарського (торгового, комерційного) права. Водночас у регулюванні зовнішньоекономічних операцій важливе значення мають не тільки міжнародні конвенції, національне і зарубіжне законодавство, але й положення зовнішньоекономічних договорів (контрактів), а також судові й арбітражні рішення, звичаї та узвичаєння, порядок відносин, що склався між контрагентами тощо [19, с. 14]. Таким чином, визначення застосовуваного права до зовнішньоекономічних договорів (контрактів) при укладанні, виконанні, а також при розгляді зовнішньоекономічних спорів як державними судами, так і міжнародними комерційними арбітражними інститутами має вирішальне значення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Обраний напрям наукового дослідження вже знаходив висвітлення як у науковій літературі, так і у спеціальних науково-практичних коментарях до чинного законодавства й інших студіях. Окремі питання визначення права, що застосовується до зовнішньоекономічних договорів (контрактів), розглядалися у роботах таких авторів, як Беляєва А.П. [14], Беляневич О.А. [15], Беляневич В.Є. [16], Бервено С.М. [17], Васильченко В.В. [18], Винокурова Л.Ф. [19], Громова Н. [20], Джудитта Кордеро Мосс [21], Діковська І. [22], Захарченко Т. Г. [23], Кравченко С.С. [24], Мілаш В.С. [26], Побірченко І.Г. [25], Розенберг М. Г. [27], Юлдашев О.Х. [28] та ін. Проте комплексного розгляду зазначеної проблематики, сфокусованого в окремій роботі, до останнього часу здійснено не було.

Зважаючи на викладене вище, **метою** даної роботи є загальна характеристика підстав для визначення права, що застосовується до зовнішньоекономічних договорів (контрактів).

Виклад основного матеріалу. Відповідно до норм, закріплених у ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності мають право укладати будь-які види зовнішньоекономічних договорів (контрактів), крім тих, які прямо та у виключній формі заборонені законами України» [5].

Згідно з положеннями ч. 2 ст. 382 Господарського кодексу України, «форма і порядок укладення зовнішньоекономічного договору (контракту), права та обов'язки його сторін регулюються Законом України «Про міжнародне приватне право» та іншими законами» [2].

Як у міжнародних конвенціях, так і у внутрішньому законодавстві більшості держав світу (в тому числі України), при виборі матеріального права, що регулює зовнішньоекономічні договірні відносини, затвердився принцип «автономії волі» сторін (*lex voluntatis*). У п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про міжнародне приватне право» вказано, що автономія волі — принцип, згідно з яким учасники правовідносин з іноземним елементом можуть здійснити вибір права, що підлягає застосуванню до відповідних правовідносин. При цьому іноземний елемент — ознака, яка виявляється в одній або кількох з таких форм: хоча б один учасник правовідносин є іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою; об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; юридичний факт, який впливає на виникнення, зміну або припинення правовідносин, мав чи має місце на території іноземної держави [7].

Порядок визначення права, що підлягає застосуванню до приватноправових відносин з іноземним елементом, у нашій державі також встановлений Законом України «Про міжнародне приватне право» (ст. 3). Відповідно до ч. 1 ст. 4 цього Закону, право, що застосовується до приватноправових відносин з іноземним елементом, визначається згідно із колізійними нормами та іншими положеннями колізійного права цього Закону, інших законів, міжнародних договорів України та міжнародних звичаїв, що визнаються в Україні. Водночас, якщо міжнародним договором України передбачено

інші правила, ніж встановлені цим Законом, застосовуються правила міжнародного договору (ч. 5 ст. 4). Крім того, з огляду на ч. 1 ст. 14 Закону України «Про міжнародне приватне право», правила цього Закону не обмежують дії імперативних норм права України, що регулюють відповідні відносини, незалежно від права, яке підлягає застосуванню [Там само].

У цілому національне законодавство також виходить із того, що сторони зовнішньоекономічного договору (контракту) вільні у виборі застосовуваного права. Відповідно до положень ст. 43 Закону України «Про міжнародне приватне право», сторони договору можуть обрати право, що застосовується до договору, крім випадків, коли вибір права прямо заборонений законами України. Згідно зі ст. 47 цього Закону, застосовуване до договору право охоплює: дійсність договору, тлумачення договору, права та обов'язки сторін, виконання договору, наслідки невиконання або неналежного виконання договору, припинення договору, наслідки недійсності договору, відступлення права вимоги і переведення боргу [7]. Аналогічні норми містяться й у ст. 382 Господарського кодексу України (ч. 5) [2] та Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (ст. 6) [5].

На думку вітчизняних фахівців, як застосовуване до зовнішньоекономічного договору (контракту) право бажано обирати матеріальне право України, хоча таким правом може бути як право кожної зі сторін, так і право третьої нейтральної країни [19, с. 24].

Отже, одне із найважливіших питань, яке повинно бути вказане в зовнішньоекономічному договорі (контракті), — питання про застосовуване право. Саме до такого способу визначення застосовуваного права насамперед повинні прагнути сторони договору. Застосовуване право повинне заповнювати питання, що залишилися неврегульованими у контракті. Якщо це питання не врегульоване в договорі, воно буде вирішуватися суддями чи арбітрами.

«Відсутність» згоди сторін зовнішньоекономічного договору (контракту) про вибір права означає, зокрема, що: сторони договору взагалі не прагли того, щоб досягнути такої згоди; сторони не змогли досягти згоди з цього питання (тобто їх думки не співпали); сторони скасували раніше досягнуту згоду про право, що підлягає застосуванню; досягнута сторонами угода була визнана недійсним правочином (наприклад, судом) [18, с. 114].

Утім, узгодження застосовуваного права до зовнішньоекономічного договору в самому контракті дозволить уникнути непередбачуваності й краще підготуватися до захисту своїх інтересів у суді або арбітражі, оскільки відповідно до норм ст. 4 Господарського процесуального кодексу України, господарський суд у випадках, передбачених законом або міжнародним договором, застосовує норми права інших держав [3]. При цьому норми права іноземних країн повинні застосовуватися господарським судом незалежно від того, чи посилаються на них сторони в обґрунтування своїх вимог і заперечень [16, с. 57].

Крім того, згідно з Регламентом Міжнародного комерційного арбітражного суду при ТПП України, у позовній заяві повинні бути послан-

ня на законодавство, на підставі якого подається позов [11].

Розглядаючи такий спір, суд або арбітраж повинен визначити права та обов'язки сторін, обсяг їх майнової відповідальності, виходячи із тлумачення цих питань у цивільному й господарському (комерційному, торговельному тощо) законодавстві певних країн і в міжнародній комерційній практиці. У цьому випадку виникає потреба узгодити право, що регулює процес (*lex arbitri*), та право, що застосовується до суті спору, а також, якщо має місце конфлікт застосовуваного матеріального права, — то і право, відповідно до якого такий конфлікт вирішується (колізійні норми). Колізійна норма — це норма, що визначає, право якої держави слід застосовувати до певних правовідносин з іноземним елементом (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про міжнародне приватне право») [7]. Проте колізійна норма сама по собі не дає відповіді на питання: які права та обов'язки сторін виникають із даних правовідносин, вона лише вказує компетентний матеріально-правовий закон, що підлягає застосуванню до певного виду правовідносин [18, с. 7].

У різних країнах існують різні принципи (колізійні норми) для визначення права, що підлягає застосуванню для визначення форми правочину, прав і обов'язків сторін тощо, які дозволяють установити зміст застосовуваного матеріального права. Визначення найбільш прийнятної колізійної норми означає прагнення до застосування права, яке найбільш тісно пов'язане з договором, із якого виник спір, що, безумовно, сприятиме професійному та справедливому вирішенню зовнішньоекономічного спору.

За останні роки в Україні прийнято ряд нормативних актів, що стосуються як матеріального, так і процесуального права, які врегульовують вирішення зовнішньоекономічних спорів. Порядок визначення права, що застосовується до договорів у цій сфері, передбачений статтями 32, 43–46 Закону України «Про міжнародне приватне право». У ст. 44 зазначеного Закону вказано, що за відсутності згоди сторін договору про вибір права, яке підлягає застосуванню до цього договору, застосовується право відповідно до ч. 2 і ч. 3 ст. 32 зазначеного Закону, де вказано:

«2. У разі відсутності вибору права до змісту правочину застосовується право, яке має найбільш тісний зв'язок із правочином.

3. Якщо інше не передбачено або не впливає з умов, суті правочину або сукупності обставин справи, то правочин більш тісно пов'язаний з правом держави, у якій сторона, що повинна здійснити виконання, яке має вирішальне значення для змісту правочину, має своє місце проживання або місцезнаходження» [7].

Правило «найбільш тісного зв'язку» (і його різні модифікації — «найбільш міцний зв'язок», «найбільш істотний зв'язок», «найбільш розумний зв'язок») відносять до покоління гнучких колізійних норм [19, с. 25–26].

Отже, у тому випадку, коли сторони не скористалися наданою їм ст. 43 Закону України «Про міжнародне приватне право» можливістю і не домовилися про право, яке підлягає застосуванню до договору, цей закон встановлює, що до цього договору застосовується національне право сто-

рони, з якою договір найбільш тісно пов'язаний — *proper law of the contract*. При визначенні ж сторони, найбільш тісно пов'язаної з договором, основний акцент законодавець переносить на «виконання, яке має вирішальне значення для змісту договору». Застосування конкретної колізійної прив'язки в кожному із зазначених у п. п. 1—23 ч. 1 ст. 44 Закону України «Про міжнародне приватне право» випадків передбачає, що стороною, яка повинна здійснити виконання, яке має вирішальне значення для змісту договору, є: продавець — за договором купівлі-продажу; наймодавець — за договорами найму (оренди); підрядник — за договором підряду; виконавець — за договорами про надання послуг; перевізник — за договором перевезення і т. ін. Отже, у цих пунктах в якості загального правила, що має вирішальне значення при визначенні яка сторона в названих договорах повинна розглядатися як така, що здійснює виконання, яке має вирішальне значення для змісту правочину, використовується відомий колізійний принцип країни продавця — *lex venditoris* як у вузькому розумінні (для договору купівлі-продажу), так і у широкому (для усіх інших приватноправових договорів) [18, с. 114–117].

Як зазначається в юридичній літературі, наведена вище формула використовується досить широко в зарубіжному законодавстві про міжнародне приватне право і міжнародно-правових документах. Зокрема, така норма передбачена в законодавстві всіх країн Європейського союзу як результат їх участі в Римській конвенції 1980 р. [19, с. 27].

Водночас у ч. 2 ст. 44 Закону України «Про міжнародне приватне право» закріплені колізійні прив'язки для тих видів договорів, для яких визначення права держави, з яким договір найбільш тісно пов'язаний, здійснюється не на основі «виконання, яке має вирішальне значення для змісту договору». Таким правом вважається:

1) щодо договору про нерухоме майно — право держави, у якій це майно знаходиться, а якщо таке майно підлягає реєстрації, — право держави, де здійснено реєстрацію;

2) щодо договорів про спільну діяльність або виконання робіт — право держави, у якій провадиться така діяльність або створюються передбачені договором результати;

3) щодо договору, укладеного на аукціоні, за конкурсом або на біржі, — право держави, у якій проводяться аукціон, конкурс або знаходиться біржа [7].

Загалом спосіб вирішення колізійних питань у сфері договірних зобов'язань, який виявляється в двоєдиному застосуванні закону більш тісного зв'язку та конкретних формул прикріплення у вигляді презумпцій такого зв'язку, широко застосовується у міжнародному приватному праві зарубіжних країн та в міжнародних договорах.

Слід також мати на увазі, що колізійні норми, які визначають право, яке застосовується до договору за відсутності згоди сторін про вибір права, містяться і в інших нормативних актах України, зокрема: ст. 14 Кодексу торговельного мореплавства України [4]; Постанові Кабінету

Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668, якою затверджено «Загальні умови укладення і виконання договорів підряду в капітальному будівництві» [8]; Положенні про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів): наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції від 06.09.2001 р. № 201 [9] тощо.

Крім того, необхідно враховувати, що, відповідно до ч. 4 ст. 4 Господарського процесуального кодексу України, господарський суд у випадках, передбачених законом або міжнародним договором, застосовує норми права інших держав [4]. При цьому норми права іноземних держав повинні застосовуватися господарським судом незалежно від того, чи посилаються на них сторони в обґрунтування своїх вимог і заперечень. У п. 3 роз'яснення Президії Вищого господарського суду України від 31.05.2002 р. № 04-5/608 «Про деякі питання практики розгляду справ за участю іноземних підприємств і організацій» дається рекомендація стосовно застосування господарськими судами норм іноземного права [12]. У разі відсутності волевиявлення сторін зовнішньоекономічної угоди щодо застосовуваного права господарський суд визначає його на підставі колізійної норми, яка може міститися як у ратифікованих міжнародних договорах, які відповідно до ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства [1], так і у вітчизняному законодавстві. Такі норми містить, наприклад, Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, укладена державами — учасницями СНД у м. Києві 20.03.1992 р., статтею 11 якої встановлено правила застосування цивільного законодавства однієї держави — учасниці СНД на території іншої держави — учасниці СНД. За цими правилами, зокрема, права та обов'язки сторін за договором визначаються законодавством країни — місця укладення такого договору, якщо інше не передбачено угодою сторін [13]. Якщо ж міжнародний договір не містить відповідної колізійної норми, яка має застосовуватися до спірних правовідносин, господарський суд повинен звернутися до колізійних норм внутрішнього цивільного законодавства [16, с. 58].

Існують і деякі особливості визначення права, що підлягає застосуванню міжнародним комерційним арбітражем в арбітражному процесі до суті спору, що знаходять висвітлення у спеціальному законодавстві. Так, у ст. 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [6] (прийнятому на основі Типового закону, розробленого Комісією ООН з права міжнародної торгівлі – ЮНСІТРАЛ [10]), передбачено, що у разі відсутності угоди сторін про застосовуване право, вибір права здійснюється арбітрами. При цьому арбітри не обмежені у виборі колізійних прив'язок. У сучасній міжнародній практиці й доктрині також вважається практично безперечним положення, відповідно до якого міжнародний арбітраж при визначенні права, що підлягає застосуванню, не зобов'язаний керуватися колізійними нормами держави, на території якої має місце міжнародний арбітражний процес. Іншими словами, для міжнародного арбітражу, на відміну від державного суду, не існує свого *lex fori* [19, с. 28–29].

Висновки. Отже, як у міжнародних конвенціях, так і у внутрішньому

законодавстві більшості країн світу при виборі матеріального права, що регулює зовнішньоекономічні договірні відносини, затвердився принцип «автономії волі» сторін (*lex voluntatis*), згідно з яким учасники правовідносин з іноземним елементом можуть здійснити вибір права, що підлягає застосуванню до відповідних правовідносин. У цілому чинне в Україні законодавство також виходить із того, що сторони зовнішньоекономічного договору (контракту) вільні у виборі застосовуваного права, крім випадків, коли такий вибір права прямо заборонений законами України.

У разі відсутності волевиявлення сторін зовнішньоекономічної угоди щодо застосовуваного права господарський суд визначає його на підставі колізійної норми, яка може міститися як у міжнародних договорах, так і в національному законодавстві. Такі норми містить, наприклад, Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, укладена державами — учасницями СНД у м. Києві 20.03.1992 р. У разі, коли міжнародний договір не містить відповідної колізійної норми, господарський суд повинен звернутися до колізійних норм внутрішнього цивільного законодавства.

У нашій державі порядок визначення права, що застосовується до договорів у сфері приватноправових зовнішньоекономічних відносин, передбачений у Законі України «Про міжнародне приватне право». Згідно з нормами, закріпленими у ньому, у разі відсутності згоди сторін договору про вибір права, що підлягає застосуванню до цього договору, застосовується право держави, в якій зареєстрована або має місце проживання чи місцезнаходження сторона, з котрою договір найбільш тісно пов'язаний (*proper law of the contract*). При визначенні ж сторони, найбільш тісно пов'язаної з договором, основний акцент у визначенні права, що підлягає застосуванню, законодавець переносить на поняття «виконання, яке має вирішальне значення для змісту договору».

В якості загального правила, що має вирішальне значення при визначенні, яка сторона в договорах повинна розглядатися як така, що здійснює виконання, яке має вирішальне значення для змісту договору, у Законі України «Про міжнародне приватне право» використовується відомий колізійний принцип країни-продавця (*lex venditoris*), як у вузькому розумінні – для договору купівлі-продажу, так і у широкому – для усіх інших приватноправових договорів.

Водночас у ч. 2 ст. 44 Закону України «Про міжнародне приватне право» закріплені колізійні прив'язки для тих видів договорів, для яких визначення права держави, з яким договір найбільш тісно пов'язаний, здійснюється не на основі «виконання, яке має вирішальне значення для змісту договору».

Слід також мати на увазі, що колізійні норми, які визначають право, яке застосовується до договору за відсутності згоди сторін про вибір права, містяться і в інших нормативних актах України, зокрема: ст. 14 Кодексу торговельного мореплавства України; постанові Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668, що затвердила «Загальні умови укладення і ви-

конання договорів підряду в капітальному будівництві» тощо.

Крім того, необхідно враховувати, що і закони, які містять норми процесуального характеру, зокрема – Господарський кодекс України та Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж», також закріплюють положення щодо визначення права, яке слід застосовувати до окремих договорів за певних умов.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України, прийнята 28.06.1996 р.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
2. Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
3. Господарський процесуальний кодекс України, прийнятий 06 листопада 1991 р. № 1798-XII: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
4. Кодекс торговельного мореплавства України, прийнятий 23.05.1995 № 176/95-ВР: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
5. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 року: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
6. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4002-XII: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
7. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 р. №2709-IV: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
8. Про затвердження «Загальних умов укладення і виконання договорів підряду в капітальному будівництві»: постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
9. Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів): наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції від 06.09.2001 р. № 201: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
10. Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнародний торговий арбітраж // Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство / Торг.- пром. палата України; під заг. ред. І. Г. Побірченка. — К., 2007.
11. *Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, затверджений рішенням Президії ТПП України від 17 квітня 2007 р., протокол № 18 (1) // Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство / Торг.- пром. палата України; під заг. ред. І. Г. Побірченка. — К., 2007.*
12. Роз'яснення Президії Вищого господарського суду України від 31.05.2002 р. № 04-5/608 «Про деякі питання практики розгляду справ за участю іноземних підприємств і організацій»: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
13. Угода про порядок розгляду спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності, підписана у Києві 20 березня 1992 р. державами — учасницями СНД // Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство / Торг.- пром. палата України; під заг. ред. І. Г. Побірченка. — К., 2007.
14. Беляєва А. П. Свобода укладення зовнішньоекономічного контракту за законодавством України // Вісник Хмельниц. Ін.-ту регіонального управ. та права. – 2002. – № 2. – С. 184-186.
15. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія / О.А. Беляневич. – К., 2006.
16. Беляневич В. Е. Господарський процесуальний кодекс України: (із змінами і допов.): наук.- практ. комент. – К., 2009.
17. Бервено С. М. Проблеми договірного права України : монографія / С.М. Бервено. – К., 2006.

18. Васильченко В. В. Науково-практичний коментар Закону України „Про міжнародне приватне право” / В.В. Васильченко. – К., 2007.
19. *Винокурова Л. Ф.* Зовнішньоекономічні контракти: укладення, виконання та арбітраж. Актуальні питання визначення застосовуваного права // Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство / Торг.-пром. палата України; під заг. ред. І. Г. Побірченка. — К., 2007.
20. Громова Н. Внешнеторговый контракт : учебное пособие. – М., 2000.
21. Джудитта Кордеро Мосс. Автономия воли в практике международного коммерческого арбитража. — М., 1996.
22. Діковська І. Застосування гнучких та фіксованих колізійних прив'язок до договірних зобов'язань // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 6. – С. 46–49.
23. Захарченко Т. Г. Арбітражна угода як правова основа передачі спору на розгляд у міжнародний комерційний арбітраж // Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство / Торг.-пром. палата України; під заг. ред. І. Г. Побірченка. — К., 2007.
24. Кравченко С. С. Поняття та порядок укладення зовнішньоекономічного договору (контракту) // Адвокат. – 2008. – № 11. – С. 14-26.
25. Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство / Торг.-пром. палата України; під заг. ред. І. Г. Побірченка. — К., 2007.
26. Мілаш В. С. Захисні застереження в зовнішньоекономічному договорі: монографія. – Полтава, 2004.
27. *Розенберг М. Г.* Международный договор и иностранное право в практике Международного коммерческого арбитражного суда. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2000.
28. Юлдашев О.Х. Міжнародне приватне право: Акад. курс : підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2004.

Надійшла до редакції 15.10.2012

І.Г. Бережна
здобувач
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.961.1

ОХОРОНА ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ-ПІДПРИЄМЦІВ НОТРІУСОМ

Охарактеризовано роль нотаріату в охороні прав та законних інтересів фізичної особи-підприємця. Визначено особливості вчинення нотаріальних дій з метою охорони прав та законних інтересів фізичних осіб-підприємців.

Ключові слова: *нотаріус, нотаріат, охорона прав підприємців, нотаріальна дія.*

Охарактеризована роль нотариата в охране прав и законных интересов физических лиц-предпринимателей. Определены особенности совершения нотариальных действий с целью охраны прав и законных интересов физических лиц-предпринимателей.

Ключевые слова: *нотариус, нотариат, охрана прав предпринимателей, нотариальное действие*

The role of notarial system in the protection of rights and lawful interests of individuals-entrepreneurs is described in the article. The features of notarial services to protect the legitimate rights and interests of individuals-entrepreneurs.

Keywords: *notary service board, notary public, protect the rights of the entrepreneur, notarial act.*

Постановка проблеми. Становлення України як незалежної, правової держави з розвинутою ринковою економікою є неможливим без створення належних умов для реалізації громадянами права кожного на підприємницьку діяльність і розвитку малого підприємництва. У більшості розвинутих країн світу саме мале та середнє підприємництво є основою економіки.

Підприємець, який діє самостійно та на власний ризик, потребує правових гарантій з боку держави, яка має забезпечити не лише свободу підприємницької діяльності, що не заборонена законом, але й створити ефективний механізм охорони й захисту прав та інтересів підприємців. При цьому обов'язок держави зводиться не лише до визнання чи відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права чи законного інтересу, але й до недопущення їх порушення чи оспорювання, вироблення адекватних правових способів їх охорони, в тому числі і шляхом розвитку системи нотаріату.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На теоретичному та практичному рівнях питання нотаріальної діяльності досліджувалися в роботах Н.І. Авдєєнко, М.Г. Авдюкова, В.В. Аргунова, В.М. Баранкової, Ю.В. Желіховської, В.В. Комарова, Л.К. Радзівської, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси тощо, проте спеціальних наукових досліджень питань охорони прав та законних інтересів фізичних осіб-підприємців нотаріусом не проводилося, що свідчить про актуальність даної тематики.

Метою даної статті є висвітлення проблемних питань, пов'язаних із охороною прав та інтересів фізичних осіб-підприємців нотаріусом. Завданнями, що допоможуть дійти поставленої мети, є: критично проаналізувати положення діючого законодавства України, що регламентує діяльність нотаріату, умов та порядку вчинення нотаріальних дій, виявити особливості вчинення таких дій, спрямованих на охорону прав та законних інтересів фізичних осіб-підприємців, сформулювати висновки та рекомендації щодо правозастосування та удосконалення діючого законодавства.

Виклад основного матеріалу. Підприємницька діяльність, як зазначається у ст. 42 ГК України, є самостійною та ініціативною, систематичною, на власний ризик господарською діяльністю, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. При цьому необхідно зазначити, що отримання прибутку – це найближча мета підприємця, стратегічним же напрямком його діяльності є збільшення власних капіталів, економічне зростання, яке є неможливим без правової стабільності.

Нотаріальна форма захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів охоплює як захист, так і охорону цивільних прав та охоронюваних законом інтересів слід розуміти застосування передбачених законом заходів юридичного й фактичного порядку для здійснення цивільних прав при їх порушенні, оспорюванні чи запереченні в іншій формі. Охороною цивільних прав є система заходів попереджувального (превентивного) характеру, спрямованих на нормальний хід реалізації цивільних прав за ві-

дсутності їх заперечення в будь-якій формі.

Нотаріат є складовою частиною правової системи будь-якої країни, оскільки здійснювані нотаріусами функції об'єктивно необхідні і затребувані суспільством. У літературі неодноразово підкреслювався саме превентивний (попереджувальний) характер нотаріальної діяльності [1, с. 60–61; 2, с. 3]. Нотаріус гарантує юридичну безпеку операцій, вчинених за його участі, попереджає правові конфлікти суб'єктів цивільних правовідносин, що, у свою чергу, є складовим елементом цивільного обігу речей, кредитних ресурсів і інвестицій та є одним з факторів економічного розвитку.

Саме так визначено роль нотаріату в Резолюції А3 0422/93 Європейського парламенту, відповідно до положень якої діяльність нотаріуса характеризується передачею йому державою частини своєї верховної влади, зокрема, для забезпечення можливості надання послуг зі складання договорів, посвідчення їх законності, додання їм виконавчої та доказової сили, а також надання, в порядку попередження конфліктів, неупередженої допомоги зацікавленим сторонам з метою зменшення кількості справ, що розглядаються в судах [3].

Охорона прав і законних інтересів фізичних осіб здійснюється шляхом вчинення нотаріусом передбачених законом нотаріальних дій, а також при відмові в їх вчиненні, при роз'ясненні сторонам наслідків здійснюваних дій.

Нотаріальні дії, що складають предметну компетенцію нотаріату, ефективно забезпечують охорону прав та законних інтересів у тому випадку, якщо вчиняються відповідно до встановлених законом правил їх вчинення.

Так, будь-яка нотаріальна дія являє собою доволі складну і змістовну процедуру, яка обов'язково включає встановлення загальних матеріально-правових умов нотаріальної дії (суб'єктивних передумов матеріальних правовідносин, їх юридико-фактичного складу, зміст прав та обов'язків); перевірку змісту волевиявлення та його відповідності волі учасників; роз'яснення учасникам матеріально-правових наслідків нотаріальної дії та надання матеріально-правовим відносинам належної юридичної форми.

Зокрема, відповідно до ст.ст. 43, 44 Закону України «Про нотаріат», при вчиненні нотаріальної дії нотаріус установлює особу, що звернулася за вчиненням нотаріальної дії, та здійснює перевірку обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб, цивільної правоздатності та дієздатності юридичних осіб, перевірку повноважень представника фізичної або юридичної особи, а також встановлює наміри сторін вчиняти правочин

Дієздатність громадянина, що звернувся за вчиненням нотаріальної дії, перевіряється нотаріусом на підставі наданих документів, передбачених ст. 43 вищевказаного Закону, що підтверджують його вік, а також на підставі переконаності нотаріуса в результаті проведеної розмови та роз'яснення наслідків вчинення нотаріальної дії у здатності цієї особи усвідомлювати значення цієї нотаріальної дії, її наслідків та змісту роз'яснень нотаріуса, а також відповідності волі і волевиявлення особи щодо вчинення нотаріальної дії.

У разі перевірки цивільної дієздатності фізичної особи, яка не досягла 18 років, але може бути визнана такою, що має повну цивільну дієздатність, нотаріус вимагає рішення суду або свідоцтво про одруження щодо факту реєстрації шлюбу особи, яка не досягла повноліття, або свідоцтво про народження дитини, в якому неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини, або свідоцтво про реєстрацію підприємницької діяльності чи виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

У разі наявності сумнівів щодо уповноваженого представника, а також його цивільної дієздатності та правоздатності нотаріус має право зробити запит до відповідної фізичної чи юридичної особи.

Нотаріус зобов'язаний встановити дійсні наміри кожної із сторін до вчинення правочину, який він посвідчує, а також відсутність у сторін заперечень щодо кожної з умов правочину.

Встановлення дійсних намірів кожного з учасників правочину здійснюється шляхом встановлення нотаріусом однакового розуміння сторонами значення, умов правочину та його правових наслідків для кожної із сторін. Встановлення дійсних намірів однієї із сторін правочину може бути здійснено нотаріусом за відсутності іншої сторони з метою виключення можливості стороннього впливу на її волевиявлення.

Правочин посвідчується нотаріусом, якщо кожна із сторін однаково розуміє його значення, умови та правові наслідки, про що свідчать особисті підписи сторін на правочині.

При посвідченні правочинів, засвідченні вірності копій (фотокопій) документів і виписок з них, справжності підпису на документах, вірності перекладу документів з однієї мови на іншу, при посвідченні часу пред'явлення документа, при видачі дублікатів тощо на відповідних документах робляться посвідчувальні написи. На підтвердження права на спадщину, права власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя, повноважень виконавця заповіту, про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися, а також посвідчення фактів, що фізична особа є живою, про перебування її у певному місці, про прийняття на зберігання документів, про передачу заяви видаються відповідні свідоцтва.

Кожній нотаріальній дії присвоюється окремий реєстровий номер. Номер, під яким нотаріальна дія зареєстрована в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій, позначається на документах, що видаються нотаріусом, чи в посвідчувальних написах.

Нотаріальна дія вважається вчиненою з моменту внесення про це запису до реєстру реєстрації нотаріальних дій. Запис у реєстрі для реєстрації нотаріальних дій є доказом вчинення нотаріальної дії.

Згідно із ст. 49 ЗУ «Про нотаріат», нотаріус відмовляє у вчиненні нотаріальної дії, якщо:

- вчинення такої дії суперечить законодавству України;

- не подано відомості (інформацію) та документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії;
- дія підлягає вчиненню іншим нотаріусом або посадовою особою, яка вчиняє нотаріальні дії;
- є сумніви у тому, що фізична особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, усвідомлює значення, зміст, правові наслідки цієї дії або ця особа діє під впливом насильства;
- з проханням про вчинення нотаріальної дії звернулася особа, яка в установленому порядку визнана недієздатною, або уповноважений представник не має необхідних повноважень;
- правочин, що укладається від імені юридичної особи, суперечить цілям, зазначеним у їх статуті чи положенні, або виходить за межі їх діяльності;
- особа, яка звернулася з проханням про вчинення нотаріальної дії, не внесла плату за її вчинення;
- особа, яка звернулася з проханням про вчинення нотаріальної дії, не внесла встановлені законодавством платежі, пов'язані з її вчиненням;
- в інших випадках, передбачених законом.

Нотаріус також не приймає для вчинення нотаріальних дій документи, якщо вони не відповідають вимогам, встановленим законом.

У сукупності вищенаведений комплекс обов'язкових дій, які зобов'язаний вчинити нотаріус, і забезпечує охорону прав та законних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин і законність таких відносин у цілому.

Перелік нотаріальних дій закріплено ст. 34 Закону України «Про нотаріат», при цьому на нотаріусів може бути покладено вчинення інших нотаріальних дій згідно із законом.

Фізичні особи-підприємці найчастіше звертаються за вчиненням таких нотаріальних дій, як посвідчення правочинів, в першу чергу – договорів, що має беззаперечне практичне значення, оскільки забезпечує додаткові гарантії їх законності та дійсності. Стійкість договору чи іншого правочину пов'язується з їх правомірністю, нотаріус же перевіряє наявність необхідного складу юридичних фактів, у тому числі правоздатність і дієздатність сторін, належність їм суб'єктивних прав, які вони передають іншим особам, тощо. Діяльність нотаріуса у сфері охорони прав та законних інтересів осіб, які звертаються за посвідченням різного роду правочинів, реалізується через створення такого правочину (договору), який би передбачав механізм правових гарантій, що виключає можливість різного роду порушень прав осіб, які укладають такий правочин, третіх осіб та не допускає порушень з їх сторони. Нотаріально посвідчений правочин захищає його сторони від усіляких несподіванок, є правомірним і стійким. Це особливо важливо для підприємця при вчиненні правочинів на великі суми чи з приводу об'єктів, що мають значну вартість, а також при налагодженні контактів, комерційних зв'язків, укладенні договорів з контрагентами, з якими ще не приходилося співробітничати.

Цивільне законодавство передбачає необхідність обов'язкового нотаріального посвідчення деяких видів правочинів, зокрема правочинів про

відчуження та заставу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна (ст.ст. 577, 657 ЦК України), договорів ренти (ст. 732 ЦК України), посвідчення довіреностей, їх припинення та скасування (ст. 245 ЦК України), договорів управління нерухомим майном (ст. 1031 ЦК України), договорів найму або позички будівлі, іншої капітальної споруди (їх окремих частин), укладений на строк не менше трьох років (ст.ст. 793, 828 ЦК України), оренди житла з викупом (ст. 811 ЦК України), найму (оренди) або позички транспортних засобів (ст. ст. 799, 828 ЦК України) тощо. Вказані правочини складають основу цивільно-правового обігу та стосуються найбільш вагомих прав фізичних та юридичних осіб, таких як право власності, право володіння і користування земельною ділянкою, право забудови, право управління майном тощо. В той же час, окрім правочинів, що згідно з ЦК України підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню, підприємці мають право нотаріально засвідчити й інші правочини.

Варто зазначити, що ст.ст. 283, 284 ГК України, на відміну від ч. 2 ст. 799 ЦК України, не встановлені вимоги щодо обов'язкового нотаріального посвідчення договорів оренди транспортних засобів у сфері господарювання. Це викликало на практиці питання щодо необхідності обов'язкового нотаріального посвідчення договору найму транспортного засобу за участі фізичної особи-підприємця, за умови, якщо інша сторона такого договору також є фізичною особою-підприємцем або юридичною особою.

Відповідь на це питання надано Вищим господарським судом України, зокрема в постанові у справі № 03/2073 від 15.03.2011 р. зазначено, що положення ч. 2 ст. 799 ЦК України не можуть бути застосовані до такого договору оренди, оскільки правове регулювання підприємницької діяльності юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців у даному випадку є тотожними. Стосовно договорів оренди транспортних засобів, укладених юридичними особами, ЦК України та ГК України не вимагають обов'язкового нотаріального посвідчення [4].

Згідно з п. 4.2. Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України при посвідченні правочинів щодо розпорядження спільним майном подружжя, якщо правовстановлюючий документ оформлений на ім'я одного з подружжя, нотаріус вимагає письмову згоду іншого з подружжя. Справжність підпису другого з подружжя на заяві про таку згоду має бути нотаріально засвідчена. В нотаріальній практиці при посвідченні правочинів за участі фізичної особи-підприємця виникають питання, пов'язані з реєстрацією права власності фізичних осіб-підприємців на нерухоме майно, зокрема щодо того, чи є майно, придбане у власність фізичною особою-підприємцем спільною власністю подружжя і чи потрібно брати згоду подружжя на відчуження такого майна.

Статтею 52 ч. 2 ЦК України встановлюється правило, що фізична особа-підприємець, яка перебуває у шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності под-

ружжя, яка належатиме їй при поділі цього майна.

Хоча норми щодо віднесення такого майна до особистої приватної власності одного із подружжя СК України не містить, проте мають місце різні точки зору щодо даного питання.

Так, пленумом Верховного Суду України в п. 29 постанови від 21.12.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» роз'яснив, що, відповідно до положень ст.ст. 57, 61 СК, ст. 52 ЦК, майно приватного підприємства та фізичної особи-підприємця не є об'єктом спільної сумісної власності подружжя. Інший із подружжя має право тільки на частку одержаних доходів від цієї діяльності [5].

Фахівцями з Української нотаріальної палати на електронному веб-сайті даної організації роз'яснюється, що майно, придбане фізичною особою-підприємцем, є спільною власністю подружжя; для з'ясування ж необхідності взяття згоди подружжя на відчуження майна необхідно уточнювати в правовстановлювальному документі як вказано власника: просто П.І.Б. чи фізична особа-підприємець [6].

У роз'ясненні Міністерства юстиції України від 14.01.2011 р. щодо статусу фізичної особи-підприємця та листі від 04.08.2008 р. щодо реєстрації транспортних засобів за фізичними особами-підприємцями зазначається, що чинне законодавство не виділяє такого суб'єкта права власності як фізична особа-підприємець та не містить норм щодо права власності фізичної особи-підприємця. Отже, суб'єктом права власності визнається саме фізична особа, яка може бути власником будь-якого майна, крім майна, що не може перебувати у власності фізичної особи. При цьому правовий статус фізичної особи-підприємця не впливає на правовий режим майна, що перебуває у його власності. Нерухоме майно, транспортні засоби мають реєструватися за фізичною особою, а не за фізичною особою-підприємцем [7; 8].

Не можна залишити поза увагою й рішення Конституційного Суду України від 19.09.2012 р. № 17-рп/2012 у справі за конституційним зверненням приватного підприємства „ІКІО“ щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 61 СК України, яким питання майна фізичної особи-підприємця хоча й не врегульовано, проте роз'яснено, що статутний капітал та майно приватного підприємства є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя [9].

Питання про правовий режим майна фізичної особи-підприємця набуває свого значення не лише у разі поділу майна або визнання його банкрутом. Як слушно вказує І.В. Жилінкова, досить важко уявити собі діяльність підприємця, який працює під страхом постійної «загрози» з боку другого з подружжя і в якості вирішення даного питання до його законодавчого врегулювання найкращим виходом вбачає самостійне його визначення подружжям шляхом укладення шлюбного договору [10, с. 211–212].

До інших нотаріальних дій, що забезпечують охорону прав та за-

конних інтересів фізичних осіб-підприємців під час здійснення підприємницької діяльності, можна віднести засвідчення вірності копій документів і виписок з них; засвідчення справжності підпису на документах; засвідчення вірності перекладу документів; посвідчення часу пред'явлення документів; посвідчення totoжності громадянина і особи, зображеної на фотографічній картці; накладення заборони відчуження майна; передача заяви фізичних і юридичних осіб, прийняття в депозит грошових сум і цінних паперів, прийняття на зберігання документів.

Варто зазначити, що вчиненням такої нотаріальної дії, як передання заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам, відповідно до п. 1.3. Порядку подання та обігу електронних документів державному реєстратору, нотаріусом може бути передано електронні документи державному реєстратору для проведення державної реєстрації фізичної особи-підприємця [11]. Об'єктом правової охорони при вчиненні такої дії є не безпосередньо майнові права чи інтереси фізичної особи-підприємця, а організаційно-передумовні права та інтереси, а саме право на державну реєстрацію особи в якості фізичної особи-підприємця.

Висновки. Обсяг статті не дозволяє в повній мірі визначити всі особливості провадження нотаріальних дій за участю фізичної особи-підприємця. Проте зазначені положення, на нашу думку, є достатньо новими в теорії цивільного процесуального права, сприяють удосконаленню механізму охорони нотаріусом прав та законних інтересів підприємців. Продовження теоретичного дослідження особливостей вчинення нотаріальних дій, що сприяють охороні прав та інтересів фізичних осіб-підприємців, на нашу думку, буде мати позитивне значення як для науки цивільного процесуального права України, так і для законотворчої діяльності та правозастосування.

Бібліографічні посилання

1. Комаров В.В. Нотариат и нотариальный процесс : учебник. / Комаров В.В., Баранкова В.В. – Х., 1999.
2. Желіховська Ю.В. Охорона цивільних прав та інтересів нотаріусом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ю.В. Желіховська. – К., 2012.
3. Резолюція Європейського парламенту А3-0422/93 «О положении и организации нотариата в 12 государствах-членах Сообщества» / Европейский парламент // Российская юстиция. – 1999. – № 1. – С. 33–34.
4. Постанова від 15.03.2011 р., справа № 03/2073 [Електронний ресурс] / Вищий господарський суд України // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua>.
5. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя : постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21.12.07 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
6. Українська нотаріальна палата: питання – відповідь [Електронний ресурс] / Українська нотаріальна палата // palata.notariat.org.ua. – Режим доступу: <http://palata.notariat.org.ua/search.html?search=0&q=%F4%B3%E7%E8%F7%ED%E0+%EE%F1%EE%E1%E0-%EF%B3%E4%EF%F0%E8%BA%EC%E5%F6%FC&where=faq>
7. Статус фізичної особи-підприємця: проблеми застосування законодавства: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 14.01.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

8. Щодо реєстрації транспортних засобів за фізичними особами-підприємцями : лист від 04.08.2008 р. № 7885-0-33-08 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

9. Рішення у справі за конституційним зверненням приватного підприємства „ІКІО“ щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України від 19.09.2012 р. № 17-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

10. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилінкової. – Х., 2008.

11. Порядок подання та обігу електронних документів державному реєстратору : наказ Міністерства юстиції України від 19.08.2011., № 2010/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

Надійшла до редакції 29.11.2012

А.С. Бочарникова

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 349.2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблемні питання нормативно-правового забезпечення охорони праці на підприємствах в Україні. Встановлено, що в умовах сьогодення існуючий нормативно-правовий базис у досліджуваній сфері втрачає свою актуальність та потребує удосконалення.

Ключові слова: *нормативно-правові акти, стандарти, охорона праці, підприємства.*

Рассмотрены проблемные вопросы нормативно-правового обеспечения охраны труда на предприятиях в Украине. Определено, что в настоящих условиях существующий нормативно-правовой базис в исследуемой сфере теряет свою актуальность и нуждается в усовершенствовании.

Ключевые слова: *нормативно-правовые акты, стандарты, охрана труда, предприятия.*

Issues of legal support of safety at enterprises in Ukraine are considered. It is found that under present conditions existing legal basis in the study area is losing its relevance and need of improvement.

Keywords: *regulations, standards, safety, company.*

Постановка проблеми. Держава встановила у Конституції право працівника на належні, безпечні та здорові умови праці, й відповідно гарантує забезпечення належного захисту працівника, як більш «вразливої» у правовому сенсі сторони трудового договору. Справа у тому, що працівник у процесі своєї трудової діяльності доволі значну частину життя має знаходитись на роботі, тому роботодавець і зобов'язаний створити для нього належні, здорові та безпечні умови праці, щоб зберегти не тільки високу працездатність, але й здоров'я людини.

В науковій літературі, так і у чинному законодавстві й досі відсутня загально визнана думка щодо важливості належного нормативно-

правового забезпечення охорони праці на підприємствах України в умовах сьогодення, що й визначає актуальність обраної тематики.

З огляду на це, слід приділити певної уваги безпосередньо нормативно-правовому регулюванню, оскільки саме завдяки йому здійснюється закріплення гарантій захисту прав працівника, зокрема й у сфері охорони праці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання стосовно певних сторін правового регулювання охорони праці свого часу були предметом досліджень Н.Б. Болотіної, Г.С. Гончарової, В.В. Лазора, Л.І. Лазор, М.І. Іншина, О.М. Обушенка, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенка, О.І. Процевського, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишевої, І.І. Шамшиної, В.І. Щербини, О.М. Ярошенка та ін.

Метою цієї статті є аналіз нормативно-правових актів та встановлення їх відповідності сучасним вимогам охорони праці на підприємствах.

Виклад основного матеріалу. З часу набуття Україною незалежності прийнято значну кількість нормативно-правових актів різного правового рівня з питань охорони праці, безпосередньо прийнятих з метою збереження та відновлення здоров'я й працездатності працівника в процесі його трудової діяльності на підприємствах. Так, безпосередньо серед нормативно-правового масиву законодавчих актів в Україні, що закріплюють норми та стандарти у сфері охорони праці необхідно акцентувати увагу на наступних: Конституція України [1], Кодекс законів про працю України [2], Закон України: «Про охорону праці» [3], Закон України «Про пожежну безпеку» [4], Закон України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» [5], Закон України «Про дорожній рух» [6], Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7], Закон України «Про використання ядерної енергії і радіаційну безпеку» [8], Закон України «Про цивільну оборону України» [9], Закон України «Про поведження з радіоактивними відходами» [10], Закон України «Про колективні договори і угоди» [11], Закон України «Про оплату праці» [12], Закон України «Про відпустки» [13], Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [14], Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [15], Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [16]. Перераховані у вказаних актах статті мають безпосереднє відношення к питанням з охорони праці різних категорій громадян, а також спрямовані на реалізацією конституційного права на охорону праці взагалі. Також слід вказати, що відповідальність за порушення законодавства про охорону праці встановлена й у Кодексі України про адміністративні правопорушення [17] та Кримінальному Кодексі України [18].

Вказані нормативно-правові акти з питань правового регулювання охорони праці відповідним чином приведені у відповідність до міжнародно-правових джерел, що ратифіковані в Україні. У той же час, стрімкі зміни сьогодення, суворі вимоги сучасності, пов'язані з переходом на нові етапи розвитку, вимагають невідкладних змін та вдосконалення існую-

чого нормативно-правового базису майже за всіма напрямками функціонування держави та життєдіяльності суспільства. Тому, триває розробка значної кількості законопроектів, приймаються підзаконні та локальні нормативно-правові акти, як у сфері трудового права України, так й з питань правового регулювання охорони праці. Дуже актуальним в умовах сьогодення залишається питання часу прийняття довгоочікуваного Трудового Кодексу України. Вже ні для кого не новина, що чинний Кодекс законів про працю України застарів не тільки у правовому, але й у моральному сенсі також, але все одно він залишається виконавцем «головної ролі» з питань правового регулювання трудових та інших тісно пов'язаних з ними суспільних відносин. Вказаний кодифікований нормативно-правовий акт, згідно з ст. 1, регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя трудящих, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини. КЗпП містить главу XI під назвою «Охорона праці», яка повністю присвячена питанням правового регулювання охорони праці на підприємствах. Водночас, норми з питань охорони праці містяться в багатьох статтях й інших главах чинного КЗпП, маю на увазі «Трудовий договір», «Робочий час», «Час відпочинку», «Праця жінок», «Праця молоді», «Професійні спілки», «Гарантії і компенсації», «Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю». У кожній з вказаних глав містяться правові положення, що також направлені на врегулювання належної реалізації прав працівника у сфері охорони праці, та безпосередньо дуже важливо конституційного трудового права – права на безпечні і здорові умови праці.

Основним та важливим нормативно-правовим актом з питань регулювання охорони праці є Закон України «Про охорону праці». Саме у ньому враховано основні вимоги конвенцій і рекомендацій Міжнародної Організації Праці щодо безпеки і гігієни праці та виробничого середовища, досвід регулювання відносин охорони праці в передових промислово розвинених країнах, а також практичні напрацювання попередніх років. Слід нагадати, що передумовами прийняття першої редакції закону став стан організації охорони праці у народному господарстві України кінця 80-х – початку 90-х років. Аналіз ситуації, що склалася показав, що система управління цією важливою сферою діяльності, форми та методи роботи не відповідають тим вимогам, які почали пред'являтися з початком реформування економіки та усієї системи державного та господарського управління. Методи адміністративно-командного впливу на посадових осіб та керівників за порушення вимог охорони праці вже не діяли, інших важелів впливу не було. Трудова, виконавча, технологічна дисципліни праці невпинно знижувалися. Невизначеність обов'язків та повноважень з охорони праці новостворених структур у процесі трансформування державних форм власності, приватизації та поступової відмови від галузевого прин-

ципу управління народним господарством ще більш ускладнили стан справ. Негативний вплив спричинювала відсутність закріплення на законодавчому рівні обов'язків з охорони праці для органів виконавчої влади усіх рівнів – від уряду до державних адміністрацій областей, районів, міст та інших територіальних одиниць. Саме тому прийняття Закону України «Про охорону праці» у 1992 році було об'єктивно обумовлено ситуацією, що склалася на той час в державі. Пункт 2 постанови Верховної Ради України № 2695–ХІІ від 14.10.92 року «Про порядок введення в дію Закону України «Про охорону праці», вимагає приведення у відповідність з цим Законом інших законодавчих актів, нормативних актів міністерств та відомств. Тому всі новоприйняті законодавчі акти теж не повинні суперечити положенням вказаного законодавчого акту. Під час наведення характеристик цього акту, М.П. Гандзюк вказує, що специфічною особливістю Закону України «Про охорону праці» є високий рівень прав та гарантій працівникам. Вперше в історії держави працівникам надано право відмовитись від дорученої роботи, якщо склалася виробнича ситуація, небезпечна для життя чи здоров'я. Крім того, розширені права працівників у соціальних гарантіях відшкодування збитків у випадку пошкодження їх здоров'я на виробництві. Передбачена нова система фінансування охорони праці, формування системи страхування від нещасних випадків та професійних захворювань, підвищується централізація планування. Договірне регулювання з питань охорони праці поставлено на високий рівень, передбачається значна участь суспільних об'єднань у цьому процесі [19, с. 20].

Важливо окремо наголосити на тому, що Закон України «Про охорону праці» та прийняті у розвиток його положень акти, з огляду на нормативно-правове забезпечення прав та гарантій працівників у сфері охорони праці, здобули схвальні відгуки правників МОП. Цілком приєднуючись до схвальної оцінки вказаного акту з боку міжнародних експертів, хотілося б зазначити, що у більшості своїй він дійсно відповідає міжнародним та європейським засадам у сфері правового регулювання охорони праці. Водночас, на мою думку, потреби у розробці нового окремого Закону «Про охорону праці» не має, оскільки доцільним буде, з огляду на комплексний характер кодифікованого нормативно-правового акта, що регулює трудові та інші тісно пов'язані з ними суспільні відносини, зокрема й відносини у сфері охорони праці на підприємствах України, все ж таки включити всі без виключення чинні правові положення з питань охорони праці до Трудового Кодексу України, на прийняття якого ми всі з нетерпінням чекаємо. Це допоможе уникнути текстуального копіювання, а отже й змістовного дублювання положень вказаних актів та спостить практичне застосування цих правових приписів.

Правові відносини у сфері охорони праці регулюються також й підзаконними нормативно-правовими актами Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств України. Зокрема, до найважливіших підзаконних нормативно-правових актів з питань охорони праці належать: Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання роз-

слідкування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві» від 25.08.2004 р. № 1112, Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці» від 01.08.92 р. № 442, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення державного нагляду у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 26.11.2003 р. № 1845, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Списків виробництв, робіт, цехів, професій і посад, зайнятість працівників в яких дає право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами праці та за особливий характер праці» від 17.11.1997 р. № 1290, Наказ Міністерство охорони здоров'я України «Про затвердження Положення про порядок проведення медичних оглядів працівників певних категорій» від 31.03.94 р. № 45, Методичні рекомендації про проведення атестації робочих місць за умовами праці, затверджені Постановою Міністерства праці та соціальної політики України від 01.09.92 р. №41 та ін.

Важливо зазначити, що правові положення, які врегульовують питання щодо охорони праці, також містяться й у спеціальних нормативно-правових актах, таких як норми та правила з техніки безпеки і виробничої санітарії, будівельні норми і правила, де викладені вимоги щодо будівель та споруд залежно від їх призначення і пожежної небезпеки. Крім цього, під час розгляду та дотримання питань пожежної безпеки можуть зустрічатися посилання на ISO – міжнародні норми, які діють в Україні згідно з Угодою про міжнародне співробітництво держав СНД з питань охорони праці. Зокрема, стаття 27 Закону України «Про охорону праці» встановлює, що нормативно-правові акти з охорони праці – це правила, норми, регламенти, положення, стандарти, інструкції та інші документи, обов'язкові для виконання. Загальновизнаним є розподіл вказаних нормативно-правових актів на державні галузеві та міжгалузеві норми – це стандарти, інструкції, правила, норми, положення, статuti та інші документи, яким надано статус правових норм та відповідно до цього й обов'язковість до виконання усіма підприємствами, незалежно від форми власності та їх працівниками на території нашої держави.

В нашій державі розробляються державні стандарти України, так звані ДСТУ. Зокрема, у сфері охорони праці діють наступні стандарти: ДСТУ 2293–99 «Охорона праці. Терміни та визначення основних понять»; ДСТУ 2272–93 «Пожежна безпека. Терміни та визначення»; ДСТУ 3038–95 «Гігієна. Терміни та визначення основних понять» та деякі інші, які поступово приходять на зміну ще радянським, частково-діючим на території України, міждержавним стандартам «Системы стандартов безопасности труда» (далі ССБТ)» (російською мовою), що містять вимоги, норми та правила, спрямовані на забезпечення безпеки, збереження здоров'я й працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Рівень повноти та ефективності нормативно-правового забезпечення

охорони праці, а також формування та функціонування нормативного масиву на державному рівні, потужно впливає й на локальний рівень нормативно-правового забезпечення охорони праці, тобто безпосередньо на підприємстві. У розвиток цього, слушно зазначає Е. Іовенко: «діючі міжгалузеві та галузеві нормативні акти з охорони праці є основою для формування нормативної бази на підприємствах, оскільки сфера перших поширюється на дане підприємство, виходячи із специфіки його виробництв (виробничих і технологічних процесів) та характеру виробничої діяльності [20, с. 17, 18]».

Побудова нормативно-правового масиву з охорони праці на державному (міжгалузевому і галузевому) рівні, відповідно до ст. 28 Закону України «Про охорону праці» здійснюється шляхом опрацювання та прийняття нових, перегляду і скасування чинних нормативно-правових актів з охорони праці, що віднесено до компетенції спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з нагляду за охороною праці за участю професійних спілок і Фонду соціального страхування від нещасних випадків та за погодженням з органами державного нагляду за охороною праці. Безпосередніми учасниками формування галузевої нормативної бази з охорони праці та розробниками галузевих нормативних актів, як правило, є головні та базові організації відповідних міністерств і відомств з питань нормативної діяльності у сфері охорони праці, за якими закріплені конкретні галузі промисловості.

Висновки. Отже, необхідно зазначити, що в умовах сьогодення існуючі нормативно-правовий базис у досліджуваній сфері дещо втрачає актуальність та потребує змін й удосконалення. Неймовірно, але кількість нормативних актів, яку зафіксував Державний реєстр міжгалузевих та галузевих нормативних актів з охорони праці, вже більша за 2 тисячі документів. Зрозуміло, що це і є однією з причин того, що підприємства, особливо ті, що організували багатогалузеве виробництво, не виконують більшість з цих норм, правил та стандартів, бо розібратися в них зовсім не виявляється можливим навіть правника, не те що працівникам. Водночас, іншою причиною ігнорування положень цих актів, отже й одним з факторів, що зумовлюють аварії, втрати, нещасні випадки на виробництві є їх відсутність на більшості підприємства, тобто мова йде про правову необізнаність з необхідних та обов'язкових до вивчення питань з охорони праці. Отже, вкрай важливо яку мого швидше провести «інвентаризацію» з подальшою систематизацією всього нормативно-правового масиву з питань охорони праці, тим більше цього вимагають інтеграційні пріоритети нашої держави, оскільки однією з основних умов вступу України до ЄС є адаптація національного законодавства, зокрема й у сфері регулювання трудової діяльності та охорони праці, до європейських стандартів з цих питань.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України: Закон України № 254/96 від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
2. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50.

3. Про охорону праці: Закон України № 2694 від 14.10.1992 // Верховна Рада Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49.
4. Про пожежну безпеку: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 5.
5. Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 27.
6. Про дорожній рух: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 31.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 41.
8. Про використання ядерної енергії і радіаційну безпеку: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 12.
9. Про цивільну оборону України: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 14.
10. Про поведження з радіоактивними відходами: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 27. – Ст. 198.
11. Про колективні договори і угоди: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 36.
12. Про оплату праці: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 17.
13. Про відпустки: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 2.
14. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 45.
15. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2003. – №№ 49-51.
16. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 46–47.
17. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради. – 1984.
18. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2001. – №№ 25–26.
19. Гандзюк М.П., Желібо Є.П., Халімовський М.О. Основи охорони праці: Підручник. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2004. – 408 с.
20. Іовенко Е. Формування нормативної бази з охорони праці на підприємстві // Охорона праці. – 2003. – № 10. – С. 17–18.

Надійшла до редакції 24.12.2012

І.В. Ковальов
здобувач
(*Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»*)

УДК 346.2

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПЕРЕТВОРЕННЯ» ТА «ЗМІНА ТИПУ» АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА

З'ясовано зміст поняття «перетворення» як різновиду зміни організаційно-правової форми юридичної особи, поняття «зміна типу» акціонерного товариства, а також встановлено їх співвідношення.

Ключові слова: акціонерне товариство, тип акціонерного товариства, організаційно-правова форма, перетворення.

Установлено содержание понятия «преобразование» как разновидности изменения организационно-правовой формы юридического лица, понятия «изменение типа» акционерного общества, а также установлено их соотношение.

Ключевые слова: акционерное общество, тип акционерного общества, организационно-правовая форма, преобразование.

This article is devoted to determination of the matter of concept “transformation” as the kind of the changing of the legal entity form of incorporation, the concept “changing of the type” of the joint-stock company, and also to the determination of relation between them.

Keywords: *the joint-stock company, the type of the joint-stock company, the form of incorporation, the transformation.*

Постановка проблеми. Акціонерне товариство – одна за найскладніших форм існування юридичної особи. Регулювання діяльності акціонерних товариств здійснюється за допомогою значної кількості нормативно-правових актів, серед яких Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про господарські товариства», Закон України «Про акціонерні товариства» тощо. Іноді між ними мають місце певні суперечності та неузгодженості. Проте також мають місце випадки, коли, незважаючи на значну кількість правового регулювання, певні суспільні відносини залишаються до кінця не врегульованими. У зв'язку з чим виникає необхідність вивчення та аналізу даних проблем на науковому рівні. Одним із таких питань є уніфікація та систематизація понятійно-категорійного апарату, що використовується стосовно акціонерних товариств.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальні питання діяльності акціонерних товариств на науковому рівні вивчалися такими спеціалістами у сфері господарського та цивільного права, як О.М. Зубатенко, О.Р. Кібенко, В.М. Кравчук, І.М. Кучеренко, І.В. Спасибо-Фатєєва, А.В. Коровайко, Д.І. Степанов, П.П. Черевко, Ю.М. Юркевич та іншими. Проте на сьогоднішній день не було представлене послідовне розкриття питання співвідношення таких важливих правових категорій у сфері діяльності акціонерних товариств, як «перетворення акціонерного товариства» та «зміна типу акціонерного товариства».

Мета статті – з'ясувати співвідношення понять «перетворення акціонерного товариства» та «зміна типу акціонерного товариства» за чинним законодавством України з урахуванням наукових доробок у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У ч. 5 ст. 59 Господарського кодексу України зазначено, що у разі перетворення одного суб'єкта господарювання в інший *до новоутвореного суб'єкта господарювання переходять усі майнові права і обов'язки попереднього суб'єкта господарювання* [5]. Поняття "перетворення" також визначене у ч. 1 ст. 108 Цивільного кодексу України, відповідно до якої, перетворення – це *зміна організаційно-правової форми юридичної особи* [17]. Втім, у ч. 2 зазначеної статті уточнюється, що у разі перетворення до нової юридичної особи переходять усе майно, усі права та обов'язки попередньої юридичної особи.

Ці два підходи були узагальнені в Законі України «Про акціонерні товариства». Відповідно до ч. 1 ст. 87 Закону України «Про акціонерні товариства», перетворенням акціонерного товариства визнається *зміна організаційно-правової форми акціонерного товариства з його припиненням та передачею всього майна, прав і обов'язків підприємницькому товариству- правонаступнику, згідно з передавальним актом* [9].

Таким чином, діюче законодавство визначає під перетворенням такий спосіб реорганізації юридичної особи, при якій здійснюється зміна її організаційно-правової форми. На жаль, проведений аналіз чинного законодавства України свідчить, що воно не містить чіткого визначення чи хоча б ознак поняття «організаційно-правова форма», хоча сам термін широко застосовується у низці законодавчих актів.

Єдине визначення знаходимо у п. 2.1 Класифікації організаційно-правових форм господарювання (ДК002:2004), відповідно до якого, організаційно-правова форма господарювання – це форма здійснення господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо [6].

У літературі надано багато визначень організаційно-правової форми.

І.М. Кучеренко під організаційно-правовою формою розуміє сукупність визначених у законодавстві суттєвих (властивих виключно одній організаційно-правовій формі) та несуттєвих (властивих для певної групи організаційно-правових форм або таких, які можуть бути змінені залежно від виду діяльності юридичної особи та інших, визначених у законі, обставин) ознак, які дають підстави відрізнити один вид юридичної особи від іншого [7, с. 4, 9, 10].

В.С. Мартемьянов під організаційно-правовою формою підприємницької діяльності розуміє сукупність майнових та організаційних відмінностей, способів формування майнової бази, особливостей взаємодії власників, засновників, учасників, їх відповідальність один перед одним та контрагентами [1, с. 75].

А.В. Бринцев зазначає, що організаційно-правова форма – це встановлена нормами права конструкція, яка визначає форму власності, на якій створено юридичну особу, кількість учасників, характер їх прав на майно останнього, участь у складі та діяльності юридичної особи, майнову відповідальність, взаємовідносини учасників між собою та порядок управління юридичною особою [4, с. 86].

Є.О. Кочергіна також виділяє такі елементи організаційно-правової форми: відносини між засновниками/учасниками з питань створення, діяльності та припинення юридичної особи, а також правоздатність, правовий режим майна, систему органів чи відповідний порядок управління, відповідальність засновників/учасників та самої юридичної особи [2, с. 143].

Тепер необхідно встановити, що ж треба розуміти під поняттям «зміна типу акціонерного товариства».

По-перше, варто зазначити, що до прийняття Закону України «Про акціонерні товариства» було передбачено лише поняття «вид» акціонерного товариства – відкрите або закрите (ст. 25 «Про господарські товариства»). Прийнятий пізніше Закон України «Про акціонерні товариства» запровадив термін «тип товариства», позначаючи публічні та приватні товариства.

У даному дослідженні нам необхідно з'ясувати, чи є зміна типу акціонерного товариства перетворенням. Необхідно зазначити, що дане питання є досить дискусійним. Закон України «Про господарські товариства» у ч. 2 ст. 25 чітко визначав, що закрите акціонерне товариство може бути *реорганізоване* у відкрите шляхом реєстрації його акцій у порядку, передбаченому законодавством про цінні папери і фондову біржу, і внесенням змін до статуту товариства [10]. За аналогією така норма застосовувалася й при зворотному переході – від відкритого до закритого товариства. Таким чином, протягом досить тривалого часу зміна виду товариства (перетворення ЗАТ на ВАТ та навпаки) вважалася реорганізацією. Так, у роз'ясненні НКЦПФР «Про порядок застосування ст. 25 Закону України «Про господарські товариства» при реєстрації випуску акцій відкритого акціонерного товариства, що створено шляхом реорганізації закритого акціонерного у відкрите» від 14.05.1997 № 8 Комісія чітко називає таку зміну реорганізацією [14]. Втім, це не викликало великих проблем, адже протягом тривалого часу законодавство щодо реорганізації було досить нерозвиненим і не містило спеціальних норм щодо захисту прав акціонерів та кредиторів товариства.

Першою ластівкою у запровадженні більш суворого регулювання реорганізації стало ухвалене у грудні 1998 року Положення про реорганізацію, яке містило ряд новацій, спрямованих на захист акціонерів і кредиторів товариства [12]. Такі новації істотно утруднювали процедуру реорганізації, але на практиці вимоги Положення не завжди виконувалися товариствами на підставі того аргументу, що НКЦПФР вийшла за межі своїх повноважень, встановлюючи відповідні норми, – такі норми мали встановлюватися виключно на рівні закону.

Після ухвалення у 2003 році Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» та нового Цивільного кодексу України (набули чинності у 2004 році), які детально врегулювали інститут реорганізації й перетворили останню на тривалий і дорогий процес, питання набуло принципового характеру. Численні звернення стали надходити до НКЦПФР та Держкомпідприємництва з питанням про те, чи мають норми про реорганізацію застосовуватися до перетворення ВАТ на ЗАТ і навпаки.

У листі Держкомпідприємництва «Про порядок реорганізації ЗАТ» від 31.08.2005 № 7508 наведено детальну аргументацію того, що відповідна зміна є реорганізацією [15]. Зокрема зазначено: відповідно до ст. 81 Господарського кодексу України, акціонерні товариства можуть бути відкритими або закритими. Закрите акціонерне товариство може бути реорганізоване у відкрите в порядку, передбаченому законом. Класифікацією організаційно-правових форм господарювання Державного класифікатора України, затвердженого наказом Держспоживстандарту України від 28 травня 2004 року, передбачено такі окремі організаційно-правові форми, як "акціонерне товариство", "відкрите акціонерне товариство", "закрите акціонерне товариство" [6]. Таким чином, реорганізація закритого акціонерного товариства у відкри-

те акціонерне товариство здійснюється шляхом його перетворення, що тягне за собою припинення юридичної особи, яка реорганізується, та створення юридичної особи, яка виникає в результаті реорганізації. Порядок проведення державної реєстрації припинення юридичної особи в результаті, зокрема, перетворення та пакет документів, який подається при цьому державному реєстратору, встановлено ст. 37 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» [11].

У той же час у літературі з'являється низка статей, монографій, посібників, в яких обґрунтовано тезу про те, що зміна виду АТ (ВАТ та ЗАТ та навпаки) не є реорганізацією [3; 16; 18].

Із прийняттям Закону України «Про акціонерні товариства» питання було вирішене законодавчо – абз. 3 ч. 2 ст. 5 вищеназваного Закону закріпив, що зміна типу товариства з приватного на публічне або з публічного на приватне не є його перетворенням [9].

Втім, питання залишалось відкритим щодо процесів перетворення ВАТ та ЗАТ на ПАТ і ПрАТ. З метою вирішення цього питання та спрощення тим самим процедури зміни типу товариства НКЦПФР видала низку роз'яснень та листів, зокрема:

– роз'яснення "Щодо порядку застосування окремих положень Розділу XVII Прикінцеві та перехідні положення Закону України від 17.02.2009 № 237 "Про акціонерні товариства" у зв'язку з набранням ним чинності" від 17.02.2009 № 3 [19];

– роз'яснення «Про порядок застосування окремих положень Закону України «Про акціонерні товариства» від 07.05.2009 № 5224 [13];

– лист від 10.04.2009 № 10/01/5752 [8].

Так, у роз'ясненні № 5224 НКЦПФР чітко зазначає: враховуючи те, що відповідно до Закону № 514-VI при "переході" закритих/відкритих акціонерних товариств у приватні/публічні акціонерні товариства їх правова основа – "акціонерне товариство" не змінюється [13], то приведення діяльності закритих/відкритих акціонерних товариств у відповідність до вимог Закону № 514-VI проводитиметься через процедуру державної реєстрації внесення відповідних змін до статутів акціонерних товариств, у тому числі пов'язаних зі зміною найменування юридичної особи, відповідно до вимог статті 29 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» [11].

Проблему було вирішено на законодавчому рівні шляхом внесення у лютому 2011 року змін до прикінцевих положень Закону України «Про акціонерні товариства» [9]. У цьому розділі з'явилася норма про те, що приведення діяльності у відповідність із нормами цього Закону, статутів та внутрішніх положень акціонерних товариств, створених до набрання чинності цим Законом, у тому числі зміна найменування акціонерних товариств з відкритого або закритого на публічне або приватне, *не є перетворенням та не потребує застосування процедури припинення* (ч. 5 Розділу 17 « Прикінцеві та перехідні положення»).

Виникає питання: чи такий підхід є виправданим з теоретичної точки зору, чи він зумовлений лише нагальною необхідністю максимально спростити процедуру переходу до нових типів АТ?

Розглянемо ситуацію більш детально стосовно ПАТ та ПрАТ. Із таблиці можна побачити основні відмінності, що існують між цими двома типами акціонерних товариств.

Відмінності між ПАТ і ПрАТ

ПрАТ	ПАТ
Максимальна кількість акціонерів	
Не більше 100	Вимоги щодо кількості відсутні
Публічність	
Звільнене від обов'язку розкривати регулярну та особливу інформацію на ринку цінних паперів	Зобов'язане мати корпоративний сайт і розкривати регулярну та особливу інформацію на ринку цінних паперів, обов'язкове розкриття інформації на біржі, до біржового списку/лістингу якої включене товариство
Спосіб розміщення акцій	
Виключно приватне розміщення	Публічне та приватне розміщення
Обіг акцій	
Акції не можуть купуватися і продаватися на біржі, за винятком проведення аукціону	Акції можуть купуватися та продаватися на фондовій біржі
Порядок відчуження акцій	
Статутом може бути передбачене переважне право акціонерів на придбання акцій товариства	Акціонери можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів і товариства
Обрання членів наглядової ради	
За принципом пропорційності представництва в її складі акціонерів або шляхом кумулятивного голосування (визначається статутом)	Виключно шляхом кумулятивного голосування

ПрАТ	ПАТ
Підтвердження фінансової звітності	
Немає вимог	Зобов'язане підтверджувати свою річну фінансову звітність висновком аудитора
Прийняття рішень на загальних зборах акціонерів: вимоги до більшості	
Можливість встановлювати у статуті випадки, коли для ухвалення рішень загальними зборами акціонерів вимагається більша кількість голосів, ніж вимагається Законом про АТ	Рішення загальних зборів акціонерного товариства з питання, винесеного на голосування, приймається простою більшістю голосів акціонерів, які зареєструвалися для участі у загальних зборах та є власниками голосуючих з цього питання акцій, крім випадків, встановлених Законом України «Про акціонерні товариства».

Як видно із таблиці, відмінності, які існують між ПАТ і ПрАТ стосуються питань відносин між засновниками/учасниками, порядку створення, управління, джерел одержання фінансування. Тому виходячи із суто формальних ознак, можна казати про те, що все ж таки ПАТ та ПрАТ є окремими організаційно-правовими формами акціонерного товариства. Але законодавець придумав «хитрість» із поняттям «тип товариства», для того щоб спростити процедуру переходу від однієї форми до іншої. Така «хитрість» була б непотрібною у випадку запровадження спрощеного режиму здійснення перетворення, основою для якого мала б стати теза про те, що суб'єкт господарювання не припиняється внаслідок перетворення.

Якщо б така ознака, як тип товариства, не мала суттєвого значення, то законодавець не наполягав би на включенні її до найменування товариства.

Так, у ч. 4 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» з'являється вимога про те, що повне найменування акціонерного товариства українською мовою повинне містити назву його типу (публічне чи приватне) і організаційно-правової форми (акціонерне товариство) [9].

Висновки. На підставі викладеного вважаємо, що перетворенням є не тільки зміна організаційно-правової форми акціонерного товариства, але й його типу/виду. Пропонуємо доповнити визначення перетворення у Господарському кодексі України та Законі України «Про акціонерні товариства» відповідною нормою: *«Перетворенням також є зміна типу/виду акціонерного товариства».*

Бібліографічні посилання

1. Мартемьянов В.С. Хозяйственное право : курс лекций. Т.1. / В.С. Мартемьянов. – М., 1994.
2. Кочергина Е.А. Содержание организационно-правовых форм предпринимательских обществ: интересы, функции, правовые средства / Е.А. Кочергина. – Х., 2005.
3. Спасибо-Фатеева И.В. Акционерные общества: корпоративные правоотношения / И.В. Спасибо-Фатеева. – Х., 1998.
4. Бринцев О.В. Організаційно-правова форма юридичної особи. Визначення поняття / О.В. Бринцев // Вісник університету внутрішніх справ. – 2000. – № 12-1. – С. 84–86.
5. Господарський кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 436-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462
6. Класифікатор організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004 : наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики «Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних документів» від 28 травня 2004 року № 97 // Українська інвестиційна газета. – 2004. – № 45.
7. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / І.М. Кучеренко. – К., 2004.
8. Лист ДКЦПФР від 10.04.2009 № 10/01/5752 // Інформаційно-правова система «ЛІГА: ЗАКОН».
9. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 року № 514-VII // ВВР України. – 2008. – № 50-5. – Ст. 384.
10. Про господарські товариства : Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII // ВВР України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
11. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців : Закон України від 15 травня 2003 року №755-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 25. – Ст. 1172.
12. Положення про порядок реєстрації випуску акцій під час реорганізації товариств : рішення ДКЦПФР від 30 грудня 1998 року № 221 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 398.
13. Про порядок застосування окремих положень Закону України «Про акціонерні товариства» : лист Держкомпідприємництва від 07 травня 2009 року № 5224 // Інформаційно-правова система «ЛІГА: ЗАКОН».
14. Про порядок застосування статті 25 Закону України «Про господарські товариства» при реєстрації випуску акцій відкритого акціонерного товариства, що створене шляхом реорганізації закритого акціонерного товариства у відкрите : роз'яснення ДКЦПФР від 14 травня 1997 року №8 // Інформаційно-правова система «ЛІГА: ЗАКОН».
15. Про порядок реорганізації закритого акціонерного товариства : лист Держкомпідприємництва від 31 серпня 2005 року № 7508 // Інформаційно-правова система «ЛІГА: ЗАКОН».
16. Спасибо-Фатеева И.В. Проблемы реорганизации акционерных товариществ / И.В. Спасибо-Фатеева // Акционерні товариства: акції, власність, корпоративне управління :зб. статей. – Х., 2002. – С. 144–152.
17. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
18. Щербина О.В. Правове становище акціонерів за законодавством України / О.В. Щербина. – К., 2001.
19. Щодо порядку застосування окремих положень Розділу XVII Прикінцеві та перехідні положення Закону України від 17.02.2009 № 237 «Про акціонерні товариства» у зв'язку з набранням ним чинності : роз'яснення ДКЦПФР від 17 лютого 2009 року № 3 //Відомості Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку. – 2009. – № 41.

Надійшла до редакції 07.11.2012

І.В. Колесник

аспірант

(Інститут економіко-правових досліджень НАН України)

УДК 346.7.652

ОСОБЛИВІСТЬ ПРЕДМЕТА ДОГОВОРУ ПОСТАВКИ ПІДПРИЄМСТВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

Викладено матеріал дослідження предмета договору поставки як підстави розмежування з договором купівлі-продажу та визначення юридичної природи поставки як господарського договору. Встановлено, що особливість предмета договору поставки на залізничному транспорті полягає в галузевій спрямованості та галузевій кодифікації кожного виду товару, що закуповується.

Ключові слова: *договір поставки, договір купівлі-продажу, товар, продукція, виріб, річ, продукція залізничного призначення, класифікатор матеріально-технічних ресурсів.*

Изложен материал исследования предмета договора поставки как основания разграничения с договором купли-продажи и определения юридической природы поставки как хозяйственного договора. Установлено, что особенность предмета договора поставки на железнодорожном транспорте заключается в отраслевой направленности и отраслевой кодификации каждого вида закупаемого товара.

Ключевые слова: *договор поставки, договор купли-продажи, товар, продукция, изделие, вещь, продукция железнодорожного назначения, классификатор материально-технических ресурсов.*

The article describes the study of the subject material supply agreement, as the basis of division with the purchase agreement and determine the legal nature of the delivery as a business agreement. Found that the features of the subject contract for the supply of railway transport is the branch orientation and branch codification of each item that is purchased.

Keywords: *supply contract, sale contract, product, production, good, thing, production train destination, classifier logistical resources.*

Постановка проблеми. Постійний розвиток економічних відносин та разом з цим вдосконалення діючого законодавства у сфері господарювання, безперервний процес нормотворчої діяльності відповідно до економічних та соціальних потреб є підставою для здійснення наукового дослідження господарсько-правових норм шляхом проведення їх аналізу з метою впорядкування правового регулювання господарської діяльності.

Дослідження особливості предмета договору поставки на підприємствах залізничного транспорту ґрунтується насамперед на дослідженні договору поставки як виду господарського договору.

Актуальність даного наукового дослідження зумовлюється багаторічною дискусією серед вчених з приводу юридичної природи договору поставки, оскільки однією із ознак розмежування поставки та купівлі-продажу є саме предмет договору. З розвитком ринкових відносин та науково-технічного прогресу в сфері виробництва зростає науковий інтерес у дослідженні предмета договору поставки залізничного транспорту, який є об'єктом господарських правовідносин, що опосередковує права та обов'язки суб'єктів госпо-

дарської діяльності у сфері залізничного транспорту.

У дореволюційній цивілістичній літературі одним із критеріїв розмежування поставки та купівлі-продажу був предмет договору. Так, вважалось, що предметом поставки є речі, які визначені по роду, кількості, якості, тобто замінні речі. Річ, що продається, повинна бути визначена індивідуальними ознаками [1, с. 67].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед науковців, які приділили увагу питанню предмету договору поставки, необхідно назвати таких: А.Г. Гойхбарг, Г.Ф. Шершеневич, А.М. Винавер, К. Варшавський, Я.А. Куник, О.С. Йоффе та ін. На їх думку, предмет договору поставки складають речі, які визначені саме родовими ознаками.

Як зазначає А.Г. Гойхбарг, продавець повинен бути власником речі, яка відчужується, лише стосовно індивідуально-визначеного майна. Майно, яке визначене лише родовими ознаками, може бути продане і до його придбання у власність продавцем [1, с. 70].

А.М. Винавер, виходячи з розуміння поставки як купівлі-продажу речей, що визначені родовими ознаками, вважав, що поставка є видом договору купівлі-продажу і юридична сутність цієї угоди не змінюється від того, що при укладенні деяких видів поставки вимагалось додержання формальностей, які не вимагались при купівлі-продажу [1, с. 70].

У своїй дисертації Г.С. Корнієнко окреслила предмет поставки як рухомі речі, у той час як за договором купівлі-продажу може бути реалізоване як рухоме, так і нерухоме майно. Автор зазначає: «Беззаперечно, що земля та інші природні ресурси для потреб АПК поставлятися за договором поставки виробничо-технічного призначення не можуть, проте вони можуть виступати об'єктами договору купівлі-продажу» [2, с. 110].

Таким чином, вченими здійснюється розмежування договору поставки та договору купівлі-продажу за предметом залежно від наявності індивідуально визначених ознак речей або родових ознак речей та наявності ступеня рухомості майна (рухоме/нерухоме). Поняття індивідуальних та родових ознак речей міститься у Цивільному кодексі України, згідно з яким річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки її властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Речі визначені індивідуальними ознаками, є незамінними. Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою. Річ, що має лише родові ознаки, є замінною [4].

У діючому Господарському кодексі України предмет договору поставки встановлений як визначені родовими ознаками продукція, вироби з найменуванням, зазначеним у стандартах, технічних умовах, документації до зразків (еталонів), прейскурантах чи товарознавчих довідниках. Предметом поставки можуть бути також продукція, вироби, визначені індивідуальними ознаками (стаття 266 ГК України) [3]. Визначення предмета договору поставки має законодавче закріплення не тільки в нормах Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року №436-

IV, але і в інших нормативно-правових актах, таких як Закон України «Про здійснення державних закупівель» від 01.06.2010 року № 2289-VI [5], Закон України «Про підтвердження відповідності» від 17.05.2001 року № 2406-III [6], Закон України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» 14.01.2000 року № 1393-XIV [7], наказ Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації «Державний класифікатор продукції та послуг ДК 016-97» від 30.12.1997 року № 822 [8], постанова Ради Міністрів СРСР «Об утверждени Положения о поставках продукции производственно-технического назначения, Положения о поставках товаров народного потребления и основных условий регулирования договорных отношений при осуществлении экспортно-импортных операций» від 25.06.1988 року № 888 [9].

У відносинах, пов'язаних із здійсненням державних закупівель законодавець застосовує таке поняття, як договір про закупівлю, який укладається між замовником і учасником за результатами процедури закупівлі та передбачає надання послуг, виконання робіт або набуття права власності на товари за державні кошти. За своєю суттю договір про закупівлю (у разі придбання товарів) є договором поставки.

Предметом договору про закупівлю є товар, послуги та роботи. Товар – продукція, об'єкт будь-якого виду та призначення, у тому числі сировина, вироби, устаткування, технології, предмети у твердому, рідкому і газоподібному стані, а також послуги, пов'язані з поставкою товарів, якщо вартість таких послуг не перевищує вартості самих товарів [5].

Визначення предмета закупівлі здійснюється відповідно до наказу Міністерства економіки України «Про затвердження Порядку визначення предмета закупівлі» від 26.07.2010 року № 921 на основі Державного класифікатора продукції та послуг ДК 016-97, затвердженого наказом Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації від 30.12.1997 року № 822, за показником п'ятого знака (класифікаційне угруповання «категорія») із зазначенням у дужках конкретної назви товару. При цьому замовник може визначити окремі частини предмета закупівлі (лоти) за показниками шостого і дев'ятого знаків зазначеного Класифікатора (класифікаційні угруповання «підкатегорія» і «тип»), а також за обсягом, номенклатурою та місцем поставки товарів [10].

У сфері технічного регулювання господарської діяльності при укладенні договору предмет поставки визначається як «продукція». Поняття «продукція» зустрічається в багатьох нормативних актах. Розгорнуте визначення терміна «продукція» наведено в Законі України «Про підтвердження відповідності», згідно з яким продукція – це будь-який виріб, процес чи послуга, що виготовляється, здійснюється чи надається для задоволення суспільних потреб [6].

Також поняття «продукція» міститься і в Законі України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції», який розуміє під цим терміном будь-яку продукцію (товари) вітчизняного виробництва або імпортовану

на митну територію України, призначену для споживання та (або) виробництва іншої продукції, у тому числі напівфабрикати і сировину, а також матеріали, які використовуються у процесі її виробництва, зберігання, транспортування, реалізації, пакування та маркування.

Відповідно до Державного класифікатора продукції та послуг ДК 016-97, продукція – це результат діяльності чи процесів. Продукція може містити послуги, обладнання, перероблені матеріали, програмне забезпечення чи їхні комбінації [8].

У сфері матеріального виробництва, предметом договору поставки законодавець визначає продукцію виробничо-технічного призначення та виробни народного споживання. Продукція виробничо-технічного призначення використовується у сфері виробництва в якості засобів виробництва. Вироби народного споживання використовуються у сфері особистого споживання. Порядок укладення та виконання договорів на поставку продукції виробничо-технічного призначення та виробів народного споживання регламентується відповідними положеннями, затвердженими постановою Ради Міністрів СРСР від 25.06.1988 року № 888 [9].

Що стосується поняття «виріб», то воно менш уживане та зустрічається переважно в підзаконних нормативних актах спеціального призначення, які визначають його як одиницю промислової продукції, кількість якої обчислюють у штуках (екземплярах).

Серед різноманіття існування продукції виробничо-технічного призначення є необхідність у виділенні в окрему групу продукції залізничного призначення. Оскільки саме продукція залізничного призначення спроможна забезпечити безперервний процес перевезень вантажів та пасажирів.

Визначення та зміст предмета договору поставки на залізничному транспорті має законодавче закріплення в нормативно-правових актах Міністерства інфраструктури України та відповідних наказах Укрзалізниці.

Так, відповідно до наказу Укрзалізниці «Про затвердження та введення в дію Настанови про порядок встановлення вимог щодо якості продукції при проведенні процедури закупівлі» від 25.06.2009 року № 376-Ц, продукція залізничного призначення – будь-який виріб, процес, послуга або пов'язані з нею процеси, системи і послуги, персонал та органи у галузі залізничного транспорту, які виготовляються, здійснюються, надаються чи залучаються для потреб залізничного транспорту, і які можуть бути використані в рухомому складі, інфраструктурі, в управлінні рухом поїздів, спорудах тощо, самі або у комплексі з іншими складовими, при виконанні процесу перевезень, технологічних процесів, що забезпечують обслуговування і ремонт транспортних засобів, об'єктів інфраструктури та системи управління на підприємствах залізничного транспорту [11].

На підприємствах залізничного транспорту діє Галузева система кодифікації продукції (для Галузевих потреб залізничного транспорту), що представляє собою впорядковану сукупність організаційної структури, документів та інформаційних технологій з кодифікації продукції, яка закуповується для галузевих потреб залізничного транспорту.

Галузевий класифікатор матеріально-технічних ресурсів розроблений для систематизації продукції, яка створена внаслідок економічної діяльності як вітчизняної промисловості, так і промисловості зарубіжних країн і споживається залізничною галуззю.

Структура Галузевого класифікатора відповідає принципам розподілу продукції як по обліковим групам Державного класифікатора продукції та послуг ДК 016-97, так і по укрупненим групам класифікатора укрупнених груп, що забезпечує можливість групування матеріально-технічних ресурсів за напрямками ведення обліку та планування постачання матеріально-технічних ресурсів відповідно із організаційною структурою побудови системи матеріально-технічного постачання в інфраструктурі залізничної галузі.

Класифікатор матеріально-технічних ресурсів створений у зв'язку з необхідністю у звітних документах державним органам вказувати мінімум п'ять знаків (категорію) класифікаційного угруповання Державного класифікатора ДК 016-97 для продукції, що закуповується. Усі угруповання розділу 38, який відсутній у ДК 016-97, перекодовані у розділ 35. Запасні частини класів 38.90, 38.91 перекодовані у підкатегорії 35.20.41 – 35.20.47, а на рівні типу – у код класифікаційного угруповання внесені старші три знаки коду запасної частини (групу із номенклатурних зошитів по запасних частинах). У структуру асортиментного довідника додано реквізит «код укрупненої групи» та проведені роботи по його заповненню.

Структура запису класифікатора угруповань матеріально-технічних ресурсів зазначено в Методиці введення та супроводу автоматизованої бази даних асортименту матеріально-технічних ресурсів, які споживаються на залізничному транспорті, яка затверджена наказом від 25.02.2008 року № 094-Ц [12].

Застосування системи кодифікації дає можливість забезпечити служби матеріально-технічного постачання, відокремлені структурні підрозділи, підприємства, які підпорядковані залізницям та дирекціям, достовірною інформацією щодо загальної номенклатури продукції, що споживається галуззю, її характеристик, наявності у запасах.

Об'єктами кодифікації є продукція, складові частини, комплектуючі вироби, запасні частини, матеріали, складні кінцеві зразки техніки, що є предметами постачання.

Принципи кодифікації матеріально-технічних ресурсів у Галузевій системі залізничного транспорту гармонізовані з основними принципами, які поширені в міжнародній практиці кодифікації, а саме:

- кожний предмет постачання, інформація про який вводиться до Галузевого класифікатора матеріально-технічних ресурсів, названий, описаний, а отже, ідентифікований таким чином, щоб мати тільки один обліковий номер;
- кожний предмет постачання, що призначається для галузевих потреб, є об'єктом кодифікації;
- замовлення предметів постачання для галузевих потреб здійснюється з обов'язковим застосуванням Галузевого класифікатора матеріально-технічних ресурсів;

• назва продукції (предмета постачання) встановлюється протягом процесу ідентифікації відповідно до узгоджених критеріїв на базі Галузевого асортиментного довідника матеріально-технічних ресурсів.

Матеріально-технічні ресурси, що є предметом постачання, поділяються на такі розділи: матеріали, матеріали верхньої будови колії, обладнання, інструмент і пристосування, масла та мастильні матеріали, паливо, металобрухт та запасні частини.

Висновки. Таким чином, розглянувши предмет договору поставки на залізничному транспорті можна виділити такі особливості:

- неоднозначне закріплення у правових нормах поняття предмета договору поставки: «товар», «продукція», «виріб», «продукція виробничо-технічного призначення» та «товар народного споживання»;
- галузева спрямованість продукції залізничного призначення;
- галузева кодифікація кожного виду товару, що закуповується;
- мета використання продукції залізничного призначення – забезпечення безперервного процесу перевезень вантажів та пасажирів.

Предмет договору поставки в залізничній галузі визначає юридичну природу договору поставки як окремого виду господарського договору.

Бібліографічні посилання

1. Шкундин З.И. Обязательство поставки товаров в советском праве / Шкундин З.И. – М., 1948.
2. Корнієнко Г.С. Правове регулювання матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в умовах реформування АПК : дис. ...канд. юрид. Наук : 12.00.06 / Корнієнко Ганна Сергіївна. – Х., 2005.
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 року № 436-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.
4. Цивільний кодекс України від 16.03.2003 року № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
5. Про здійснення державних закупівель : Закон України від 01.06.2010 року № 2289-VI // ВВР України. – 2010. – № 33. – Ст. 471.
6. Про підтвердження відповідності : Закон України від 17.05.2001 року № 2406-III // ВВР України – 2001. – № 32. – Ст. 169.
7. Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції : Закон України від 14.01.2000 року № 1393-XIV // ВВР України. – 2000. – № 12. – Ст. 95.
8. Державний класифікатор продукції та послуг ДК 016-97 : наказ Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації від 30.12.1997 року № 822// Бізнес. Бухгалтерія. Право. Податки. Консультації: зб. систематизованого законодавства. – 2003. – № 4.
9. Об утверждении Положения о поставках продукции производственно-технического назначения, Положения о поставках товаров народного потребления и основных условий регулирования договорных отношений при осуществлении экспортно-импортных операций : постановление Совета Министров СССР от 25.06.1988 года № 888.
10. Про затвердження Порядку визначення предмета закупівлі : наказ Міністерства економіки України від 26.07.2010 року № 921.
11. Про затвердження та введення в дію Настанови про порядок встановлення вимог щодо якості продукції при проведенні процедури закупівлі : наказ Укрзалізниці від 25.06.2009 року № 376-Ц.
12. Про затвердження Методики ведення та супроводу автоматизованої бази даних асортименту матеріально-технічних ресурсів, які споживаються на залізничному транспорті України : наказ Укрзалізниці від 25.02.2008 року № 094-Ц.

Надійшла до редакції 10.10.2012

Є.П. Матвієнко

аспірант

(Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника)

УДК 349.3

ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «ПЕНСІЯ» ТА ЇЇ ВИДІВ

Розглянуто сутність поняття «пенсія», а саме те, що вона є головним видом матеріального забезпечення непрацездатних громадян, визначено її характерні риси та основні умови пенсійного забезпечення (призначення та виплати того чи іншого виду пенсії) громадян України.

Ключові слова: пенсія, грошова виплата, соціальний захист, умови пенсійного забезпечення, стаж та заробіток.

Рассматривается сущность понятия «пенсия», а именно то, что она является главным видом материального обеспечения неработоспособных граждан, определяются ее характерные черты и основные условия пенсионного обеспечения (назначение и выплаты того или другого вида пенсии) граждан Украины.

Ключевые слова: пенсия, денежная выплата, социальная защита, условия пенсионного обеспечения, стаж и заработок.

Essence of concept «pension» is considered in this article, namely that it is the main type of the material providing of the disabled citizens, certain the typical characteristic and basic terms of the pension providing (setting and payments of that or other kind to the pension) of the citizens of Ukraine.

Keywords: pension, money payment, social defense, terms of the pension providing, experience and earnings.

Постановка проблеми. Одне з найважливіших соціальних прав людини, яке визнане світовим співтовариством і одержало закріплення у міжнародно-правових актах на всесвітньому й європейському рівнях, – право на соціальний захист у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, а також у старості. Найпоширенішим видом соціального забезпечення є пенсія. Для багатьох пенсіонерів вона є основним джерелом існування після виходу на пенсію. Але в більшості випадків її розмір не відповідає потребам людей. Тому державі необхідно створити систему, яка б гарантувала гідний рівень життя соціально незахищеній категорії населення та була орієнтована на труднощі світової фінансової кризи і складну демографічну ситуацію.

Відповідно, **метою** статті є визначення сутності поняття «пенсія» та основних умов пенсійного забезпечення громадян України, аналіз норм чинного пенсійного законодавства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Правові проблеми соціального забезпечення були предметом дослідження у наукових працях відомих українських (Н.Б. Болотіної, М.М. Папієва, П.Д. Пилипенка, С.М. Прилипка, В.Г. Ротаня, С.М. Си-

вак, І.М. Сироти, І.С. Ярошенка) і російських вчених (В.С. Андрєєва, А.Д. Зайкіна, М.Л. Захарова, Р.І. Іванової, Є.Є. Мачульської, Є.Г. Тучкової). Деякі проблеми пенсійного забезпечення досліджено в кандидатських дисертаціях В.М. Андріїва, Б.І. Сташківа, Б.С. Стичинського.

Виклад основного матеріалу. Нині діє трирівнева система пенсійного забезпечення. Вона виявляється насамперед у тому, що виплата пенсій практично всім категоріям пенсіонерів здійснюється за рахунок коштів Пенсійного фонду України і частково – дотацій з Державного бюджету. Ця система гарантує на всій території країни рівні умови та норми, однакові можливості здійснення громадянами України одного з найважливіших соціальних прав.

Найважливішими чинниками розвитку пенсійного забезпечення є рівень економіки, демографічні та інші соціальні проблеми. Усі ці фактори діють у взаємній зумовленості, і їх розгляд дозволить визначити тенденції розвитку пенсійного забезпечення та передумови формування нової системи, яка відповідає цьому етапові розвитку нашої країни [6, с. 46].

Пенсія є найбільш поширеним видом соціального забезпечення. У юридичній літературі досить докладно розглянуто питання пенсійного забезпечення, зокрема, розкрито сутність поняття «пенсія», визначено її суттєві ознаки. Дане поняття є багатограним, і серед науковців немає єдиного визначення цього терміну. Отже, пенсія – це:

– періодичні виплати, що проводяться за рахунок коштів соціального страхування з метою матеріального забезпечення робітника, службовця чи його сім'ї у зв'язку з завершенням повного великого циклу його трудової діяльності або у зв'язку з остаточним чи тривалим вибуттям його з числа повноцінних працівників;

– матеріальне забезпечення громадян у старості, по інвалідності та в разі втрати годувальника, а також за вислугу років у вигляді систематичних грошових виплат;

– регулярна (періодична) грошова виплата соціально-аліментарного призначення, що надається особам похилого віку, інвалідам та іншим категоріям громадян, їх сім'ям у випадках, передбачених законом, із суспільних фондів споживання у зв'язку з їх (або особи, на утриманні якої вони знаходяться) минулою трудовою або іншою суспільно корисною діяльністю, яка припинена або замінена більш легкою діяльністю з передбаченої законом поважної причини; виплата, розмір котрої співвідноситься, як правило, з минулим заробітком. Ця виплата є для непрацюючих пенсіонерів основним джерелом засобів існування;

– щомісячні грошові виплати громадянам за рахунок держави для їхнього матеріального забезпечення в старості, в разі інвалідності, втрати годувальника, а також за вислугу років;

– щомісячні виплати з фондів для непрацездатних, що призначаються у розмірах, співвіднесених з минулим заробітком, особам, які

впродовж установленого строку займалися суспільно корисною діяльністю й досягли певного віку;

– виплата, що проводиться державою у зв'язку з настанням певної обставини у житті людини: досягнення певного віку, інвалідності, смерті годувальника;

– державна виплата з Пенсійного фонду з метою матеріального забезпечення непрацездатних громадян у зв'язку з їх минулою трудовою чи іншою суспільно корисною діяльністю у розмірах, як правило, співвіднесених з минулим заробітком пенсіонера;

– щомісячні грошові виплати, що надаються громадянам при досягненні певного віку, настанні інвалідності, в разі втрати годувальника, а також у зв'язку з тривалою професійною діяльністю [2, с. 37].

Термін «пенсія» (походить від лат. *pensio*, що означає платіж) – регулярна грошова виплата в якості матеріального забезпечення у зв'язку зі старістю, інвалідністю, за вислугу років, при втраті годувальника [8, с. 380].

У тлумачному словнику російської мови С.І. Ожегова слово «пенсія» визначається як «денежное обеспечение за выслугу лет, по инвалидности, нетрудоспособности и т.п.» [4, с. 432].

У 1946 р. Е.І. Астрахановим вперше було запропоновано розгорнене визначення поняття пенсії по соціальному страхуванню: «Пенсія – це періодичні виплати, які проводяться за рахунок засобів соціального страхування з метою матеріального забезпечення працівника, службовця або його сім'ї у зв'язку із завершенням певного великого циклу його трудової діяльності або у зв'язку з остаточним або тривалим вибуттям його з числа повноцінних робітників» [9, с. 364].

В.А. Ачаркан визначає пенсію як «грошове забезпечення, отримуване із суспільних фондів споживання громадянами за наявності в них постійної чи стійкої непрацездатності або за віковою ознакою, у зв'язку з вислугою років, або встановленої через медичне обстеження (для визначення інвалідності); пенсія призначається громадянам за їхню працю в минулому чи іншу суспільно корисну діяльність і покликана служити для них постійним і основним джерелом засобів до існування» [1, с. 45-46].

Думку В.А. Ачаркана поділяє й Я.М. Фогель, який стверджує, що загальною передумовою виникнення пенсійних правовідносин є постійна чи тривала непрацездатність, тобто певний побутовий стан організму людини [12, с. 13].

Досліджуючи сутність поняття «пенсія», вчені висловлюють різні думки щодо змісту даного поняття. Так, Р. Іванова вважає, що відмінності з окремих ознак пенсії мають суто термінологічний характер і тому на них зупинятися не слід. Професор І.М. Сирота, навпаки, не даючи власного визначення, детально зупиняється на ознаках, які пропонувались до включення у дефініцію пенсії; його міркування щодо недоречності введення окремих з них до визначення поняття «пенсія» і необхід-

ності уточнити інші заслугують на увагу [7, с. 9].

У цілому з наведених вище понять можна зробити висновок, що для пенсії характерними рисами є такі:

– пенсія – це платіж, що проводиться державою у грошовому вираженні. Існуюча сьогодні практика видачі пенсії товарами чи послугами є вимушеною тимчасовою акцією держави у перехідний період;

– вказані платежі здійснюються регулярно, тобто періодично, у встановлені законом строки. Чинне законодавство передбачає щомісячну виплату пенсій;

– кошти на виплату пенсій виділяються із спеціально створених для цього джерел (страхових фондів, державного бюджету);

– розмір щомісячної пенсії залежить від трудового стажу, заробітку, умов праці. При проведенні пенсійної реформи розмір пенсії залежатиме від тривалості страхового стажу і заробітку, з якого сплачуються внески;

– пенсія призначається лише тоді, коли настає передбачений законом страховий випадок (досягнення певного віку, інвалідність, смерть годувальника);

– участь громадян у створенні страхових фондів, з яких виплачується пенсія;

– коло осіб, які мають право на пенсію, точно окреслено в законі й розширеному тлумаченню не підлягає. До нього належать непрацездатні громадяни, а також іноземці та особи без громадянства, котрі на законних підставах проживають на території України;

– порядок призначення та виплати пенсій регламентується нормативними актами найвищої юридичної сили – законом [10, с. 91-92].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058-IV пенсія – це щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа у разі досягнення нею передбаченого цим Законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених цим Законом [3].

Підстави, умови і розмір пенсії визначаються відповідним законом. Підзаконними актами інколи встановлюються щомісячні виплати (наприклад, довічні стипендії), які за своєю природою є пенсійними, але відрізняються від них тим, що встановлюються органами виконавчої влади. Виплачуються пенсії у грошовій формі. Виплата пенсії натурою (продуктами, товарами) є порушенням прав людини і має розцінюватися як незаконна. Об'єктом пенсійних правовідносин є пенсія у грошовому вираженні [11, с. 272].

У солідарній системі громадяни України мають право на такі пенсійні виплати:

- 1) пенсія за віком;
- 2) пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання, у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства;

3) пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

Відповідно до чинного законодавства якщо особа має право одночасно на різні види пенсії за солідарною пенсійною системою, то їй призначається лише один вид пенсії за вибором.

Загальними умовами пенсійного забезпечення громадян є:

1) настання відповідного соціального ризику: досягнення загального чи спеціального пенсійного віку; настання інвалідності внаслідок загального захворювання (травми, не пов'язаної з виробництвом чи з дитинства); втрата годувальника;

2) наявність у особи необхідного страхового стажу.

Базовою величиною для обчислення розміру пенсій виступає заробітна плата особи. Як бачимо, важливою умовою для призначення пенсії є пенсійний страховий стаж. Таким вважається період, протягом якого особа підлягала загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню чи щомісяця сплачувала страхові внески у сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок [5, с. 296-297].

У системі пенсійного забезпечення існує ще один вид пенсійних виплат, які здійснюються щодо окремих категорій громадян. Ці виплати зазвичай називають спеціальними (пільговими) пенсіями, оскільки:

- процес їх призначення та виплати регламентується спеціальними законами;

- виплачуються за рахунок коштів різних джерел;

- крім загальних умов пенсійного забезпечення, право на ці пенсії виникає за наявності спеціального стажу роботи на відповідних посадах. Порядок обчислення спеціального стажу та види діяльності, що зараховуються до цього стажу, визначаються законами, які регулюють ці види пенсійного забезпечення. У деяких випадках призначення спеціальної пенсії пов'язане з фактом заподіяння шкоди здоров'ю особи внаслідок екологічної катастрофи чи наявності у неї особливих заслуг перед Україною;

- переважно виплачуються у більшому розмірі порівняно зі страховими пенсіями.

Чинне законодавство передбачає такі *спеціальні пенсії*:

- військовослужбовцям, особам начальницького та рядового складу внутрішніх справ та деяким іншим особам;

- особам, які виконують обов'язки державної служби (державні службовці та прирівняні до них особи, посадові особи місцевого самоврядування, народні депутати, судді й службові особи органів прокуратури);

- науковцям (науково-педагогічним) працівникам;

- особам, які мають особливі заслуги перед Україною;

- особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Слід зазначити, що обов'язковою умовою призначення спеціальних пенсій є звільнення майбутнього пенсіонера з посади, яка дає право на таку пенсію.

Висновок. Таким чином, у всіх наведених вище визначеннях поняття «пенсія» зазначаються регулярність, періодичність, систематичність та інші її характерні риси, які визначають її правову природу, і уточнюється перелік випадків, із настанням яких вона признається й виплачується. Отже, ці ознаки можуть розглядатися як загальне визначення поняття «пенсія», оскільки вони охоплюють основні характеристики пенсії та виражають її сутність.

Бібліографічні посилання

1. Ачаркан В. А. Государственные пенсии / В. А. Ачаркан. – М., 1967.
2. Болотіна Н. Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні : проблема термінів і понять / Н. Б. Болотіна // Право України. – 2000. – № 3. – С. 37.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. // ВВР. – 2003. – № 49–51. – Ст. 376.
4. Ожегов С. И. Словарь русского языка : ок. 57000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 17-е изд. – М., 1985 с.
5. Пилипенко П. Д. Право соціального забезпечення : навч. посіб. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та ін. – К., 2006.
6. Прилипко С. Право на пенсійне забезпечення та його реалізація в умовах ринкової економіки / С. Прилипко // Право України. – 2003. – № 2. – С. 46.
7. Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій / І. М. Сирота – К., 1998.
8. Словарь иностранных слов. – 7-е изд., перераб. – М., 1979.
9. Советское трудовое право / под. ред. Н. Г. Александровой и Д. М. Генкина. – М., 1946.
10. Сташків Б. Пенсія як об'єкт правовідносин в соціальному забезпеченні / Б. Сташків // Право України. – 1998. – № 11. – С. 91–92.
11. Сташків Б. І. Теорія права соціального забезпечення : навч. посіб. / Б. І. Сташків. – К., 2005.
12. Фогель Я. М. Право на пенсии и его гарантии / Я.М. Фогель. – М., 1982.

Надійшла до редакції 10.12.2012

Л.В. Межевська

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 349.2 : 35.08

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВІДСТРОНЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ВІД РОБОТИ (на базі соціологічного дослідження та досвіду зарубіжних країн)

В статті розглядаються окремі питання відсторонення державних службовців від роботи на базі проведеного соціологічного дослідження та досвіду окремих зарубіжних країн, зокрема, Російської Федерації, та визначаються шляхи подолання існуючих нормативних прогалин регламентації процедури застосування даного запобіжного заходу впливу на службовця з боку держави.

Ключові слова: відсторонення від роботи, соціологічне дослідження, державні службовці.

В статье рассматриваются отдельные вопросы отстранения государственных служащих от работы на основе проведенного социологического исследования и опыта отдельных зарубежных стран, в частности, Российской Федерации, и определяются пути преодоления существующих нормативных пробелов регламентации процедуры применения данной меры пресечения влияния на служащего со стороны государства.

Ключевые слова: *отстранение от работы, социологическое исследование, государственные служащие.*

The article deals with some issues of removal of civil servants to work on the basis of this study and practices of foreign countries, including the Russian Federation, and determined ways to overcome existing regulatory gaps regulate the procedure for applying this preventive measure impact on employee of the state.

Keywords: *suspension from work, sociological research, and government officials.*

Постановка проблеми. Правове регулювання трудових відносин в умовах реформування багатьох міністерств та відомств України здійснюється серед різноманітних суб'єктів, серед яких особливу роль відведено державним службовцям. Державні службовці є тією рушійною силою, на яку покладаються завдання щодо покращення взаємовідносин держави і особи, забезпечення пріоритету інтересів особи над державними інтересами, розширення можливостей для особи брати участь у державному управлінні тощо. Інакше кажучи, саме державні службовці забезпечують втілення у життя переважної більшості принципів демократичної, правової та соціально орієнтованої держави.

За час незалежності України було прийнято ряд важливих законодавчих та підзаконних нормативних актів, які заклали необхідний правовий фундамент для зазначеного інституту. Проте зробленого, на жаль, ще не достатньо для того, щоб державні службовці повною мірою виконували покладені на них завдання. Така ситуація пов'язана з рядом факторів, зокрема, недостатнім рівнем фахової підготовки державних службовців, відсутністю чіткої регламентації діяльності працівників. Діюча нормативна база, на сьогодні не здатна в повній мірі врегулювати порядок регулювання проходження служби державних службовців, зокрема, в частині правової регламентації відсторонення державних службовців від роботи.

Відсторонення від роботи в механізмі правового регулювання виконує, головним чином, попереджувальну функцію. Правова природа відсторонення від роботи, життєві обставини (мотиви, причини), що стали причиною відсторонення від роботи, а також можливі правові наслідки вимагають з'ясування особливостей його правового регулювання (визначення кола осіб і органів, які мають право вимагати відсторонення від роботи), а також підстав такого відсторонення.

Встановлюючи можливість і випадки відсторонення від роботи державних службовців трудове законодавство, насамперед, гарантує реалізацію й дію в часі права на працю й неможливість зміни в односторонньому порядку умов трудового договору. Регулююча роль останнього проявляється в конкретизації й відповідно індивідуалізації умов праці кожного працівника. Будучи юридичним фактом (актом), він породжує трудові правовідносини,

юридичним змістом яких є трудові права та обов'язки сторін.

Зміст права на працю дозволяє говорити про стабільність не лише трудового договору як форми реалізації права на працю, а й окремих його умов. У цьому зв'язку підлягають з'ясуванню межі можливостей роботодавця і їх реалізацій у випадку призупинення умов трудового договору таким правовим явищем, як відсторонення від роботи.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам, пов'язаним із відстороненням працівників від роботи присвячували свої публікації такі відомі вчені з трудового права, як О. Т. Барабаш, Н. Б. Болотіна, П. А. Бущенко, В. О. Ваганова, М. В. Венецька, Г. С. Гончарова, В. Я. Гоц, С. В. Дріжчана, В. В. Єрьоменко, В. В. Жернаков, П. І. Жигалкін, І. В. Зуб, Р. І. Кондратьєв, А. Р. Мацюк, П. Д. Пилипенко, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко та ін.

При цьому вивченню окремих проблем правової регламентації проходження державної служби торкалися провідні вчені- трудового права, адміністративного права, а також представники теорії права, державного управління – В. Б. Авер'янов, С. С. Алексєєв, О. Ф. Андрійко, Д. М. Бахрах, Ю. П. Битяк, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, В. В. Копейчиков, Н. П. Матюхіна, О. Ф. Скакун та ін., - однак, на рівні, проблема відсторонення державних службовців від роботи не досліджена у повному обсязі і потребує подальшого вивчення та апробації. Цим пояснюється актуальність визначення шляхів удосконалення правового регулювання відсторонення державних службовців від роботи шляхом емпіричного аналізу результатів проведеного соціологічного опитування.

Метою дослідження є вивчення думок населення та експертів (зокрема, представників органів державної влади та місцевого самоврядування) щодо їх ставлення до вирішення проблеми правової регламентації відсторонення державних службовців від роботи.

Відповідно до поставленої мети завданнями дослідження стали: 1) вивчення ставлення населення до правової регламентації проходження державної служби в Україні; 2) визначення підстав відсторонення державних службовців від роботи; 3) визначення шляхів удосконалення правової регламентації процедури відсторонення державних службовців від роботи за думками експертів та населення.

Об'єктом нашого дослідження стала населення як особа, яка безпосередньо пов'язана з реалізацією державної служби в Україні. Предметом дослідження стало вивчення відношення населення до відсторонення державних службовців від роботи. Генеральною гіпотезою дослідження є визначення підстав для відсторонення державних службовців від роботи. Гіпотезою-наслідком дослідження доведення необхідності оплати праці під час відсторонення державних службовців від роботи.

Виклад основного матеріалу. Під час підготовки дисертаційного дослідження з метою визначення населення та експертів щодо ефективності відсторонення державних службовців від роботи та пошуку шляхів її оптимізації було опитано 160 осіб.

В опитуванні взяли участь студенти вищих навчальних закладів Дніпропетровська – 8 % або 13 осіб (далі в дужках вказано загальну кількість опитаних), державні службовці – 28 % (45), підприємці – 12 % (19), пенсіонери – 8% (13), працівники органів внутрішніх справ – 16% (26), працівники суду та судді – 5% (8) і 4% (6) відповідно та деякі інші категорії осіб, визначені у Додатку А цієї дисертації.

З усіх опитаних, 43 % (67) становлять жінки і відповідно 57% (93) – чоловіки. До 23 років 24% (38), від 21 до 35 років 47% (75), від 36 до 50 років 22% (35), від 50 до до 60 років – 4% (6 осіб) і старше 60 років 3% (5).

В ході проведеного соціологічного опитування було з'ясовано, що абсолютна більшість респондентів визначає статус державних службовців як спеціальний (95% (152) респондентів), при цьому 98% (157) респондентів підкреслюють необхідність спеціального нормативно-правового регулювання проходження державної служби в Україні.

На запитання щодо розуміння правової категорії «відсторонення від роботи державних службовців» 76% (121) респондентів визначили як «запобіжний захід, що забезпечує законність проходження державної служби», 12% і 10% респондентів зазначили відповідно, що воно є «умовою, що забезпечує безпеку праці» або «гарантією реалізацією конституційних прав громадян (наприклад, у випадку відсторонення від посади особи, що ухиляється від медогляду)».

На запитання щодо визначення підстав для проведення відсторонення державних службовців від роботи думки респондентів розподілилися наступним чином (при чому необхідно зазначити, що респондентам пропонувалось обрати один або декілька варіантів відповіді): невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, перевищення держслужбовцем своїх повноважень, що призвело до людських жертв або заподіяло значної матеріальної чи моральної шкоди громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян – 65 % (104); недодержання законодавства про державну службу, про боротьбу з корупцією, порушення етики поведінки – 64% (102) у випадку звинувачення державного службовця у вчиненні злочину – 57 % (91); у разі не проходження або відмови від проходження профілактичного медичного огляду – 15% (23); у випадку появи на робочому місці державного службовця у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння – 14% (22); вимога самого держслужбовця зняти з нього безпідставні, на його думку, звинувачення або підозру – 12% (20); у випадку захворювання державного службовця на тяжке інфекційне захворювання на строк, встановлений законодавством – 8%(10); в усіх перерахованих випадках – 4% (6).

На необхідності проведення службового розслідування у зв'язку з відсторонення державних службовців від роботи наполягали 89% (143) опитаних, заперечували таку необхідність лише 4% (6) осіб, і вагалися відповісти – 6% (8) респондентів.

Таким, що заслуговує на впровадження є результат опитування щодо необхідності погодження з вищим органом державної влади наказу

(розпорядження) керівника органу державної влади про відсторонення державного службовця від роботи. Таку пропозицію підтримали 56% респондентів. Дійсно, такий подвійний контроль за законністю відсторонення державних службовців від роботи в окремих випадках є виправданим і захищає державних службовців від необґрунтованих рішень керівництва, зокрема, у випадку невідповідності службовій посаді, або через неналежне виконання службових обов'язків тощо.

Достатньо одностайними є у своїх відповідях респонденти, які визначили, що час, на який державний службовець відсторонюється від роботи повинен оплачуватися або за рахунок нарахування заробітної плати – 75% респондентів або 12 опитаних осіб (4% респондентів при цьому зазначили, що заробітна плата повинна бути середньомісячною), або за рахунок нарахувань державної допомоги – так вважають 80% опитаних осіб. Дійсно, незрозуміло, як особа, яку відсторонено від роботи, повинна забезпечувати собі нормальний рівень життя, за рахунок яких коштів? Так, частина 8 ст. 131 КПК РФ передбачає виплату щомісячного державної допомоги особам, відстороненим від роботи у розмірі 5 мінімальних розмірів оплати праці, що становить близько 23 тисяч рублів [1; 2].

Щодо частоти застосування такого запобіжного заходу гарантування законності проходження державної служби як відсторонення, то 62% опитаних зазначили, що їм відомі випадки застосування такого заходу. Із них 8% респондентів вказали, що їм відомі випадки відсторонення від роботи державних службовців через появу на робочому місці державного службовця у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, 12% зазначили, що їм відомі випадки відсторонення від роботи через захворювання державного службовця на тяжке інфекційне захворювання на строк, встановлений законодавством, 5% - через не проходження або відмови від проходження профілактичного медичного огляду. Практично в рівних відсотках респонденти зазначали, що знають про відсторонення державних службовців від роботи через невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, перевищення держслужбовцем своїх повноважень, що призвело до людських жертв або заподіяло значної матеріальної чи моральної шкоди громадянинові, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян (32%), звинувачення державного службовця у вчиненні злочину (23%) і недодержання законодавства про державну службу, про боротьбу з корупцією, порушення етики поведінки (27%).

Висновки. Отже, найбільш розповсюдженою підставою для відсторонення державних службовців від роботи є за думкою респондентів невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, перевищення держслужбовцем своїх повноважень, що призвело до людських жертв або заподіяло значної матеріальної чи моральної шкоди громадянинові, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян. Як підсумок проведеного нами соціологічного опитування, потрібно зазначити, що на сьогоднішній час необхідно прийняти внести зміни до Кодексу Законів про працю України та Закону України «Про державну службу», які

визначать на законодавчому рівні підстави для відсторонення державних службовців від роботи і гарантують їм реалізацію їх права на працю.

Зокрема, нами розроблено такий законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» (щодо правової регламентації відсторонення державних службовців від роботи)» у такій редакції:

«Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

І. Внести зміни до Закону України «Про державну службу» (Відомості Верховної Ради України, 2012, № 26, ст.273):

1. Розділ IV «Вступ на державну службу та проходження державної служби» доповнити главою 4-1 «Відсторонення державних службовців від виконання посадових обов'язків», до якого включити наступні статті такого змісту:

1) статтею 36-1 у такій редакції:

«Відсторонення державного службовця від виконання посадових обов'язків Державний службовець може бути відсторонений від виконання посадових обов'язків у порядку, передбаченому статтею 46 Кодексу України про працю, або на підставі обставин, визначених статтею 36-2 цього Закону».

2) статтею 36-2 у такій редакції:

«Підстави відсторонення державних службовців від виконання посадових обов'язків.

Загальні підстави відсторонення державних службовців від роботи визначені у статті 46 Кодексу законів про працю.

Державні службовці також відстороняються від роботи (спеціальні підстави):

1) у випадку призупинення дії на строк до двох місяців спеціального права державного службовця (ліцензії, права на управління транспортним засобом, права на носіння зброї, іншого спеціального права) відповідно до законодавства України, якщо це спричиняє неможливість виконання державним службовцем обов'язків за трудовим договором (контрактом) і якщо неможливо перевести працівника за його письмової згоди на іншу наявну в роботодавця роботу (як вакантну посаду або роботу, котра відповідає кваліфікації працівника, так і вакантну нижчестоящу посаду), що працівник може виконувати з урахуванням його стану здоров'я. При цьому роботодавець зобов'язаний запропонувати працівникові всі вакансії, котрі відповідають зазначеним вимогам, наявні в нього в даній місцевості. Пропонувати вакансії в інших місцевостях роботодавець зобов'язаний, якщо це передбачено колективним договором, угодами, трудовим договором; на вимогу органів або посадових осіб, уповноважених законодавством України;

2) у разі не проходження у встановленому порядку обов'язкового медичного огляду (обстеження), а також психіатричного огляду при здійсненні діяльності, пов'язаної з джерелом підвищеної небезпеки, з впливом шкідливих речовин і несприятливих виробничих факторів, а також при роботі в умовах підвищеної небезпек, у випадках передбачених цим Кодексом чи іншими законодавчими актами;

3) невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, перевищення державним службовцем своїх повноважень, що призвело до людських жертв або заподіяло значної матеріальної чи моральної шкоди громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян;

4) недодержання законодавства про державну службу, про боротьбу з корупцією, порушення етики поведінки;

5) вимога самого державного службовця зняти з нього безпідставні звинувачення або підозру;

б) інших підстав, прямо передбачених виключно Законами України»;

3) статтею 36-3 у такій редакції:

«Порядок відсторонення державних службовців від роботи

Державний службовець може бути відсторонений від виконання посадових обов'язків на час проведення службового розслідування із збереженням середньої заробітної плати.

Тривалість такого відсторонення не може перевищувати часу проведення службового розслідування.

У період відсторонення від виконання посадових обов'язків державний службовець повинен дотримуватися правил внутрішнього службового розпорядку, в тому числі щодо робочого часу, та сприяти проведенню службового розслідування»;

4) виключити статтю 56.

II. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування».

Бібліографічні посилання

1. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации / Государственная Дума Российской Федерации. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>

2. Минимальный размер оплаты труда в Российской Федерации - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=15189>.

Надійшла до редакції 13.12.2012

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Т.П. Мінка

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Обґрунтовано, що критерієм розмежування кримінальних правопорушень від адміністративних має стати ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, адміністративне правопорушення, критерій розмежування, суспільна небезпека.

Обосновано, что критерием разграничения уголовных преступлений от административных должен стать степень общественной опасности совершенного деяния.

Ключевые слова: уголовное преступление, уголовный проступок, административное правонарушение, критерий разграничения, общественная опасность.

It is proved that the criterion for separation of administrative criminal offenses should be a degree of public danger of the offense.

Keywords: criminal offense, criminal offense, misdemeanor, separation criterion, the social danger.

Постановка проблеми. Значною подією для нашої держави стало запровадження нового Кримінального процесуального кодексу України, який набрав чинності з 19.11.2012 р. Відповідно до його положень, у кримінальне процесуальне законодавство України введено ряд нових інститутів. Зокрема, впроваджено «кримінальні правопорушення» (які поділяються на злочини та кримінальні проступки), ліквідовано стадію порушення кримінальної справи та інститут повернення кримінальної справи на додаткове розслідування; введено новий суб'єкт кримінального провадження – «слідчий суддя»; запроваджено дистанційне досудове розслідування тощо.

Новим Кримінальним процесуальним кодексом України запроваджено новий інститут матеріального кримінального права – кримінальне правопорушення, складовою якого є кримінальний проступок. У зв'язку з цим виникає проблема розподілу кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки, з одного боку, а з іншого – розмежу-

вання кримінальних правопорушень від адміністративних.

Зараз існує декілька окремих підходів до вирішення цієї проблеми. У першому випадку пропонується кримінальні правопорушення розмежувати за ознаками санкцій, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України або за матеріальними ознаками цих діянь (злочини являють собою суспільно небезпечні діяння, тоді як кримінальні проступки є суспільно шкідливими). Так, автори проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» (№ 10126 від 28.02.2012 р.) вважають, що кримінальний проступок не повинен тягти кримінального покарання у вигляді обмеження та позбавлення волі [1]. На думку В. Куца, кримінальний проступок не повинен тягти кримінального покарання. Зараз передбачено лише дві форми кримінальної відповідальності – покарання або звільнення від нього. У контексті впровадження кримінального проступку потрібно запроваджувати нову форму кримінальної відповідальності – кримінальне стягнення [2]. П. Фріс вважає, що «основа для їх диференціації (злочинів та кримінальних проступків) перебуває у сфері матеріальної ознаки цих діянь. Злочини являють собою суспільно небезпечні діяння, тоді як кримінальні проступки (провини) такими визнати не можна! Вони є суспільно шкідливими» [3].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема розмежування кримінальних правопорушень від адміністративних перейшла від радянської правової доктрини, але в сьогоднішніх умовах набула іншого значення. Так, зокрема цю проблему досліджували такі вчені, як В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, Л.В. Багрій-Шахматов, І. П. Голосніченко, Є. В. Додін, Р. А. Калюжний, С. В. Ківалов, В.К. Колпаков, Л. В. Коваль, Т. О. Коломоєць, А.Т. Комзюк, М. Й. Коржанський, В.І. Олефір, О.Д. Соловійов, М.М. Становський, В.М. Трубніков та ін.

Виклад основного матеріалу. Не можна не звернути увагу на те, що поняття адміністративного проступку пов'язане з трансформаційними процесами у сфері кримінального права – поступовим виділенням із кримінальних правопорушень (злочинів) особливої групи діянь, які кваліфікувались як малозначущі проступки або кримінальні проступки. Таким чином, проступки (малозначні злочини) за своєю правовою природою є діяннями кримінального характеру, але історично отримують назву адміністративних проступків (деліктів), як такі, що були підвідомчі органам адміністративної влади. Правопорушення, що сьогодні в теорії, на практиці й у законодавстві розуміються як адміністративні правопорушення, у теорії, на практиці й у законодавстві дореволюційної Росії розумілися як маловажні злочини або проступки (поліцейські проступки, делікти) [4, с. 147].

Критерії розмежування злочинів і адміністративних правопорушень розглядалися з позицій застосування санкцій, статусу суб'єктів юрисдикції, суб'єктів, які встановлювали заборони, визначення галузевої належності адміністративної відповідальності, а також відмежування проступків

від злочинів за матеріальними ознаками цих діянь. Загально визнаними критеріями розмежування злочинів від адміністративних правопорушень представниками вітчизняної кримінально-правової та адміністративно-правової науки стала ступінь суспільної небезпеки.

Цікавою є практика Європейського суду з прав людини у справах «про кримінальне обвинувачення», згідно з якою Європейський суд застосовує такі критерії для визначення обвинувачення кримінальним: перший – критерій національного права; другий – коло адресатів; третій – правових наслідків для адресата.

Перший критерій виступає базовим. Європейський суд аналізує, чи підпадає дане протиправне діяння під ознаки злочину відповідно до національних норм кримінального права. Однак цей критерій відіграє досить незначну роль у контексті застосування гарантії справедливого судового розгляду, бо держава могла б уникати виконання вимог ст. 6 Конвенції шляхом декриміналізації злочинів. Наступним критерієм є дія норми, якою встановлюється відповідальність за колом осіб. Якщо відповідальність поширюється на невизначене коло осіб, правопорушення підлягає кваліфікації як кримінальне. Третій критерій полягає в оцінці характеру та суворості покарання за його вчинення. Відповідно до загального правила, у випадку, якщо елемент покарання наявний, а передбачені санкції є достатньо суворими, скоєне правопорушення має природу кримінального злочину. І його судовий розгляд має відповідати ознаці справедливості, згідно зі ст. 6 Конвенції. Зокрема, до сфери кримінального права була віднесена справа про порушення військової дисципліни, де максимальним покаранням було 5 діб суворого арешту за порушення військової дисципліни (див. рішення у справі «Еггс проти Швейцарії»). Наведені вище критерії є альтернативними, а їх застосування має бути послідовним – відповідність хоча б одному з них зумовлює кримінальний характер обвинувачення (див. рішення у справі «Лутц проти Німеччини») [5].

Конвенція не забороняє державам проводити розмежування у внутрішньому законодавстві між кримінальним і адміністративним правопорушеннями, хоча Європейський суд у справі «Лутц проти Німеччини» наголошував, що в деяких державах обвинувачення особи у вчиненні адміністративного проступку треба визнавати кримінальним ((див. рішення у справі «Отцюрк проти Німеччини»). [5]. Враховуючи такі критерії, як характер правопорушення та суворість покарання за нього, можна навести приклади дисциплінарних справ, які належать до сфери кримінального права: справа про військову дисципліну, в якій особі загрожувало позбавлення волі в дисциплінарному підрозділі протягом декількох місяців; справа, що стосується заволодіння та нанесення тяжких тілесних ушкоджень охоронцю засудженим, в якій обвинуваченому загрожувало скасування значного скорочення строку відбування покарання [6].

З урахуванням положень Концепції реформування кримінальної юстиції та відповідної практики Європейського суду з прав людини у «справах про кримінальне обвинувачення», розробники проекту Закону

України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» виходили з того, що критеріями для визнання адміністративних правопорушень кримінальними проступками будуть: ступінь небезпеки для суспільних відносин, вид стягнення. Стягненнями, які свідчать про кримінально-правовий характер проступків, стануть: конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім предметом, та грошей, одержаних внаслідок вчинення проступку, а також майна, нажитого шляхом використання майна, одержаного внаслідок вчинення проступку; громадські роботи; короткостроковий арешт [5].

Виходячи з практики Європейського суду з прав людини, сьогодні до кримінального обвинувачення можуть бути віднесені всі адміністративні правопорушення, стягнення яких передбачає адміністративний арешт. У справі «Гурепка проти України» особу було притягнуто до адміністративної відповідальності за ст. 185-3 КУпАП і застосовано санкцію у вигляді адміністративного арешту [7]. Однак Європейський суд у рішенні у справі «Гурепка проти України» з огляду на свою усталену прецедентну практику визнав, що в силу суворості санкції дана справа по суті є кримінальною, а адміністративне покарання фактично мало кримінальний характер з усіма гарантіями ст. 6 Конвенції, та, відповідно, й статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції (див. рішення у справі «Єнгель проти Нідерландів», «Отцюрк проти Німеччини», «Ескоубет проти Бельгії») [5].

Заслуговує на увагу позиція О. Бондарчука, який пише, що «більш надійним орієнтиром повинна стати наявність/відсутність адміністративних правил. Це встановлені законом правила поведінки у відносинах особи з органом публічної адміністрації. Адміністративним проступком може вважатися тільки те діяння фізичної чи юридичної особи, яке порушує існуюче адміністративне правило. Побіжний аналіз положень чинного КУАП засвідчує, що в ньому присутні близько півсотні складів, які не стосуються жодних таких правил (наприклад, статті 44, 46, 47–51-2, 65, 66, 69, 72–76, 85-1, 89, 103-2, 104, 106-2, 121-1, 139, 148, 148-3, 151, 173–173-2, 176, 177, 178–180, 181-1, 184, 185-3–185-7, 185-11, 185-12, 199, 200, 211-3). В цьому випадку норми адміністративного права виконують невластиві для них функції запровадження заборон, хоча це є виключною прерогативою кримінального права. Саме кримінально-правові норми за своїм змістом встановлюють заборони на вбивство, крадіжку, обман тощо. Користуючись теоретико-правовою термінологією, слід зазначити, що деліктна частина адміністративного права повинна забезпечувати охорону тільки регулятивних адміністративних приписів. І радянський, і нинішній законодавець цієї логіки не дотримувався. Тому адміністративні деліктні приписи обслуговували не тільки адміністративне право. Подібні системні зміни призведуть до суттєвого очищення адміністративного права від невластивих для нього елементів і стануть першим кроком для того, щоб називати речі своїми іменами: порушення адміністративних правил адміністративними проступками, а порушення кримінальних

заборон – кримінальними правопорушеннями [8].

Щодо такого висновку існують певні зауваження. Так, перетворення окремих адміністративних проступків у злочини може призвести до «криміналізації» населення, хоча засудження особи, як пропонується у відповідних проектах, не матиме наслідком судимості. З іншого боку, виникає питання: а яким чином буде здійснюватися кримінальне провадження з розгляду справ про кримінальні проступки?

На нашу думку, інститут кримінального проступку сьогодні має невизначену правову природу і його впровадження потребує реформування не тільки законодавства про кримінальну відповідальність, але й перегляду положень Кодексу України про адміністративні правопорушення. В царині кримінального законодавства потрібно прийняти зміни до Кримінального кодексу України щодо визначення терміна «кримінальний проступок», а вже після цього потрібно змінювати й Кодекс України про адміністративні правопорушення. На наше переконання, диференціація кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки має відбуватися залежно від санкції, яка передбачена за вчинення кримінального правопорушення: що не пов'язане з обмеженням чи позбавленням волі – є кримінальним проступком, а все те, що пов'язане із застосуванням позбавлення волі – злочином.

З іншого боку, запровадження інституту кримінальних проступків передбачає й перегляд всіх ознак складів злочину, кримінального проступку та адміністративного правопорушення. Якщо характеристика складу злочину й кримінального проступку ідентична, то в чому полягає відмінність між ними? Між кримінальним проступком та адміністративним правопорушенням? На нашу думку, цим критерієм є суспільна небезпека. Саме ступінь суспільної небезпеки має бути критерієм розмежування: 1) злочину та кримінального правопорушення; 2) кримінальних правопорушень від адміністративних. Саме залежно від ступеня суспільної небезпеки можна говорити: 1) про злочини – як правопорушення високого ступеня суспільної небезпеки. При цьому слід враховувати такі елементи суспільної небезпеки, як повторність, обсяги заподіяної шкоди тощо); 2) кримінальні проступки – як правопорушення підвищеного ступеня суспільної небезпеки; 3) адміністративні правопорушення – як правопорушення незначної суспільної небезпеки (суспільно шкідливі).

Висновки. На нашу думку саме ступінь суспільної небезпеки має стати критерієм розмежування кримінальних правопорушень від адміністративних, залежно від якої у межах кримінальних правопорушень за вчинення злочину передбачити більш жорсткі покарання, які пов'язані з обмеженням чи позбавленням волі.

Бібліографічні посилання

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=42706
2. Кримінальний проступок – нова правова реалія. Ч. 3 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : http://www.yuricom.com/ua/analytical_information/?id=11843

3. Кримінальний проступок – нова правова реалія. Ч. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.yuricom.com/ua/analytical_information/?id=11843

4. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія. – К., 2004.

5. Толочко О. Кримінальне обвинувачення в контексті статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2553>

6. Андрусенко В.В. Конвенція про захист прав і основних свобод людини і кримінальний процес. – Режим доступу : <http://www.judges.org.ua/seminar21-4.htm>

7. Справа Гурепка проти України. Заява №38789/04. Рішення Європейського суду з прав людини від 08.04.2010 р. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.7146.0>

8. Банчук О. До питання про критерії розмежування адміністративних правопорушень і злочинів // Юридичний вісник. – 2009. – № 47. – Режим доступу : <http://www.pravo.org.ua/index.php/2011-07-05-15-26-55/2011-07-22-11-16-35/373-2011-07-28-09-22-39>.

Надійшла до редакції 31.10.2012

В.В. Доненко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

НОВІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Досліджено нові форми соціальної активності у сфері публічного адміністрування безпеки дорожнього руху як важливі чинники у конструюванні демократичної моделі відносин влади та громадянина.

Ключові слова: *дорожній рух, безпека дорожнього руху, публічне адміністрування, соціальна активність, влада, громадянин.*

Рассмотрены новые формы социальной активности в сфере публичного администрирования безопасности дорожного движения как важные составляющие в конструировании демократической модели в отношениях власти и гражданина.

Ключевые слова: *дорожное движение, безопасность дорожного движения, публичное администрирование, социальная активность, власть, гражданин.*

Some new forms of social activity in the field of public administration of road safety as important components in the construction of a democratic model in power relations and citizen are considered.

Keywords: *traffic, road safety, public administration, social activity, authority, citizen.*

Постановка проблеми. Існуючий стан безпеки дорожнього руху засвідчує актуальність цієї проблематики в наукових колах та серед практиків, а також потребу суспільства в подібних дослідженнях для досягнення очікуваних результатів у цій сфері. Особливе місце у розв'язанні цієї проблеми належить правовим наукам, зокрема адмініст-

ративному праву. З огляду на розпочатий в Україні черговий етап адміністративної реформи, оновлення змісту сучасної доктрини українського адміністративного права, постає наукове завдання у вирішенні проблеми безпеки дорожнього руху на принципово нових засадах, окреслених доктриною адміністративного права, європейським вектором розвитку держави, через формування моделі публічного адміністрування безпеки дорожнього руху в Україні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Сучасний стан проведених у країні досліджень у сфері безпеки дорожнього руху фахівцями різних галузей наукових знань за часи незалежності України створив необхідний базис для подальшого наукового пошуку. Так, з моменту здобуття Україною незалежності такі дисертаційні роботи виконали С.В. Бабанін, І.В. Бригадир, В.В. Бондар, Б.Ю. Бурбело, М.Ю. Веселов, А.В. Гаркуша, Г.В. Галімішина, Т.М. Гапотченко, С.В. Гізимчук, Г.К. Голубєва, Т.О. Гуржій, С.М. Гусаров, В.С. Гуславський, Д.С. Денисюк, Є.В. Довженко, О.В. Домашенко, М.М. Долгополова, В.В. Доненко, В.В. Донський, В.В. Єгупенко, В.В. Ємельяненко, В.А. Звіряка, Ю.Ф. Іванов, М.П. Климчик, С.А. Комісаров, В.М. Лозовий, П.П. Луцюк, П.С. Луцюк, Я.В. Матвійчук, М.А. Микитюк, Р.І. Михайлов, В.А. Мисливий, О.Л. Міленін, О.М. Мойсюк, В.Ф. Муцко, В.В. Новиков, Ю.В. Пирожкова, А.М. Подоляка, В.Й. Развадовський, А.Є. Рубан, О.Ю. Салманова, Л.Я. Свистун, М.М. Стоцька, О.В. Філіпенко, Я.І. Хом'як, Є.В. Циба, І.І. Швидкий, В.М. Шудріков. Проблема технічного забезпечення безпеки дорожнього руху було присвячено низку досліджень, які здійснили, зокрема: О.В. Берест, О.І. Булах, О.А. Ветрогон, І.І. Галак, О.М. Дудніков, Н.М. Дуднікова, О.О. Загоруй, С.В. Каракай, М.П. Климчук, Н.І. Кожуховська, І.Л. Кужильний, В.В. Кодрюкова, І.А. Мармур, М.А. Микитюк, О.В. Приймаченко, А.Є. Рубан, Л.І. Сопільняк, О.В. Толок, І.К. Шаша.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан становлення оновленої доктрини вітчизняного адміністративного права вимагає докладання зусиль до творчого перегляду застарілих теоретичних стереотипів і догм стосовно фундаментальних понять та інститутів адміністративно-правової науки. Поставлене завдання має вирішуватися паралельно з розвитком доктрини українського адміністративного права, бути виразом практичної реалізації надбань теорії, відбуватися в усіх сферах публічного адміністрування, за умов відповідної політичної волі у поступовому запровадженні досвіду діяльності публічної адміністрації країн Європи. Для цього необхідно змістити акцент у проведенні досліджень у сфері безпеки дорожнього руху. Не применшуючи значення проведених досліджень, слід констатувати існування в них наслідків радянського адміністративного права, в основу якого було покладено інтерес перш за все держави, на чому переважно і зосереджено увагу при проведенні дисертаційних досліджень у минулому.

Спадщина В.Б. Авер'янова, яку необхідно не тільки використовувати та продовжувати окреслений визначним вченим шлях до запровадження реального людиноцентризму, спонукає нас до активізації наукових досліджень, запровадження новітніх підходів до вирішення проблем сучасності.

Тому подальша трансформація управлінських відносин, що триває в державі, поступово збагачує зміст діяльності відповідних органів щодо впорядкування відносин у сфері безпеки дорожнього руху і вимагає їх переорієнтації на пріоритетність всебічної реалізації захисту прав і свобод людини. Соціальною реалізацією функції права, втіленням його у суспільне буття має стати розробка нової парадигми у сфері безпеки дорожнього руху.

Комплексний характер проблеми забезпечення безпеки дорожнього руху потребує її розгляду у взаємозв'язку з іншими галузями права на підставі онтологічних і гносеологічних властивостей. Теоретично-правовий аналіз правової природи, сутності і змісту формування публічних засад забезпечення безпеки дорожнього руху має спиратися на методологічний фундамент теоретичних здобутків учених, які досліджували та продовжують досліджувати складові цих відносин.

Розуміння того, що вітчизняне адміністративне право перетворюється з права державного управління на галузь, що визначає перш за все права та обов'язки публічної адміністрації щодо суб'єктів громадянського суспільства, а наукове осмислення і подальша розробка теорії публічної адміністрації є одним із магістральних напрямків доктринального його оновлення, трансформації у сучасну галузь європейського змісту, дозволяє запропонувати підходи до нового етапу адміністративно-правових досліджень у вітчизняному праві.

Просторове переміщення людей і вантажу – це потреба, без задоволення якої неможливе соціально-економічне життя і на обслуговування носіїв якої спрямований дорожній рух. Розвиток науки створює нові види транспорту – з одного боку, а з іншого – невпинний розвиток існуючих транспортних засобів породжує інші проблеми та протиріччя, які потребують вирішення. З огляду на це слід звернутися до міжнародного досвіду забезпечення безпеки дорожнього руху, який спирається перш за все на визначення інтересів особи у цьому процесі, їх забезпечення державою, розвиток різних форм соціальної активності громадян у сфері безпеки дорожнього руху, сформовані відносини публічного адміністрування безпеки дорожнього руху, відповідну систему публічного адміністрування, чітку систему планування та програмування у досягненні поставленої мети.

Вирішення поставленого завдання має враховувати такі основні фактори впливу на існуючу систему адміністративно-правового регулювання безпеки дорожнього руху, як формування публічної адміністрації, необхідність відповідного розвитку адміністративного права, розвиток юридичної освіти, навчальної дисципліни «адміністративне право», формування нової категорії правників, націлених на запровадження людиноцентристської ідеології у відносинах держави та людини у практичній площині.

Вирішення проблем у нормативному забезпеченні публічного адмі-

ністрування безпеки дорожнього руху має на меті також позбавлення у правовому полі залишків радянського права, радянської правової ідеології. Розвиток має бути поступовим, узгодженим з іншими сферами публічного адміністрування, бути втіленням оновлених положень Концепції адміністративного права.

У зв'язку з цим хочемо наголосити на пробудженні нових форм соціальної активності громадян, що потребує першочергового осмислення, всебічної підтримки та необхідного наукового обґрунтування.

Подальший розвиток «людиноцентристської» ідеології у відносинах держави та громадянина має спиратися, з одного боку, на активну позицію громадян, відповідний рівень їх соціальної активності, а з іншого – на забезпеченні державою в особі відповідних владних структур умов для її реалізації громадянами, громадськими об'єднаннями тощо. З цього приводу хотілося б звернути увагу на окремі аспекти громадської активності у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Без будь-якого перебільшення можна констатувати, що ця сфера стосується всіх громадян незалежно від віку, статі, стану здоров'я, наявності посвідчення водія або автотранспортного засобу. Так, немовля, яке перевозять з полового будинку, вже є учасником дорожнього руху – пасажиром. Населення перебуває в абсолютній залежності від автомобільного транспорту, вплив на економіку держави є більш ніж наочним: незначне подорожчання пального впливає на ціни, тарифи, послуги тощо.

Саме тому нові прояви соціальної активності громадян знаходять себе у сфері безпеки дорожнього руху. Треба віддати належне, що активність громадян у цій сфері завжди перебуває на досить високому рівні. Зокрема, це створення різних громадських організацій на кшталт «Спілка автомобілістів України», створення клубів шанувальників різноманітних марок автомобілів «Сеат-клуб», «Ауді-клуб», «Шкода-клуб» тощо.

Наприклад, у Дніпропетровську існує неформальна громадська організація, члени якої яскравою фарбою роблять помітки на проїзній частині в місцях значного пошкодження дорожнього полотна, відсутності люків та зливних решіток тощо. З одного боку, вони таким діями інформують водіїв, тим самим попереджаючи можливі дорожньо-транспортні пригоди, а з іншого – звертають увагу публічної адміністрації на негаразди у дорожньому господарстві.

Втім, особливого наголосу в останні роки набули явища, пов'язані з використанням у соціальних мережах, Інтернет-ресурсах даних з відеореєстраторів, мобільних телефонів, фотокамер тощо. Застосування їх є найрізноманітним, його умовно можна систематизувати на: 1) фіксацію порушень ПДР, ДТП тощо; 2) фіксацію дій працівників Державтоінспекції у спілкуванні з водіями транспортних засобів тощо.

Щодо першої позиції слід зазначити, що фіксація дорожньо-транспортних подій на місці їх скоєння (з подальшим розміщенням їх у соціальних мережах) в абсолютній більшості випадків здійснюється очевидцями та свідками події і має надійну доказову базу у розгляді фа-

кту ДТП та прийнятті відповідного процесуального рішення, а з іншого боку – вимагає від влади об'єктивного та неупередженого розгляду справи, яка набула публічного наголосу через перегляд цієї події сотнями тисяч та навіть мільйонами користувачами Інтернету. На практиці це призводить до випадків, коли не вдається уникнути відповідальності окремим «мажорам», високопосадовцям, постаті яких досить відомі в усій Україні. Тим самим, таку форму соціальної активності громадян ми можемо розглядати як нову форму громадського контролю, важливий елемент у відносинах держави і громадянина.

На тлі такої активності громадян створюються громадські організації, на кшталт «Дорожнього контролю», що має відповідний сайт з однойменною назвою та чиї активісти проводять фіксацію дорожньо-транспортних пригод, дій працівників Державтоінспекції з подальшим розміщенням її в соціальних мережах. Не всі відзняті сюжети є беззаперечним фактом порушень, в усіх випадках проводяться відповідні перевірки, надається відповідна оцінка. Окремі мають навіть провокаційний характер. Втім, Державтоінспекція довгий час не могла зорієнтувати свій особовий склад на намагання громадян зняти їх на відео, про що можуть свідчити численні конфлікти між працівниками ДПС та громадянами, які намагалися зняти їх на відео.

У серпні 2012 року Державтоінспекцією було видано інструктивний лист, в якому роз'яснювалася, з посиланнями на різні норми, навіть Конституцію України, незаконність дій з відеофіксації дій працівників Державтоінспекції. Зазначений крок Державтоінспекції викликав хвилю негативних емоцій як водіїв, так і фахівців, політиків, юристів тощо. Буквально за добу стала зрозумілою неспроможність не тільки Державтоінспекції усвідомити сутність партнерських відносин у сьогodнішніх реаліях на рівні правосвідомості та соціальної активності громадян, але і захищатися від відеофіксації через видання сумнівних інструкцій з пропозиціями притягувати осіб, які здійснюють фотографування, до відповідальності. У результаті це рішення було поспішно скасовано. Проте резонанс набув такого розголосу, що Прем'єр-міністр на засіданні Кабінету Міністрів був вимушений давати свої роз'яснення щодо відеозйомки: «Люди незадоволені заявами нібито про заборону фіксувати на відео дії працівників Державтоінспекції. Не може бути в принципі такої заборони, навпаки, законом слід зрівняти фіксацію порушень, як водіями, так і представниками закону. Давайте в цьому питанні поставимо крапку». На його думку, всі рішення Кабміну повинні буди узгоджені з громадськістю, експертами та європейською практикою: «Слід продумати створення громадської ради з питань безпеки дорожнього руху та правопорядку на автошляхах при Кабінеті Міністрів як постійного консультативного органу».

Саме тому в Україні необхідно на законодавчому рівні зрівняти фіксацію порушень на дорогах водіями та представниками закону.

Питання правомірності застосування засобів відеофіксації розглядалися на конференції в офісі уповноваженого з прав людини Верховної Ра-

ди України 7 вересня 2012 р., організованій Асоціацією українських спостерігачів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів, серед основних напрямів роботи якої – розвиток механізмів громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів України за участю представників "Дорожнього контролю", представників МВС та Державтоінспекції. Було прийнято рішення про створення робочої групи з представників МВС та неурядових громадських організацій для розробки нормативно-правового документа, який врегулює відносини у цій сфері.

Втім, проблема полягає не тільки у прийнятті відповідного рішення, а й у тому, як ці відносини мають у подальшому розвиватися, особливо у правовому полі. Ця ініціатива громадян має бути підтримана державою на законодавчому рівні, з чіткою регламентацією дій щодо відеозйомки як з боку громадян, так і з боку працівників Державтоінспекції. Ці питання настільки складні, особливо щодо їх правомірності, що навіть рішення Конституційного Суду стосовно відеофіксації не змогли повною мірою вирішити питання у цих правовідносинах (справа за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень ст. 263 КУпАП та п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України "Про міліцію" (справа про строки адміністративного затримання); справа № 1-28/2011 від 11 жовтня 2011 р. № 10-рп/2011; справа за конституційним зверненням громадянина А.О. Багінського щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 14-1 КУпАП (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху); справа № 1-34/2010 від 22 грудня 2010 р. № 23-рп/2010).

Розвиток зазначених форм соціальної активності слід визнати результатом підвищення правосвідомості громадян, їх активної життєвої позиції, намаганням змінити складну ситуацію у сфері безпеки дорожнього руху. Старі, радянські форми активності громадян, якщо й існують, то більше на паперах і, що особливо прикро, в наукових публікаціях, захищених дисертаціях з проблем безпеки дорожнього руху. Безумовно, інститут позаштатних, добровільних помічників тощо має бути переглянуто з позицій сьогодення, формування публічного адміністрування в цілому у владній діяльності держави та публічного адмініструванні безпеки дорожнього руху зокрема. У Радянському Союзі було напрацьовано позитивну практику, за якої особи, які отримувати посвідчення водія, мали відпрацювати спільно з працівниками ДАІ патрулювання на автошляхах. Здебільшого вони здійснювали контроль за пішоходами при переході проїзної частини вулиць. Зараз така практика відсутня взагалі, нормативно не закріплена, хоча потреба в цьому більш ніж наочна. Працівники ДАІ не в змозі навести лад, тільки спільними зусиллями можна не лише покращити за допомогою спільного патрулювання хоча б ситуацію з порушеннями пішоходів (за даними ДАІ МВС України, тільки за 9 місяців 2012 р. пішоходами вчинено 12 470 тис порушень правил дорожнього руху, за участю пішоходів скоєно 660 ДТП, 78 осіб загинуло, з вини пішоходів вчинено 299 ДТП, 46 осіб загинуло; з вини нетверезих водіїв скоєно 33 ДТП, 6 осіб загинуло [1]), а створити ат-

мосферу взаємної відповідальності за безпеку дорожнього руху, лібералізувати відносини між Державтоінспекцією та населенням, закласти основи для впровадження відносин публічного адміністрування в цій сфері європейського гатунку. Такий захід, як відпрацювання певної кількості годин з охорони правопорядку на автошляхах, слід розглянути у ролі можливого додаткового стягнення при накладенні покарання безпеки дорожнього руху, а може, і як альтернативу адміністративному покаранню.

Зазначене є завданням сьогодення з поетапною довготривалою його реалізацією. Справа публічного адміністрування безпеки дорожнього руху має стати справою не тільки Державтоінспекції (а її роль як основного органу в координації діяльності з безпеки дорожнього руху має бути кардинально змінена), а усього суспільства. Громадяни повинні вбачати у працівнику Державтоінспекції (як і в будь-якому працівнику міліції/поліції) уособлення захисту, допомоги та підтримки в життєвій ситуації на автошляху. Примусова складова в діяльності цих органів залишатиметься, але її обсяги, порядок реалізації має бути чітко визначений на законодавчому рівні, доступний для ознайомлення всім бажаючим, набувати принципово нового змісту – забезпечити права громадян через застосування відповідних адекватних заходів впливу до осіб, які порушують правила дорожнього руху, і тим забезпечити їх права інших громадян. Побудова партнерських відносин громадян з Державтоінспекцією за роки незалежності пройшла декілька спроб, всі вони, на нашу думку, не знайшли належної реалізації. Державтоінспекція видавала та продовжує видавати безліч відомчих нормативних актів, в яких регламентує роботу своїх працівників у відносинах з громадянами.

Втім, сутність публічного адміністрування полягає в активізації саме громадянської активності через передачу окремих повноважень громадським організаціям, окремим громадянам, звужуючи цим традиційне розуміння радянського державного управління.

Як зазначає Р. Мельник, існуючий ще за радянських часів термін «державне управління» не об'єднує у собі всі прояви управлінської діяльності, нині охоплюючи лише ті напрями державної діяльності, які не можуть бути передані на виконання органам місцевого самоврядування або інститутам громадського суспільства. Європа прагне переходити від управління державними процесами до їх саморегуляції. Європейські вчені намагаються створити концепцію виключно державних функцій, зміст якої полягає у тому, що сучасна держава має за собою залишити обмежене, обумовлене потребами національної безпеки, коло функцій, передавши решту їх на виконання чи реалізацію недержавним утворенням [2, с. 307].

Саме такі процеси мають відбуватися у сфері безпеки дорожнього руху. Намагання врегулювати відносини з громадянами виключно нормативною реалізацією цих відносин, тим більше тільки власне своєї діяльності, відповідає радянській традиції її вирішення та аж ніяк не може набути позитивного розвитку в новій державі, принципово інших відносинах, прагненнях розвитку європейських стандартів. Необхідно розвивати партнерські

відносини обопільно, залучаючи громадян до участі в забезпеченні безпеки дорожнього руху через підтримку позитивних форм їх соціальної активності, пропозиціями з боку держави з розширення цих форм через передачу повноважень громадянам, їх громадським утворенням.

Як зазначає С. Денисюк, розвиток громадського контролю потребує посилення нормативно-правових важелів участі громадськості в контролі за сферою безпеки дорожнього руху через внесення змін до Закону України «Про демократичний цивільний контроль над військовою організацією та правоохоронними органами» та прийняття окремого Закону «Про громадський контроль» [3].

Процеси соціальної активності громадян постають важливими чинниками у розвитку публічного адміністрування в Україні, закріпленні демократичної моделі відносин влади та громадянина, сприяють формуванню демократичної моделі політичної системи «європейського зразка, яка має повністю забезпечувати принципи дотримання прав і свобод людини та громадянина, народовладдя, верховенства права, ефективного державного управління» [4].

Бібліографічні посилання

1. Офіційний сайт Державтоінспекції МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gai.gov.ua.
2. Мельник Р. С. Система адміністративного права України : монографія / Р. С. Мельник. – Х., 2010.
3. Денисюк С. Сфера забезпечення безпеки дорожнього руху як об'єкт громадського контролю // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 7. – С. 9 -11.
4. Виступ Президента України з нагоди 20 річниці незалежності України / Офіційний сайт Президента України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : www.president.gov.ua.

Надійшла до редакції 21.12.2012

В.С. Гошовський

кандидат юридичних наук,
перший заступник Голови
Держкомнаркоконтролю

УДК 342.6

УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ «ІНШИХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ»

Проаналізовано місце, роль, значення, завдання та статус інших центральних органів виконавчої влади як складової всієї системи органів виконавчої влади, напрями удосконалення діяльності цих органів.

Ключові слова: виконавча влада, система органів виконавчої влади, центральні органи виконавчої влади.

Проанализированы место, роль, значение, задания и статус других

центральных органов исполнительной власти как составляющей всей системы органов исполнительной власти, направления усовершенствования деятельности этих органов.

Ключевые слова: исполнительная власть, система органов исполнительной власти, центральные органы исполнительной власти.

A place, role, value, task and status of other central executive bodies, is analysed in the scientific article, as a constituent of all system of executive bodies, directions of improvement of activity of these organs.

Keywords: executive power, system of executive bodies, central executive bodies.

Постановка проблеми. При дослідженні різних аспектів реформування окремих органів, які складають систему виконавчої влади в Україні, окрему увагу слід звернути на організаційно-правові засади діяльності та функціонування центральних органів виконавчої влади. При цьому для визначення напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності органів виконавчої влади перш за все необхідно з'ясувати яку ж роль, місце в системі органів виконавчої влади займають інші центральні органи виконавчої влади, чим вони відрізняються, наприклад, від міністерств й інших державних установ. Вирішення цих та деяких інших теоретичних та практичних питань надасть можливість сформулювати висновки та пропозиції, направлені на удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності інших центральних органів виконавчої влади.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню питань адміністративно-правового регулювання діяльності окремих органів виконавчої влади свого часу приділяли увагу такі науковці: В.Б. Авер'янов, А.П. Альохін, В.Д. Бакуменко, О.П. Западинчук, В.Н. Іванов, В.Я. Малиновський, В.М. Манохін, Ю.А. Тихомиров, В. В. Цветков та деякі інші.

Мета даної статті – дослідити організаційно-правові засади організації діяльності інших центральних органів виконавчої влади в Україні та на цій підставі сформулювати пропозиції щодо їх удосконалення. Для досягнення поставленої мети необхідно з'ясувати статус цих органів, функції, які покладаються на центральні органи виконавчої влади (далі – ЦОВВ), компетенцію та повноваження означених органів виконавчої влади.

Виклад основного матеріалу. Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, а також аналіз результатів демократичних перетворень крізь призму впливу сучасних світових тенденцій свідчать про необхідність запровадження більш ефективного та результативного державного управління, зокрема шляхом реформування адміністративної системи. Найактуальнішою науковою проблемою українського державотворення, що потребує системного аналізу та невідкладного вирішення, є якісне поліпшення організації та функціонування виконавчої влади [1, с. 1]. Як вітчизняний, так і зарубіжний досвід свідчать, що реформування державного управління має бути органічно вбудованим у процеси суспільних перетворень, спрямованих на прогресивний розвиток суспільства [2, с. 7]. Саме

тому однією із пріоритетних задач, які стоять перед нашою державою, є оптимізація діяльності всієї системи державних органів.

Оптимізація (від латинського *optimum* – найкращий) – процес надання чому-небудь найкращого стану [3, с. 318], процес прийняття оптимальних рішень, процес пошуку екстремуму (глобального максимуму або мінімуму) певної функції або вибору найкращого (оптимального) варіанта із безлічі можливих [4, с. 265]. В.Я. Малиновський у своїй роботі, присвяченій оптимізації функцій органів виконавчої влади в Україні, зазначає, що нерозробленість цієї наукової проблеми значною мірою стримує проведення функціональної та структурної реформ системи виконавчої влади, позбавляє політико-управлінську діяльність необхідної організуючої спрямованості та ефективності [5, с. 8].

Притаманна будь-якій бюрократичній системі схильність до самовідтворення породила надмірну багатофункціональність органів виконавчої влади. Недостатній розподіл функцій у цій системі та відсутність чіткого зв'язку між ними досить часто провокували внутрішній конфлікт інтересів у діяльності багатьох органів виконавчої влади, що відображалось у перевищенні обсягу державного контролю у сфері своєї діяльності над його доцільністю та ускладненні адміністративних послуг. Діяльність цих адміністративних структур у сфері суспільних відносин зводилася до видачі дозволів і накладення штрафів за невиконання правил, що встановлювалися.

Існуюча в Україні модель виконавчої влади є складним суперечливим явищем із багатьма бюрократичними деформаціями, недоліками, слабкими сторонами. Апарат державного управління виявився нездатним забезпечувати суспільні реформи. Адміністративні структури та процедури не відповідають потребам суспільства, не сприяють здійсненню соціально-економічних реформ. Суспільство незадоволене низькою ефективністю уряду та органів виконавчої влади, низькою якістю управлінських послуг, повільністю та нерівномірністю перетворень. Результатом таких українських негативних тенденцій є втрата довіри до органів державної влади, політична і соціальна напруженість у суспільстві. Українська держава втрачає позитивний імідж як серед своїх громадян, так і в цілому у світі. Такий стан у системі органів виконавчої влади створює обстановку невизначеності, невпевненості, дезорганізує її роботу та є чинником політичної нестабільності [1, с. 3]. В цьому аспекті потребує перегляду кожний елемент механізму виконавчої влади з метою визначення позитивних та негативних рис його діяльності.

Основними елементами механізму виконавчої влади, зазначають певні російські фахівці, здебільшого є глава держави й уряд, характер взаємодії яких між собою, а також з парламентом, визначає особливості форми правління тієї чи іншої країни [6, с. 34–35]. Окрім цього, доречно зауважують науковці, що до її механізму входять органи центральні (міністерства, відомства) і місцеві. Перші забезпечують розробку і втілення в життя загальнодержавних програм, виконання законів, нагляд за нижчими органами виконавчої влади. Для здійснення цих завдань міністерс-

тва й центральні відомства можуть мати місцеві та/або регіональні представництва. У деяких країнах (США, більшість країн Латинської Америки) кількість міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади обмежена законом (найчастіше на рівні 20–25). Але в більшості держав це питання вирішується залежно від безпосередніх потреб управління, а часто й від політичної кон'юнктури. Завданням місцевих органів виконавчої влади є забезпечення виконання загальнодержавних програм на місцях, розв'язання проблем місцевого характеру, а також нагляд за законністю рішень місцевого самоврядування [7, с. 248]. Зміст і обсяг компетенції зумовлюється місцем, яке займає той чи інший орган або посадова особа у системі органів влади. Обсяг компетенції свідчить про ступінь самостійності та відособленості окремого органу в системі всього апарату, про певну самодостатність його владної діяльності. На думку дослідників, це ключове поняття публічного права, ядро конституційних і управлінських рішень [8, с. 3].

Компетенція органів публічної влади, зазначає В.Б. Авер'янов, спрямована на те, щоб втілити в життя демократичну сутність держави: держава не стоїть «над» громадянами, а існує для громадян, надає їм державні управлінські послуги, створює умови для всебічної реалізації їхніх прав та свобод, здійснює захист їхніх інтересів [9, с.120].

Визначальним елементом компетенції певного органу державної влади, безперечно, є його повноваження. Якщо звернутися до певної наукової літератури, то під терміном «повноваження» розуміють офіційно надане будь-кому право будь-якої діяльності, ведення справ [10, с. 571]. Юридична наука, зазвичай, використовує повноваження для позначення сукупності прав та обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій [11, с. 590].

У науковій літературі деякі фахівці з державного управління, виокремлюючи місце та роль інших центральних органів виконавчої влади, цілком слушно зазначають, що найсуттєвіша організаційно-структурна особливість центральних органів виконавчої влади полягає в тому, що вони мають у своєму підпорядкуванні місцеві (територіальні) органи, які створюють разом із центральним апаратом так звану виконавську вертикаль галузевої чи функціональної спрямованості (поширеною є така назва цієї вертикалі – система міністерства, державного комітету) [12, с. 32].

З'ясовуючи місце та роль інших центральних органів виконавчої влади як державних органів влади, слід підкреслити, що вони є елементом державного апарату, об'єднанням людей з метою здійснення функцій держави у відповідних сферах [13, с. 23].

Загальна характеристика інших центральних органів виконавчої влади визначається характером управлінської діяльності. І як доречно відзначає А.П. Альохін, характер такої діяльності підкреслює особливості її змісту і однорідність, вказує на специфіку взаємовідносин суб'єктів і об'єктів управління, наявність або відсутність їх організаційної підпоряд-

кованості. Він визначається лише основними завданнями органу і тими правами, які закріплюють особливості взаємовідносин даного суб'єкта управління з іншими органами управління, підприємствами, організаціями та установами [14, с. 68].

Відповідно до чинного законодавства, існують два види центральних органів виконавчої влади – це ЦОВВ та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.

У свою чергу, «інші центральні органи виконавчої влади» можуть існувати (засновуватися) як служби, агентства та інспекції. Причому законодавець чітко визначив у яких випадках створюється той чи інший ЦОВВ. Так, відповідно до положень, закріплених у ч. 2 ст. 17 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI, визначено, що у разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як служба. У разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як агентство. У разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольні-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, центральний орган виконавчої влади утворюється як інспекція [15].

Законодавець передбачив, що на центральні органи виконавчої влади покладаються такі завдання: 1) надання адміністративних послуг; 2) здійснення державного нагляду (контролю); 3) управління об'єктами державної власності; 4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність; 5) здійснення інших завдань, визначених законами України та покладених на них Президентом України. Але що зразу викликає критику цих положень? На жаль, до теперішнього часу в національному законодавстві не існує визначення поняття «адміністративні послуги», що, у свою чергу, негативно впливає на діяльність певних центральних органів виконавчої влади. Об'єктивності ради слід зазначити, що надання цих послуг в окремих випадках регламентується певними постановами Кабінету Міністрів та наказами окремих міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Відповідно до Плану заходів щодо реформування системи надання адміністративних послуг, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. № 1076-р, на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади покладено певні обов'язки стосовно інвентаризації адміністративних послуг, затвердження переліку адміністративних послуг, які безоплатно надаються міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, підприємствами, установами та

організаціями, що належать до сфери їх управління, та деякі інші адміністративно-правові заходи з надання зазначених послуг [16]. Наприклад, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2012 р. № 141, затверджено Порядок та умови надання у 2012 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на фінансування комплексних пілотних проектів з реформування системи надання адміністративних послуг [17]. Згідно з наказом Адміністрації державної прикордонної служби України № 140 від 01.03.2012 затверджено «Перелік адміністративних послуг, які безоплатно надаються органами Державної прикордонної служби України» [18]. Існують і інші аналогічні накази міністерств та центральних органів виконавчої влади стосовно надання адміністративних послуг, перелічувати які немає сенсу, адже основним актом у цій сфері є прийнятий Верховною Радою України Закон «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 року № 5203-VI, який визначає правові засади реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері надання адміністративних послуг [21].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи певні наукові думки стосовно діяльності «інших центральних органів виконавчої влади» та удосконалення адміністративно-правового регулювання ЦОВВ, можна зазначити, що «інші центральні органи виконавчої влади» входять до системи центральних органів виконавчої влади, яка, у свою чергу, є однією із складових всієї системи органів виконавчої влади. На ці органи законодавцем покладено обов'язок з виконання окремих функцій з реалізації державної політики. На даний час передбачено такі організаційно-правові форми існування ЦОВВ як служби, агентства, інспекції. В основу заснування цих органів покладено функціональний принцип. ЦОВВ в організаційно-правовій формі як державна служба засновується у разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам. Центральний орган виконавчої влади в організаційно-правовій формі як державне агентство засновується у випадку, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління. ЦОВВ у вигляді державних інспекцій засновується у разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства.

В основу реформування центральних органів виконавчої влади, та і всієї системи виконавчої влади взагалі, на сучасному етапі розвитку національної державності необхідно перш за все покласти комплекс організаційно-правових засад, спрямованих на реалізацію ідеї «служіння народові». А це можливо за умови вдосконалення законодавства про державну службу, антикорупційного законодавства, вдосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців.

Бібліографічні посилання

1. Западинчук О.П. Оптимізація центральних органів виконавчої влади в контексті проведення адміністративної реформи / О.П. Западинчук // <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/index.htm>.
2. Аналітично-інформаційне забезпечення проблем реформування органів виконавчої влади та підвищення ефективності механізмів державного управління (світовий та вітчизняний досвід): звіт про другий етап НДР / наук. кер. В. Д. Бакуменко. – К., 2004. – С. 5–10.
3. Сучасний словник іншомовних слів / за ред. О. Семотюк. – Х., 2007.
4. Основы социального управления : учебное пособие / А. Г. Гладышев, В. Н. Иванов, В. И. Патрушев и др.; под ред. В. Н. Иванова. – М., 2001.
5. Малиновський В.Я. Оптимізація функцій органів виконавчої влади України: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Малиновський В.Я. – Чернівці, 2002.
6. Сравнительное конституционное право / В.Н. Тропинин, В.Е. Чиркин, Ю.А. Юдин. – М., 1996.
7. Основы демократії : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодій. – Вид. 2-ге, стереотип. – К., 2004.
8. Советское административное право / под ред. Р.С. Павловского. – К., 1996.
9. Тихомиров Ю.А. Теория компетенции / Ю.А. Тихомиров. – М., 2001.
10. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К., 2003.
11. Ткачук А. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. / А. Ткачук, А. Агранофф. – К., 1997.
12. Юридична енциклопедія. – Т. 4. – К., 2001.
13. Авер'янов В.Б. Органи виконавчої влади в Україні / В.Б. Авер'янов. – К., 1997.
14. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 1997.
15. Демократизация аппарата управления / В.В. Цветков, В.Ф. Сиренко, М.Ф. Орзих и др.; отв. ред. В. В. Цветков, В. Ф. Сиренко. – К., 1990.
16. Манохин В.М. Органы советского государственного управления / В.М. Манохин. – Саратов, 1962.
17. Алехин А.П. Основы отраслевого управления народным хозяйством / А.П. Алехин. – М., 1980.
18. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI // ВВР України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.
19. План заходів щодо реформування системи надання адміністративних послуг, затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. № 1076-р // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 202.
20. Порядок та умови надання у 2012 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на фінансування комплексних пілотних проектів з реформування системи надання адміністративних послуг, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2012 р. № 141 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 16. – Ст. 585.
21. Перелік адміністративних послуг, які безоплатно надаються органами Державної прикордонної служби України, затв. наказом Адміністрації державної прикордонної служби України № 140 від 01.03.2012 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 24. – Ст. 932.
22. Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 76. – Ст. 3067.
23. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : указ Президента України від 9 грудня 2010 року // Офіційний вісник України. – 2010. – № 94. – Ст. 3334.

Надійшла до редакції 26.12.2012

С.М. Кушнір

кандидат юридичних наук
(Запорізький національний університет)

УДК 342.9

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено особливості правових гарантій забезпечення законності в Україні. Виділено проблеми сучасного стану правових гарантій забезпечення законності в Україні, їх реалізації на практиці. Проаналізовано можливості удосконалення правових гарантій забезпечення законності в Україні.

Ключові слова: *правові гарантії, забезпечення законності, правоохоронні органи, Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, захист прав і свобод людини, державне управління.*

Исследуются особенности правовых гарантий обеспечения законности в Украине. Выделяются проблемы современного состояния правовых гарантий обеспечения законности в Украине, их реализации на практике. Анализируются возможности совершенствования правовых гарантий обеспечения законности в Украине.

Ключевые слова: *правовые гарантии, обеспечение законности, правоохранительные органы, Конституция Украины, Уголовный процессуальный кодекс Украины, защита прав и свобод человека, государственное управление.*

In the scientific article analyzes the legal guarantees of legality in Ukraine. Provision problems present state legal guarantees of legality in Ukraine, their implementation in practice. Identify ways (means) the rule of law, guarantees of legality.

Keywords: *legal guarantees of legality, law enforcement agencies, the constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine and the protection of human rights, governance.*

Постановка проблеми. Конституція України зобов'язує усі державні, громадські, господарські та інші установи здійснювати свою діяльність у режимі суворого дотримання чинного законодавства. На сучасному етапі розвитку українського суспільства функція забезпечення законності є однією з найважливіших основних внутрішніх функцій демократичної, соціальної, правової держави, сутність якої полягає у реформі правоохоронної діяльності, охороні конституційного ладу, захисті прав і законних інтересів громадян, охороні встановленого правопорядку та законності, боротьбі зі злочинністю, приведенні діяльності правоохоронних органів до європейських стандартів з посиленням функції громадського контролю [1, с. 289].

Оскільки Україна прагне до європейської інтеграції, що потребує оновлення всіх форм забезпечення законності та правопорядку, необхідно вивчити та проаналізувати комплексні дослідження теоретичних і практичних проблем реалізації правових гарантій забезпечення законно-

сті в Україні, а також виокремити найбільш ефективні пропозиції щодо покращення забезпечення законності та правопорядку в Україні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед вчених, які досліджували питання забезпечення законності та правопорядку в Україні, В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, А.В. Головач, І.П. Жилко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О.В. Кривов'яз, О.П. Кучинська, Р.С. Мельник, С.Г. Стеценко, О. Тищенко, І. Тітко, В.В. Цветков, С.О. Шатрова, В.С. Шестак, В.М. Юрчишин та ін.

Питання удосконалення правових гарантій забезпечення законності в Україні знайшло свій розвиток в працях таких науковців, як І.І. Мотиль, О.В. Панасюк, В.В. Пахомов, І.Ю. Хомишин та інші, праці яких і стали науковим підґрунтям даного дослідження.

Метою наукової статті є всебічне наукове дослідження правових гарантій забезпечення законності в Україні.

Предметом наукової статті є особливості правових гарантій забезпечення законності в Україні.

Нормативне визначення законності, безперечно, є необхідною умовою функціонування будь-якої правової, соціальної та демократичної держави, зокрема, її правової системи, органів державної та публічної влади, населення тощо. В Україні принцип законності насамперед закріплено в Конституції України, де викладено в такій редакції: «органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України» (ст. 6), а також «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (ст. 19) [2].

Однак деякі науковці законність визначають як «неухильне виконання законів і прийнятих відповідно до них інших правових актів державними органами, їх посадовими особами, громадянами, недержавними органами і організаціями» [3, с. 345]. Проаналізувавши зазначене визначення, а також дослідження В.В. Пахомова з цього питання, погоджуємось, що розуміння законності саме як «неухильного виконання законів і прийнятих відповідно до них правових актів» [3, с. 345] є більш прийнятним, ніж те, яке міститься в Конституції України, у статтях 6 та 19, в яких йдеться лише про виконання законів, оскільки беззаперечним є те, що органи державної влади, громадські організації та громадяни зобов'язані виконувати норми, що передбачені не лише в законах (законодавчих актах) а й у підзаконних правових актах. У зв'язку із цим науковці пропонують ч. 2 ст. 6 Конституції України викласти у такій редакції: «Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законодавчих та підзаконних актів України»; ч. 2 ст. 19 Конституції України – у такій редакції: «Органи

державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією, законодавчими та підзаконними актами України» [4, с. 587].

О.Ф. Скакун визначає законність як комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства і держави на правових засадах. Термін «законність» є похідним від терміна «закон» і, будучи комплексним поняттям, охоплює всі сторони життя права – від його ролі у створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства. Вимога законності рівною мірою стосується вищих органів державної влади, інших державних органів, які ухвалюють у межах своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, а також громадських організацій, комерційних корпорацій, громадян (сфера правореалізації).

Важливо не тільки додержуватися законів, а й створювати справедливі, тобто правові закони. Правові закони повинні бути нормативним підґрунтям законності. Законність не є самоціллю, не є виконанням заради виконання, її призначення – додержання законів в ім'я торжества свободи, справедливості. Законність – явище прогресивне і покликане сприяти суспільному прогресу. В історії було чимало випадків, коли громадяни додержувалися законів, а законність порушувалася, коли «суворе додержання» у дійсності означало «суворе порушення» (наприклад, масові репресії за часів культу особи Сталіна в СРСР). У таких випадках закон не відповідав праву, потребам суспільного прогресу. Щоб у державі була «правозаконність», чинні закони, насамперед Конституція, повинні адекватно відображати правові принципи, загальнолюдські цінності. У сфері правотворчості це виражається в забезпеченні видання закону, який відповідає праву, Конституції [5, с. 446-447].

Схожу думку щодо визначення законності формулюють також В.В. Копейчиков та А.М. Колодій, які зазначають, що законність – явище багатогранне, її розглядають як принцип формування правової держави, як метод управління суспільством, як режим точного виконання закону. Законність трактують і як сукупність вимог, гарантій, що забезпечують порядок у державі. Важливе значення мають і такі категорії, як зміцнення законності, порушення законності, стан законності тощо.

Передусім зупинимось на законності як режимі точного виконання чинного закону, оскільки закон тільки тоді має соціальну цінність, коли він виконується. Тобто законність – це правовий режим точного виконання чинних законів усіма суб'єктами права у сфері правотворчості та правореалізації, в інших сферах життєдіяльності

людей; режим, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою і громадянським суспільством [6, с. 142].

Між тим Ю.П. Битяк наголошує, що законність повинна бути реальною. Закон став в Україні основним джерелом права, прийнятим відповідно до Конституції. Реальність законності гарантовано насамперед обов'язком державних органів та їх посадових осіб додержуватися її, відповідальністю перед народом України, а також судовим контролем (у тому числі з боку Конституційного Суду України), прокурорським наглядом, контролем з боку спеціально створених органів виконавчої влади (інспекцій, адміністрацій, комісій, комітетів) і правом громадян на звернення в державні та громадські органи, в тому числі, і в суд [7, с. 13], а також неабияке місце у гарантіях забезпечення законності посідає громадський контроль, оскільки «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ст. 5) [2].

У науковій літературі визначаються способи (засоби) забезпечення законності, тобто «види діяльності організаційно-структурних формувань, практичні прийоми, операції, форми роботи, які ними використовуються» [8, с. 534]; принципи законності, тобто відправні засади, незаперечні засадничі вимоги, які лежать в основі формування норм права і ставляться до поведінки учасників правових відносин (верховенство закону щодо всіх правових актів, загальність законності, єдність розуміння і застосування законів на всій території їх дії, недопустимість протиставлення законності і доцільності, невідворотність відповідальності за правопорушення та обумовленість законності режимом демократії) та гарантії законності, тобто умови суспільного життя і заходи, що вживаються державою для забезпечення режиму законності і стабільного правопорядку [5, с. 449].

В.В. Пахомов вважає найбільш вдалим розуміння двох груп гарантій законності, запропоноване В.К. Колпаковим та О.В. Кузьменко, відповідно до якого перша група таких гарантій вважається умовами (передумовами) забезпечення режиму законності (політичні, економічні, ідеологічні, організаційні); друга – спеціальними засобами забезпечення режиму законності, до яких автори відносять: а) організаційно-структурні формування, а саме державні органи і недержавні структури, на які покладено обов'язок з підтримання і зміцнення режиму законності; б) організаційно-правові методи, а саме види діяльності організаційно-структурних формувань, практичні прийоми, операції, форми роботи, які ними використовуються для забезпечення законності, взаємодія яких (організаційно-структурних формувань і організаційно-правових методів) утворює особливий державно-правовий механізм забезпечення законності [8, с. 332-333, 4, с. 588].

І.І. Мотиль виокремлює такі сутнісні ознаки функції забезпечення законності та правопорядку соціальної правової держави:

а) спрямованість діяльності держави на охорону прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, захист правопорядку; б) здійснення спеціально створеними органами, які комплектуються спеціалістами, відповідного профілю; в) застосування юридичних заходів впливу, у тому числі й заходів державного примусу; г) можливість застосування цих засобів лише в межах закону.

Систему правоохоронних органів в Україні, що реалізують функцію забезпечення законності та правопорядку, законодавчо закріплено в Законі України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» [9]. Це органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони та інші органи, які здійснюють правоохоронні та правозастосовні функції [1, с. 290-291].

Щодо забезпечення принципу законності під час здійснення кримінального провадження, то законодавець визначив його у Кримінальному процесуальному кодексі України від 13.04.2012 у такій редакції: «Під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства.

Прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень.

Закони та інші нормативно-правові акти України, положення яких стосуються кримінального провадження, повинні відповідати Кримінальному процесуальному кодексу України. При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить Кримінальному процесуальному кодексу України. У разі якщо норми Кримінального процесуального кодексу України суперечать міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, застосовуються положення відповідного міжнародного договору України.

Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. У випадках, коли положення Кримінального процесуального кодексу України не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження, визначені ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального

кодексу України (ст. 9) [10].

Проаналізувавши вищевказане положення кримінально-процесуального закону, зазначимо, що в цілому воно відповідає вимогам Конституції України та взагалі сприяє європейській інтеграції України. Зокрема, важливим є те, що у новому Кримінальному процесуальному кодексі України законодавець серед нормативно-правових актів України (Конституція України, положення вказаного кодексу та інші акти законодавства), вимог яких зобов'язані неухильно дотримуватися органи державної влади, що здійснюють кримінальне провадження, окремо виділив «міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» (ч. 1 ст. 9 КПК України, ст. 9 КУ) [10, 2]. Крім цього, зауважимо, що поняття законності у вже не чинному Кримінально-процесуального кодексу України від 28.12.1960 взагалі було відсутнє [11].

Особлива роль у здійсненні функції забезпечення законності і правопорядку надається формам і методам діяльності міліції, на яку в сучасних умовах розвитку правової держави владою покладено виконання ролі гаранта суспільного спокою і злагоди і яка, у свою чергу, виконує правоохоронну функцію держави.

Проаналізувавши правові форми здійснення функцій держави в діяльності органів внутрішніх справ, І.І. Мотиль визначив, що правотворча форма здійснюється шляхом прийняття відомчих нормативно-правових актів і участі у підготовці проектів законодавчих актів. Правотворча діяльність самих органів внутрішніх справ здійснюється шляхом видання статутів, інструкцій МВС України, різних положень. Проте нормотворчість в діяльності органів внутрішніх справ не посідає провідного місця. Значно більший об'єм в їх діяльності реалізується у формі правозастосування. У свою чергу, правозастосовна діяльність реалізується органами внутрішніх справ у сферах як внутрішнього, так і зовнішнього управління. Ще одна правова форма діяльності ОВС – правозабезпечувальна, яка у діяльності органів внутрішніх справ має здебільшого правоохоронний характер, але може мати й контрольно-наглядний.

До неправових форм діяльності ОВС І.І. Мотиль відніс такі види: 1) організаційна форма (планування проведення організаційних нарад; інструктаж, обмін досвідом; вивчення і оцінка обстановки; проведення конференцій, спостереження, оцінка, прогноз соціальних явищ протиправного характеру та ін.); 2) інформаційна форма реалізації функцій держави (виступає як передумова для правотворчої, правозастосовної і організаційної діяльності і виражається у збиранні матеріалів, їх аналізі, підготовці і обробці інформаційного матеріалу, звітів, обміні інформацією, випуску бюлетенів та інших видань, накопиченні матеріалів про осіб, схильних до вчинення злочинів); 3) ідеологічна форма (виявляється у правовому вихованні громадян у дусі часу; включає знання, дотримання і повагу законів, конституційних

прав і свобод громадян та ін.); 4) економічна форма реалізації функції забезпечення законності і правопорядку (включає в себе організаційно-виробничу, організаційно-розподільчу, діяльність по розподілу фінансових, технічних та інших засобів та організаційно-господарську).

Таким чином, І.І. Мотиль стверджує, що форми реалізації функції забезпечення законності і правопорядку в демократичній, соціальній, правовій державі характеризуються взаємодією і взаємопереходами правових і неправових форм здійснення функцій правоохоронних органів [1, с. 292-293].

Зауважимо, що функцію забезпечення законності органами внутрішніх справ України (міліцією) нормативно закріплено у Законі України «Про міліцію» в такій редакції: «Діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням» (ч. 1 ст. 3); «міліція виконує свої завдання неупереджено, у точній відповідності з законом. Ніякі виняткові обставини або вказівки службових осіб не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій або бездіяльності міліції» (ч. 1 ст. 5); «міліція зобов'язана забезпечувати в межах своїх повноважень додержання вимог закону, виконання та контроль за рішеннями сільських, селищних, міських рад з питань охорони громадського порядку, торгівлі, утримання тварин у домашніх умовах, додержання тиші в громадських місцях тощо, а також контролювати утримання в належній чистоті вулиць, прибудинкових територій і дворів у містах та інших населених пунктах» (п. 26 ч. 1 ст. 10). Важливим також є те, що «правовою основою діяльності міліції є: Конституція України, зазначений Закон, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України, Загальна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку» (ст. 4) [12].

Проте вважаємо, що було б за доцільне узагальнити гарантії забезпечення законності в діяльності міліції в окремій нормі закону, як це викладено у проекті Закону України «Про поліцію»: «Поліція діє лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Співробітники поліції при виконанні покладених на них завдань не мають права порушувати Конституцію та закони України із посиланням на службову, політичну, економічну доцільність, накази (доручення, розпорядження, вказівки тощо) вищестоящих органів, окремих начальників, посадових та службових осіб» (ст. 6) [13].

Аналізуючи співвідношення правопорядку та законності, І.Ю. Хомишин встановив, що між ними наявні взаємозв'язки, які зумовлюють їх взаємну детермінованість. Розгляд сутності феноменів правового порядку та законності дає змогу зробити висновок, що вони

співвідносяться в такий спосіб:

1) правопорядок являє собою мету правового регулювання, саме для його досягнення видаються закони та інші нормативно-правові акти, періодично удосконалюється законодавство, вживаються заходи для зміцнення законності;

2) не можна домогтися правопорядку іншими способами, крім удосконалення правового регулювання та забезпечення законності;

3) зміцнення законності закономірно і неминуче приводить до зміцнення правопорядку;

4) конкретний зміст правопорядку залежить від змісту законності [14, с. 407].

Крім цього, однією з гарантій забезпечення законності є прокурорський нагляд, який нормативно закріплено у Законі України «Про прокуратуру». «Прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, органами державного і господарського управління та контролю, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими Радами, їх виконавчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами і організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, посадовими особами та громадянами здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами» (ст. 1) [15].

Особливе значення має прокурорський нагляд за досудовим слідством. Діючи в найгострішій сфері соціальної практики, органи досудового розслідування зобов'язані чітко і неухильно виконувати всі вимоги кримінально-процесуального закону і провадити розслідування кримінальної справи у суворій відповідності до них. Детальна регламентація слідчого процесу й точне виконання слідчим усіх процесуальних вимог гарантують правильне встановлення фактичних обставин справи та прийняття у ній законного і обґрунтованого рішення. З метою уникнення будь-яких порушень цих вимог, свавілля та суб'єктивізму при розслідуванні справи встановлено жорсткий прокурорський нагляд за законністю кожної виконаної слідчої дії та законністю кожного прийнятого слідчим рішення [16, с. 26], тобто саме прокуратура здійснює «нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян» (п. 3, 4 ч. 1 ст. 5) [15].

Але сам факт забезпечення законності при розслідуванні кримінальної справи ще не гарантує її повного і якісного розслідування, тому суди повертали чимало справ для проведення додаткового

розслідування. У зв'язку з прийняттям нового КПК України, що ліквідував архаїчний кримінально-процесуальний інститут додаткового розслідування, гостро постало питання про необхідність забезпечення не тільки законного, а й якісного розслідування кримінальної справи під час досудового провадження. Виконання цього відповідального завдання ст. 36 КПК 2012 року України покладається на наглядаючого прокурора, який наділений широкими повноваженнями щодо процесуального керівництва досудовим розслідуванням [10]. Поза тим, на думку В.М. Юрчишина, законодавець окремо не виділив повноважень, за допомогою яких прокурор реалізує цю функцію, вважаючи, що будь-яке із повноважень прокурора, визначених ч. 2 ст. 36 КПК України, може бути використаним для здійснення функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням [16, с. 26].

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що в умовах демократизації українського суспільства, вибору європейського шляху розвитку нашої країни, існує гостра потреба у переосмисленні функції законності та правопорядку української держави [1, с. 295].

Соціальна нормативність вносить упорядкованість у реальне життя, і це її об'єктивна властивість. Виникнення та здійснення правового порядку виступає закономірністю соціального розвитку. Але визнання об'єктивної необхідності правопорядку не означає, що він формується стихійно. Навпаки, лише тоді, коли люди зі знанням справи і професійно використовують юридичні можливості та важелі і на вимоги соціальної нормативності накладають чітку правову урегульованість (нормативність), можливе досягнення поставленої мети. Суспільство потребує впорядкування найважливіших сфер людського співіснування, що й робиться правовими засобами. Будь-яка безсистемність, анархізм негайно завдають шкоди інтересам суспільства і людини. Навпаки, висока організованість, упорядкованість і узгодженість забезпечують додержання прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин [14, с. 406].

Проаналізовані нами правові гарантії забезпечення законності в Україні зумовлюють перспективність подальшого наукового дослідження даної тематики, що має як теоретичне, так і практичне значення.

Бібліографічні посилання

1. Мотиль І.І. Функція забезпечення законності та правопорядку в діяльності міліції України: поняття та значення / І.І. Мотиль // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 289–296.
2. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
3. Андрійко О.Ф. Поняття і система засобів забезпечення законності у державному управлінні / Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / О.Ф. Андрійко; ред. кол. : В.Б. Авер'янов (голова). – К., 2004. – Т. 1 : Загальна частина.
4. Пахомов В.В. Поняття та види способів забезпечення законності в державному

управлінні [Електронний ресурс] / В.В. Пахомов // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 587–591. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11pvvvdu.pdf>.

5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х., 2001.

6. Правознавство : підручник / за заг. ред. В.В. Копейчикова, А.М. Колодія. – К., 2006.

7. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка. – К., 2007.

8. Колпаков В.К. Адміністративне право України : підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К., 2003.

9. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

10. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

11. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 № 1001-05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.

12. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 року № 565-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

13. Про поліцію : Проект закону України, зареєстрований у ВРУ від 03.07.2012 року за № 10688 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=43877.

14. Хомишин І.Ю. Правовий механізм забезпечення правопорядку на місцевому рівні / І.Ю. Хомишин // Митна справа. – 2012. – № 2 (80). – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 404–408.

15. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 року № 1789-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

16. Юрчишин В.М. Прокурор як керівник досудового розслідування / В.М. Юрчишин // Адвокат. – 2012. – № 7 (142). – С. 26–30.

Надійшла до редакції 25.12.2012

Є.О. Легеза

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ОВС ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ КОМЕРЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

Розглянуто надання адміністративних послуг ОВС під час проведення масових заходів комерційного характеру. Зокрема, охарактеризовано процедуру надання зазначеної послуги в сучасних умовах.

Ключові слова: послуга, адміністративна послуга, адміністративна послуга ОВС під час проведення масових заходів комерційного характеру.

Освещено предоставление административных услуг ОВД во время проведения массовых мероприятий коммерческого характера. В частности, охарактеризована процедура предоставления указанной услуги в совре-

менных условиях.

Ключевые слова: услуга, административная услуга, административная услуга ОВД во время проведения массовых мероприятий коммерческого характера.

The scientific article is devoted illumination the grant of administrative services of OVS in the field of public law enforcement during the leadthrough of mass measures of commercial character. Procedure of grant of the noted favour is in detail described in modern terms.

Keywords: a favour, administrative favour, administrative favour of OVS, is in the field of public law enforcement during the leadthrough of mass measures of commercial character.

Постановка проблеми. З реформуванням органів виконавчої влади відбулися певні зрушення у сфері реалізації надання адміністративних послуг населенню органами публічної адміністрації, а саме прийнято законопроект «Про адміністративні послуги» № 9435 від 09.11.2011 поданий Президентом України, але залишаються питання механізму надання адміністративних послуг ОВС споживачам послуг. Зокрема, питання надання адміністративних послуг ОВС у сфері охорони громадського порядку під час проведення масових заходів комерційного характеру залишається не вивченим як на законодавчому рівні, так і в науковому вимірі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Нині, завдяки науковим працям В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва Ю.П. Битяка, І.В. Дроздова, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Г.М. Писаренко, В.П. Тимощука та інших науковців, досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних (управлінських) послуг населенню. Але у наукових дослідженнях питання адміністративних послуг ОВС у сфері охорони громадського порядку під час проведення масових заходів комерційного характеру не розглядалося.

Метою даної статті є охарактеризування реалізації адміністративної послуги ОВС під час проведення масових заходів комерційного характеру.

Для досягнення вищевказаної мети, нами поставлені такі завдання:

1) проаналізувати стадії надання адміністративної послуги ОВС у сфері охорони громадського порядку під час проведення масових заходів комерційного характеру;

2) визначити особливості надання адміністративної послуги у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Перед тим як розглянути механізм реалізації адміністративної послуги ОВС під час проведення масових заходів комерційного характеру, визначимо своє бачення такої категорії як «процедура». Слід не погодитися з В. П. Тимощуком, який у своєму дослідженні зазначає, що у вітчизняній адміністративно-правовій науці процедура прийняття адміністративних актів розглядається у структурі «адміністративного процесу» в його «управлінському», або «широкому», значенні. Проте, на думку вченого, найбільш коректним і раціональним використанням категорії «адміністративний процес» є її вживан-

ня для позначення відносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства [5, с. 31].

Так, діяльність адміністративних органів, зокрема і ОВС, у тому числі щодо надання адміністративних послуг, некоректно вважати адміністративним процесом через невідповідність принциповим методологічним засадам загальної теорії права, історії права загалом та адміністративного зокрема, а також через відсутність єдності та цілісності (спільності ознак, статусу учасників, принципів тощо) публічного управління (адміністрації) та адміністративного судочинства.

Зважаючи на це, місце надання адміністративних послуг потрібно шукати не у структурі адміністративного процесу, а в структурі адміністративної процедури.

При цьому під «адміністративною процедурою» розуміється установлений законом (офіційно) порядок розгляду та вирішення адміністративних справ, спрямований на прийняття адміністративного акта або укладення адміністративного договору.

Адміністративна процедура та адміністративний процес є самостійними гарантіями захисту прав та законних інтересів приватних осіб [5, с. 58–59].

Саме тому в даній статті ми пропонуємо вживати термін «процедура» надання адміністративних послуг, а не «процес».

Реєстрація договорів про виконання послуг, пов'язаних з охороною громадського порядку під час проведення масових заходів комерційного характеру, передбачає такі дії:

1) *звернення особи і прийняття заяви до розгляду підрозділом міліції громадської безпеки*. Особа звертається до підрозділу міліції громадської безпеки (спеціального підрозділу «Беркут» або патрульно-постової служби міліції тощо) з заявою щодо можливості охорони громадського порядку під час проведення масових заходів комерційного характеру, в результаті чого укладається адміністративний акт – «адміністративний договір».

До заяви подаються документи, які необхідні для укладання адміністративного договору, зокрема: паспортні дані зацікавленої особи (організатора); відповідні документи щодо території або місця, де буде відбуватися комерційний масовий захід; час; приблизна кількість учасників масового заходу та вид заходу. Наприклад, для охорони спортивного масового заходу, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 29.06.2004 № 823 «Про затвердження Порядку організації робіт із забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів», організатор спортивного заходу не пізніше ніж за тиждень до його початку має здійснити інформування органів міліції, підрозділів МНС, місцевого органу виконавчої влади про дату і час проведення матчу, кількість проданих квитків та очікувану чисельність вболівальників команди гостей з метою вжиття заходів для забезпечення громадського порядку та безпеки [1];

2) *розгляд справи*. Зазначимо, що до елементів адміністративного договору С. С. Скворцов у своєму дослідженні відносить предмет, мету, су-

б'єктів, форму і зміст договору. Так, предметом адміністративного договору є здійснення управлінських дій, а метою договору – захист, забезпечення і задоволення публічних інтересів. Хоча б однією із сторін обов'язково повинен виступати орган державної виконавчої влади. Форма договору законодавчо не встановлена, але передбачається обов'язково письмова. Зміст договору безпосередньо складається з умов договору, серед яких можна виділити як обов'язкові, так і факультативні умови [3].

Договорами передбачається:

1. погодинна оплата праці працівників міліції;
2. відшкодування амортизаційних витрат за використання автотранспорту та майна;
3. виплата відшкодування матеріальних збитків у разі завдання їх працівникам міліції під час забезпечення громадського порядку та безпеки.

Таким чином, предметом розгляду справ вже є сам адміністративний договір, в якому вказуються умови, прийнятні для обох сторін договору;

3) *винесення рішення*. Моментом винесення рішення є підписання адміністративного договору між сторонами, тобто між юридичною особою та підрозділом міліції громадської безпеки.

Так, у наказі МВС України від 30.09.2008 № 505 «Про заходи щодо вдосконалення системи комплексного використання сил і засобів в охороні громадського порядку» зазначено таке: «Дозволяється командирам окремих підрозділів патрульної служби укладати договори про виконання послуг, пов'язаних з охороною громадського порядку під час проведення масових заходів комерційного характеру, за кошти організацій або осіб, які їх проводять. Вказані договори узгоджуються з підрозділами боротьби з організованою злочинністю, економічною злочинністю, фінансового забезпечення та бухгалтерського обліку, керівництвом ГУМВС, УМВС» [2]. Тобто бачимо, якщо узгоджено адміністративний договір з відповідними підрозділами МВС та присвоєно відповідний реєстраційний номер договору, то можна стверджувати, що стадія «винесення рішення» є закінченою і адміністративний договір є укладеним і чинним, у результаті чого сторони повинні нести відповідні зобов'язання;

4) *оскарження прийнятого рішення (факультативна)*. Якщо двосторонній порядок внесення змін чи доповнень шляхом укладання іншої угоди, розірвання договору має ті самі стадії, що і процедура укладення договору, то односторонній порядок має ряд принципів відмінностей залежно від того, з чиєї ініціативи проводяться зміни і доповнення. Односторонньо змінити чи доповнити або розірвати договір невіддільний суб'єкт може тільки шляхом звернення до суду при наявності істотного порушення договору з боку державного органу. Але навіть винне порушення державним органом своїх зобов'язань за договором не може викликати розірвання договору, якщо таке рішення спричинить собою заподіяння шкоди публічним інтересам. Якщо ж ініціатива зміни чи розірвання договору виходить від державного органу (наприклад, якщо відбулися істотні зміни обставин, у результаті яких утрачена публічна спрямованість договору), то він вправі

без досягнення згоди суб'єкта в однобічному порядку внести зміни в договір, а також розірвати його, не звертаючись до суду;

5) виконання рішення. Відповідно до адміністративного договору сторони реалізують свої зобов'язання та несуть відповідальність за порушення умов договору чи норм законодавства.

Наприклад, адміністративний договір укладений щодо охорони громадського порядку спортивних заходів, тоді власники спортивних споруд забезпечують: 1) підготовку та належний технічний стан споруди, дотримання технічних норм, підготовку штатного та позаштатного обслуговуючого персоналу. Про виконання цих вимог організатором складається відповідний акт, який перед проведенням оперативно-технічного огляду об'єкта (місцевості) не менш як за 4 години до початку заходу подається робочій комісії, яка визначає готовність об'єкта до проведення заходу;

2) разом з організаціями, що здійснюють продаж квитків, подання за добу до проведення заходу інформації міліції про передбачувану кількість глядачів;

3) проведення виховної та роз'яснювальної роботи з відвідувачами, особливо з молоддю і підлітками, пропаганду правил пожежної безпеки, поведінки учасників і глядачів з використанням наочної агітації, місцевої радіотрансляційної мережі тощо;

4) розміщення на спортивних спорудах знаків безпеки, покажчиків, правил пожежної безпеки та поведінки глядачів, планів евакуації та інструкцій;

5) організацію громадського харчування, медичного обслуговування, дорожнього руху, стоянок автотранспорту, інших видів обслуговування, а також роботу гардеробів і камер схову на території спортивної споруди;

6) належні умови для роботи інформаційних центрів з реклами заходів, інформування учасників і глядачів про правила поведінки, додержання правил експлуатації спортивної споруди і пожежної безпеки.

Відповідно до договору працівники міліції громадської безпеки зі свого боку забезпечують:

1) додержання громадського порядку, безпеки під час проведення заходів, вжиття інших додаткових заходів для забезпечення безпеки, виходячи з інформації про очікувану чисельність глядачів і конкретних умов у день проведення заходу;

2) охорону громадського порядку під час продажу квитків біля кас, безпосередньо розташованих поблизу спортивної споруди, а також на прилеглий до споруди території у день проведення заходу;

3) разом з організаторами заходу і власниками спортивної споруди безпечний прохід учасників і глядачів до місць його проведення;

4) погодження розроблених відповідними службами спортивної споруди варіантів евакуації у разі виникнення надзвичайної обставини, управління процесом евакуації глядачів з прилеглої до споруди території, включаючи їх посадку в транспортні засоби загального користування [4, с. 115–117].

Висновки. Отже, надання адміністративних послуг ОВС під час проведення масових заходів комерційного характеру реалізується за допомогою відповідних стадій, а саме: звернення особи і прийняття заяви до розгляду підрозділом міліції громадської безпеки; розгляд справи; винесення рішення; оскарження прийнятого рішення (факультативна); виконання рішення.

Бібліографічні посилання

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.2004 № 823 «Про затвердження Порядку організації робіт із забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів» [Електронний ресурс] / МВС України. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
2. Про заходи щодо вдосконалення системи комплексного використання сил і засобів в охороні громадського порядку : наказ МВС України від 30.09.2008 № 505 [Електронний ресурс] / МВС України. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
3. Скворцов С. С. Адміністративний договір як засіб управлінської діяльності : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / С. С. Скворцов. – Х., 2005.
4. Легеза Є.О. Адміністративні послуги, що надаються міліцією громадської безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Легеза Євген Олександрович. – Дніпропетровськ, 2011.
5. Тимошук В. П. Процедура прийняття адміністративних актів : питання правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Тимошук Віктор Павлович. – К., 2009.
6. Адміністративна процедура та адміністративні послуги : зарубіжний досвід і пропозиції для України / авт.-упоряд. В. П. Тимошук. – К., 2003.

Надійшла до редакції 24.02.2012

О.А. Петренко

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9 + 351.74

НАГЛЯД МІЛІЦІ ЗА ДОТРИМАННЯМ ВСТАНОВЛЕНИХ ОБМЕЖЕНЬ ПЕВНОЇ КАТЕГОРІЇ ОСІБ

Статтю присвячено дослідженню спеціальних обмежень, що лімітують свободу дій певної категорії осіб, стосовно яких судом встановлено адміністративний нагляд.

Ключові слова: адміністративний нагляд, обмеження, піднаглядні, притягнення.

Статья посвящена исследованию специальных ограничений, лимитирующих свободу действий определенной категории лиц, относительно которых судом установлен административный надзор.

Ключевые слова: административный надзор, ограничения, поднадзорные, привлечение.

The article is devoted to the research of special restrictions which limit activities' freedom of the defined category of the persons concerning which

administrative supervision was stipulated.

Keywords: *administrative supervision, restrictions, supervised, involvement*

Постановка проблеми. Загальнолюдські цінності, що виникли в результаті буржуазних революцій, знайшли своє втілення в законодавчих актах, які вперше в історії людства закріпили право на рівність всіх громадян перед законом. Принципами побудови публічних та приватних правовідносин стали наріжні камені французької “Декларації прав людини і громадянина” 1789 року: 1) “все, що не заборонено законом, дозволено”; 2) “свобода – це можливість робити все, що не шкодить іншому” [1]. Ці принципи й досі не втратили своєї актуальності, знайшовши відбиття у “Загальній декларації прав людини”, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р. [2]. Правова система сучасної України також не заперечує прав та свобод будь-якого громадянина. Однак у правовому полі загального дозволення є окремі вкраплення спеціальних обмежень, що лімітують свободу дій певних категорій осіб, в тому числі й осіб, які звільнені з місць позбавлення волі, стосовно яких судом встановлено адміністративний нагляд.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Зазначимо, що найбільш докладно юридичну природу обмежень дій піднаглядних з позицій адміністративної діяльності міліції було розглянуто у дисертаційному дослідженні, яке здійснив В.І. Перець. Наступні праці цього автора у співавторстві з Ф.С. Разарьоновим, І.І. Бєседіним та І.Й. Макоцеєм лише повторюють ідеї, висловлені у дисертації. Дослідження сучасних авторів стосовно проблем контролю за дотриманням обмежень, які встановлюються піднаглядним, тією чи іншою мірою співвідносяться з наведеними джерелами. На нашу думку, зазначене пов’язане з тим, що за останні майже три десятиріччя фундаментальних досліджень саме відносин спеціального адміністративного нагляду не проводилося.

Метою даної статті є висвітлення спеціальних обмежень стосовно категорії осіб, які звільнені з місць позбавлення волі, щодо яких судом встановлено адміністративний нагляд.

Виклад основного матеріалу. Обмеження дій піднаглядних із загалу правил адміністративного нагляду може бути виокремлено за такими класифікаційними ознаками: судова процедура встановлення правила; обсяг (повнота) застосування правила; ступінь судової індивідуалізації кожного конкретного правила адміністративного нагляду; ступінь варіативності правила. Обмеження дій піднаглядних – це варіативна частина правил адміністративного нагляду, оскільки процесуальний порядок їх встановлення прямо залежить від розсуду судді при винесенні постанови про встановлення адміністративного нагляду та опосередковано – від розсуду начальника органу внутрішніх справ або начальника установи виконання покарань, від імені яких оформляється подання про встановлення адміністративного нагляду з пропозиціями

щодо встановлення конкретних обмежень дій піднаглядного. Отже, обмеження дій піднаглядного – це адресні, індивідуалізовані у судовому порядку правові приписи щодо поведінки кожної конкретної особи, стосовно якої встановлено адміністративний нагляд. Індивідуалізація обмеження дій піднаглядних може виявлятися у жорсткості режиму дії кожного окремого заходу адміністративного нагляду, про що детально йтиметься у даній статті під час аналізу кожного конкретного обмеження дій піднаглядного.

Підґрунтям для вибору обсягу обмежень та жорсткості їх режиму, на нашу думку, є різнополюсна поведінка особи, щодо якої встановлюються чи змінюються обмеження. З одного боку, це негативна поведінка, що виявляється у суспільній небезпеці попередньої злочинної діяльності, яка доведена судом в установленому порядку; вперте небажання стати на шлях виправлення під час відбування покарання; асоціальна поведінка після звільнення з місць позбавлення волі; систематичне або злісне порушення правил нагляду. Хоча, з іншого боку, поведінка засудженого або піднаглядного може бути й позитивною, законслухняною.

Обмеження дій піднаглядних як правова підстава адміністративної відповідальності є основним чинником притягнення піднаглядних до адміністративної відповідальності за порушення правил адміністративного нагляду.

Розглянемо сутність обмежень дій, які можуть встановлюватись щодо особи, яка перебуває під адміністративним наглядом міліції.

Почнемо з норми права, зазначеної у п. “а” ч. 1 ст. 10 Закону України “Про адміністративний нагляд”, у котрій зазначено, що до осіб, яким встановлено адміністративний нагляд, можуть бути застосовані такі обмеження: *а) заборона виходу з будинку (квартири) у визначений час, який не може перевищувати восьми годин на добу.* Це найбільш уживане обмеження, яке доводиться відбутися особі, яка перебуває під гласним адміністративним наглядом міліції. Заборона виходу з будинку (квартири) у визначений час – це спеціальна заборона, яка полягає в тому, що піднаглядна особа зобов’язана у суворо визначений проміжок часу безвідлучно перебувати вдома. Заборона виходу з будинку, квартири у визначений час як правове обмеження має два юридичних аспекти, які мають бути дослідженими, зокрема, це “визначений час” та “будинок, квартира” у розумінні “місце проживання”.

На нашу думку, поняття “визначений час” співвідноситься з поняттям “відрізок часу” і характеризується такими параметрами: тривалість, безперервність, належність до певної частини доби, початок та кінець відліку. Максимальна тривалість часу заборони виходу з помешкання – це єдина законодавчо встановлена константа, яка не може перевищувати восьми годин на добу.

Зазначимо, що за радянських часів заборона виходу з дому (квартири) в певний час доби була вельми жорстким правовим обмеженням. Цьому, зокрема, сприяла значна й фактично не врегульована законом

тривалість дії заборони. Зокрема, у підп. “а” п. 3 колишнього Положення “Про адміністративний нагляд органів внутрішніх справ за особами, звільненими з місць позбавлення волі”, затвердженого Указом Президії ВР СРСР від 26 липня 1966 р., зазначалося, що до осіб, стосовно яких встановлюється адміністративний нагляд, може застосовуватися таке обмеження, як “заборона виходу з дому (квартири) у певний час” [3]. Як бачимо, радянський законодавець не визначає часових меж дії цієї спеціальної заборони. Маючи певний досвід практичної роботи саме за радянських часів, можемо зазначити, що тривалість безперервного перебування піднаглядного вдома нерідко могла сягати 12 годин на добу.

Вибір часу початку та тривалості обов’язкового перебування вдома для особи, якій встановлено адміністративний нагляд, має компромісну сутність: з одного боку, заборона покидати житло повинна унеможливити або утруднити протиправну поведінку, з іншого – піднаглядний має право задовольняти власні соціальні інтереси (праця, навчання, творчість, відпочинок).

Сучасна проблема встановлення часу, необхідного для перебування піднаглядного на роботі та для поїздок в обидва кінці, полягає в тому, що, перебуваючи в містах позбавлення волі, судимий ще не знає, де він працюватиме. І суд, заздалегідь виносячи постанову про встановлення адміністративного нагляду і, відповідно, обмеження про часи заборони виходу з помешкання, не знає особливостей майбутньої трудової діяльності судимого. Що ж стосується взяття під адміністративний нагляд за ініціативою міліції осіб із систематичною протиправною поведінкою, які за формальними ознаками підпадають під дію Закону “Про адміністративний нагляд”, то в цьому випадку міліція повинна враховувати часові особливості перебування на роботі зазначених осіб.

Що стосується часу, необхідного на дорогу, то він законодавчо не врегульований, проте у п. “б” ч. 1 ст. 26 Закону України від 5 листопада 1991 р. “Про пенсійне забезпечення” [4] йдеться про те, що інвалідність вважається такою, що настала внаслідок трудового каліцтва, якщо нещасний випадок, який спричинив інвалідність, стався по дорозі на роботу або з роботи. В цивільному законодавстві прийнято вважати три години до початку роботи та три години після роботи саме часом на дорогу. Природно, що на час перебування на роботі або у дорозі до роботи обмеження щодо заборони виходу з житла не повинно поширюватися. Втім, у деяких постановках судді прямо визначають той факт, що час роботи або час на дорогу не входить в час заборони виходу піднаглядного з будинку (квартири).

Як уже зазначалось, другим правовим аспектом “заборони виходу з будинку (квартири) у визначений час”, що підлягає юридичному аналізу, є поняття “будинок (квартира)”.

Піднаглядний пов’язаний з певним міськрайвідділом міліції через адресу власного місця проживання (перебування). Якщо ця адреса належить до адміністративно-територіальної одиниці обслуговування

ОВС, то й особа, яка перебуває під адміністративним наглядом, також відноситься до цього міськрайвідділу. Адміністративно-територіальними одиницями обслуговування міськрайвідділів міліції можуть бути міста без районного поділу, сільські райони, райони в місті з районним поділом. Інститут реєстрації місця проживання піднаглядного (колишньої прописки) для здійснення адміністративного нагляду суттєвого значення не має.

Підставою для здійснення адміністративного нагляду щодо конкретної особи конкретним міськрайвідділом є проживання піднаглядного за адресою, що належить до адміністративної території обслуговування саме цього ОВС. Тобто головне, щоб саме ця адреса була зареєстрована у розділі I журналу “Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних” як: а) місце, в якому протягом дії заборони виходу з домівки повинна безвідлучно перебувати зазначена особа; б) місце, за яким міліція повинна контролювати дотримання правил адміністративного нагляду; в) місце, за яким має бути надіслано виклик про явку до міліції. Місце проживання піднаглядного є місцем здійснення адміністративного нагляду. У разі ухилення від адміністративного нагляду або неприбуття до обраного місця проживання ОВС, що здійснює адміністративний нагляд, організовує розшук особи та притягнення її до юридичної відповідальності. Отже, місце проживання особи, стосовно якої встановлено адміністративний нагляд, – це житло, яке має певну адресу, про що здійснено відповідний запис у розділі I журналу “Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних”, і саме за цією адресою здійснюється контроль за дотриманням правил адміністративного нагляду саме цим піднаглядним.

Під місцем постійного проживання піднаглядного слід розуміти житло, що має певну адресу, яка офіційно занесена до розділу I журналу “Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних”. Під місцем тимчасового перебування піднаглядного слід розуміти житло, що має певну адресу, яка офіційно занесена до розділу II журналу “Реєстрації справ адміністративного нагляду та піднаглядних” у випадках, коли піднаглядний з дозволу ОВС перебуває за межами адміністративного району, де його офіційно зареєстровано.

Місцем тимчасового контролю за дотриманням правил адміністративного нагляду, як правило, вважається інша адміністративно-територіальна одиниця (район чи місто), куди піднаглядному дозволено виїзд і де він підлягає тимчасовій реєстрації. У цьому випадку тимчасовим помешканням особи, якій встановлено адміністративний нагляд, буде будинок (квартира) його рідні чи знайомих або кімната у готелі або інше приміщення. Раніше ми вже зазначали, що через те, що час тимчасового проживання в іншій місцевості особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, у разі виїзду з особистих справ не має перевищувати 10 діб, а у разі виїзду зі службових справ – строку відрядження або вахти, то в цьому випадку доречно вживати термін “місце тимчасового

перебування”.

З наведеного можна зробити висновок, що термін “будинок (квартира)”, який застосовується при формулюванні обмеження “заборона виходу з будинку (квартири) у визначений час”, суттєво скорочує варіативність місця перебування піднаглядного. З огляду на це вважаємо за необхідне в цьому формулюванні замість словосполучення “будинок (квартира)” вживати словосполучення “житлове приміщення” або взагалі слово “житло”. Тоді й п. “а” ч. 1 ст. 10 Закону України “Про адміністративний нагляд” слід викласти в такій редакції: “заборона виходу з житлового приміщення у визначений час, який не може перевищувати восьми годин підряд на добу” або ж “заборона виходу з житла у визначений час, який не може перевищувати восьми годин підряд на добу”.

Зазначимо, що житло – це місце, що має певну адресу та призначене для проживання, особистої праці, відпочинку, зберігання майна, задоволення інших потреб громадянина та його родини. Житло може включати: власне житлове приміщення (дім, дача, квартира, кімната); складові частини житла (балкон, лоджія, веранда, під’їзд); допоміжні приміщення (комора, хлів, льох, баня, майстерня, гараж); прилеглі земельні ділянки.

Тобто використання терміна “житло” замість словосполучення “будинок (квартира)” усунуло б необхідність зайвих коментарів та колізій у правозастосовній практиці при здійсненні контролю за дотриманням заборони покидати домівку у визначений постановою судді час. Крім перебування у місцях, що охоплюються наведеним розширеним поняттям “житло”, можуть існувати й інші випадки, коли безпосередня відсутність у житловому приміщенні не вважається порушенням піднаглядним правил виходу з дому (квартири).

Таким чином, заборона виходу з житла у визначений час – це спеціальна заборона, яка полягає в тому, що піднаглядна особа зобов’язана у суворо визначений проміжок часу безвідлучно перебувати вдома; заборона виходу з житла у визначений час – це абсолютна заборона, і її порушення піднаглядним апріорі тягне за собою адміністративну відповідальність.

Другим обмеженням, що може бути встановлено піднаглядному, є наведена у п. “б” ч. 1 ст. 10 Закону України “Про адміністративний нагляд” спеціальна заборона такого змісту: *б) заборона перебування у визначених місцях району (міста)*. Це найменш уживане з обмежень, яке доводиться зазнавати особі, що перебуває під спеціальним адміністративним наглядом міліції. Наведене обмеження – це конкретні правовідносини, що побудовані на спеціальній забороні, яка є винятком із загального дозволяння. Вони полягають у тому, що піднаглядній особі в той час, коли вона може вільно пересуватися в межах адміністративної території міста чи району, заборонено відвідувати певні, здебільшого громадські, місця цієї території. Дослідження цього обмеження полягає у правовому аналізі поняття “заборонені для відвідування місця населено-

го пункту”.

Вважаємо, що, заборонивши піднаглядному перебувати у певних місцях району або міста, суспільство у такий спосіб забезпечує власний спокій та громадську безпеку у вказаних місцях. А додатковим призначенням зазначеної заборони є профілактика протиправної поведінки піднаглядного як особи, схильної до вчинення злочинів чи адміністративних деліктів. Профілактична природа обмеження у виді заборони перебування у певних місцях району (міста) перекликається із запобіжною природою обмеження “заборона виходу з домівки у визначений час”. Тільки у нічний час особі, яка перебуває під адміністративним наглядом, заборонено перебувати будь-де, за винятком власного житла, вдень же піднаглядний може перебувати де завгодно, за винятком тих місць, відвідування яких прямо заборонено в постанові судді про встановлення чи подовження адміністративного нагляду.

Практичні працівники міліцейських підрозділів (у поданнях про обрання обмежень), а також і судді (у постановках про встановлення адміністративного нагляду) вважають за необхідне або взагалі заборонити вхід піднаглядному до торгових закладів, де проводиться реалізація алкоголю, або заборонити туди вхід з метою покупки алкоголю. Враховуючи, що основний прибуток будь-якої торгової точки отримується саме від продажу спиртних напоїв, нам здається проблематичним знайти хоча б один універсальний продуктовий магазин, де б не реалізовувався алкоголь. Не можна забороняти будь-якій особі, хоча вона й перебуває під адміністративним наглядом, купувати спиртні напої, оскільки можна судовим приписом заборонити перебування у певних місцях населеного пункту, але не можна судовим приписом заборонити здійснювати певні дії, адже законом не забороняється купувати алкоголь. Тому вважаємо формулювання на кшталт “забороняється відвідувати торгові точки з метою покупки спиртних напоїв” незаконними.

Натомість доцільно забороняти піднаглядному відвідувати саме місця, де спиртні напої продаються на розлив, зважаючи на негативні наслідки вживання алкоголю у громадських місцях саме цією категорією осіб.

Наступним місцем, у якому забороняється перебувати піднаглядному, є місця проведення масових заходів; така постанова виносить у 16,4 % випадків встановлення цього роду обмеження дій піднаглядного та формулюється таким чином: “заборона перебування у місцях проведення масових гулянь”; “заборона перебування у місцях проведення масових розваг”.

З цього можна зробити такий висновок: замість того, щоб притягнути піднаглядного за порушення заборони виходу з будинку (квартири) у визначений час (п. 3 ч. 1 ст. 187 КпАП України), працівники міліції помилково складають протокол за порушення заборони перебування у визначених місцях населеного пункту (п. 4 ч. 1 ст. 187 КпАП України), визнаючи вулицю чи площу забороненим для перебування місцем. Адже

не можна заборонити будь-якій особі, в тому числі й тій, що перебуває під адміннаглядом міліції, знаходитися на вулиці.

Третім обмеженням, що може бути встановлено піднаглядному, є наведена у п. “в” ч. 1 ст. 10 Закону України “Про адміністративний нагляд” спеціальна заборона такого змісту: *в) заборона виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста)*. Це також одне з найменш вживаних обмежень, яке доводиться зазнавати особі, що перебуває під гласним адміністративним наглядом міліції. Наведене обмеження – це правовідносини, що побудовані на спеціальній забороні, яка є винятком із загального дозволяння. Ця спеціальна заборона полягає в тому, що особі, якій встановлено адміністративний нагляд, дозволяється вільно пересуватися переважно лише в межах адміністративної території міста чи району, в міськрайвідділі якого вона перебуває на постійному обліку.

Як зазначають Ф.С. Разарьонов та В.І. Перець, “під заборonoю виїзду в особистих справах за межі району (міста) розуміється повна й безумовна заборона піднаглядному виїжджати в особистих справах за зазначені межі без особливого на те дозволу органу внутрішніх справ” [5, с. 34]. Натомість, на думку цих же авторів, під обмеженням часу виїзду за межі району (міста) розуміється обмеження певними часами доби або днями тижня виїзду піднаглядного в особистих справах за межі цього адміністративного району або міста без особливого на те дозволу органу внутрішніх справ [5, с. 34]. Як бачимо, при встановленні обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста) не потребується спеціального дозволу ОВС, тоді як при встановленні заборони виїзду в особистих справах за межі району (міста) такий спеціальний дозвіл є обов’язковим.

Таким чином, дослідження спеціальної заборони, визначеної у п. “в” ч. 1 ст. 10 Закону України “Про адміністративний нагляд” як заборона виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста), полягає у правовому аналізі таких трьох понять: “адміністративна територія вільного пересування піднаглядного”; “дозволений виїзд піднаглядного за межі території вільного пересування”; “обмеження часу вільного та дозволеного виїзду за межі території вільного пересування”.

Поняття “адміністративна територія вільного пересування піднаглядного” має сенс при винесенні у судовій постанові заборони виїжджати в особистих справах за межі району (міста). У цьому випадку піднаглядному дозволяється вільно пересуватися лише в межах території зазначеного у постанові суду району чи міста. Як тезу зазначимо, що територія вільного пересування піднаглядного не завжди співпадає із місцем постійного контролю за дотриманням правил адміністративного нагляду. Територія вільного пересування особи, якій встановлено адміністративний нагляд, може мати три аспекти: 1) це територія сільського району в його адміністративно-територіальних межах; 2) це тери-

торія міста без районного поділу в його адміністративно-територіальних межах; 3) це територія міста з районним поділом в його адміністративно-територіальних межах.

У разі проживання у великому місті, що має власний районний поділ, територією вільного пересування піднаглядного слід вважати місто в цілому, незважаючи на умовні внутрішні районні межі. Тут можна посплатися на думку І.Й. Макоцея та В.І. Перця, які зазначають, що в умовах великого міста, яке має районний розподіл, де підприємства торгівлі, побутового, медичного обслуговування розташовуються в різних частинах міста, таке обмеження повинно поширюватися не на окремо взятий район, а на місто в цілому [6, с. 41].

Другим поняттям, що характеризує заборону виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста) (п. “в” ч. 1 ст. 10 Закону України “Про адміністративний нагляд”) та підлягає правовому аналізу, є поняття “дозволений виїзд піднаглядного за межі території вільного пересування”. Питання організаційного забезпечення дозволеного виїзду піднаглядного за межі забороненої території вирішує міліція відповідно до пп. 5.9-5.11 Інструкції “Про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі”, затвердженої наказом МВС України та ДДУПВП від 04 листопада 2003 р. № 1303/203 [7]. У цих нормах права йдеться про те, що письмовий дозвіл на виїзд піднаглядного з місця постійного проживання за межі району (міста) в особистих справах надає у формі тільки начальник ОВС на підставі письмової заяви піднаглядного. У разі дозволу на тимчасовий виїзд до іншої місцевості піднаглядному вручається під підпис маршрутний листок. Після прибуття особи, яка перебуває під адміністративним наглядом міліції, на територію обслуговування іншого ОВС її необхідно зареєструвати у розділі № 2 журналу “Реєстрації справ адміністративного нагляду і піднаглядних”, після чого в маршрутному листку здійснюється відповідний запис про прибуття та вибуття, що засвідчується печаткою (штампом) міськрайвідділу тимчасового перебування піднаглядного. Маршрутний листок з відповідними записами дозволяє стверджувати, що піднаглядний весь термін перебування у від’їзді з особистих справ перебував під постійним контролем міліції.

Третім поняттям, що характеризує заборону виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста), є поняття “обмеження часу вільного та дозволеного виїзду за межі території вільного пересування”. Відповідно до п. 5.9 Інструкції “Про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі”, термін дозволеного виїзду піднаглядного за межі території вільного пересування не повинен перевищувати 10 діб з урахуванням часу перебування його у дорозі. Як бачимо, це часове обмеження має верхню межу, яка повинна бути перевищеною. Однак це не означає, що начальник ОВС при наданні відповідних дозволів на виїзд до інших адміністративних територій повинен завжди надавати для виї-

зду саме 10-добовий термін. Розмір строку дозволеного виїзду залежить від розсуду начальника міськрайоргану, на території якого постійно зареєстрований піднаглядний. Враховуючи дискретність такої величини, вона може сягати від 1 до 10 діб.

Дещо інша справа склалася з чинником “обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста)”. Здебільшого у судових постановках суду ця спеціальна заборона має такий вигляд: “обмежити час виїзду в особистих справах за межі міста до 2 днів”, “обмежити час виїзду в особистих справах за межі району до 2 днів”. Насправді ж поняття “обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста)” трансформоване у поняття “встановлений судом час вільного пересування поза межами території здійснення адміннагляду”. На практиці виходить, що суддя, встановлюючи піднаглядному обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста), фактично дозволяє йому протягом цього обмеженого часу вільно пересуватися територією України.

Аналіз суспільних відносин, пов’язаних із встановленням піднаглядному обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста), дозволяє стверджувати наявність декількох проблем: 1) з якого моменту починається відлік часу вільного пересування поза межами території заборони виїзду; 2) як часто протягом тижня чи місяця особа може вільно, без дозволу ОВС пересуватися територією України; 3) як цей судовий дозвіл на вільне пересування повинен співвідноситися із забороною виходити з будинку (квартири) у нічний час, коли щоночі піднаглядний повинен перебувати вдома.

Здебільшого фіксація такого адміністративного правопорушення, як порушення заборони чи обмеження часу виїзду за межі (міста) в особистих справах, здійснюється, так би мовити, постфактум. Як правило, працівник міліції стосовно особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, спочатку фіксує або факт її відсутності у зазначений час вдома, або факт неявки на періодичну реєстрацію, а згодом, коли з’ясовується, що піднаглядний в цей час перебував поза межами території вільного пересування, протокол складається не за порушення правил виходу з дому (квартири) і не за порушення правил періодичної реєстрації, а за нелегальний виїзд за межі району (міста). Тільки одного разу було складено протокол з так званою «чистою фабулою» про порушення правил виїзду за межі м. Запоріжжя, коли піднаглядний був затриманий працівником ДПС ДАІ.

Четвертим обмеженням, що може бути встановлено піднаглядному, є наведене у п. “г” ч. 1 ст. 10 Закону України “Про адміністративний нагляд” позитивне зобов’язання такого змісту: *г) реєстрація в міліції від одного до чотирьох разів на місяць*. Це одне з найуживаніших обмежень, яке зазнає особа, що перебуває під гласним адміністративним наглядом міліції.

Періодична реєстрація піднаглядного в органі внутрішніх справ є найбільш універсальним обмеженням дій піднаглядного, оскільки до-

зволяє за умов мінімальних трудових витрат з боку працівника міліції здійснювати контроль за особою, яка звільнилася з місць позбавлення волі і перебуває під адміністративним наглядом міліції. За допомогою періодичної реєстрації перевіряється наявність особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, на адміністративній території органу внутрішніх справ. Як правило, під час періодичної реєстрації з піднаглядними проводиться профілактична бесіда, про що складається довідка за відповідною формою.

Реєстрацію піднаглядного в міськрайвідділі від одного до чотирьох разів на місць ми назвали “періодичною” через те, що вона повторюється через певну календарну фазу: або раз на тиждень, або раз на два тижні, або раз на місяць тощо, тобто через певний період. З точки зору семантики слово «періодичний» означає “той, що повторюється через певні проміжки часу, певні строки” [8, с. 515].

Порядок застосування обмеження у виді періодичної реєстрації в ОВС здійснюється відповідно до пп. 5.6, 5.7 Інструкції “Про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі”, затвердженої наказом МВС України та ДДУПВП від 04 листопада 2003 р. № 1303/203 [7], де сказано, що за письмовим рішенням начальника міськрайвідділу дії з реєстрації піднаглядних може бути покладено на працівника підрозділу дільничних інспекторів міліції, окремого дільничного інспектора міліції, працівника карного розшуку або чергового міськрайвідділу. Кінцевим результатом реєстрації, юридичним фактом, що фіксує здійснення цієї процесуальної дії, є запис у реєстраційному листку та власний підпис піднаглядного у цьому процесуальному документі. Час явок устанавлюється з таким розрахунком, щоб це не впливало на роботу й навчання піднаглядного. Якщо піднаглядний мешкає на значній відстані від міськрайвідділу, то йому, з письмового дозволу начальника ОВС, може встановлюватися явка для реєстрації в службове приміщення дільничного інспектора, про що здійснюється запис у реєстраційному листку.

Встановлення годин проведення періодичної реєстрації є виключною прерогативою органу внутрішніх справ. Реєстрація, як правило, здійснюється протягом робочого дня з 09 до 18 години у приміщенні міськрайвідділу. Іноді, коли реєстрація проводиться у службовому приміщенні сільського дільничного інспектора, тривалість часу реєстрації може бути скорочена, наприклад, до двох-трьох годин вдень або увечері, залежно від графіку прийому громадян дільничним інспектором у цей день [50].

Практика застосування п. 5 ч. 1 ст. 187 КпАП України свідчить, що за порушення правил періодичної реєстрації в міліції (від 1 до 4 разів на місяць) до адміністративної відповідальності притягається 27,9 %, піднаглядних. Фабули правопорушень, як правило, формулюються у два способи: “пропустив відмітку, чим порушив правила адміністративного нагляду” або “перебуваючи під адміністративним наглядом, не з’явився на реєстрацію”.

Бібліографічні посилання

1. Мироненко О.М. Права і свободи людини у документах Великої французької революції / О.М. Мироненко. – К., 1995.
2. Загальна декларація прав людини : прийнято резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. [Док. ООН A/RES/217 A] // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю.К. Качуренко. – 2-е вид. – К., 1992. – С. 18–24.
3. Об административном надзоре органов внутренних дел за лицами, освобожденными из мест лишения свободы : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июля 1966 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1966. – № 30. – Ст. 597.
4. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 5 листоп. 1991 р. // ВВР. – 1992. – № 3. – Ст. 10.
5. Разаренов Ф. С. Административный надзор милиции за лицами, освобожденными из мест лишения свободы : учеб. пособие/ Ф.С. Разаренов, В.И. Перец. – М., 1981.
6. Макоцей И.И. Правовые и организационно-тактические вопросы административного надзора за лицами, освобожденными из мест лишения свободы : учеб.-практ. пособие / И.И. Макоцей, В.И. Перец. – К., 1988.
7. Інструкція про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі : затв. сумісним наказом МВС України та Державного департаменту України з питань виконання покарань від 04 листоп.2003 р. № 1303/203 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 2. – Ст. 103.
8. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. – К., 1977.
9. Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі МВС України : затверджене наказом МВС України від 20 жовт. 2003 р. № 1212 // Офіційний Вісник України. – 2003. – № 47. – Ст. 2451.

Надійшла до редакції 24.05.2012

А.В. Пшонка
кандидат юридичних наук,
народний депутат України
УДК 347.963

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАДРОВОГО РЕСУРСУ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

Досліджено питання кадрового забезпечення органів прокуратури. Надано визначення понять «кадри прокуратури», «кадровий ресурс органів прокуратури». З'ясовано складові елементи кадрового ресурсу, етапи формування кадрового ресурсу органів прокуратури.

Ключові слова: *кадри, кадровий ресурс, прокуратура.*

Исследованы вопросы кадрового обеспечения органов прокуратуры. Дано определение понятий «кадры прокуратуры», «кадровый ресурс органов прокуратуры». Определены составляющие элементы кадрового ресурса, этапы формирования кадрового ресурса органов прокуратуры.

Ключевые слова: *кадры, кадровый ресурс, прокуратура.*

The paper studies the issues of staffing of the prosecution. The definition of the concepts of “cadres prosecution”, “human recourse of the prosecution”. The components of the elements of human recourse management, human recourse formation stages of the prosecution.

Keywords: *cadres, human recourse, prosecutors.*

Постановка проблеми. Питання дотримання законності у діяльності державних органів, зміцнення правопорядку, утвердження верховенства закону, захист прав і свобод людини та громадянина є невід'ємним атрибутом будь-якої демократичної, правової, незалежної держави. В Україні завдання утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку, захист державної незалежності, суспільного та державного ладу, політичної та економічної системи, прав національних груп і територіальних утворень, а також соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина, основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих Рад, органів самоорганізації населення покладаються на органи прокуратури [12].

З огляду на важливість завдань, які стоять перед прокуратурою України, та враховуючи тенденції до реформування правоохоронних органів нашої держави, актуальність наукових досліджень питань підвищення ефективності діяльності органів прокуратури не викликають сумнівів. Слід звернути увагу, що крім законодавчого забезпечення діяльності органів прокуратури, не останню роль у досягненні цілей та виконанні завдань, що стоять перед прокуратурою України, відіграє кадрове забезпечення цього державного органу. У зв'язку з цим розділяємо точку зору В.М. Гаращука, який зазначає, що висококваліфіковані кадри, навіть при недостатньому запровадженні інших елементів організаційного забезпечення, спроможні виконати поставлене завдання на досить високому рівні, нівелюючи прорахунки та негаразди власним досвідом та професіоналізмом [3, с. 327].

Таким чином, дослідження питань кадрового забезпечення, з'ясування суті та основних ознак кадрового ресурсу органів прокуратури є актуальними та такими, що викликають певний науковий інтерес.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням кадрового забезпечення органів прокуратури, а також виробленню дієвих заходів щодо його покращення, приділяли увагу М.К. Якимчук, В.І. Малюга, А.М. Куліш, Є.М. Попович та інші науковці. Але необхідно зазначити, що, незважаючи на підвищений науковий інтерес до питань кадрового забезпечення органів прокуратури, з'ясування сутності кадрового ресурсу, його основних характеристик досі не було предметом самостійних наукових досліджень.

Наукова новизна цієї статті полягає у тому, що вона є одним із перших комплексних наукових досліджень питання сутності кадрового ресурсу органів прокуратури, визначення його основних елементів.

Метою статті є удосконалення теоретичних засад кадрового забезпечення органів прокуратури, з'ясування на основі аналізу наукових праць та чинного законодавства сутності кадрового ресурсу органів прокуратури, визначення його основних елементів та порядку формування.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, на прокуратуру покладається обов'язок виконання цілої низки завдань щодо захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб, держави, забезпечення законнос-

ті та зміцнення правопорядку. Виконання покладених завдань досягається, з одного боку, належним правовим забезпеченням діяльності органів прокуратури. З іншого – належною організацією діяльності цих органів та належним кадровим забезпеченням, ефективно сформованим кадровим ресурсом та належною організацією управління кадрами в органах прокуратури. У зв'язку з цим розділяємо точку зору О. Шинальського, що кадрове забезпечення було і залишається одним із найважливіших аспектів ресурсного забезпечення органів прокуратури та одним із найважливіших питань у діяльності цього державного органу [15, с. 22].

Жодні реформи, які мають місце в державі в цілому та в правоохоронних органах зокрема не будуть мати позитивного результату без виваженої, науково обґрунтованої кадрової політики держави та без якісного комплектування правоохоронних органів, у першу чергу органів прокуратури, професійним кадровим складом. Саме від рівня професіоналізму кадрового складу органів прокуратури, від рівня його компетентності, дотримання службової дисципліни та належного рівня службової етики залежить рівень престижу органів прокуратури України та ступінь довіри суспільства до діяльності такого органу. З огляду на зазначене, належне кадрове забезпечення органів прокуратури визнається ефективним засобом успішного виконання покладених на органи прокуратури завдань.

Відповідно до наказу Генеральної прокуратури України від 15 грудня 2011 року № 2гн «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України», стан організації роботи з кадрами слід вважати одним із основних критеріїв оцінки ефективності діяльності керівників прокуратур усіх рівнів. Забезпечення правильного добору, розстановки, професійної підготовки та виховання кадрів розглядається як ефективний засіб успішного виконання покладених на органи прокуратури завдань щодо утвердження верховенства права, зміцнення законності, захисту прав і свобод людини і громадянина, суспільних та державних інтересів [11].

Перш ніж визначитися із сутністю кадрового ресурсу органів прокуратури України, вважаємо за доцільне розглянути зміст поняття «кадровий ресурс». У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що в наукових працях, які досліджують питання кадрового забезпечення, кадрової політики, формування кадрового складу підприємств, установ та організацій, поняття «кадри», «кадрові ресурси», «трудова ресурси» використовуються як слова-синоніми. Спробуємо проаналізувати зазначені поняття.

Говорячи про ресурси, слід враховувати, що ресурси – це основна продуктивна сила суспільства. Розміри, структура та якість, а також забезпеченість і ступінь їх використання мають вирішальний вплив на підвищення ефективності діяльності підприємства і його конкурентоспроможність [9].

Трудові, кадрові ресурси – це один із різновидів ресурсного забезпечення підприємства, установи чи організації, в тому числі будь-якого державного органу (у тому числі органів прокуратури), від якості та сформованості якого залежить ефективність функціонування такої структури.

Деякі автори зазначають, що трудові ресурси є доволі об'ємним поняттям. Наприклад, на думку Г.В. Щекіна, трудові ресурси, як соціально-економічна категорія – це сукупність носіїв функціонуючої та потенційної суспільної та індивідуальної робочої сили та відносин, які виникають у процесі її відновлення (формування, розподілення та використання) [16, с. 445].

Трудові ресурси розглядаються як частина населення, що має необхідний фізичний розвиток, здоров'я, освіту, культуру, здібності, кваліфікацію та володіє необхідними професійними знаннями для роботи у сфері суспільно корисної діяльності. На відміну від трудових ресурсів, які включають у себе все працездатне населення країни, кадри включають у себе постійний склад працівників, що перебувають у трудових відносинах з тим чи іншим працедавцем [16, с. 445].

Слід зазначити, що в соціологічних дослідженнях поняття «трудові ресурси» та «кадри» є дещо різними категоріями, які співвідносяться як загальне та часткове.

Що стосується визначення поняття «кадри», то слід зазначити, що у тлумачних словниках зазначене поняття розкривається таким чином: кадри – це основний склад працівників організації, підприємства, установи [2, с. 409; 6, с. 260].

У сучасній юридичній науці поняття «кадри» розглядається у широкому та вузькому розумінні. Наприклад, узагальнюючи існуючі у наукових працях визначення поняття «кадри», А.А. Пилипенко в широкому розумінні визначає кадри як соціально-економічну категорію, що означає постійний (штатний) кваліфікований склад працівників, тобто працездатних громадян, які перебувають у трудових відносинах з державними установами, підприємствами різних організаційно-правових форм власності, володіють спеціальними знаннями, мають певну професійну підготовку, трудові навички, досвід роботи в обраній сфері діяльності та забезпечують виконання покладених на них функцій [8, с. 25].

Існує також точка зору, відповідно до якої поняття «кадри» розглядається як сукупність осіб, які виконують як основну професію трудові функції у конкретній системі управління та отримують за це відповідну винагороду [7, с. 325]. У даному випадку кадри розглядаються без прив'язки до того чи іншого підприємства, установи організації; також не акцентується увага на тому, чи належить персональний склад кадрів до основного складу працедавця чи ні.

Таким чином, у широкому розумінні поняття кадрів використовується у тому випадку, коли мова ведеться про кадри в цілому, без прив'язки до конкретної сфери діяльності.

Крім визначення поняття кадрів у широкому розумінні, в наукових працях та нормативно-правових актах поняття «кадри» може застосовуватися у вузькому розумінні – стосовно тієї чи іншої сфери діяльності з урахуванням особливостей функціонування та мети тієї чи іншої галузі.

Так, наприклад, говорячи про кадри органів внутрішніх справ,

О.М. Бандурка зазначає, що до кадрів органів внутрішніх справ відносять осіб, які постійно або тимчасово в якості основної професії чи спеціальності, на платній основі виконують певні трудові функції в органах внутрішніх справ, установах, підприємствах, тобто проходять державну службу [1, с. 185].

Під час дослідження питання кадрового забезпечення митних органів А.А. Пилюпенко пропонує під кадрами митних органів розуміти сукупність осіб, що є постійним (штатним) складом митних органів, спеціалізованих митних установ та організацій, які володіють спеціальними знаннями, мають певну професійну підготовку, трудові навички і виконують на платній основі службові обов'язки в якості основної професії або спеціальності [8, с. 26].

Особливу увагу слід звернути на той факт, що коли мова ведеться про кадри, то державних службовців, тобто апарат державної влади та управління, науковці виділяють в окрему групу з урахуванням їх особливого правового статусу та особливостей виконуваних такими кадрами функцій [16, с. 465].

Ми не будемо зупинятися на питаннях правового статусу кадрів органів прокуратури, лише зазначимо, що у структурі кадрів у цілому кадри прокуратури, як державного органу, посідають окреме місце.

Враховуючи викладені позиції щодо визначення кадрів у широкому та вузькому розумінні, кадрами прокуратури ми будемо вважати осіб, які знаходяться у трудових відносинах з органами прокуратури, прийняли у встановленому законом порядку присягу, мають професійну підготовку та спеціальні знання, на платній основі виконують службові обов'язки, визначені законодавством та відомчими нормативними актами. Тобто, говорячи про кадри, ми маємо на увазі певних осіб, які знаходяться у трудових відносинах з тим чи іншими роботодавцем.

Ведучи мову про кадровий ресурс, слід виходити з того, що це поняття є більш широким та ємким, ніж поняття кадрів. Ресурсами є основна продуктивна сила суспільства. Розміри, структура та якість, а також забезпеченість і ступінь їх використання мають вирішальний вплив на підвищення ефективності діяльності того чи іншого підприємства і його конкурентоспроможність [14]. Зважаючи на мету діяльності прокуратури як державного органу, ми, безумовно, не можемо вести мову про підвищення рівня конкурентоспроможності такого органу. Поряд з цим можемо зазначити, що ресурси органів прокуратури впливають на ефективність та якість виконання завдань, які стоять перед прокуратурою та сприяють досягненню тієї мети, з якою такий орган як прокуратура, існує у будь-якому демократичному суспільстві. Таким чином, можна зробити висновок, що кадрові ресурси органів прокуратури мають безпосереднє відношення до якості виконання органами прокуратури покладених на них обов'язків та підвищення ефективності функціонування цього державного органу.

Кадровий ресурс є одним із видів ресурсного забезпечення підпри-

емства, установи, організації, державного органу тощо, використання якого, поряд з іншими видами ресурсів, дозволяє досягти тієї мети, заради якої створюється та функціонує таке підприємство, установа, організація, у тому числі державний орган.

Деякі автори під кадровими ресурсами розуміють сукупність навичок, інтелекту та спеціальних знань працівників, тобто як основний актив організації. Люди, це ті елементи організації, які здатні навчатися, змінюватися, вводити нове та створювати дух творчості, і якщо їх належним чином мотивувати, можуть забезпечити успішність організації [13, с. 76].

На думку Д.Ю. Полякова, під кадровим ресурсом слід розуміти не людей, а їх знання, навички, вміння вирішувати певне коло завдань, виконувати певну діяльність. Носіями цього ресурсу є, безумовно, люди, саме цьому без них у процесі реалізації організацією своїх цілей та завдань не обійтися [7].

Таким чином, з урахуванням проаналізованих точок зору щодо визначення поняття «трудові ресурси», «кадри», «кадровий ресурс» та зважаючи на ст. 4 Закону України «Про прокуратуру» пропонуємо під кадровим ресурсом органів прокуратури розуміти сукупність спеціальних знань, навичок, вмінь працівників органів прокуратури, за допомогою яких реалізовується діяльність органів прокуратури, спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і захист від неправомірних посягань незалежності держави, прав і свобод людини і громадянина, основ демократичного устрою державної влади тощо.

Носієм кадрового ресурсу органів прокуратури є, безумовно, люди – працівники прокуратури, які у встановленому законом порядку були прийняті на службу до того чи іншого органу прокуратури.

Вимоги які ставляться до осіб, що претендують на зайняття тих чи інших посад в органах прокуратури, сформульовано в першу чергу у Законі України «Про прокуратуру». Так, відповідно до ст. 46 Закону України «Про прокуратуру», прокурорами можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року. На посади прокурорів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та прирівняних до них прокурорів призначаються особи віком не молодше 30 років, які мають стаж роботи в органах прокуратури або на судових посадах не менше семи років; на посади районних і міських прокурорів – віком не молодше 25 років із стажем роботи в органах прокуратури або на судових посадах не менше трьох років.

З метою перевірки відповідності спеціальних знань, навичок, вмінь працівників органів прокуратури визначеним на рівні чинного законодавства вимогам прокурори підлягають атестації один раз на п'ять років. Порядок атестації визначається Генеральним прокурором України [12].

Основні вимоги до осіб, що призначаються на роботу до органів

прокуратури, сформульовано в наказі Генеральної прокуратури України «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» від 15 грудня 2011 року № 2гн. У зазначеному наказі акцентовано увагу на необхідності підвищення вимогливості до кадрів, створення умов, щоб на прокурорських посадах працювали професійно підготовлені, компетентні, принципові, добросовісні, з високими моральними якостями працівники. При цьому комплектування прокурорських посад повинно здійснюватися громадянами України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості, здатні за станом здоров'я успішно виконувати службові обов'язки, не притягувалися до кримінальної відповідальності, за винятком реабілітованих, або адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень [11].

На думку більшості науковців, положення законодавства, що встановлюють вимоги до осіб, які претендують обіймати посади в органах прокуратури, є недосконалими. Так, Є.М. Попович зазначає, що вимоги до осіб, які призначаються на роботу до органів прокуратури, сформульовані в наказі Генеральної прокуратури України «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» від 15 грудня 2011 року № 2гн, є досить нечіткими: поняття щодо «необхідних ділових та моральних якостей» за умов відсутності конкретних критеріїв може тлумачитися досить широко, вимоги до стану здоров'я у вказаних статтях відсутні, таким чином, єдиними конкретними критеріями залишаються наявність вищої юридичної освіти та відсутність судимості за вчинення злочинів [10, с. 207]. Розділяємо зазначену точку зору, у зв'язку з чим пропонуємо внести відповідні зміни до законодавства та розробити критерії, на відповідність яким мають розглядатися ділові та моральні якості працівників органів прокуратури.

З урахуванням точки зору М.М. Дивака щодо необхідності запровадження системи управління якістю кадрового забезпечення органів внутрішніх справ вважаємо, що тільки через оцінювання відповідності персоналу цим критеріям можна отримати інформацію про якість кадрового ресурсу органів прокуратури України [4].

Слід зазначити, що формування складових кадрового ресурсу органів прокуратури розпочинається ще на етапі відбору осіб для навчання у спеціалізованих вищих навчальних закладах з метою наступного працевлаштування до прокуратури. Відповідно до наказу Генеральної прокуратури України «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» від 15 грудня 2011 року № 2гн, на прокурорів, відповідальних за формування кадрового складу, покладається обов'язок забезпечувати якісний добір вступників до вищих навчальних закладів, з якими Генеральною прокуратурою України укладено відповідні угоди на підготовку фахівців. Рекомендації для вступу на навчання повинні надаватися насамперед особам, які успішно пройшли психологічне тестування, мають високий рівень освітньої підготовки, схильність до прокурорсько-слідчої діяльності і можуть за станом здоров'я займатися нею.

Станом на сьогоднішній день Генеральною прокуратурою України укладено довгострокові договори про цільову підготовку фахівців для органів прокуратури з такими вищими навчальними закладами освіти IV рівня акредитації:

- Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого (м. Харків);
- Одеською національною юридичною академією.

На підставі цих договорів прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя видають направлення на денну форму навчання в обраний абітурієнтом заклад освіти. В разі успішного складання вступних випробувань направлення прокуратури надає право здобути вищу освіту за кошти державного бюджету. З цією метою прокуратури областей та прирівняні до них прокуратури щороку організують добір абітурієнтів для вступу на перший курс навчання до зазначених вищих навчальних закладів. Враховуючи, що прокурорсько-слідча діяльність пов'язана з великими емоційними та фізичними навантаженнями, перевага при доборі абітурієнтів надається особам з певним життєвим досвідом, трудовим стажем (тим, хто пройшов строкову військову службу у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, спеціалістам з середньо-спеціальною освітою тощо).

При Генеральній прокуратурі України функціонує Академія прокуратури України, яка готує для органів прокуратури за магістерською програмою висококваліфіковані прокурорсько-слідчі кадри, а також займається підвищенням кваліфікації кадрів та науково-практичними розробками з основних напрямків прокурорсько-слідчої діяльності [5].

Зазначимо, що процес формування та удосконалення основних елементів кадрового ресурсу органів прокуратури відбувається постійно, у повсякденній діяльності вказаних органів. Знання, досвід, кваліфікація та навички професійної діяльності набуваються та удосконалюються постійно, в процесі виконання працівниками прокуратури своїх посадових обов'язків. Сприяють цьому, між іншим, запроваджені в діяльності органів прокуратури атестації працівників прокуратури, підвищення ними кваліфікації, ротації прокурорів певних рівнів тощо. На жаль, обсяг наукової статті не дозволяє нам приділити достатню увагу дослідженню вказаних заходів у світлі їх впливу на формування кадрового ресурсу органів прокуратури. Сподіваємося більш детально висвітлити це питання у подальших наукових працях. Зараз же зазначимо, що процес формування та удосконалення кадрового ресурсу органів прокуратури відбувається з початку відбору кандидатів на навчання у вищих навчальних закладах, з якими у Генеральній прокуратурі України укладено договори про цільову підготовку фахівців для органів прокуратури, та здійснюється постійно під час діяльності того чи іншого органу прокуратури шляхом проведення атестацій, підвищення кваліфікацій, ротацій тощо, які проводяться у встановленому законодавством та відомчими нормативними актами порядку.

Викладене вище дозволяє нам зробити такі **висновки**.

1. Кадрами прокуратури є особи, які перебувають у трудових відносинах з органами прокуратури, прийняли у встановленому законом порядку присягу, мають професійну підготовку та спеціальні знання, та які на платній основі виконують службові обов'язки, визначені законодавством та відомчими нормативними актами.

2. Кадровий ресурс органів прокуратури – це сукупність спеціальних знань, навичок, вмінь працівників органів прокуратури, за допомогою яких реалізовується діяльність органів прокуратури, спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і захист від неправомірних посягань незалежності держави, прав і свобод людини і громадянина, основ демократичного устрою державної влади тощо.

3. Процес формування та удосконалення кадрового ресурсу органів прокуратури відбувається з початку відбору кандидатів на навчання у вищих навчальних закладах, з якими у Генеральної прокуратури України укладено договори про цільову підготовку фахівців для органів прокуратури, та здійснюється постійно під час функціонування органів прокуратури шляхом проведення атестацій, підвищення кваліфікацій, ротаций тощо, які проводяться у встановленому законодавством та відомчими нормативними актами порядку.

4. Ефективне виконання покладених на органи прокуратури України обов'язків буде неможливим без належного нормативно-правового забезпечення формування кадрового ресурсу органів прокуратури, приведення його у відповідність до нових реалій сьогодення та загальновизнаних міжнародних стандартів, його оновлення та вдосконалення з урахуванням новітніх принципів і завдань органів прокуратури України.

5. Існує нагальна потреба у подальшому виробленні дієвих та ефективних шляхів підвищення якості кадрового ресурсу органів прокуратури.

Бібліографічні посилання

1. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник / О.М. Бандурка. – Х., 1998.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2004.
3. Гаращук В. М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Гаращук Володимир Миколайович. – Х., 2003.
4. Дивак М. М. Управління якістю кадрового забезпечення органів внутрішніх справ / М. М. Дивак / Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : матеріали наук.-практ. конф. (10 квітня 2012 р., м. Харків). – Х., 2012. – С. 66–69.
5. Інформація з офіційного сайту Генеральної прокуратури України // [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/preparation_workers.html
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой – 23-е изд., испр. – М., 1990.
7. Організація управління в органах внутрішніх справ : монографічне дослідження / Ю.Л. Титаренко, В.П. Філонов, В.Д. Сущенко та ін. / за ред. Ю.Л. Титаренка. – Донецьк, 1999.

8. Пилипенко А.А. Правові та організаційні засади формування і функціонування персоналу митних органів України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Пилипенко Анжеліка Анатоліївна. – Дніпропетровськ, 2007.
9. Поляков Д.Ю. Система управління кадровим ресурсом організації: в пошуках економічної ефективності // [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://delovoymir.biz/ru/articles/view/?did=979>
10. Попович Є.М. Управління органами прокуратури України: організаційно-правові проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Євген Миколайович Попович. – Х., 2010.
11. Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України : наказ Генеральної прокуратури України від 15.12.2011, № 2гн // [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/nopd.html?_m=publications&_t=rec&_c=view&id=99856
12. Про прокуратуру : Закон України від 05.11.1991 № 1789-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>
13. Соколов К.О. Кадровые ресурсы и их роль в формировании инновационной экономики региона / К.О. Соколов, В.А. Староверов, И.А. Сергеичева // Вестник Челябинского гос. ун-та. – 2010. – № 3. Экономика. – Вып. 24. – С. 76–78.
14. Черевко Г. В. Економіка підприємства : навч. посібник ; за ред. Г. В. Черевка. – Л., 2004. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1151051336258/ekonomika/kadri_pidpriyemstva
15. Шинальський О. Відмова від застарілих підходів та запровадження сучасних методів добору та розстановки кадрів – неодмінна запорука подальшого розвитку органів прокуратури незалежної демократичної України / О. Шинальський // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2008. – № 2. – С. 22–26.
16. Щекин Г.В. Социальная теория и кадровая политика : монография / Г.В. Щекин. – К., 2000.

Надійшла до редакції 29.11.2012

В.В. Серета

кандидат юридичних наук

*(Львівський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.97 : 35.077 (477)

ВДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМ ПОДАННЯ ТА РОЗГЛЯДУ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СКАРГ

Проаналізовано чинне законодавство України, що визначає порядок звернення громадян, а також зарубіжний та вітчизняний досвід використання сучасних форм подання та розгляду публічно-правових скарг. На підставі такого аналізу подано пропозиції щодо його вдосконалення в умовах триваючої адміністративної реформи.

Ключові слова: *публічно-правові скарги, звернення громадян, форми, адміністративна реформа, адміністративні процедури.*

Проанализировано действующее законодательство Украины, определяющее порядок обращения граждан, а также зарубежный и отечественный опыт использования современных форм подачи и рассмотрения публично-правовых жалоб. На основании такого анализа представлены предложения по его совершенствованию в условиях продолжающейся административной реформы.

Ключевые слова: *публично-правовые жалобы, обращения граждан, формы, административная реформа, административные процедуры.*

The article analyzes the current legislation of Ukraine, which determines the order appeals, as well as foreign and domestic experience in the use of modern forms of submission and consideration of public law claims. Based on this analysis submitted proposals for their improvement in the ongoing administrative reform.

Keywords: *public legal complaints, appeals, forms, administrative reform, administrative procedures.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі становлення громадянського суспільства в Україні актуального значення набуває розвиток інституту звернень громадян, який нерозривно пов'язаний зі створенням необхідних умов реалізації й захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Інститут звернень громадян є основним каналом зв'язків між громадянином і державою. Право на звернення є важливим конституційно-правовим засобом захисту та однією з організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод людини.

Одним з видів звернень громадян є публічна скарга, яка є основним способом відновлення порушеного права особи. У такому розумінні це ефективний механізм виконання соціальних обов'язків публічної влади.

Від правильного функціонування адміністративно-правових механізмів реалізації й захисту прав громадян, від чіткого й ефективного реагування влади на скарги громадян залежить ефективність і спроможність держави в цілому. У зв'язку з цим виникає потреба вдосконалення існуючих форм подання та розгляду публічно-правових скарг.

Метою даної статті є розробка рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення практики подання та розгляду публічно-правових скарг.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання публічної скарги знаходилося у полі зору вітчизняних науковців впродовж двох століть. Разом з тим проблематика публічної скарги має певну специфіку, оскільки деякі запроваджені й сталі аспекти втрачають свою актуальність та значимість зі зміною загальної політико-правової направленості держави. Тобто інститут публічної скарги залишається постійно актуальним явищем і предметом наукового осмислення.

Значний вплив на це дослідження мали теоретичні праці таких правників: В.Б. Авер'янова, С.С. Алексєєва, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, В.М. Горшенєва, О.М. Добрава, А.Р. Кирсанова, В.К. Колпакова, П.І. Кононова, О.В. Кузьменко, І.М. Лазарева, С.В. Лихачова, В.В. Михольської, Д.М. Овсянка, В.М. Сорокіна, М.М. Тищенко, які зумовили необхідність на новому рівні розглядати питання публічної скарги осіб на рішення, дії та бездіяльність публічної адміністрації.

Проте проблеми правової природи публічної скарги, її механізму розгляду публічною адміністрацією спеціально не вивчалися, в існуючих наукових працях ці питання досліджувалися фрагментарно, без відповідного комплексного підходу. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах здійснення в Україні адміністративної реформи.

Виклад основного матеріалу. Взаємозв'язок держави та громадянина проявляється через систему взаємних прав і обов'язків. Інститут адміністративної процедури є відображенням, структурним елементом, одиничним у загальному, практичною формою даного «зв'язку». Це означає, що громадянин має право на звернення до адміністративного органу (органу виконавчої влади та місцевого самоврядування), а останній зобов'язаний розглянути його та дати обґрунтовану відповідь у встановлені строки [1].

Роль даного «зв'язку» у реформаційно-правовому аспекті викликає значний інтерес з огляду на його значення для утвердження європейських стандартів прав і свобод людини і громадянина. Разом з тим відбувається переорієнтація управлінської діяльності держави, в особі уповноважених органів, у русло аксіоми «держава існує для людини, а не людина для держави».

Правова регламентація публічно-правової діяльності в аспекті адміністративної процедури гарантує чіткість і ясність правозастосування та вносить впорядкованість, що в кінцевому результаті позитивно впливатиме на реалізацію конституційних положень щодо прав та свобод людини і громадянина [2].

Закон України «Про звернення громадян» (ст. 16) встановлює загальне правило, згідно з яким скарга на дії чи рішення органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, засобів масової інформації, посадової особи подається у порядку підлеглості вищому органу або посадовій особі, що не позбавляє громадянина права звернутися до суду відповідно до чинного законодавства, а у разі відсутності такого органу або незгоди громадянина з прийнятим за скаргою рішенням – безпосередньо до суду [1].

Публічну скаргу можна охарактеризувати як звернення суб'єкта адміністративно-правових відносин до публічної адміністрації (суду) та її посадових осіб (суддів), які уповноважені вирішувати адміністративно-правовий спір (у межах встановленої компетенції), з метою охорони суб'єктивних прав та інтересів, які порушені або можуть бути порушені рішеннями, діями чи бездіяльністю владного суб'єкта адміністративно-правових відносин.

Треба зазначити, що на сьогодні публічна скарга, як спосіб забезпечення прав та свобод громадян, набуває великого значення. Практична цінність публічної скарги зумовлена не лише її захисними функціями, але і закладеною у змісті публічної скарги можливістю вплинути на процеси публічного управління. Тобто можна сказати, що цільове призначення публічної скарги сконцентровано у двох площинах:

- 1) захист прав, свобод і законних інтересів громадян у сфері публічного управління, а також оперативне усунення допущених порушень;
- 2) можливість опосередкованої участі у процесі публічного управління, його коригуванні, усуненні недоліків владного впливу, і загалом у забезпеченні режиму законності.

Важливим етапом розгляду скарг є їх подання. Порядок подання скарг включає в себе декілька моментів. По-перше, це регламентація того, в який орган (до якої посадової особи) громадянин чи юридична особа може подати скаргу. По-друге, це визначення строків її подання. По-третє, це форма подання скарг.

Скаргу може бути подано в усній чи письмовій формі. Усні скарги викладаються громадянином і фіксуються посадовою особою на особистому прийомі громадян. Обов'язок для керівників та інших посадових осіб органів виконавчої влади здійснювати особистий прийом громадян, закріплений у ст. 22 Закону України “Про звернення громадян” [3].

Питання, з яким звертається громадянин, по можливості вирішується під час прийому. Якщо вирішити порушені в усній скарзі питання безпосередньо на особистому прийомі неможливо, вона розглядається у тому ж порядку, що і письмова.

Найчастіше скарги подаються у письмовому вигляді. Крім того, в окремих випадках законодавство встановлює обов'язковість такої форми.

Загальні вимоги щодо змісту та реквізитів письмових скарг передбачені законодавством України. У скарзі обов'язково має бути зазначено прізвище, ім'я, по-батькові, місце проживання, суть порушеного питання. Письмова скарга підписується заявником (заявниками) із зазначенням дати. З одного боку, позитивним моментом є те, що Закон України “Про звернення громадян” не встановлює особливих вимог щодо реквізитів звернень, однак для розгляду скарг, що впливають з певних правовідносин (наприклад, податкових), такі реквізити об'єктивно є недостатніми. У зв'язку з цим окремі підзаконні нормативні акти деталізують та розширюють ці вимоги. Скарга, оформлена без дотримання таких вимог, повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями.

Крім реквізитів, законодавство повинно встановлювати певні етичні вимоги щодо змісту поданих скарг. Не викликає заперечень, що скарга має бути написана в коректній формі, не повинна містити висловів, які ображають честь і гідність інших осіб, у іншому випадку такі скарги не повинні розглядатися.

Письмова скарга без зазначення місця проживання, не підписана автором, а також така, з якої неможливо встановити авторство, визнається анонімною і розгляду не підлягає. Скарга надсилається поштою або передається до відповідного органу громадянином особисто чи через уповноваженого представника, якщо його повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Крім того, відповідно до змісту Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг”, скарга може бути надіслана (подана) в електронному вигляді з обов'язковим додержанням вимог стосовно її реквізитів та вимог щодо подання електронних документів. Згідно зі ст. 5 цього закону, електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Юридична сила електронного докуме-

нта не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. Проте електронний документ не може бути застосовано як оригінал документа, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів [4].

Одним із варіантів подання скарг є правовий спір, вирішення якого здійснюється у процесі судового оскарження. Серед правових спорів особливе місце займають спори фізичних та юридичних осіб з органами державної влади та органами місцевого самоврядування при здійсненні ними владних повноважень. Адже особа, вступаючи у правовідносини з органами влади, перебуває у підпорядкуванні цим органам, які можуть визначати права та обов'язки особи.

Спори, що виникають з публічно-правових відносин за участю суб'єкта владних повноважень, а саме органу виконавчої влади, що реалізовував у цих відносинах надані йому чинним законодавством владні управлінські функції, в тому числі на здійснення перевірки позивача щодо дотримання ліцензійних умов провадження професійної діяльності, є публічно-правовими, вирішення яких належить до компетенції адміністративних судів України.

Ст. 106 Кодексу адміністративного судочинства України передбачає вимоги, які ставляться до позову, серед яких: найменування адміністративного суду, до якого подається позовна заява; ім'я (найменування) позивача, поштова адреса, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є; ім'я (найменування) відповідача, посада і місце служби посадової особи, поштова адреса, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі відомі; зміст позовних вимог і виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги тощо [5].

Проте використання електронної пошти в адміністративному судочинстві стосується лише повідомлення учасників процесу про час проведення судового засідання, а законодавством не надано право подання позову чи касаційної скарги в електронному вигляді.

У сучасних умовах формування інформаційного суспільства важливим напрямом посилення ефективності роботи зі скаргами громадян вбачаються заходи у рамках розвитку електронного уряду. Поширеною світовою практикою стало визнання за зверненнями (в тому числі й скаргами), переданими через електронні системи зв'язку, певної юридичної сили.

Так, у США державні службовці зобов'язані приймати й обробляти листи громадян, спрямовані до органів влади електронною поштою, та давати офіційні відповіді на них. У парламенті Шотландії працює система подачі електронних звернень (e-petitioning), що дозволяє кожному громадянину оперативно запропонувати для розгляду будь-яке питання. Всі запити розглядаються, і на кожний готується відповідь. Подібну систему впроваджує парламент Великобританії. У 2008 р. цим шляхом до парламенту звернулися понад 7 % громадян держави зі своїми скаргами та пропозиціями. У 2002 р. в італійському місті Болонья було ви-

дано спеціальну ухвалу, якою міським структурам виконавчої влади доручалось активно використовувати поради громадян, висловлені на муніципальному Інтернет-форумі, відповідати на поставлені запитання, а також на основі дописів виокремлювати й аналізувати нагальні проблеми. Дещо іншу схему було використано в місті Модені, де замість форуму було створено систему так званого електронного листка новин (newsletter). Залишаючи на ньому свої персональні дані, громадянин отримував можливість регулярно отримувати на власну електронну адресу інформацію про плани міської ради, ставити запитання за допомогою електронної пошти та отримувати відповіді у законодавчо встановлений термін, скаржитися на дії посадових осіб та отримувати відповіді по суті скарги. Крім того, там було створено ряд онлайн-консультаційних центрів, а також проводились онлайн-опитування. Аналогічні експерименти також здійснювалися на рівні органів місцевого самоврядування в інших містах Італії.

Електронна подача документів одержала поширення в Канаді і використовується в кількох юрисдикціях у суді. Під електронною подачею документів (e-filing) мається на увазі передача даних (процесуальних змагальних документів сторін, заяв тощо) у форматі, який визначається судом, електронною поштою або Інтернетом [6]

В Україні, зокрема Львівською міською радою, запроваджено електронну консультацію – надання фахових порад з питань, що належить до компетенції міської ради, яка має рекомендаційний характер і передається засобами електронної пошти через мережу Інтернет. Проте електронні звернення та відповіді на них не мають статусу офіційних документів. Вони не можуть бути опубліковані у засобах масової інформації чи використані у вигляді посилань як офіційна відповідь Львівської міської ради. Для отримання офіційної відповіді необхідно звернутися у порядку, визначеному Законом України "Про звернення громадян". Звернення громадян розглядаються відповідальними особами, призначеними керівниками виконавчих органів міської ради для надання відповідей на звернення громадян, що надходять на офіційний web-сайт Львівської міської ради. Термін надання консультації-відповіді на електронне звернення не може перевищувати 7 діб після його надсилання заявником. Якщо надіслане питання не має консультативного характеру, рекомендується звернутися з відповідною письмовою заявою або в інший орган, до повноважень якого входить вирішення даного питання [7].

Із впровадженням автоматизованої системи взаємин «громадянин – держава» можна розраховувати на підвищення ефективності публічного управління й обмеження корупції. Електронна взаємодія здатна змінити саму природу влади, зробити її більш прозорою й підконтрольною громадськості, адже кожний громадянин отримає можливість відслідковувати діяльність публічної адміністрації, безпосередньо вступати у взаємодію з державними службовцями без черг і зайвої бюрократії.

Отже, розвиток такої форми роботи зі скаргами громадян, як елект-

ронні скарги за допомогою мережі Інтернет та електронної пошти, мають розглядатися не як допоміжний, а як один з основних напрямів у сфері вдосконалення роботи зі скаргами громадян та подолання корупції [8].

Висновки. Підводячи підсумок вищевикладеному, акцентуємо увагу на тому, що сьогодні нагальним завданням є прийняття правового акта, котрий детально регламентував би порядок подання скарги фізичною чи юридичною особою, а також своєчасність отримання справедливого, об'єктивного і законного результату розгляду поданої ними скарги. Зазначені питання детально врегульовані у проекті Кодексу про адміністративні процедури, який спрямований на утвердження пріоритету прав і свобод людини в усіх сферах її взаємодії з державою, її органами і посадовими особами. Прийняття даного нормативного акта буде означати, що адміністративно-правовий режим взаємовідносин публічної адміністрації і людини буде ґрунтуватися на беззаперечному визнанні пріоритету прав людини.

На підставі наведених аргументів вважаємо, що розвиток такої форми роботи зі скаргами громадян, як електронні скарги за допомогою мережі Інтернет та електронної пошти, мають розглядатися не як допоміжний, а як один з основних напрямів у сфері вдосконалення роботи зі скаргами громадян та подолання корупції.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами від 8 грудня 2004 р.: Офіц. видання (ст. 62, 76, 81, 126). – К., 2006.
2. Авер'янов В.Б. Проблеми демократизації державного управління в контексті адміністративної реформи в Україні / В.Б. Авер'янов // Часопис Київського ун-ту права. – 2002. – № 2. – С. 4–9.
3. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=393%2F96-%E2%F0>
4. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=851-15>
5. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон від 06.07.2005 № 2747-IV: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2747-15>
6. Документи в суд по Інтернету. Досвід Канади: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravodom.com/component/content/article/74/1176>
7. Офіційний портал: Львівська міська рада: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.city-adm.lviv.ua>
8. Лагутов Ю.Е. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні / Ю.Е. Лагутов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yur-gazeta.com/issue/60>

Надійшла до редакції 11.11.2012

О.Л. Соколенко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський національний
університет ім. Олесь Гончара)

УДК 342.951:351.74

СТАТУС І МІСЦЕ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ СЕРЕД СУБ'ЄКТІВ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Здійснено аналіз законодавчих норм і теоретичних положень, концепцій і поглядів щодо розуміння поняття та видів суб'єктів правоохоронної діяльності, визначено статус і місце серед них правоохоронних органів, а також обґрунтовано критерії їх відмежування від державних не правоохоронних органів і недержавних правоохоронних формувань.

***Ключові слова:** статус і місце, правоохоронні органи, суб'єкти правоохоронної діяльності*

Выполнен анализ законодательных норм и теоретических положений, концепций и взглядов относительно понятия и видов субъектов правоохранительной деятельности, определены статус и место среди них правоохранительных органов, а также обоснованы критерии их отграничения от государственных не правоохранительных органов и негосударственных правоохранительных формирований.

***Ключевые слова:** статус и место, правоохранительные органы, субъекты правоохранительной деятельности*

The analysis of the legislative realities and theoretical principles, conceptions and opinions on understanding concepts and types of subjects of law enforcement activities is made; also it was determined the status and role of law enforcement agencies among them, as well as substantiated criteria of its disassociation from the state non law enforcement agencies and private law enforcement formations.

***Keywords:** status and place, law enforcement agencies, subjects of law enforcement activities*

Постановка проблеми. Держава є одним із ключових суб'єктів соціальної системи, що покликаний забезпечувати й гарантувати порядок, безпеку та інтереси як усього суспільства, так і конкретної особи. У зв'язку із цим держава часто розглядається у вигляді своєрідного складного державного механізму, складові якого здійснюють впорядкування, регулювання й охорону відносин в усіх сферах та рівнях суспільного життя. Таким окремим сегментом державного механізму виступають і правоохоронні органи, що безпосередньо опікуються питаннями охорони й захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, гарантуванням конституційного ладу, забезпеченням законності і підтриманням правопорядку. При цьому в сучасних умовах побудови соціальної демократичної правової держави й інституалізації громадянського суспільства, однією з наріжних засад чого виступає реальність прав громадян, зокрема їх повний і своєчасний захист, формування й діяльність правоохоронних органів набувають особливого значення. Так само й, як за І.В. Бондаренко [1], процес державотворення потребує чіткого

визначення в ньому місця та ролі правоохоронних органів. З огляду на це й вбачаються актуальними питання статусу і місця правоохоронних органів серед суб'єктів правоохоронної діяльності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначимо, що окремі питання статусу правоохоронних органів раніше вже розглядалась такими вченими, як І.В. Бондаренко, В.М. Дубінчак, А.М. Куліш, О.М. Музичук, П.В. Онопенко, О.І. Сушинський та інші. Разом із тим вказані дослідження розглядають інститут правоохоронних органів здебільшого у відриві від розуміння як самої правоохоронної діяльності, так і інших її суб'єктів, не визначаючи серед них місця правоохоронних органів. Саме тому метою нашої роботи є аналіз теоретичних положень, концепцій і поглядів, а також законодавчих реалій щодо розуміння поняття та видів суб'єктів правоохоронної діяльності, визначення статусу й місця серед них правоохоронних органів, а також обґрунтування критеріїв їх відмежування від державних не правоохоронних органів і недержавних правоохоронних формувань. Новизна міститься у концептуальних узагальненнях розуміння правового положення й місця правоохоронних органів серед суб'єктів правоохоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що на конституційному рівні лише ч. 3 ст. 17 Конституції України від 28.06.1996 р. називає категорію «правоохоронні органи держави» та закріплює, що їхня організація та порядок діяльності мають визначатися законом. Тоді ж, як на нас, саме конституційне вираження поняття та ознак правоохоронних органів є першочерговим питанням розуміння загалом усієї правоохоронної системи. При цьому знання характерних ознак правоохоронних органів, на думку А.М. Кучука, дозволяє правильно визначити місце правоохоронних органів у системі інших державних органів з точки зору компетенції та відповідальності за стан справ у відповідній сфері, за виконання поставлених перед ними завдань [2, с. 11].

Вбачається, що не лише Конституція України, але й законодавство в цілому на сьогодні не надає ані легального визначення, ані цілісного опису ознак правоохоронних органів, що має наслідком відсутність єдиного підходу також і в поточній законодавчій та підзаконній практиці, яка наразі фактично складається ситуативно і непослідовно, що, у свою чергу, призводить до виникнення колізій в організації та діяльності конкретних правоохоронних органів, їх взаємодії та реалізації правоохоронних повноважень. Зокрема, з цього приводу І.В. Бондаренко окремо наголошує, що «така ситуація негативно впливає на діяльність цих органів, оскільки безпосереднім чином стосується правового регулювання компетенції таких органів, правового і соціального статусу їх працівників» [1]. Таким чином, формування узгодженого розуміння інституту правоохоронних органів виступає одним із першочергових чинників конструктивного й цілеспрямованого реформування їхньої організації та діяльності.

В аспекті визначення сутності інституту правоохоронних органів

важливим видається пізнання характеру і ступеня пов'язаності, співвідношення правоохоронних органів і правоохоронної діяльності, яка, за твердженням В.М. Дубінчака, виступає системоутворюючим чинником системи правоохоронних органів, «для здійснення якої держава і створює правоохоронні органи» [3]. Похідний характер інституту правоохоронних органів від явища правоохоронної діяльності як практичного втілення правоохоронної функції є беззаперечним, адже саме необхідність реалізації правоохоронної діяльності й зумовлює формування та функціонування здійснюючих її правоохоронних органів. Такої ж точки зору дотримується й Р.З. Лівшиць, за яким реалізація правоохоронної функції держави безпосередньо втілюється у правоохоронній діяльності, що здійснюється спеціально уповноваженими органами, що іменуються «правоохоронні органи» [4, с. 13]. Дана позиція Р.З. Лівшиця на сьогодні набула достатнього поширення у науці й виступає одним із вихідних положень у дослідженнях інших вчених [1].

Конституційне закріплення терміну «правоохоронні органи держави» з формально-юридичної точки зору само по собі принципово не виключає можливості існування й муніципальних або громадських недержавних правоохоронних інституцій. Стверджувати зворотне так само неправильно, як струджувати й те, що компетенція правоохоронних органів держави має обмежуватись «забезпеченням державної безпеки і захистом державного кордону України» лише тому, що це єдине серед усього загалу правоохоронних функцій прямо визначається ч. 3 ст. 17 Конституції України. З іншого боку, слушною є й думка В.Т. Маляренко [5], що недержавна правоохоронна діяльність в Україні так само законодавчо не передбачається, хоча й участь громадян у охороні правопорядку та державного кордону є досить розвиненою і регламентованою.

У зв'язку із вказаним слід звернути увагу на таке. Перш за все, правоохоронна діяльність із реалізації правоохоронної функції держави априорі повинна мати державний характер, позаяк її здійснення нормативно, фінансово й організаційно координується і забезпечується саме державою, у тому числі шляхом формування спеціальних правоохоронних органів. Зазначене не виключає можливості покладення функцій правоохоронного характеру поруч із державою в особі її правоохоронних органів й на інші соціальні інститути. Такої ж позиції дотримується й Н.В. Сібільова, яка вважає, що поряд із державними органами правову охорону забезпечують і інші установи, які хоча й не мають ознак державного органу, виконують важливу державну функцію охорони прав, свобод і законних інтересів особи [6, с. 9]. Разом із тим ключове значення у залученні недержавних інституцій до правоохоронної діяльності має його санкціонованість з боку держави, відповідно до чого громадські правоохоронні формування набувають гарантованих і забезпечених примусовою силою держави повноважень у сфері правоохоронної діяльності.

При цьому мусимо дещо не погодитись із А.М. Кучуком [7, с. 7], що участь недержавних структур у правоохоронній діяльності зумовле-

на втратою державою монопольного права на здійснення правоохорони внаслідок неможливості правоохоронних органів у повному обсязі виконувати функцію охорони прав і свобод людини. Натомість важливим є розуміння того, що правоохоронна функція, а отже, і правоохоронна діяльність цілком належить до компетенції і сфери відповідальності держави, що повністю регулює і контролює участь недержавних формувань у здійсненні правоохорони.

Отже, інституції як державної, так і недержавної приналежності за наявності інших необхідних ознак можуть набути правоохоронну властивість лише у разі наявності у них певних нормативно визначених правоохоронних повноважень. При цьому визначальним є й те, що недержавні за своєю природою інституції можуть набувати правоохоронних повноважень виключно правовим шляхом, а здійснювати їх у межах і у спосіб, що визначаються державою в цілях реалізації її правоохоронної функції. Інакше кажучи, правоохоронна діяльність «недержавних» правоохоронних «органів» без участі держави не лише неможлива у правовому та організаційному сенсі, але й взагалі була би позбавлена своєї функціональної основи – правоохоронної функції держави (що невід'ємна від держави) як комплексного цілісного пріоритетного напрямку державної політики, спрямованого на забезпечення охорони й захисту основ конституційного ладу, в тому числі прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, законності та правопорядку.

З цих саме підстав не можна погодитись із запропонованим С.В. Краснокутським виділенням в якості окремої категорії «недержавної правоохоронної діяльності», що визначається ним як «певний різновид юридичної та правоохоронної діяльності, головною метою якої є захист приватноправових інтересів юридичних та фізичних осіб від будь-яких протиправних порушень спеціально створеними для цього суб'єктами, які відповідно до закону використовують спеціальні сили, засоби та методи при суворому дотриманні встановленого законодавством порядку» [8]. Підкреслимо, що у даному разі йдеться про діяльність, спрямовану на задоволення не стільки суспільного, як приватного інтересу щодо охорони певних матеріальних та/або нематеріальних благ.

У той же час уся правоохоронна діяльність, здійснювана в рамках реалізації правоохоронної функції держави і державними правоохоронними органами, і залученими державою недержавними інституціями, спрямовується на задоволення державного інтересу (що, у свою чергу, виражає аналогічний суспільний інтерес) щодо правоохорони загальносоціальних цінностей – конституційного ладу (включаючи права, свободи і законні інтереси людини і громадянина), законності і правопорядку. Відповідно, вбачається, що головною кінцевою метою будь-якої правоохоронної діяльності має бути захист не просто конкретних приватноправових інтересів особи, а саме названих суспільних цінностей. Тому такі суб'єкти «недержавної правоохоронної діяльності», як приватні охоронні підприємства, спілки та асоціації розшуку і охорони, недержав-

вні освітні установи з підготовки приватних детективів і охоронців [8, с. 76] тощо, у дійсності не можуть визнаватись правоохоронними, оскільки хоч і ліцензуються державою на надання певних приватних охоронних послуг населенню, проте їхня діяльність безпосередньо не пов'язана із реалізацією правоохоронної функції держави. На таку ж помилковість включення до поняття правоохоронних органів поряд із державними органами ще й недержавних структур вказує Т.О. Пікуля [9], стверджуючи, що подібні спеціалізовані недержавні структури правоохоронного напрямку на відміну від правоохоронних органів «охороняють приватні, групові інтереси».

Таким чином, наразі видається дещо некоректним визначати недержавний характер певної правоохоронної діяльності чи-то недержавну природу окремих правоохоронних органів. Недержавна (у розумінні «позадержавна») правоохоронна діяльність неможлива. Недержавні за своєю природою інституції, які залучаються державою до правоохоронної діяльності, незважаючи на свою внутрішньо недержавну сутність та реалізуючи надані державою правоохоронні повноваження, беруть участь у правоохоронних відносинах суто в межах відповідної державної правоохоронної політики. Певною мірою зазначене можна співвіднести з делегуванням державних повноважень органів виконавчої влади на місцях органам місцевого самоврядування, які, залишаючись за своєю природою муніципальними органами, здійснюють державні повноваження під контролем держави і для забезпечення реалізації не суто лише місцевої, але й загальнодержавної політики.

При цьому наголосимо, що дані міркування мають здебільшого теоретичний характер і можуть слугувати підставою віднесення тих чи інших інституцій до числа правоохоронних органів тільки разом із іншими їхніми ознаками. Недержавні ж інституції, що лише залучаються державою до правоохоронної діяльності, а не безпосередньо формуються нею як державні правоохоронні органи, на нашу думку, доречно розглядати поза поняттям правоохоронних органів.

Зауважимо, що в науковій літературі поряд із категорією «правоохоронні органи» в контексті правоохоронної діяльності використовується і такий термін, як «суб'єкти правоохоронної діяльності». З одного боку, слід погодитись із В.І. Московцем [10], що правоохоронна діяльність здійснюється передусім саме відповідними правоохоронними органами у межах правоохоронних відносин, що, як на нас, цілком відповідає розумінню правоохоронної діяльності у вузькому значенні. Проте, з іншого боку, необхідно визнавати й те, що правоохоронна діяльність (у широкому значенні), зважаючи на її різноплановість і багатоаспектність, в умовах демократичної соціальної правової держави та громадянського суспільства виходить за межі діяльності одних лише правоохоронних органів держави, включаючи також певні другорядні організаційні та матеріально-технічні заходи, як-то, наприклад, організація Міністерством внутрішніх справ України планово-фінансової роботи в апараті

МВС України, інших органах внутрішніх справ, здійснення контролю за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечення організації та вдосконалення бухгалтерського обліку згідно з пп. 4 п. 5 Положення від 06.04.2011 р. за Указом Президента України № 383/2011.

Зазначимо, що А.М. Кучук до суб'єктів правоохоронної діяльності відносить лише правоохоронні органи й громадські організації, що здійснюють правоохоронну діяльність [7, с.7], не вирішуючи питання приналежності до правоохорони інших державних (не правоохоронних) органів. Натомість у рамках характеристики критеріїв розмежування правоохоронної діяльності та діяльності правоохоронних органів А.М. Куліш окремо вказує, що «правоохоронну діяльність провадять всі державні органи» та її здійснення, на відміну від діяльності правоохоронних органів, не обов'язково потребує наявності певної професійної підготовки [11, с. 21]. Така ж точка зору щодо здійснення правоохоронної діяльності усіма державними органами підтримується й іншими вченими [1; 12, с. 9-14]; зокрема, Г.Н. Манов зауважує здійснення правоохоронної функції одразу усіма органами держави, «але поряд із цим існують спеціальні органи, на які вона покладається, наприклад, суд, прокуратура» [13, с. 60].

Передусім вбачається за доцільне поєднання вищезазначених позицій та віднесення до суб'єктів правоохоронної діяльності правоохоронних органів, інших державних органів і громадських формувань, що в цілому узгоджується із визначенням правоохоронної діяльності у широкому значенні як загалом будь-якої діяльності, тією чи іншою мірою спрямованої на забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина згідно із чинним законодавством. Відповідно до цього як суб'єктів правоохоронної діяльності, що поряд зі спеціально утвореними правоохоронними органами здійснюють правоохоронну функцію держави, слід визначати також і Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві (не правоохоронні) органи виконавчої влади, Президента України. Так, наприклад, парламент здійснює законодавчу діяльність, у тому числі визначає права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина (п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України); місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують законність і правопорядок, дотримання прав і свобод громадян (п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України від 09.04.1999 р. № 586-XIV), що має безпосереднє відношення до забезпечення правоохорони певних правовідносин.

Крім цього, дотримуючись такого підходу, суб'єктами правоохоронної діяльності так само можемо назвати органи муніципальної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, а, як за В.А. Байдуковим, В.Ю. Зайцевим, А.І. Казаковим, також і інститути громадянського суспільства [12, с. 9-14]. При цьому такі недержавні громадські структури та окремі громадяни, як вище нами вже зазначалось, беруть участь у

здійсненні правоохоронної діяльності тільки шляхом спеціального державного уповноваження. Тобто названі державні (не правоохоронні) та недержавні суб'єкти здійснюють правоохоронну діяльність, як правило, не професійно, без спеціальної підготовки й на рівні з виконанням інших державних/громадських функцій.

У свою чергу, якісною відмінністю правоохоронних органів від інших суб'єктів правоохоронної діяльності виступає її здійснення саме на професійній основі, адже такі органи спеціально утворюються й забезпечуються державою в цілях реалізації її правоохоронної функції. Таким чином, виконання правоохоронних повноважень як основний напрямок діяльності (функціональна ознака) є одним із обов'язкових критеріїв віднесення певної інституції до числа правоохоронних органів. Аналогічної позиції дотримується й І.В. Бондаренко [1], який так само наголошує на прийнятності віднесення до правоохоронних органів лише такого державного органу, виконання яким правоохоронних повноважень є визначальним у його діяльності.

Проте слід зважати, що й окремі недержавні формування так само здійснюють правоохоронну діяльність (із реалізації правоохоронної функції держави) на професійній основі; йдеться, зокрема, про адвокатуру, яка згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України від 05.07.2012 р. № 5076-VI становить недержавний самоврядний інститут, що «забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі». Вказане певною мірою дає підстави К.Ф. Гуценко та М.А. Ковальову хоча і з великою часткою умовності, але все ж таки відносити адвокатуру та нотаріат до системи правоохоронних органів [14, с. 15]. Однак адвокатура України за своєю сутністю є саме недержавним (громадським) інститутом, який хоч і уповноважується державою професійно виконувати певний сегмент правоохоронної діяльності, проте позбавлений властивих правоохоронним органам державно-владних повноважень. Специфіка ж останніх, у чому ми погоджуємось із В.І. Московцем [10], визначається тим, що правоохоронні органи як частина механізму держави володіють компетенцією розгляду різних юридичних справ та спираються на можливість застосування державного примусу. Натомість окремі недержавні правоохоронні інституції, що беруть участь у здійсненні правоохоронної діяльності, на думку В.В. Ковальської, мають право застосовувати заходи громадського впливу до осіб, які вчинили правопорушення [15, с. 12].

Щоправда, слід конкретизувати, що забезпеченість державним примусом властива як правоохоронним органам, так і іншим державним органам, що виконують поряд зі своїми основними функціями й деякі правоохоронні повноваження. Однак наявність можливості застосовувати державний примус у поєднанні з функціональним критерієм правоохоронної спеціалізації дозволяє відмежовувати державні правоохоронні органи від інших суб'єктів правоохоронної діяльності – і державних органів, і недержавних формувань, залучених до здійснення правоохо-

рони.

Саме з цих позицій маємо не погодитись із позицією В.І. Осадчого, що поняттям правоохоронних органів охоплюються всі державні органи і громадські організації, які хоча б деякою мірою наділені правоохоронними функціями [16, с. 71-72]. При цьому О.Ф. Климюк [17] обґрунтовує неприйнятність названого підходу лише відсутністю в силу свого статусу в громадських організацій владних повноважень і необхідних матеріальних засобів для здійснення правоохоронних завдань.

На підставі вищевикладеного вважаємо за необхідне навести більш чітку аргументацію з цього приводу. Зазначимо, що запропоноване С.Я. Лиховою і В.І. Осадчим визначення більшою мірою відповідає визначенню органів, що не є правоохоронними, як суб'єктів правоохоронної діяльності, основним критерієм яких і є наявність та здійснення будь-яких правоохоронних повноважень. Натомість до правоохоронних органів інші державні не правоохоронні органи не включаються через відсутність фахової правоохоронної спеціалізації, а громадські формування – через відсутність держано-владних засобів діяльності, у тому числі можливості застосування державного примусу.

Отже, викладене дозволяє зробити **висновок**, що суб'єктами правоохоронної діяльності є правоохоронні органи, спеціально сформовані державою для здійснення правоохоронної діяльності на професійній основі; усі інші не правоохоронні державні та муніципальні органи, що наділені окремими повноваженнями у сфері правоохоронної діяльності, а також громадські формування, уповноважені державою відповідно до законодавства на виконання окремих правоохоронних повноважень щодо реалізації правоохоронної функції держави по охороні й захисту конституційного ладу (включаючи права, свободи і законні інтереси особи), законності та правопорядку. Основним суб'єктом правоохоронної діяльності є правоохоронні органи, що спеціально формуються державою для реалізації на професійній основі правоохоронної функції шляхом застосування у правовий спосіб відповідних державно-владних засобів впливу.

Бібліографічні посилання

1. *Бондаренко І.В.* Органи внутрішніх справ в системах правоохоронних органів України, Російської Федерації та інших зарубіжних країн: теоретичні аспекти: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2004.
2. *Кучук А.М.* Правоохоронні органи в Україні: нормативне регулювання та критерії виокремлення // Науковий вісник Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 2. – С. 10-16.
3. *Дубінчак В.М.* Правоохоронна діяльність: сутність, суб'єкти, засоби забезпечення (теоретико-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2010.
4. *Лившиц Р.З.* Государство и право в современном обществе // Теория права: Новые идеи. – 1991. – Вып. 1. – С. 13-16.
5. *Маляренко В.Т.* Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: Підруч. – К., 2004.
6. Організація судових та правоохоронних органів: Підруч. / За ред. І.Є. Марочки-

на, Н.В. Сібільової. – Х., 2007.

7. Кучук А.М. Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2007.

8. Краснокутський С.В. Юридична природа недержавної правоохоронної діяльності в Україні (теоретико-правовий аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2004.

9. Пікуля Т.О. Правоохоронні органи в механізмі держави України (теоретико-правові питання функціонування): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2004.

10. Московець В.І. Поняття та значення правоохоронної функції держави // Право і безпека. – 2011. – № 2 (39).

11. Куліш А.М. Правоохоронна система України: адміністративно-правові засади організації та функціонування: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. – Х., 2009.

12. Правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник / Под ред. Ю.И. Скуратова, В.М. Семенова. – М., 1998.

13. Манов Г.Н. Советское общенародное государство: цели, задачи, функции. – М., 1978.

14. Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы: Учебник. – М., 2006.

15. Ковальська В.В. Міліція в системі правоохоронних органів держави (адміністративно-правові аспекти): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. – К., 2009.

16. Осадчий В. Правоохоронні органи як суб'єкти кримінально-правового захисту // Право України. – 1997. – № 11. – С. 71-75.

17. Климюк О.Ф. Правоохоронні органи в системі органів виконавчої влади // Правове регулювання економіки. – 2009. – № 9. – С. 91-101.

Надійшла до редакції 06.12.2012

Д.Д. Бойко

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.811.12

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Сформульовано поняття адміністративно-правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, адміністративно-правові засоби.

Сформулировано понятие правовых средств обеспечения безопасности дорожного движения.

Ключевые слова: безопасность дорожного движения, административно-правовые средства.

The concept of administrative-legal means of road safety ensuring is formulated.

Keywords: road safety, administrative-legal means.

Постановка проблеми. Забезпечення безпеки дорожнього руху вимагає комплексного об'єднання засобів, які є в арсеналі різних галузей права, провідне місце серед яких посідають засоби адміністративного права.

Аналіз адміністративно-деліктних засобів забезпечення безпеки до-

рожнього руху доречно розпочати з аналізу загальноправового змісту правових засобів та їх властивостей – розкриття специфіки адміністративно-правових засобів у цілому – з'ясування особливостей адміністративно-правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху – формулювання поняття та здійснення характеристики адміністративно-деліктних засобів забезпечення безпеки дорожнього руху.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Досліджувало проблеми адміністративно-правових засобів чимало вчених: С.С. Алексєєв, І.Л. Бородін, Є.В. Курінний, В.К. Колпаков, О.В. Негодченко, в тому числі у сфері безпеки дорожнього руху: М.Ю. Веселов, А.В. Гаркуша, С.М. Гусаров, Т.О. Гуржій, В.В. Доненко, Д. С. Денисюк, М.М. Долгополова, В.М. Лозовий, П.П. Луцюк, П.С. Луцюк, М.А. Микитюк, О.Л. Міленін, А.М. Подоляка, В.Й. Развадовський, О.Ю. Салманова, М.М. Стоцька та інші. В той же час аналіз наукових публікацій теоретико-правового та адміністративно-правового змісту, присвячених проблемам правових засобів, свідчить, що дослідження інструментального забезпечення механізму правового регулювання суспільних відносин, у тому числі у сфері безпеки дорожнього руху, є однією з актуальних та малодосліджених тем.

Виклад основного матеріалу. На жаль, у вітчизняному правознавстві ця категорія розглядалася переважно у галузевому контексті і лише останнім часом здійснюються спроби щодо надання їй загальнотеоретичного характеру [1; 2].

Як справедливо зазначає С.С. Алексєєв "...власну цінність право зможе реалізувати лише завдяки його інструментальній силі та дії. У цьому розумінні власна та інструментальна цінність права є нерозривними. Місія права полягає в інструментальній цінності, тобто цінності "інструменту", "засобу" розв'язання завдань, що стосуються різних сторін життя суспільства" [3].

На погляд А.В. Малька, правові засоби є такою категорією, яка розкриває соціальну силу права, демонструє реалізацію юридичної енергії, соціальної сили та стабілізуючої дії права, зокрема, вони забезпечують: а) визначеність, надійність і сталість відносин, що склалися; б) кореляцію регулювання суб'єктивними правами; в) сувору регламентованість і в той же час гарантованість, захищеність, суб'єктивних прав і досягнення істини у конфліктних ситуаціях. Загалом використання правових засобів означає фактичне втілення в життя власної цінності права, використання його потенціалу [4]. Натомість В.А Хропанюк це поняття розглядає в контексті понять "правовий вплив", "правове регулювання" [5].

Що стосується визначення правових (юридичних) засобів, то їх формують як:

1) правові явища, що виражаються в інструментах (настановленнях) і діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально-корисних цілей [6];

2) сукупність правових настанов (інструментів) та форм правореалі-

заційної практики, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права і досягаються соціально-корисні цілі [7];

3) цілісний, системний юридичний механізм, що забезпечує врегулювання всієї сукупності суспільних відносин, які є предметом правового регулювання [5];

4) комбінації юридично значимих дій, які здійснюються суб'єктами з дозволенним ступенем розсуду та служать досягненню їх цілей (інтересів), що не протирічать законодавству та інтересам суспільства [8].

На нашу думку, найбільш прийнятним доречно визнати поняття таких засобів, що подають А. Малько та К. Шундіков, оскільки розуміння правових засобів як явищ-інструментів та явищ-діянь дозволяє застосувати це поняття для характеристики юридичної діяльності в цілому.

Найближче до розуміння адміністративно-правових засобів з позиції інструментального підходу підійшла О.Ю. Салманова. Вона вказує, що поняття "*адміністративно-правові засоби*" позначає всю систему адміністративно-правових норм, яка розглядається з позиції їх функціонального призначення для вирішення певного кола соціальних завдань, регулювання відповідних суспільних відносин [9].

Розглядаючи питання про адміністративно-правові засоби забезпечення безпеки дорожнього руху, зазначимо, що ми в цілому поділяємо думку О.Ю. Салманової, яка їх розуміє як сукупність прийомів і способів, за допомогою яких міліція впливає на суспільні відносини у зазначеній сфері з метою забезпечення нормального функціонування автотранспорту, формування у учасників дорожнього руху звички добровільно виконувати вимоги правових норм, попередження та припинення порушень загальнообов'язкових правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, притягнення винних до відповідальності [9].

Однак ми не погоджуємося з твердженням, що таке забезпечення охоплює лише діяльність міліції (прийоми та способи), без врахування впливу самого права на суспільні відносини. Також треба вказати, що з етимологічної точки зору поняття "*засіб*" та "*спосіб*" в українській мові є однаковими за змістом. Тому, на наш погляд, дефініція адміністративно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху потребує уточнення.

Висновок. З урахуванням проведеного нами аналізу сутності правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху та особливостей їх функціонування в адміністративно-правовій галузі, це поняття можна сформулювати як *комплекс адміністративно-правових явищ, за допомогою яких визначаються зміст, межі, форми та порядок впливу певних суб'єктів на правову поведінку, правосвідомість та правову культуру учасників дорожнього руху, з метою створення умов для реалізації індивідуальних та суспільних потреб і інтересів у безпечному переміщенні, їх охорони та захисту.*

Таке визначення надає цій категорії універсальності, відбиває сучасні тенденції у розумінні предмета адміністративно-правового регу-

лювання та враховує досягнення теорії держави щодо правових засобів.

Бібліографічні посилання

1. Онуфрієнко О.В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права // Вісник Запорізького юрид. Ін.-ту. – 2001. – № 3.– С. 53–59.
2. Онуфрієнко О.В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права : автореф. дис... канд. юрид. наук. – Х., 2004.
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – Саратов, 1999; Алексеев С.С. Теория права.– 2-е изд. – М., 1995.
4. Малько А. В. Механизм правового регулирования // Теория государства и права : курс лекций // под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. –М., 2000; Проблемы теории государства и права : учебное пособие / под ред. М.Н. Марченко. – М., 2002.
5. Хропанюк В.А. Теория государства и права. – М., 1993.
6. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебно-метод. пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2003.
7. Шундииков К.В. Механизм правового регулирования : уч. пособие / под. ред. проф. А.В. Малько. – Саратов, 2001; Кагадій М.І. Юридична практика в правовій системі України : автореф. дис... канд. юрид. наук.– К., 2005.
8. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. – М., 1984.
9. Салманова О.Ю. Адміністративно-правові засоби забезпечення міліцією безпеки дорожнього руху: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Х., 2002.

Надійшла до редакції 02.10.2012

І.В. Єфімова

аспірант

(Академія митної служби України)

УДК 342.92 : 351.713

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРАЦІВНИКІВ МИТНОЇ СЛУЖБИ

Розглянуто питання адміністративно-правового статусу працівників митної служби, надано його характеристику в розрізі загальноюридичного та нормативного аспектів, проаналізовано проблеми правового регулювання та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, повноваження, працівник митної служби, посадова особа.

Исследуются вопросы административно-правового статуса работников таможенной службы, предоставляется его характеристика в разрезе общеправового и нормативного аспектов, анализируются проблемы правового регулирования вопроса и пути их решения.

Ключевые слова: административно-правовой статус, полномочия, таможенная служба, таможенник.

In this article the administrative and legal status of the customs officers is researched, and its characteristics in terms of general legal and regulatory aspects is given. Besides, the analysis of problems of legal regulation and their solutions was done.

Keywords: administrative and legal status, powers, customs officer,

official.

Постановка проблеми. Визначення правового статусу суб'єкта права є однією з важливих передумов належного регулювання його діяльності. Особливо гостро дане питання постає, коли йдеться про суб'єктів, наділених владними повноваженнями, тобто державних службовців. Специфічність правового регулювання в даному випадку зумовлена наявністю в державних службовців, на відміну від звичайних суб'єктів права, не загальної, а спеціальної правоздатності. Зокрема, притаманний сфері цивільних правовідносин принцип правового регулювання, що характеризується формулою «Дозволено все, що прямо не заборонено законом», до суб'єктів публічного права-державних службовців не застосовується. Навпаки, їх правозастосовна діяльність повинна відповідати принципу, закріпленому нормою ст. 19 Конституції України, згідно з якою органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [6].

Згадані обставини викликають необхідність прискіпливого та якісного формування правового статусу державних службовців України шляхом закріплення у нормах законів та підзаконних актів їх прав, обов'язків та відповідальності. Неналежне нормативне регулювання цього питання створює простір для розвитку суспільних явищ, що негативно впливають на стан та якість його розвитку: корупція, хабарництво, свавілля органів публічної адміністрації тощо. Разом з тим відсутність надійних та законодавчо визначених важелів впливу на суспільство з боку органів державного апарату має своїм наслідком малу ефективність їх діяльності, розвиток кризових явищ у всіх сферах суспільного життя, розповсюдження правового нігілізму в суспільстві, порушення прав людини і громадянина тощо.

Варто пам'ятати, що створення належних та ефективних норм права є неможливим без достатнього наукового опрацювання правової проблеми [3, с. 86].

Зі вступом у дію нової редакції Митного кодексу України відновилися наукові дискусії з приводу адміністративно-правового статусу працівників митних органів. На новий Кодекс було покладено значну кількість завдань, серед яких, між іншим, і належне закріплення правового статусу працівників митних органів.

Дана стаття присвячена аналізу окремих теоретико-прикладних питань щодо визначення статусу працівників митних органів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Визначенню та належному обґрунтуванню адміністративно-правового статусу державних службовців та, зокрема, працівників митної служби приділено значну кількість наукових робіт як українських, так і зарубіжних, вчених, серед яких слід окремо визначити праці Х.А. Андріашина, Б.Н. Габричидзе, А.А. Дубиніна, Ю.М. Дьоміна, В.В. Ер'оміна, О.І. Зельніченко, С.І. Істоміна, Ю.В. Іщенко,

В.В. Караванського, Ю.Г. Кисловського, А.Н. Козиріна, С.В. Кувакіна, А.В. Мазура, Р.А. Марченко, Г.В. Матвієнко, А.Б. Новикова, С.М. Перецьолкіна, Д.В. Приймаченко, С.В. Сорокіна, І.В. Тимошенко, С.В. Халіпова, В.В. Ченцова та інших.

Роботи всіх вищезазначених науковців об'єднані спільною темою проходження державної служби та служби в митних органах зокрема. Проте кожна з них присвячена тому чи іншому її аспекту. При цьому питання визначення адміністративно-правового статусу, незважаючи на свою актуальність, на жаль, досі не розкрито в повному обсязі.

Мета статті полягає у визначенні та дослідженні адміністративно-правового статусу працівників митної служби та способів його законодавчого встановлення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження адміністративно-правового статусу працівників митної служби неможливо без визначення основоположних аспектів термінологічно-категоріального апарату.

Так, категорія «правовий статус», яка має широке значення у різних сферах правозастосування, у вільному перекладі з латині (лат. «status») означає «стан, становище». Враховуючи даний переклад, Р.О. Халфіна зробила висновок про те, що під статусом суб'єкта права розуміють його правовий стан, що характеризується комплексом юридичних прав і обов'язків [7, с. 123].

О.В. Зайчук вважає, що традиційно правовий статус особи визначають як систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності особи [4, с. 57].

Разом з тим цікавою є точка зору білоруських учених про розрізнення понять правового статусу та правового становища особи. У поняття правовий статус вони включають статутні права і обов'язки, тобто такі, що формуються у вигляді писаних правових актів. Правове ж становище людини і громадянина зумовлюється особливостями соціального статусу, що існує в даний період розвитку суспільства і держави. Соціальний статус особи залежить від сутності соціального укладу, в умовах якого він складається і функціонує. На нього впливає безліч факторів. Основними з них є праця і власність як основа формування громадянського суспільства. У перспективі праця (що створює для кожного гідний суспільному прогресу стандарт життя) і власність (що розвивається і примножується в різноманітних формах і видах) визначатимуть місце і роль людини в суспільстві, її соціальний і юридичний статус. Таким чином, правовий статус особи відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством обсягу свободи особи [2, с. 248].

Говорячи про юриспруденцію загалом та будь-яку галузь права зокрема, ми завжди, навіть на початковому рівні її вивчення, розуміємо, що центральною ланкою будь-якої юридичної системи є її оперативний елемент – суб'єкт. Саме суб'єктом створюється норма права, ним же обирається правова поведінка – виконання чи не виконання норми, ним

же встановлюється відповідальність за її невиконання.

Теорією права презюмовано рівність усіх суб'єктів права в їх юридичних можливостях та встановлено, що кожна особа є правоздатною від народження та має рівний з іншими суб'єктами обсяг правоздатності. При цьому слід пам'ятати, що задекларована рівність є завідома фіктивною, і ми розуміємо, що абсолютна рівність, котра починається з народженням, припиняється в той же момент, так як з першим подихом новонародженої людини починається реалізація права, а на цій стадії рівність є неможливою, що пов'язано зі специфікою людини як біологічної істоти та середовища її існування.

Якщо розглядати людину не як соціобіологічну істоту, а як суб'єкта правовідносин, слід зазначити, що людина – носій унікального, тільки їй властивого комплексу юридичних прав, обов'язків та правових можливостей (юридичних характеристик), котрий сформувався внаслідок юридично значимих дій та подій, що мали місце в житті особи. Будь-який суб'єкт правової системи характеризується унікальним комплексом юридичних характеристик, які в сукупності складають юридичний статус людини. Немає двох осіб, які мали б абсолютно однаковий загальноюридичний статус, як немає двох людей з ідентичними відбитками пальців, проте подібні, або й однакові права, обов'язки та юридичні можливості, які його складають, у тому чи іншому поєднанні зустрічаються у багатьох осіб та утворюють певні соціально-правові групи за різними характеристиками: діти (за віком), юристи (за професією), селяни (за місцем проживання) тощо. Таким чином, юридичним статусом особи є сукупність взаємопов'язаних, взаємообумовлених та взаємозалежних прав та обов'язків особи, що склалися внаслідок її належності до певного переліку суспільних груп та здійснення нею ряду суспільних функцій.

У той же час поняття «юридичний статус особи» та «адміністративно-правовий статус особи» є родовими та співвідносяться як ціле та його частина відповідно. В юридичній літературі існує значна кількість формулювань визначення поняття адміністративно-правового статусу, кожне з яких отримало своє обґрунтування та має як прихильників, так і опонентів. Так, Ю.М. Козлов пропонує під поняттям адміністративно-правового статусу розуміти сукупність прав та обов'язків громадян, що забезпечені та гарантовані адміністративним правом [5, с. 80]. Подібної думки дотримується й Л.Л. Попов, зазначаючи, що змістом адміністративно-правового статусу громадянина є сукупність комплексу прав і обов'язків, закріплених нормами адміністративного права і гарантії їх реалізації [9, с. 124]. Як бачимо, він дещо розширив поняття, включивши до елементів адміністративно-правового статусу поряд із правами та обов'язками, що закріплені у нормах права, й гарантії їх реалізації. Дані визначення є досить традиційними, проте, на нашу думку, недосконалими і навіть дещо односторонніми. Обидва визначення характеризують правовий статус фізичних осіб, який дещо відрізняється від адміністративно-правового статусу державних службовців, оскільки останній має

істотні відмінності від статусу громадян, не наділених державно-владними повноваженнями.

Дещо подібне помітив Д.Н. Бахрах та сформулював власну позицію щодо адміністративно-правового статусу осіб, відповідно до якої адміністративно-правовий статус поділяється на загальний і спеціальний. Серед спеціальних статусів автор виділяє статуси членів адміністративних колективів; тих, хто навчається; осіб, свобода яких обмежена в адміністративному порядку; суб'єктів адміністративної опіки; осіб, що проживають на території з особливим адміністративно-правовим режимом; суб'єктів дозвільної системи; державних службовців; осіб, що здійснили правопорушення [1, с. 22].

Відповідний підхід у визначенні адміністративно-правового статусу є досить цікавим та обґрунтованим, проте має свої недоліки. По-перше, автор перераховує категорії осіб зі спеціальним статусом, не надаючи можливості їх розширеного тлумачення. При цьому представлений перелік є неповним і не може бути повним, адже так званих «спеціальних адміністративних станів» існує значна кількість. Разом з тим в одній особі зазвичай можуть поєднуватися декілька спеціальних адміністративно-правових статусів (наприклад, особа може проживати на території з особливим адміністративним режимом, при цьому бути суб'єктом адміністративної опіки (сирота) та навчатися). Вважаємо, що визначення адміністративно-правового статусу особи шляхом надання переліку можливих статусів громадян є недоцільним, адже досліджувана правова категорія є досить об'ємною, що унеможлиблює перелічення всіх можливих видів адміністративно-правового статусу.

Комплексний аналіз результатів досліджень науковців дозволяє нам виокремити певні характерні риси визначення адміністративно-правового статусу державних службовців, а також його класифікацію, за якою можливо систематизувати дослідження даної правової категорії та остаточно сформулювати це правове поняття.

Так, першою характерною особливістю-правового статусу державних службовців є його принципова відмінність від адміністративного статусу осіб, не наділених державно-владними повноваженнями.

Відмінність між даними категоріями прослідковується вже на рівні основного принципу правореалізації. Так, діяння осіб, наділених владними повноваженнями, ґрунтуються на засадах заборони та прямого припису – дозволено здійснювати діяння виключно в межах компетенції та у спосіб, що прямо передбачений законом. Що ж стосується правового статусу особи, що не є державним службовцем, то її діяння ґрунтуються на засадах дозволу – дозволено все, що прямо не заборонено законом.

Разом з тим відмінною є мета реалізації суб'єктами (загальним та спеціальним) своїх прав та обов'язків, що обумовлені адміністративно-правовим статусом. Так, особа, що не є державним службовцем (загальний суб'єкт), діє виключно у власних інтересах, в той час як спеціаль-

ний суб'єкт діє з метою виконання певних завдань, що покладені на орган державної влади, забезпечення прав та свобод громадян та суспільства в цілому, а його діяння, що спрямовані на задоволення власних інтересів, є незаконними та можуть визнаватися корупційними.

Загальний суб'єкт має право обирати той спосіб здійснення права, який вважає найбільш ефективним в тих чи інших правовідносинах, за умови, що він не порушує норм закону. Що ж стосується суб'єкта, наділеного владними повноваженнями, то засоби та способи впливу на правовідносини, що він обирає та використовує, прямо передбачені та детально прописані в нормах чинного законодавства.

Відмінність між загальними та спеціальним суб'єктом слід провести і за обсягом правореалізації. Так, загальний суб'єкт набуває додаткових прав та обов'язків у результаті вчинення (чи невчинення) тих чи інших юридичних дій, при цьому в жодному випадку не маючи прав та обов'язків державного службовця. У той же час для спеціального суб'єкта загальні права та обов'язки доповнюються спеціальними повноваженнями та обмеженнями. Проте зміна (розширення чи обмеження) повноважень державного службовця від нього не залежить та регулюється відповідними приписами законодавства.

Також слід звернути увагу й на особливий характер зв'язку між правовим статусом спеціального суб'єкта та його носієм. Так, досліджуючи правовий статус загального суб'єкта, ми визначаємо, що права та обов'язки особи невіддільні від їх носія. Для спеціального суб'єкта властива інша конструкція, адже спеціальні права та обов'язки державного службовця прив'язані до посади, а не до особи, що її займає.

Аналізуючи вищевказане, можемо зробити висновки про значні відмінності рис правового статусу осіб, що наділені владними повноваженнями, та осіб, що їх не мають. При цьому аналіз вказаних вище характерних рис дозволяє дійти висновку, що адміністративно-правовий статус є складним явищем та складається з двох елементів – загального та спеціального (властивого державним службовцям) адміністративно-правового статусу.

Загальний адміністративно-правовий статус вміщає обсяг адміністративних прав та обов'язків осіб, що зумовлені та залежать від форми юридичного взаємозв'язку особи та держави (громадянин, іноземець, особа без громадянства тощо) та її соціальних функцій.

У той же час спеціальний адміністративно-правовий статус являє собою чітко визначену законодавчо встановлену систему прав, обов'язків та повноважень у межах компетенції, наданих особі, що займає певну посаду, з метою забезпечення реалізації функцій органу державної влади зокрема та держави загалом.

На нашу думку, визначення поняття адміністративно-правового статусу державних службовців з виокремленням основних його складових елементів та надання визначення кожному з них дозволяє, з одного боку, повноцінно передати сутність поняття, а з іншого – не допускає

занадто детального переліку його складових, тим самим забезпечуючи охоплення всіх елементів системи.

Правовий статус працівників митних органів, зокрема її адміністративно-правовий аспект, є предметом дослідження науки адміністративного права, оскільки система органів Державної митної служби України досить значна та розгалужена, обов'язки, що покладені на митницю в українській державі, досить об'ємні та різнопланові, але законодавець досі остаточно не визначив оптимальний механізм діяльності митної служби. Результатом цього є постійні перебудови та реформування митних органів, що супроводжуються перепрофілюванням відділів митниць, постійним коригуванням посадових обов'язків працівників, невпинною ротацією кадрів та їх значною плінністю.

Так, в умовах сьогодення наука адміністративного права визнає, що категорія «працівник митних органів» досить складна та багатоаспектна, адміністративно-правовий статус даної категорії працівників органу публічної адміністрації не є універсальним. Залежно від категорії працівників митних органів, завдань, що вони виконують, а також інших показників адміністративно-правовий статус їх помітно відрізняється.

Так, традиційним у науковій сфері став поділ працівників митних органів на 3 групи:

а) посадові особи митних органів, тобто особи, на яких Митним кодексом України та Законом України «Про державну службу» покладено здійснення митної справи, організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і які обіймають посади, що передбачають присвоєння спеціальних звань;

б) службові особи митних органів, які обіймають посади, що передбачають присвоєння спеціальних звань, але на яких не поширюється дія Закону України «Про державну службу»;

в) особи, які обіймають посади, що не передбачають присвоєння спеціальних звань і на яких в повному обсязі поширюється трудове законодавство України [7, с. 87].

Даний розподіл визнано як у наукових колах, так і серед практичних працівників. Фактично він відображає позицію законодавця щодо визначення понять «посадова особа митної служби» та інших осіб, що закріплено у ст. 569 Митного кодексу України [8].

Проте навіть законодавче закріплення традиційного розподілу працівників митних органів за їх адміністративно-правовим статусом не дозволяє вирішити ряд практичних проблем у сфері адміністративно-правового статусу працівників митної служби.

Складність визначення адміністративно-правового статусу працівників митних органів полягає перш за все в значному обсязі та різноплановості завдань, які покладено на Митну службу України. Так, ч. 2 ст. 544 Митного кодексу України передбачено, що реалізуючи митну політику України, митна служба України виконує такі основні завдання: забезпечення правильного застосування, неухильного дотримання та за-

побігання невиконанню вимог законодавства України з питань державної митної справи; забезпечення виконання зобов'язань, передбачених міжнародними договорами України з питань державної митної справи, укладеними відповідно до закону; створення сприятливих умов для полегшення торгівлі, сприяння транзиту, збільшення товарообігу та пасажиропотоку через митний кордон України; здійснення митного контролю та виконання митних формальностей щодо товарів, транспортних засобів комерційного призначення, що переміщуються через митний кордон України, у тому числі на підставі електронних документів (електронне декларування), за допомогою технічних засобів контролю тощо; аналіз та управління ризиками з метою визначення форм та обсягів митного контролю тощо [8].

Відповідний перелік завдань розподіляється між відділами митниці, які за своєю компетенцією та структурою не є однорідними.

Загалом структура митного органу є типовою та визначається Положенням про Державну митну службу України [12], а також штатним розписом регіональної митниці, митниці, який розробляється окремо для кожної митниці відповідно до встановлених критеріїв [11].

Виходячи з Примірної структури регіональної митниці, можна зробити висновок, що повноваження працівників митних органів та сфера їх діяльності є різною: боротьба з контрабандою та порушеннями митних правил, здійснення бухгалтерського обліку та звітності, справляння митних платежів, забезпечення господарсько-експлуатаційної діяльності, організаційного та документального забезпечення, охорона праці, мобілізаційна робота та цивільна оборона, зв'язок з громадськістю тощо.

Фактично всі працівники вище представлених відділів за традиційною класифікацією належать до єдиної групи – посадові особи митних органів, а отже, логічно було б резюмувати, що їх адміністративно-правовий статус є подібним. Схоже, що саме такої позиції на сьогодні дотримується й законодавець, котрим як критерії визначення працівників митного органу посадовими особами митної служби України у нормі ст. 569 МК України зазначено: по-перше, виконання завдань, зазначених у ст. 544 МК України; по-друге, здійснення організаційного, юридичного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення діяльності митної служби України; по-третє, присвоєння спеціальних звань митної служби.

Але згадані критерії, на наш погляд, не є належними, оскільки суперечать критеріям поняття «посадова особа», що визначені у Законі України «Про державну службу». Так, відповідно до ч. 2 ст. 2 згаданого Закону посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [10].

Тобто основним критерієм визнання особи посадовою, відповідно до спеціального закону, що регулює саме умови проходження державної служби, є здійснення певною особою організаційно-розпорядчих та кон-

сультативно-дорадчих функцій. Здійснення ж юридичного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення діяльності митної служби України не підпадає під згадані критерії. Таким чином, вважаємо за необхідне внести зміни до ст. 569 МК України, виклавши частину першу даної норми таким чином: «Посадовими особами митної служби України є працівники митних органів України, на яких покладено виконання завдань, зазначених у статті 544 цього Кодексу, здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій в процесі організаційного, юридичного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення діяльності митної служби України і яким присвоєно спеціальні звання митної служби. Посадові особи митної служби України є державними службовцями».

Усі ж інші особи, які не здійснюють організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій під час праці в митних органах, належатимуть до інших, ніж посадові особи, категорій працівників.

Таким чином, слід зазначити, що адміністративно-правовий статус митника – досить об'ємна та багатоаспектна правова категорія. Працівники митної служби здійснюють професійну діяльність за різними напрямками, кожен з яких характеризується індивідуальним переліком прав, обов'язків та повноважень, а отже, відмінним від інших адміністративно-правовим статусом.

Висновки. Таким чином, аналіз механізмів правового регулювання у сфері визначення адміністративно-правового статусу працівників митної служби України дозволив зробити висновки про те, що юридичним статусом особи є сукупність взаємопов'язаних, взаємообумовлених та взаємозалежних прав та обов'язків особи, що склалися внаслідок її належності до певного переліку суспільних груп та здійснення нею ряду суспільних функцій.

Вважаємо за необхідне внести зміни до ст. 569 МК України, виклавши частину першу даної норми таким чином: «Посадовими особами митної служби України є працівники митних органів України, на яких покладено виконання завдань, зазначених у статті 544 цього Кодексу, здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій у процесі організаційного, юридичного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення діяльності митної служби України і яким присвоєно спеціальні звання митної служби. Посадові особи митної служби України є державними службовцями». Усі ж інші особи, які не здійснюють організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій під час праці в митних органах, належатимуть до інших, ніж посадові особи, категорій працівників.

Бібліографічні посилання

1. Бахрах Д.Н. Административное право. – М., 1997.
2. Вишневский А.Ф., Горбатов Н.А., Кучинский В.А. Общая теория государства и права. – Минск, 1998.
3. Дорохов Р.П. До питання про теоретико-методологічні засади нормотворчості

// Митна справа. – 2011. – № 5 (77). – Ч. 2. – С. 84-92.

4. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права: Академічний курс. – К., 2006.
5. Козлов Ю.М., Алехин А.П. Административное право Российской Федерации. – М., 1999.
6. Конституція України від 16.06.1996 р. // ВВР. – 1996. – № 30.
7. Митне право України: Навч. посібник / За заг. ред. проф. В.В. Ченцова. – К., 2007.
8. Митний кодекс України від 13.03.2012 // ВВР. – 2012. – № 44-45. – Ст. 552.
9. Попов Л.Л. Административное право / Под. ред. Л.Л. Попова. – М., 2005.
10. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. // ВВР. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
11. Про затвердження Примірної структури регіональної митниці, митниці та Вимог до штатної структури регіональної митниці, митниці: Наказ Державної митної служби України від 05.12.2011 р. № 1025 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1025.19102.0>.
12. Про Положення про Державну митну службу України: Указ Президента України від 12.05.2011 р. № 582/2011 // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 93.
13. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М., 1974.

Надійшла до редакції 07.12.2012

М.О. Кричун

здобувач

(Інститут права ім. князя Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом)

УДК 342.95

МЕТОДИ РЕЄСТРАЦІЙНОЇ ТА ДОЗВІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Визначено поняття та здійснено класифікацію методів реєстраційної та дозвільної діяльності державної податкової служби України.

Ключові слова: методи, реєстраційна і дозвільна діяльність, державна податкова служба, взаємодія, податковий контроль.

Определено понятие и осуществлена классификация методов регистрационной и разрешительной деятельности государственной налоговой службы Украины.

Ключевые слова: методы, регистрационная и разрешительная деятельность, государственная налоговая служба, взаимодействие, налоговый контроль.

The author defines the concept and made the classification of methods of registration and licensing of the State Tax Service of Ukraine.

Keywords: methods, registration and licensing activities, the State Tax Service, interaction, fiscal control.

Постановка проблеми. Мета. Наявність завдань і функцій адміністративно-правової діяльності державної податкової служби України обумовлює існування різних методів цієї діяльності, які передбачені правовими нормами. Їх закріплено в законодавстві, що визначає право-

вий статус державної податкової служби, у наказах, положеннях, статутах, інструкціях та інших актах, що регламентують адміністративну діяльність її суб'єктів. При цьому для здійснення функцій такої діяльності її суб'єкти повинні застосовувати тільки ті методи, які передбачені відповідними правовими актами.

Роль методу в будь-якій діяльності, в тому числі адміністративній діяльності ДПС, важко переоцінити, адже від правильно обраного методу часто залежить успіх усієї діяльності. Вибір і правильне застосування методу – справа досить складна. Метод сам по собі не визначає цілковито успіх діяльності [1, с. 236]. Важливим є не лише метод, а й уміння його застосувати. Тому важливо навчитися правильно обирати і застосовувати конкретний метод для вирішення конкретної ситуації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Під методами діяльності зазвичай розуміють різноманітні прийоми, засоби, способи досягнення поставлених цілей, вирішення завдань, що виникають у процесі діяльності. У довідковій літературі метод – це сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоювання дійсності, що підпорядковані вирішенню конкретних завдань [2, с. 331]. У контексті практичної діяльності метод – це спосіб діяти, спосіб здійснення функції чи діяльності.

Таке розуміння методу діяльності дозволило окремим науковцям обґрунтувати існування такого логічного зв'язку: “функція – діяльність – спосіб здійснення діяльності” [3, с. 12]. Розкриваючи поняття методу управління, американський фахівець з наукового управління Дж. Гелбрейт зазначав, що для усвідомлення методу управління важливо підкреслити: метод – це не фактична діяльність, а можливі її способи. Поняття “метод управління” повинно обов'язково включати момент альтернативності, пропонуючи можливість вибору способу дії [3, с. 10]. У такій інтерпретації “метод діяльності” дозволяє уявити, як функціонують органи ДПС, як практично виконуються її завдання, реалізуються функції, і за допомогою яких засобів.

Методи ґрунтуються на законах і принципах діяльності суб'єкта та об'єкта управління. Тому вони покликані забезпечити такий склад і зміст прийомів, операцій і процедур у процесі здійснення управлінської діяльності, такий порядок взаємодії людей, який, з одного боку, забезпечив би професійну, організаційно-технічну обґрунтованість рішення, а з іншого – максимально враховував інтереси людей та організацій, яких воно торкається і які будуть його реалізовувати.

Ю.М. Козлов вважає, що методом управління є спосіб юридичного чи організаційного впливу на керовані об'єкти чи на відносини у сфері управління [4, с. 69-70]. Д.М. Бахрах під методами управління має на увазі засоби, способи, прийоми, за допомогою яких керуюча система цілеспрямовано впливає на керовану соціальну систему [5, с. 75].

Ці позиції мають принципове значення для усвідомлення сутності категорії методу діяльності, адже вони роблять її цілком визначеною,

відмінною від інших елементів діяльності, хоча й не розкривають повністю її змісту, не вказують, з яких компонентів складається це поняття.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи дану проблематику, констатуємо факт, що загальні методи набувають не тільки особливого характеру, що впливає, по-перше, зі специфічності адміністративної діяльності підрозділів державної податкової служби а по-друге, різноманітності варіантів поєднання переконання та примусу. Внаслідок цього вони обумовлюють появу цілої групи методів, характерних виключно для діяльності підрозділів державної податкової служби.

Таким чином, система методів адміністративної діяльності складається з двох рівнів. Перший рівень охоплює загальні методи, що використовуються підрозділів державної податкової служби та їх посадовими особами під час виконання всіх завдань та реалізації функцій. Загальні методи характеризуються універсальністю, пов'язані з правовою та організаційною (фактичною, неправовою) формою діяльності підрозділів державної податкової служби, поширюються як на правотворчу, так і на правозастосовну діяльність. Вони застосовуються також у внутрішньоорганізаційних та зовнішньоорганізаційних правовідносинах у даній сфері.

Другий рівень методів адміністративної діяльності підрозділів державної податкової служби охоплює спеціальні методи, що застосовуються при здійсненні безпосередньої діяльності. Спеціальні методи детерміновані специфікою діяльності підрозділів державної податкової служби, обумовлені особливостями відносин, але є похідними від загальних методів, виникають і формуються на їх підґрунті, продовжують їх дію у специфічній сфері діяльності. Вони прямо чи опосередковано обумовлені загальними методами.

Якщо елементи загальних методів адміністративної діяльності наявні у всіх ситуаціях, де діють органи ДПС чи їхні посадові особи, то спеціальні методи застосовуються поза системою ДПС. Іншими словами, їхня дія спрямована на громадян та суб'єктів господарювання.

Спеціальні методи адміністративної діяльності підрозділів державної податкової служби можна класифікувати за такими критеріями:

1) залежно від мети застосування (психологічні, матеріальні, організаційні);

2) залежно від напрямків діяльності (профілактичні, процесуальні, організаційні);

3) залежно від об'єкта впливу.

З метою покращення діяльності підрозділів державної податкової служби в окремих випадках доцільно було б розробити та запровадити Методичні рекомендації «Дії працівників державної податкової служби та окремих підрозділів міліції при притягненні до відповідальності суб'єктів що проводять господарську діяльність без належної реєстрації та наявності дозволів для заняття певного виду діяльності».

Продовжуючи дослідження методів реєстраційних та дозвільних процедур що застосовуються в діяльності підрозділів держа-

вної податкової служби, вважаємо за необхідне надати наступний поділ методів а саме прямі та непрямі. Прямі ґрунтуються на владно-розпорядницьких відносинах, а непрямі, до яких належить і політика у сфері оподаткування, передбачають створення економічної зацікавленості або незацікавленості у певних діях. Непрямі методи регулювання найбільш органічно вписуються в існуючу реальність, і тому в рамках ринкової системи вони одержали широке розповсюдження.

Примусовий, законодавчо встановлений характер оподаткування, обумовлений самою природою податкових відносин і являє собою примусове вилучення частини доходів чи інших активів платників податків з метою забезпечення суспільно-необхідних витрат і реалізації політики перерозподілу національного доходу.

З погляду суті цього процесу методи податкового контролю являє собою визначення і документування фактичних показників (параметрів плану), порівняння їх з плановими для оцінки результатів діяльності. Крім того, контроль містить в собі комплекс заходів щодо аналізу причин відхилень від запланованих показників з метою прийняття відповідних рішень для проведення коригувальних заходів або зміни первісних цільових настанов і планів.

Таким чином, головний зміст контролю полягає в організації систематичної діяльності, спрямованої на наближення фактичного виконання до запланованого результату. Слід зазначити, що саме за допомогою контролю реалізується зворотний зв'язок, за яким до органів управління надходить інформація про реальний стан керованої системи.

Податки – це одне з проявів суверенітету держави. Цим вони відрізняються від інших державних доходів, таких як позики, використання державного майна та ін. Право стягувати податки завжди було одним із суверенних прав держави, як і випуск грошей, державних цінних паперів та здійснення правосуддя. З цього випливає, що перелік податків, методика їх обчислення, порядок сплати та методи контролю за дотриманням податкового законодавства встановлюються в одnobічному порядку. Однак при цьому слід зазначити, що таке становище не суперечить демократичним принципам, встановленим Конституцією. Згоду на встановлення податків дає Верховна Рада – тобто таке важливе питання вирішують народні обранці. Усвідомлюючи необхідність фінансування загальнодержавних потреб, громада добровільно бере на себе зобов'язання щодо відчуження частки власних доходів на користь держави.

Особливо слід зауважити, що такий підхід формує, насамперед, основний принцип податкового контролю як складової державного регулювання. Він полягає в тому, що податкові органи не мають дискреційної влади (дискреція – від лат. *discrete* – рішення посадової особи або державним органом будь – якого питання за власною точкою зору). Це проявляється, наприклад, у тому, що держава має більшу свободу у своїх видатках порівняно з доходами. Коригування статей державних видатків в більшості випадків не потребує прийняття нового закону, в той

час як коригування податкових надходжень до бюджету потребує певних змін законодавчо встановленого податкового режиму. А це потребує і відповідних змін в організації податкового контролю.

Разом з тим теорія оподаткування доводить, що розробка ефективної податкової політики і виконання нею повною мірою *своїх* головних функцій неможливі у випадку, коли контроль буде обмежений лише проведенням перевірок платників податків і застосуванням санкцій до порушників. Без масової роз'яснювальної роботи, проведення профілактичних заходів, глибокого аналізу економічної ситуації та оперативного вживання необхідних запобіжних заходів неможливо реалізувати великий регулюючий, стимулюючий і перерозподільний потенціал оподаткування. Здійснюючи податковий контроль, працівники державних органів виявляють відхилення параметрів доходної частини бюджету від заданих умов, аналізують їх причини і визначають шляхи подальшого розвитку оподаткування.

Практика, в свою чергу, довела, що з метою забезпечення державної скарбниці податковими доходами потрібно враховувати економічні інтереси власників, надаючи їм можливість здійснювати розширене відтворення. Методи податкового контролю пронизує обидві площини такого функціонального призначення системи оподаткування, оскільки ні при формуванні доходів держави, ні при регулюванні руху фінансових (грошових) потоків по горизонталі (усередині галузей, підприємств і організацій) та вертикалі (у системі міжбюджетних відносин) неможливо досягти вагомих результатів без запровадження належного контролю. При цьому повне і своєчасне виконання платниками податків своїх обов'язків неможливо забезпечити тільки лише за рахунок нагляду, примусових заходів і покарання.

Податковий контроль як складова частина державного управління економікою має певну специфіку практики застосування і цільову спрямованість, що відрізняє його від інших видів контролю. Він проводиться шляхом застосування науково обґрунтованих методів встановлення ступеня відповідності практики оподаткування положенням розробленої податкової політики. Інститут податкового контролю являє собою складовий елемент загальної структури контролюючих органів держави і разом з тим виступає як найважливіша ланка фінансового механізму в цілому.

Податковим кодексом визначено податковий контроль та повноваження органів державної влади щодо його здійснення (ст. 61 ПКУ). З метою контролю за виданими дозволами на певні види господарської діяльності, здійснюється податковий контроль –це система заходів, що вживаються контролюючими органами з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Податковий контроль здійснюється органами державної податкової

служби, в межах їх повноважень.

Необхідно також зазначити, що органи Служби безпеки України, внутрішніх справ, податкової міліції, прокуратури та їх службові (посадові) особи не можуть брати безпосередньої участі у проведенні перевірок, що здійснюються контролюючими органами, та проводити перевірки суб'єктів підприємницької діяльності з питань оподаткування.

Способи здійснення податкового контролю визначені в статті 62 Податкового кодексу.

Податковий контроль здійснюється шляхом:

- ведення обліку платників податків;
- інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів державної податкової служби;
- перевірок та звірок відповідно до вимог податкового законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у порядку, встановленому законами України, що регулюють відповідну сферу правовідносин. [Податковий кодекс]

Податкові контрольні дії охоплюють усю систему оподаткування і здійснюються в розрізі окремих податків, окремих платників, груп платників, територій тощо. Тобто податковий контроль пронизує економіку по вертикалі й горизонталі, забезпечуючи фіскальні інтереси бюджету.

Методи державного податкового контролю, тобто засоби й прийоми практичного здійснення цього виду діяльності дуже різноманітні. Кожному виду контролю (залежно від часу здійснення, суб'єкта контролю), кожній його формі властиві свої методи. Вибір тих чи інших прийомів залежить від конкретних завдань, поставлених перед суб'єктом контролю, його функцій і повноважень.

Суб'єктом податкового контролю є юридична чи фізична особа, поведінка якої регулюється нормами податкового законодавства, тобто платники податків, зборів, інших обов'язкових платежів до бюджетів і державних цільових фондів.

Податковий контроль здійснюється такими методами:

- застосування заходів впливу до суб'єктів податкових відносин, які поділяються, в свою чергу, на методи переконання і примусу, на прямі (адміністративні) й непрямі (економічні) методи;
- здійснення окремих контрольних дій (методи процедурного характеру).

До об'єкта податкового контролю належать правильність обчислення податкового платежу, своєчасне і повне його перерахування, здійснення інших дій, безпосередньо пов'язаних з виконанням платником своїх податкових обов'язків (постановка на облік в органах податкової служби, складення та подання податкової звітності тощо).

Висновок. Таким чином, податковий контроль – це багатоаспектна міжгалузева система спостереження державних контролюючих органів за фінансово-господарською діяльністю платників податків з метою об'єктивного забезпечення заданого рівня доходів бюджету згідно з вимо-

гами чинного законодавства.

Податковий контроль як елемент керування процесом оподаткування є необхідною умовою існування ефективної податкової системи. Він покликаний забезпечити зв'язок платників податків з органами державного управління, що наділені особливими правами і повноваженнями з усіх питань оподаткування.

Методи податкового контролю внутрішньо властиві будь-якій державі. Саме він створює умови для виконання податками повною мірою своєї фіскальної функції – формування грошових ресурсів держави.

Бібліографічні посилання

1. *Мироненко Н.М.* Адміністративні методи управління // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 1998.
2. *Сорокин В.Д.* Правовое регулирование: Предмет, метод, процесс (макроуровень). – СПб., 2003.
3. *Селіванов В.М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – Монографія. – К., 2002.
4. *Козлов Ю.М.* Административное право: учеб. – М., 1999.
5. *Бахрах Д.Н., Россинский Б.В., Стариков Ю.Н.* Административное право: учеб. для вузов. – М., 2008.

Надійшла до редакції 19.09.2012

О.М. Лисенко

аспірант

(Академія митної служби України)

УДК 351.713 : 340.11 : 342.951

МИТНИЙ КОНТРОЛЬ В МЕХАНІЗМІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИТНИХ ОРГАНІВ

З'ясовано суть правоохоронної діяльності митних органів через безпосередню організацію та виконання посадовими особами даних органів контрольної функції, зокрема такої основної її складової, як митний контроль. Розглянуто місце останнього в механізмі правозастосовчої діяльності вищезазначених органів, структурі адміністративного примусу, звернуто увагу на виняткове значення митного контролю в механізмі адміністративно-правового забезпечення правоохоронної діяльності митних органів.

Ключові слова: митні органи, правоохоронна діяльність, контрольна функція, митний контроль.

Выяснена суть правоохранительной деятельности таможенных органов непосредственно через организацию и исполнение должностными лицами указанных органов контрольной функции, в частности такой основной ее составляющей, как таможенный контроль. Рассмотрено место последнего в механизме правоприменительной деятельности вышеуказанных органов, структуре административного принуждения, обращено внимание на исключительное значение таможенного контроля в механизме административно-правового обеспечения правоохранительной деятельности таможенных органов.

Ключевые слова: таможенные органы, правоохранительная деятельность, контрольная функция, таможенный контроль.

The article is devoted to the clarification of the essence of the law-enforcement activity of customs authorities through the organization and implementation of the officials of these authorities a monitoring function, in particular the main part of it, as the customs control. The place of last is considered in the mechanism of the law-enforcement activity of the mentioned authorities, the structure of administrative coercion; the attention draws to the exceptional importance of the customs control in the system of administrative-legal support of law-enforcement activity of the customs authorities.

Keywords: customs authorities, law enforcement, control function, the customs control.

Постановка проблеми. Потреба в дослідженні згаданої теми пов'язана з новаціями митного законодавства, зумовленими прийняттям нового Митного кодексу України. Разом з тим набрання чинності вказаним кодифікованим нормативно-правовим актом жодним чином не вплинуло на удосконалення правоохоронного напрямку діяльності митних органів, якісної регламентації їх правоохоронного статусу, в тому числі побудови дієвого механізму реалізації повноважень митних органів у сфері боротьби з порушеннями митного законодавства, протиставляючи зазначене розбудові сервісної служби для потреб бізнесу, суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Зазначене виключає можливість паритету між суб'єктом владних повноважень та суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності, в тому числі реальне приведення в дію складових адміністративного примусу в царині митних правовідносин.

Функціонування системи митних органів, як окремого, специфічного різновиду органів управління, безпосередньо пов'язане з виконанням покладених на них завдань, функцій та їх загального призначення, зокрема, правоохоронного та контрольного спрямування.

На нашу думку, існування даних функцій свідчить, насамперед, про те, що механізм правовідносин, які виникають у сфері митної справи, не завжди має позитивний характер. Так, деякі суб'єкти правовідносин намагаються вчинити протиправні дії, наприклад, перемістити товари через митний кордон України з приховуванням від митного контролю чи поза митним контролем і, як правило, мають за мету ухилення від сплати митних платежів, уникнення встановлених для певних категорій товарів таких різновидів державного контролю, як ветеринарний, фітосанітарний, контролю за переміщенням нехарчової продукції тощо.

Характерним також є вчинення на державному кордоні інших правопорушень, котрі безпосередньо не належать до компетенції митних органів, проте процес виникнення, зародження, а інколи і припинення яких відбувається на етапі здійснення митного контролю. Зазначене створює реальну загрозу не лише встановленому законодавством порядку переміщення через митний кордон України товарів, транспортних засобів та інших предметів, економічній безпеці держави, а й безпосередньо здоров'ю та життю громадян.

Окремо слід наголосити на тому, що становлення та подальше дослідження змісту дефініції „правоохоронна діяльність”, безумовно, ма-

тиме свій розвиток як у загальній теорії держави та права, так і в окремих галузях права, зокрема, адміністративному та митному. Проте, на нашу думку, зазначене буде здійснюватися через з'ясування розуміння саме контрольної функції.

Актуальність вказаного значно зростає при з'ясуванні практичної відсутності у митних органів нормативно закріплених форм та заходів з виявлення, припинення та попередження порушень митного законодавства, особливо на етапі так званої митної перевірки. Тобто в такому разі передове значення у сфері протидії митним правопорушенням відіграють форми та заходи митного контролю.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблематики, свідчить, що питання співвідношення влади, примусу та переконання посіли чільне місце у працях як філософів (Г.В.Ф. Гегель, , І. Кант, А. Шопенгауер та ін.), так і правників (С.С. Алексєєв, І.О. Ільїн, Б.М. Чичерін та ін.).

Проблематика інституту адміністративно-правового примусу активно досліджувалася в науці адміністративного права, зокрема, Д.М. Бахрахом, С.М. Братусем, І.І. Веремєєнком, І.О. Галаганом, М.Я. Масленніковим, Ю.М. Старіловим, В.А. Юсуповим та ін.

Питання застосування адміністративно-правового примусу у сфері митної справи вивчали А.Б. Агапов, Б.М. Габрічідзе, О.В. Гречкіна, О.Ф. Ноздрачов та ін.

Серед вітчизняних адміністративістів вказана проблематика входила до кола наукових інтересів таких вчених, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, А.С. Васильєв, І.П. Голосніченко, С.Т. Гончарук, Є.В. Додін, М.М. Дорогих, В.В. Зуй, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, В.Ф. Опришко, О.І. Остапенко, І.М. Пахомов, В.П. Петков, Д.В. Приймаченко, В.М. Самсонов, М.М. Тищенко та ін.

Метою даної статті, виходячи з вищезазначеного, є науково-теоретичне з'ясування питань такого характеру: що являє собою механізм митного контролю, яке начало митного контролю (правоохоронне чи контрольне) є більш значущим, яке місце займає митний контроль в адміністративному примусі?

Виклад основного матеріалу. В умовах послідовного розвитку, реорганізації системи митних органів та уніфікації митного законодавства України, митний контроль, на відміну від їх правоохоронної функції, поняття правоохоронної діяльності, був та залишається на цей час категорією нормативною, тобто нормативно-правові акти України з питань державної митної справи завжди містили норми, які розкривали поняття митного контролю та, що найголовніше, визначали організацію його здійснення, містили вичерпний перелік таких форм.

Наразі питання нормативності організації та здійснення митного контролю врегульовано розділом XI (Митний контроль) Митного кодексу України та, зважаючи на системність норм права, низкою інших пі-

дзаконних нормативно-правових актів.

Для більш детального з'ясування проблематики порушеного питання та акцентування на ньому нашої уваги пропонуємо викласти зміст юридичної норми (ст. 336 Митного кодексу України), яка містить вичерпний перелік форм митного контролю, що суттєво впливає на зміст, форми та методи такого різновиду правозастосовчої діяльності, як правоохоронна, а саме:

- перевірка документів та відомостей, які відповідно до ст. 335 Митного кодексу України надаються митним органам під час переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України;

- митний огляд (огляд та переогляд товарів, транспортних засобів комерційного призначення, огляд та переогляд ручної поклажі та багажу, особистий огляд громадян);

- облік товарів, транспортних засобів комерційного призначення, що переміщуються через митний кордон України;

- усне опитування громадян та посадових осіб підприємств;

- огляд територій та приміщень складів тимчасового зберігання, митних складів, вільних митних зон, магазинів безмитної торгівлі та інших місць, де знаходяться товари, транспортні засоби комерційного призначення, що підлягають митному контролю, чи провадиться діяльність, контроль за якою відповідно до Митного кодексу України та інших законів України покладено на митні органи;

- перевірка обліку товарів, що переміщуються через митний кордон України та/або перебувають під митним контролем;

- проведення документальних перевірок дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи, у тому числі своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати митних платежів;

- направлення запитів до інших державних органів, установ та організацій, уповноважених органів іноземних держав для встановлення автентичності документів, поданих митному органу [5].

Зупиняючись на наукових поглядах окремих вчених-юристів стосовно предмета нашого дослідження зазначимо, що професор С.М. Братусь, незважаючи на розгляд проблематики примусу в межах дослідження цивільного права, зазначав, що норми права є важливим засобом реалізації державної влади, встановлюють права і обов'язки, що регулювання нормами права суспільних відносин спирається на переконання та примус. При цьому посилення на примусовість влади він розумів не через ототожнення останньої з примусом, а як суспільну функцію, реалізація якої здійснювалась би через організацію скеровування нею суспільних відносин, *здійснення контролю* (Курсив наш. – О.Л.) та обліку, переконання і примусу, де примус – лише один із методів реалізації влади [1, с. 51–52].

Досліджуючи зміст примусу, професор С.М. Братусь, з посиланням на наукові праці А.Є. Мушкіна, О.І. Корольова та І. Ребане, акцентував увагу на процесі реалізації державної волі за допомогою методів фізич-

ного та психологічного впливу. Суть психологічного примусу зводилася ним до нав'язування державної волі підвладним особам шляхом пригнічення в них мотивів антисуспільного спрямування з метою утримання від протиправної поведінки [1, с. 53–54].

Ми цілком погоджуємося з вищезазначеними поглядами. Як приклад психологічного впливу (примусу) на сучасному етапі розвитку митної справи слід назвати принцип системності митного контролю, відповідно до якого митному контролю підлягають усі товари, транспортні засоби комерційного призначення, які переміщуються через митний кордон України (ч. 1 ст. 318 Митного кодексу України), здійснення митними органами попереднього документального контролю (ч. 1 ст. 319 Митного кодексу України), що може сприяти ранньому виявленню та припиненню правопорушень не лише у сфері митних правовідносин, право посадових осіб митних органів використовувати для здійснення митного контролю технічні та спеціальні засоби і службових собак (ст. 324 Митного кодексу України), право доступу на територію чи в приміщення підприємств для здійснення митного контролю (ст. 323 Митного кодексу України), право здійснювати операції з товарами, транспортними засобами, митне оформлення яких не закінчено (ст. 325 Митного кодексу України), права митних органів щодо забезпечення режиму зони митного контролю (ст. 333 Митного кодексу України), проставляння на товаросупровідних документах відтисків штампу „Під митним контролем”, накладання та перевірка засобів ідентифікації товарів і транспортних засобів (ст. 326 Митного кодексу України), власне використання такої форми митного контролю, як проведення документальних перевірок дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи, у тому числі своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати митних платежів, митного огляду (огляду та переогляду товарів, транспортних засобів комерційного призначення, огляду та переогляду ручної поклажі та багажу, особистого огляду громадян (ст. 336 Митного кодексу України) тощо.

У свою чергу, професор С.М. Братусь охарактеризував фізичний примус як реалізацію санкції правової норми, а загрозу такої реалізації, яка утримує від порушення норми – психологічним примусом [1, с. 54].

Проте, як зазначав професор І.І. Веремеєнко, особливістю адміністративного примусу є те, що його заходи не завжди зводяться до застосування санкції. Так, міри адміністративного примусу і санкцій співвідносяться як загальне і частина. Застосування вказаних заходів, на відміну від застосування санкцій, не обов'язково пов'язане з правопорушенням: реалізацію не всіх заходів адміністративного примусу потрібно розглядати як адміністративну відповідальність [2, с. 61].

Отже, запропоновані професорами С.М. Братусем та І.І. Веремеєнком погляди на питання державного та адміністративного примусу є досі актуальними для стану справ у сфері адміністративно-правового забезпечення правоохоронної діяльності митних органів.

На нашу думку, модель поділу державного примусу на фізичну та психологічну складову повністю відображає основну мету митного контролю – перевірку за допомогою різноманітних форм та заходів реалізації митного контролю на відповідність чинному законодавству здійснюваних суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та громадянами митних формальностей (психологічний різновид державної примусної діяльності), додержання при цьому нормативно-правових актів з питань державної митної справи, та, у разі виявлення порушень, – застосування фізичного примусу у формі реалізації заходів адміністративного примусу (а у разі наявності встановлених законодавством приводів і підстав – санкцій певної норми).

Як зазначають автори навчального посібника „Митне право України”, правоохоронна діяльність митних органів здійснюється не будь-яким способом, а лише за допомогою використання примусових засобів. Саме необхідність використання державного примусу і обґрунтовує потребу у спеціальній діяльності із застосування права. Серед найчастіше вживаних митними органами заходів примусу запобіжного та припиняючого характеру, автори вказаного видання, зокрема, називають різні форми митного контролю [4, с. 47].

Професор Є.В. Додін, розкриваючи зміст правоохоронної функції митних органів, окремо наголошував на формах, методиках, заходах та засобах її здійснення. При цьому він зазначав, що більшість з них мають універсальний характер, тобто можуть використовуватися при здійсненні митними органами інших функцій. Як приклад Є.В. Додін вказував на „фільтруючий” (суцільний) митний контроль, як засіб для виконання інших митних функцій – фіскальної, митної статистики тощо, або здійснення такого засобу, як взяття проб та зразків товарів, який у деяких випадках є першим кроком проведення експертизи, висновки якої є доказами у справах про митні правопорушення [3, с. 82].

Аналогічні науковим поглядам Є.В. Додіна на універсалізм митного контролю розробляв та впроваджував у практичну діяльність митних органів С.С. Терещенко, який зазначав, що організація митного контролю повинна сприяти боротьбі з контрабандою та порушеннями митних правил, забезпечувати сплату необхідних митних платежів та забезпечувати митну статистику достатнім обсягом інформації. Разом з тим, на відміну від принципу „фільтруючого” (суцільного) митного контролю, він розглядав підходи до визначення ризиків пропуску контрабанди та невиявлення порушень митних правил при здійсненні митного контролю та митного оформлення, а також визначення кола факторів ризику, що є суттєвими при прийнятті рішень посадовими особами митних органів [6, с. 46].

Висновки. На наш погляд, особливе місце митного контролю у структурі забезпечення правоохоронної діяльності митних органів визначається такими ознаками:

- виключна компетенція митних органів у здійсненні митного контролю;

- нормативність організації здійснення митного контролю, в тому числі його форм, їх сталість на певному етапі розвитку митних правовідносин;

- забезпечення за допомогою здійснення форм митного контролю принципу законності, охорони прав та законних інтересів суб'єктів у сфері митних правовідносин;

- примусове начало організації митного контролю та саме його форм, які полягають у постановці перед учасниками зовнішньоекономічних відносин низки обов'язків (подання документів та відомостей, доставка товарів, забезпечення у передбачених випадках гарантії сплати митних платежів тощо);

- широке коло, окрім форм, інших засобів здійснення митного контролю, передбачених Митним кодексом України (наприклад, контроль за правильністю класифікації товарів, контроль правильності визначення митної вартості товарів тощо);

- можливість виникнення «потенційних» правоохоронних відносин у сфері державної митної справи за результатами проведення операцій митного контролю, тобто, фактично, в даних випадках, форми митного контролю є засобами виявлення та припинення порушень митного законодавства;

- широкий спектр профілактичних характеристик митного контролю, особливо його форм, що вказує на можливість віднесення його до заходів адміністративного попередження проступків;

- у випадках виявлення за результатами здійснення митного контролю правопорушень, залежно від обставин їх виявлення, вказані заходи відіграють правовідновлювальний характер для держави, окремих суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та громадян;

- урегульованість закріплення результатів здійснення митного контролю – митне оформлення товарів, або його окремих форм (наприклад, складання Акта митного огляду товарів), що тягне за собою певні правові наслідки, в тому числі у правоохоронній сфері, наприклад, надання їм статусу доказів;

- реалізація інформації правоохоронних органів щодо законності переміщення товарів, транспортних засобів, інших предметів може відбуватися виключно в межах здійснення окремих форм митного контролю.

Вищевказане не містить вичерпного переліку специфічних ознак митного контролю, проте, безумовно, створює передумови до започаткування інтеграційного процесу контрольної та правоохоронної функції митних органів. На нашу думку, митний контроль є відправною точкою правоохоронної діяльності митних органів, становить рушійну силу, яка породжує правовідносини адміністративного запобігання, попередження, припинення та правовідновлення, є мірою належного процесуального забезпечення провадження у справах про порушення митних правил тощо. Згадане свідчить про виняткове значення організації митного контролю у правозастосовній практиці митних органів, особливо у правоохоронній діяльності,

породжує необхідність нормативного розширення форм митного контролю через включення до їх переліку інших заходів забезпечення вказаного контролю, віднесення їх до заходів адміністративного примусу, створює перспективи відповідних наукових досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории / С.Н. Братусь. – М., 1976.
2. Веремеенко И.И. Административно-правовые санкции / И.И. Веремеенко. – М., 1975.
3. Додін Є.В. Правоохоронна функція митних органів / Є.В. Додін // Митна справа. – 2009. – № 6. – С. 76–84.
4. Митне право України : навч. посібник / за заг. ред. В.В. Ченцова. – К., 2007.
5. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI / Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/paran2#n2>.
6. Терещенко С. Митний контроль. Алгоритм аналізу факторів ризику. Основні методи шахрайства при здійсненні транзиту. Планування оцінки та селекції факторів ризику / С. Терещенко // Митний брокер. – 2000. – № 4 (35). – С. 44–57.

Надійшла до редакції 11.11.2012

О.С. Недодатко

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.951

СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПИТАНЬ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК СУБ'ЄКТІВ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Здійснено вивчення та аналіз сучасних наукових праць, в яких досліджувалися статус та діяльність громадських організацій як суб'єктів запобігання корупції, та визначено шляхи подальших наукових розробок.

Ключові слова: правовий статус, громадська організація, запобігання корупції.

Изучены и проанализированы современные научные труды, в которых исследовались статус и деятельность общественных организаций как субъектов предотвращения коррупции, и определены пути дальнейших научных разработок.

Ключевые слова: правовой статус, общественная организация, предотвращение коррупции.

In this article modern scientific works of legal status and activity of public organizations as subject's prevention of corruption and further scientific developments are certain.

Keywords: legal status, public organization, prevention of corruption.

Постановка проблеми. Сучасний процес державотворення в Україні зумовлює необхідність дослідження проблем, пов'язаних із здійсненням цілеспрямованої діяльності інститутів громадянського суспільства щодо

забезпечення законності і правопорядку в країні, охорони прав і свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією України. Особливої уваги набувають проблеми запобігання та протидії корупційним правопорушеннями, які створюють серйозну загрозу формуванню України як демократичної держави, що прагне до європейської інтеграції.

Корупція залишається однією з найбільш небезпечних проблем, а заходи, що вживаються для її подолання з боку держави, бажаного результату поки що не дають. Це значною мірою пояснюється низьким рівнем залучення до цієї стратегічно важливої для країни діяльності громадських інституцій, відсутністю ефективної взаємодії спеціально уповноважених суб'єктів протидії корупції з громадськими організаціями у цій сфері, а також неналежним рівнем гарантованості та підтримки антикорупційних об'єднань громадян з боку держави.

Такі обставини зумовлюють проведення ґрунтовних досліджень правового статусу та організації діяльності громадських організацій як суб'єктів запобігання корупції в Україні, тим більше, що новий антикорупційний закон 2011 року визначає громадські організації як суб'єктів, що беруть участь у запобіганні, виявленні, а в установлених законом випадках – і у здійсненні заходів щодо припинення корупційних правопорушень. Однак такі дослідження неможливі без вивчення та узагальнення наукового досвіду попередників, які працювали над вивченням даного питання, що надасть змогу визначити шляхи перспективних наукових розробок у цій сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Деякі питання, пов'язані зі статусом та діяльністю громадських організацій, в тому числі у сфері запобігання та протидії корупції, у своїх працях досліджували М.Ю. Бездольний, О.М. Ващук, Є.Є. Додіна, І. А. Дьомін, Д.Г. Заброта, В.А. Завгородній, С.С. Рогульський, Р.М. Тучак, О.В. Ткаченко, І. І. Яцків та інші. Однак з'ясування сучасного стану наукових досліджень щодо правового статусу громадських організацій у сфері запобігання корупції вимагає більш ґрунтового дослідження праць вітчизняних та зарубіжних вчених, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою даної статті є вивчення, аналіз та узагальнення сучасних наукових досліджень з приводу правового статусу та організації діяльності громадських організацій як суб'єктів запобігання корупції в Україні.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі основні завдання: 1) охарактеризувати наукові праці, що присвячені дослідженню питань діяльності громадських організацій та їх правового статусу у сфері запобігання та протидії корупції; 2) здійснити узагальнення та групування наукових праць за визначеними напрямками досліджень; 3) з'ясувати шляхи подальших наукових розробок щодо організації діяльності громадських організацій як суб'єктів запобігання корупції.

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід зазначити, що, досліджуючи діяльність громадських організацій, науковці досить багато уваги приділяли висвітленню питань їх правового статусу. Так, О.М. Ващук, розглядаючи конституційно-правовий статус громадських орга-

нізацій України, запропонувала поняття громадських організацій, елементи їх правового статусу, серед яких: правоздатність, дієздатність, права і обов'язки, гарантії діяльності та юридична відповідальність, критерії класифікації громадських організацій за: суб'єктом діяльності, видом організаційно-правової форми, сферою суспільного життя, типом та спрямованістю діяльності організації щодо суб'єкта, який її утворив, поняття та класифікацію функцій громадських організацій, а також поняття конституційно-правової відповідальності громадських організацій, під якою пропонується розуміти виконання ними передбачених чинним законодавством обов'язків (позитивна відповідальність) або застосування щодо них санкцій в разі порушення ними Конституції і законодавства України (ретроспективна відповідальність) [1, с. 5–6].

У свою чергу, Є.Є. Додіна, досліджуючи питання адміністративно-правового статусу громадських організацій в Україні, виділяє типи громадських організацій, дає класифікацію громадських організацій за напрямками їх діяльності, за метою і завданнями, які вони перед собою ставлять. У роботі проаналізовано принципи створення і діяльності громадських організацій, такі як добровільність, рівноправність її членів, самоврядування та інші, а також членство в громадських організаціях. Вчений доходить висновку про необхідність законодавчого визначення організаційно-правових форм громадських організацій і пропонує законодавчо відбити такі організаційно-правові форми, як громадська асоціація, громадський рух, громадський фонд, громадська установа, спілка громадських організацій.

На теоретичному рівні запропоновано відрізнити загальний адміністративно-правовий статус громадських організацій (до якого, наприклад, належить адміністративно-правова регламентація обов'язкової легалізації) від спеціального (до якого, наприклад, належить обов'язкове ліцензування діяльності громадських організацій, що надають послуги медичного характеру). Автором визначено функції громадських організацій, серед яких: делеговані державою (контролюючі функції профспілок, об'єднань споживачів), соціальні функції (соціальний захист населення), державні функції, які держава самостійно не виконує, або виконує не належною мірою (захист навколишнього середовища), реалізація і захист прав та інтересів членів (учасників) громадських організацій (садівничі товариства, кредитні спілки).

Нагальною потребою визначено прийняття Закону України «Про непідприємницькі організації», який би регулював непідприємницьку діяльність громадських організацій, а також Закону України «Про громадські організації», котрий би мав предметом свого регулювання суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією права громадян на об'єднання у громадські організації, а також зі створенням, діяльністю, реорганізацією та ліквідацією громадських організацій [2, с. 14–15].

Статус некомерційних громадських організацій та їх зв'язки з органами влади висвітлено в роботі російського вченого А.Ю. Русакова. Він зазначає: „Общественные, некоммерческие организации это наибо-

лее організована частина горожан, яка, використовуючи власні ресурси, бере на себе рішення багатьох наболівших проблем добровільно, відповідально і професійно. Явним перевагою виконання соціальних послуг є те, що громадські організації пропонують нові, раціональні і більш дешеві методи рішення проблем» [3, с. 84]. Таким чином, вчений наголошує на значенні громадських організацій у вирішенні соціальних проблем.

Питання правового статусу та діяльності професійних правничих громадських організацій в Україні досліджувалися у праці М.Ю. Віхляєва. Автором запропоновано авторське визначення поняття «професійні правничі громадські організації (далі – ППГО)». На його думку, це некомерційні, недержавні, добровільні об'єднання правників (юристів), засновані на членстві та на основі спільної діяльності, самоорганізації, самооплати, самоврядування з метою задоволення професійних інтересів їхніх членів та які створені й функціонують відповідно до Конституції України, Закону України «Про об'єднання громадян» і внутрішніх нормативних актів.

Вченим визначено характерні ознаки ППГО, а саме: професійне (фахове) членство осіб (юристів), характер професійного спрямування, порядок створення та функціонування відповідно до Закону України від 16 червня 1992 року (з наступними змінами та доповненнями) «Про об'єднання громадян». А також визначено функції ППГО, серед яких: соціальні функції, в рамках яких варто окремо виділяти другу групу – професійні функції, які є головними у діяльності організацій та одночасно їх визначальною ознакою. Залежно від напрямків діяльності функції ППГО можна розподілити на внутрішні та зовнішні, а залежно від мети – на освітню, комунікативну, представницьку, наглядову, захисну, установчу, заохочувальну, нормотворчу, міжнародну, етичну [4, с. 12–13].

Окрему групу наукових досліджень становлять праці вчених, в яких висвітлювалися питання щодо ролі громадських організацій у процесі формування громадянського суспільства та держави. Громадські організації розглядаються як базова основа громадянського руху в Україні, а також як основний інститут у взаємовідносинах «влада – суспільство».

Так, О.Я. Хуснутдінов розглядає громадські організації та рухи як добровільні об'єднання громадян на основі спільних потреб та інтересів у різних сферах діяльності й необхідності їх відстоювання у відносинах з державою та іншими політичними інститутами суспільства у правових рамках, визначених Конституцією і законами. Громадські організації – це один із ефективних і доступних засобів впливу на офіційні структури влади з боку населення. За своєю суттю громадянський рух – це форма безпосереднього народовладдя, що здійснюється в умовах демократичного суспільства і правової держави тільки в порядку, передбаченому Конституцією і законодавством.

Автор зазначає, що у державотворчому процесі демократичного суспільства громадські організації є механізмом реалізації прав громадян на участь в управлінні країною. При цьому вони здійснюють такі функції: «індикатора» суспільно-політичних відносин між владою та суспільством; виконання

соціальних замовлень суспільства; реалізації народного суверенітету шляхом участі у місцевому самоврядуванні; артикуляції інтересів різноманітних соціальних груп; забезпечення умов мирної конкуренції інтересів різних груп населення, представлених громадськими організаціями; рекрутування в суспільно-політичну еліту кращих представників суспільства; суспільної соціалізації і ресоціалізації особистості [5, с. 11–12].

З позиції О.А. Корнієвського, ефективність впровадження результативної політики національної безпеки, її забезпечення за активної участі громадськості та об'єднань громадян України зумовлює потребу осмислення на теоретичному рівні процесів громадської самоорганізації, її реальних та потенційних можливостей у забезпеченні безпечного та цивілізованого розвитку українського суспільства. Індикатором діяльності громадських об'єднань як реальних суб'єктів забезпечення національної безпеки в умовах посилення небезпек глобалізації та соціально-економічних негараздів слід вважати їх діяльність, спрямовану на вирішення нагальних проблем життєдіяльності, захист прав і свобод людини і громадянина, відстоювання у владних структурах суспільних інтересів, сприяння реалізації національних інтересів та, головне, результативність цієї діяльності. Це, у свою чергу, актуалізує питання забезпечення державою домінування суспільно корисних і соціально орієнтованих форм громадської активності, стимулювання відповідного спрямування діяльності громадських об'єднань через впровадження практики надання ним вітчизняних грантів [6, с. 26].

На думку А.В. Матвійчука, громадські організації – це свідомо консолідація зусиль членів громадянського суспільства, направлена на представлення власних інтересів в органах державної влади. За допомогою різноманітних технологій цивілізованого лобіювання, участі в діяльності структур влади громадські організації виконують важливу функцію громадянського суспільства – контроль над державою. Ініціативність, наполегливість та послідовність у співпраці громадських організацій з державою є новим критерієм розвинутої громадянського суспільства й одночасно умовою його подальшого розвитку. Існують чотири основні шляхи впливу громадських організацій на державну політику: безпосередній вплив, який визначається розв'язанням актуальних проблем, які не можуть бути вирішені державою; консультативний, що визначається намаганням спрямовувати й коригувати державну політику; інноваційний – розробка та демонстрація нових шляхів вирішення проблем; наглядовий – контроль за виконанням державної політики [7, с. 12–13].

Діяльність громадських організацій також досліджувалася вченими в аспекті їх взаємодії з органами державної влади, в тому числі з правоохоронними органами у сфері протидії корупції.

Так, С.С. Серьогін у своєму дослідженні пропонує серед шляхів удосконалення механізмів протидії та попередження корупції в органах публічної влади ліквідацію причин корупційних дій з боку як державних органів, так і пересічних громадян. На його думку, механізми попередження повинні

базуватися на тісній взаємодії держави та інституцій громадянського суспільства і бути спрямовані на викорінення передумов корупції [8, с.10].

Досліджуючи адміністративно-правові засади боротьби з корупцією, Р.М. Тучак визначає, що у цій сфері велике значення мають заходи її попередження та профілактики, основним з яких є підвищення рівня взаємодії органів та підрозділів, які уповноважені вести боротьбу з корупцією, з громадськими організаціями [9, с. 12].

У свою чергу, Д.Г. Заброда в підсумках свого дослідження зазначає, що самостійним напрямом діяльності органів внутрішніх справ щодо боротьби з корупцією є налагодження взаємодії з населенням. Здійснюючи заходи щодо пропаганди антикорупційного законодавства, проводячи роз'яснювальну роботу серед громадян, працівники ОВС виконують важливе завдання побудови добродійного суспільства. Крім цього, органи внутрішніх справ на підставі чинного законодавства використовують добровільну допомогу громадян у виявленні, припиненні та розслідуванні корупційних правопорушень [10, с. 159]. На думку автора, проблеми участі громадян у реалізації заходів щодо боротьби з корупцією є досить актуальними й важливими, і, зважаючи на їх недостатню розробку, потребують самостійного комплексного дослідження.

Свої погляди щодо взаємодії громадськості та державних органів у протидії корупції було сформульовано у роботі О.Я. Прохоренко. Так, автор, досліджуючи протидію корупційним проявам у системі державної служби України, зазначає, що ситуація, що склалася, безперечно, вимагає негайних дій держави, відповідного реагування політичних та громадських організацій, а також застосування комплексу заходів, що дасть можливість виправити становище в державній службі. До принципів державно-правової політики протидії злочинності в цілому і з корупцією, зокрема, можна віднести: принцип запобігання правопорушенням, пов'язаним із корупцією, який повинен стати обов'язковою складовою частиною правової системи, обов'язковим елементом правоохоронної діяльності та громадської активності населення; принцип правового та соціального контролю, який повинен відроджуватися в цивілізованих формах, що не суперечать закону та ідеї захисту прав людини. Це потребує посилення контрольних функцій усіх гілок державної влади за дотриманням законодавства як державними органами і громадськими об'єднаннями, так і громадянами [11, с. 27, 95, 178]. У проаналізованій роботі, на наш погляд, необхідно зазначити розробку пропозицій для правоохоронних органів та громадських організацій щодо профілактики корупційних проявів, основним змістом яких є реалізація адміністративної функції, використання гласних методів роботи, всебічне поширення інформації про діяльність органів державного управління, розвиток форм громадського контролю.

Питанням взаємодії громадських організацій та органів внутрішніх справ у сфері протидії корупції присвячено працю В.А. Завгороднього. У своїй роботі автор зазначає, що підвищення рівня протидії корупції

сьогодні можливе лише шляхом консолідації зусиль правоохоронних органів та інститутів громадянського суспільства. Взаємодіючи з громадськими організаціями, ОВС здатні об'єднати наявні в них сили та засоби для протидії цьому явищу в державі. Взаємодію ОВС і громадських організацій у протидії корупції запропоновано розуміти як врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини суб'єктів зі спеціальним правовим статусом, що формуються у процесі їх спільної діяльності щодо виявлення, запобігання та припинення корупційних правопорушень. У роботі досліджено принципи та форми взаємодії, а також механізм адміністративно-правового регулювання взаємодії ОВС та громадських організацій у протидії корупції [12, с. 14–15].

Громадські організації як суб'єкт запобігання та протидії корупції також ставали предметом дослідження на теоретичному рівні.

Так, І.І. Яцків у своїй праці визначає, що суб'єктів протидії та попередження корупції з метою полегшення антикорупційної діяльності доцільно розподілити на 2 підгрупи: суб'єктів безпосередньої протидії та суб'єктів опосередкованої протидії. До першої підгрупи віднести спеціально уповноважені органи, а до другої – всіх фізичних осіб, громадські організації, підприємства, установи, організації всіх форм власності. У випадках виявлення суб'єктами другої підгрупи фактів корупційних діянь вони мають звернутись до спеціально уповноважених органів протидії (суб'єктів безпосередньої протидії) для вжиття ними відповідних заходів.

Разом з цим вчений констатує, що ефективна протидія корупції може здійснюватись тільки якщо зусилля держави і суспільства у сфері протидії корупції співпадають, що для українського суспільства та держави є проблемним і не завжди реальним. Також для удосконалення механізму протидії корупції необхідним є посилення ролі інститутів громадянського суспільства в державі. Зокрема, впровадження реальних «важелів» контролю з боку громадськості за станом корупції, в тому числі наділення правом збору підписів за звільнення корумпованих чиновників з обов'язковим відкриттям відповідного провадження проти даного публічного суб'єкта [13, с. 14–15].

Відповідно, вчений Є.В. Невмержицький зазначає, що серед перспектив подолання корупції в Україні в умовах формування громадянського суспільства важливими умовами вирішення проблеми корупційних проявів повинні стати розвиток демократичних інститутів громадянського суспільства (серед яких громадські організації), встановлення всебічного соціального контролю за діяльністю владних структур [14, с. 17].

Важливу роль громадських організацій як суб'єктів протидії корупції визначено у праці М.І. Камлика у співавторстві з вищезгаданим Є.В. Невмержицьким. Аналізуючи міжнародний досвід протидії корупції, науковці доходять висновку, що є універсальні для світової співдружності уроки, без яких домогтися успіху в подоланні корупції фактично неможливо, одним з яких є значна роль громадськості, особливо її формальних і неформальних об'єднань. Їх постійна поінформованість є ключовим еле-

ментом. Обізнана громадська організація може бути найефективнішим рушієм будь-якої антикорупційної компанії. Це підтверджує досвід боротьби з корупцією в Німеччині, Великій Британії та ряді інших європейських держав. І зрештою, у боротьбі з корупцією має брати участь не тільки держава, а й суспільство загалом [15, с. 25–26, 167–168].

Значення діяльності інститутів громадянського суспільства щодо протидії виникненню корупції у сфері охорони здоров'я розкрито й обґрунтовано Т.П. Попченко. Вченим з'ясовано, що роль громадських організацій полягає у: формуванні антикорупційної громадянської свідомості шляхом формування ефективної антикорупційної поведінки, підвищення рівня правової свідомості й нетерпимості до корупційних форм поведінки, активне залучення громадськості до процесу обговорення, розробки й удосконалення інструментів протидії корупції тощо [16, с. 19].

Висновок. Підводячи підсумок нашого дослідження, слід зазначити, що при вивченні наукових джерел з питань організацій та діяльності громадських організацій у сфері запобігання та протидії корупції, було встановлено, що, висвітлюючи власні погляди у даному напрямку, автори, які здійснювали дослідження, розподілилися на чотири групи. До першої групи слід віднести роботи вчених, які досліджували питання правового статусу громадських організацій, до другої – роботи вчених, в яких висвітлювалися питання ролі громадських організацій у процесі формування громадянського суспільства та держави, до третьої – праці вчених, які досліджували питання взаємодії громадських організацій та органів державної влади у сфері протидії корупції, до четвертої – роботи, в яких висвітлювалися питання щодо громадських організацій як суб'єкта запобігання та протидії корупції.

Однак проведений аналіз сучасної наукової літератури з теми дослідження та теоретичне осмислення наукових праць у різних галузях права дозволило автору переконатися у тому, що, незважаючи на достатню наукову увагу до антикорупційної тематики та діяльності громадських організацій у цій сфері, комплексні дослідження правового статусу громадських організацій як суб'єктів запобігання корупції в Україні відсутні.

Враховуючи актуальність окресленої тематики, до першочергових завдань подальших наукових досліджень у цьому напрямку слід віднести питання щодо принципів та форм діяльності громадських організацій як суб'єктів запобігання корупції, аналіз правового статусу таких організацій, вивчення зарубіжного досвіду та характеристику принципів і форм взаємодії громадських організацій з іншими суб'єктами запобігання та протидії корупції в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Ващук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.М. Ващук. – К., 2004.
2. Додіна Є. Є. Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Є. Є. Додіна. – Одеса, 2001.
3. Русаков А. Ю. Связи с общественностью в органах государственной власти :

учеб. пособ. / А. Ю. Русаков. – М., 2006.

4. Віхляєв М. Ю. Адміністративно-правове регулювання порядку створення і діяльності професійних правничих громадських організацій в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / М. Ю. Віхляєв. — Д., 2010.

5. Хуснутдінов О.Я. Громадський рух як чинник формування громадянського суспільства в Україні (державно-управлінський аспект) : автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / О.Я. Хуснутдінов. — К., 2003.

6. Корнієвський О. А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / О. А. Корнієвський. — К., 2011.

7. Матвійчук А.В. Громадські організації як чинник становлення громадського суспільства: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / А.В. Матвійчук. — К., 2008.

8. Серьогін С.С. Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / С.С. Серьогін. — Х., 2010.

9. Тучак Р.М. Адміністративно-правові засади боротьби з корупцією: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Р.М. Тучак. — Х., 2007.

10. Заброда Д. Г. Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Заброда Дмитро Григорович. — К., 2005.

11. Прохоренко О. Я. Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект) : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.03 / Прохоренко Олексій Якимович. — К., 2004.

12. Завгородній В. А. Адміністративно-правове регулювання взаємодії органів внутрішніх справ та громадських організацій у протидії корупції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. А. Завгородній. — Д., 2010.

13. Яцків І. І. Адміністративно-правові засади протидії корупції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / І. І. Яцків. — К., 2011.

14. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Є. В. Невмержицький. — К., 1999.

15. Камлик М. І. Корупція в Україні / М. І. Камлик, Є. В. Невмержицький. — К., 1998.

16. Попченко Т. П. Розвиток державно-управлінських механізмів протидії виникненню корупції у сфері охорони здоров'я в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02/ Т. П. Попченко. — К., 2010.

Надійшла до редакції 23.10.2012

О.А. Соколов

здобувач

*(Інститут права ім. кн. Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом)*

УДК 342.9

ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНОЇ ПІДСТАВИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Розглянуто особливості нормативної підстави адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства, проаналізовано судову практику з відповідних питань, запропоновано зміни до чинного законодавства з питань адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Ключові слова: бюджетне правопорушення, підстави адміністративної відповідальності, нормативна підстава адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Рассмотрены особенности нормативной основы административной ответственности за нарушение бюджетного законодательства, проанализирована судебная практика по данным вопросам, предложены изменения в действующее законодательство по вопросам административной ответственности за нарушение бюджетного законодательства.

Ключевые слова: бюджетное правонарушение, основания административной ответственности, нормативные основания административной ответственности за нарушение бюджетного законодательства.

Features of normative base of administrative responsibility for violation of budgetary law are considered, court practice in these matters is analyzed, amendments to current legislation concerning administrative responsibility for violation of budgetary law are offered.

Keywords: budgetary offence, base of administrative responsibility, normative base of administrative responsibility for violation of budgetary law.

Постановка проблеми. Зміни, внесені до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) у частині відповідальності за порушення бюджетного законодавства, які були зумовлені прийняттям нового Бюджетного кодексу, закріпили новий підхід у питанні визначення нормативних підстав адміністративної відповідальності за правопорушення у бюджетній сфері.

Підстава юридичної відповідальності, будучи рушійною силою для реалізації останньої, відіграє провідну роль у забезпеченні правової охорони суспільних відносин, зокрема, і у бюджетній сфері.

У зв'язку з цим постає необхідність у з'ясуванні того, наскільки ефективним є закладений у чинному законодавстві підхід до визначення підстав адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання юридичної відповідальності за правопорушення у бюджетній сфері досліджувались у працях Гетманця О. П., Ілященко В. А., Сікорської І. А., Воронової Л.К., Горбунової О.М., Грачової О.Ю., Карасьової М. В., Кучерявенка М.П., Пацурківського П.С., Ровинського Ю.А., Савченко Л.А., Хімичевої Н.І.

Проте підставам адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства належної уваги у працях вказаних вчених не приділялося, а після прийняття нового Бюджетного кодексу відповідна проблематика науковцями ґрунтовно не досліджувалася.

Метою цієї статті є визначення особливостей нормативної підстави адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства та запровадження відповідних зміни до чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Значення бюджету для держави, як плану формування та використання фінансових ресурсів для забезпе-

чення здійснення нею завдань і функцій, важко переоцінити. Бюджет – це фінансова основа існування держави. Посягання на суспільні відносини, які складаються у бюджетній сфері, призводить до знищення державного організму, який живиться фінансовими ресурсами для того щоб виконувати свої функції.

В силу значущості суспільних відносин, які є предметом регулювання бюджетного законодавства, вони є об'єктом правової охорони з боку держави.

Чинне законодавство передбачає різні види юридичної відповідальності за порушення бюджетного законодавства. Чільне місце у системі відповідальності за бюджетні правопорушення посідає адміністративна відповідальність, оскільки адміністративні правопорушення становлять істотну частку правопорушень у бюджетній сфері.

Але відповідальність є наслідком певного правопорушення або обставин, які у правовій науці прийнято визначати в якості підстав такої відповідальності.

Результат аналізу наукових праць з питань адміністративної відповідальності за правопорушення у бюджетній сфері свідчить, що науковцями вживаються як словосполучення “підстави юридичної відповідальності”, так і “підстава юридичної відповідальності”. Насамперед це зумовлено тим, що одні науковці вважають, що підставою юридичної відповідальності є факт вчинення правопорушення [1, с. 502], інші дотримуються так би мовити “комплексного підходу” у даному питанні і, відповідно, вживають словосполучення “підстави юридичної відповідальності”, при цьому виділяючи нормативну, фактичну та процесуальну підставу [2, с. 198]. На нашу думку, останній підхід є ґрунтовнішим, оскільки більш повно відбиває сутність та юридичну природу даного явища. У теорії права “підстава юридичної відповідальності” має фундаментальне значення, адже є однією з “колон”, на яку спирається законність.

Професор А. Тер-Акопов зауважує, що найважливішою функцією підстави юридичної відповідальності є відмежування, адже підстава відмежовує певний вид відповідальності за сферою суспільних відносин, де вона застосовується, за колом осіб, котрі притягуються до відповідальності, за умовами, за яких вона реалізується, при цьому наповнюючи відповідальність конкретним змістом [3, с. 27].

Отже, “підстави юридичної відповідальності” є поняття “комплексне” і включає в себе нормативну, фактичну та процесуальну підставу юридичної відповідальності, єдність яких забезпечує можливість застосування до особи, яка вчинила правопорушення, відповідних заходів впливу.

Під нормативною підставою слід розуміти наявність правової норми, яка містить юридичні ознаки конкретного правопорушення, його склад і передбачає відповідальність за його вчинення.

Фактичною підставою є факт вчинення правопорушення, яке підпадає під юридичні ознаки, визначені відповідною нормою права.

Слід наголосити на тому, що провідну роль звичайно відіграє нор-

мативна підстава, оскільки саме вона визначає, які саме діяння є правопорушеннями, і містить санкції, які можуть застосовувати за їх скоєння. Без нормативної підстави не може існувати ні фактична, ні процесуальна. Тому саме їй ми і приділяємо увагу у нашому дослідженні.

Аналізуючи нормативну підставу адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства, зауважимо, що ефективність правозастосовчої діяльності визначається насамперед тим, наскільки грамотно сконструйовані з точки зору юридичної техніки правові норми, які підлягають застосуванню. Особливо це стосується охоронних норм, оскільки, як зазначалося вище, вони є опорою законності у суспільстві.

У свою чергу, ефективність застосування охоронних норм як підстави юридичної відповідальності, залежить від того, наскільки зрозуміло сформульовані ознаки правопорушення, чи не можуть вони трактуватися двозначно, чи не створюють труднощів у юридичній кваліфікації діяння. Одним словом – склад правопорушення повинен бути сформульований максимально чітко.

У теорії права поняття “склад правопорушення” не викликає жодних дискусій і усталеним є його визначення як сукупності передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують (визначають) вчинене діяння як правопорушення і є підставою для притягнення певного суб'єкта до юридичної відповідальності [4, с. 485].

У теперішній час нормативна підстава адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства міститься лише в одній нормі – ст. 164-12 КУпАП [5], яка не є досконалою.

У пергу чергу необхідно звернути увагу на об'єкт правової охорони. Стаття 164-12 міститься у главі 12 КУпАП, яка має назву “Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницької діяльності”. Як вбачається із назви Глави, об'єктом її правової охорони є достатньо широкий комплекс суспільних відносин, зокрема, і у фінансовій сфері, до якої належать і бюджетні відносини.

Однією з особливостей ст. 164-12 КУпАП, яка має назву «Порушення бюджетного законодавства», є те, що об'єктом правової охорони даної норми виступає дуже широке коло суспільних відносин, що є предметом регулювання окремої галузі законодавства, а саме бюджетної. Жодна інша охоронна норма КУпАП або Кримінального кодексу України не може похвалитися таким масивним об'єктом правової охорони, оскільки перелік нормативно-правових актів, які становлять бюджетне законодавство, визначений у ст. 4 Бюджетного кодексу України (далі – БК України) [6].

Як правило, у законодавчих актах, які містять охоронні норми, в одній нормі визначається один склад правопорушення. Як вбачається із змісту ст. 164-12 КУпАП, кожна частина даної норми містить по декілька самостійних складів правопорушень, що є ще однією характерною особливістю, яка відрізняє її від інших норм КУпАП.

Стаття 164-12 КУпАП, у редакції, яка діяла до прийняття нового БК України, передбачала адміністративну відповідальність за використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню або недотримання порядку проведення операцій з бюджетними коштами, як це встановлено чинним бюджетним законодавством [8]. При цьому другий склад правопорушення, передбачений цією нормою, а саме – недотримання порядку проведення операцій з бюджетними коштами, як це встановлено чинним бюджетним законодавством, мав дуже загальний характер, по суті, охоплював велику кількість різних видів порушень бюджетного законодавства. Відсутність конкретно сформульованого складу правопорушення зумовлювала можливість виникення проблем, пов'язаних із юридичною кваліфікацією діянь. У зв'язку з цим органами контролюючо-ревізійної служби суть відповідного правопорушення було конкретизовано у наказі Контрольно-ревізійного управління “Про затвердження Рекомендацій щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення та застосування адміністративних стягнень органами державної контролюючо-ревізійної служби” № 160 від 30.07.2002 [9].

Як нами зазначалося вище, Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Бюджетного кодексу України” № 2457-VI від 08.07.2010 року [7] закріпив якісно новий підхід у визначенні нормативної підстави адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Чинна редакція ст. 164-12 КУпАП, значно деталізувала підстави адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства, при цьому прямо не передбачила склади правопорушень, що містила попередня редакція.

У той же час згадана норма містила неконкретизовану диспозицію щодо складів правопорушень.

Статтею 164-12 КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за порушення бюджетного законодавства, що передбачені п. п. 1, 9–16, 20, 22–30, 37, 38 ст. 116 БК.

Закладення нового підходу у визначенні нормативної підстави адміністративної відповідальності було зумовлено прийняттям нового Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 № 2456-VI. Бюджетний кодекс України закріпив окремий вид юридичної відповідальності – бюджетно-фінансову. Суб'єктами бюджетно-фінансової відповідальності є державні установи та організації, тобто юридичні особи [10].

Стаття 116 БК України закріпила перелік порушень бюджетного законодавства. Але й вона не містить вичерпного переліку порушень. Функціональним призначенням ст. 116 БК України є забезпечення бюджетно-фінансової відповідальності юридичних осіб, тому вона містить лише об'єктивні ознаки правопорушення, оскільки саме їх наявності достатньо для притягнення юридичної особи до певного виду юридичної відповідальності.

Законодавець у статті 164-12 КУпАП продублював відповідні по-

ложення ст. 116 БК України, тим самим відобразивши лише об'єктивні ознаки правопорушення.

На думку автора, з позицій юридичної техніки такий підхід не може не створити складнощів у юридичній кваліфікації діянь. Слід зауважити, що і попередня редакція даної норми акцентувала увагу лише на об'єктивних ознаках правопорушення, а у згадуваному наказі КРУ розкривався не склад правопорушення, а його "сутність", що знову ж таки не сприяло ефективному правозастосуванню.

Звичайно, в силу специфіки об'єкта правової охорони, відповідна норма є бланкетною і для чіткого з'ясування змісту юридичних ознак закріплених у ній складів правопорушень їх необхідно досліджувати крізь призму норм Бюджетного кодексу України, зокрема, ст. 116 БК України.

Як вбачається із змісту норм КУпАП, даний нормативний акт розглядає як суб'єктів адміністративної відповідальності лише фізичних осіб, що зумовлює необхідність розкриття у відповідних охоронних нормах і суб'єктивних ознак складу правопорушення, адже, як наголошувалося вище, лише чітке визначення юридичних ознак складу правопорушення може зробити правозастосовчу діяльність ефективною і такою, що забезпечить дотримання режиму законності у суспільстві та державі. При цьому суб'єктивні ознаки складу правопорушення відіграють у багатьох випадках визначальну роль при юридичній кваліфікації суспільно небезпечних посягань.

Серед перелічених у ст. 164-12 КУпАП складів правопорушень особливо цікавість викликає включення недостовірних даних до бюджетних запитів, що призвело до затвердження необґрунтованих бюджетних призначень або необґрунтованих бюджетних асигнувань. Цікавість ця зумовлена особливою конструкцією об'єктивної сторони даного правопорушення. Це єдине правопорушення, серед передбачених відповідною нормою, що має матеріальний склад. Так, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони даного складу правопорушення є діяння у вигляді включення недостовірних даних до бюджетних запитів, суспільно небезпечні наслідки у вигляді затвердження необґрунтованих бюджетних призначень та необґрунтованих бюджетних асигнувань та причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками. При цьому, як вбачається із змісту ст. 19, 23, 34, 35, 46 БК, якщо діяння вчиняється на першій стадії бюджетного процесу, то суспільно небезпечні наслідки можуть наступити на стадіях прийняття державного бюджету та виконання. Також необхідно звернути увагу на те, що бюджетні асигнування прямо залежать від бюджетних призначень, а тому затвердження необґрунтованих бюджетних призначень автоматично тягне за собою і затвердження необґрунтованих бюджетних асигнувань, таким чином, прямий причинний зв'язок з діянням існує лише у першого суспільно небезпечного наслідку, тобто затвердження необґрунтованих бюджетних призначень.

З вищенаведеного вбачається, що ст. 164-12 КУпАП має багато специфічних рис, які вирізняють її з-поміж інших охоронних норм не тільки закріплених у КУпАП, але й інших законодавчих актів відповідної спрямованості. Відповідні особливості, насамперед, зумовлені специфікою об'єкта правової охорони. Необхідно зазначити, що самих по собі бюджетних правопорушень дуже велика кількість і норми бюджетного кодексу не можуть дати їх вичерпний перелік. А до того ж і адміністративною відповідальністю охоплюється лише їх частина.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на цікавий випадок, який мав місце у судовій практиці. Так, на початку липня 2012 року до Іллічівського районного суду м. Маріуполя надішов ряд адміністративних матеріалів з Маріупольської об'єднаної держфінінспекції про притягнення до адміністративної відповідальності директорів декількох шкіл за ст. 164-12 КУпАП. При цьому провадження у відповідних справах судом були закриті, оскільки такого правопорушення, як визначення недостовірних обсягів бюджетних коштів при плануванні бюджетних показників, відповідна норма не передбачає [11, 12, 13, 14, 15].

З наведеного вбачається те, що до таких випадків призводить недостатнє розкриття у законі юридичних ознак складу того чи іншого правопорушення, що призводить до неправильного розуміння його сутності і, відповідно, спричиняє складання необґрунтованих протоколів про адміністративні правопорушення.

Вищенаведене, а також проаналізована судова практика, дає підстави вважати, що для ефективної правової охорони бюджетних відносин з боку адміністративного законодавства необхідно деталізувати нормативну підставу юридичної відповідальності. А саме: у Кодексі України про адміністративні правопорушення у главі 12 необхідно визначити окремий підрозділ під назвою «Порушення бюджетного законодавства», в якому чітко викласти в окремих нормах складі відповідних адміністративних правопорушень.

При цьому при формулюванні складів правопорушень особливу увагу приділити суб'єктивним ознакам бюджетних правопорушень, адже вони мають вирішальне значення при юридичній кваліфікації відповідного різновиду суспільно небезпечних діянь. Тому важливо визначити суб'єктивну сторону складів відповідних правопорушень, а також зробити примітку, у якій розкрити поняття суб'єкта адміністративного правопорушення у бюджетній сфері такого змісту: «Суб'єктами адміністративних правопорушень, передбачених даною нормою, є посадові особи розпорядників бюджетних організацій, до функціональних обов'язків яких входить виконання вимог бюджетного законодавства України». Таке визначення суб'єкта повністю узгоджується із положенням статті 14 КУпАП, яка дає загальне визначення посадової особи як суб'єкта адміністративного правопорушення.

На нашу думку, саме такий підхід у визначенні нормативної підстави адміністративної відповідальності за бюджетні правопорушення зро-

бить правозастосовчу практику судів та контролюючих органів ефективною і такою, що здатна забезпечити охорону бюджетної системи від протиправних посягань.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. Особливістю ст. 164-12 КУпАП є те, що вона має достатньо масивний об'єкт правової охорони – суспільні відносини у бюджетній сфері, які регулюються достатньо широким колом законодавчих актів, перелік яких визначений у ст. 4 БК України.

2. В силу того, що об'єктом правової охорони ст.164-12 КУпАП є окрема галузь законодавства, ще однією характерною рисою даної норми є те, що, на відміну від інших охоронних норм, її диспозиція містить декілька самостійних складів правопорушень.

3. Значним недоліком диспозиції даної норми є те, що у ній викладені лише об'єктивні ознаки правопорушення, що є недостатнім для того, щоб забезпечити ефективну правозастосовну діяльність і сприяти зміцненню режиму законності у суспільстві.

4. У зв'язку з вищенаведеним пропонуємо деталізувати нормативну підставу адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства у такому напрямку:

1) у главі 12 КУпАП визначити окремий підрозділ з назвою “Порушення бюджетного законодавства” і викласти в окремих нормах даного підрозділу склади адміністративних правопорушень;

2) диспозиції відповідних норм повинні містити як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки складу правопорушень, так що важливим є визначення суб'єктивної сторони кожного правопорушення;

3) що стосується суб'єкта, то необхідно зробити примітку до відповідного підрозділу, в якому дати таку дефініцію суб'єкта адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства: “Суб'єктами адміністративних правопорушень, передбачених даним підрозділом, є посадові особи розпорядників бюджетних установ, до функціональних обов'язків яких входить виконання вимог бюджетного законодавства України”.

Бібліографічні посилання

1. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник/ за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онищенко. – К., 2006.

2. Ведернікова Ю. А. Теорія держави і права : навч. посібник/ Ю. А. Ведернікова, А. В. Папіріна. – К., 2008.

3. Тер-Акопов А.А. Правовые основания ответственности военнослужащих. – М., 1981.

4. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник/ О. Ф. Скакун. – К., 2009.

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X// ВВР УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122. – (із змінами та доп.).

6. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI // ВВР України. – 2010. – № 50-21. – Ст. 572.

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Бюджетного кодексу України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2457-VI // ВВР

України. – 2010. – № 48. – Ст. 564.

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон № 2787-III від 15.11.2001 // ВВР України. – 2001. – № 6. – Ст. 45.

9. Про затвердження Рекомендацій щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення та застосування адміністративних стягнень органами : наказ Контрольно-ревізійного управління від 30.07.2002 р. № 160. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.30455.0>;

10. Зауваження Головного юридичного управління Верховної Ради України до проекту закону України про внесення змін до Бюджетного кодексу України від 05.03.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [/w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?pf3516=9344&skl=7](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?pf3516=9344&skl=7)

11. Про притягнення до адміністративної відповідальності : рішення у справі, передбаченій ст. 164-12 КУпАП за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 21.06.2012 р. № 0520/6048/2012 р.

12. Судове рішення у справі про притягнення до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 164-12 КУпАП за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 21.06.2012 р. № 0520/6050/2012 р.

13. Судове рішення у справі про притягнення до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 164-12 КУпАП за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 07.07.2012 р. № 0520/6000/2012 р.

14. Судове рішення у справі про притягнення до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 164-12 КУпАП за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 07.07.2012 р. № 0520/6003/2012 р.

15. Судове рішення у справі про притягнення до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 164-12 КУпАП за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 07.07.2012 р. № 0520/6007/2012 р.

Надійшла до редакції 25.12.2012

А.О. Тищенко

здобувач

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 351.824.1

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВИДІВ МЕТОДІВ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ТА ОБЛІКУ ЯК РІЗНОВИДУ МЕТОДІВ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

Досліджено історичний розвиток фінансового контролю, визначено особливості становлення фінансового контролю в Україні, охарактеризовано погляди вчених щодо визначення методів фінансового контролю.

Ключові слова: *фінансовий контроль, облік, методи контролю.*

Исследовано историческое развитие финансового контроля, определены особенности становления финансового контроля в Украине, охарактеризованы взгляды ученых на определение методов финансового контроля.

Ключевые слова: *финансовый контроль, учет, методы контроля.*

The article investigates the historical development of financial control, peculiarities of formation of financial control in Ukraine, described the views of scientists to identify methods of financial control.

Keywords: *financial control, account, control methods.*

Постановка проблеми. На даному етапі розвитку вітчизняної економіки, в умовах постійного дефіциту фінансових ресурсів та зростання державного боргу, а також з метою поліпшення та приведення до належного рівня умов діяльності господарюючих суб'єктів, неабияке значення мають як практичні, так і теоретичні питання фінансового контролю. Фінансовий контроль здійснюється на всіх стадіях фінансової діяльності, а саме – під час формування, розподілу й використання коштів публічних фондів. Ускладнення фінансової діяльності в період переходу до ринкових відносин тягне за собою значне розширення фінансового контролю. Фінансовому контролю підлягають усі підприємства, організації, установи будь-якої форми власності і будь-яких організаційно правових форм діяльності. Саме проведення фінансового контролю не тільки виявляє недоліки в конкретній установі, а й допомагає усунути їх та сприяє прийняттю досконаліших управлінських рішень [1, с. 79].

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженням питань фінансового контролю та методів його здійснення займалися ряд зарубіжних та вітчизняних вчених. Зокрема, проблеми розвитку методів фінансового контролю у своїх працях розглядали М. П. Білуха, Н. С. Вітвицька, Л. К. Воронова, Ю. А. Данилевський, О. О. Дорошенко, М. Р. Лучко, М. Я. Остап'юк та ін. Вказані автори зробили неабиякий внесок у науку фінансового права, проте не дійшли єдиної думки щодо визначення поняття фінансового контролю та місця обліку серед методів фінансового контролю, що і зумовлює мету нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Фінансовий контроль має багатовіковий період розвитку, який пов'язаний із виникненням обліку у державах, розташованих у долинах річок Ніл, Тигр та Євфрат, де для отримання максимального прибутку спеціально наймали контролерів, які заслуховували звіти управляючих. Облік вели на папірусі, а згодом – на папері [2, с. 50–51].

У Стародавньому Єгипті через кожні два роки проводилася інвентаризація нерухомого і рухомого майна. З часом періодична інвентаризація була замінена поточною, для перевірки фактичної наявності продуктів харчування. Контроль діяв при документуванні господарських процесів і був незалежним. Єгиптяни започаткували складання кошторису витрат та їх документального контролю. При будівництві та сільськогосподарських роботах використовувався внутрішній аудит. Керівник кожен день подавав письмовий звіт, а спеціальна комісія здійснювала контроль та приймала кінцеву роботу [3, с. 60–62]. У господарському житті Давнього Єгипту галузь застосування поточного обліку обмежувалася сферою діяльності окремих структурних одиниць. В облікових документах реєструвалося тільки те, що стосувалося діяльності певного господарства. Спочатку переважною формою обліку в окремих господарствах були описи з переліком різних об'єктів, а потім ці дані стали групувати: списки посадовців за професійною ознакою, опи-

сом майна й інших засобів. Складання інвентарів поступово набирало регулярного характеру [4, с. 18].

В Іудеї облік поєднувався з незалежним контролем. Спеціальною інструкцією передбачався порядок обліку пожертвувань у храм. Перед вівтарем встановлювалася скриня, царський контролер разом з головним жерцем відмикали замок і підраховували пожертвування [5].

Давній Вавилон мав систему обліку, що записувалася на глиняних картках, які вироблялися шляхом випікання. Вавилон був першою державою, у якій виникло спеціальне облікове законодавство і перші облікові стандарти, так звані Закони Хаммурапі (1790–1752 рр. до н.е.), які зобов'язували: купців – самостійно проводити облік наявного майна; храми – дотримуватися державної системи рахівництва; видачу грошей без отримання боргової розписки проводити заборонялося [6, с. 14]. Централізація економіки сприяла зародженню системи контролю, яка базувалася на звітності і перевірках. Контрольні функції були покладені на спеціальних чиновників [7, с. 112].

У Стародавній Індії та Китаї також мали розвинену для того часу систему обліку. Так, у первісних дрібних індійських общинах було передбачено посаду бухгалтера, котрий вів облік операцій землеробства, кадастру землі і усього, що до цього належало. Історія обліку в Китаї нараховує понад 8 тис. років. Китай, як винахідник паперу, мав можливість здійснювати облік на різних паперових форматах. Тут утворилася досить складна облікова система. Облікові працівники працювали в трьох відділах, де фіксувався прихід, видатки і залишок. Два перші відділи відображали рух матеріалів, третій проводив інвентаризацію і виводив натуральний залишок, не знаючи облікового. Це забезпечувало відповідний контроль за рухом і збереженням цінностей [4, с. 20–21].

У Стародавній Греції особлива увага приділялася контролю збереження майна (інвентарю). Крадіжку греки розглядали як матеріальну шкоду. Тому створювали такі умови, за яких державі була вигідна нестача цінностей у матеріально відповідальних осіб. Нестача цінностей покривалася із застави або майна матеріально відповідальної особи або її поручителів. Звідси й інше розуміння контрольного прийому інвентаризації як засобу перевірки цінностей у натурі. У греків не існувало раптової інвентаризації. Ініціатива інвентаризації мала виходити від матеріально відповідальної особи. Цей підхід відповідає сучасному договірному аудиту, коли власник або керівник підприємства за угодою з аудитором замовляє контрольну перевірку [8, с. 74–75].

У період середньовіччя разом із розвитком суспільно-економічних відносин удосконалюються облік і контроль господарської діяльності. Можна визначити, що формування обліку в епоху середньовіччя почалося з розвитку різних форм інвентаризації. З'являються спеціальні трактати з контролю, обліку і звітності. Класичним прикладом інвентаризації вважається капітулярій Карла Великого, який датується кінцем VIII – початком XI століття. В ньому міститься інструкція управляючому має-

тком про те, як вести сільськогосподарський облік [9]. У трактаті домініканського ченця Вальтера Хенлі визначено, що при проведенні контролю необхідно: піддавати ретельній перевірці звіти; щороку провадити інвентаризацію для перевірки звітних і фактичних залишків цінностей; обов'язково здійснювати інвентаризацію дебіторської заборгованості; підтверджувати правильність цін, зазначених у звіті, оскільки є випадки навмисного зменшення у звітах виручки від продажу товарів і послуг. В інших трактатах особлива увага приділялася ревізії, суть якої зводилася до зіставлення початкових залишків, зазначених у звіті [10, с. 19–20].

Розвиток господарської діяльності стимулював і розвиток відповідних форм контролю облікової інформації. Це призвело до появи аудиторів, що відбулося в кінці XIII ст. в Англії. Оскільки в той час більшість посадових осіб були неграмотними, перевірці підлягали не документи, а усні показання перевіряємих, звідси і пішло слово «аудитор». Існує немало історичних свідчень, які підтверджують діяльність аудиторів протягом всього середньовіччя [9].

Для подальшого історичного аналізу методів фінансового контролю вважаємо за необхідне скористатися періодизацією розвитку державного фінансового контролю, яку наводить О. Ю. Грачова. Так, автор, досліджуючи становлення контролю в Росії, визначає такі етапи: епоха феодалізму, капіталізму, радянський період та сучасний етап [11, с. 62].

В епоху феодалізму відбувається поділ контролю на зовнішній, який охоплював ревізію балансів і звітності сторонніми особами, і внутрішній – засекречений рух і наявність торгового капіталу, кредитні і розрахункові операції між покупцями, лихварями, банками, процеси виробництва і приватна власність на засоби виробництва [12, с. 31]. У цей період виникає подвійна бухгалтерія, яка сприяє отриманню феодалами додаткового продукту, контролю за їхніми витратами і прибутками, зберіганням особистої власності [13, с. 18–25].

Досліджуючи розвиток фінансового контролю в Україні, необхідно зазначити, що її державний лад розвивався під впливом інших країн і особливо Росії, чим і зумовлено особливості формування нашої фінансової системи.

В епоху феодалізму українські землі неодноразово переходили з-під контролю однієї держави під контроль до іншої, тому фінансова система була несформована. Після визволення України з-під польсько-шляхетської влади і утворення самостійної держави, її фінансова політика набула суверенного характеру. Якщо до 1648 року усі податки в українських землях йшли в казну Речі Посполитої, то віднині вони направлялися до скарбу (казни) Війська Запорозького, який стає загальнодержавною казною. Проте внаслідок дій козацької старшини надходження до казни неухильно зменшувались. Для боротьби з цим до гетьманської канцелярії було введено двох генеральних підскарбіїв [14, с. 205]. Отже, це вказувало на запровадження в системі управління заходів фінансового контролю.

У період другої половини XVII та у XVIII столітті Україна поступово входить до складу Росії як автономне утворення, змінюється та історично розвивається її фінансова система, система фінансового контролю та бюджетна система зокрема. Воєводи здійснювали контроль на місцевому рівні та відповідали за збирання і знаходження прибутків до скарбниці.

У XIX столітті в Російській імперії, до складу якої входила більша частина українських земель, певна система фінансового контролю вже діяла. Ряд реформ загальнодержавного значення, що проводилися у Російській імперії протягом XIX століття, є логічним наслідком капіталістичних перетворень у світі [15, с. 15].

Скасування кріпацтва в Росії стало поштовхом для швидкого розвитку економіки. Будувалися нові фабрики, заводи та разом з тим збільшувалися обсяги виробництва сільгосппродукції. Усе це вимагало не тільки подальшого вкладення коштів у виробництво, а й контролю за їх раціональним використанням. Виникла потреба у функціонуванні повністю самостійного органу, який би давав реальну оцінку стану справ на підприємствах [10, с. 21].

Першою спробою організувати в Росії таку структуру стало створення Інституту присяжних рахівників. Проте ця спроба зазнала невдачі. Друга спроба створення спеціалізованого контрольного органу була здійснена у 1909 році головою Московського товариства бухгалтерів.

За період існування України в складі СРСР досить часто змінювалися контрольні відомства, їх назви та підпорядкування. Так, О. О. Дорошенко виокремлює кілька стадій формування контрольних органів в СРСР у цілому і зокрема в Українській РСР:

1) здійснення контролю Народним комісаріатом робітничо-селянської інспекції (контролю), яка підпорядковувалась Всеукраїнському центральному виконавчому комітету і РНК УРСР (1919–1930 рр.). У складі комісаріату діяли комісії і відділи фактичних і документальних ревізій, по боротьбі з хабарництвом тощо;

2) ліквідація наркоматів робітничо-селянської інспекції і перехід повноважень контролю до Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б), Комісії радянського контролю при Раднаркомі СРСР (1930–1937 рр.);

3) створення Контрольно-ревізійного управління у складі Наркомату фінансів. Місцеві фінансові органи в цей період підпорядковувалися КРУ Міністерства фінансів СРСР (1937–1956 рр.);

4) створення розгалуженої мережі КРУ на місцях із підпорядкуванням Міністерству фінансів УРСР (із 1956 р.) [16, с. 72].

У 20-х роках XX століття діяльність контрольних установ була спрямована на максимальну ефективність використання, цільове спрямування та жорстку економію фінансових ресурсів.

У 30-х роках запроваджується обов'язкова реєстрація і затвердження у фінансових органах штатів установ і організацій, ставок та фондів заробітної плати, кошторисів господарських витрат на утримання апаратів управління. Основними формами контролю у цей період є обсліду-

вання, фактичні та документальні ревізії [16, с. 73].

У воєнний період на перший план вийшли такі об'єкти контролю, як операції з постачання сировини, матеріалів, напівфабрикатів для оборонної промисловості. Після війни поряд із розширенням системи контролюючих органів посилилася дія контролю на сукупність операцій, що здійснюються підприємствами і державою на різних стадіях розширеного відтворення. Після закінчення окупації з жовтня 1944 року почалося формування фінорганів і складу працівників КРУ Наркомфіну СРСР по окремих регіонах [17, с. 13].

За радянських часів держава мала потужні органи господарського контролю, яким були надані широкі повноваження на проведення ревізій та перевірок і майже необмежені права щодо накладання дисциплінарних стягнень, аж до звільнення керівників із займаних посад і передачі матеріалів про зловживання в слідчі органи [10, с. 26]. Необхідно зазначити, що існування такої системи тотального контролю визначало спрямування його на проведення великої кількості різних перевірок.

Проте з розпадом Радянського Союзу сформована система фінансового контролю також розпалася. Тому в умовах переходу до ринкових відносин в Україні розпочалося формування системи фінансового контролю з нової сторінки.

Отже, враховуючи викладене, можна впевнено сказати, що протягом віків контрольній діяльності у сфері фінансів приділялася значна увага. Проте її зміст з часом змінювався.

Однак на сучасному етапі розвитку правової науки фінансовий контроль не можна визначити однозначно. Серед існуючих досліджень сутності фінансового контролю можна виділити три напрямки. Перший напрям поєднує вчених, які розглядають фінансовий контроль як діяльність. Так, М. С. Малєїн визначає фінансовий контроль як діяльність фінансових, кредитних і господарських органів (організацій), що регулюється нормами права, спрямована на забезпечення фінансової, бюджетної, податкової, кредитної, розрахункової і касової дисципліни у процесі виконання планів і полягає у перевірці законності, обґрунтованості і раціональності грошових витрат [18, с. 43]. Другий напрям досліджень у визначенні поняття та сутності фінансового контролю полягає у розгляді його як функції управління. Наприклад, А. В. Румянцев зазначає, що фінансовий контроль є функцією управління та вказує, що це система нагляду і перевірки фінансової діяльності об'єкта, який управляється, з метою оцінки обґрунтованості та ефективності прийнятих рішень, виявлення відхилень від затверджених нормативів та застосування заходів для їх ліквідації [19, с. 8]. Третій напрям досліджень визначає фінансовий контроль як певний процес. Цю думку підтримують вчені Н. Д. Погосян та С. О. Шохін, які розглядають його як сукупність процесів, за допомогою яких їх учасники забезпечують ефективне функціонування державного сектора та діяльність інших суб'єктів господарювання [20, с. 109; 21, с. 23].

Отже, фінансовий контроль розглядається: по-перше, як діяльність; по-друге, як функція управління; по-третє, як процес. Але, незважаючи на різнобічність трактування даного поняття, загальним для них є наявність *суб'єкта контролю*, тобто державних органів чи недержавних організацій, наділених відповідними повноваженнями; *об'єкта контролю*, який здійснює ту чи іншу фінансову діяльність; *мети контролю*, яка полягає у перевірці дотримання законодавства у сфері фінансової, бюджетної, податкової, кредитної, розрахункової і касової дисципліни.

Висновки. Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що *фінансовий контроль* являє собою сукупність видів, форм і методів перевірки законності і доцільності здійснення фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики, тому фінансовий контроль пов'язаний з реалізацією фінансової політики як безпосередньо, так і через контроль за фінансовою діяльністю окремих суб'єктів.

Необхідно наголосити, що пізнання сучасного стану фінансового контролю, неможливе без його історико-правового дослідження. Методи фінансового контролю мають багатовіковий період існування, хоч під впливом розвитку суспільства вони змінилися. На даний час облік розглядається як додатковий метод контролю, проте, можна сказати, що він був основою фінансового контролю і на його підґрунті виникали інші методи фінансового контролю.

Бібліографічні посилання

1. Воронова Л. К. Фінансове право України : підручник / Л. К. Воронова – К., 2006.
2. Гагемейстер Ю. А. Розыскания о финансах Древней России : сочинение / Ю. А. Гагемейстер. – СПб., 1833.
3. Білуха М. Т. Курс аудиту : підручник / М. Т. Білуха. – К., 1998.
4. Ганін В. І. Теоретичні основи бухгалтерського обліку: навч. посібник / В. І. Ганін, Т. В. Синиця – К., 2008.
5. Немченко В. В. Аудит : підручник / В. В. Немченко, О. Ю. Редько – К., 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bookbrains.com/book_217_chapter_3_Tema_1_SUTN%D0%86ST_TA_PREDMET_AUDITU.html
6. Лучко М. Р. Історія обліку: світ та Україна, погляд крізь роки / М. Р. Лучко, М. Я. Остап'юк – Тернопіль, 1998.
7. Малькова Т. Н. Древняя бухгалтерия: какой она была? / Т. Н. Малькова. – М., 1995.
8. Ирвин Девид. Финансовый контроль / пер. с англ. – М., 1998.
9. Соколов Я. В. Занимательные очерки истории бухгалтерского учета [Электронный ресурс] / Я. В. Соколов. – Режим доступа : <http://www.buh.ru/document-51>
10. Лебедев О. П. Організаційно-правові засади державного контролю діяльності учасників фінансового ринку України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Лебедев О. П. – К., 2008.
11. Грачёва Е. Ю. Проблемы правового регулирования государственного финансового контроля : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.14. – М., 2000.
12. Данилевский Ю. А. Финансовый контроль в отраслях народного хозяйства при различных формах собственности / Ю. А. Данилевский, Т. М. Мезенцева. – М., 1992.
13. Белуха Н. Т. Теория финансово-хозяйственного контроля : учебник / Н. Т. Белуха. — К., 1990.
14. Субтельний О. Україна: історія : підручник / О. Субтельний. – К., 1994.
15. Білінін Я. В. Правове регулювання фінансового контролю в сфері міжбюдже-

тних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Билінін Я. В. – Донецьк, 2007.

16. Дорошенко О. О. Державний фінансовий контроль в Україні в часи Радянського Союзу / О. О. Дорошенко // Вісник НУВГП. – 2009. – № 2. – С. 69–76.

17. Державна контрольно-ревізійна служба України: сторінки історії / Є. Ф. Вербило, О. О. Левандовський, Н. М. Сулікавська. – К., 2001.

18. Малєин Н. С. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль / Н. С. Малєин. – М., 1964.

19. Румянцев А. В. Финансовый контроль : курс лекций / А. В. Румянцев. – М., 2003.

20. Погосян Н. Д. Счетная палата Российской Федерации / Н. Д. Погосян. – М., 1998.

21. Шохин С. О. Проблемы и перспективы развития финансового контроля в Российской Федерации : монография / С. О. Шохин. – М., 1999.

Надійшла до редакції 25.12.2012

Г.М. Тропіна

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.951 : 351.785

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У БУДІВЕЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено дослідженню поняття та основних ознак адміністративної відповідальності за порушення законодавства у будівельній діяльності.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, стягнення, будівельна діяльність, правопорушення у будівельній діяльності, адміністративне провадження.

Статья посвящена исследованию понятия и основных признаков административной ответственности за нарушение законодательства в строительной деятельности.

Ключевые слова: административная ответственность, взыскание, строительная деятельность, правонарушение в строительной деятельности, административное производство.

The article investigates the concept and main signs of administrative responsibility for violation in the construction industry.

Keywords: administrative responsibility, punishment, building activity, offence in building sphere, administrative proceedings.

Постановка проблеми. У адміністративно-правовому регулюванні будівельної діяльності чільне місце належить правовим нормам, що визначають загальні та спеціальні вимоги до будівництва і встановлюють засади організації державного контролю та підстави застосування державного примусу в будівельній діяльності. З огляду на це загальною метою адміністративно-правового регулювання будівельної діяльності має стати створення ефективних важелів функціонування та розвитку будівельного ринку. Широкомасштабність цих завдань потребує, по-перше, належного державного контролю будівельної діяльності з боку держави,

а по-друге, своєчасного виявлення порушень законодавства у будівельній діяльності та відповідного реагування на них.

Незважаючи на світову кризу, останніми роками активно зростає кількість будівельних майданчиків, а разом з тим – і кількість конфліктів та порушень у галузі будівельного законодавства. Питання відповідальності за правопорушення у будівельній діяльності стають все більш актуальними.

Мета. Саме тому дослідження адміністративної відповідальності за порушення законодавства у будівельній діяльності є нагальним і необхідним напрямом наукового пошуку, при розробленні якого потрібне детальне дослідження поняття та ознак адміністративної відповідальності за порушення законодавства у будівельній діяльності, що й є **метою** нашої статті.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зазначити, що сьогодні виникає багато труднощів щодо встановлення єдиної думки з приводу визначення самого поняття адміністративної відповідальності. Ця дефініція не закріплена чинним законодавством. Тому визначення інституту адміністративної відповідальності стає одним із головних напрямків в адміністративно-правових дослідженнях.

У теорії розуміння адміністративної відповідальності (як інституту правової відповідальності) здебільшого зводять до різновиду юридичної відповідальності, яка, у свою чергу, виступає видом соціальної відповідальності.

Адміністративній відповідальності як видовому явищу притаманні усі ознаки загального поняття юридичної відповідальності. Однак, як зазначає професор І.О. Галаган, в адміністративному праві вони наповнюються специфічним адміністративним змістом [2, с. 40].

Слід зазначити, що в юридичній літературі наводяться досить різнопланові визначення адміністративної відповідальності. Так, В.К. Колпаков визначає адміністративну відповідальність, як специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення [6, с. 289]. О.М. Якуба застосовує поняття адміністративної відповідальності як відповідальності громадян і посадових осіб перед органами державного управління, а у випадках, визначених законом, перед судом (суддями), а також перед громадськими організаціями за винне порушення загальнообов'язкових адміністративно-правових норм, що виражається у застосуванні до порушників встановлених адміністративних санкцій [14, с. 71]. В.Т. Комзюк зазначає, що адміністративна відповідальність – це застосування до фізичних і юридичних осіб, що вчинили адміністративні проступки, адміністративних стягнень, які тягнуть для них різні за характером обтяжливі наслідки і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і у порядку, передбачених нормами адміністративного права [7, с. 151]. Незважаючи на певні

розбіжності у визначеннях, більшість науковців виділяють такі особливості адміністративної відповідальності: підставою для її настання є адміністративний проступок; вона реалізується за умов неслужбової підлеглості; велика кількість органів, що уповноважені накладати стягнення; порядок накладання адміністративних стягнень визначається нормами адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. Отже, виходячи з викладеного вище, можна дійти висновку, що адміністративна відповідальність – це один із різновидів соціальної (правової) відповідальності, яка полягає у застосуванні до осіб (фізичних або юридичних), які вчинили адміністративні проступки (порушення встановлених правил), адміністративних стягнень, що мають для них обтяжливі наслідки майнового, морального чи іншого характеру і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і у порядку, встановлених нормами адміністративного права.

Поняття адміністративної відповідальності у будівельній діяльності має свої особливості, що характеризуються такими ознаками:

- урегульованість спеціальними нормами адміністративного права;
- наявність порушення вимог законодавства у будівельній діяльності;
- особливий характер санкцій, які застосовуються до правопорушників;
- специфічний суб'єктний склад правопорушення;
- чітко визначене коло органів правозастосування;
- особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності.

По-перше, адміністративна відповідальність у будівельній діяльності врегульована спеціальними нормами адміністративного права. Зокрема, адміністративна відповідальність фізичних осіб за правопорушення у будівельній діяльності врегульована нормами ст.ст. 96, 96-1, 97, які містяться в Главі 8 «Адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів» Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Адміністративна відповідальність юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців передбачена Законом України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності».

По-друге, підставами для її застосування є адміністративне правопорушення у будівельній діяльності. З прийняттям 22 грудня 2011 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності та вдосконалення державного регулювання у сфері містобудівної діяльності» (чинний з 19.01.2012 р.) кількість складів правопорушень у будівельній діяльності була значно розширена. Так, на сьогодні КУпАП визначає близько десяти видів правопорушень, які одночасно можуть бути скоєні при будівництві одного об'єкта. В такому випадку і стягнення накладаються за кожне правопорушення окремо.

По-третє, адміністративна відповідальність у будівельній діяльності полягає в застосуванні до винних осіб певних видів адміністративних стягнень.

У сфері будівництва здебільшого передбачено застосування такого виду стягнень, як штраф. Так, санкції ст.ст. 96, 96-1, 97 КУпАП, а також Закону України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» передбачають настання для правопорушника негативних наслідків у виді штрафу. Стаття 27 КУпАП визначає штраф як «грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених цим Кодексом та іншими законами України» [5].

Необхідно зазначити, що з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності та вдосконалення державного регулювання у сфері містобудівної діяльності», а також нової редакції Закону України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» розміри штрафів були значно збільшені порівняно з попередніми редакціями. На наш погляд, санкції зазначених статей є надто суворими (від 50 до 50000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян – для фізичних осіб; від 5 до 900 мінімальних заробітних плат – для юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців) і неадекватними відповідним адміністративним порушенням.

Подібні розміри штрафів не передбачені навіть за вчинення злочинів. У ст. 53 Кримінального кодексу України розмір штрафів за вчинення злочинів визначається в межах від тридцяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Розміри ж штрафів за адміністративне правопорушення у будівельній діяльності наразі перевищують мінімальний розмір штрафів за вчинення злочинів щонайменше на 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а в деяких випадках перевищують його максимальний розмір у 50 разів. Для порівняння зазначимо, що розмір штрафу в ст. 275 КК України за скоєння порушення під час проектування чи будівництва правил, що стосуються безпечної експлуатації будівель і споруд, особою, яка зобов'язана дотримуватися таких правил, якщо це створило загрозу загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків або заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого, не може перевищувати п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Таким чином, запроваджується хибна практика встановлення більш суворого покарання за скоєння адміністративного проступку, ніж за скоєння злочину. Пропонуємо внести зміни до КУпАП та Закону України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» у частині розмірів штрафів за правопорушення у будівельній діяльності та привести їх у відповідність до розмірів штрафів за скоєння злочину в цій же сфері.

По-четверте, до відповідальності притягуються фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства, посадові особи), порядок притягнення яких регулюється КУпАП, а також юридичні особи та фі-

зичні особи-підприємці, порядок притягнення яких регулюється Законом України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності».

Адміністративна відповідальність за порушення законодавства у будівельній діяльності застосовується спеціально уповноваженими на це посадовими особами органів державної влади, а також судами (суддями).

Відповідно до ст. 244-6 КУпАП Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю, розглядає справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням вимог законодавства, будівельних норм, державних стандартів і правил під час виробництва, виготовлення та застосування будівельних матеріалів, виробів, конструкцій, а також будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту та прийняття в експлуатацію об'єктів чи споруд, невиконанням законних вимог (приписів) посадових осіб інспекцій державного архітектурно-будівельного контролю (статті 96, 96-1 (крім частини третьої), 188-42).

Від імені центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю, розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право керівник, заступники керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю, та інші уповноважені керівником посадові особи цього органу.

Згідно зі ст. 221 КУпАП правопорушення, передбачене ч. 3 ст. 96-1 КУпАП, розглядається суддями районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів.

На наш погляд, зміни до КУпАП в частині розмежування підвідомчості справ про адміністративні порушення у будівельній діяльності, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності та вдосконалення державного регулювання у сфері містобудівної діяльності», суперечать не тільки правилам нормотворення, а й логіці. Так, ч. 3 ст. 96-1 КУпАП передбачає відповідальність за «порушення строків надання замовникові висновків (звітів) експертизи проектної та містобудівної документації, надання таких висновків з порушенням установленого порядку, а також вимагання під час проведення експертизи документів, не передбачених законодавством». Суб'єктом цих правопорушень відповідно до Порядку проведення експертизи містобудівної документації [10] можуть бути посадові особи організацій, що провадять діяльність із розроблення містобудівної документації та мають у своєму складі експертів, які отримали кваліфікаційний сертифікат. Такі правопорушення відповідно до ст. 221 КУпАП розглядає суд.

Проте ч. 4 ст. 96-1 КУпАП передбачає відповідальність за «порушення строків реєстрації (відмови в реєстрації) декларації про початок виконання підготовчих робіт та декларації про початок виконання буді-

вельних робіт, видачі (відмови у видачі) дозволу на виконання будівельних робіт, реєстрації (відмови в реєстрації) декларації про готовність об'єкта до експлуатації та видачі (відмови у видачі) сертифіката, який видається у разі прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта, вимагання під час реєстрації таких декларацій та видачі дозволів і сертифікатів документів, не передбачених законодавством, видача сертифіката про прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта, збудованого з порушенням будівельних норм». Суб'єктами цих правопорушень можуть бути посадові особи Державної архітектурно-будівельної інспекції України та її територіальних органів.

Розгляд таких правопорушень відповідно до ст. 244-6 КУпАП віднесено до компетенції Державної архітектурно-будівельної інспекції України та її територіальних органів. Тобто в цьому випадку і суб'єктом скоєння правопорушення, і особою, яка його розглядає, є одні й ті самі посадові особи Державної архітектурно-будівельної інспекції України.

Напевно, цю колізію слід вважати законодавчою помилкою. У зв'язку з чим пропонуємо внести зміни до ст. 221 КУпАП, замінивши слова «частиною третьою статті 96-1» на «частиною четвертою статті 96-1», та до ст. 244-6 КУпАП, замінивши слова «крім частини третьої» на «крім частини четвертої».

До того ж слід зазначити, що з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності та вдосконалення державного регулювання у сфері містобудівної діяльності» ст. 97 КУпАП, яка передбачає відповідальність за самовільне будівництво будинків або споруд, а також за самовільну зміну архітектурного вигляду будинків або споруд під час експлуатації, стала «мертвою» нормою. При цьому відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності та вдосконалення державного регулювання у сфері містобудівної діяльності» з 01 січня 2013 р. ст. 97 КУпАП буде виключена, а крім неї на даний момент не існує механізму притягнення до відповідальності за правопорушення, передбачені в цій статті. Так, Главою 17 «Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення» КУпАП не передбачено, до чиеї компетенції належить розгляд справ про правопорушення, передбачені ст. 97 КУпАП, а ст. 255 КУпАП не визначає органів або посадових осіб, уповноважених складати протоколи при виявленні таких правопорушень. Отже, вважаємо за необхідне доопрацювати вказані норми КУпАП у зазначеному напрямі.

Що ж стосується притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, то справи про правопорушення, передбачені Законом України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності», розглядаються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю.

Порядок притягнення до адміністративної відповідальності врегу-

льований адміністративно-процесуальними нормами. І.О. Галаган справедливо зазначив, що адміністративна відповідальність – переважно «процесуальне утворення» [2, с. 13]. Діяльність центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю, здійснюється у відповідних адміністративно-процесуальних формах за заздальгідь встановленими правилами та процедурами, які визначають порядок діяльності цих органів.

Порядок притягнення до адміністративної відповідальності за порушення норм у будівельній діяльності регулюється КУпАП, Законом України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності», Кодексом адміністративного судочинства України, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку накладення штрафів за правопорушення у сфері містобудівної діяльності».

Отже, проаналізувавши ознаки адміністративної відповідальності за порушення законодавства у будівельній діяльності, можна зробити **висновок**, що адміністративна відповідальність у будівельній діяльності – це застосування до осіб, які вчинили адміністративні правопорушення у будівельній діяльності, чим порушили не тільки порядок надання та отримання дозвільних та реєстраційних послуг у зазначеній сфері, а й загалом нормальну роботу будівельної галузі, адміністративних стягнень, що тягнуть за собою негативні наслідки для цих осіб і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах та в порядку, встановлених нормами адміністративного законодавства.

Наприкінці наголосимо, що дуже важливим є з'ясування соціальної передумови явища, коли до адміністративної відповідальності в галузі будівництва щороку притягується все більша кількість осіб. Проблема адміністративної відповідальності в галузі будівництва існує та потребує подальшого вдосконалення згідно з адміністративною реформою України.

Бібліографічні посилання

1. Адміністративна відповідальність в Україні: Навч. посібник / За заг. ред. А.Т. Комзюка. – 3-тє вид., доопр. – Х., 2007.
2. *Галаган І.А.* Административная ответственность в СССР. – Воронеж, 1970.
3. *Голоядова Т.О.* Поняття та види функцій адміністративної відповідальності // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць / Кер. авт. кол. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. – Одеса, 2009. – Вип. 37. – С. 83-92.
4. *Денисова Г.Д.* Административная ответственность за правонарушения в области строительства: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. – М., 2003.
5. Кодекс про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. № 8073-Х // ВВР УРСР. – 1984. – Дод. до № 51. – С. 1122.
6. *Колтаков В.К., Кузьменко О.В.* Адміністративне право України: Підруч. – К., 2003.
7. *Комзюк В.Т.* Адміністративно-правові засоби здійснення митної справи: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. – Х., 2003.
8. Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності: Закон України від 14 жовтня 1994 р. № 208/94-ВР // ВВР. – 1994. – № 46. – С. 411.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності та вдосконалення державного регулювання у сфері містобудівної діяльності: Закон України від 22 грудня 2011 р. № 4220-VI // Голос України. – 2012. – № 8-9.

10. Про затвердження Порядку проведення експертизи містобудівної документації: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 548 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 40. – С. 1642.

11. Про основи містобудування: Закон України від 16 листопада 1992 р. № 2780-XII // ВВР. – 1992. – № 52. – С. 683.

12. Про Положення про Державну архітектурно-будівельну інспекцію України: Указ Президента України від 08 квітня 2011 р. № 439/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – С. 1247.

13. Семенко Б.М. Зміст та підстави адміністративної відповідальності за порушення законодавства в галузі будівництва // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 564-568.

14. Якуба О.М. Административная ответственность. – М., 1972.

Надійшла до редакції 06.12.2012

С.В. Чабаненко

суддя

(Дніпропетровський
адміністративний окружний суд)

УДК 342.9/7

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ: ПОНЯТТЯ І ОСОБЛИВОСТІ

Розглянуто основні підходи до формулювання визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення прав і свобод осіб похилого віку». Розкрито його зміст. Запропоновано шляхи використання цієї категорії для подальшого дослідження окресленої проблематики.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, права і свободи, особи похилого віку.

Рассмотрены основные подходы к формулировке определения понятия «административно-правовое обеспечение прав и свобод лиц преклонного возраста». Раскрыто его содержание. Предложены пути использования этой категории для дальнейшего исследования обозначенной проблематики.

Ключевые слова: административно-правовое обеспечение, права и свободы, лица пожилого возраста.

The main approaches to the formulation of the definition of "administrative and legal framework for the rights and freedoms of the elderly." Reveals its contents. The ways to use this category for further research outlined problems.

Keywords: administrative and legal framework for the rights and freedoms elderly.

Постановка проблеми. Лише в останні кілька десятиліть країни і міжнародне співтовариство стали звертати увагу на соціальні, економічні, політичні і наукові проблеми, що виникають у зв'язку зі старіння у світовому масштабі. До недавнього часу, хоча окремі особи і могли дожити до похилого віку, їх число в сукупному населенні було невелике. Проте в ХХ столітті в багатьох районах світу досягнуто успіхів у боротьбі із смертністю під час пологів і дитячою смертністю, поліпшенні ха-

рчування та основних форм медичного обслуговування, подоланні інфекційних захворювань. Всі ці чинники призвели до збільшення чисельності осіб, що доживають до похилого віку.

Резолюцією Генеральної асамблеї ООН від 16 грудня 1991 року № 46/91 прийнято Принципи Організації Об'єднаних Націй стосовно осіб похилого віку. Суть документа направлена на те, щоб зробити життя осіб похилого віку повноцінним [1].

Усвідомлення суспільством того, що ущемлення інтересів осіб похилого віку є однією з проблем прав людини, призвело до посилення уваги до питань прав людини і розширення поінформованості про права осіб похилого віку.

Принципи Організації Об'єднаних Націй стосовно осіб похилого віку є одним з перших міжнародних нормативно-правових актів, які були спрямовані на покращання умов життя осіб похилого віку та забезпечення їх прав і свобод.

Як в Україні, так і у світі актуальною є проблема змістовного наповнення, усвідомлення і належного поняття людиною, громадянином власних (невідчужуваних) прав, свобод та інтересів, оскільки саме вони є міцним фундаментом державності, мірилом справедливості і джерелом законності будь-якої країни, яка існувала та існує у світі. Необхідно мати на увазі, що права, свободи та інтереси людини і громадянина – це, насамперед, фундаментальна юридична категорія, що є об'єднуючою ланкою усієї нормотворчої діяльності держави, природу якої не можна відводити у сферу міфології, абстракції чи чогось нереального. Це те, що кожна людина повинна реально мати і усвідомлювати: вона є суб'єктом даних прав. Але, насамперед, під реальністю, гарантованістю розуміється їх захищеність державою від будь-яких проявів узурпації як у межах країни, де гарантуються ці права, так і у планетарному масштабі [2, с. 133].

Враховуючи зазначене, наголошуємо на тому, що забезпечення прав і свобод осіб похилого віку спрямоване на недопущення їх порушень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематику забезпечення прав і свобод досліджували різні вчені-адміністративісти. У галузі адміністративного права проблеми адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина вивчали В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Л.А. Григорян, Я.М. Квітка, В.К. Колпаков, Т. О. Коломоєць, Я.Ю. Кондратьєв, О.В. Кузьменко, Ю.Ф. Кравченко, О.В. Негодченко. Водночас в існуючих наукових працях акцентовано увагу на проблемі забезпечення права і свобод саме людини та громадянина, при цьому проблему забезпечення права і свободи осіб похилого віку досліджено досить поверхово, наприклад, І.О. Ієрусалімовою, що, відповідно, не вичерпує всієї складної проблеми, а утворює фундаментальну базу для подальшого її дослідження [3]. Більш детально основні наукові підходи буде розглянуто при характеристиці окремих елементів адміністративно-правового забезпечення прав і свобод осіб похилого віку.

Метою публікації є висвітлення основних наукових концепцій щодо розуміння категоріального апарату адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини, зокрема осіб похилого віку.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи питання особливостей адміністративно-правового забезпечення прав і свобод осіб похилого віку, доречно зупинитися на аналізові термінів, а саме: «забезпечення», «адміністративно-правові заходи і засоби», «гарантування», «умови», «реалізація», «охорона», «захист» і «відновлення».

Термін "забезпечення" має досить широке значення, що трактується: створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки [4, с. 85].

Щодо розуміння забезпечення прав і свобод людини та громадянина існують різні думки. Так, О. І. Наливайко під забезпеченням прав людини розуміє діяльність органів держави і місцевого самоврядування, громадських об'єднань і громадян із створення умов (гарантій) для правомірної та неухильної їх реалізації і захисту [5].

В.О. Демиденко під забезпеченням прав і свобод людини і громадянина розуміє головний обов'язок української держави по цілеспрямованій діяльності щодо сприяння реалізації прав і свобод людини та громадянина, їх охорони і захисту [6].

О.В. Домбровська під забезпеченням конституційного права людини і громадянина на життя розуміє діяльність зі створення сприятливих умов, охорони та захисту названого права [7].

Забезпечення прав і свобод людини – створення умов, необхідних для здійснення прав людини, що включає в себе такі елементи (напрями) державної діяльності, як сприяння реалізації прав людини, охорона прав людини, захист прав і свобод людини. Сприяння реалізації прав людини відбувається шляхом позитивного впливу на формування загально-соціальних передумов. Реальна можливість здійснення та захисту основних прав людини конкретно особою забезпечується насамперед юридичними механізмами тієї чи іншої держави. Саме держава зобов'язана забезпечити кожному людину, якщо її права порушені, ефективними засобами правового захисту [8, с. 46].

Термін «забезпечення» досить часто використовується в юридичній літературі, а також в управлінській та юридичній практиці. Під цим поняттям розуміємо процес дії загальних і спеціальних (правових, психологічних та управлінських) гарантій, які виступають як умови й засоби поставленої мети. При цьому слід визначити, мета стоїть перед суб'єктами права, особливо представниками правоохоронних органів, зокрема міліції, у процесі дотримання й захисту прав і свобод людини. Забезпечення законності й правопорядку є результатом вимог щодо захисту прав людини, охорона законності пов'язана з порушеннями останньої, а забезпечення – з профілактикою таких правопорушень та її зміцненням. Отже, забезпечення правопорядку є не що інше, як постійно діючий управлінський правоохоронний процес, спрямований на підтри-

мання режиму законності й справедливості у регульованих правовими та іншими соціальними нормами суспільних відносинах. Останні, що отримали назву «правоохоронні відносини», до цього часу недостатньо вивчені, а їхня структура є невизначеною, хоча від науково обґрунтованої класифікації залежить зміст і напрямок управління режимами законності й справедливості в системі забезпечення правопорядку [8, с. 114].

Термін «забезпечення» досить часто використовується в юридичній літературі, а також в управлінській і правоохоронній практиці. Під цим поняттям розуміємо процес дії загальних і спеціальних (правових, психологічних та управлінських) гарантій, які виступають як умови і засоби досягнення поставленої мети. При цьому слід визначити, яка мета стоїть перед суб'єктами права, особливо представниками правоохоронних органів, зокрема, міліції, у процесі дотримання і захисту прав та свобод людини.

Термін «забезпечення» має досить широке значення і трактується в адміністративно-правовому розумінні як створення надійної умови для здійснення чого-небудь; гарантування чогось; захист, охорона кого-небудь чи чого-небудь від небезпеки [4, с. 85]. У зв'язку з цим у науковій літературі використовують різне його термінологічне значення, як-то: механізм «забезпечення», «реалізації», «здійснення», «гарантування» прав і свобод людини і громадянина. У словнику російської мови цей термін означає надання (постачання) чогось або кимось в достатній кількості, створення усіх необхідних умов для здійснення чогось, гарантування чогось [9].

Щоб повною мірою осягнути, що розуміється під забезпеченням прав і свобод осіб похилого віку, додатково потрібно з'ясувати, що таке правове забезпечення та сфера його застосування.

Звертаючись до поняття «забезпечення» у правовій науці, тобто до поняття «правове забезпечення», можна виділити декілька його визначень, що дають різні автори. Так, великий тлумачний словник під редакцією В.Т. Бусела визначає поняття правого забезпечення як сукупності правових норм, що регламентують правові взаємини та юридичний статус [10, с. 375]. Правове забезпечення – це цілеспрямована дія на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових (юридичних) засобів [11, с. 404]. З точки зору А.Ю. Олійника, правове забезпечення – це вплив на права і свободи громадян за допомогою певних юридичних засобів, насамперед норм права [12, с. 160]. Є.Є. Колесников вважає, що правове забезпечення – це здійснюване державою за допомогою правових норм, приписів і сукупності засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона, реалізація і розвиток [13].

Сфера правового забезпечення – це сукупність прав і свобод громадян, яку можна і необхідно впорядкувати за допомогою норм права і правових засобів. При цьому до вказаної сфери можуть належати лише відносини, що піддаються правовому регулюванню [14, с. 392]. Існують різні класифікації сфер правового забезпечення [15, с. 439].

Є.Є. Колесников під правовим забезпеченням визначає діяльність, яка спрямована на права та свободи громадян за допомогою різноманіт-

них засобів, зокрема за допомогою правових норм, з метою упорядкування, захисту та охорони певних суспільних відносин. Адміністративно-правове забезпечення – це здійснюване державою за допомогою спеціального механізму упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона, реалізація і розвиток [13].

Механізм забезпечення прав і свобод громадян у сучасній Україні ще досі перебуває на стадії розроблення, а їх реалізованість та захищеність залишаються на низькому рівні. Прагнення до побудови в Україні демократичної і соціально орієнтованої держави, формування дієздатних структур громадянського суспільства передбачає знаходження ефективних механізмів забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина [16, с. 82].

У науці існує багато підходів щодо забезпечення прав і свобод громадян. Так, О.І. Наливайко зазначає, що механізм забезпечення прав і свобод людини – це діяльність органів держави і місцевого самоврядування, громадських об'єднань і громадян із створення умов (гарантій) для правомірної та неухильної їх реалізації і захисту [5, с. 22].

У свою чергу, К. Горностай наголошує, що захист прав і свобод людини та громадянина – це і є механізм забезпечення суб'єктивного права компетентними органами чи самим суб'єктом цього права [17, с. 51]. «Механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина – це процес цілеспрямованої діяльності компетентних органів щодо сприяння реалізації прав і свобод людини та громадянина, їх охороні і захисту», – вказує В.О. Демиденко [6, с. 9].

Всі механізми являють собою впорядковану і організовану систему, а, як відомо, кожна система має свою структуру. У своєму основному розумінні, структура є внутрішньою побудовою будь-чого; це визначений склад елементів (компонентів) об'єкта.

А.М. Колодій виокремлює такі елементи механізму забезпечення прав і свобод громадянина: а) норма права; б) правовідносини; в) акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків; г) акти застосування норм права [18, с. 136]. Елементами механізму правового регулювання називають також: а) норми права; б) правовідносини; в) правореалізацію та відповідні акти; г) правосвідомість і правову культуру; д) законність правового регулювання [12, с. 123].

Існує декілька варіантів, які відображають позиції певних науковців стосовно складових елементів механізму адміністративно-правового регулювання. В цьому всі елементи можна розділити на дві групи: функціональні та органічні.

Функціональні складові мають можливість якісно змінити механізм адміністративно-правового забезпечення, вони суттєво впливають на його надійність. У свою чергу, органічними складовими частинами механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні можуть вважатися ті елементи, що визначають саму суть цього явища. Такими складовими виступають: 1) норма права; 2) акти реалізації

норм права; 3) правові відносини [19, с. 66].

Проаналізувавши наведені класифікації елементів механізму забезпечення прав і свобод громадян, ми сформулюємо таку структуру: а) норма права; б) правовідносини; в) принципи прав і свобод громадян; г) стадії їх забезпечення; д) гарантії здійснення прав і свобод громадян; е) юридичні факти; є) акти застосування норм права.

Ю.Ф. Кравченко вважає, що забезпечення прав і свобод людини – це створення умов для їхнього здійснення. Воно включає три елементи (напрямки державної діяльності): сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); охорона прав і свобод людини (шляхом впровадження заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики порушень прав і свобод людини); захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правового стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [20, с. 130].

У той же час І.Л. Бородін вважає, що терміни «гарантія» та «забезпечення» можуть бути використані як слова-синоніми, оскільки з французької мови «гарантія» – це заорука, умова, котра забезпечує щонебудь [21, с. 53]. Виходячи з цього, він виводить поняття адміністративно-правових гарантій, як комплексу адміністративно-правових засобів, що забезпечують повноту, стійкість та стабільність прав і свобод людини і громадянина у сфері державного управління [21, с. 56]. Зміст цих гарантій, на його думку, полягає у практичному здійсненні державними органами, особливо органами виконавчої влади, відповідно до законів та підзаконних актів юридичних обов'язків з реалізації прав і свобод громадян, створення умов для їх реалізації, у разі порушення прав та свобод громадян застосування санкцій [21, с. 60].

Деякі автори вважають, що забезпечення законності і правопорядку є результатом вимог щодо захисту прав людини, інші – що охорона законності пов'язана з порушенням останньої, а забезпечення – з профілактикою таких порушень та її зміцненням. Отже, забезпечення правопорядку є не що інше, як постійно діючий управлінський правоохоронний процес, спрямований на підтримання режиму законності і справедливості урегульованих правовими та іншими соціальними нормами суспільних відносин [22].

Забезпечення прав і свобод людини включає три елементи (напрямки) державної діяльності: створення умов для реалізації прав і свобод людини – шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій; охорона прав і свобод людини – шляхом проведення профілактики їх порушень; захист прав і свобод людини – відновлення порушеного правового статусу, притягнення порушників до юридичної відповідальності [23, с. 189].

Адміністративно-правові відносини, що регулюють питання щодо забезпечення прав і свобод осіб похилого віку, як і правовідносини взагалі, – складне, багатогранне та різнопланове соціально-правове явище, одна з найістотніших категорій галузі адміністративного права. Як слушно

зазначає В. Авер'янов, саме у правовідносинах це явище існує, діє, живе. У них найбільш рельєфно відображається специфіка адміністративно-правових методів, особливості механізму адміністративно-правового впливу на суспільні зв'язки. Місце та значення адміністративно-правових відносин у теорії адміністративного права зумовлене також тим, що будь-яке питання з цього приводу своїм корінням сягає сутності предмета адміністративно-правової галузі [24]. В. Курило, досліджуючи сутність адміністративно-правових відносин, зазначає, що в теорії донині залишається дискусійним поняття «правовідношення» [25]. На думку П. Рабіновича, можливість неоднозначного праворозуміння породжуються багатоаспектністю, багатоякісністю того явища, яке відображають поняттям права [26]. В. Єрмоленко вважає, що різні підходи до визначення сутності категорії правовідношення є наслідком складності та неоднозначності цього поняття, а також різниця ієрархічності цілей дослідників, тому в сучасній доктрині різні (з певними модифікаціями) концепції розуміння суті правовідносин різного рівня розробленості, що, у свою чергу, зумовлено потребами правозастосовної практики [27].

Адміністративно-правові заходи – це встановлені законами або іншими нормативними актами способи впливу на відносини у сфері громадського порядку, що застосовуються уповноваженими на те органами (посадовими особами) з метою надійного забезпечення громадського порядку, запобігання і припинення правопорушень та притягнення порушників до відповідальності [28].

Правові засоби забезпечення прав людини – це матеріально-правові і процесуальні норми і процедури, що використовуються юрисдикційними органами на вимогу правомочної особи для примусового поновлення її порушеного права, а також ті правовідносини, які виникають у зв'язку із здійсненням своїх повноважень юрисдикційними органами, і правозастосовні акти, що спрямовані на реалізацію прав правомочною особою [29]. Правові засоби – це норми права, правові відносини, акти реалізації прав та обов'язків [19].

Систему правових засобів складають: норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, правові відносини, акти реалізації, тлумачення та застосування норм права, законності, правосвідомості і правова культура [12, с. 123].

Отже, під адміністративно-правовими заходами і засобами слід розуміти адміністративно-правовий інститут (норми права, правозастосовчі акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, дозволи, пільги, заохочення, стягнення), за допомогою якого задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей уповноваженими на те органами (посадовими особами), в тому числі упорядкування суспільних відносин у певній сфері.

Висновок. На нашу думку, адміністративно-правове забезпечення прав і свобод осіб похилого віку – це сукупність адміністративно-правових заходів і засобів, що гарантують створення відповідних умов

для ефективної реалізації, охорони, захисту і відновлення порушених прав і свобод осіб похилого віку.

Особливостями адміністративно-правового забезпечення прав і свобод осіб похилого віку є: відносини у цьому напрямі виникають тільки в результаті державно-управлінської (владної) діяльності; в них обов'язково бере участь виконавчо-розпорядчий орган; вони завжди є наслідком свідомої, цілеспрямованої, вольової діяльності від імені держави; враховуючи те, що права і свободи осіб похилого віку є об'єктом адміністративно-правового забезпечення та є самотійною системою, що розвивається, вони потребують постійного удосконалення, переходу від вирішення однієї соціальної проблеми до іншої; управління та зміни до нормативно-правових актів повинні бути такими, що швидко враховують змінювані стани об'єкта і ті умови, що його оточують; життєдіяльність певних категорій осіб похилого віку (інваліди, особи з обмеженими можливостями тощо) вимагає активного адміністративно-управлінського втручання з метою її оптимізації у зв'язку з обмеженістю ресурсів для існування, необхідністю задоволення особливих потреб, неможливістю задоволення соціальних потреб; життєдіяльність конкретної особи похилого віку неповторна як і вона сама, у зв'язку з чим актуалізується потреба в реалізації індивідуального підходу в управлінні цим процесом; в управлінні життєдіяльністю осіб похилого віку бере участь велика кількість суб'єктів, що мають різну відомчу приналежність та мають цілі та інтереси різних соціальних інститутів, вони не завжди співпадають, що потребує додаткової координації їх діяльності для підвищення ефективності управління зазначеним об'єктом; враховуючи, що частина осіб похилого віку мають обмеження соціального функціонування та спілкування, управляти їх життєдіяльністю слід опосередковано через засоби масової інформації, громадські, волонтерські організації, неофіційні джерела, що ускладнює процес якісного забезпечення їх прав і свобод та знижує його результативність.

Бібліографічні посилання

1. Резолюція Генеральної Ассамблеї ООН от 16 декабря 1991 года № 46/91 в отношении пожилых людей. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/topics/socdev/elderly/oldprinc.htm>
2. Малимоненко Р. Роль прав, свобод та інтересів людини у новій світовій обстановці / Р. Малимоненко // Право України. — 2004. — № 2. — С. 133—134.
3. Ієрусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ієрусалімова Ірина Олександрівна. – К., 2006.
4. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – № 8. – 2006. – С. 81–89.
5. Наливайко О.І. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 12. – К., 2001. – С. 18–24.
6. Демиденко В.О. Утвердження і забезпечення конституційних прав та свобод людини й громадянина в діяльності міліції: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. – К., 2002.

7. Домбровська О.В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. – К., 2005.
8. Негодченко О.В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ : монографія. – Дніпропетровськ, 2002.
9. Словарь русского языка: в 4-х т. – Т. 2. – 3-е изд. стер. – М., 1986.
10. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Бусел В. Т. – Київ ; Ірпінь, 2005.
11. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права : підручник [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів освіти] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова, О. В. Петришин, С. М. Олейников]. – Х., 2002.
12. Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко. – К., 2001.
13. Колесников Є. Є. Поняття та особливості адміністративно-правового забезпечення захисту прав споживачів / Є. Є. Колесников // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 432–438 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011->
14. Лазур Я. В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні / Я. В. Лазур // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 392–398 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09ljvudu.pdf>
15. Общая теория государства и права: академический курс : в 2-х т. / под ред. М. Н. Марченко. – М., 1998. – Т. 2. Теория права. – 1998. – 518 с.
16. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні : навч. посіб. – К., 2009.
17. Горностай К. Захист, охорона, гарантії прав і свобод людини і громадянина: співвідношення понять / К. Горностай // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2001. – Вип. 12. – С. 51–55.
18. Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.]; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К., 2002.
19. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посібник / С. Г. Стеценко. – К., 2008.
20. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави : монографія. – Х., 2003.
21. Бородін І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина : монографія. – Херсон, 2003.
22. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Негодченко Олександр Володимирович. – Х., 2003.
23. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. – Х., 2006.
24. Авер'янов В. Адміністративне право України: аспекти реформування // Право України. – 1998. – № 8. – С. 8–13.
25. Курило В.І. Сутність адміністративно-правових відносин в аграрному секторі економіки // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 10. – С. 37–40.
26. Рабінович П.М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 17–21.
27. Єрмоленко В.М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика. – К., 2005.
28. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : підручник. – К., 1995.
29. Авдюгін Р. Г. Забезпечення прав людини в Україні: міжнародні та національні засоби забезпечення // <http://vuzlib.com/content/view/1371/91>.

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

Б.М. Головкін

доктор юридичних наук

(Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»)

УДК 343.9.01

ВІДВЕРНЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Розглянуто комплекс запобіжних заходів щодо відвернення загрози вчинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері та недопущення спричинення злочинної шкоди.

Ключові слова: стандартизація і нормування питомих витрат і витрат енергоносіїв, зведений і галузевий баланс енергоресурсів, технічний і фізичний захист об'єктів паливно-енергетичного комплексу.

Рассмотрен комплекс предупредительных мер по предотвращению угрозы совершения преступлений экономической направленности в топливно-энергетической сфере и недопущению причинения преступного вреда.

Ключевые слова: стандартизация и нормирование удельных расходов и потерь энергоносителей, сводный и отраслевой баланс энергоресурсов, техническая и физическая защита объектов топливно-энергетического комплекса.

The complex of preventive measures to prevent the threat of economic crimes in the sphere of energy and avoid causing criminal damage.

Keywords: standartization and normalization of expenses and loss of energy, reduced balance of energy and industry, technical, and physical protection of the fuel and energy complex.

Постановка проблеми. Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. До питань протидії злочинності у сфері економіки та окремих її галузях у своїх працях зверталися такі вітчизняні науковці: О. О. Бандурка, А. А. Бова, А. М. Бойко, В. В. Бут, А. Ф. Волобуєв, Л. М. Давиденко, О. М. Джужа, В. І. Журавель, А. П. Закалюк, О. Г. Кальман, В. В. Коваленко, О. Г. Кулик, Ю. О. Левченко, О. М. Литвинов, Г. А. Матусовський, В. М. Попович, Є. Л. Стрельцов, О. О. Титаренко, В. І. Шакун та ін.

Метою цієї публікації буде розробка рекомендацій щодо відвернення і припинення вчинення злочинів економічної спрямованості у па-

ливо-енергетичній сфері України.

Виклад основного матеріалу. На відміну від інших заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинності, заходи відвернення і припинення мають більшу предметну спрямованість і вживаються на стадії виникнення загрози реалізації сформованого злочинного наміру або на стадії підготовки чи безпосереднього виконання дій, що охоплюються складом конкретного злочину. Сукупність злочинів економічної спрямованості, що вчиняються у паливно-енергетичній сфері, мають різні об'єкти кримінального впливу, характеризуються неоднаковими способами незаконного збагачення та неоднорідністю контингенту злочинців, а тому комплекс заходів відвернення і припинення доцільно диференціювати за спрямованістю злочинних посягань, об'єднаних нами у три кримінологічно однорідні групи.

Відвернення і припинення викрадень майна та обладнання підприємств паливно-енергетичного комплексу полягає у здійсненні комплексу запобіжних заходів щодо недопущення викрадення вуглеводневої сировини та продукції її переробки, а також виробничого обладнання підприємств ПЕКу шляхом його демонтажу та іншим способом.

З метою недопущення безліцензійного видобутку вуглеводневої сировини та викрадання сирової нафти, газу, газового конденсату у період дослідної експлуатації свердловин, службі ДДСБЕЗ у взаємодії із органами ДПС, прокуратури, регіональними представництвами НКРЕ доцільно періодично проводити перевірки підприємств ПЕКу, спрямовані на викриття порушень чинного законодавства у сфері надровикористання. За результатами перевірок слід вирішувати питання про накладення штрафних санкцій та позбавлення ліцензій суб'єктів господарювання. Водночас відповідні підрозділи УМВС в областях за викритими фактами порушень правил використання надр та крадіжок вуглеводневої сировини мають вжити оперативних заходів реагування, спрямованих на припинення цієї протиправної діяльності та, за наявності відповідних підстав, кримінального переслідування винних осіб.

Упередженню розкрадання енергоресурсів під час їх видобування, виробництва, постачання, транспортування, зберігання і використання сприятиме запровадження адміністративно-правового режиму обліку та охорони паливно-енергетичних ресурсів. Особливий статус паливно-енергетичних ресурсів, їх стратегічне значення для забезпечення ефективного функціонування усіх галузей національної економіки та енергетичної безпеки України в цілому, містять підстави для режимного впорядкування цієї сфери суспільних відносин. У межах запропонованого режиму доцільно зобов'язати суб'єктів природних монополій та суміжних ринків (виробників та постачальників) паливно-енергетичних ресурсів оснащувати газорозподільні станції, газопроводи і газові сховища приладами обліку, що дозволить в оперативному режимі контролювати обсяг вуглеводневої сировини та продукції її переробки, з технічно допустимими похибками вираховувати суми збитків, яких держава зазнає

внаслідок несанкціонованого споживання газу, визначати місця та ділянки понаднормативних втрат газу, а також унеможливити створення необлікованих залишків енергоресурсів. Поряд з цим існує необхідність у запровадженні зведеного і галузевого балансу паливно-енергетичних ресурсів, що перебувають у розпорядженні підприємств ПЕКу, постачальних компаній та транспортних мереж. Важливим заходом перешкодження викраденню енергоресурсів є запровадження стандартизації і нормування питомих витрат і втрат енергоносіїв при виробництві, транспортуванні і постачанні споживачам.

На відміну від режимних заходів обліку, що опосередковано перешкоджають викраденню паливно-енергетичних ресурсів на різних етапах технологічного ланцюга, заходи охоронного спрямування створюють прямі перешкоди на шляху здійснення відповідної злочинної діяльності. Зокрема, підвищенню ефективності запобігання крадіжкам нафти і газового конденсату шляхом пошкодження і несанкціонованого під'єднання до магістральних нафто-газо- та нафтопродуктопроводів сприятимуть такі охоронні заходи:

- узгодження між НАК «Нафтогаз України» та МВС України переліку об'єктів трубопроводного транспорту, охорона яких має здійснюватися відомчою охороною або підрозділами органів внутрішніх справ на договірній основі та висунення спільної ініціативи щодо законодавчого закріплення нормативним актом Кабінету Міністрів України такого переліку [1];

- затвердження керівниками НАК "Нафтогаз України", ВАТ "Укрнафта" положень (інструкцій) щодо порядку охорони нафто- та конденсатопроводів, які, крім іншого, передбачали б обов'язок та алгоритми взаємодії службових осіб дочірніх підприємств НАК "Нафтогаз України", ВАТ "Укрнафта" з регіональними підрозділами міліції у випадках виявлення фактів пошкодження нафто-, газоконденсатопроводів та ознак вчинення крадіжок нафти й газоконденсату, а також проведення перевірок за обліками міліції тих осіб, які призначаються до підрозділів відомчої охорони або на посади, службові обов'язки за якими пов'язані з матеріальною відповідальністю [1];

- проведення заходів технічного і фізичного захисту об'єктів паливно-енергетичного комплексу. Заходи технічного захисту передбачають обладнання транспортних магістралей охоронними пристроями, різного роду датчиками акустичної, вібраційної та іншої інженерно-технічної дії, які дозволяють негайно виявити факти несанкціонованих під'єднань до трубопроводів та визначити їхню локалізацію. На найбільш криміногенно уразливих ділянках можна використовувати безпілотні літальні апарати, гелікоптери, систему сигналізаційного оповіщення і навіть космічне стеження за цілісністю трубопроводів. Заходи фізичного захисту доповнюють вищезазначені і, головним чином, зводяться до розробки маршрутів автопатрулювання відповідними підрозділами ОВС, а також розстановки постів ДАІ, облаштування замаскованих пунктів спостере-

ження, продуману дислокацію груп швидкого реагування, щоб у разі виявлення фактів протиправної діяльності вжити оперативних заходів по її припиненню та зменшенню шкоди від неї.

Окрім вищенаведених заходів, ефективність відвернення і припинення викрадень паливно-енергетичних ресурсів прямо залежить від завчасного виявлення злочинних намірів з боку осіб, які замислюють та готуються до вчинення такого роду злочинів. У зв'язку з цим потребує активізації оперативно-профілактична робота підрозділів карного розшуку, підрозділів міліції громадської безпеки, УБОЗ, Державної служби по боротьбі з економічною злочинністю – по збиранню, перевірці, фіксації, накопиченню, опрацюванню і використанню оперативної інформації для виявлення і кримінального переслідування учасників організованих злочинних груп, які здійснюють крадіжки, зберігання, перероблення нафтогазосировини та збут продуктів її переробки. Зокрема, дільничних інспекторів міліції та карного розшуку доцільно орієнтувати на збір інформації про спосіб життя, коло зв'язків осіб, які: а) мають високопрофесійні навички газозварювальників; б) володіють чи мають у розпорядженні автомобілі з цистернами; в) працюють на автозаправних станціях або є власниками таких об'єктів; г) є безробітними або тільки звільнилися з міст позбавлення волі та не мають легальних джерел доходів. Працівників ДАІ, які зупиняють автомобілі з цистернами для перевезення паливно-мастильних матеріалів, слід зорієнтувати на збір даних про вид, об'єм, власників вантажу, маршрут перевезення (пункти завантаження і доставки), а також установчі дані на перевізників. Пости патрулів ДАІ доцільно виставляти на ділянках доріг в районах нафтобаз, нафто-, газопереробних заводів (особливо це стосується дрібних нафто- та газопереробних підприємств). Працівників ДСБЕЗ необхідно зорієнтувати на збір даних про осіб, які є дрібними постачальниками сировини для нафто- й газопереробних підприємств, у тому числі міні-заводів. Найбільш ефективним убачається, щоб зібрана інформація у вигляді максимально стандартизованих звітів передавалася до банку даних інформаційної системи органу внутрішніх справ, а програмне забезпечення цієї системи дозволяло б інтегрувати завантажену інформацію та здійснювати автоматизований пошук необхідних даних (наприклад, система "АРМОП" УМВС України в Луганській області) [1].

Серед заходів запобіжного впливу чинне місце посідає робота щодо зниження попиту на тіньовому ринку нафтогазової сировини. Зокрема, йдеться про виявлення та припинення діяльності підпільних нафтопереробних міні-заводів, а також баз зберігання готової нафтогазопродукції, про що слушно зауважує Ю. О. Левченко [2, с. 12].

Для звуження ринків збуту краденої нафтогазопродукції необхідно вирішити питання щодо акредитації органами Держспоживстандарту України лабораторій ДНДЕКЦ МВС України, оснащення їх відповідним обладнанням, що дозволить проводити експертні дослідження якості палива, яке продається автозаправними станціями на предмет виявлення

фактів реалізації недоброякісної продукції споживачам та притягнення на цій підставі до кримінальної відповідальності винних осіб і припинення незаконної діяльності таких АЗС [1].

Деяку специфіку мають заходи відвернення і припинення викрадень кам'яного вугілля із рухомого залізничного транспорту, а також із складів та сховищ. Передусім йдеться про посилення оперативно-розшукової роботи підрозділами карного розшуку та УБОЗ щодо виявлення та документування злочинної діяльності організованих злочинних груп, які спеціалізуються на даному виді кримінального бізнесу. Значну увагу має бути приділено охороні вантажоперевезень на залізничному транспорті. Доцільно організувати оперативний супровід працівниками транспортної міліції перевезень кам'яного вугілля, оснастити великі склади та сховища засобами відеоспостереження, вжити заходів щодо елементарного освітлення транзитних зупинок залізничного транспорту, місць завантаження і розвантаження продукції, а також раціонально розставити наряди автопатрулів ДПС і ДАІ на найбільш уразливих ділянках маршруту перевезень. До цього слід додати комплексні перевірки повноти та достовірності фінансової, бухгалтерської, податкової та іншої облікової документації вугледобувних, переробних і транспортувальних підприємств на предмет виявлення залишків необлікованої сировини і продукції її переробки, продукції, списаної на виробничі витрати і втрати, а також вибракуваної кількості кам'яного вугілля. Такі заходи спрямовуються на перешкоджання масштабним розкраданням вугілля з боку службових і матеріально відповідальних осіб цих підприємств, що нерідко здійснюються у злочинній змові з організованими злочинними групами.

Більшість із зазначених заходів будуть ефективними при відверненні і припиненні викрадень шляхом демонтажу та іншим способом виробничого обладнання підприємств паливно-енергетичного комплексу. При цьому значна увага повинна приділятися перевірці законності роботи легальних та виявленню і припиненню діяльності численних підпільних пунктів прийому, схову та збуту брухту кольорових і чорних металів.

Відвернення і припинення посягань, пов'язаних із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері. Зазначені посягання нами класифіковані на три підгрупи: **(1)** посягання, що порушують порядок здійснення підприємницької діяльності на ринку енергоносіїв; **(2)** заволодіння активами підприємств ПЕКу в ході здійснення господарської діяльності; **(3)** посягання, що порушують порядок проведення розрахунків за енергоносіями.

Комплекс заходів запобігання вчиненню злочинів, що належать до першої підгрупи (незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення; порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю; ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)), включає доволі різноспрямовану діяльність правоохоронних та інших державних органів.

Перешкоджання незаконному видобуванню корисних копалин (нафти, газу, газоконденсату, бурого вугілля доцільно здійснювати шляхом запровадження загальнодержавного реєстру свердловин і копалень). Йдеться про облік об'єктів, на яких здійснюється промислова розробка і видобування корисних копалин, а також обов'язковий облік так званих неперспективних для промислових цілей об'єктів, що підлягають консервації. Під посиленням контролю мають бути свердловини і копальні, на яких здійснюються геологорозвідувальні роботи та проводиться дослідне буріння чи розробка земельних горизонтів, бо саме на них досить часто мають місце факти безліцензійного видобутку корисних копалин, зокрема групи вуглеводнів. Виявлення замислених і підготовлюваних правопорушень та злочинів у сфері надровикористання здійснюється за результатами комплексних перевірок контролюючими і правоохоронними органами суб'єктів господарювання нафтогазодобувної й вугільної галузей щодо законності отримання спеціальних дозволів (ліцензій) на видобуток і транспортування вуглеводнів, а також на предмет виконання ліцензійних умов користування надрами під час геологічного вивчення та видобування корисних копалин. Значна увага має приділятися проведенню оперативно-розшукової роботи, спрямованої на викриття, припинення та забезпечення розслідування цієї категорії кримінальних справ.

Відвернення і припинення злочинів, пов'язаних із порушенням порядку заняття підприємницькою діяльністю на ринку енергоносіїв (реалізація нафти власного видобутку та нафтопродуктів Держрезерву поза аукціонами та біржами; реалізація виробниками електроенергії поза ДП «Енергоринок»; порушення порядку постачання енергоносіїв за регульованими і нерегульованими тарифами; порушення порядку реалізації електроенергії адресними поставками на внутрішньому ринку та ін.), полягає у проведенні скоординованої роботи контролюючих, правоохоронних та інших державних органів, спрямованої на виявлення фактів планування, підготовки і здійснення розкрадання державного майна, фіктивного підприємництва, ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), різного роду службових зловживань та вжиття заходів реагування з метою перешкоджання їх вчиненню, а також припинення розпочатої злочинної діяльності.

Недопущення заволодіння активами підприємств ПЕК у найбільш типовий спосіб, а саме: шляхом привласнення, розтрати майна і коштів зазначених підприємств чи заволодіння ними через зловживання службовим становищем включає два блоки запобіжних заходів: 1) встановлення причин і умов, що сприяють службовим викраденням грошових коштів і товарно-матеріальних цінностей; 2) обмеження дії, і по можливості, усунення зазначених причин та умов. У межах реалізації другого напряму заходи відвернення включають:

– запровадження спрощеної процедури проведення контролюючими та правоохоронними органами перевірок підприємств паливно-енергетичного комплексу, у статутних фондах яких держава має частку

більше 25%, на предмет повноти та достовірності ведення оперативного, бухгалтерського і податкового обліків господарських операцій, пов'язаних з видобутком та реалізацією кам'яного вугілля, нафти, газу і газоконденсату;

– нормативне зобов'язання відомчої охорони і приватних служб безпеки підприємств паливно-енергетичного комплексу своєчасно надавати оперативним підрозділам міліції інформацію щодо планування, підготовки чи здійснення злочинної діяльності пов'язаної із привласненням, розтратою майна або заволодінням ними шляхом зловживання службовим становищем (оскільки регіональні підрозділи міліції не мають вільного доступу на територію цих режимних підприємств);

– посилення контролю різними методами над технологічним процесом в цілому та окремими його ланками, щоб унеможливити виробництво та збут необлікованої і неврахованої продукції;

– проведення за матеріалами заяв і повідомлень про подію злочину дослідчих перевірок;

– активізація оперативно-розшукової роботи, спрямованої на викриття та припинення діяльності фіктивних підприємств, комерційних посередників, виявлення корупційних зв'язків, які використовувалися у схемах службових викрадань майна підприємств ПЕКу;

– перевірка законності фінансово-господарської діяльності усіх суб'єктів підприємництва, які мали непрозорі договірні відносини із службовими особами підприємств ПЕКу, винними у привласненні, розтраті майна чи заволодіння ним через зловживання службовим становищем;

– удосконалення контролю за документообігом, що відображає облік, рух (передачу, використання, реалізацію) та списання товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів під час здійснення виробничих, торговельно-збутових, розподільних та інших операцій підприємств паливно-енергетичного комплексу [3, с. 440];

– запровадження обов'язкового конкурсного відбору кадрів, які претендують займати посади, пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, а також серед кандидатів на матеріально-відповідальні посади;

– проведення комплексу заходів з протидії корупції та службовим зловживанням у контролюючих органах, які перевіряють фінансово-господарську діяльність підприємств ПЕКу;

– державне стимулювання і примус роботодавців до підвищення рівня оплати праці та забезпечення соціальних гарантій працівникам підприємств ПЕКу;

– забезпечення невідворотного кримінального переслідування посадових і службових осіб, у діях яких містяться ознаки співучасті у викраденні майна підприємств ПЕКу;

– направлення слідчими (прокурором) подань про притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових чи службових осіб, винних у викраденнях майна;

– направлення слідчими (прокурором) подань до відповідних інстанцій (правління, рада директорів, наглядова рада тощо) з вимогою про усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів [4, с. 430].

Більшість із вищевказаних заходів запобіжного впливу необхідно здійснювати в цілях недопущення злочинних посягань у сфері проведення розрахунків за енергоносії.

З метою відвернення замислених і припинення розпочатих злочинів, що вчиняються *посадовими і службовими особами органів влади та управління у паливно-енергетичній сфері*, рекомендуємо такі запобіжні заходи. Для завчасного викриття злочинних намірів посадових осіб органів влади та управління, пов'язаних з нецільовим використанням державних і бюджетних коштів, порушенням вимог добросовісної конкуренції та антимонопольного законодавства необхідно постійно відслідковувати і створювати інформаційні бази даних, зокрема, через заведення контрольно-наглядових справ на об'єкти запобіжного впливу. Джерелами оперативно-профілактичної інформації про порушення бюджетного законодавства у паливно-енергетичній сфері можуть бути: звіти про виконання бюджетів; кошторис доходів і видатків; кредитні угоди, угоди про виконання робіт, надання послуг; рішення місцевих органів влади, в яких визначаються напрями та порядок використання бюджетних коштів; матеріали проведення державних закупівель товарів, робіт і послуг; матеріали органів фінансового контролю; звернення громадян і юридичних осіб; звіти рахункової палати, Мінфіну, ДФІУ та ДКСУ тощо [5].

Виявлення фактів службових зловживань, пов'язаних із наданням управлінських послуг держслужбовцями виконавчої влади і посадовими особами органів місцевого самоуправління у паливно-енергетичній сфері, також здійснюється засобами прокурорського нагляду за додержанням бюджетного законодавства, фінансово-господарської дисципліни, законністю прийнятих управлінських рішень. Як зазначає С.С. Мірошніченко, прокурорський нагляд за додержанням бюджетного законодавства має здійснюватися за двома напрямками: 1) стосовно органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з метою виявлення фактів порушення законодавства про бюджетну систему (головні розпорядники, розпорядники та одержувачі бюджетних коштів); 2) стосовно контролюючих органів щодо законності проведених ними заходів по виявлених фактах порушення бюджетного законодавства (ДФІУ, ДКСУ та ін.) [5, с. 172]. За першим напрямком предметом прокурорських перевірок частіше за все стають видані розпорядчі акти та прийняті управлінські рішення. Для проведення перевірок законності використання бюджетних коштів прокурори витребують у головних розпорядників бюджетних коштів таку інформацію і документи:

– про надання кредитів, у тому числі без застави майна, гарантійних зобов'язань, а також вивчають своєчасність їх повернення. Якщо кредити не були повернуті своєчасно, то перевіряється інформація щодо кіль-

кості заявлених позовів про примусове стягнення боргу та результати їх судового розгляду;

– про надання за рахунок бюджетних коштів фінансової (матеріальної) допомоги юридичним і фізичним особам у вигляді субсидій, субвенцій, дотацій, що мають виключно цільове призначення;

– про обґрунтованість розподілу і законність використання грошових коштів за бюджетними програмами;

– про проведення аудиту та фінансового контролю за використанням коштів на виконання зазначених програм або ревізію діяльності фізичної чи юридичної особи, які використовували на такі програми бюджетні кошти;

– про законність відкриття та використання спецрахунків за бюджетними програмами;

– про виконання бюджету: скільки надійшло коштів та скільки використано за призначенням згідно із затвердженими кошторисами) [5, с. 183–184].

За результатами проведених перевірок прокурорами вирішується питання про наявність підстав для вжиття заходів прокурорського реагування, якими можуть бути:

– внесення протесту на незаконні рішення та розпорядження або незаконні дії службових осіб, а також припис про негайне усунення порушень закону;

– складання протоколу про вчинення діяння, пов'язаного з корупцією, стосовно державного службовця чи особи, яка уповноважена на виконання державних функцій;

– порушення дисциплінарного провадження стосовно винної службової особи;

– заявлення позову про стягнення незаконно витрачених бюджетних коштів з винних осіб або з осіб, які їх незаконно одержали;

– порушення кримінальної справи [5, с. 185–187].

Окрім зазначених, можуть вживатися й інші заходи запобігання злочинам економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері України.

Бібліографічні посилання

1. Довідкові матеріали до спільної наради МВС і Мінпаливенерго. – К., 2007.
2. Левченко Ю. О. Запобігання злочинам, що вчиняються у нафтогазовому комплексі України : автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Ю. О. Левченко. – К., 2008.
3. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія / В. М. Попович. – Ірпінь, 2001.
4. Протидія економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін. – Х., 2004.
5. Запобігання злочинам, пов'язаним з незаконним використанням бюджетних коштів : наук.-практ. посіб. / В. В. Кулаков, В. В. Лень, С. С. Мірошніченко та ін. – Запоріжжя, 2011.

Надійшла до редакції 18.10.2012

С.В. Бабанін

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.346

ПІДСТАВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПОРУШЕННЯ ЧИННИХ НА ТРАНСПОРТІ ПРАВИЛ

Досліджено підстави, які зумовлюють обсяг, характер та способи криміналізації порушення чинних на транспорті правил (ст. 291 КК України) та запропоновано шляхи подальшого удосконалення кримінального законодавства України у цій сфері.

***Ключові слова:** криміналізація, кримінальна відповідальність, безпека руху та експлуатації транспорту, чинні на транспорті правила.*

Исследованы основания, обуславливающие объем, характер и способы криминализации нарушения действующих на транспорте правил (ст. 291 УК Украины) и предложены пути дальнейшего совершенствования уголовного законодательства Украины в этой сфере.

***Ключевые слова:** криминализация, уголовная ответственность, безопасность движения и эксплуатации транспорта, действующие на транспорте правила.*

Researched reason to justify the amount, nature and methods of the criminalization of violations of traffic rules (Article 291 of the Criminal Code of Ukraine) and proposed on this basis, ways of further improving the penal legislation of Ukraine in this sphere.

***Keywords:** criminalization, criminal responsibility, traffic and transport operation safety, operating in transport rules.*

Постановка проблеми. Вчення про соціальну зумовленість кримінальної відповідальності є складовою сучасної теорії кримінального права. Соціально зумовленим є той закон, який є ефективним, тобто виконує охоронні та попереджувальні завдання, а також досягає мети покарання – виправлення винного у злочині і попередження вчинення злочинів іншими громадянами... Не є ефективним той закон, який через наявність конструктивних недоліків не застосовується або рідко застосовується до злочинності, що реально існує [1, с. 74].

Судова статистика свідчить, що ст. 291 КК застосовується досить рідко. За вчинення цього злочину судами засуджується в середньому дві – три особи за рік на кожну область України. Разом з тим статистика МВС України свідчить про поступове зростання середньої кількості злочинів, передбачених цією нормою, що реєструються у кожній області за рік – від одного – трьох у 2001–2006 рр. до семи – дванадцяти у 2007–2011 рр. Проте така кількість зареєстрованих злочинів на фоні зростання кількості транспортних засобів, що перебувають у приватній власності, викликає питання щодо причин порівняно рідкого застосування цієї норми, зокрема, щодо підстав криміналізації діяння, передбаченого нею.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.. Кримінально-правові проблеми злочинів проти безпеки руху

та експлуатації транспорту досліджувалися вченими України, зокрема, О.О. Балобановим, В.І. Борисовим, С.В. Гізімчуком, В.С. Гуславським, В.І. Касинюком, З.Г. Корчевою, О.М. Котовенком, В.А. Мисливим, О.М. Опальченком, В.М. Пруссом, В.П. Тихим та іншими. Питанням криміналізації цих злочинів присвячені дослідження відомих російських вчених. Як зазначає О.І. Коробєєв, криміналізація є процес виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості та доцільності кримінально-правової боротьби з ними і фіксації їх у законі як злочинних та кримінально караних. Наріжним каменем всієї теорії криміналізації є проблема підстав кримінально-правової заборони, тобто тих правостворюючих факторів, які зумовлюють допустимість, можливість та доцільність визнання суспільно небезпечного діяння злочинним та кримінально караним [2, с. 59, 64].

Мета статті – обґрунтувати підстави, які зумовлюють обсяг, характер та способи криміналізації порушення чинних на транспорті правил, та визначити шляхи подальшого удосконалення кримінального законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Ми згодні з тезою про те, що «...суспільна небезпека – необхідна, але зовсім не єдина (і у будь-якому випадку недостатня) підстава криміналізації» [3, с. 106].

Г.А. Злобін під підставами криміналізації розуміє суттєву і раптову зміну соціальної, економічної чи політичної обстановки в результаті виняткових подій чи такий розвиток суспільства, який визначає особливу небезпеку деяких дій, з якими до цього можна було миритися [4, с. 204]. Таким чином, він фактично виокремлює дві узагальнені підстави криміналізації: 1) суттєва і раптова зміна обстановки; 2) розвиток суспільства. Відповідно, ці ж підстави виступають і підставами для декриміналізації діянь, які втратили особливу небезпеку внаслідок зміни обстановки чи розвитку суспільства.

Аналіз історії кримінального законодавства України показує, що законодавець, відповідно до двох зазначених узагальнених підстав криміналізації діянь, у різні періоди неоднаково підходив до вирішення питання криміналізації порушень правил на транспорті. Наприклад, КК УРСР 1922 р. [5] передбачав у ст. 218 відповідальність за невиконання чи порушення правил, встановлених законом чи обов'язковою постановою для охорони порядку і безпеки руху сухопутними, водними та повітряними шляхами сполучення. Така позиція законодавця пояснюється підвищеним ступенем суспільної небезпеки порушень правил на транспорті, незалежно від спричинених наслідків, в умовах встановлення влади Рад і тієї стратегічної ролі транспорту, яка йому відводилася.

На відміну від КК УРСР 1922 р., КК УРСР 1927 р. (в редакції 1929 р.), у зв'язку зі зміною історичних умов (на той час соціальна, економічна і політична обстановки у країні фактично стабілізувалися), передбачив у ст. 96¹ кримінальну відповідальність за порушення правил на транспорті лише за умови спричинення тяжких наслідків. Правонаступниці

цієї норми (ст. 217 КК 1960 р. [6] та ст. 291 КК 2001 р.) також передбачають кримінальну відповідальність за порушення правил на транспорті лише в разі спричинення зазначених у законі наслідків.

Таким чином, законодавець у КК 1927, 1960 та 2001 рр. дійшов висновку, що порушення чинних на транспорті правил без спричинення тяжких наслідків втратило підвищений ступінь суспільної небезпеки, у зв'язку з чим таке порушення було декриміналізоване та переведене до розряду адміністративних правопорушень (наприклад, ст. 103², 108, 109–142 КпАП України).

Стаття 291 КК України є певною мірою «резервною» нормою стосовно ст.ст. 276, 281, 283, 286–288 КК, що встановлюють відповідальність за порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту, адже соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за злочинне порушення правил на транспорті поряд з існуванням основних складів норм доведена практикою вітчизняного кримінального законодавства.

Розвиток техніки і, зокрема транспорту, на сучасному етапі йде «семимильними» кроками. Постійно зростають швидкість, потужність транспортних засобів, що, у свою чергу, викликає необхідність підвищеного контролю людини за своїми діями у процесі поведінки з транспортними засобами. Так, якщо у 80-ті рр. минулого століття максимально технічно можлива швидкість переважної більшості автомобілів у світі не перевищувала 160 км/год., то на сьогодні цей показник перевищує 200 км/год. Поряд із вдосконаленням існуючих видів транспортних засобів розробляються їх нові види. Наприклад, у ФРН та КНР функціонують швидкісні потяги на магнітній подушці «Трансрапіди», здатні розвивати швидкість до 450 км/год.

Проте розвиток техніки зумовлює зростання кількості спричиненої шкоди (як матеріальної, так і шкоди здоров'ю та життю людини) внаслідок порушень правил безпеки при поведінці з нею. На сучасному етапі розвитку суспільства злочини, вчинені з необережності, за такими наслідками, як загибель і травмування людей, значно перевищують умисні діяння. Особливо поширеними серед них є злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту.

У середньому в нашій країні кожні 15 хвилин трапляється ДТП і кожні дві години або 12 разів на добу через це гине людина. Рівень смертності внаслідок ДТП на кожні 100 тисяч населення становить 15 осіб, тоді як у Великобританії — 6, а в Німеччині — 8 [7, с. 4–5]. В Україні лише у ДТП за 2007–2011 рр. загинуло 32 тис. 348 людей. Проте у цілому за ці п'ять років спостерігається стійка тенденція до зменшення кількості загиблих на дорогах країни – від 9 тис. 574 людей у 2007 р. до 4 тис. 831 людини у минулому році [8].

Така поширеність порушень правил на транспорті і такі великі людські втрати в державі, де людина, її життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю, безумовно, потребують вжиття відповідних заходів, у тому числі й удосконалення кримінально-правового захисту

безпеки руху транспорту.

Зазначимо, що держава має можливість впливати кримінально-правовими засобами на посягання проти функціонування транспорту, оскільки такі об'єктивні ознаки такого посягання, як сам факт порушення правил на транспорті, його наслідки у вигляді заподіяння шкоди здоров'ю або життю людини достатньо просто фіксуються наявними у розпорядженні правоохоронних органів засобами (технічними, медичними тощо) і, відповідно, виявляються і доказуються в ході слідства.

Окремим питанням постає необхідність встановлення кримінальної відповідальності за спричинення матеріальної шкоди при порушенні чинних на транспорті правил. На наш погляд, сьогодні суспільна психологія не визнає спричинення такої шкоди як ознаки злочину. До речі, загальна норма – ст. 196 КК України – встановлює відповідальність за необережне знищення або пошкодження майна лише у випадку, якщо цим діянням спричинено тяжкі тілесні ушкодження або загибель людей.

Недоцільність криміналізації заподіяння великої матеріальної шкоди внаслідок порушення чинних на транспорті правил підтверджується судовою практикою – серед вивчених 108 кримінальних справ лише одна була пов'язана із її заподіянням.

Наведені положення дозволяють погодитися із переліком факторів, які зумовлюють обсяг, характер та способи криміналізації транспортних злочинів, до яких належать: а) розвиток (особливо на сучасному етапі НТР) суспільних відносин у сфері використання нових видів транспортних засобів як джерел підвищеної небезпеки; б) необхідність кримінально-правового захисту цих відносин; в) поява нових видів суспільно небезпечних діянь, які посягають на безпеку функціонування транспортних засобів; г) високий ступінь суспільної небезпеки таких діянь, що виражається насамперед у спричиненні (чи можливості спричинення) значної матеріальної шкоди; д) відносна розповсюдженість посягань на безпеку функціонування транспорту, їх типовість та можливість впливу на них кримінально-правовими засобами; е) несприятливий стан та динаміка транспортних правопорушень у країні; ж) наявність у сфері транспортних правопорушень широкого кола нормативно закріплених правил безпеки; з) наявність системи соціального контролю, яка дозволяє виявляти факти порушень таких правил, і системи кримінальної юстиції, спроможної реагувати на них; і) досягнутий на даний момент рівень суспільної психології та правосвідомості у цій сфері [9, с. 191].

Погоджуючись у цілому із запропонованою вище класифікацією підстав кримінально-правової заборони порушень правил на транспорті, ще раз зазначимо, що, на наш погляд, високий ступінь суспільної небезпеки таких діянь слід перш за все пов'язувати із спричиненням (чи можливістю спричинення) шкоди здоров'ю та життю людини, а не зі значною матеріальною шкодою.

Розглянемо питання щодо необхідності введення до КК одразу кількох статей, що передбачають відповідальність за необережне спричи-

нення тяжких наслідків при порушенні правил безпеки руху або експлуатації транспорту.

З приводу існування у КК України 1960 р. та КК республік колишнього СРСР норм про відповідальність за порушення на транспорті правил безпеки руху або експлуатації транспорту, які, по суті, не становлять підвищеної суспільної небезпеки, наприклад, створюють лише загрозу спричинення великої матеріальної шкоди, А. Нерсесян зазначав: «Така атака законодавця з широким використанням загрози покарання, безумовно, мало що могла дати, і це знайшло своє підтвердження у житті – з року в рік невідомо зростає кількість транспортних злочинів, що вчиняються, як правило, цілком законослухняними громадянами. У зв'язку з цим доцільне аксіоматичне нагадування про економну, стриману витрату кримінально-правових заходів, необхідність перенесення центру ваги у справі попередження на інші заходи соціального контролю, недостатня ефективність яких призвела до такого стану... «Перевантаженість» кримінальних кодексів малозначними злочинами стирає межу між діяннями, що мають дійсно підвищену суспільну небезпеку, і тими, в яких ця властивість є незначною. Цим знижується ефективність у цілому усього закону» [10, с. 17]. П.С. Дагель також зазначав, що «вряд чи доцільно безмежно збільшувати кількість складів необережних злочинів у зв'язку зі збільшенням кількості джерел підвищеної небезпеки, адже можливий й інший шлях: конструювання узагальнених складів, які включають загальні ознаки «технічних злочинів»» [11, с. 130].

Погоджуючись у цілому з такою позицією, зазначимо, що занадто узагальнені норми про «технічні злочини» можуть призвести до неоднакового їх тлумачення, оскільки будуть відсутні чіткі межі сфери дії цих норм. Тому при конструюванні розглядуваних складів злочинів слід виважено підходити до можливості і доцільності узагальнення певних їх елементів. На наш погляд, чітке відмежування «технічних злочинів» за видами джерел підвищеної небезпеки (транспортні засоби, середовище руху тощо) не повинно викликати сумнівів, оскільки такий розподіл встановлює сферу дії конкретних кримінально-правових норм і сприяє усуненню помилок при їх застосуванні.

Усі транспортні засоби розглядаються як джерела підвищеної небезпеки завдяки своїм фізичним властивостям: потужності, вазі, швидкості тощо. Тому при порушенні правил на різних видах транспорту існує потенційна ймовірність настання відповідних суспільно небезпечних наслідків. Отже, на наш погляд, цілком виправдана наявність у КК України загальних норм, що охороняють суспільні відносини безпеки руху від злочинних посягань на залізничному, повітряному, водному, автомобільному та інших видах транспорту. Разом з цими нормами, що встановлюють відповідальність за порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту, розроблено та прийнято норму, яка передбачає відповідальність за інші, не охоплені зазначеними нормами випадки порушення на транспорті правил.

Аналіз практики застосування норми, викладеної у ст. 291 КК, та інших норм, що передбачають відповідальність за злочинне порушення правил безпеки на транспорті, вивчення історичного досвіду боротьби з цими діями свідчать, що порушення є досить поширеними на всіх видах транспорту. Отже, майже поодиноке застосування ст. 291 КК не може бути підставою для декриміналізації цього діяння. Тому слід розглянути інші можливі причини такого стану, яких, на наш погляд, декілька.

Оскільки суб'єктом цього злочину виступають, зокрема, пішоходи, то у випадках порушення останніми правил безпеки руху транспорту, що спричиняють суспільно небезпечні наслідки, у них є значно більше можливостей зникнути з місця події і в подальшому не бути встановленими правоохоронними органами, аніж у водіїв механічних транспортних засобів. Доказування вини пішохода у порушенні правил на транспорті також відрізняється від доказування вини водія транспортного засобу, оскільки останній має значно більше обов'язків щодо забезпечення руху транспорту і в першу чергу правоохоронні органи встановлюють наявність чи відсутність вини у діях саме водія.

Ще однією причиною низької ефективності застосування ст. 291 КК є, на наш погляд, недосконалість законодавчої техніки при її конструюванні, зокрема, невизначеність видів транспорту, на яких чинні правила, вказані у диспозиції норми, використання оціночного поняття «інші тяжкі наслідки», відсутність диференціації відповідальності за цей злочин залежно від спричинених суспільно небезпечних наслідків.

Висновки. Автор підтримує загальновідому класифікацію факторів, які визначають обсяг, характер та способи криміналізації порушень чинних на транспорті правил, до яких належать: а) розвиток суспільних відносин у сфері використання нових видів транспортних засобів як джерел підвищеної небезпеки; б) необхідність кримінально-правового захисту цих відносин; в) поява нових видів суспільно небезпечних діянь, які посягають на безпеку функціонування транспортних засобів; г) високий ступінь суспільної небезпеки таких діянь, що виражається насамперед у спричиненні шкоди здоров'ю та життю людини; д) певна розповсюдженість посягань на безпеку функціонування транспорту, їх типовість та можливість впливу на них кримінально-правовими засобами; е) несприятливий стан та динаміка транспортних правопорушень у країні; ж) наявність у сфері транспортних правопорушень широкого кола нормативно закріплених правил безпеки; з) наявність системи соціального контролю, яка дозволяє виявляти факти порушень таких правил, і системи кримінальної юстиції, спроможної реагувати на них.

Діяння, пов'язані зі спричиненням або можливістю спричинення великої матеріальної шкоди внаслідок порушення чинних на транспорті правил, не становлять підвищеного ступеня суспільної небезпеки, а отже – не підлягають криміналізації.

Підхід, використаний законодавцем у чинному КК України, згідно з яким поряд із нормами, що відображають специфіку конкретних суспі-

льно небезпечних діянь у сфері охорони безпеки руху та експлуатації транспорту, передбачено кримінально-правову норму, яка встановлює відповідальність за порушення чинних на транспорті правил, слід вважати цілком обґрунтованим.

Одними з причин низької ефективності застосування ст. 291 КК є використання законодавцем при конструюванні диспозиції норми оціночного поняття, відсутність диференціації відповідальності за цей злочин залежно від спричинених суспільно небезпечних наслідків, а тому вона потребує подальшого вдосконалення.

Бібліографічні посилання

1. Курс уголовного права. Том 1. Общая часть: Учение о преступлении : учебник для вузов / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М., 2002.
2. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А.И. Коробеев. – Владивосток, 1987.
3. Злобин Г.А. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний / Г.А. Злобин, С.Г. Келина // Проблемы правосудия и уголовного права : собр. науч. трудов. – М., 1978. – С. 102–119.
4. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / [П.С. Дагель, Г.А. Злобин, С.Г. Келина и др.]; отв. ред.: В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. – М., 1982.
5. Уголовный кодекс советских республик : практический комментарий. – К., 1924.
6. Кримінальний кодекс Української РСР // ВВР Української РСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
7. Невигаданий екстрим, або автошляхи як фактор демографічної кризи // Моменти. Додаток до газети МВС України „Іменем закону” № 4 (5598). – 2008. – № 1 (17).
8. Державна служба статистики України. Статистична інформація. Транспорт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.
9. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А.И. Коробеев. – Владивосток, 1987.
10. Нерсисян А. О декриминализации в советском уголовном праве / А. Нерсисян // Социалистическая законность. – 1990. – № 3. – С. 17–19.
11. Дагель П.С. Неосторожность: уголовно-правовые и криминологические проблемы / П.С. Дагель. – М., 1977.

Надійшла до редакції 22.11.2012

Є.М. Блажівський

кандидат юридичних наук

(Національна академія прокуратури України)

УДК 343.9

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ЗЛОЧИНІВ: ПОНЯТТЯ І КЛАСИФІКАЦІЯ

Статтю присвячено розробці прикладного поняття причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, а також їх класифікації на основі різних підстав та за допомогою різних критеріїв.

Ключові слова: злочин, причини та умови, класифікація.

Стаття посвящена розробці прикладного поняття причин та умов, способствующих совершению преступления, а также их классификации на базе различных оснований и с помощью различных критериев.

Ключевые слова: *преступление, причины и условия, классификация.*

The article is devoted to elaboration of applied definition and conditions, which assist in crime committing, and to their classification on the ground of different bases with the help of different criteria.

Keywords: *crime, causes and conditions, classification.*

Постановка проблеми. Кримінальна ситуація в Україні, що склалась протягом останнього десятиріччя, вимагає вжиття адекватних заходів із протидії злочинності. Стабільна криміналізація суспільства, високий рівень злочинності, значне її омолодження представляють серйозну загрозу для реформ, спрямованих на побудову в нашій країні демократичної, правової, соціальної держави. Для створення належної протидії цим явищам необхідна державна політика, що забезпечуватиме не тільки своєчасне реагування правоохоронних органів на кожний факт вчинення злочину, але й вжиття ефективних запобіжних заходів.

Очевидно, що своєчасне виявлення і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, має не тільки правове значення, але й спричиняє позитивний психологічний вплив, демонструючи прагнення і здатність осіб, які здійснюють кримінальне переслідування, всебічно, повно і об'єктивно встановити всі обставини вчинення злочину, у тому числі його причини та умови. Необхідно також відзначити соціальне значення їх запобіжної діяльності, оскільки виявлені і усунуті причини та умови, що сприяють вчиненню злочину, не можуть сприяти аналогічному або іншому злочинному діянням.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У цей час проблеми запобігання злочинам та протидії злочинності є актуальними. Проте, не можна сказати, що названі проблеми є абсолютно новими і не знаходили відображення у науковій літературі. Значний внесок у розробку правових, організаційних та функціональних аспектів виявлення і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, зробили Г.А. Аванесов, О.І. Алексєєв, О. М. Бандурка, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.Е. Жалинський, В.А. Журавель, А.П. Закалюк, О.Г. Кальман, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, О.М. Литвак, О.М. Литвинов, Ф.А. Лопушанський, В.В. Лунєєв, Г. М. Міньковський та ін.

Мета. На підставі цього можна зробити висновок про безсумнівну актуальність питання. Зараз як ніколи необхідна розробка і реалізація сучасної концепції протидії злочинності з адекватними механізмами, у рамках яких індивідуальна профілактика злочинів зможе зайняти гідне місце. У зв'язку з цим, вважаємо, що одним з перших кроків до досягнення поставленої мети повинно бути формулювання прикладного, практично спрямованого поняття причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, а також їх науково-обґрунтована класифікація, що може бути використана у діяльності визначених законом суб'єктів. Окреслене складає коло завдань цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічне визначення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, як правило, містить у собі два взаємозалежних аспекти: антигромадську установку особистості і конкретну життєву ситуацію, що складається до моменту вчинення злочину [1, с.105-106]. При цьому варто підкреслити, що при вчиненні умисних злочинів вирішальну роль, як правило, відіграє антигромадська установка, тоді як при вчиненні необережних злочинів зростає роль життєвої ситуації.

На наш погляд, кримінологічне визначення розглянутих категорій обмежує їх застосування у практичній площині правоохоронної діяльності, в першу чергу під час проведення розслідування, судового розгляду кримінальних справ, а також прокурорського нагляду. Обумовлено це тим, що для названих видів діяльності значимість причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, визначається насамперед окресленням меж, в рамках яких ці обставини підлягають виявленню та усуненню. На підставі цього варто розглянути основні ознаки, які притаманні названим категоріям.

По-перше, причини та умови, що сприяють вчиненню злочину, повинні бути необхідними. Під необхідними причинами та умовами варто розуміти такі явища, без яких виникнення передбачуваного наслідку (тобто злочину) було б зведено нанівець.

По-друге, причини та умови повинні бути юридично значимими. Юридична значимість, на наш погляд, визначається взаємозв'язком двох критеріїв. Перший критерій полягає в тому, що причини та умови, що сприяють вчиненню злочину, повинні мати безпосереднє відношення до розслідуваного діяння. Другий критерій пов'язаний з тим, що виявлення та усунення названих обставин повинно сприяти реалізації завдань кримінального судочинства.

З урахуванням цього не можна погодитись з тими авторами, які вважають, що при проведенні розслідування необхідно виявляти не тільки обставини, що безпосередньо сприяли вчиненню конкретного злочину, але й ті, що не мають відношення до розслідуваної події [2, с.273]. На наш погляд, орган дізнання, слідчий, прокурор і суд не зобов'язані встановлювати обставини, що знаходяться за межами розслідування конкретного кримінального провадження справи. Це прерогатива інших служб правоохоронних органів. А причини, що носять економічний, політичний, демографічний характер, породжують злочинність в цілому і знаходяться поза межами конкретних форм впливу в рамках кримінального переслідування, є об'єктом вивчення більш високого ступеня узагальнення.

По-третє, між причинами та умовами, що сприяють вчиненню злочину, з одного боку, і злочином – з іншого, повинен існувати закономірний зв'язок, тобто такий, що об'єктивно існує, повторюється і зумовлює розвиток злочинного діяння.

По-четверте, причини та умови повинні неминуче приводити до вчинення злочину. Це означає, що у випадку неусунення зазначених об-

ставин обов'язково буде вчинено аналогічний злочин.

По-п'яте, причини та умови злочину повинні бути виявлені в сукупності, оскільки при частковому (неповному) виявленні та усуненні даних явищ вони можуть привести до вчинення нових злочинних діянь.

На підставі вищевикладеного вважаємо за необхідне сформулювати наступне поняття названих обставин: причинами та умовами, що сприяють вчиненню злочину (забороненого кримінальним законом діяння), є сукупність необхідних, юридично значимих явищ, що закономірно і неминуче приводять до вчинення злочину. Згадування в дужках про заборонене кримінальним законом діяння свідчить про визнання необхідності виявлення і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, при провадженні про застосування примусових заходів медичного характеру.

Досліджуючи проблематику причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, не можна не торкнутися питання їх класифікації.

Наукова класифікація представляє собою систему супідрядних наукових понять певної галузі знання, що використовується для встановлення зв'язків між цими поняттями, а також для орієнтації в їх сукупності [3, с.71]. Незважаючи на те, що класифікації, як правило, є умовними, вони дозволяють відмежувати одне поняття від іншого, що сприяє більш глибокому їх вивченню і визначенню місця в єдиній класифікаційній системі.

Вивчаючи проблему класифікації обставин, що сприяли вчиненню злочину, О.Б. Сахаров розділяє їх на дві групи: умови морального формування особистості та криміногенну ситуацію [2]. На підставі проведеного дослідження до першої групи автор відносить такі несприятливі умови, як порушення цілісності родини; ненормальні взаємини між її членами; наявність у родині антигромадських традицій; антисоціальну поведінку членів родини; невиконання батьками своїх обов'язків із виховання дітей; неправильне виховання; потурання антисоціальним нахилам дітей і втягування їх до злочинної діяльності. Елементами другої групи обставин, що сприяють вчиненню злочину, на думку О.Б. Сахарова, є недоліки організаційно-господарської діяльності, поведінка окремих осіб, природні явища. При цьому криміногенна ситуація в часовому відношенні може мати тривалий характер або короткочасний. У просторовому відношенні вона може поширюватися на велику територію (голод у країні), а може концентруватися в обмеженому просторі (квартирний конфлікт). За обсягом впливу криміногенна ситуація може стосуватись однієї людини або вузького кола осіб, а може мати і масовий характер (катастрофа). Залежно від змісту і значення для суб'єкта злочину автор виділяє також проблемну і конфліктну ситуацію. У той час, як перша пов'язана з певними труднощами і перешкодами, що заважають злочинцеві досягти поставленої мети, друга носить більш загострений характер і пов'язана з різного роду зіткненнями і гострими протиріччями між інтересами суб'єкта злочину та інших осіб. При цьому

важливо підкреслити, що криміногенна ситуація може бути створена як протиправними, злочинними діями самого суб'єкта злочину, його співучасниками, сторонніми людьми, так і стихійними силами природи. У тому випадку, коли криміногенна ситуація виникла в результаті правомірних дій, питання про їх усунення відпадає.

Проведені О.Б. Сахаровим та його послідовниками глибокі дослідження порушеної проблематики сформували багату теоретичну основу для наступних розробок класифікацій причин та умов, що сприяють вчиненню злочину.

Так, Г.Г. Зуйков визначає таку сукупність обставин, що підлягають виявленню та усуненню: безпосередню причину вчинення злочину; умови, що сприяли дії безпосередньої причини в конкретному злочинному посяганні; обставини, що сформували безпосередню причину; умови, що сприяли дії факторів, що сформували безпосередню причину. При цьому автор вважає, що в більшості випадків установлення перерахованих обставин з метою їхнього наступного усунення є цілком достатнім, за винятком тих випадків, коли при проведенні розслідування виникає необхідність виявлення та усунення ще більш віддалених від злочину причин та умов [4, с.5].

В.М. Кудрявцев, дослідивши проблему причин злочинності, дійшов висновку, що найбільш значимими є три групи обставин, що сприяють вчиненню злочину. До першої групи він відносить „конкретні зовнішні обставини, що спонукали особу до вчинення ... злочину”. Сюди входить все те, що викликає в людини „рішучість вчинити злочин (при намірі) або рішучість скоїти іншу дію, що у разі відсутності належного передбачення веде до настання шкідливих наслідків (при необережності)”. До цієї ж групи В.М. Кудрявцев відносить і безпосередній привід до вчинення злочину. При цьому він вважає, що ні зовнішня обстановка, що передує вчиненню злочину, ні привід, не можуть породити „рішучості вчинити суспільно небезпечну дію або бездіяльність, якщо суб'єкт не має у своїй свідомості більш-менш стійких антигромадських навичок, поглядів і звичок”. Останні, у свою чергу, складають другу групу обставин, що сприяють вчиненню злочину, себто є „умовами морального формування особистості”.

До третьої групи автор відносить обставини, що сприяють досягненню злочинного результату. На його думку, ця група відрізняється від попередніх тим, що, по-перше, вона більшою мірою пов'язана з об'єктом злочинного посягання, а по-друге, обставини, що сприяють вчиненню злочину, можуть і не впливати на виникнення злочинного наміру. Крім того, обставини третьої групи, у свою чергу, можна класифікувати на фізичні (технічні), організаційні та психологічні умови, що сприяють вчиненню злочину.

До фізичних (технічних) умов відносяться особливості місця і часу вчинення злочину, оснащеність злочинця, а також наявність предметів і обставин зовнішнього світу, що полегшують вчинення злочину. Як

приклад організаційних умов можна навести недоліки в обліку, контролі, забезпеченні безпеки людей і майна, а також інші обставини, що допомагають злочинцеві реалізувати злочинний намір. Психологічні умови, як правило, пов'язані з байдужим ставленням населення і представників правоохоронних органів до злочинності, що, безсумнівно, полегшує вчинення суспільно небезпечних діянь [5, с. 133-134].

Г.М. Міньковський вважав, що причини та умови конкретного злочину – це:

- середовище, що формує дисгармонію або деформацію потреб, інтересів, ціннісних орієнтації конкретної особи, що стають основою криміногенної мотивації;

- сама криміногенна мотивація;

- ситуації, в яких перебуває особа в процесі формування, життєдіяльності і безпосередньо в процесі вчинення злочину і які сприяють виникненню і реалізації криміногенної мотивації в поведінці (умови, що сприяють конкретному злочину);

- психофізіологічні та психологічні особливості особи, що підсилюють її чутливість до криміногенних впливів ззовні та стимулююче перетворення їх у внутрішню позицію [6, с.136].

Висновки. Безумовно, представлені класифікації мають важливе теоретичне і практичне значення для з'ясування сутності аналізованих наукових категорій. Проте вони носять в основному суто теоретичний характер, що обмежує можливості їх практичного застосування у правоохоронній діяльності, і в першу чергу під час розслідування. Вважаємо, що більш корисним з прикладної точки зору є поділ обставин, що сприяють вчиненню злочину, на такі групи:

- обставини, пов'язані з особою, яка вчинила злочин (несприятливі умови формування особистості тощо);

- обставини, що існують незалежно від особи, яка вчинила злочин (недоліки в охороні власності, неналежний облік матеріальних цінностей тощо).

Насамкінець варто торкнутись і такої проблеми, як обґрунтованість внесення подань про усунення причин та умов злочинів під час розслідування в контексті дії нового Кримінального процесуального кодексу України (2012).

По-перше, хоча в тексті нового Кримінального процесуального кодексу України відповідні норми відсутні вважаємо, що внесення слідчим названого подання не виходить за рамки його компетенції, адже встановлення будь-яких обставин на стадії досудового слідства є необхідною умовою об'єктивного встановлення істини.

По-друге, попередній характер доказування, здійснюваного в ході досудового розслідування, не свідчить про необґрунтованість і передчасність внесення слідчим подання про усунення виявлених у процесі розслідування обставин, що сприяли вчиненню злочину, оскільки таке встановлення носить попередній характер, тож не передрікає висновків

суду щодо винуватості особи у вчиненні злочину. Тож при доведеності тих або інших фактів, слідчий вправі внести у відповідні інстанції або посадовим особам подання про вжиття заходів з усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину.

По-третє, зволікання у встановленні та усуненні причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, може привести до вчинення аналогічних злочинів у майбутньому.

Бібліографічні посилання

1. Курс кримінології: Загальна частина: Підручник; У 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – 352 с.
2. Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. М.: Госюриздат, 1961. – 277 с.
3. Тарасов Ю.Н. Философия науки. – Воронеж: МОУ ВЭПИ, 2006. – 212 с.
4. Зуйков Г.Г. К вопросу о понятии причин преступления и условий, способствующих его совершению // Вопросы предупреждения преступности. Вып. 2. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 3-18.
5. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: Учеб. пособие для вузов. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 216 с.
6. Криминология / Под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой, проф. Г.М. Миньковского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 566 с.

Надійшла до редакції 06.12.2012

В.М. Бойко

кандидат юридичних наук

(Український державний університет
фінансів та зовнішньої торгівлі)

УДК 343.326

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ТЕРОРИЗМУ ТА ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Сучасний тероризм та організована злочинність – схожі явища. Глобалізаційні тенденції ще більше поєднують їх, а в світлі розвитку політичних, економічних та соціальних стосунків вони взаємодіють.

Ключові слова: тероризм, організована злочинність, глобалізація, взаємодія.

Характерной чертой современного мира является глобализация, которая имеет свое влияние как на терроризм, так и на организованную преступность. Два этих явления в свете глобализационных процессов тесно взаимодействуют.

Ключевые слова: терроризм, организованная преступность, глобализация, взаимодействие.

Modern terrorism and organized crime - similar phenomenon. Globalization trends further combine them, and in the light of political, economic and social relations they interact.

Keywords: terrorism, organized crime, globalization, interaction.

Постановка проблеми. Тероризм і організована злочинність – це два схожі феномени сучасного світу, хоча і мають істотну різницю. Так, дії суб'єктів організованої злочинності спрямовані проти конкретної політики в галузі забезпечення законності, а не проти існуючих владних структур. У цілому вони готові працювати в рамках існуючої системи до тих пір, поки це можливо. Терористичні формування, навпаки, мають політичні цілі, що спрямовані найчастіше на зміни обставин, які склалися або на рівні держави, або на міжнародному рівні. Але їх діяльність може співпадати за стратегічними і тактичними цілями. Обидва явища характеризуються своєю високою суспільною небезпекою.

Даний процес інтеграції цих явищ, на наш погляд, потребує детального вивчення, оскільки відсутність дійсного статусу даних різновидів злочинної діяльності призводить до відсутності потрібної протидії з боку державних органів, які займаються боротьбою зі злочинністю. Більшість кримінологів вважає, що організована злочинність і тероризм є взаємодіючими соціальними явищами, які потребують узгоджених заходів щодо їх усунення і нейтралізації. Очевидно, що організована злочинність за своєю сутністю і внутрішньою логікою розвитку об'єктивно створює передумови для стимулювання тероризму. У той самий час на організовану злочинність здійснює вплив тероризм, який ініціює її розвиток, розширює можливості злочинних формувань у досягненні своїх цілей.

Виклад основного матеріалу. Як тероризм, так і організована злочинність у досягненні своєї мети можуть ставити другорядні цілі. Використання організованою злочинністю тактики терору, спрямованої проти держави і її представників, намагання зашкодити розслідуванням, веденню енергійної політики уряду в боротьбі з ними, ліквідація активних співробітників правоохоронних органів, здійснення впливу на суд з метою ухвалення ним більш легких вироків тощо – характерні методи діяльності організованих злочинних груп та злочинних організацій. У свою чергу, терористичні угруповання для фінансування терористичної діяльності вдаються до участі в наркобізнесі, торгівлі зброєю, викрадення людей, здирства.

Таким чином, ми бачимо, що терористичні організації є різновидом загальнокримінальних злочинних форм співучасті. У той самий час організовані злочинні групи використовують терористичні методи боротьби та протистояння, займаються екстремістською діяльністю.

Одним з факторів, що веде до злиття міжнародного тероризму та організованої злочинності, є зміна політичного напрямку. Ті держави, що підтримують тероризм, все менш виявляють бажання бути причетними до терористичних актів, і все більше країн намагається не потрапляти під критерії, за якими їх можуть включити до списку держав, що підтримують тероризм. Оскільки терористичні організації стикаються з тим, що фінансова підтримка з боку урядів слабка, вони, за можливістю, частіше звертаються до злочинних організацій і до загальнозлочинної діяльності як альтернативного джерела засобів. Можна не сумніватися, що в подальшому терористичні групи майже напевно будуть активніше

прагнути до участі у злочинній діяльності з метою добування засобів для фінансування політичного тероризму [1, с. 61].

Зовнішня відмінність, що проводиться між злочинністю і тероризмом, ґрунтується на застарілому уявленні про обидва ці явища. Відомий вислів про те, що злочинці скоюють злочини заради наживи, а терористи мають виключно політичні цілі, не відповідає реальному стану речей в даний час. Злочинці більше не належать до ієрархічних організацій, які не представляють загрози державі, як це було у разі сіцилійської мафії або японської якудзи. Терористи, часто за підтримки загальнокримінальної злочинності, нерідко поперемінно виступають то в ролі злочинців, то знову у ролі терористів. Мережеві структури злочинності і тероризму дозволяють їм зрощуватися, свідомо або несвідомо: ці дві групи можуть безпосередньо працювати спільно або підтримувати зв'язок через своїх посібників. Наприклад, у Лос-Анджелесі та сама школа іноземних мов, яка забезпечила візовими документами деяких з терористів, що захопили літаки 11 вересня 2001 року, також постачала їм повій з крупної мережі торгівлі людьми [2, с. 55–56].

Історично організована злочинність та тероризм завжди діяли через кордони. Вже в тридцятих роках ХХ століття італійські мафіозі, що осіли в США, їздили до Кобе (Японія) і Шанхаю (Китай) за наркотиками, а члени різних американських банд ховалися від американського правосуддя в Китаї. Члени Ірландської республіканської армії знаходили притулок в ірландських общинах за кордоном, які також надавали фінансову підтримку організації в Ірландії. Що є новим, так це швидкість і частота взаємодій між цими двома різновидами транснаціональної злочинності, а також інтенсивність їх співпраці.

Як злочинці, так і терористи створили транснаціональні мережі, розосередивши свою діяльність, планування і логістику по декількох континентах і тим самим сильно ускладнили роботу правових систем, які здійснюють боротьбу з транснаціональною злочинністю у всіх її проявах. Глобалізація також сприяє транснаціональним злочинцям. Терористи і злочинці переміщують людей, гроші і товари в світі, де потоки людей, грошей і товарів, забезпечують чудове прикриття їх справжньої діяльності. Як терористи, так і транснаціональні злочинні угруповання "глобалізувалися", щоб закріпитися на нових ринках, увічнити свою діяльність і уникнути виявлення.

Міжнародна організована злочинність "глобалізувала" свою діяльність з тих же причин, що і законослухняні транснаціональні корпорації. Транснаціональні корпорації відкривають свої філіали і відділення у всьому світі, щоб отримати користь з привабливих ринків робочої сили або сировини. Те саме роблять і незаконні підприємства. Крім того, міжнародні підприємства, як законні, так і незаконні, також створюють у всьому світі свої підрозділи для задоволення своїх потреб у виробництві, маркетингу і дистрибуції. Незаконні підприємства здатні розширювати географію своєї діяльності, щоб скористатися цими новими економічними умовами, створеними завдяки революції у сфері зв'язку і

міжнародного транспорту. Терористи також "глобалізувалися", використовуючи можливість залучати до своїх лав нових членів у міжнародних масштабах, щоб бути ближче до діаспори, яка може надавати їм технічну і фінансову допомогу, і мати доступ до багатших общин [3, с. 18].

Закінчення «холодної» війни мало величезний вплив на зростання транснаціональної злочинності. З припиненням конфронтації наддержав імовірність виникнення великомасштабного конфлікту зменшилася. Але з кінця 80-х років ХХ століття відбулося феноменальне збільшення числа регіональних конфліктів. На жаль, нерідко зброя і людські ресурси, живлячі ці конфлікти, поставляються по транснаціональних злочинних мережах, по яких також здійснюється торгівля наркотиками, дефіцитними товарами і людьми. У свою чергу, ці конфлікти породили безпрецедентне число біженців і зруйнували законну економіку відповідних регіонів, що згодом перетворилися на благодатний ґрунт для поповнення рядів терористів і створення нових притулків для планування терактів і підготовки їх виконавців.

Зростанню незаконної транснаціональної діяльності сприяли великі технічні досягнення епохи, що наступила після закінчення Другої світової війни. Зростання комерційних повітряних перевезень, поліпшення у сфері телекомунікацій (включаючи телефон, факс і Інтернет) і зростання міжнародної торгівлі спростили рух товарів і людей. Злочинці і терористи використовують анонімність в Інтернеті й інші форми комп'ютерних комунікацій для планування і здійснення своїх акцій. Терористи, що вчинили атаки 11 вересня 2001 року, використовували для відправки повідомлень і придбання авіаквитків загальнодоступні комп'ютери. Аналогічним чином колумбійські наркоторговці використовують для планування і здійснення своїх операцій шифровані електронні повідомлення.

Глобалізація внутрішньо пов'язана з ідеологією вільних ринків і вільної торгівлі і зменшенням державного втручання. На думку прихильників глобалізації, скорочення міжнародного регулювання і ліквідація бар'єрів для торгівлі й інвестицій сприятимуть зростанню торгівлі і прискоренню розвитку. Але ті самі умови, які сприяють створенню загальної "глобалізованої" атмосфери, мають вирішальне значення для зростання злочинності. Злочинні угруповання і терористи використовували скорочення державного регулювання і послаблення прикордонного контролю, тобто велику свободу, що з'явилася їх наслідком, для розширення своєї діяльності – вони все більше і більше перетинають кордони, охоплюючи нові регіони миру. Подібні контакти стали частішими, і швидкість, з якою вони відбуваються, збільшилась. Зростання легальної торгівлі регулюється правилами митного та прикордонного контролю, транснаціональні злочинні угруповання використовують "лазівки" в державних правових системах для розширення своєї діяльності. Вони здійснюють поїздки в ті регіони, в яких вони не підлягають екстрадиції, створюють свої бази в країнах з неефективними або корумпованими правоохоронними системами і "відмивають" свої гроші в країнах, де

жорстко виконується банківська таємниця або відсутній ефективний контроль. Сегментуючи свою діяльність, як злочинці, так і терористи пожинають плоди глобалізації, одночасно знижуючи ризик при здійсненні своїх операцій [2, с. 58].

У другій половині ХХ століття об'єм глобальної торгівлі надзвичайно виріс. У цю "річку" законних товарів влився і "струмочок" незаконних товарів, який стає все могутнішим. Виявлення незаконних товарних потоків всередині законних є справжньою проблемою. Перевірці піддається дуже невеликий відсоток контейнеровозів, що полегшує провезення наркотиків, зброї і контрабанди. Наркотики можуть перевозитися на риболовних, спортивних та індивідуальних судах.

У останні десятиліття спостерігалось зростання багатьох форм "глобалізованої" злочинності. Торгівля наркотиками стала першим незаконним сектором, що збільшив свої прибутки у глобалізованому світі. Злочинці одержали величезний прибуток від торгівлі наркотиками, і багато терористичних угруповань використовували наркобізнес як важливе джерело свого фінансування. Але у міру зростання конкуренції на ринку наркотиків і посилення у відповідь міжнародних дій правоохоронних органів прибутки стали зменшуватися, тому багато злочинців і терористів стали використовувати інші види злочинів, здійснення яких спрощується економічною глобалізацією. І злочинці, і терористи згодом отримали фінансову вигоду із зростання торгівлі зброєю і людьми. Також спостерігалось величезне зростання обсягів незаконної торгівлі зникаючими видами тварин, небезпечними відходами, краденими витворами мистецтва і предметами антикваріату, а також контрафакції і злочинів, пов'язаних з кредитними картками.

Розвинулася ціла індустрія послуг для обслуговування транснаціональних злочинців всіх мастей. У неї входять постачальники фальшивих документів, фахівці з "відмивання" грошей і навіть висококласні професіонали, що надають юридичні, фінансові і бухгалтерські послуги обом групам. Ілюстрацією цієї тенденції служить той факт, що один з старих банків "Ріггс" у Вашингтоні (округ Колумбія), серед законослухняних клієнтів якого були американські президенти і дипломати багатьох країн, піддався судовому переслідуванню за "відмивання" грошей диктатора Екваторіальної Гвінеї і сприяння переказу грошей терористам, що призвело до виплати штрафу у розмірі 25 млн. дол. Цей випадок показує, що діяльність злочинців і терористів не завжди обмежується рамками тіньової економіки, але часто розповсюджується і на легальну економічну систему [2, с. 58–59].

Бібліографічні посилання

1. Требин М. П. Тероризм в ХХІ веке. – М., 2003.
2. Шеллі Л. Глобалізація злочинності та тероризму. // Інформаційний бюлетень РНБО України. – 2006. – № 5. – С. 55–61.
3. Яцько А.М. Онтологія насильства: терор і тероризм як елемент політичної боротьби. // Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 16–23.

Надійшла до редакції 19.10.2012

Є.В. Валькова

кандидат юридичних наук

*(Миколаївський національний
університет ім. В.О. Сухомилинського)*

УДК 343.36

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ РОДОВОГО ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ

Проведено дослідження особливостей встановлення родового об'єкта злочинів проти правосуддя, розглянуто підходи до розуміння правосуддя як об'єкта злочину, проаналізовано визначення поняття "правосуддя".

Ключові слова: родовий об'єкт, злочин, закон, суспільні відносини, правосуддя, суд, діяльність.

Проведено исследование особенностей установления родового объекта преступлений против правосудия, рассмотрены подходы к пониманию правосудия как объекта преступления, проанализировано определение понятия "правосудие".

Ключевые слова: родовой объект, преступление, закон, общественные отношения, правосудие, суд, деятельность.

In the article is conducted the research of features of establishment of a gender object of crimes against justice, approaches in relation to understanding of justice as object of crime are considered, definition of "justice" is analyzed.

Keywords: gender object, crime, law, public relations, justice, court, activity.

Постановка проблеми. Важливим завданням правової держави є гарантування незалежного і справедливого правосуддя. Діяння, які заподіюють шкоду інтересам правосуддя, підривають його основи, а також унеможливають належну реалізацію прав та свобод громадян України як найбільшої цінності сучасної правової держави. Одним з головних засобів боротьби з цими діями є кримінальне законодавство нашої держави, де у розділі XVIII "Злочини проти правосуддя" ст.ст. 371–400 КК України встановлено кримінальну відповідальність за посягання на правосуддя.

Як відомо, для аналізу соціальної та юридичної сутності злочинів, ступеня їх суспільної небезпечності, правильної кваліфікації необхідно розкрити сутність родового об'єкта [1, с. 61].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Наукове дослідження родового об'єкта злочинів проти правосуддя здійснювалось у працях М. І. Бажанова, І. С. Власова, С. О. Денисова, С. Є. Дідика, Н. Д. Квасневської, В. В. Кузнецова, А. Г. Мартіросяна, В. О. Навроцького, Н. А. Носкова, Ш. С. Рашковської, М. В. Сийплові, С. М. Тимченка, І. М. Тяжкова, К. Н. Харісова, Т. В. Шимко та ін. Ними висловлено різні позиції щодо того, які саме суспільні відносини належать до родового об'єкта злочинів проти правосуддя. Однак на сьогодні питання про те, що саме слід розуміти під поняттям "правосуддя" у назві розділу XVIII КК України залишається дискусійним.

Мета статті – розкрити зміст та особливості визначення родового об'єкта злочинів проти правосуддя.

Виклад основного матеріалу. У теорії кримінального права загально визнаною є точка зору, згідно з якою Особлива частина КК України поділяється на розділи за родовим об'єктом злочину [2, с. 99]. Традиційно під родовим об'єктом розуміють певне коло тотожних або однорідних суспільних відносин, які поставлені під охорону законом про кримінальну відповідальність.

Очевидно, що для визначення природи родового об'єкта кримінально-правової охорони, передбаченого в розділі XVIII "Злочини проти правосуддя" КК України, необхідно насамперед з'ясувати зміст терміна "правосуддя". Це пов'язано з тим, що на даний час на законодавчому рівні відсутнє його визначення і в теорії права не існує єдиного підходу до його розуміння.

Побуває думка, що при визначенні цього поняття слід керуватися положеннями Конституції України, в яких відображено, що "правосуддя в Україні здійснюється виключно судами" [3, с. 35]. Тобто правосуддя визначається як правозастосовна діяльність, що здійснюється виключно судами у формі адміністративного, господарського, конституційного, кримінального, цивільного судочинства та полягає у розгляді і вирішенні у встановленому законом порядку справ.

Так, С. М. Тимченко зауважує, що правосуддя – це діяльність суду, здійснювана у формі цивільного, адміністративного, кримінального, господарського та конституційного судочинства, яка проходить у визначених законом процесуальних формах у судових засіданнях за участю сторін та інших учасників процесу й полягає у встановленні фактичних обставин справи та з'ясуванні істини у розглянутій справі шляхом дослідження доказів, що закінчується ухваленням рішення у справі із застосуванням норм відповідного матеріального закону [4, с. 25]. Водночас К. Н. Харісов вказує, що правосуддя – це процесуально регламентована діяльність усіх судів, які представляють судову владу, за об'єктивним розглядом конституційних, цивільних, кримінальних і адміністративних справ, спрямовану на винесення за ними законного і справедливого рішення (постанови, вироки і т.п.) [5, с. 13]. У свою чергу, А. Г. Мартіросян також визначає родовий об'єкт у злочинах проти правосуддя як порядок суспільних відносин, який забезпечує необхідні умови для нормальної діяльності суду щодо здійснення правосуддя, що включає сам порядок його здійснення, винесення законного, обґрунтованого і справедливого судового акта [6, с. 489].

Проте визначення, що трактує правосуддя як діяльність тільки суду, є вузьким і таким, що не відображає усіх важливих його складових. Адже правосуддя, як функція держави, хоча й здійснюється виключно судами, але забезпечується законною та значимою роботою спеціальних органів. Тобто діяльність, спрямована на вирішення завдань, які стоять перед правосуддям, починається ще до судового розгляду справи у суді, коли по справі проводиться дізнання, досудове слідство або досудова

підготовка матеріалів. Вона також здійснюється і після винесення по справі обвинувального вироку чи рішення, коли вирок чи рішення набуває чинності та виконується.

Зауважимо, що І. С. Власов та І. М. Тяжкова, виходячи з аналізу розділу про злочини проти правосуддя, вказують, що законодавець, створюючи норми про кримінально-правову охорону правосуддя, виходив не з процесуального значення цього поняття, а втілював в останнє більш широкий зміст, вважаючи за необхідне охороняти також діяльність, спрямовану на втілення завдань правосуддя [7, с. 25–26]. Цю ж точку зору поділяє і Ш.С. Рашковська на тій основі, що виконання функцій правосуддя практично було б неможливе без інших органів та осіб [8, с. 4]. В. В. Кузнецов та М. В. Сийплові вважають, що в назві розділу XVIII "Злочини проти правосуддя" КК України законодавець прагнув продемонструвати всі злочини, які посягають на діяльність суду при здійсненні ним правосуддя, всіх органів, які сприяють шляхом судочинства здійсненню судом його функцій, а також органів, які забезпечують виконання судових рішень [9, с. 55].

Узагальнюючи висловлені в теорії кримінального права точки зору, можна говорити про існування двох основних концепцій щодо розуміння правосуддя як об'єкта злочину. Суть першої зводиться до того, що правосуддя, як об'єкт кримінально-правової охорони, полягає у правильному відправленні правосуддя тільки судом, виключаючи діяльність будь-яких інших органів [10, с. 9]. Прихильники другої концепції вважають правосуддя сукупністю законної діяльності суду щодо досягнення цілей правосуддя і правильної діяльності органів, що сприяють діяльності суду [11, с. 18].

Очевидно, що у втіленні правосуддя допомогу надають і безпосередньо сприяють йому інші інститути, окрім судової влади. Кримінально-правовими нормами у розділі "Злочини проти правосуддя" охороняється діяльність не тільки судів, а й інших структур, без яких виконання судом функцій правосуддя було б складним чи навіть неможливим.

Так, С. О. Денисов наголошує на тому, що думки та теоретичні положення, які обґрунтовують, що правосуддя здійснюється тільки судом, не відповідає сутності цього поняття й явища. Суб'єктами правосуддя є система державних органів і службових осіб. Кожен з них має свій правовий статус і виконує передбачені законом функції. Правосуддя досягається лише об'єднаними, сумісними, добре організованими, упорядкованими та енергійними зусиллями багатьох суб'єктів. Тобто суб'єктами правосуддя є не лише суд, а й правоохоронні органи. Суд при цьому займає особливе і вирішальне місце в єдиній ієрархії суб'єктів правосуддя. Тільки суд у змозі і зобов'язаний визнати особу винною або невинною у вчиненні злочину і винести відповідний вирок чи інший судовий акт. Такий акт – лише один із системи рішень і правових актів, форм і елементів правосуддя [12, с. 32]. Н. А. Носкова з цього приводу підкреслює, що правильне вирішення кримінальної справи судом, винесення законного і

обґрунтованого вироку неможливе без попередньої роботи органів дізнання і слідства, до завдань яких належить виявлення злочинів, порушення і розслідування кримінальних справ, збирання і перевірка доказів. Тому посягання на діяльність органів дізнання, слідства і прокуратури також є посяганням і на інтереси правосуддя [13, с. 6]. Т.В. Шимко, у свою чергу, визначає, що діяльністю щодо відправлення правосуддя об'єкт посягань, передбачених у розділі XVIII, не вичерпується, оскільки разом із суспільними відносинами, що виникають у ході здійснення правосуддя, включаються і такі суспільні відносини, які виникають і реалізуються в ході діяльності інших органів і осіб, направленої на вирішення завдань, що стоять перед судовою владою [14, с. 228]. С. Є. Дідик стверджує, що родовим об'єктом злочинів, передбачених Розділом XVIII "Злочини проти правосуддя" КК України, є охоронюваний кримінальним законом порядок відносин між людьми в суспільстві, що забезпечує нормальну діяльність судів, органів та осіб, що сприяють законному здійсненню правосуддя [15, с. 5]. Цікавим є положення Н. Д. Квасневської про те, що правосуддя як об'єкт злочинів – це порядок відносин між людьми, що базується на законах природи та регламентується нормами права, орієнтований на утвердження верховенства права через ухвалення правосудного рішення [16, с. 4]. В. О. Навроцький визначає поняття родового об'єкта злочинів проти правосуддя як суспільні відносини, пов'язані з процесуальною діяльністю компетентних державних органів із розслідування, судового розгляду, прийняття і виконання рішень, вироків, ухвал та постанов у кримінальних, цивільних та адміністративних справах. Він зазначає, що суд, як і будь-який державний орган, не є самодостатнім і не може діяти без взаємодії з органами, які готують кримінальні справи до судового розгляду та які займаються виконанням судових рішень. Об'єктивність, справедливість та законність правосуддя не може бути забезпечена, якщо вказані органи будуть діяти неправильно, вчинятимуться посягання на їх діяльність [17, с. 529]. В.В. Кузнецов та М.В. Сийплові роблять висновок про те, що родовим об'єктом аналізованого посягання є суспільні відносини, які забезпечують правосуддя [10, с. 55].

Ще одним аргументом такого підходу є те, що законодавець вважає правильним і необхідним виділення діянь, передбачених ст.ст. 371–400 КК України, саме в розділ про злочини проти правосуддя, тому що таке вирішення питання найбільш точно відбиває їх реальну небезпеку для суспільства і дійсну спрямованість проти визначених відносин [18, с. 18–19]. Тому цілком виправданим є те, що норми вказаного розділу охороняють діяльність не тільки судів, а й органів, які сприяють здійсненню судом правосуддя і забезпечують виконання його рішень.

Висновки. На підставі викладеного, на нашу думку, правосуддя слід визначати як діяльність, що здійснюється судами у формі адміністративного, господарського, конституційного, кримінального, цивільного судочинства і полягає у розгляді і вирішенні у встановленому законом порядку справ та органами, які сприяють суду у втіленні правосуддя і

забезпечують виконання його рішень. Саме так термін "правосуддя" повинен розумітися у кримінальному праві.

Таким чином, вважаємо, що родовий об'єкт посягання у злочинах проти правосуддя – це суспільні відносини, що забезпечують встановлену законом належну діяльність системи правосуддя.

Бібліографічні посилання

1. *Коржанський М.Й.* Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / М. Й. Коржанський. – 2-ге вид. – К., 2002.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – Вид. 3-тє, перероб. та доп. – К., 2004.
3. Конституція України // ВВР України, 1996. – № 30.
4. *Тимченко С.М.* Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / С. М. Тимченко. – К., 2004.
5. Харисов К.Н. Ответственность за преступное вмешательство в деятельность лиц, осуществляющих правосудие и уголовное преследование: проблемы теории и законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К. Н. Харисов. – Казань, 2004.
6. *Мартіросян А.Г.* Погроза щодо судді, народного засідателя чи присяжного як форма протиправного втручання у діяльність осіб, які здійснюють правосуддя / А. Г. Мартіросян // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 489–493.
7. *Власов І.С.* Ответственность за преступления против правосудия / И. С. Власов, И. М. Тяжкова. – М., 1968.
8. *Рашковская Ш.С.* Преступления против правосудия : учебное пособие / Ш. С. Рашковская. – М., 1978.
9. *Кузнецов В. В.* Кримінальна відповідальність за притягнення як обвинуваченого завідомо невинуватої особи : монографія / В. В. Кузнецов, М. В. Сийпюкі ; [за заг. ред. д.ю.н., проф. В. І. Шакуна]. – Ужгород, 2011.
10. *Кузнецов В.М.* Уголовная ответственность за отказ свидетеля или потерпевшего от дачи показаний : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кузнецов Виктор Михайлович. – М., 2004.
11. *Мамчур В.М.* Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Мамчур Віталій Миколайович. – К., 2002.
12. *Денисов С.А.* Актуальные проблемы уголовной ответственности за преступления против правосудия: дисс. ... док. юрид. наук : 12.00.08 / Денисов Сергей Александрович. – СПб., 2002.
13. *Носкова Н.А.* Ответственность граждан за преступления против правосудия / Н. А. Носкова. – М., 1975.
14. *Шимко Т.В.* Окремі аспекти визначення об'єкта у злочинах проти правосуддя / Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. ст. // Т. В. Шимко. – 2009. – Вип. XXI. – С. 225–232.
15. *Дідик С.Є.* Кримінально-правова охорона правосуддя від незаконних діянь судді як спеціального суб'єкта злочину : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Є. Дідик. – К., 2009.
16. *Квасневська Н.Д.* Відповідальність за постановлення суддею (судьями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови в Україні (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. Д. Квасневська. – К., 2009.
17. *Навроцький В.О.* Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К., 2000.
18. *Бажанов М.И.* Уголовно-правовая охрана правосудия / М.И. Бажанов. – Х., 1986.

Надійшла до редакції 18.09.2012

М.Я. Гуцуляк
кандидат юридичних наук
(Прикарпатський факультет ЛьвДУВС)

УДК 343.9

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ЗЛОЧИННИХ ПРОЯВІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ОВС

Досліджено відносини, які характеризують причини та умови вчинення злочинів працівниками органів внутрішніх справ. Акцентовано увагу на класифікації злочинів, які вчиняються працівниками ОВС, з урахуванням обстановки їх вчинення та спрямованості умислу. Проаналізовано шляхи подолання злочинності у правоохоронних органах.

***Ключові слова:** детермінанти, законність, зловживання службовим становищем, інтереси служби, класифікація злочинів, форми вини, протидія.*

Исследованы отношения, которые характеризуют причины и условия совершения преступлений сотрудниками органов внутренних дел. Акцентировано внимание на классификации преступлений, которые совершаются сотрудниками ОВД, с учетом обстановки их совершения и направленности умысла. Проанализированы пути преодоления преступности в правоохранительных органах.

***Ключевые слова:** детерминанты, законность, злоупотребление служебным положением, интересы службы, классификация преступлений, формы вини, противодействие.*

Investigated relationships that characterize the causes and conditions of crime by the police. Attention is focused on the classification of crimes that are committed policemen, including conditions thereof and directional intent. The ways of overcoming crime in law enforcement.

***Keywords:** determinants, legality, abuse of power, the interests of service, classification of crimes-bers, shapes fault resistance.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасного демократичного суспільства, незалежно від політичного режиму країн, ставить до категорії першорядних завдань формування засад законності та їх дотримання у діяльності правоохоронних органів. Демократична розбудова України та прагнення наблизити її до норм європейського суспільства також вимагають окремої уваги до негативних процесів та явищ, які мають місце в діяльності правоохоронних, у тому числі органів внутрішніх справ. Ретроспективний аналіз свідчить, що систематичні прояви корупційних діянь та невинуватеного насильства у діяльності правоохоронців є постійним негативним явищем, що супроводжує етапи історичної трансформації кожної держави. Навіть тепер, незважаючи на принципове реформування поліцейських систем більшості європейських країн, органи правопорядку залишаються у центрі активної критики суспільства через недостатню “прозорість” в їхній діяльності, відсутність незалежного суспільного контролю та непоодинокі випадки вчинення працівниками правоохоронних органів протиправних вчинків.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Питанням дослідженням причин та умов злочинності в різні

історичні етапи розвитку суспільства були присвячені праці О. Ф. Бантишева, В. І. Борисова, В. О. Глушкова, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, І. М. Данишина, О. М. Джужі, А. П. Закалюка, В. С. Зеленецького, А. Ф. Зелінського, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, І. П. Лановенка, О. А. Мартиненка, М. І. Мельника, П. П. Михайленка, Є. В. Невмержицького, М. І. Панова, О. Я. Светлова, В. В. Сташиса, І. К. Туркевич, В. Я. Тація, О. М. Ігнатова та інших вчених.

Мета. Побудова української держави та наближення до норм сучасного європейського суспільства неодмінно привертає увагу до процесу реформування органів внутрішніх справ України, оскільки успішне виконання правоохоронцями громадського призначення прямо залежить від рівня дотримання ними вимог закону, саме категорія «законність» стає сьогодні запорукою авторитету МВС України.

Особливої актуальності стан законності та службової дисципліни набуває через факти корупції, зловживання працівниками ОВС своїм службовим становищем, випадки порушень ними закону. Мають місце непоодинокі факти непрофесійних дій, пияцтва, дорожньо-транспортних подій, грубості і брутальності з боку особового складу [12, с.155].

Виклад основного матеріалу. Необхідність зміцнення законності у сфері правоохоронної діяльності привертає увагу урядових структур, що знаходить втілення в активній імплементації міжнародних норм та розробленні стратегічної реорганізації МВС України. Переорієнтація діяльності ОВС на потреби населення, встановлення політики «прозорості», організаційно-управлінські зміни також демонструють зацікавлене ставлення керівництва МВС до вдосконалення правоохоронної діяльності, підвищення рівня службової дисципліни серед працівників.

Також слід зазначити, що безумовним є факт необхідності активного вивчення проблеми виміру рівня латентності та розкриття специфіки вчинення окремих службових злочинів. У цьому контексті не можемо залишити поза увагою позицію окремих науковців, які вважають цей процес найбільш складним, оскільки високий рівень латентності службових злочинів у ОВС зумовлюється низкою додаткових факторів, а саме:

- рівнем професійних знань щодо способів приховування злочинів;
- вчиненням злочинів здебільшого під прикриттям виконання службових обов'язків;
- наявністю серед працівників корпоративності та своєрідного «закону мовчання» щодо негативних явищ у підрозділах [9, с. 84].

У вітчизняній доктрині кримінального права в частині класифікації злочинів приділено чимало уваги. Але питання класифікації злочинів, що вчиняються працівниками ОВС, розроблено в дуже незначній мірі, очевидно через відсутність до останнього часу будь-яких «відкритих» досліджень з цієї проблеми. Однак проблема класифікації злочинів, що вчиняються працівниками ОВС, на практиці не є штучною, оскільки сьогодні відомчі нормативні акти передбачають відповідальність за

більш ніж 30 видів порушень законності [8, с. 115]. Актуальною є й потреба визначення підходів щодо класифікації протиправних діянь працівників ОВС України.

Спробуємо навести окремі наукові погляди, в контексті визначення певних критеріїв класифікації. В основі структурування злочинності, залежно від мети та завдань, застосовуються різні підходи до класифікації злочинів [2, с.13].

Так, Ю.А. Мерзлов вважає, що при класифікації злочинів, вчинених працівниками служби кримінальної міліції, за основу повинен братися об'єкт посягання, що надасть можливість встановити поширеність окремих видів злочинів, спрямованість посягань [10, с. 13–14].

За аналогічним принципом здійснює класифікацію злочинів, які були вчинені працівниками міліції громадської безпеки, О.С. Черепашкін [14, с. 30]. В обох випадках до категорії «інші протиправні діяння» автори включають склади злочинів, пов'язані з порушенням працівниками міліції правил безпеки дорожнього руху, незаконним виготовленням, придбанням, збереженням, перевезенням, збутом зброї, наркотиків, а також розкраданням останніх.

На думку С.А. Алтухова, до злочинів, вчинених працівниками міліції, можуть бути віднесені різні кримінально-правові класи діянь, зумовлених сферами службової діяльності працівників:

- 1) злочини проти конституційних прав і свобод громадян;
- 2) злочини проти власності;
- 3) злочини проти державної влади та інтересів державної служби;
- 4) злочини проти правосуддя [3, с. 37].

Купленський О.О. називає такі чотири групи злочинів, пов'язаних зі службовою діяльністю працівників ОВС:

- посягання, спрямовані на завдання шкоди життю та здоров'ю громадян;
- діяння, що посягають на недоторканність особистості, її волю, честь і гідність;
- діяння, що посягають на існуючу систему правосуддя;
- корисливі злочини, вчинені у зв'язку з виконанням службових обов'язків [7, с.9].

На думку О.М. Варигіна, злочини працівників ОВС також можна класифікувати за кримінально-правовими ознаками на злочини:

- а) проти власності;
- б) проти особистості;
- в) проти інтересів служби в органах державної влади та органах місцевого самоврядування;
- г) проти правосуддя;
- д) інші злочини [5, с. 45].

О.К. Прохоров підрозділяє злочини, вчинені працівниками міліції проти життя і здоров'я, на три групи:

- 1) злочини, вчинені працівниками міліції проти життя і здоров'я у зв'я-

зку з перевищенням посадових повноважень, що становлять собою діяння, скоєні у межах службової діяльності (суб'єктами таких злочинів можуть виступати тільки працівники, наділені повноваженнями посадової особи);

2) загальнокримінальні злочини;

3) необережні злочини, що посягають на життя і здоров'я [11, с. 29–30].

Подібний підхід пропонує О.М. Александров, який виділяє три категорії злочинів працівників ОВС: загальнокримінальні, посадові та злочини, вчинені з необережності [2, с. 81].

Представлені вище класифікації мають певні вади. Так, виділяється група загальнокримінальних злочинів, ніяк не пов'язаних зі службовою діяльністю працівника ОВС, що можуть бути вчинені будь-якою особою, а не тільки працівником ОВС і, отже, не мають специфіки, характерної для злочинів, вчинених суб'єктом – працівником ОВС.

Відсутність такої суттєвої особливості як *вчинення злочину з використанням службового становища*, є неприпустимим. Дана особливість багато в чому визначає характер злочинів, що були вчинені, і є (поряд із вчиненням злочину суб'єктом – працівником органів внутрішніх справ) базовою підставою для виділення злочинності працівників ОВС як окремого виду злочинності.

Враховуючи нормативно-правові положення, які передбачені загальною та особливою частинами КК України, визначення «поняття злочинів, які вчиняються працівниками ОВС» можна сформулювати, як передбачені Кримінальним кодексом суспільно небезпечні, винні діяння (дія, бездіяльність), вчинені працівниками ОВС з використанням службового становища всупереч інтересам служби. Розкриваючи зміст цього поняття, кримінально-правова класифікація злочинів, вчинених працівниками ОВС, може бути зведена до їхнього групування відповідно до розділів Особливої частини Кримінального кодексу України.

Для кримінологічної класифікації набагато важливіше враховувати ознаки, що свідчать про характер антисуспільної спрямованості особистості винного, спосіб злочинного посягання, передумови, що сприяють їхньому вчиненню.

Одним з основних критеріїв класифікації даного виду злочинності, що розглядається, є зв'язок злочинного діяння з виконанням працівником ОВС своїх службових функцій.

Наприклад, В.Ю. Тичинський, на основі вищевказаного критерію виділяє три групи злочинів працівників ОВС:

✓ *перша* – об'єднує злочини, які були вчинені в «загальнокримінальному змісті» – «загальні»;

✓ *друга* – об'єднує злочини, для вчинення яких було використано формений одяг працівника, службове посвідчення особи і/чи спеціальний автотранспорт, а також табельну зброю, – «загальні – з використанням хитрощів»;

✓ *третья група* – злочини, вчинення яких має негативний вплив на виконання працівником своїх службових обов'язків, віднесені до

„посадових” [13, с. 80].

Крім того, як справедливо зазначав А.Ф. Зелінський, відповідно до законів формальної логіки, класифікація повинна здійснюватися за однією підставою [6, с. 173], однак, деякі вчені, класифікуючи злочини, вчинені працівниками ОВС, на підставі зв'язку здійснення злочину з виконанням працівником ОВС своїх службових функцій, виділяють в окрему групу злочини, вчинені працівниками ОВС з необережності, що в деякій мірі суперечить законам логіки і не сприяє об'єктивному вивченню даного виду злочинів.

Стосовно необережних злочинів, не можна погодитися з тими вченими, які вважають, що визначення злочинів, вчинених працівниками ОВС, повинне охоплювати винятково умисні злочинні діяння, вчинені до того ж шляхом активних дій. Аргументуючи свою позицію, вказані автори зазначають, що, оскільки факти вчинення працівниками ОВС необережних злочинів хоча і є кримінально-протиправними, суспільно небезпечними, що передбачають кримінальну відповідальність, але не повинні належати до категорії «міліцейських» злочинів через відсутність наміру на заподіяння шкоди діяльності державного управління [3, с. 38].

Проте можна стверджувати, навпаки, до злочинів працівників ОВС поряд з умисними злочинами, слід відносити також й необережні злочини, але лише у тому разі, коли професійна приналежність виступає як умова вчинення злочину. Такими злочинами є ДТП, недбале поводження з табельною зброєю тощо, коли вчинення злочину досить часто зумовлюється суб'єктивним почуттям безкарності працівника через його приналежність до правоохоронних органів (наприклад, вдаване почуття службового «іммунітету» від працівників ДАІ). Крім того, зовсім не рідкі випадки, коли працівник ОВС, виконуючи свої службові обов'язки, наприклад, затримуючи правопорушника, застосовує дозволені законом методи, прийоми, спеціальні засоби (наручники, гумовий кийок, зброю тощо), при цьому виходить за рамки своїх повноважень, заподіюючи шкоду життю і здоров'ю людини. Характерною рисою таких злочинів є і специфічна форма вини – *змішана*. Для самої дії характерний умисел, а стосовно наслідків – необережність.

Таким чином, якщо за критерій класифікації прийняти таку важливу суб'єктивну характеристику даного виду злочинів, як форма вини працівника ОВС, який вчинив злочин, то даний вид злочинів можна розподілити на такі:

- умисні злочини;
- необережні злочини;
- злочини зі змішаною формою вини.

Класифікація за таким критерієм зумовлюється тим, що всю масу досліджуваних злочинів складають три досить самостійні кримінологічні групи, які мають свої специфічні особливості детермінації, що, у свою чергу, зумовлює відповідну диференціацію заходів їх попередження.

На підставі вищевикладеного дослідження злочинів, що вчиняються

працівниками ОВС, на нашу думку, слід здійснювати з урахуванням розподілу всієї сукупності на такі види:

- 1) злочини, що вчиняються працівниками ОВС у сфері службової діяльності;
- 2) злочини, що вчиняються працівниками ОВС у побуті;
- 3) злочини, що вчиняються працівниками ОВС поза сферою сімейно-побутових відносин та не пов'язані зі службовою діяльністю.

Також доцільно класифікувати злочини, вчинені працівниками ОВС, залежно від його приналежності до тієї чи іншої служби, підрозділу ОВС. Факт приналежності працівника до певної служби, підрозділу ОВС змінює специфіку виконуваних службових функцій, і, як наслідок, зміст службових повноважень та компетенцію, якими працівники володіють в силу службового становища. Так, одні службові особи можуть вчинити певні злочини, інші – ні. У свою чергу, використання службових повноважень і можливостей, що впливають із службового становища, крім того, буде зумовлювати не тільки різний характер злочину, але і тяжкість наслідків.

Класифікація злочинів за зазначеним критерієм, формуючи найбільш стійкі групи розглянутого блоку злочинів, сприяє пошуку найбільш ефективних заходів протидії цьому виду злочинів, оскільки дозволяє досить глибоко (на рівні окремої служби, підрозділу ОВС) пізнати феномен злочинності працівників ОВС і надає можливість детально виділити і розкрити їхні кримінологічні особливості.

Враховуючи різновиди злочинів, які вчиняються працівниками органів внутрішніх справ, доцільно більш детально зупинитися на характеристиці основних детермінуючих ознак злочинів, залежно від сфери суспільних відносин, у якій вони вчиняються.

Цю сферу злочинів складають три досить самостійні кримінологічні групи, що мають свої специфічні особливості детермінації, котрі й зумовлюють відповідну диференціацію заходів їх попередження.

Аналіз статистики МВС дає можливість виділити такі злочини, що вчиняються працівниками ОВС:

1. *У зв'язку з службовою діяльністю*: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України); перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України); службове підроблення (ст. 366 КК України); службова недбалість (ст. 367 КК України); одержання хабара (ст. 368 КК України); провокація хабара або комерційного підкупу (ст. 370 КК України), завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою (ст. 371 КК України); притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК України); примушування давати показання (ст. 373 КК України), порушення права на захист (ст. 374 КК України) тощо[.]

2. *У сфері сімейно-побутових відносин*: побої і мордування (ст. 126 КК України); погроза вбивством (ст. 129 КК України); хуліганство (ст. 296 КК України); умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК Украї-

ни); умисне вбивство (ст. 115 України) тощо[].

3. *Поза сферою сімейно-побутових відносин та не пов'язані з службовою діяльністю*: грабіж (ст. 186 КК України); розбій (ст. 187 КК України); вимагання (ст. 189 КК України); шахрайство (ст. 190 КК України) тощо[].

Висновки. Таким чином, враховуючи реалії правоохоронної діяльності в умовах сьогодення, ефективними заходами протидії злочинності серед працівників ОВС слід вважати такі:

1. Удосконалення законодавчих положень, які регулюють відносини у сфері правоохоронної діяльності (Закон України «Про міліцію», Положення «Про проходження служби рядовим та начальницьким складом ОВС» тощо).

2. Здійснення реформування ОВС та приведення їхньої діяльності у відповідність до міжнародних стандартів, спрямованих на дотримання прав і свобод людини та громадянина.

2. Підвищення рівня соціальних гарантій працівників міліції та матеріально-технічного забезпечення діяльності структурних підрозділів ОВС.

3. Відмова керівництва правоохоронних органів від системи оцінки ефективності діяльності ОВС виключно на підставі статистичних даних про стан злочинності – «показникова система».

4. Забезпечення реалізації політики держави в частині відновлення та підвищення рівня довіри населення до правоохоронців шляхом викорінення проявів корупційних діянь з боку підлеглих та притягнення їх до відповідальності.

5. Залучення представників громадськості для участі у процесі контролю та нагляду за діяльністю структурних підрозділів органів внутрішніх справ.

6. Поетапне впровадження передового досвіду правоохоронної діяльності європейських країн.

Бібліографічні посилання

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 9-те вид., перероб. та доп. – К., 2012.
2. Александров О. Н. Роль подразделений собственной безопасности МВД в профилактике правонарушений среди сотрудников органов внутренних дел // Проблемы профилактики преступлений, совершаемых сотрудниками правоохранительных органов : материалы межвуз. научно-практ. семинара. Юридический институт МВД России. – Смоленск, 2000.
3. Алтухов С. А. Преступления сотрудников милиции (понятие, виды, особенности профилактики). – СПб., 2001.
4. Бандурка А.М., Давыденко Л.М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монография. – Х., 2003.
5. Варыгин А.Н. Преступность сотрудников органов внутренних дел и воздействие на нее / под. ред. Б.Т. Разгильдиева. – Саратов, 2003.
6. Зелінський А.Ф. Кримінологія : навч. посібник. – Х., 2000.
7. Куспенский А.А. Криминологическая характеристика преступлений, совершаемых сотрудниками уголовного розыска в связи со служебной деятельностью : автореф. дисс. канд. юрид. наук. – Омск, 1991.
8. Мартиненко О.А. Місце кримінології у розбудові органів внутрішніх справ // Вісті Кримінологічної асоціації України : альманах. – Х., 2004. – Вип. 1. – С. 114–117.
9. Мартиненко О.А. Кримінологія злочинності в органах внутрішніх справ // Право України. – 2004. – № 4. – С. 83–85.
10. Мерзлов Ю. А. Криминологическая характеристика и предупреждение

преступлений, совершаемых сотрудниками службы криминальной милиции : дисс. канд. юрид. наук. – Омск, 1998.

11. Прохоров К.А. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых сотрудниками милиции против жизни и здоровья : дисс. канд. юрид. наук. – М., 2004.

12. Соціально-психологічний аналіз дисципліни в адміністративній службі міліції : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. проф. О.М.Бандурки. — Х., 1998.

13. Тычинский В.Ю. К вопросу о профилактике преступлений, совершаемых сотрудниками правоохранительных органов // Проблемы профилактики преступлений, совершаемых сотрудниками правоохранительных органов : материалы межвуз. научно-практ. семинара. Юридический институт МВД России. – Смоленск, 2000.

14. Черепашкин А.С. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых сотрудниками милиции общественной безопасности : дисс. канд. юрид. наук. – Омск, 2004.

Надійшла до редакції 22.10.2012

Є.С. Назимко

кандидат юридичних наук

(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.8

ПРОБАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ПОКАРАННЯ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ КОШТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ ТА НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ У СВІТЛІ ЗМІН ДО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Розглянуто питання щодо доцільності використання пробації як альтернативи покарання за кримінальні проступки, передбачені ч. 1 ст. 164 КК України та ч. 1 ст. 165 КК України, зі змінами та доповненнями відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків».

Ключові слова: *кримінальний проступок, злісне ухилення від сплати коштів, штраф, громадські роботи, пробація.*

Рассмотрены вопросы, касаемые целесообразности использования пробации как альтернативы наказания за уголовные проступки, предусмотренные ч. 1 ст. 164 УК Украины и ч. 1 ст. 165 УК Украины, с изменениями и дополнениями в соответствии с Законом Украины «О внесении изменений в Уголовный кодекс, касаемых введения института уголовных проступков».

Ключевые слова: *уголовный проступок, злостное уклонение от уплаты денежных средств, общественные работы, пробация.*

The article deals with the question of whether the use of probation as an alternative punishment for criminal offenses under Part 1 of Art. 164 of the Criminal Code of Ukraine and part 1 of article 165 Criminal Code of Ukraine amended according to Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Code of Ukraine regarding introduction of criminal misconduct."

Keywords: *criminal misconduct, willful evasion costs, fines, community service, probation.*

Постановка проблеми. З прийняттям у 1996 році Конституції, Україна проголосила себе суверенною і незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою, яка взяла зобов'язання перед Радою Єв-

ропи щодо зміни всієї системи кримінального судочинства та гуманізацію кримінального покарання. У зв'язку з цим у поточному році було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс, що зумовив необхідність внесення відповідних змін до чинного кримінального законодавства України, оскільки в новому Кримінально-процесуальному кодексі України з'явилося зовсім нове для кримінального законодавства України поняття «кримінальне правопорушення» [2].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків», що вносився на розгляд народними депутатами України Стретовичем В.М., Головатим С.П., Притикою Д.М., Шишкіною Е.В., кримінальні правопорушення – це протиправні діяння, які залежно від ступеня тяжкості поділяються на злочини та кримінальні проступки [5].

Відповідно до зазначеного проекту Закону, кримінальним проступком є діяння, за яке передбачене покарання у вигляді громадських робіт, або інше, більш м'яке покарання, за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [5].

Зміни до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків, а саме в частині віднесення окремих видів діянь до поняття кримінальних проступків, що пропонуються в зазначеному проекті Закону, ґрунтуються на концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008. Відповідно до зазначеної концепції, до кримінальних проступків належать: 1) окремі діяння, що за чинним Кримінальним кодексом України відносяться до злочинів невеликої тяжкості, які відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства визначатимуться законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки; 2) передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення діяння, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (дрібне хуліганство, дрібне викрадення чужого майна тощо) [7].

Саме до таких діянь, що завдяки відсутності значного ступеня суспільної небезпеки, підпадають під категорію кримінальних проступків, належать: діяння, передбачене ч. 1 ст. 164 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Ухилення від сплати аліментів на утримання», а також діяння, передбачене ч. 1 ст. 165 КК України «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків» [5].

Якщо з визначенням об'єктивних та суб'єктивних ознак зазначених кримінальних проступків складностей не виникає, оскільки жодних змін до них проектом Закону не внесено, то покарання, що запропоноване досліджуваним проектом Закону за скоєння цих діянь, на нашу думку, потребує суттєвого доопрацювання.

Так, відповідно до проекту Закону України «Про внесення змін до

Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» за скоєння кримінальних проступків, передбачених ч. 1 ст. 164 КК України та ч. 1 ст. 165 КК України, до винної особи застосовуватиметься покарання лише у вигляді штрафу у розмірі від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадських робіт на строк від вісімдесяти до ста двадцяти годин [5]. Виправні роботи на строк до одного року та обмеження волі на строк до двох років як види покарання за зазначені діяння, що на сьогодні застосовуються до винних осіб відповідно до чинного кримінального законодавства, будуть скасовані, оскільки відповідно до зазначеного проекту Закону до винних у скоєнні кримінальних проступків осіб можливе застосування лише таких видів покарання, як штраф та громадські роботи. Однак з приводу цього виникає доречне питання: «Чи доцільно за скоєння кримінальних проступків у вигляді ухилення від сплати коштів на утримання дітей або непрацездатних батьків застосовувати такий вид покарання, як штраф, та чи не доцільно за скоєння подібних кримінальних проступків ввести нові альтернативні види покарання, що можуть застосовуватись до винних осіб?»

Вважаємо, що призначення покарання у вигляді штрафу винному у скоєнні кримінального проступку у вигляді ухилення від сплати коштів на утримання дітей або непрацездатних батьків є недоцільним.

Згідно з диспозицією ч. 1 ст. 164 КК України, даний кримінальний проступок може бути вчинений у формі: 1) злісного ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), що характеризується дією чи бездіяльністю винної особи, спрямованою на невиконання рішення суду про стягнення з неї на користь дитини (дітей) визначеної суми аліментів. Подібні діяння можуть виражатись як у прямій відмові від сплати встановлених судом аліментів, так і в інших діях (бездіяльності), які фактично унеможливають виконання вказаного обов'язку (приховуванні заробітку, що підлягає облікові при відрахуванні аліментів, зміні місця роботи чи місця проживання з неподанням відповідної заяви про необхідність стягування аліментів тощо); 2) злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їхньому утриманні, що полягає у незабезпеченні таких дітей харчуванням, одягом, іншими речами, ненаданні необхідних коштів для їх лікування, відпочинку тощо [3, с. 136–137]. Про злісний характер ухилення можуть свідчити тривалість ухилення, продовження ухилення після попередження з боку судді чи державного виконавця про необхідність виконання свого обов'язку та можливість кримінальної відповідальності, неодноразові звернення потерпілого чи інших осіб до винної особи з цього приводу тощо [3, с. 136–137].

У свою чергу, кримінальний проступок, передбачений ч. 1 ст. 165 КК України характеризується злісним ухиленням від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання непрацездатних батьків, що, так само як і в кримінальному проступку, передбаченому ч. 1 ст. 164 КК

України, характеризується дією чи бездіяльністю винної особи, спрямованою на невиконання рішення суду про стягнення з неї на користь непрацевдатних батьків (осіб, які досягли пенсійного віку або є інвалідами I чи II групи) визначеної суми коштів [9, с. 376].

Виходячи з вищевказаного, особа, що винна у скоєнні кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України або ч. 1 ст. 165 КК України, свідомо, а головне, неодноразово ухиляється від сплати коштів на утримання рідної людини (дитини чи батьків). А якщо особа, яка зобов'язана сплачувати певні кошти, що призначаються на утримання рідної для неї людини, свідомо цього не робить, ігнорує рішення судів з цього приводу, то невже вона буде сплачувати певну суму штрафу з цього приводу? Як вже зазначалося раніше, винна особа, яка не бажає сплачувати певні кошти (до яких можна віднести штраф), може свідомо приховувати свій заробіток (дохід), постійно змінювати місця роботи чи місця проживання, що фактично унеможлиблює стягнення з неї певної суми штрафу.

Однак, відповідно до проекту вищезазначеного Закону, у разі неможливості сплати штрафу як покарання за вчинення кримінального проступку, суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у вигляді громадських робіт із розрахунку: десять годин громадських робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян [5]. Також треба зауважити, що відповідно до запропонованих у проекті Закону змін, до винної у скоєнні кримінальних проступків за ч. 1 ст. 164 КК України або за ч. 1 ст. 165 КК України, особи за вироком суду, окрім штрафу, також може застосовуватись такий вид покарання, як громадські роботи. Тобто фактично винна особа, яка ухиляється від сплати коштів на утримання дітей чи батьків, може притягуватись до кримінальної відповідальності лише за одним видом покарання – громадськими роботами. Однак і в даному випадку не слід забувати, що відповідно до ч. 3 ст. 56 чинного КК України встановлюються відповідні обмеження до застосування покарання у вигляді громадських робіт. Так, громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби [9, с. 126].

Тому у зв'язку з цим виникають такі труднощі та питання, що потребують обов'язкового вирішення:

1. Якщо до винної у скоєнні будь-якого з кримінальних проступків, передбачених ч. 1 ст. 164 КК України або ч. 1 ст. 165 КК України, особи було застосовано покарання у вигляді штрафу, від сплати якого дана особа злісно ухилилась, то в порядку оновленої проектом Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» ст. 53 КК України суд може замінити штраф лише покаранням у виді громадських робіт. Однак суд при винесенні вироку, враховуючи матеріальний стан винної особи, замість штрафу може застосувати інший вид покарання, але знову ж таки – громадські роботи, оскільки за скоєння кримінальних про-

ступків, передбачених ч. 1 ст. 164 КК України та ч. 1 ст. 165 КК України, проектом вищезазначеного Закону передбачено тільки два види покарання: штраф або громадські роботи. Тобто фактично у даному випадку суд не має права вибору у визначенні покарання і може застосувати до винної особи лише покарання у вигляді громадських робіт. Але чи не суперечить така ситуація нормам Загальної частини КК України, зокрема ст. 65, яка визначає загальні засади призначення покарання, а саме те, що особі, що вчинила кримінально каране діяння, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів? Тобто для дотримання цієї засади суд при визначенні виду покарання повинен мати права вибору, якого у вищезазначеній ситуації він не має.

2. Якщо, знову ж таки, до винної у скоєнні будь-якого з кримінальних проступків, передбачених ч. 1 ст. 164 КК України або ч. 1 ст. 165 КК України, особи було застосовано покарання у вигляді штрафу, від сплати якого дана особа злісно ухилилась, але замінити штраф на інший вид покарання – громадські роботи, так само як і встановити даний вид покарання першочергово неможливо у зв'язку з підпаданням винної особи до категорії осіб, до яких неможливо застосувати громадські роботи, то який тоді вид покарання має бути застосований до винної особи, щоб не порушувати змісту поняття кримінального проступку як злочину невеликої тяжкості, що не становить значного ступеня суспільної небезпеки?

Для того щоб не виникали подібні ситуації, на наш погляд, треба застосувати нові альтернативні види покарання за кримінальні правопорушення невеликої тяжкості, зокрема ті, що існують у зарубіжних країнах.

Одним із таких видів покарання є пробація.

Пробація – (англ. «probation») – у кримінальному праві США, Англії та інших країн – вид кримінального засудження, при якому за засудженим здійснюється нагляд спеціальних органів на визначений судом строк, а також можливе встановлення ряду обмежень (заборона відвідування певних місць, утримання від спілкування з певними особами тощо) [4].

На сьогодні пробація як вид покарання в Україні відсутній, однак наукові розробки з цього приводу ведуться ще з 2008 року. Так, у 2008 році народним депутатом України В. Швецем було подано проект Закону України «Про пробацію», згідно з яким пробація – це система наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються за рішенням суду до осіб, обвинувачуваних або визнаних судом винними у вчиненні злочинів невеликої або середньої тяжкості, за умови визнання особою своєї вини у вчиненні злочину. При застосуванні пробації особа звільняється від кримінальної відповідальності (ст. 1, 6 проекту Закону) [6].

Фактично, пробація – це сукупність заходів, націлених на організацію та проведення з винними особами соціальної, виховної та профілактичної роботи з метою їх ресоціалізації та попередження рецидивної злочинності, серед яких можна виділити такі: здійснення контролю за

дотриманням особами, до яких застосовано пробацію, виконання покладених обов'язків й зобов'язань та дотриманням обмежень; здійснення нагляду за поведінкою таких осіб за місцем проживання, роботи та навчання; проведення соціальної та виховної роботи; надання психологічної допомоги; проведення індивідуально-профілактичної роботи, спрямованої на попередження вчинення ними правопорушень та злочинів; організація та сприяння організації програм медіації, а також заохочення участі осіб, до яких застосовано пробацію, у цих програмах; забезпечення участі цих осіб у суспільно корисній безоплатній праці; надання соціальних послуг та сприяння у вирішенні соціально-побутових проблем цих осіб (працевлаштування; отримання документів; забезпечення місцем проживання й реєстрації; медичне забезпечення; отримання освіти та професії; інших проблемних питань) спільно з іншими державними органами і громадськими організаціями, на які покладаються обов'язки з проведення роботи і надання допомоги засудженим [6].

Особа, до якої судом застосовано пробацію, зобов'язана дотримуватися загальноновизнаних правил поведінки в суспільстві, вести правохняне життя і не вчиняти правопорушень, дотримуватися встановлених відповідно до законодавства порядку і умов пробації.

У випадку застосування пробації суд може покласти на особу один або декілька обов'язків, обмежень або зобов'язань:

- 1) утримуватись від контактів з особами, які визначені судом;
- 2) не змінювати місця проживання та роботи без дозволу служби пробації;
- 3) не залишати місце проживання у визначені судом години;
- 4) утримуватись від відвідування місць та територій, визначених судом;
- 5) виконувати безоплатну суспільно корисну роботу, вид якої визначається органами місцевого самоврядування (цей обов'язок не покладається на засуджених до громадських робіт або виправних робіт);
- 6) відшкодувати завдану вчиненим злочином шкоду;
- 7) взяти участь у процедурі медіації за умови згоди обох сторін;
- 8) офіційно працевлаштуватися, пройти курс професійного навчання, здобути освіту або взяти участь в освітніх програмах чи курсах;
- 9) пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, венеричної чи іншої хвороби, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб;
- 10) перебувати протягом визначеного часу у реабілітаційних центрах – для повнолітніх, які не працюють;
- 11) відвідувати заняття психолога протягом визначеного часу;
- 12) взяти участь у реабілітаційних програмах або програмах, спрямованих на профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості, поліпшення соціальних стосунків тощо (ст. 9 проекту Закону) [6].

Щодо осіб, які звільнені судом від кримінальної відповідальності з одночасним застосуванням пробації, її строки встановлюються від одно-

го до трьох років (ст. 10 проекту Закону) [6].

З внесенням змін до кримінального законодавства щодо встановлення поняття кримінальний проступку як діяння, що за чинним КК України відноситься до злочину невеликої тяжкості та не має значного ступеня суспільної небезпеки, за яке передбачене покарання у вигляді громадських робіт, або інше, більш м'яке покарання, до яких проектом Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» відносять ухилення від сплати коштів на утримання дітей або непрацездатних батьків, введення пробації як покарання за такі діяння є важливим та необхідним кроком з таких причин:

1) види покарання, що запропоновані у проекті Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» за скоєння кримінальних проступків, передбачених ч. 1 ст. 164 КК України та ч. 1 ст. 165 КК України – штраф або громадські роботи – це ті покарання, що не пов'язані з позбавленням або обмеженням волі винної особи, однак направлені на виконання виховної та профілактичної роботи з винними особами. Пробація, у свою чергу, – вид покарання, що також не пов'язаний з позбавленням або обмеженням волі винної особи та являє собою сукупність заходів, націлених на організацію та проведення з винними особами соціальної, виховної та профілактичної роботи з метою їх ресоціалізації та попередження рецидивної злочинності, який застосовується до винних осіб у скоєнні кримінальних діянь невеликої тяжкості, а тому справедливо може бути встановлений як вид покарання за ухилення від сплати коштів на утримання дітей або непрацездатних батьків;

2) громадські роботи, що можуть бути призначені судом винній у скоєнні кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України або ч. 1 ст. 165 КК України, особі або призначені замість штрафу, полягають лише у виконанні засудженим за місцем його проживання у вільний від роботи чи навчання денний час безоплатних суспільно корисних робіт, а у випадку застосування пробації суд, враховуючи особистісні якості винної особи, може покласти на неї один або декілька різноманітних за змістом та характером обов'язків, обмежень чи зобов'язань, вид яких не обмежується законом, які, у свою чергу, зможуть перевиховати винну особу та попередити скоєння подібних кримінальних проступків з її боку;

3) при призначенні покарання за скоєння кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України або ч. 1 ст. 165 КК України, у вигляді громадських робіт суд повинен враховувати обмеження, що існують у даному виді покарання, а саме те, що громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби [9, с. 126]. Пробація, як вид покарання, не має таких обмежень, оскільки, як вже зазначалося раніше, винній особі можуть бути призначені різноманітні за змістом та характером

обов'язки, обмеження чи зобов'язання, навіть пристосовані до людей з фізичними вадами або вагітних жінок;

4) при призначенні покарання за скоєння кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України або ч. 1 ст. 165 КК України, у вигляді громадських робіт суд може встановити їх на строк від вісімдесяти до ста двадцяти годин [1]. Враховуючи вимоги ч. 2 ст. 56 КК України, громадські роботи можуть складати не більше чотирьох годин на день [9, с. 126]. Тобто особа, якій призначено покарання у вигляді громадських робіт, відбуватиме його, наприклад, від двадцяти до тридцяти днів (якщо працюватиме по чотири години на день) або від сорока до шістдесяти днів (якщо працюватиме по дві години на день). У свою чергу, пробація може встановлюватись на строк від одного до трьох років, на відміну від громадських робіт, які можна фактично відбутися за місяць чи за два. А це, у свою чергу, свідчить про більшу ефективність пробації, оскільки винна особа буде виконувати певні обов'язки, зобов'язання або терпіти певні незручності впродовж року або декількох років, що, безперечно, матиме ефективніший вплив на перевиховання винної особи та попередження скоєння нею подібних кримінальних проступків.

Висновки. Отже, враховуючи все вищевикладене, можна сказати, що для України пробація є новим та необхідним видом покарання за скоєння кримінальних проступків, передбачених ч. 1 ст. 164 КК України «Ухилення від сплати аліментів на утримання» та ч. 1 ст. 165 КК України «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків», впровадження якого призведе до зменшення кількості та попередження вчинення подібних кримінальних діянь як з боку винної особи, так і інших осіб.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III станом на 18.10.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page5>.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimealawyers.com/novyy-ugolovno-procussualnyy-kodeks-ukrainy-povyy-upk-ukrainy>.
3. Кримінальне право. Особлива частина : підручник / за заг. ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К., 2008.
4. Поняття пробації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://probation.at.ua/index/0-6>. – Назва з екрану.
5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків: проект Закону України від 28.02.2012 № 10126 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=42706.
6. Про пробацію : проект Закону України від 26.11.2008 № 3412 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=33788.
7. Про затвердження концепції реформування кримінальної юстиції України : указ Президента України від 08.04.2008 № 311 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7703.html>.
8. Юридичний словник «Академік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/17622>.
9. Яценко С. С. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Яценко С. С. – К., 2004.

Надійшла до редакції 22.10.2012

О.М. Обушенкокандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.3.7

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ
ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАЦІ**

Проаналізовано кримінальну відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони праці; визначено об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів злочинів, передбачених главою Х КК України.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, охорона праці, посадова особа, працівник, безпека праці.

Анализируется уголовная ответственность за нарушение законодательства в сфере охраны труда; определяются объективные и субъективные признаки составов преступлений, предусмотренных главой X УК Украины.

Ключевые слова: уголовная ответственность, охрана труда, должностное лицо, работник, безопасность труда.

This article analyzes the criminal liability for violation of legislation of labor protection; defines objective and subjective elements of the crime under Chapter X of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: criminal liability, safety, officer, employee safety.

Постановка проблеми. Конституція України, гарантувавши кожному право на належні, безпечні і здорові умови праці, визначила у такий спосіб пріоритетним завданням державної політики України збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності, а відповідно, і охорону життя та здоров'я працівника на робочому місці. Проте сучасні економічні перетворення та зміни у виробництві не завжди супроводжуються лише позитивними результатами, але й інколи мають негативні наслідки, що виявляються у завданні шкоди здоров'ю працівників, порушенні їх соціально-економічних прав. Саме тому доречною і своєчасною є позиція Міжнародної організації праці, яка першою заявила, що економічні, соціальні та культурні права так само важливі для людини, як її громадські та політичні. Дотримання Конвенцій і Рекомендацій МОП забезпечує право кожного працівника, на кожному робочому місці на здорові та безпечні умови праці.

Як слушно зазначає О.О. Бахуринська, у прагненні досягти найвищих економічних показників, збільшити доходи виробничої діяльності роботодавці не завжди приділяють достатньо уваги безпеці та гігієні праці, їх забезпеченню та фінансуванню. Як наслідок, рівень виробничого травматизму в Україні залишається досить високим [1, с. 4], про що свідчать дані Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки України про стан виробничого травматизму за останні роки. Усе це вимагає більш виваженого ставлення до питань виробничої безпеки і

охорони праці в Україні, а також зумовлює необхідність вдосконалення системи соціальних та правових (у тому числі й кримінально-правових) заходів забезпечення охорони праці в Україні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У науково-правовій літературі увага неодноразово приділялася питанням кримінальної відповідальності за порушення у сфері охорони безпеки праці. При цьому предметом наукових досліджень була як сама кримінальна відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону праці, так і її окремі складові в межах інших наукових досліджень. Загальні проблеми кримінально-правової охорони трудових прав громадян досліджувалися у працях багатьох відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких В.І. Антипов, В.І. Борисов, А.П. Бородашков, М.С. Брайнін, О.О. Бухаринська, З.А. Вишинська, В.М. Іванов, С.П. Келіна, П.В. Кобзаренко, І.Ф. Крилов, В.Т. Маляренко, Ю.Б. Мельникова, В.О. Навроцький, В.І. Павликівський, В.Д. Пакутін, О.О. Пашенко, А.Б. Сахаров, Г.І. Слуцький, І.М. Тяжкова, М.І. Федоров, М.І. Хавронюк та ін. Проте більшість цих досліджень було здійснено ще в радянський період, тому кримінальна відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони праці потребує подальших наукових розвідок.

Метою статті є здійснення наукового аналізу кримінальної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони праці; об'єктивних та суб'єктивних ознак складів злочинів, передбачених главою Х КК України, пов'язаних з охороною праці, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення окремих положень чинного законодавства і практики його застосування у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Створення безпечних і здорових умов праці для найманих працівників, тобто належних умов з охорони праці – закріплений ст. 13 Закону України «Про охорону праці» обов'язок роботодавця, невиконання якого тягне за собою відповідальність, у тому числі кримінальну [2].

Суспільна небезпечність злочинних посягань, які полягають у порушенні вимог законодавства про охорону праці, зумовлена насамперед тим, що при їх вчиненні порушується гарантоване ст. 43 Конституції України право кожного громадянина на належні, безпечні та здорові умови праці, які унеможлиблювали б заподіяння шкоди здоров'ю людини, при яких максимально запобігалися б нещасні випадки з людьми [3, с. 103].

На сьогоднішній день Кримінальний кодекс України у сфері охорони праці містить п'ять статей, об'єднаних в Х розділ Особливої частини КК України «Злочини проти безпеки виробництва», які передбачають покарання за порушення правил безпеки виробництва: ст. 271 КК України «Порушення вимог законодавства про охорону праці»; ст. 272 КК «Порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою»; ст. 273 КК «Порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або вибухонебезпечних цехах»; ст. 274 КК «Порушення ядерної або радіаційної безпеки» та ст. 275 КК «Порушення правил, що стосуються безпечного ви-

користання промислової продукції і безпечної експлуатації будівель і споруд», а їх основною сутнісною ознакою є їхня спрямованість на реальне забезпечення охорони життя і здоров'я людей [4].

Верховний Суд України звертає увагу судів на те, що диспозиції всіх зазначених статей є бланкетними (тобто відсилають до положень інших нормативних актів), через що в постанові про притягнення як обвинуваченого і в обвинувальному висновку в таких справах завжди має бути чітко зазначено статті, пункти, параграфи нормативних актів, що регулюють безпеку виробництва, які й були порушені [5]. Тобто для правильної кваліфікації цих злочинних посягань необхідно як чітко володіти нормативною базою про охорону праці, в тому числі технічними нормативними актами у сфері охорони праці, так і правильно визначити елементи складу окремо взятого злочину. При цьому склад злочинів у сфері охорони праці, за загальним правилом, включає сукупність суб'єктивних (суб'єкт, суб'єктивна сторона) та об'єктивних (об'єкт, об'єктивна сторона) елементів.

Необхідно зазначити, що основними безпосередніми об'єктами злочинів, передбачених ст.ст. 271–275 КК України, відповідно є: безпека праці як у виробничій, так й у невиробничій сферах суспільних відносин (ст. 271), безпека виробництва під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272), безпека виробництва на вибухонебезпечних підприємствах чи в цехах (ст. 273), ядерна та радіаційна безпека виробництва (ст. 274), безпека використання промислової продукції та експлуатації будівель і споруд (ст. 275).

Об'єктивна сторона злочинів, передбачених ст.ст. 271–275 КК України, характеризується наявністю трьох обов'язкових ознак:

1) діяння, що полягає в: порушенні вимог законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці (ст. 271), порушенні правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою на виробництві (ст. 272), порушенні правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 273), порушенні на виробництві правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274) порушенні під час розроблення, конструювання, виготовлення чи зберігання промислової продукції правил, що стосуються безпечної її використання, а також порушення під час проектування чи будівництва правил, що стосуються безпечної експлуатації будівель і споруд (ст. 275);

2) наслідків у вигляді спричинення шкоди здоров'ю потерпілого (ч. 1) та загибелі людей або інших тяжких наслідків (ч. 2);

3) причинно-наслідкового зв'язку між зазначеним діянням та наслідками.

За своїм змістом порушення вимог законодавства про охорону праці може виявлятися в неналежному виконанні або невиконанні службовою особою підприємства, установи, організації або громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності обов'язкових приписів законодавчих та інших нормативно-правових актів з охорони праці, а також у

вчиненні дій, прямо заборонених такими нормативними актами.

Таким чином, порушення вимог законодавства про охорону праці може мати характер як дії, так і бездіяльності.

Дія як активна форма злочинної поведінки характеризується складною природою вольових вчинків, здебільшого з використанням технічних пристосувань та технологічних процесів [6, с. 179].

Бездіяльність як пасивна форма злочинної поведінки полягає у невиконанні суб'єктом вимог відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актів з охорони праці.

Статтею 271 КК охоплюються порушення правил охорони праці, які поширюються на всі галузі та види виробництва, стосуються всіх працівників і забезпечують безпеку осіб, пов'язаних з виробництвом. Ідеться про правила, передбачені Законами України «Про охорону праці», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про пожежну безпеку», «Про попередження захворювання на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення», Кодексом законів про працю України, постановами Кабінету Міністрів України, указами Президента України, відомчими нормативно-правовими актами (інструкціями, положеннями, правилами), а також нормативними актами підприємств, установ, організацій (накази, розпорядження керівників з питань охорони праці) тощо.

Порушення ж спеціальних правил безпеки, які стосуються виконання робіт підвищеної небезпеки, ст. 271 КК не охоплюється і вимагає кваліфікації згідно зі статтями 272-275 КК.

Цікавою з цього приводу є думка О.О. Бахуринської, яка наголошує на тому, що законодавець, передбачивши на рівні самостійних норм поряд зі ст. 271 КК кримінальну відповідальність за порушення вимог безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, на вибухонебезпечних підприємствах (у цехах), ядерної або радіаційної безпеки тощо, підкреслив залежність підвищення ступеню суспільної небезпеки таких порушень саме від виду робіт та особливого характеру окремих виробництв, які є небезпечними не тільки для життя та здоров'я працівників, але й сторонніх осіб та інших правоохоронюваних інтересів. І тому, очевидно, тут треба мати на увазі саме «спеціальні» правила безпеки, що стосуються організації та виконання таких окремих видів робіт чи виробництв. У разі ж порушення службовою особою підприємства, установи, організації чи громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності одночасно «загальних» та «спеціальних» вимог безпеки праці вчинене слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. 271 та статей 272–275 КК залежно від специфіки виробництва чи окремих робіт [1, с. 167].

Суб'єктом передбаченого в ст. 271 КК злочину є виключно посадова особа підприємства, установи, організації, що на підставі наказу адміністрації, посадової інструкції або займаної посади має спеціальні обов'язки по охороні праці, або громадянин – суб'єкт підприємницької

діяльності. Якщо ж кримінально-правові наслідки порушення законодавства про охорону праці будуть зумовлені діями інших посадовців, то такі особи будуть притягуватися до відповідальності не за зазначеною статтею, а за злочини у сфері службової діяльності, якщо рядовим працівником – за злочини проти життя і здоров'я людини.

Потерпілими від зазначеного злочину можуть бути тільки особи, які мають постійний або тимчасовий зв'язок з підприємством, установою, організацією або з їх виробничою діяльністю (працюють, прибули у відрядження, на практику, стажування і т. д.) Інші особи (представники контролюючих органів, замовники, які випадково опинилися на території підприємства особи) не можуть бути потерпілими від цього злочину (на відміну від ст. 272 КК, яка передбачає відповідальність за злочин, потерпілими від якого можуть бути як учасники виробничого процесу, так і особи, які не мають до нього відношення).

Що стосується суб'єктів злочинів, передбачених статтями 272–274 КК, то ними також можуть бути особи, на яких покладено обов'язок забезпечувати дотримання правил безпеки при виконанні певних робіт або на певних підприємствах (суб'єкти підприємницької діяльності, керівники робіт, інженерно-технічні працівники, працівники та службовці підприємств (цехів) і виробництв). Але можуть бути і сторонні особи (екскурсанти, працівники інших підприємств та установ), якщо до їх відома в установленому порядку були доведені правила безпеки на відповідних об'єктах.

Суб'єктивна сторона юридичного складу злочину – це внутрішня сторона злочинного діяння і по суті являє собою реальні інтелектуальні, вольові та емоційні процеси, що відбуваються у психіці суб'єкта при вчиненні ним передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння [6, с. 169].

В Особливій частині КК України використовуються різні типи конструкції суб'єктивної сторони юридичних складів певних злочинів. Стаття 271 КК України за конструкцією суб'єктивної сторони належить до тих, де на рівні диспозиції не вказано ставлення суб'єкта щодо діяння і до наслідку, але при цьому законодавець має на увазі лише необережну форму вини щодо наслідків.

Отже, суб'єктивна сторона злочинів проти безпеки виробництва може виявлятися у свідомому порушенні вимог загального та спеціального законодавства про охорону праці, передбаченні можливості настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді шкоди здоров'ю чи життю потерпілого та легковажному розрахунку на відвернення таких наслідків або ж у відсутності передбачення таких наслідків при наявності обов'язку та можливості їх передбачити.

У боротьбі зі злочинними порушеннями вимог законодавства про охорону праці велике значення має правильна кваліфікація таких діянь та їх співвідношення із іншими злочинами, адміністративними та дисциплінарними правопорушеннями. Помилки при кваліфікації вчиненого, як і будь-яке інше порушення закону, суперечать завданням кримінального

законодавства, обмежують права громадян, перешкоджають досягненню мети покарання. При кваліфікації злочинів, пов'язаних із порушеннями законодавства у сфері охорони праці, труднощі викликає неоднозначне розуміння правозастосовцями змісту та характеру таких вимог.

Наразі з метою вдосконалення законодавства про охорону праці вже проведено значний обсяг роботи. Так, прийнято Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за порушення вимог законодавства про охорону праці та охорону надр», розроблений проект Закону України «Про промислову безпеку», триває прийняття Трудового кодексу України, переглядаються інші нормативно-правові акти у галузі охорони праці. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за порушення вимог законодавства про охорону праці та охорону надр» передбачене підвищення адміністративної та кримінальної відповідальності, до якої будуть притягувати винних в порушенні законодавства у сфері охорони праці.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що сьогодні триває процес становлення основних напрямів розвитку та вдосконалення законодавства про охорону праці, що дозволяє напрацьовувати нові сучасні практичні рішення, які допоможуть створити цілісний правовий механізм у цій галузі. Очікувані позитивні зміни, у свою чергу, мають безпосередньо вплинути на покращення стану забезпечення та дотримання прав трудящих на безпечні умови праці, підвищення ефективності заходів кримінально-правового впливу, якість розслідування порушень вимог законодавства про охорону праці.

Бібліографічні посилання

1. Бахуринська О.О. Кримінально-правова характеристика порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. – К., 2007.
2. Про охорону праці: Закон України від 14 жовтня 1992 року // ВВР. – 1992. – № 49.
3. Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності (кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні проблеми). – Х., 2001.
4. Кримінальний Кодекс України / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
5. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 7 / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
6. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування та розвитку кримінального законодавства. – К., 2002.

Надійшла до редакції 24.12.2012

О.О. Титаренкокандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.85

**ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ
КОМПЛЕКСНОЇ ПРОГРАМИ ПРОТИДІЇ
ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ**

Стаття присвячена дослідженню питання формування державної комплексної програми протидії злочинності. На підставі проведеного аналізу чинних нормативно-правових документів, з яких випливають напрями реалізації державної політики у сфері боротьби зі злочинністю зроблено висновок про наявність основних передумов для формування в Україні середньострокової програми протидії злочинності. Також в статті підтримується позиція вітчизняних кримінологів щодо доцільності врахування при розробці відповідної правоохоронної програми, крім іншого, і рішень конгресів ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя.

Ключові слова: програма протидії злочинності, передумови формування, програмування протидії злочинності

Статья посвящена исследованию формирования комплексной программы противодействия преступности. На основе анализа существующих нормативно-правовых документов, с которых вытекают направления реализации государственной политики в сфере борьбы с преступностью, сделан вывод о существовании основных предпосылок для формирования в Украине среднесрочной программы противодействия преступности. Также в статье поддерживается позиция отечественных криминологов относительно целесообразности учёта при разработке правоохранительных программ, среди прочего, и решения конгрессов ООН по предупреждению преступности и уголовного правосудия.

Ключевые слова: программа противодействия преступности, предпосылки формирования, программирования противодействием преступности

Article is devoted research of formation of the complex program of counteraction of criminality. On the basis of the analysis of existing is standard-legal documents from which directions of realisation of a state policy in sphere of struggle against criminality follow, the conclusion is drawn on existence of the basic preconditions for formation in Ukraine the intermediate term program of counteraction of criminality. Also in article the position of domestic criminologists concerning expediency of the account is supported by working out of law-enforcement programs, among other, and decisions of the congresses of the United Nations under the prevention of criminality and criminal justice.

Keywords: the program of counteraction of criminality, the precondition of formation, programming by criminality counteraction

Постановка проблеми. На сьогодні запорука ефективної протидії злочинності в державі та протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам, які можуть вплинути на криміногенний стан залежить, крім іншого і від якісного програмування цієї діяльності на всіх рівнях.

У зв'язку з цим, актуальним є питання щодо розробки державних

комплексних програм протидії злочинності, яка станом на 2012 рік ще не розроблена.

На жаль, сьогодні ще відсутні вагомі підстави наголошувати на суттєві зміни у цій сфері. Проведення попереднього аналізу дало можливість встановити, що програмні документи, в яких відображається державна політика в сфері протидії злочинності, носять здебільшого декларативний характер, залишається відсутнім належне ресурсне забезпечення з боку держави на правоохоронні цілі, в окремих випадках ще залишається формалізм під час їх реалізації, проте з однією суттєвих проблем є відсутність середньострокової державної комплексної програми протидії злочинності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначимо, що питанням формування кримінологічної політики та стратегії, програмуванню протидії злочинності на державному рівні приділяли увагу в свої працях такі вітчизняні вчені як: О.М. Бандурка, В.В. Голіна, В.К. Гришук, Л.М. Давиденко, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.Г. Кальман, В.В. Коваленко, М.В. Костицький, О.М. Костенко, О.Г. Кулик, І.П. Лановенко, О.М. Литвак, О.М. Литвинов, П.П. Михайленко, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, І.К. Туркевич, В.І. Шакур та інші [1, с. 412-413; 2; 3, с. 45-46]. Також в 2008 році Ключевим М.М. була захищена кандидатська дисертація на тему «Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності» [4].

Поряд з цим незважаючи на відповідну теоретичну розробленість проблеми формування та реалізації державних програмних документів у сфері протидії злочинності практика свідчить про відсутність ще достатньої високоефективної системи наукового, правового та організаційного забезпечення формування таких програмних документів.

Метою цієї статті є висвітлення передумов формування на сучасному етапі державної комплексної програми протидії злочинності

Викладення основного матеріалу дослідження. Здебільшого програмування протидії злочинності повинно здійснюватись з врахуванням державної стратегії боротьби зі злочинністю або забезпечення національної безпеки, а також концепції профілактики правопорушенням в державі.

Формування державної комплексної програми протидії злочинності є одним із етапів всієї державної системи боротьби зі злочинністю. Здебільшого, як зазначають вітчизняні кримінологи (Бандурка О.М., Литвинов О.М., Ключев М.М.) програмування у сфері протидії злочинності відноситься до алгоритмізації методів, що застосовуються для вирішення відповідних завдань і забезпечення комплексної антикриміногенної дії [3, с. 95]. При цьому програмні документи (програми, плани), які містять перелік заходів впливу на злочинність та супутні їй явища, є за природою розпорядчими актами. Такі документи з певною періодичністю (3-5 років) зазвичай приймаються. Наприклад, за роки незалежності в Україні були прийняті та реалізовані чотири державні профілактичні

програми: «Державна програма боротьби зі злочинністю» від 25 червня 1993 року; «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 рр.» від 17 вересня 1996 року; «Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 рр.» від 25 грудня 2000 року; «Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007-2009 рр.» від 20 грудня 2006 року. В свою чергу ці програми були основою для здійснення наступного планування усіма суб'єктами запобіжної діяльності.

Проте, після закінчення дії Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки, затвердженої постановою КМУ від 20 грудня 2006 р. № 1767 виникла потреба в розробці нової програми з врахуванням прогностичних оцінок щодо стану злочинності в країні. Але на жаль до сьогодні така державна програма не розроблена.

Протягом 2010-2011 років приймалися окремі кроки спрямовані на розробку даного програмного документу, та які створили певні передумови, а саме: схвалена Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року (розпорядження КМУ від 29 вересня 2010 р. № 1911-р), яка була замінена у 2011 році на Концепцію реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року (схвалена розпорядженням КМУ від 30 листопада 2011 р. № 1209-р), а згодом був затверджений і План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року (постанова КМУ від 8 серпня 2012 р. № 767) [5; 6]. Такий підхід у програмуванні протидії злочинності не можна назвати вдалим. Як бачимо існував великий часовий розрив між розробкою та схвалення відповідної концепції в 2010 році, потім заміна її на нову у 2011 році і лише в 2012 році був затверджений відповідний План заходів з реалізації положень останньої концепції. І незважаючи на це все одно на сьогодні державною цільова програма протидії злочинності не розроблено. В даному випадку, вважаємо, був порушений певний порядок формування програми. Зазвичай, за загальною методикою стратегічного планування спочатку розробляється концепція або стратегія, потім на її основі – програма, а далі вже відповідний план з реалізації програмних заходів, а останнім кроком є розробка та прийняття програм та планів на регіональному та місцевому рівнях. Також важливим при формуванні державної програми протидії злочинності є відповідність її державним стратегіям соціально-економічного розвитку та національної безпеки України*.

Щодо останніх двох документів, то на сьогодні вони розроблені, а саме: Стратегія економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки, схвалена Указом Пре-

*В Сальвадорській декларації про комплексні стратегії для відповіді на глобальні виклики: системи запобігання злочинності та кримінального правосуддя та їх розвиток у світі, що змінюється, прийнятої на 12 Конгресі ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя (Бразилія, 12–19 квітня 2010 року) також зазначається, що запобігання злочинності повинно розглядатися як невід'ємна складова стратегії забезпечення соціально-економічного розвитку у всіх державах [16].

зидента України 28 квітня 2004 року № 493/2004 та Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105 [7; 8].

Зазначені документи виступають основою для формування державної правоохоронної програми. Проте, крім цього є низька інших програмних документів, які також створюють передумови для формування такої програми і які пропонується далі розглянути.

Крім іншого відправними точками при формуванні розглядуваного програмного документу також можуть виступати Президентська програма економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» на 2010-2014 роки, послання Президента України до Верховної Ради України «Модернізація України – наш стратегічний вибір» [9; 10]. Щодо останнього, то в ньому наголошується на: продовження реалізації судової реформи, запровадження нового Кримінально-процесуального кодексу України, зміну пріоритетів діяльності прокуратури та міліції (наголошено на продовження реформування ОВС, удосконалення методик боротьби з окремими видами злочинності, в-першу чергу – кіберзлочинністю, корупцією, на удосконалення підготовки кадрів, спрямування наукового потенціалу на практичні цілі тощо), запровадження громадського контролю та громадської протидії окремим злочинним проявам, зокрема – корупційним.

Також з прийняттям Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 №2411-VI визначені стратегічні пріоритети соціально-економічної політики держави, пріоритети міжнародного співробітництва, зокрема, визначені засади внутрішньої політики у сфері національної безпеки та оборони (ст. 6 Закону) [11].

Сьогодні при формуванні необхідної державної програми слід в обов'язковому порядку враховувати не тільки вже прийняті концепції державної політики, програми у протидії окремим видам злочинності та профілактиці фоновим явищам, а також державну політику в правоохоронній сфері при співробітництві з НАТО, Європейським Союзом та СНД. Щодо останнього, то така політика відображена, зокрема у наступних документах: «Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна - НАТО на 2012 рік» (Указ Президента України від 19 квітня 2012 року № 273/2012), приймається щорічно [12], «Про затвердження плану заходів з виконання Річної національної програми співробітництва Україна - НАТО на 2012 рік» (розпорядження КМУ від 22 серпня 2012 р. № 720-р) [13], «План першочергових заходів щодо інтеграції України до Європейського Союзу на 2012 рік» (розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2012 р. № 184-р), приймається щорічно, «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2012 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (розпорядження КМУ від 28 березня 2012 р. № 156-р), приймається щорічно, «О Межгосударственной программе совместных мер борьбы с преступностью на 2011–2013 годы»

(Решение Совета Глав Государств СНГ от 10 декабря 2010 года) [14].

Ще однією передумовою для здійснення програмування протидії злочинності в Україні на належному рівні є врахування рішень конгресів ООН із запобігання злочинності та з кримінального правосуддя (далі – конгреси ООН)*. Як зазначають вітчизняні вчені В.В. Голіна та М.Г. Колодзяжний, конгреси ООН із запобігання злочинності та з кримінального правосуддя становлять собою універсальні форуми, на яких не тільки підсумовують співробітництво держав світу у сфері боротьби зі злочинністю, а й пропонують нові стратегії запобігання різним її проявам [15, с. 169].

Сьогодні при розробці державної стратегії боротьби зі злочинністю та формуванні правоохоронних програмних документів їх розробникам варто звертати увагу на рішення конгресів ООН, що містять, як зазначає В.В. Голіна, колосальний антикриміногенний потенціал наукового й прикладного характеру, у тому числі й у сфері планування й прогнозування запобігання злочинності та її видам [15, с. 175]. На нашу думку певний кримінологічний інтерес представляє останній дванадцятий Конгрес ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя (далі - Конгрес ООН), який відбувся у Салвадорі (Бразилія) 12–19 квітня 2010 року. Даний Конгрес ООН був пов'язаний із прийняттям Салвадорської декларації про комплексні стратегії для відповіді на глобальні виклики: системи запобігання злочинності та кримінального правосуддя та їх розвиток у світі, що змінюється [16]. В даному документі акцентована увага на: перспективні напрями протидії злочинності (запобігання насиллю щодо жінок та дітей, протидію тероризму, корупції, транснаціональній організованій злочинності, кіберзлочинності, незаконному обігу культурних цінностей, незаконному обігу наркотиків, протидію економічному шахрайству та злочинам з використанням персональних даних, запобігання розповсюдженню серед дітей та молоді продукції порнографічного характеру, продукції що пропагує культ насильства та жорстокості, запобігання незаконній міграції та насильству щодо мігрантів та їх сімей, продовження боротьби з проявами расизму та ксенофобії тощо); належне фінансування проведення ефективної політики, розробки програм та заходів з підготовки кадрів в сфері запобігання злочинності, кримінального судочинства та попередження тероризму; розробку нових моделей корекції поведінки засуджених осіб; гуманізацію покарання за окремі злочини, та продовження практики більш ширшого застосування альтернативних видів покарання; удосконалення законодавства та політики з попередження віктимізації, включаючи повторну віктимізацію та надання захисту та допомоги потерпілим тощо. Більшість з зазначених положень декларації знайшли своє

*З 1955 р. було проведено 12 Конгресів у таких містах, як Женева (1955 р.), Лондон (1960 р.), Стокгольм (1965 р.), Кіото (1970 р.), Женева (1975 р.), Каракас (1980 р.), Мілан (1985 р.), Гавана (1990 р.), Каїр (1995 р.), Відень (2000 р.), Бангкок (2005 р.), Сальвадор (2010 р.).

відображення і в Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року [5].

На сучасному етапі при формуванні відповідної середньострокової програмування її розробники в обов'язковому випадку повинні враховувати вимоги Закону України «Про державні цільові програми» 18 березня 2004 року № 1621-IV (далі - Закону) [17; 18], яким фактично врегульовані організаційно-правові засади програмного забезпечення діяльності з протидії злочинності. Однією з основних засад є чітко визначені умови за яких розробляються державні цільові програми. Так, відповідно до ст. 2 Закону державна цільова програма розробляється за сукупності таких умов:

1) існування проблеми, розв'язання якої неможливе засобами територіального чи галузевого управління та потребує державної підтримки, координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

2) відповідності мети програми пріоритетним напрямам державної політики;

3) необхідності забезпечення міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків;

4) наявності реальної можливості ресурсного забезпечення виконання програми.

Враховуючі аналіз раніше прийнятих правоохоронних програм та висловлені вітчизняними вченими раніше в кримінологічній науці зауважень стосовно недосконалості програмних документів [19; 20], на наш погляд, при їх формуванні лише перші три умови здебільшого дотримуються у повному обсязі, а остання, на жаль, не забезпечена в повній мірі, що фактично знижує ефективність виконання середньострокової (на 5 років*) правоохоронної програми, а інколи і гальмує процес її прийняття.

Висновки. В цілому підводячи підсумок сказаному можна з впевненістю визначити, що на сьогодні окремі передумови для розробки державної комплексної програми протидії злочинності в Україні є, проте залишається потреба в наступному:

- здійснення середньострокового кримінологічного прогнозування стану злочинності в Україні з врахуванням можливих міжнародних загроз;

- забезпечення єдності стратегічних аспектів концепції, стратегії чи кримінологічної політики в правоохоронній сфері із тактичними аспектами протидії злочинності, які повинні міститися у програмному документі;

- передбачення реального ресурсного забезпечення програми, а не в межах загального річного фінансування з державного бюджету відпо-

*Відповідно до положень Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23 березня 2000 року №1602-III та Постанови КМУ «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту державного бюджету» від 26 квітня 2003 р. № 621 середньострокові державні програми складаються терміном на 5 років.

відних суб'єктів протидії злочинності;

- забезпечення проведення громадської експертизи проекту програми;

- забезпечення періодичного (етапного) контролю за реалізацією програми;

- унеможливлення декларативного характеру програми та її формування під впливом «амбіцій» окремих політичних сил.

Проте, щоб в майбутньому процес формування не тільки правоохоронної програми, а в-першу чергу відповідної концепції, стратегії, був планомірним доцільним вважається підтримати прагнення Кабінету Міністрів України розробити та прийняти Закон України «Про державне стратегічне планування». Відповідний законопроект № 9407 від 03.11.2011 був підготовлений до другого читання та з кінця 2012 року знаходиться на доопрацюванні [21]. В подальшому, погоджуючись з авторами законопроекту, вважаємо, що його прийняття, з відповідними поправками, дасть змогу впровадити програмно-цільовий метод в практику діяльності центральних органів виконавчої влади та розробляти документи стратегічного планування, які будуть відповідати сучасним вимогам розвитку країни.

Бібліографічні посилання

1. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. - Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. – 424 с.

2. Проблеми протидії злочинності: підруч. / [Кальман О.Г., Козьяков І.М., Куц В.М., Лизогуб Б.В., Мірошниченко С.С. та ін.]; за ред. проф. О.Г. Кальмана. – Харків: Вид-во ТОВ фірма «Навософт», 2010. – 352 с.

3. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія / О.М. Бандурка, О.М. Литвинов. – Х. : НікаНова, 2012. – 318 с.

4. Ключев М.М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М.М. Ключев. – К., 2008. – 20 с.

5. Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

6. План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 767 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

7. Про Стратегію економічного та соціального розвитку України "Шляхом європейської інтеграції" на 2004-2015 роки, схвалена Указом Президента України 28 квітня 2004 року № 493/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

8. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105 (в редакції від 8 червня 2012 року № 389/2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

9. Програма економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» на 2010-2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua.

10. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: www.president.gov.ua.

11. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 №2411-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

12. Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна - НАТО на 2012 рік, указ Президента України від 19 квітня 2012 року № 273/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

13. Про затвердження плану заходів з виконання Річної національної програми співробітництва Україна - НАТО на 2012 рік, розпорядження КМУ від 22 серпня 2012 р. № 720-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

14. Решение Совета Глав Государств СНГ «О Межгосударственной программе совместных мер борьбы с преступностью на 2011–2013 годы» от 10 декабря 2010 года // Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=2973>.

15. Конгреси ООН: перспективи використання їх рекомендацій у плануванні та здійсненні заходів запобігання злочинності в Україні [Текст] / В.В. Голина, М.Г. Колодяжний // Проблеми законності. Вип. 108. - Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2010. – С. 169-177.

16. A/RES/65/230 // Доповідь 12 Конгресу ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (Бразилія, 12–19 квітня 2010 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/526/36/PDF/N1052636.pdf?OpenElement>.

17. Закон України «Про державні цільові програми» від 18.03.2004 № 1621-IV (зі змінами від 17.05.2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>

18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» від 31 січня 2007 р. № 106 (зі змінами від 19.09.2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

19. Шакун В.І. Влада і злочинність / В.І. Шакун. – К.: Довіра, 1997. – 42-46.

20. Джужа О.М. Аналіз загальнодержавних комплексних заходів запобігання злочинам в Україні / О.М. Джужа, Ю.Ю. Орлов // Правове забезпечення діяльності міліції/поліції: історія, сучасні проблеми, міжнародний досвід : зб. наук. праць КНУВС. – К.: Атіка, 2006. – С. 14-26.

21. Проект Закону України «Про державне стратегічне планування» реєстр. № 9407 від 03.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=41685.

Надійшла до редакції 25.12.2012

В.В. Шаблистий
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.211

КРИМІНАЛЬНИЙ ЗАКОН ТА ДУХОВНА БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ

З використанням системного підходу та врахуванням міжгалузевих зв'язків кримінального права розкрито зміст потенційних загроз духовній безпеці людини та наведено способи їх усунення або, принаймні, мінімізації негативного впливу.

Ключові слова: кримінальний закон, злочин, покарання, людина, безпека, мораль, релігія, духовність.

С использованием системного подхода и учетом межотраслевых связей уголовного права раскрыто содержание потенциальных угроз духовной безопасности человека и приведены способы их устранения или, по крайней мере, минимизации негативного влияния.

Ключевые слова: *уголовный закон, преступление, наказание, человек, безопасность, мораль, религия, духовность.*

In this article a systemic approach and consideration of linkages criminal law reveals the content of potential threats to human security and the spiritual are ways to eliminate or at least minimize the negative impact.

Keywords: *criminal law, crime, punishment, people, safety, morals, religion, spirituality.*

Постановка проблеми. Історія вчить нас пам'ятати і негативні, і позитивні сторони нашого життя. Під маскою боротьби за вищі ідеали вчинялися найстрашніші злочини, в тому числі проти миру та безпеки людства. Згадати б тільки хрестові походи під проводом католицької церкви, які історики зі світовим ім'ям по праву називають кривавими. Можна сміливо стверджувати, що саме ці походи стали першим досвідом масового знищення людей „з благословення божого”. Народи мусульманського права про це не забули – ХХІ століття ознаменувалося небаченою хвилею терористичних атак. Після хрестових походів почалося загальноєвропейське примусове окатоличення – боротьба з єретиками, коли церковні виключно смертні вироки приводили в дію світські правителі. На жаль, вся історія найцивілізованішої у світі Європи характеризується страшними прикладами безвинних смертей простих людей, які ставали жертвами церковних чиновників різного рангу.

Разом з тим слід погодитися із В.В. Лунєєвим стосовно того, що релігія в цілому і світові релігії зокрема здійснили суттєвий вплив на формування релігійних, а також перших моральних і правових способів захисту від суспільно небезпечних діянь. Вони у нас зазвичай називались гріхом, гріхопадінням, а звідси і брали початок релігійні форми утримання грішників у лоні релігійної моралі. Правда, до гріха нерідко включались (з точки зору сучасних уявлень) цілком моральні і суспільно безпечні дії, але які йшли у розріз придуманим каноном тієї чи іншої релігії. І в цьому плані деякі релігії залишили в історії великий кровавий слід боротьби за чистоту релігійного мислення [1].

Слід визнати, що в еру незворотних глобалізаційних світових процесів наша держава просто не в змозі стояти осторонь них – вони так чи інакше стосуються кожного із нас. Не є винятком і вітчизняна багатоконфесійна церква, в якій зовні знаходиться конфлікт української церкви Київського та Московського патріархатів. Проте далеко не в цьому існують реальні загрози моральним устоям нашого суспільства. Вважаємо, що вони є певним чином завуальованими та полягають у:

- 1) прогалинах чинного регуляторного та охоронного законодавства у сфері духовності людини, суспільства та держави;
- 2) ставленні кожного із нас до власної віри чи безвір'я;
- 3) ставленні наших священнослужителів до свого покликання у ви-

конанні „посередницької” діяльності.

Мета. Саме на розкриття змісту цих загроз та способів їх усунення або, принаймні, мінімізації негативного впливу і присвячене наше дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Досягнення проголошеної мети ґрунтується на працях П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, О.І. Бойка, В.І. Борисова, Г.М. Борзенкова, В.М. Бурдіна, С.Ф. Денисова, О.М. Джужи, О.О. Дудорова, В.П. Ємельянова, М.Й. Коржанського, В.М. Куца, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, В.І. Осадчого, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, В.Я. Тація, А.А. Тер-Акопова, М.І. Хавронюка, Є.В. Фесенка, С.С. Яценка та ін.

Виклад основного матеріалу. Оскільки наріжним каменем вказаної роботи є духовна безпека людини, слід спочатку визначити її поняття.

Прикметник „духовний” слід розуміти як: пов’язаний з внутрішнім психічним життям людини, моральним світом її; пов’язаний зі спільністю ідей, поглядів, прагнень і т. ін. [2]. Термін «безпека» тлумачать як стан, коли кому-, чому-небудь ніхто, ніщо не загрожує [3, с. 43].

На підставі цього духовну безпеку людини можна визначити як такий психічний стан, який пов’язаний спільністю ідей, поглядів, прагнень, вірою у найвищі людські цінності (істину останньої інстанції) та якому ніхто і ніщо не загрожує.

1. Прогалини чинного регуляторного та охоронного законодавства у сфері духовності людини, суспільства та держави.

Конституція України у ст.ст. 24, 34 та 35 проголосила основні гарантії та положення духовної безпеки людини. Зазначимо, що їх суть зводиться до такого.

В Україні ні для кого не може бути привілеїв і обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних або інших переконань, статі, етнічного або соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

До прийняття Основного Закону країни всі ці питання врегульовувалися законом „Про свободу совісті та релігійні організації”, який діє і нині. Суть цього нормативно-правового документа зводиться до того, що кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання [4].

Через майже сім років після прийняття Конституції України, прийня-

то закон „Про основи національної безпеки України” [5], який визнав духовну безпеку людину невід’ємною частиною національної безпеки. Так, у ст. 1, серед всіх інших визначень понять, зазначено, що національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Стаття 3 до об’єктів національної безпеки відносить людину і громадянина – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси.

Ми умисно не будемо цитувати нормативно-правові документи, що стосуються адміністративно-правових засад розглядуваних питань, адже це стане непотрібним розширенням предмета дослідження, а одразу перейдемо до крайніх та найдієвіших засобів їх охорони.

Чинний Кримінальний кодекс (далі – КК) України також не стоїть осторонь захисту духовного світу людини. Заборона посягань на нього встановлена у Розділі V „Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина” (ст. 161 – Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань; ст. 178 – Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків; ст. 179 – Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь; ст. 180 – Перешкоджання здійсненню релігійного обряду; ст. 181 – Посягання на здоров’я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів) та Розділі XII „Злочини проти громадського порядку та моральності” (ст. 297 – Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого; ст. 300 – Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію¹) Особливої частини КК України.

Наведені засоби кримінально-правового забезпечення духовної безпеки людини та статистика їх застосування наштотують на два проміжних висновки.

Перший стосується бажання керівництва держави „не вдарити у грязь лицем” перед світовою спільнотою, демонструючи всім нам або нульові, або рідкі епізодичні статистичні дані щодо кількості порушених кримінальних справ та, відповідно, кількості засуджених осіб, стосовно яких обвинувальні вироки судів вступили в законну силу, за вчинення злочинів проти особистих прав і свобод громадян, безумовною передумою

¹ За даними Державної судової адміністрації України за 10 років дії КК України лише у 2006 р. та 2007 р. за вчинення злочину, передбаченого ст. 161, засуджено лише по одній людині; ст. 178 – 2008 р. – одна особа; ст. 179 – 2007 р. – 2 особи; ст. 180 – жодної особи; ст. 181 – 2005 р. – одна особа, тоді як за ст. 297 – щороку засуджують від 450 до 1000 осіб.

мовою яких є духовна безпека людини.

Певним підтвердженням цьому може бути дослідження Н.В. Уварової, присвячене кримінальній відповідальності за злочини проти життя і здоров'я особи, вчинені з мотивів расової, релігійної чи національної нетерпимості. Автор встановила, що попри відсутність таких злочинів у офіційній статистиці, 80 % опитаних іноземців вказали якщо не на факти насильства, то на певні види дискримінації за вказаними ознаками. Абсолютна більшість таких суспільно небезпечних посягань кваліфікується як звичайне кримінально каране хуліганство [6].

Другий полягає у моральному зубожінні значної частини населення країни, пов'язаний із бажанням задовольнити свої низькі потреби шляхом вчинення діянь, що завжди викликають і будуть викликати суспільний резонанс. Мова йде про наругу над місцем поховання померлого, осквернення церковних храмів, образу релігійних почуттів громадян та ін. На нашу думку, недостатньо просто прокоментувати наявні статистичні дані, оскільки вони яскраво демонструють цілий пласт невирішених питань, що стосуються життєдіяльності української держави у постійній взаємодії з іншими національними та міжнародними суспільними утвореннями.

У зв'язку із цим слід погодитися із Я.І. Гілінським стосовно того, що процеси глобалізації кінця ХХ – початку ХХІ століття лише загострили проблему принципової і стійкої (прогресуючої) економічної та соціальної нерівності як країн, так і різних страт, груп („класів”) всередині них. Глобалізація – об'єктивний процес, що тягне, як все на світі, як позитивні, так і негативні наслідки [7, с. 12].

На роль соціально-економічної нерівності в генезі злочинності, включаючи насильницьку, звертали увагу ще в ХІХ столітті – на початку ХХ століття. Серед таких мислителів слід виділити М.М. Гернета, який систематизував основні тогочасні погляди на цю проблему 1906 р. у праці „Общественные причины преступности”.

Так, на думку Ф. Тураті, класові нерівності в суспільстві служать джерелом злочинів... Суспільство зі своїми нерівностями саме є співучасником злочинів [8, с. 111]. А. Прінс головною причиною злочинності вважає сучасну систему розподілу багатства з її контрастом між крайньою убогістю і величезними багатствами [8, с. 119]. З точки зору А. Кетле, сильне відчуття нерівності багатств призводить до більшого числа злочинів. Не бідність сама по собі, а швидкий перехід від достатку до бідності, до неможливості задовольнити всіх своїх потреб веде до злочину [8, с. 375].

Ось чому головним засобом зменшення впливу негативних криміногенних факторів на суспільство має стати системна нормотворча діяльність, результатом якої має стати домінуюча роль так званого середнього класу у державі – коли більшість (а в ідеалі всі) громадян матимуть реальну правомірну можливість задовольнити свої елементарні потреби. На сторожі будь-яких неправомірних дій має стояти кримінальний закон, який також потребує часткового вдосконалення в частині захисту морально-релігійних почуттів людини, оскільки всі потуги

держави у вказаному напрямку можуть знівелювати безкарні посягання на найсокровенніше для кожного із нас – на духовну безпеку.

Пропозиції по усуненню прогалін чинного регуляторного та охоронного законодавства у сфері духовності людини, суспільства та держави тісно пов'язані із бажаним положенням людини у суспільстві та реальним її станом.

2. Ставлення кожного із нас до власної віри чи безвір'я.

Спочатку вважаємо за доцільне навести декілька прикладів, які свідчать про наявність реальних загроз духовній безпеці людини.

На жаль, навіть поверховий огляд матеріалів Єдиного державного реєстру судових рішень показав, що у ньому наявні декілька тисяч копій обвинувальних вироків судів про різні розкрадання з церкви. Більшість із них вчинені повторно, а деякі місять від двох до декількох десятків епізодів злочинної діяльності.

Так, зокрема, в ніч з 16 на 17 квітня 2009 року, близько 01 години, С. прибув в с. Мишин Коломийського району Івано-Франківської області до церкви Святої Параскеви, розташованої по вул. Кобринського, 1, скориставшись драбиною, піднявся до вікна церкви, де шляхом зняття його скляної вставки за допомогою викрутки та розгинання металевих ґратів вікна за допомогою домкрату проник у приміщення даної церкви. Перебуваючи всередині, С. з престолу таємно викрав дві книги Святого Євангелія, вартістю 7000 грн. кожна, на загальну суму 14000 грн., зі скриньки для пожертв на столі у залі викрав гроші в сумі 28 грн., і з викраденим з місця вчинення злочину скрився, спричинивши матеріальну шкоду на загальну суму 14028 грн. В цілому злочинна діяльність налічує 22 епізоди (пограбовано 22 церкви), у кожному з яких обов'язково викрадалися гроші із скриньки для пожертв. У підсудного на утриманні перебула четверо малолітніх дітей [9].

Інший приклад ще більше вражає своєю цинічністю та безпринципністю.

17 серпня вранці активістки FEMEN спиляли бензопилою і повалили Уклінний хрест у центрі Києва недалеко від Міжнародного центру культури і мистецтв (Жовтневий палац). Таким чином вони виразили підтримку і пошану учасникам групи «Pussy Riot», яких Хамовницький суд Москви засудив за скандальну акцію в храмі Христа Спасителя до 2 років позбавлення волі в колонії загального режиму. Київська міліція порушила кримінальну справу за фактом того, що знесено Уклінного хреста по статті „хуліганство”, але поки нікого не затримано [10].

21 лютого 2013 року відбувся антирелігійний «Панк-молебень» у храмі Христа Спасителя Москви, влаштованого Надією Толоконніковою, Марією Альохіною і Катериною Самуцевич і ще двома дівчатами, прізвища яких не вдалося встановити, оскільки вони вчасно сховалися і були в масках. У ЗМІ їх називають ще і панк-групою «Pussy Riot». Вони наділи маски і піднялися на амвон у храмі Христа Спасителя, де за багатовіковими традиційними правилами Російської Православної церкви, не можна

знаходиться стороннім людям. Вони були у вкрай непристойному напіводягнутому вигляді – зухвалих платтях яскравих забарвлень. Відеоролик цього аморального, кримінального і скандального виступу дівчат був викладений в Інтернеті. У пісні дівчат є рядок – ремейк „Боже, царя жени”, що перейшов у „Богородиця, Путіна прожени”. Вони відкрито жалкували, що в храмі вже не було „Поясу Богородиці”. Все це відбувалося у присутності віруючих, які були до неможливого обурені їх богохульством [1].

Доводиться констатувати той факт, що подібні приклади відрізняються досить стабільною динамікою і чинне національне законодавство не завжди встигає запобігати їм або вчасно реагувати на них. Це простежується на публічній образі релігійних почуттів громадян шляхом зрізання Уклінного хреста в м. Києві. Це діяння суперечить загальноприйнятим моральним нормам, а кваліфіковане як злочин проти громадського порядку.

У зв'язку із цим слід погодитися із твердженням С.Ф. Денисова стосовно того, що відповідність поведінки людини нормам моралі контролюється не тільки державою і суспільством, а й самою особою через її самосвідомість. Самосвідомість може виступати у вигляді зразків поведінки конкретної людини, а також колективу, думка якого виражає відповідність поведінки певного кола людей загальноприйнятим нормам. Норми моралі існують у вигляді системи розпоряджень чи заборон певної форми поведінки, дотримуватись яких повинна кожна людина [11, с. 297].

Навряд чи можна ставити питання про відсутність самосвідомості у людей, що вчиняють подібне. Тому тут треба вести мову про явно замовний характер подібних акцій, що підтверджується численними експертними оцінками. Разом з тим посягання на мораль шляхом наруги над могилою або на церковну власність мають зовсім інші внутрішні спонукання.

Л.С. Кучанська вважає, що проблема захисту моральних і духовних підвалин суспільства, моралі кожної людини може бути віднесена до найбільш важливих аспектів державної політики з питань національної безпеки [12, с. 1].

Вважаємо, що таку пропозицію слід дещо конкретизувати. Духовна безпека людини разом з іншими її видами (репродуктивною, психологічною, юридичною та ін.) має стати основою національної концепції безпеки людини в Україні та світі. Роль окремо взятого виду безпеки важко недооцінити або переоцінити, оскільки вони є частинами єдиного цілого.

Більш того, М.В. Щедрін зазначає, що в ході становлення цивілізації викристалізувалися матеріальні та нематеріальні цінності, спираючись на які спільнота людей виграла в конкуренції з іншими біологічними видами, і, втративши які, люди можуть швидко скотитися до стану варварства, а потім і дикості. Одні цінності є більш важливими для виживання особистості, інші – для збереження суспільного ладу, треті – для виживання людства; втрата одних призведе до збоїв, втрата інших – до руйнування системи [13, с. 204].

Якщо ми всі хочемо повернутися до часів варварства, до права си-

льнішого, а потім до природного дикого існування, то потрібно стояти осторонь всіх цих процесів, а держава жодним чином не повинна реагувати на них. Тоді як для того, щоб цього не сталося, потрібно кожній людині поступитися невеличкою частинкою свого егоїзму на користь альтруїзму, а державі – вчасно реагувати на подібні виклики шляхом якісного оновлення регуляторного на охоронного законодавства.

Ще більше ця нагальна потреба простежується кожним із нас – коли з різних причин ми замислюємось над власною духовністю та звертаємось до священика.

3. Ставлення наших священнослужителів до свого покликання у виконанні „посередницької” діяльності.

Дослідники проблем духовної безпеки вважають, що духовний потенціал суспільства формується завдяки функціонуванню соціокультурних інститутів, до яких вони відносять інститути науки, освіти, мистецтва, релігії. Для повноцінного життя суспільства та його сталого розвитку необхідне функціонування певних об'єктів духовної сфери. Такими об'єктами є: свідомість (індивідуальна, національна, суспільна); свобода думки, світогляду та переконань; духовна культура і духовні цінності; релігійні інститути (Церква); інтелектуальна діяльність, соціокультурні інститути (наукові, мистецькі), стабільне функціонування яких забезпечує духовні потреби соціуму. Вони потребують захисту з боку держави і суспільства. Проблема духовної безпеки загалом – це необхідність забезпечення належного функціонування всієї духовної сфери суспільства [14].

З такими аргументами просто неможливо не погодитися, проте пропонуємо на це поглянути з іншого боку.

Час від часу засоби масової інформації (в основному, телебачення) змушують нас зневіритись не у власній вірі, а в тих людях, які представляють релігійні інститути. Це і непристойна поведінка священика за кермом дорогого автомобіля в нетверезому стані, і гучні дорожні аварії за їх участю, і відмова проведення релігійних обрядів без чітко фіксованої попередньої оплати та ін. Після такої поведінки ці люди продовжують здійснення „посередницьких” послуг. Як можна не втратити власних життєвих та ціннісних орієнтирів, коли на входних дверях у церкву висить преїскурант послуг, що тут надаються?

Звичайно, подібні випадки є одиничними, проте вони надовго закарбовуються у свідомості людей. Абсолютна більшість священнослужителів є істинними посередниками між Богом та людиною. Разом з тим деякі з них не завжди дотримуються принципу зобов'язуючої поведінки. І якщо держава не втручається у діяльність релігійних організацій, то вони самі повинні вживати певних заходів.

Не може не звернути на себе увагу деструктивний вплив на суспільство, на сталість його соціальних відносин, а отже, і на безпеку, діяльність нетрадиційних неорелігійних культів та тоталітарних сект, псевдодуховних і неформальних організацій. Вони нав'язують свідомості людей власні, часто антисоціальні цінності, розривають родинні зв'язки,

пропагують соціально-політичну індиферентність. Така діяльність розцінюється як форма духовного насильства [14].

В.В. Лунєєв наводить шокуючі дані. Після трагічних подій 18 листопада 1978 р. у південноамериканському селищі Джонстаун, де покінчили із собою 912 adeptів секти „Храм людей”, західний світ здригнувся, але висновків не зробив. Джонстаунська бійня мала відлуння в Європі через 16 років. У 1994 р. в Швейцарії принесли себе в жертву 53 члени релігійної секти „Орден храму Сонця”, в тому числі близько десяти дітей. У 1995 р. в кінці грудня у Французьких Альпах під селом Сен-П’єр-де-Шерен у ритуальному багатті загинули ще 16 членів „Ордена храму Сонця”, в тому числі троє дітей. Після продовження серійних культових самогубств європейці усвідомили, що Європа обплутана сектантською папутиною. У 1993 р. 19 квітня в Уейко (штат Техас, США) після 50-денної облоги поліцією помістя релігійної секти „Гілка Давидова” близько 100 її членів, у тому числі 25 дітей, скоїли самоспалення або були вбиті за наказом лідера секти. У 1997 р. 26 березня в м. Сан-Дієго (штат Каліфорнія, США) 39 осіб з секти „Небесні ворота” вчинили самогубство, прийнявши отруту. У 1997 р. у м. Сен-Казимир (провінція Квебек, Канада) покінчили життя ритуальним самогубством ще 5 членів з „Ордена храму Сонця”. Хроніка може бути продовжена... [1].

Вважаємо, що держава зобов’язана втручатися в діяльність таких організацій, щоб подібного ніколи не сталося в Україні. Таке втручання має бути виключно у межах правового поля, а тому потрібна розробка та впровадження нових методів та способів мінімізації негативного впливу на свідомість людей діяльності різних релігійних організацій.

Висновки. Отже, основа покращення стану кримінально-правового забезпечення духовної безпеки людини лежить у двох площинах.

Перша стосується необхідності точечного удосконалення кримінального закону. Однією із таких пропозицій може стати криміналізація публічної образи релігійних почуттів громадян, оскільки аргументи „за” нами наведено вище. Певним орієнтиром у цьому може бути позитивний досвід польського законодавця.

Так, у 24 главі „Злочини проти свободи совісті та віросповідання”¹ у ст. 196 КК Польщі зазначено: „Хто ображає релігійні почуття інших осіб, публічно ображаючи предмет релігійного вшанування або місце, призначене для публічного виконання релігійних обрядів, підлягає штрафу, покаранню обмеженням волі або позбавленням волі на строк до 2 років” [15].

Друга стосується міждисциплінарних та міжпредметних зв’язків кримінального права. На їх важливість вказує О.І. Бойко, який зазначає, що багаторівнева зумовленість кримінального права передбачає: по-перше, використання декількох (окремих) методик, а по-друге, їх поєднання у ди-хотомічні пари і більш складні методологічні об’єднання – з тим, щоб ос-

¹ Слід зазначити, що у цій главі лише 3 статті, але вони дуже точно та максимально повно направлені на захист духовної безпеки людини.

таточні висновки про розвиток галузі не були неповними і однобокими.

На нашу думку, кримінальний закон, будучи крайнім та найдієвішим засобом захисту безпеки людини, в тому числі духовної, має застосовуватись в останню чергу. До цього має бути розроблений дієвий механізм регуляції та утримання в межах допустимого (допустимість має встановлюватись самим суспільством) будь-яких форм девіації, адже просте замовчування чи бездіяльність можуть призвести до незворотних процесів морально-релігійного занепаду людини, суспільства, держави.

Таким чином, усунення чи мінімізація впливу загроз на духовну безпеку людини в Україні цілком можливе та реальне. Потрібно лише зосередити зусилля небайдужих людей та й самому поступитись невеличкою частинкою егоїзму.

Бібліографічні посилання

1. Лунеев В. В. Pussy Riot в России : [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://crimpravo.ru/blog/1975.html>.
2. Академічний тлумачний словник української мови : [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://sum.in.ua/s/dukhovnyj>.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь, 2005.
4. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України // ВВР УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283. – З наступними змінами і доповненнями.
5. Про основи національної безпеки : Закон України від 19.06.2003 р. // ВВР України. – 2003. – № 39. – Ст. 351. – З наступними змінами і доповненнями.
6. Уварова Н. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти життя та здоров'я особи, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Наталія Володимирівна Уварова. – Дніпропетровськ, 2012.
7. Глобализация и девиантность / науч. ред. Я. Гишинский. – СПб., 2006.
8. Гернет М. Н. Избранные произведения / М. Н. Гернет. – М., 1974.
9. Матеріали Єдиного державного реєстру судових рішень : [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15337310>.
10. В Киеве спилили Поклонный крест : [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15337310><http://telegraf.com.ua/ukraina/mestnyiy/v-mesto-spilennogo-femen-kresta-v-kieve-ustanovili-vremennyiy-krest.html>.
11. Денисов С. Ф. Захист моральних цінностей нормами кримінального права в умовах глобалізації / С. Ф. Денисов // Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення : тези доповідей та повідомлень учасників міжнародного симпозіуму, 21-22 вересня 2012 року. – Львів, 2012. – С. 296-300.
12. Кучанська Л. С. Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. С. Кучанська. – К., 2007.
13. Щедрин Н. В. Ключевые категории антикриминальной безопасности / Н. В. Щедрин // Криминальные угрозы современности и стратегии антикриминальной безопасности личности, общества и государства (2-е Каиржановские чтения). – Ч. 1. – Алматы, 2012. – С. 203-209.
14. Духовна безпека України : доповідь Архієпископа Львівського і Галицького Августина : [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://orthodox.lviv.ua/news/conferenc/duhbezu.htm>.
15. Уголовный кодекс Республика Польша : [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://crimpravo.ru/codecs/poland/2.doc>.
16. Бойко А. И. Системная среда уголовного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / А. И. Бойко. – М., 2008.

Надійшла до редакції 03.10.2012

С.А. Шалгунова

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.91

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ТА СИТУАЦІЯ В МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто питання ролі особи злочинця в механізмі вчинення насильницького злочину та психологічні особливості мотиваційної сфери особи насильницького злочинця.

Ключові слова: механізм вчинення злочину, ситуація вчинення злочину, види ситуацій, мотив насильницького злочину.

Рассмотрены вопросы роли личности преступника в механизме совершения насильственного преступления и психологические особенности мотивационной сферы личности насильственного преступника.

Ключевые слова: механизм совершения преступления, ситуация совершения преступления, виды ситуаций, мотив насильственного преступления.

The question of the role of the offender in the mechanism of a violent crime and psychological characteristics of the motivational sphere of violent offender person are considered..

Keywords: mechanism of crime, crime situation, types of situations, motive of a crime of violence.

Постановка проблеми. Проблемі взаємодії особи злочинця та ситуації у механізмі злочинів у вітчизняній кримінології приділялася значна увага. Аналіз змісту та особливостей функціонування механізму злочинної поведінки має як теоретичне, так і практичне значення. З наукової точки зору він важливий тому, що розкриває властивості особи злочинця і ті сторони її зовнішнього середовища, які утворюють причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів. З практичної – дозволяє та допомагає визначити заходи, здатні запобігти злочину.

Обрана тема дослідження відповідає тематиці кримінологічних досліджень в Україні, Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 рр. (наказ МВС України № 347 від 29.07.2010 р.), Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. та рекомендацій Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України, планам науково-дослідної роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ і його кафедри кримінального права та кримінології.

Мета даного дослідження полягає у здійсненні аналізу ролі особи злочинця у механізмі вчинення насильницького злочину.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальні положення вивчення окремих видів злочинності, вчення про особу злочинця і механізми індивідуальної злочинної поведінки, а також кримінологічні, кримінально-правові, кримінально-виконавчі, криміналісти-

чні та психолого-правові аспекти боротьби зі злочинністю у своїх працях досліджували вітчизняні та зарубіжні автори: Г.А. Аванесов, А.Ф. Агапов, А.І. Алексєєв, С.Б. Алімов, Ю.М. Антонян, В.М. Бож'єв, С.Є. Віцин, Л.Д. Гаухман, Я.І. Гишинський, О.М. Гумін, Т.М. Добровольська, С.А. Єлісєєв, Є.З. Жигарьов, В.І. Жульов, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, В.І. Зубкова, О.М. Ігнатів, В.І. Казанцев, Б.Ф. Калачов, В.В. Коваленко, Л.Д. Кокарев, М.Й. Коржанський, Л.М. Корнеєва, В.В. Корчовий, А.М. Красиков, С.Я. Лебедєв, В.З. Лукашевич, В.В. Лунєєв, Л.В. Мальована, І.М. Мацкевич, Н.П. Майліс, І.І. Митрофанов, О.Є. Михайлов, М.Н. Овсяннікова, В.С. Овчинський, І.П. Портнов, В.М. Савицький, В.А. Уткін, С.І. Цветков, В.І. Шакун, С.А. Шалгунова, А.В. Шаміс, А.М. Яковлев та інші. Розкриттям прояву форм поведінки, яка відхиляється, у вигляді кримінальної жорстокості і насильства займалися Л.М. Балабанова, Л.О. Бауер, В.В. Гульдман, А.П. Закалюк, Л.В. Мальована, В.П. Ємельянов, А.А. Реан. Кримінологічні дослідження, у тому числі різних аспектів кримінального насильства, проводяться в Україні працівниками різних наукових установ і юридичних вищих навчальних закладів системи МВС (Ю.В. Валуйська, В.О. Глушков, О.М. Гумін, В.П. Ємельянов, А.П. Закалюк, О.М. Ігнатів, М.М. Корчовий, Л.М. Крижна, Л.В. Мальована, О.Є. Михайлов, О.О. Ходимчук).

Виклад основного матеріалу. При дослідженні механізму насильницького злочину особливу увагу слід приділити питанням: чи є поведінка злочинця визначальною у конкретній життєвій ситуації злочину; наскільки слабким (сильним, нейтральним) може бути вплив конкретної ситуації злочину на поведінку індивіда та кінцевий результат злочинної взаємодії особи і ситуації. Кінцевий результат взаємодії у механізмі насильницьких злочинів частіше за все не визначається індивідуальними лініями поведінки: як правило, він є наслідком процесів взаємного обміну. Тому розглядаючи криміногенну ситуацію як динамічне ціле, правомірно ставити питання про її причини та рушійні сили, закономірності та тенденції розвитку [1, с. 99]. Відомості, що характеризують соціальне середовище та особу, необхідно враховувати не як такі, що стоять поруч та справляють вплив одне на одне в межах єдиного процесу у конкретних умовах місця та часу. Особа є активним компонентом у цій взаємодії [2, с. 91]. Проведення нами дослідження дозволяє констатувати, що особа насильницького злочинця є одним із головних елементів загального механізму насильницького злочину. Встановлення ролі особи та ступеня її впливу на загальну ситуацію злочину дозволяють виявити загальні закономірності вчинення насильницьких злочинів та виробити заходи їх попередження.

Механізм дії факторів, що впливають на механізм злочинної поведінки особи, вітчизняні автори (О.М. Джужа, В.В. Василевич, А.М. Кирилюк) визначають умовно за такою схемою: а) спотворена система цінностей, гіпертрофовані потреби та викривлені ціннісні орієнтації окремих категорій громадян (або вакуум у системі цінностей) приводить у дію механізми, що руйнують систему соціальних інститутів, призводять до заміни соціальних норм «псевдонормами», порушують соціальні від-

носини у сфері правопорядку; б) у свою чергу, через неефективність, деформацію соціальних норм, що повинні регулювати процеси боротьби зі злочинністю, відокремленість останніх від конкретних кримінальних реалій, нестабільність, невизначеність, послаблення їх фактичного застосування (що тягне безкарність, безвідповідальність правопорушників), порушення зв'язку між елементами системи правового регулювання, спрацьовує механізм деформації та викривлення системи соціальних цінностей у свідомості певної частини громадян, а також у системі функціонування державних і громадських інститутів, покликаних протидіяти злочинності; в) аналогічно деформації та дисфункції соціальних інститутів щодо забезпечення безпеки та організації законослухняної поведінки громадян і підтримання громадського порядку, здійснення соціального контролю спотворюють механізми соціальної напруженості та конфліктних ситуацій, породжують заміну державних інституцій неформальними, у т. ч. злочинними, засобами, негативно впливають на свідомість, нормативно-правову систему та деформують суспільні відносини у вигляді кримінальних явищ та процесів; г) деформовані соціальні відносини можуть, у свою чергу, бути чинними механізмами як у вигляді початкових етапів, так і кінцевою ланкою викривлення системи ціннісних орієнтацій громадян, порушень системи функціонування соціальних інститутів, дефектів та дисфункцій у правозастосовній діяльності судових та правоохоронних органів, що призводять до заміни орієнтацій, збільшення конфліктів (у т. ч. пов'язаних із злочинами), підміни норм «тіньовою нормотворчістю» та неформальними зв'язками (корупцією) і втрати соціального контролю за злочинністю [3, с. 66–67].

Механізм вчинення злочину представляє собою сукупність фактів і елементів, що послідовно виступають один за одним. За таких умов розвиток причинних зв'язків взаємодіє з двома іншими компонентами будь-якої форми поведінки: а) особою злочинця; б) зовнішнім соціальним середовищем, у якому перебуває суб'єкт. У сукупності ці зв'язки і компоненти й утворюють генезис злочину [3, с. 67]. Механізм умисного злочину, як правило, включає у себе три основні блоки: 1) мотивацію злочину; 2) планування злочинних дій; 3) виконання злочину та настання суспільно небезпечних наслідків [4].

Аналізуючи особу насильницького злочинця, кримінологи мають на увазі наявність у неї таких мотивів, як «користь», «помста», «неприятні стосунки», «самоствердження», «ревнощі» тощо. Інколи вказують і такі мотиви, як «протест», нігілізм, фетишизація майна, заснована на агресії [5], та ін. Чи є вищезазначені мотиви злочинної поведінки притаманними тільки для особи насильницького злочинця? Очевидно, що ні. Особа насильницького злочинця, поряд із названими мотивами, характеризується й особливими психофізіологічними та моральними якостями.

Особливістю мотиваційної сфери особи агресивно-насильницького злочинця є фрустрація базових потреб, зміна спрямованості та ригідність структури рушійних тенденцій, що призводить до суттєвого обмеження

руху процесу мотивоутворення та свободи вибору форм поведінки [6, с. 8]. У той же час основу агресивної поведінки становлять потреби у: спілкуванні; визнанні; безпеці; збереженні та підвищенні престижу чи статусу; лідерстві; домінуванні та ін [7, с. 26]. Н.А. Барановський наводить такі дані: прагнення до задоволення асоціальних потреб мало місце у 65 % ситуацій міжособистісного конфлікту. Серед спричинених цими потребами мотивів поведінки прагнення до насильства над іншими особами зустрічалося у 42 % справ, до самоствердження у будь-який спосіб – у 25 %, до переваги над оточуючими – у 10 %, егоцентризм – у 7 % [8, с. 89].

У статистиці насильницької злочинності мають місце й такі злочини, мотив вчинення яких не було встановлено (наприклад, вбивство з особливою жорстокістю, розбійний напад із заподіянням тілесних ушкоджень). Інколи такі злочини відносять до групи «безмотивних». Однак неможливість встановлення явного, очевидного мотиву ще не означає його відсутність. Зазначимо, що мотивація розглядуваних злочинів має складний характер, вона зумовлена особистісними властивостями злочинців, певними психогенними потребами (в основному, на несвідомому рівні). Так, наприклад, дослідження тяжких насильницьких злочинів, вчинених щодо неповнолітніх, свідчить про те, що основу більшої частини умисних вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, звалтувань, складають особистісні мотиви, що сформувалися в особі злочинця ще у дитинстві та підлітковому віці як результат певних стосунків із батьками, однолітками, близькими особами. Ці відносини відрізняються конфліктністю, жорстокістю, емоційною депривацією. Простежується зв'язок: жорстокі злочини є наслідками таких самих злочинів [9, с. 8–10].

Проведене нами дослідження дозволяє констатувати: незважаючи на те, що мотив певної кількості злочинців в окремих випадках, дійсно, відображав неусвідомлені спроби правопорушника «виплеснути» приховані негативні емоції, що накопичилися у результаті тяжких обставин дитинства, мотив більшості злочинців насильницького типу був цілком визначеним, усвідомленим, конкретним (помста, неприязні стосунки, приниження потерпілого, користь) і не мав такого тісного та очевидного зв'язку з тяжким дитинством та отроцтвом, що фатально могло призвести до вчинення злочину. Одним із стрижневих питань при дослідженні механізму конкретного злочину є виявлення ролі особи злочинця в ситуації злочину, їх взаємовплив. Особливо гостро це питання постає при дослідженні механізму насильницьких злочинів. Чи завжди сталий стереотип поведінки насильницької особи призводить до злочину, наскільки сприятливою (чи ні) є ситуація для вчинення насильницького посягання. Ситуацію злочину оцінюють як сукупність обставин, що впливають на поведінку особи в конкретних часових та просторових межах, при цьому обставини можуть бути такими, що сприяють злочину, або перешкоджають йому, або є нейтральними [10].

Дослідження нами кримінальних справ про злочини насильницької спрямованості дозволило дійти висновку, що при вчиненні більшості на-

сильницьких злочинів особа злочинця займає домінуюче становище, що передбачає злочинний результат. Результати проведених раніше досліджень також свідчать, що при вчиненні більшості насильницьких злочинів особа «переважає» над ситуацією: 71 % таких випадків мали місце при вчиненні вбивств [11, с. 71], 94 % – при вчиненні розбоїв та 76 % – при вчиненні грабежів [12, с. 5–7]. Хуліганство, як правило, є злочином ситуативним. При цьому спостерігається така закономірність: чим більш тяжким є насильницький злочин (вбивство, зґвалтування із тяжкими наслідками), тим вищою – ймовірність більш ретельного та тривалого періоду його планування та виконання. У порівнянні з хуліганом вбивці та гвалтівники, які вчиняють умисні та передбачувані злочини, досить чітко усвідомлюють свій мотив, що призводить до злочинного результату, і більш підготовлені до вчинення протиправного акту. Так, у ситуації умисного вбивства провідну роль відіграють особистісні специфічні риси вбивці, що склалися до вчинення вбивства. Особа вбивці, як правило, «панує» над ситуацією, використовує її обставини для досягнення злочинного результату і часто долає об'єктивно існуючі перепони. Таким чином, типовим є не ситуативний характер вбивств, а особистісний, що складається внаслідок цілеспрямованих дій особи на створення умов, найбільш сприятливих для вчинення вбивства [13, с. 7, 14–15].

Розглядаючи різні ситуації злочину, не можна обійти увагою той факт, що більшість особливо тяжких посягань вчиняються злочинцем разом із іншими тяжкими злочинами. Так, наприклад, у переважній більшості випадків (72 %) особливо жорстокі вбивства вчиняються у сукупності з іншими злочинними діяннями. Вбивства, вчинені з особливою жорстокістю, вчиняються у сукупності з розбійними нападами (24,4 %), із заповдінням тяжких тілесних ушкоджень та зґвалтуваннями (16,2 %), з хуліганством (12,2 %), із грабежами (5,4 %). Особливо жорстокі вбивства в контексті всього злочинного діяння становлять або причину, або результат вчинення інших злочинів, вони рідко мають місце у практиці як самостійні діяння. Частіше вбивство є лише складовою частиною, епізодом цілого злочинного діяння [14, с. 17]. При плануванні вбивств головним є ефективність вибраного способу дій (цим керувалися 45,5 % злочинців), швидкість досягнення мети (40 %), успішність виконання задуманого (36,6 %), власна безпечність (18,1 %) [15, с. 154–155].

Сучасна насильницька злочинність характеризується змінами не тільки кількісних, але й якісних характеристик. З'являються нові види найбільш тяжких злочинів, таких як вбивство за наймом. Незважаючи на те, що за мотивацією, обстановкою вчинення та іншими ознаками основний масив вбивств, як і раніше, належить до побутової, як правило, «п'яної» злочинності, частка побутових вбивств із 2/3 знизилася за останні роки приблизно до половини. Якщо у п'яному вигляді у 80-ті рр. вчинялося до 90 % вбивств, то у 90-х рр. – близько 60 %. Протягом останніх 2–3 років стало вчинятися більше умисних, ретельно підготовлених, спланованих вбивств. Також збільшується кількість вбивств за

корисливими мотивами, з'явилися та чисельно зростають «замовні» (вчинені за наймом) вбивства, що вчиняються з метою усунення конкурентів у бізнесі, учасників кримінальних угруповань, що суперничають, осіб, які не повертають боргів, не виконують інших зобов'язань фінансового характеру, та за іншими мотивами.

На відміну від убивств, більшість із яких є умисними злочинами, при вчиненні хуліганства процес мотивації у більшості випадків відбувається вельми швидко, він тісно пов'язаний із конкретною ситуацією. Так, 86 % хуліганів вчинили злочини без завчасно обміркованого наміру. З цих самих причин мотив діяння дуже часто усвідомлювався суб'єктом ретроспективно: тільки після вчинення протиправних дій хуліган з'ясовує для себе більш детально, у чому полягав його порив, якими були мотиви його вчинку. Нерідко він взагалі не може пояснити, чому він вчинив саме так, а не інакше. Так, 41,3 % винних не могли відповісти на питання, чому вони вчинили злочини, а 37,6 % відповіли, що «самі не знають, як це сталося» [16]. Ми згодні з існуючим у теорії поглядом на хуліганство як на переважно ситуативний злочин. Однак у більшості випадків його визначає саме внутрішня позиція винних.

Результати проведених нами досліджень засвідчують, що хуліганські дії вчиняються за такими мотивами: 1) мотив помсти, що виник у зв'язку з морально схвалюваною поведінкою потерпілого (зробив зауваження, намагався припинити тощо) – у 32,8 % випадків; 2) мотив самоствердження, що виникає незалежно від поведінки потерпілого («просто так», висловлення ставлення до оточуючих) – 11,9 %; 3) особисті мотиви – 21,4 % (неприятні стосунки – 10,4 %, ревності – 3,1 %, помста, зведення рахунків – 7,9 %); 4) мотив спотворених моральних понять (викривлено зрозуміле почуття товариськості, «за компанію») – 16,7 %; 5) мотив помсти у зв'язку з аморальною поведінкою потерпілого – 2,7 %; 6) через пустощі – 1,5 %. Проведене нами опитування засуджених показує, що ті, хто відбуває покарання за умисне вбивство, розбої, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, у підлітковому віці вчиняли такі злочини, як хуліганство, групові грабежі, хоча і не були притягнуті до кримінальної відповідальності.

Результати нашого дослідження свідчать про збільшення кількості злочинів насильницької спрямованості, в яких злочинець діє саме планомерно, хоча причини його планомерної діяльності можуть бути такими ж, як і при імпульсивних злочинах (фрустрація, відчуження тощо). За теоретичну базу здійснення класифікації типів ситуації в механізмі насильницьких злочинів нами використовувалися запропоновані Л.П. Конишевою ознаки [17, с.115], що характеризують ситуацію злочину: планомерний та імпульсивний характер діяльності злочинця, спонтанна або спровокована форма агресії, поведінка жертви.

У ході проведення порівняльного аналізу ситуацій у механізмі сучасних насильницьких злочинців нами виявлені відмінні ознаки, що стосуються як кількісних, так і якісних характеристик розглядуваних злочинів:

Тип ситуації	Дії злочинця мають імпульсивний характер		Дії злочинця мають планомірний характер	
	спровоковані жертвою – 1-й тип ситуації	не спровоковані жертвою – 2-й тип ситуації	спровоковані жертвою – 3-й тип ситуації	не спровоковані жертвою – 4-й тип ситуації
1990	30 %	19 %	7 %	44 %
2000	29 %	21 %	7 %	43 %
2005	21 %	24 %	6 %	49 %
2010	27 %	19 %	6 %	55 %

Зіставлення кількісних даних свідчить, що в останні роки кількість злочинів, що характеризуються планомірною діяльністю злочинця, збільшилася (в основному, за рахунок корисливо-мотивованих вбивств, розбоїв та грабежів) і дорівнює 55 % (1990 р. – 51 %). При цьому нами виявлено, що кількість ситуацій злочинів, спровокованих жертвою, зменшилася та складає 27 % (1990 р. – 37 %). Порівняно з кількісними показниками зміни ситуацій злочину більш суттєві зміни спостерігаються у змістовній характеристиці ситуацій в механізмі сучасних насильницьких злочинів. Згідно з вищенаведеною схемою розглянемо 4 основні типи сучасних ситуацій (сценаріїв) насильницьких злочинів.

Перший тип ситуації: «агресивно-захисний» (21 % від кількості злочинів у загальній вибірці – переважно вбивства, тяжкі тілесні ушкодження як результат сварок під час пиятик). Для злочинця є характерним кримінально-агресивний стереотип поведінки та вирішення конфлікту. Як правило, у такій ситуації діють злочинці, для яких агресивність – риса характеру, що виявилася не випадково. Жертва за такої ситуації характеризується провокаційною (агресивною, інколи аморальною) поведінкою. В окремих випадках потерпілі є родичами чи знайомими злочинця. Мотив злочину: захист себе та своїх інтересів від агресивної поведінки жертви. Сучасні риси: зменшення загальної кількості ситуацій злочину даного типу за рахунок зниження впливу такого фактора, як провокуюча поведінка жертви.

Другий тип ситуації: «спонтанно-ситуативний» (24 % – переважно розбої, грабежі, згвалтування, хуліганські дії). Злочинець завчасно не планує посягання, умисел виникає спонтанно, насильство у даному випадку є вимушеним та інструментальним для власних потреб, що виникли раптово і потребують негайного задоволення. Застосування насильства – спроба подолати непередбачувані «перешкоджаючі» обставини раніше за сприятливу ситуацію. Злочинці застосовують фізичне (побої) або психічне (погрози) насильство, використовують, в основному, підручні засоби, інколи – ножі. Часто на початковій стадії вчинення злочину знаряддя є лише інструментом погрози. Несприятливий для злочинця розвиток ситуації у більшості випадків долається ним за допомогою випадкових знарядь, у т. ч. знайдених на місці злочину.

У ситуації такої категорії діяли насильницькі злочинці «кримінально-злісного» (1) типу (більша частка – розбійники, грабіжники), «агресивно-

ситуативного» (2) типу (в основному, особи, які вчинили згвалтування, грабежі), «звично-інфантильного» (3) типу (переважно хулігани, менша частка грабіжників). Жертва в ситуації злочину є випадковою, поведінка її має нейтральний, непровокаційний характер. Мотив: 1) користь; 2) задоволення сексуальних потреб; 3) захист особистого статусу, власного «Я». Сучасні риси: 1) поява такого мотиву, як задоволення потреби у жорстокості та насильстві. Порівняно з 1980–1990 рр. кількість таких ситуацій збільшилася за рахунок злочинців кримінально-злісного (1) типу, які застосовують, на відміну від умовно-порівняльної групи (1980–1990 рр.), тортури, мордування, а також заподіюють особливо жорстокі страждання жертви, що значно перевищують початкові спонукання (задоволення матеріальних чи сексуальних потреб); 2) збільшення кількості озброєних злочинців. У цій ситуації злочинці використовують вогнепальну зброю, предмети, використововані як зброя, в окремих випадках опір жертви долається за допомогою фізичної сили.

Для злочинця характерний ситуативний прояв агресії та сталий негативізм особистості. Більшість злочинців, які діяли в ситуації цього типу, були неповнолітніми, у т. ч. особами з психічними аномаліями. У таких ситуаціях особистісні розуміння агресивно-насильницького злочинця відзначаються інфантильним та егоцентричним змістом, орієнтацією на особисту вигоду та невизнанням соціальних цінностей, що створює внутрішню свободу від нормативних обмежень для реалізації протиправної агресії [6, с. 8].

Третій тип ситуації: «*планомірно-провокаційний*» (у 6 % випадків – вбивство, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень). У такій ситуації злочинець діє планомірно, вчиняє посягання в результаті емоційного конфлікту з потерпілим (частіше – з потерпілою), що затягнувся, планує злочин в очікуванні чергової травмуючої ситуації. До злочину він готується завчасно, підшукує зброю. Значна частка злочинів, вчинених в ситуації названого типу, відбувається у сімейно-побутовій сфері.

Дуже часто, як свідчить слідча та судова практика, побутові вбивці не вважають себе справжнім або єдиним джерелом наслідків, що настали, не розуміють, у чому полягає їхня вина на фоні давно заплутаних та складних відносин у сім'ї. У більшості випадків вони переконані, що це самі потерпілі, з якими їх пов'язували тісні сімейні чи родинні зв'язки, своїми неправильними вчинками викликали вибух сімейної агресії. При цьому докори стосуються не тільки жінок (дружин, співмешканок), але й батьків, братів та сестер. Складність психічних станів обвинувачених полягає у тому, що вони навіть не відчують себе винними (78 %), щиро жалкують про те, що сталося (54 %), та тяжко переживають втрату близької особи, яку вбили.

У зазначеній ситуації злочин вчиняли, в основному, злочинці «агресивно-ситуаційного» (2) та «звично-інфантильного» (3) типу. Жертва була не випадковою, а, навпаки, знайомою злочинцеві (в окремих випадках вина потерпілої особи була уявною). Мотив: покарати жертву, відновити справедливість, утвердити власне «Я». Найважливішою метою людини, охопленої ненавистю, є знищення об'єкта та похідних цього

об'єкта. Крайня форма ненависті вимагає або фізичне усунення об'єкта, або його радикальне знецінення. Така форма ненависті може мати вираз не тільки в агресії, а й у аутоагресії, коли «Я» ідентифікується з об'єктом ненависті і самознищення є єдиним шляхом його усунення. Ненависть може виявлятися у садистських нахилах та бажаннях. Такі почуття у суб'єкта із розладами особистості могли викликати неусвідомлене та свідоме бажання примусити свій об'єкт страждати, і при цьому перший буде відчувати задоволення від цього страждання [18, с. 19].

Четвертий тип ситуації: *«планомірно-спонтанний»* (49 % випадків складають, в основному, вбивства з особливою жорстокістю, умисне заповдіння тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування та поєднані з ними знущання над жертвою). Злочинець діє планомірно, використовує збіг сприятливих обставин. Так, вбивця, як цілісна особистість, частіше за все сам бере участь у створенні того чи іншого типу ситуації. При цьому, як зазначає Т.Н. Судакова, вирішальну роль у конструюванні такої ситуації відіграє оцінка загального ступеня віктимності жертви, що уже безпосередньо пов'язує проблему причин вчинення вбивства із особою жертви [13, с. 14–19]. У такій ситуації діють переважно злочинці «кримінально-злісного» (1) та «звично-інфантильного» (3) типу. Для них характерні особлива жорстокість, застосування тортур, мордування жертви. У більшості випадків злочинець озброєний вогнепальною зброєю або предметами, що використовуються як зброя. Жертва характеризується нейтральною, непровокуючою поведінкою. Мотив: задоволення садистських нахилів, потреби у насильстві, самоствердження. В даному випадку злочини часто називають «безцільними», «безглуздими», «безмотивними». Насправді ж застосування насильства, страждання жертви – самоціль, тобто має місце задоволення особистих потреб соціально неприйнятним способом, зняття тривожності (розрядка) шляхом насильства над жертвою.

Сучасні тенденції: збільшення ситуацій зазначеного типу за рахунок часткового злиття з кримінальними ситуаціями 2-го типу; поява нового мотиву – користь; застосування тортур, мордування, отримання насолоди від тортур у процесі досягнення матеріальних цінностей. Результати дослідження різних ситуацій в механізмі сучасних насильницьких злочинів у ряді випадків близькі до висновків проведеного раніше психологічного дослідження особи насильницького злочинця. З метою стабілізації образу «Я» та виправдання своєї протиправної поведінки агресивно-насильницький злочинець застосовує примітивні мотиваційні захисти, дія яких призводить до когнітивної простоти, емоційної відчуженості та смислової регресії індивіда. В результаті когнітивного спрощення «образу світу» та зниження смислової регуляції його поведінка визначається менш опосередкованими рівнями активності.

На думку психологів, вбивці-бандити демонструють більше садистських профілів, частіше мають порушення грубих пароксизмально-епілептичних афектів. Тоді як у ситуативних вбивць частіше виявляються порушення істероїдно-еротичного характеру, що може свідчити про

фрустровану еротичну настанову, котра є ситуативним спонуканням до вбивства (у пориві ревнощів, помсти) [6, с. 15].

Разом із тим, незважаючи на існуючу різницю в умисній та спонтанній поведінці злочинця, який вчиняє насильницькі злочини проти особи, злочин, на думку фахівців, може із підготовленого переходити у непередбачений, при цьому зворотний перехід спостерігається рідко. Зважаючи на це, можливі такі причини переходу від умисних злочинів до злочинів без підготовки: 1) юний вік злочинця; 2) вживання спиртного; 3) вживання наркотиків; 4) відсутність злочинного досвіду; 5) рецидив; 6) декомпенсація; 7) будь-які поєднання вказаних вище факторів, у т. ч. і у сукупності [19, с. 52].

Висновки. Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє дістати висновку, що взаємовплив особи злочинця та ситуації в механізмі сучасних насильницьких злочинів характеризується значною активізацією планомірної діяльності злочинця, його домінуванням у ситуації злочину, зниженням впливу такого «рушійного» чинника, як провокуюча або віктимна поведінка потерпілих, значним збільшенням чисельності полімотивованих насильницьких злочинів. Так, заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганство, вчинення розбійного нападу, що супроводжується тортурами та мордуванням потерпілого після вилучення матеріальних цінностей, свідчить про існування, поряд із мотивами помсти, особистої неприязні, користі, мотиву «задоволення потреби у садизмі та насильстві», «самоствердження». Пограбування після звалтування пояснювалося злочинцем такими мотивами, як користь, «бажання покарати жертву» за здійснений опір. Насильство є як елементом мотиваційного блоку насильницьких злочинів, так й інструментом досягнення злочинного результату. Отже, особа сучасного насильницького злочинця повинна бути основним із об'єктів попереджувально-профілактичного впливу, оскільки її вплив у ситуації злочину можна назвати визначальним. Тип особи насильницького злочинця, її індивідуально-особистісні (психологічні, психічні, фізіологічні тощо) характеристики визначають кінцевий результат злочинної взаємодії особи злочинця та ситуації в механізмі насильницьких злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Кудрявцев С. В. Конфликтологический анализ криминогенных ситуаций / С. В. Кудрявцев // *Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование* : сб. науч. трудов. – М., 1990. – С. 98–99.
2. Долгова А. И. Криминологическое значение изучения личности преступника / А. И. Долгова // *Советское государство и право*. – 1973. – № 6. – С. 90–98.
3. Джужа О. Щодо механізму злочинної поведінки / О. Джужа, В. Василевич, А. Кирилюк // *Право України*. – 2005. – № 6. – С. 66–70.
4. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления : Опыт криминологического моделирования : учеб. пособие для вузов / В. Н. Кудрявцев. – М., 1998. – С. 33; *Криминология* : учеб. для студентов вузов / [Ю. М. Антонян, Г. В. Дашков, В. Д. Ермаков и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2 изд., перераб. и доп. – М., 2002.
5. Гумін О. М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи : монографія / О. М. Гумін. – Львів, 2009. – С. 70–78; Тюменев А. В. Види кримінального насилія (уголовно-правовий і криминологічний аспекти) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Тюменев. – Рязань, 2002.
6. Ложкин А. И. Психология личности агрессивного насильственного преступника (моти-

- ваційно-смысловий аспект): автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.06 / А. И. Ложкин. – М., 2000.
7. Позднякова М. Е. Неудовлетворенность социальных потребностей – важный фактор наркотизации / М. Е. Позднякова // Актуальные проблемы девиантного поведения: сб. науч. тр. – М., 1995.
8. Барановский Н. А. Социальные потребности личности и преступное поведение (на материалах судебной практики о тяжких насильственных преступлениях): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. А. Барановский. – М., 1978.
9. Данилевская М. В. Криминологическая характеристика и социальные последствия тяжких преступлений, совершаемых с проявлением жестокости взрослых в отношении несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. В. Данилевская. – М., 1996.
10. Антонян Ю. М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления: учеб. пособие / Ю. М. Антонян. – М., 1973. – С. 24; Механизм преступного поведения / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М., 1981. – С. 81.
11. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления: Опыт криминологического моделирования: учеб. пособие для вузов / В. Н. Кудрявцев. – М., 1998.
12. Коваленко В. И. Криминологическая характеристика современных грабежей и разбоев и меры их предупреждения: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. И. Коваленко. – Ростов-на-Дону, 2003.
13. Судакова Т. Н. Убийцы и их жертвы: криминологическое, виктимологическое и уголовно-правовое исследование: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. Н. Судакова. – Владивосток, 2002.
14. Штемберг Э. Э. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика убийства, совершенного с особой жестокостью: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Э. Э. Штемберг. – Ростов-на-Дону, 2003.
15. Механизм преступного поведения / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М., 1981.
16. Піщенко Г. І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і криминологічний аспекти): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Г. І. Піщенко. – К., 1999; Фомичев Н. Я. Уголовно-правовые и криминологические проблемы хулиганства (по материалам Северо-Кавказского региона): автореферат дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. Я. Фомичев. – Ставрополь, 2000.
17. Коньшева Л. П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивного насильственных преступлений / Л. П. Коньшева // Насилие, агрессия, жестокость: криминологическое психологическое исследование: [сб. науч. трудов]. – М., 1990. – С. 116–140.
18. Агрессия и психическое здоровье / Т. Б. Дмитриева, Б. В. Шостакович, В. В. Горинов и др.; под ред. Т. Б. Дмитриевой и Б. В. Шостаковича. – СПб., 2002.
19. Анфиногенов А. И. Психологическое портретирование неустановленного преступника / А. И. Анфиногенов. – М., 2002.

Надійшла до редакції 03.12.2012

С.М. Школа

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.292

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗДІЙСНЕННЯ ПОМИЛУВАННЯ В УКРАЇНІ

На основі історико-правового аналізу досліджено історичні передумови правового регулювання здійснення помилування в Україні.

Ключові слова: помилування, право на помилування, звільнення від покарання.

На основе историко-правового анализа исследованы исторические предпосылки правового регулирования совершения помилования в Украине.

Ключевые слова: помилование, право на помилование, освобождение от наказания.

On the basis of the historical and legal analysis the historical background of the legal regulation of the commission of pardons in Ukraine.

Keywords: *pardon, the right to pardon, relief from the punishment.*

Постановка проблеми. Помилування має персоніфікований характер, умови для його застосування не встановлюються – сам акт про помилування є юридичною підставою для звільнення засудженого від покарання. Помилування здійснюється щодо індивідуально визначеної особи, тобто акти про помилування завжди персоніфіковані. Вони видаються стосовно конкретної особи або групи персонально вказаних у ньому осіб. Для помилування властиві такі основні ознаки: це виключна прерогатива Президента України; помилування здійснюється шляхом видання відповідного указу; воно застосовується щодо індивідуально визначеної особи (осіб), засудженої до будь-якого виду покарання за вчинення злочинів будь-якої тяжкості; помилуваною може бути лише особа, щодо якої обвинувальний вирок набрав законної сили; помилування здійснюється за відповідним клопотанням у виді повного або часткового звільнення від покарання.

Дослідження зародження та формування інституту помилування в різних законодавчих актах – за часів Київської Русі, Російської імперії, українського державотворення (1917 – 1922 рр.), становлення Української держави (УСРР, УРСР) у складі СРСР (1922 – 1991 рр.) та незалежної України (1991 р. – до наших днів) дозволить виявити певні переваги та вади законодавства України у сфері здійснення помилування засуджених осіб.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. До проблем здійснення помилування зверталися у своїх наукових працях В.В. Голіна, М.Д. Дурманов, В.Ю. Квашиш, С.Г. Келіна, В.В. Комаров, П.І. Люблінський, І.Л. Марогулова, К.М. Мірзажанов, О.С. Міхлін, А.В. Наумов, П.С. Ромашкін, В.В. Скибицький, М.С. Таганцев, К.М. Тіщенко, Ю.М. Ткачевський, Б.С. Утєвський, С.С. Яценко та інші вчені. Значну увагу дослідженню інституту помилування приділяють у своїх працях сучасні вітчизняні науковці, зокрема Ю.В. Баулін, О.М. Литвак, В.Т. Маляренко, А.А. Музика.

Мета статті полягає в дослідженні історичних передумов правового регулювання здійснення помилування в Україні з метою пошуку шляхів його поліпшення в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Правові інститути, що реалізують волю державної влади прощення осіб, які вчинили злочин, походять із глибини століть. Історично виникненню помилуванню передувало право потерпілого пробачити свого кривдника. Помилування в сучасних тлумачних словниках визначається як прощення і милість. Німецький правознавець Ф. Ліст писав: “Право помилування виникло в епоху Римської імперії” [1, с. 323]. У римлян прерогативою верховної влади було право видання розпоряджень про відмову або припинення кримінального переслідування стосовно певних осіб.

Практика помилування існувала і була досить поширеною на Стародавній Русі в слов’янських князівствах. Наприклад, Данило Галицький після завоювання м. Галич, яке за допомогою боярства було захоп-

лено Ростиславом, проявив милосердя і помилував галицьких бояр, незважаючи на їхню зраду [2, с. 197]. У зв'язку з централізацією державної влади князівська милість набула більш певної форми, помилування на свій розсуд почав здійснювати монарх.

У 1649 р. було видано систематизований звід законів – Соборне Уложення, в якому законодавчо право помилування закріплювалося за монархом. Так, у ст. II зазначалося, що зрадник, який повернувся із-за кордону, при помилуванні його государем втрачав право на повернення конфіскованих земель.

Подальший розвиток помилування відбувається за часів правління Петра I, який часто милував злочинців, замінюючи смертну кару каторжними роботами. Так, з нагоди укладення миру зі Швецією Петро I видав Маніфест від 4 листопада 1721 р. “Про прощення всім каторжним і колодникам, крім смертоубивць і розбійників, внаслідок милості Всевишнього у війні”. Маніфест передбачав як повне звільнення від покарання, так і його пом'якшення. Принагідно зазначити, що Указом від 30 серпня 1720 р. для проголошення цього Маніфесту було визначено спеціальне публічне місце [3, с. 89–90].

За часів царювання Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Єлизавети та Катерини II також видавалися маніфести про помилування злочинців. Як правило, помилування відбувалося з нагоди свят, урочистих подій у царській сім'ї (коронація, народження спадкоємця тощо). У більшості випадків злочинцям лише пом'якшувалось призначене покарання.

Мали місце і такі випадки прояву милості, коли царське помилування здійснювалося шляхом заміни одного виду смертної кари іншим. Наприклад, Микола I засудженим декабристам – Пестелю, Муравйову-Апостолу, Рилєєву, Бестужеву-Рюміну і Каховському – замінив страту у виді четвертування повішанням [4, с. 47].

У 1820–1830 рр. спеціальною комісією під керівництвом М.М. Сперанського було підготовлено систематизований 15-томний збірник законів Російської імперії, виданий у 1832 р. П'ятнадцятий том згодом було суттєво перероблено і видано у новій редакції в 1845 р. під назвою “Уложення про покарання кримінальні і виправні”. Воно передбачало помилування, яке здійснювалося у виді: скасування покарання, призначеного вироком суду певній особі; застосування чи заміну покарання на більш м'яке і можливість поновлення винного у своїх правах. Відповідно до ст. 165 Уложення про покарання кримінальні і виправні помилування винних не залежало від суду, а здійснювалось безпосередньо Верховною Самодержавною владою і було проявом Монаршого милосердя. У виключних випадках, коли суд вважав за можливе порушити перед царем клопотання про помилування, останнє згідно з Указом від 25 листопада 1869 р. підлягало доповіді царю міністром юстиції. Прохання від засуджених злочинців про помилування приймалися лише за наявності поважних причин для клопотання про полегшення їхньої долі [4, с. 46].

Одним із джерел кримінального права, що діяло на території царської Росії, у тому числі і в Україні, було Уголовне Уложення, підписане імператором Миколою II 22 березня 1903 р. Цей кримінальний закон передбачав

інститут помилування і майже дослівно відтворював формулювання “Уложення про покарання кримінальні і виправні” 1845 р. Як правило, про помилування видавався Маніфест (наприклад, Маніфест від 11 серпня 1904 р. про помилування злочинців з нагоди народження спадкоємця престолу).

У новому виданні Основних державних законів Російської імперії (23 квітня 1906 р.) також передбачалось право монарха дарувати помилування. Так, у ст. 23 цього кодифікованого акта зазначалося, що Государю Імператору належить право на помилування засуджених, пом’якшення покарання і загальне прощення осіб, які вчинили злочинні діяння, із звільненням їх від суду і покарання [5, с. 448]. З 1905 р. помилування видається у формі Указу, а не Маніфесту. Прикладом може бути царський Указ від 21 лютого 1913 р. про помилування з нагоди 300-річчя династії Романових.

В епоху Великої французької революції (1789–1794 рр.) зароджується негативне ставлення до помилування. Так, Чезаре Беккарія вважав, що з тенденцією до пом’якшення покарань милосердя і прощення втрачають актуальність. Прощення, на його думку, не повинно бути в досконалому законодавстві, де покарання помірні, а суд справедливий. Він виступав проти закріплення інституту “прощення” в кримінальному кодексі, оскільки можливість помилування злочинця породжує в суспільстві ілюзію безкарності і примушує вірити в те, що приведення обвинувального вироку до виконання є швидше актом насильства влади, ніж результатом правосуддя [6, с. 243–244].

Проти права помилування висловлювалися також італійський публіцист Філанджері Гаetano, англійський юрист Бентам Ієремія, що стало наслідком скасування помилування у Франції з 1789 р. по 1803 р. Негативне ставлення до права помилування спостерігалось також у Північній Америці, де його здійснення обмежувалося певними умовами, а саме вимогою попереднього публічного обговорення підстав застосування помилування [5, с. 16–17].

У ХІХ ст. в Західній Європі право помилування залишалось у компетенції глави виконавчої влади, інколи з деякими обмеженнями або гарантіями з метою запобігти можливим зловживанням. Наприклад, у ст. 3 Конституційного закону Франції від 25 лютого 1875 р. зазначалось, що право помилування належить Президенту республіки.

Для кримінального законодавства на початку існування Радянської держави є характерним видання постанов, що містили погрози за ті чи інші злочини застосуванням покарання “з усією суворістю закону”, “з усією суворістю революційних законів” або віддання до “революційного суду”, “судової відповідальності” тощо без встановлення будь-яких розмірів покарання за певний злочин. У той же час одним із перших документів Радянської влади був Декрет РНК “Про суд”, прийнятий 24 листопада 1917 р., який закріпив право на здійснення помилування. Зокрема, у п. 7 Декрету зазначалось, що “право помилування і поновлення в правах осіб, засуджених у кримінальних справах, надалі належить судовій владі”.

Прийнятий Декрет ВЦВК “Про суд” від 7 березня 1918 р. та Інструкція “Про організацію і дію місцевих народних судів” залишила право помилуван-

ня як виключну прерогативу судів. Відповідно до ст. 32 Декрету всім особам, засудженим за вироком народного суду, надавалося право клопотати перед місцевим народним судом за місцем проживання засудженого про умовне або дострокове звільнення, а також про помилування чи поновлення в правах. Якщо місцевий суд доходив висновку, що таке клопотання має певні підстави, він передавав справу на розгляд суду за підсудністю [7, с. 15–16, 22–23].

При досить загальному формулюванні положень Декретів “Про суд” 1917–1918 рр., важко з’ясувати, чи охоплювало поняття помилування лише повне звільнення від покарання, чи під помилуванням розумілося і пом’якшення покарання, чи, можливо, воно поширювалося на випадки звільнення від кримінальної відповідальності. Встановлена законом підсудність народним судам, а також ряд випадків, в яких суд здійснював право помилування, свідчать про те, що воно не застосовувалось до осіб, які вчинили контрреволюційні чи особливо небезпечні злочини. Революційним трибуналам право на помилування не надавалось.

Звільнення від покарання у зв’язку з помилуванням було передбачено і в першому кодифікованому кримінально-правовому акті – Керівних началах з кримінального права РСФРР 1919 р.

Після підписання 30 грудня 1922 р. Договору про утворення СРСР приймається Конституція СРСР 1924 р., а згодом видається загальносоюзний нормативний акт – Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. Згідно з п. “ц” ст. 1 Конституції СРСР 1924 р. право на здійснення помилування зберігалось за Центральними Виконавчими Комітетами союзних республік. Цим комітетом право на помилування інколи застосовувалось щодо осіб, засуджених військовими трибуналами. Така практика не відповідала вимогам ст. 35 Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, оскільки право помилування по вироках військових трибуналів було віднесено до виключної компетенції ЦВК СРСР і його Президії. У Циркулярі Президії ЦВК Союзу РСР від 18 листопада 1925 р. “Про порядок застосування амністій, виданих Центральними Виконавчими Комітетами союзних республік, щодо засуджених Верховним Судом Союзу РСР і військовими трибуналами” зазначалося, що така практика є неприпустимою. При застосуванні ЦВК союзних республік амністії на території відповідної союзної республіки, дія останньої могла поширюватися і на осіб, засуджених вироками військових трибуналів, за попереднім, у кожному окремому випадку амністії, погодженням цього питання з Президією ЦВК СРСР [4, с. 60]. За період з 1924 р. і до прийняття Конституції СРСР 1936 р. правом помилування у порядку виключення користувалися й окремі автономні республіки.

Відповідно до положень Конституції СРСР 1936 р. право помилування було закріплено за Президією Верховної Ради СРСР (п. “к” ст. 49). Верховним Радам союзних республік надавалося право помилування щодо осіб, засуджених судовими органами союзної республіки (п. “г” ст. 60). Автономні республіки не мали права на здійснення помилування.

Велика Вітчизняна війна суттєво змінила кримінальну політику

держави. У ці роки велике значення відігравало помилування. Криміналізація окремих діянь і посилення репресій відбувається до кінця 50-х років. У 1930 – 1950 рр. злочинці визнавалися ворогами суспільства, до них застосовувалися суворі покарання, які доволі часто не відповідали суспільній небезпеці вчиненого діяння та особи винного [8, с. 28–29].

Законом Верховної Ради Союзу РСР від 25 грудня 1958 р. були прийняті Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік [9], які серед підстав звільнення від покарання передбачали звільнення від покарання або його пом'якшення в порядку помилування (ст. 46 Основ). Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р. поряд з інститутами дострокового і умовно-дострокового звільнення від покарання, заміни покарання більш м'яким покаранням також передбачав звільнення від покарання на підставі помилування (ст. 54 КК).

Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, затверджених Законом Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1958 р. (ст. 5 Основ), Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р. (ст. 6 КПК) передбачали, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, у зв'язку з помилуванням.

Починаючи з 60-х років, помилування здійснювалося щодо індивідуально визначених осіб, як з ініціативи вищого органу державної влади, так і за клопотанням засудженого, його захисника тощо.

Порядок здійснення помилування регламентувався постановою Президії Верховної Ради СРСР від 3 грудня 1961 р. “Про порядок розгляду в Президії Верховної Ради СРСР клопотань про помилування”. Після прийняття постанови від 17 листопада 1964 р. “Про форми актів Президії Верховної Ради СРСР з питань помилування” [10] акти помилування почали видаватися у формі указу, а рішення про відхилення клопотання про помилування у формі постанови. Пізніше вийшла постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1980 р. “Про порядок здійснення помилування і розгляд у Президії Верховної Ради СРСР клопотань про помилування”, яка була новою редакцією постанови від 3 грудня 1961 р.

Відповідно до положень Конституції СРСР 1977 р. помилування належало до компетенції вищих органів державної влади: Верховній Раді Союзу РСР і її Президії, Верховним Радам союзних республік та їх Президіям.

Після проголошення державного суверенітету колишніми союзними республіками СРСР і створення незалежних держав розпочався новий етап у розвитку кримінального законодавства, який характеризується повною самостійністю в кожній із цих країн. Більшість держав колишнього СРСР ратифікують міжнародні конвенції, які передбачають “гуманізацію” кримінального законодавства. Так, зокрема, у п. 4 ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. закріплено, що кожна особа, стосовно якої винесено вирок про смертну кару, має право просити про помилування або пом'якшення вироку. У цьому ж пункті зазначається, що “помилування чи заміна смертного вироку можуть бути даровані у будь-яких випадках”.

24 серпня 1991 р. проголошується незалежність України. Функції

глави держави виконували переважно Верховна Рада, яка вважалась найвищим органом державної влади України, її Президія, як постійний діючий орган державної влади, та її голова. Законом Української РСР від 5 липня 1991 р. “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР” [11] було засновано пост Президента. В цей же день Верховна Рада Української РСР прийняла Закони Української РСР “Про Президента Української РСР” [12] та “Про вибори Президента Української РСР” [13]. 1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента, під час яких було вперше на конституційній основі шляхом прямих виборів обрано Президента України – Леоніда Макаровича Кравчука.

Президент здійснював помилування засуджених, керуючись Положенням “Про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України” від 31 грудня 1991 р. [14]. У зв’язку зі скасуванням смертної кари і заміною її на довічне позбавлення волі, а також іншими змінами у кримінальному законодавстві Указом Президента України від 12 квітня 2000 р. було затверджено нове Положення “Про порядок здійснення помилування” [15].

Положення про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання внаслідок помилування знайшли своє відображення і в Кримінальному кодексі України 2001 р. (ст. 85 “Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування”, ст. 87 “Помилування” розділ XII “Звільнення від покарання та його відбування”).

Однією з прогалин українського законодавства є відсутність регламентації процедури помилування у чинному Кримінально-процесуальному кодексі України [16]. Враховуючи те, що помилування засудженого є, по суті, певною кримінально-процесуальною складовою провадження у кримінальних справах, а рішення про помилування повинно бути обов’язково приєднано до кримінальної справи і виконано органами виконання покарання, вбачається логічним закріплення у КПК України норм, які б регулювали процедуру помилування засудженого. Немає в Україні й окремого закону, що регулював би процес помилування засудженого. Така процедура відбувається на підставі Положення про здійснення помилування, затвердженого Указом Президента України від 16 вересня 2010 року [17].

Висновок. Аналіз історії розвитку законодавства у сфері застосування амністії та здійснення помилування виявив ряд цікавих законодавчих рішень, що містилися в нормативних документах, зокрема, за часів Російської імперії. Наприклад, в Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. зазначалися види помилування. Формування такої норми свідчить про обґрунтоване прагнення законодавця того часу більш повно забезпечити регламентування порядку здійснення помилування. При формалізмі і суворості кримінальних законів помилування відіграло велику роль і виконувало функції багатьох правових інститутів, які у подальшому отримали самостійне правове закріплення (давність, дійове каяття, крайня необхідність тощо). У порядку помилування здійснювалося поновлення у своїх правах невинно засуджених осіб, звіль-

нення від кримінальної відповідальності. Майже всі види скасування покарання виникли на підставі права монарха на помилування.

Бібліографічні посилання

1. Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть. – М., 1903. – 496с.
2. Люблинский П.И. Право амнистии. – 1907. – 80 с.
3. Ромаикин П.С. Основные начала уголовного и военно-уголовного законодательства Петра I. – М., 1947. – 390 с.
4. Ромаикин П.С. Амнистия и помилование в СССР. – М.: Госюриздат, 1959. – 364 с.
5. Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института “Гранат”. – Т. 33. – М., Тверской бульвар, 25. – 980 с.
6. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – 258 с.
7. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. Под ред. проф. И.Т. Голякова. – М.: Госюриздат, 1953. – 463 с.
8. Марогулова И.Л. Амнистия и помилование в российском законодательстве. – М., 1998. – 144 с.
9. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. – № 1. – Ст. 6.
10. Постановление Президиума Верховного Совета СССР от 17 ноября 1964 р. “О формах актов Президиума Верховного Совета СССР по вопросам помилования” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1964. – № 48. – Ст. 541.
11. Закон Української РСР від 5 липня 1991 р “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР” // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 445.
12. Закон Української РСР від 5 липня 1991 р “Про Президента Української РСР” // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 446.
13. Закон Української РСР від 5 липня 1991 р “Про вибори Президента Української РСР” // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 448.
14. Указ Президента України від 31 грудня 1991 р. “Про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 293.
15. Указ Президента України від 12 квітня 2000 р. “Про “Положення про порядок здійснення помилування” // Урядовий кур’єр. – 2000. – 28 квітня.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Голос України. – 2012. – 19 травня.
17. Указ Президента України від 16 вересня 2010 р. “Про Положення про порядок здійснення помилування” // Урядовий кур’єр. – 2010. – 21 вересня.

Надійшла до редакції 19.12.2013

В.М. Бабенко

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.2

ДЕТЕРМІНАНТИ УМИСНИХ ВБИВСТВ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ ТА ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Проаналізовано причини та умови, що сприяють вчиненню умисних вбивств організованими групами та злочинними організаціями.

Ключові слова: умисне вбивство, організована група, злочинна організація, детермінанти, причини, умови.

Проанализированы причины и условия, которые способствуют совершению умышленных убийств организованными группами и преступными организациями.

Ключевые слова: умышленное убийство, организованная группа, преступная организация, детерминанты, причины, условия.

Causes and conditions which favor commitment of intentional assassinations by organized groups and criminal organizations are analyzed.

Keywords: intentional assassinations, organized group, criminal organizations, determinants, causes, conditions

Постановка проблеми. Проблема детермінації злочинності посідає одне із центральних місць у кримінології. Причини та умови злочинності – це система негативних для відповідної суспільно-економічної формації та конкретної держави соціальних явищ, які детермінують злочинність як свій наслідок [1, с. 158–159]. Загальновизнаним є те, що причини злочинності – це процеси і явища, які породжують злочинність як свій безпосередній наслідок, а умови є процесами та явищами, які самі безпосередньо не породжують злочинність, але сприяють дії причин, полегшують настання суспільно небезпечних наслідків.

Проблема дослідження детермінантів умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, є на сьогодні актуальною. Без дослідження причин та умов, що сприяють вчиненню цих злочинів, неможливо напрацювати комплекс запобіжних заходів щодо протидії цим явищам.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Безпосередньо питанням протидії кваліфікованим видам умисних вбивств, у тому числі й умисним вбивствам, вчиненим організованими групами та злочинними організаціями, кримінально-правовими та кримінологічними засобами присвячені дослідження С.М. Абельцева, В.П. Бахіна, А. Бесонова, М.П. Водька, В.Я. Горбачевського, В.К. Грищука, О.В. Єжкова, В.С. Комісарова, М.П. Короленка, В.В. Матвійчука, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, П.П. Пилипчука, О.С. Сاینчова, В.П. Тихого, М.І. Хавронюка, С.Д. Шапченка, А.О. Шульги та ін.

Метою цієї статті є аналіз та класифікація причин та умов, що сприяють вчиненню умисних вбивств організованими групами та злочинними організаціями.

Виклад основного матеріалу. Перед кримінологами постало питання: чи можна створити перелік обставин, одні з яких належали б до причин, а інші – до умов? Розвиток кримінології показав, що такий перелік скласти неможливо, оскільки в одних випадках причиною стає те, що було умовою, в іншому – навпаки. Тому комплекси причин та умов, спільна дія яких у підсумку породжує вчинення злочинів, а відтак і злочинність, називають кримінологічними (криміногенними) детермінантами [1, с. 31–32], або факторами [2, с. 45].

Сьогодні існують різні концепції пояснення причин злочинності. Кримінологічні теорії з цього приводу можна поділити на два напрями залежно від того, як вони визначають пріоритетну причину. Прихильники соціологічних

теорій бачать причину злочинності в умовах життя суспільства, а представники біопсихологічних – в особі та природі людини. Як зазначив А.Ф. Зелінський, вказані напрямки розрізняються лише в оцінці названих факторів кримінальної детермінації, але в принципі їх не заперечують [2, с. 45].

Дехто з кримінологів пояснює причини злочинності (включаючи причини конкретних злочинів) і соціальними, і психологічними факторами, які належать і до суспільного буття, і до свідомості (соціально-психологічний напрям) [3, с. 127–129; 4, с. 65–113; 5, с. 3–16].

Викладене дозволяє говорити про наявність як зовнішніх, пов'язаних із навколишнім світом, так і внутрішніх детермінант, що коріняться усередині особистості.

Сьогодні в Україні відбуваються економічні, соціальні та політичні перетворення, спрямовані на побудову демократичної і правової держави. Ці процеси протікають непослідовно, суперечливо, що разом з негативною спадщиною минулого істотно впливає на всі сторони соціальної дійсності, у тому числі і на злочинність. Злочинність в Україні, як система антисоціальних людських вчинків, детермінується багатьма факторами: економічними, соціальними, політичними, ідеологічними тощо. Як вважають деякі кримінологи, їх налічується кілька сотень. Всі вони тісно переплітаються, взаємодіють і видозмінюються залежно від кількісних та якісних змін в умовах існування суспільства [6, с. 189]. До зазначених факторів належать: падіння виробництва; інфляція; зниження життєвого рівня населення (значна кількість людей опинилася за офіційною межею бідності); безробіття; поділ суспільства за рівнем прибутків; падіння суспільної моралі; соціальна нерівність членів суспільства; нелегальна міграція, урбанізація і внутрішня міграція населення; політична нестабільність; пропаганда відвертого насильства, жорстокості, порнографії; пияцтво та наркоманія тощо. Перераховане складає зміст криміногенних факторів, що детермінують злочинність взагалі.

В Україні набули широкого розповсюдження кримінальні практики організації життєдіяльності, які деформують базові соціальні інститути та криміналізують особистість. Злочинність породжує усвідомлення безконтрольності зла і його всемогутності. Сучасна вітчизняна злочинність є злочинністю кризового типу: з одного боку, вона породжена соціальною кризою в державі, а з іншого, – будучи її породженням, є чинником поглиблення цієї кризи [7, с. 6].

Кризові процеси, що відбуваються в соціально-економічній сфері, призвели до ускладнення криміногенної ситуації, зміни структури злочинності та зумовили виникнення нових форм і способів вчинення протиправних діянь. Сьогодні спостерігається тенденція до збільшення масштабів криміналізації основних сфер життєдіяльності населення. Поряд із зменшенням кількості вчинених злочинів середньої тяжкості, тяжких та особливо тяжких злочинів спостерігається збільшення кількості правопорушень у сфері економіки. Недосконалість системи реінтеграції бездомних громадян, соціальної адаптації осіб, звільнених з місць поз-

бавлення волі, невирішеність питання щодо примусового лікування осіб, хворих на алкоголізм, спричиняє збільшення кількості злочинів, вчинених повторно, у громадських місцях, у тому числі у стані алкогольного сп'яніння. Поширення дитячої бездоглядності і безпритульності, що відбувається, зокрема, через зменшення кількості позашкільних гуртків і секцій, призводить до збільшення кількості правопорушень, вчинених неповнолітніми та за їх участю, випадків втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Незайнятість населення, зокрема молоді, також негативно впливає на рівень злочинності. Отже, актуальним є питання щодо недопущення залучення таких осіб до протиправної діяльності. Зазначені фактори негативно позначаються на іміджі держави, її економічному становищі, призводять до зменшення обсягу інвестицій та зниження рівня довіри населення до органів державної влади [8].

Усі перелічені та інші криміногенні фактори є основною причиною існування окремих видів злочинів, у тому числі й умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями.

Вбивству, вчиненому організованими групами та злочинними організаціями, сприяють як загальні причини, так і специфічні, що належать саме до цієї групи злочинів. У першу чергу це економічні причини: відбувся перелом економічних відносин та перехід на ринкові. В результаті чого відбулася концентрація багатства у невеликого прошарку населення і усвідомлення того, що воно нажите з нелегального джерела, провокує формування груп, орієнтованих на насильницьке його вилучення. У цей час зростання цін випереджає доходи, вартість життя перевищує доходи законослухняних громадян. Посилюється конфлікт, поділ влади і грошей поступово набуває озброєної форми. Закон попиту і пропозиції (один з основних при ринковій економіці) поширюється і на людське життя. На цьому тлі з'явився попит і на найманих убивць. Проте вбивство, як бізнес, було новим для України. Кримінологи в якості основних факторів, що впливають на стан злочинності взагалі та вчинення організованих вбивств зокрема, виділяють політичну нестабільність у суспільстві; неефективне законодавство; невирішеність проблем забезпечення безпеки осіб, які є свідками та іншими учасниками процесу [9, с. 20].

Економічна криза, зубожіння значної частини населення, зростання безробіття, криміналізація багатьох суспільних, економічних і політичних відносин, неефективність у нових умовах законодавства по боротьбі з організованими формами вбивства, а також кадрові, фінансові та матеріальні труднощі правоохоронних органів сприяють кількісному і якісному стрибку в процесі росту даного виду злочину.

До причин його вчинення слід віднести й політичні причини. Політична нестабільність загострила економічну і соціальну ситуацію, "підірвала" міжнаціональні відносини. Передвиборна боротьба за посаду Президента України, за мандат народного депутата може спричинити масові заворушення та інші злочини проти громадської безпеки, життя та здоров'я [6, с. 87], у тому числі і умисні вбивства.

Причиною багатьох тяжких злочинів, у тому числі й розглядуваного злочину, є міжнаціональні та релігійні конфлікти, які набули поширеності у світі. Значно впливає на загальнокримінальну злочинність національна ненависть, прояви якої не викоренено й в Україні. Соціальне життя людей у таких умовах стає нестерпним, викликає різні ексцеси, напруженість, постійний страх, нервові стреси тощо.

Негативне значення мають зміни в соціальному середовищі. Спад суспільного виробництва призвів до значного зростання числа безробітних серед осіб працездатного віку, затримки з виплатою заробітної плати, пенсії і соціальних допомог; загальне зниження рівня життя населення, соціальна незахищеність його окремих категорій сприяють подальшому зростанню соціальної напруженості в суспільстві. Гроші стали визначати соціальне становище людини, тому їх відсутність приводить багатьох до стану фрустрації, почуття втрати життєвих перспектив і, як наслідок, агресивної поведінки або споживання спиртних напоїв, наркотичних засобів тощо.

Дані експертних установ, опитувань, інтерв'ю дозволяють виділити ряд причин і умов, що впливають на темпи зростання вбивств, вчинених організованими групами. Основними з них, як ми вважаємо, є:

- безкарність дій організованих груп;
- неспроможність правоохоронних органів розкриття злочинів дає підставу використовувати їх в якості інструменту тиску на представників виконавчої та судової влади, керівників підприємств та банків;
- використання для легалізації володіння зброєю служб безпеки та охоронних підрозділів можна розглядати як новий рівень озброєної злочинності;
- створення комерційних структур для «відмивання» грошових коштів та вчинення економічних злочинів.

В останні роки особливу тривогу викликає той факт, що фізичне усунення усе більше розглядається в якості основного засобу вирішення питань між представниками злочинного світу, комерційними структурами у сфері легального чи нелегального бізнесу, конкуренції, поділу власності. Вчинення вбивства входить у сферу діяльності організованих злочинних формувань (усунення конкурентів, зрадників, керівників бізнесу, а також в якості наданої послуги). При цьому ними використовуються сучасна оргтехніка та техніка для спостереження, підслуховування, стеження та ін. Як показує аналіз судової та слідчої практики, вчинення вбивств використовується також організованими групами як спосіб впливу і залякування, з метою встановлення контролю над цілими галузями економіки, великими підприємствами і фірмами.

Вивчення обставин вчинення вбивств організованими об'єднаннями в регіоні дозволяє розділити їх на три групи:

- 1) вбивства представників комерційних структур;
- 2) вбивства злочинних авторитетів;
- 3) вбивства корисливої спрямованості на ґрунті сімейно-побутових відносин.

Причинами вбивства першої групи можуть виступати невиконання

потерпілим або організаторами (замовниками) будь-яких зобов'язань, а також взаємні боргові зобов'язання.

Причинами скоєння вбивств, що належать до другої групи, є, як правило, розділ сфер впливу між злочинними угрупованнями або боротьба за лідерство всередині однієї з них.

Виявлення причин убивств, що належать до третьої групи, представляє певну складність, оскільки пов'язане з необхідністю встановлення наявності корисливої зацікавленості у смерті потерпілого у когось з його найближчого оточення.

На формування особи впливає безпосереднє середовище, в якому вона перебуває, соціальні групи (сім'я, друзі тощо), безпосередні умови життя (якість житла, харчування, одягу тощо). Негативні чинники іноді виступають як обставини (умови), що сприяють вчиненню злочину. Отже, поряд з безпосередньою причиною злочину виділяють дві групи умов, що сприяють його вчиненню: умови, що негативно впливають на формування особи правопорушника; умови, що сприяли вчиненню самого злочину.

Умовами виступають різноманітні недоліки в управлінській та організаційній сфері діяльності різних галузей господарства і державного управління.

На наш погляд, умови, що сприяють вчиненню умисних вбивств організованими групами та злочинними організаціями, можна умовно класифікувати на загальні, тобто ті, що сприяють вчиненню взагалі умисних вбивств та існуванню організованої злочинності, та спеціальні, які безпосередньо сприяють існуванню вчинення умисних вбивств організованими групами та злочинними організаціями.

До загальних умов у першу чергу слід віднести такі умови, як недосконалість правового регулювання протидії організованій злочинності. Це пов'язано з таким: 1) відсутність базового нормативно-правового акта, який би регулював протидію злочинності в Україні; 2) недосконалість нормативно-правових актів, які спрямовані на протидію організованій злочинності; 3) недосконалість оперативно-розшукового законодавства; відсутність нормативно-правових актів МВС України щодо тактики проведення негласних (розшукових) слідчих дій.

Правовою основою протидії організованій злочинності загального характеру виступають законодавчі та інші нормативно-правові акти, що спрямовані на запобігання злочинам взагалі або окремим злочинним проявам, з ознаками організованості. Зокрема, це Закони України від 18.02.1992 р. “Про оперативно-розшукову діяльність”, від 30.06.1993 р. “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, від 07.04.2011 р. “Про засади запобігання і протидії корупції”, від 15.02.1995 р. “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними”; укази Президента України від 18.02.2002 р. № 143/2002 “Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян”, від 09.02.2004 р. № 175/2004 “Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції”, від

10.07.2005 р. № 1119/2005 “Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності”, від 21.10.2011 № 1000 “Про Концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю”; розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 р. № 1209 р “Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року” тощо.

Особливого значення щодо протидії злочинності взагалі, у тому числі й організованих, та умисним вбивствам, вчиненим організованими групами та злочинними організаціями, зокрема, має новий Кримінальний процесуальний кодекс України. Разом з тим, хоча і були внесені зміни до чинної редакції Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” у зв’язку з прийняттям нового КПК, проте, на наш погляд, на сьогодні існують протиріччя між нормами цих законодавчих актів, зокрема місця та ролі оперативних підрозділів правоохоронних органів у протидії злочинам під час кримінального впровадження, невизначеність кола оперативно-розшукових та оперативно-технічних заходів тощо.

На сьогодні необхідним є прийняття окремого законодавчого акта щодо запобігання злочинності в Україні. Як зазначили І.І. Пазиніч та О.В. Кириченко, ефективно запобігати злочинності можливо лише за умови удосконалення нормативної бази. Проте на сьогодні не прийнято Закон України “Про профілактику злочинів”. На їх думку, прийняття цього Закону сприяло б профілактичній діяльності ОВС та інших правоохоронних органів як суб’єктів профілактики. Проте профілактика злочинів є одним із різновидів запобіжної діяльності та не охоплює попередження та припинення злочинів, які є необхідними ланками у запобіжній діяльності. Тому вони вважають, що сферу дії проекту закону “Про профілактику” слід розширити та на законодавчому рівні визначити такі етапи запобіжної діяльності як профілактика, попередження та припинення злочинних дій, і пропонують таку назву закону – “Про запобігання злочинності” [10, с. 162].

До загальних умов слід віднести й неефективну протидію організованих злочинності з боку правоохоронних органів та корумпованість в органах державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органах тощо.

В останні роки органами внутрішніх справ щорічно виявляється близько 400 організованих груп та злочинних організацій, проте стан протидії організованих злочинності на сьогодні є незадовільним, оскільки ці організовані об’єднання контролюють більшість сфер суспільного життя. Це пов’язано з латентністю цього виду злочинності та наявністю корумпованих зв’язків в органах державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органах тощо. Механізм функціонування організованих злочинних угруповань передбачає надійні схеми їх захисту від соціального контролю. Він немислимий без ефективних засобів приховування ними своєї злочинної діяльності від правоохоронних органів.

Однією із умов існування умисних вбивств є зниження ролі громадськості у протидії злочинності; відставання форм і методів роботи. На жаль, на сьогодні, у суспільстві склалося враження, що ці проблеми їх

не стосуються. Після розпаду колишнього СРСР громадяни стали жити відособлено та не втручаються у події, які відбуваються навколо їх. Зневіра їх до правоохоронних органів, страх за можливу помсту з боку членів організованих злочинних угруповань призвело до того, що у разі вчинення злочинів з ознаками організованої злочинності громадяни ухиляються від зустрічей з правоохоронцями, і тим паче добровільно не дають інформацію по факту вчинення цих злочинів.

На існування умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, впливає негативний вплив інформаційних джерел (засобів масової інформації, Інтернету, телебачення) та ін. Іноді, за допомогою зазначених інформаційних джерел, пропагується культ «успішних злочинців». І хоча автори публікацій, новин або фільмів не ставлять за мету пропаганди цього, проте готують продукцію на цю тематику, оскільки це на сьогодні «модно» та викликає інтерес у суспільстві, що, у свою чергу, призводить до побічної пропаганди. Наприклад, хоча б згадати фільм «Бригада» російських режисерів, після перегляду якого велика кількість молоді бажали би стати героями фільму, які за сценарієм належали до злочинців, що діяли у складі організованого злочинного угруповання.

До спеціальних умов, що сприяють цьому виду злочинів, слід віднести такі: 1) недосконалість кримінально-правової норми, яка передбачає відповідальність за вчинення цих злочинів; 2) недосконалість методики щодо виявлення цих злочинів та осіб, що їх вчинили; 3) низький рівень кваліфікації позаштатних негласних працівників ОВС, діяльність яких спрямована на виявлення фактів вчинення умисних вбивств організованими групами та злочинними організаціями, та осіб, що їх вчинили; 4) «омолодження» кадрів органів внутрішніх справ, діяльність яких спрямована на протидію умисним вбивствам та ін.

Висновки. Таким чином, нейтралізація названих вище причин та умов, що сприяють вчиненню умисних вбивств організованими групами та злочинними організаціями, є головним у запобіганні цього злочину.

Бібліографічні посилання

1. Криминология : учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М., 1998.
2. Зелінський А. Ф. Криминологія : навч. посібник / А. Ф. Зелінський. – Х., 2000.
3. Долгова А.И. Криминология. / Долгова А.И. — М., 1999.
4. Карпец И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / Карпец И.И. — М., 1976.
5. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования : учебное пособие / Кудрявцев В.Н. — М., 1998.
6. Курс криминології: Загальна частина : підручник : у 2-х кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужі.— К., 2001.
7. Міщенко С. Г. Роль кримінальної юстиції в протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Г. Міщенко. – К., 2011.
8. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1209-р.
9. *Логинов Е. А.* Правовые и криминалистические проблемы борьбы с убийствами,

совершаемыми по найму / Е. А. Логинов. – Сыктывкар, 2001.

10. Пазиніч І. І. Актуальні проблеми запобіжної діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ України / І. І. Пазиніч, О. В. Кириченко // Сторіччя розшуку: історія, сучасність, перспективи: матеріали Міжнарод. науково-практ. конф. (24 жовтня 2008 р., м. Одеса). – Одеса, 2008. – С. 162–163.

Надійшла до редакції 21.12.2012

С.Б. Боровинський

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.344

ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕДБАЛЕ ЗБЕРІГАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ АБО БОЙОВИХ ПРИПАСІВ

Визначені етапи розвитку кримінальної відповідальності за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів. Надані пропозиції щодо внесення змін до законодавства України у сфері обігу зброї та бойових припасів з урахуванням вивченого історичного досвіду законотворчої діяльності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, недбале зберігання, вогнепальна зброя, бойові припаси.

Определены этапы развития уголовной ответственности за небрежное хранение огнестрельного оружия или боевых припасов. Предложены изменения в законодательство Украины в сфере обращения оружия и боевых припасов с учетом изученного исторического опыта законотворческой деятельности.

Ключевые слова: уголовная ответственность, небрежное хранение, огнестрельное оружие, боевые припасы.

Defined stages of criminal liability for negligent storage of firearms or ammunition. Proposed changes to the legislation of Ukraine in the sphere of circulation of arms and ammunition based on your knowledge of the historical experience of legislative activity.

Keywords: criminal liability, negligent storage of firearms and ammunition.

Постановка проблеми. Проблема ефективної охорони встановленого порядку обігу вогнепальної зброї, бойових припасів за кримінальним законодавством України є нагальною потребою сьогодення і в історично-правовому аспекті сягає своїм корінням глибокої давнини. Для вирішення проблем запобігання злочинам, пов'язаним зі злочинним поводженням з вогнепальною зброєю, бойовими припасами, важливо мати чітке й цілісне уявлення про особливості злочинів цієї групи, масштаб, напрямки і тенденції їх розвитку як раніше, так і в сучасних умовах.

В останні роки соціально-економічні умови розвитку українського суспільства обумовили особливу увагу кримінального права до злочинних діянь (організована злочинність, корупція, злочини у сфері економіки тощо), які характеризуються умисною поведінкою. Водночас дослідження теорії кримінального права не повинні залишати поза увагою наукові роз-

робки іншої складової частини злочинної поведінки – злочинів, що вчиняються з необережності, оскільки вони за такими наслідками як загибель і травмування людей заподіюють значно більшу шкоду ніж умисні діяння.

Недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264 КК України) є у цілому необережним злочином, оскільки суб'єктивне ставлення винного до суспільно небезпечних наслідків цього діяння характеризується виною лише у формі необережності. Законодавець у різні часи неоднаково підходив як до підстав криміналізації цього діяння, так і до конструкції норми, яка передбачала відповідальність за нього. Вивчення історичного досвіду надасть можливості сформулювати пропозиції щодо можливого удосконалення сучасного кримінального законодавства, яке встановлює відповідальність за злочинне поводження зі зброєю та бойовими припасами.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Злочини, пов'язані зі злочинним поводженням зі зброєю, досліджувалися вітчизняними та зарубіжними вченими, зокрема, Я.М. Брайніним, В.І. Борисовим, С.В. Бородіним, В.В. Василевичем, В.К. Грищуком, Н.Д. Дурмановим, А.Ф. Зелінським, Д.А. Корецьким, О.М. Костенком, П.С. Матишевським, В.П. Тихим, П.Л. Фрісом, Г.А. Аванесовим, Ю.Д. Блувштейном, Л.О. Гаухманом, А.А. Герцензоном, А.І. Долговою, В.П. Тихим, Б.Б. Шаповаловим, М.Д. Шаргородським та ін. Їхні праці стали фундаментом предметних досліджень зброї і як кримінологічної категорії озброєних злочинів, і як специфічного виду кримінально-караних діянь.

Мета статті полягає у здійсненні історично-правового аналізу вітчизняного кримінального законодавства в частині регламентації відповідальності за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів.

Виклад основного матеріалу. Як показує історично-правовий аналіз законодавчих актів і науково-монографічної літератури, такий термін як «зброя» або конкретні її види споконвіку досить широко використовувалися в законодавстві для характеристики конструктивної ознаки того або іншого злочину, а також як кваліфікуюча обставина. Так, ст. 13 Короткої редакції Руської Правди (ст. 34 Поширеної редакції) передбачала відповідальність (штраф), зокрема, за крадіжку зброї. Статті 3, 4 Короткої редакції Руської Правди передбачали відповідальність за побої, спричинені палкою, жердиною, тильною частиною меча або піхвами меча, що вважалося особливо образливим для потерпілого і тягло за собою накладення великого штрафу на злочинця [1, с. 63]. У п. 10 ст. 455 Зводу законів кримінальних (1832 р.) передбачалася відповідальність за вбивство, вчинене шляхом вибуху пороху або газу [2, с.23]. За це передбачалося позбавлення всіх прав стану й заслання на каторжні роботи строком від 15 до 20 років.

У більш пізніх вітчизняних кримінально-правових актах також можна зустріти приклади того, як термін «зброя» застосовувався для законодавчого визначення сутності того або іншого злочину. Наприклад, у ст. 762 Зводу законів кримінальних (1842 р.) поняття грабежу формулювалося так: «Коли хто на сухому шляху або на воді на будь-кого нападе, або зу-

пинить, стращаючи дією, як то: зброєю, рукою або іншим чим» [3, с. 378]. Укладення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. у ст. 284 встановлювало відповідальність за протидію доведенню або виконанню нормативно-правових актів влади, якщо воно вчинялось озброєними людьми [4].

Проте окремого кримінально-правового захисту встановлений порядок обігу зброї набув, фактично, саме в Укладенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. Так, відділення дев'яте «Про протизаконне виготовлення та зберігання зброї чи пороху, і порушення інших, для огорожі особистої безпеки постановлених, правил обережності» цього Укладення передбачало у ст.ст. 1241-1247, 1249 відповідальність за злочинне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами. Так, ст. 1241 встановлювала відповідальність за незаконне виготовлення зброї, пороху, бомб, гранат чи снарядів до артилерійських знарядь. При цьому за незначні розміри цих предметів передбачалось покарання у виді тримання у тюрмі від трьох до шести місяців, а за інші розміри – тримання у фортеці від одного до двох років. Стаття 1242 передбачала відповідальність за незаконне зберігання зброї або пороху у більших, ніж дозволено, розмірах. Покарання за це діяння полягало у арешті від трьох тижнів до трьох місяців або грошовому стягненні від десяти до ста рублів. Знайдені при цьому зброя та порох відбирались. У ст. 1243 передбачалась відповідальність за дії, передбачені ст.ст. 1241, 1242, вчинені з метою підриву державної безпеки чи спокою. Покарання за ці діяння визначались ст.ст. 271, 272, 275-277 Укладення як за бунт проти Влади Верховної чи державну зраду. Стаття 1244 встановлювала відповідальність за недонесення майстровим до поліції відомостей про людину, яка принесла для ремонту заборонену законом зброєю, що каралось арештом від трьох до семи днів. У ст. 1245 передбачалась відповідальність за використання вогнепальної зброї без явної потреби у місцях можливого масового скупчення людей, за що у містах стягувалась грошова сума від двадцяти до ста рублів, а у поселеннях – від одного до десяти. У випадку повторності такого діяння грошове стягнення подвоювалось. Стаття 1246 встановлювала відповідальність за стрільбу з лука у місцях можливого масового скупчення людей стрілами без залізних або інших небезпечних ліз у розмірі від п'ятдесяти копійок до трьох рублів. У ст. 1247 передбачалась відповідальність за зберігання у домах чи інших місцях можливого перебування людей зарядженої вогнепальної зброї, яке каралось грошовим стягненням від одного до п'яти рублів. Стаття 1249 встановлювала відповідальність за перебування зі зброєю, особливо із зарядженою вогнепальною, у заборонених місцях і передбачала покарання у виді грошового стягнення від п'ятдесяти копійок до десяти рублів. Якщо діяння, передбачені ст.ст. 1245, 1246 призводили до спричинення будь-кому шкоди здоров'ю або смерті, вони карались за ст.ст. 1937, 1965, що передбачали відповідальність за необережне спричинення смерті або шкоди здоров'ю.

Отже, можна зробити висновок, що прототипом нині чинної ст. 264 КК України 2001 р., яка встановлює відповідальність за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів, виступали ст.ст. 1247,

1249 Укладення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. Ці норми за сьогоденішньою класифікацією мали формальні склади злочинів, тобто не передбачали як обов'язкову ознаку настання суспільно небезпечних наслідків у виді заподіяння шкоди життю, здоров'ю чи власності людини. Покарання за ці діяння полягало у грошовому стягненні з винного.

Устав про покарання, що накладаються мировими суддями, 1864 р. [5] у главі десятій «Про проступки проти особистої безпеки» містив дві норми, що передбачали відповідальність за злочинне поводження зі зброєю. Так, ст. 117 встановлювала відповідальність за зберігання чи носіння забороненої зброї, за стрільбу з вогнепальної чи іншої небезпечної зброї у заборонених місцях, за зберігання пороху понад встановлену кількість. Ці діяння карались грошовим стягненням не більше двадцяти п'яти рублів, зброя та порох відбирались. Стаття 118 передбачала відповідальність за зберігання зарядженої або іншої небезпечної зброї чи пороху без належної обережності, за носіння зброї у заборонених місцях, що каралось грошовим стягненням до десяти рублів.

Таким чином, ст. 118 вказаного Уставу, фактично, об'єднала у своїй диспозиції діяння, передбачені ст. ст. 1247, 1249 Укладення про покарання кримінальні і виправні 1845 р., і покарання за них.

Кримінальне укладення Росії 1903 р. [6] у главі десятій «Про порушення постанов, що огорожують громадську та особисту безпеку» передбачало ряд норм, які встановлювали відповідальність за злочинне поводження зі зброєю. До них відносились ст.ст. 222-227, 230. Ці норми розширювали перелік кримінально-караних діянь у сфері обігу зброї, бойових припасів та вибухових речовин порівняно з Укладенням про покарання кримінальні і виправні 1845 р.

Нормами, що встановлювали відповідальність за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів, в Укладенні 1903 р. слід визнати декілька. Так, п. 1 ст. 225 передбачав, зокрема, відповідальність за законне зберігання вогнепальної, крім пороху, чи вибухової речовини, або снаряду за межами обладнаного для цього складу, або ж у більшій проти дозволеної кількості. Каралось це діяння утриманням у тюрмі з можливим позбавленням права торгівлі вогнепальними чи вибуховими речовинами або права мати склади для їх зберігання на строк від одного до п'яти років чи довічно. Вказані речовини вилучались у винного. Стаття 226 передбачала відповідальність за зберігання пороху за межами складу у кількості понад тридцяти фунтів, або ж у складі, але в більшій проти дозволеної кількості, що каралось утриманням у тюрмі на строк до шести місяців з вилученням вказаного пороху. У статті 227 встановлювалась відповідальність за невиконання правил обладнання чи утримання складів вибухових речовин для потреб гірничозаводської чи соляної промисловості або правил зберігання, перевезення, відпуску, продажу, придбання, розподілу чи використання вибухових речовин або снарядів. Це діяння каралось арештом чи грошовою пенєю до п'ятисот рублів. У випадку, якщо таке порушення правил загрожувало небезпекою вибуху, во-

но каралось утриманням у тюрмі до шести місяців. Окремо законодавець вказував на необхідність притягнення до кримінальної відповідальності за створення небезпеки вибуху і у випадках, коли порушень вказаних у статті правил не було, проте поводження з вогнепальною чи вибуховою речовиною або снарядом було здатне призвести до вибуху. Стаття 230 передбачала відповідальність, зокрема, за зберігання чи носіння зброї у місцях, де це заборонено; за стрільбу з вогнепальної чи іншої небезпечної зброї у заборонених місцях; за недотримання обережності при поводженні із зарядженою чи іншою небезпечною зброєю, що каралось арештом до двох тижнів чи грошовою пенею до п'ятдесяти рублів.

Таким чином, Кримінальне укладення Росії 1903 р. розширило перелік кримінально-караних діянь у сфері обігу зброї, бойових припасів та вибухових речовин порівняно з попереднім законодавством. Прототипом нині чинної ст. 264 КК України 2001 р. виступали п. 1 ст. 225, ст.ст. 226, 227, 230 Укладення. Ці норми, крім ст. 227, за сьогоденішньою класифікацією мали формальні склади злочинів. Покарання за ці діяння встановлювалось більш жорстке, ніж у попередньому законодавстві, оскільки включало в себе не тільки можливість грошового стягнення, але й утримання у тюрмі та арешт.

Законодавство царської Росії, до складу якої входила і Україна, мало і такий склад злочину, як знаходження зброї у жебраків (ст. 984 Повного зводу законів Російської імперії в редакції 1912 р.).

Перші радянські кримінальні кодекси не надавали самостійного кримінально-правового значення зброї. Проте, як виняток із загального правила, такі склади в КК все ж таки були. Так, наприклад, відповідальність за перевищення влади із застосуванням зброї (ч. 2 ст. 106 КК УРСР 1922 р. [7]) була досить суворою і передбачала вищу міру покарання. Перелік норм, що встановлювали кримінальну відповідальність за злочинне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами, у КК УСРР 1922 р. був значно скорочений порівняно з кримінальним законодавством царської Росії. Глава VIII «Порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку та публічний порядок» містила лише одну норму, яка передбачала відповідальність у досліджуваній сфері – ст. 220. Згідно неї зберігання вогнепальної зброї без відповідного дозволу каралось примусовими роботами. Крім цієї статті у розділі містилась загальна норма, яка встановлювала відповідальність за порушення встановлених законом чи обов'язковою постановою правил, що охороняють народне здоров'я (ст. 217²). Це діяння каралось штрафом до трьохсот рублів чи примусовими роботами, а у випадку спричинення особливо важливих наслідків – штрафом до п'ятиста рублів або примусовими роботами не менше трьох місяців, чи позбавленням волі до одного року.

КК УРСР 1927 р. [8] у главі VIII «Порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку та публічний порядок» встановлював відповідальність за злочинне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами у двох нормах – ст.ст. 195, 196. Перша з цих норм передбачала відповідальність за здавання на пошту за-

боронених до пересилання вибухових, легкозаймистих та їдких речовин, а також кислот, що каралось позбавленням волі до трьох місяців. Друга з названих норм встановлювала відповідальність за виготовлення, зберігання, купівлю чи збут вибухових речовин, снарядів чи вогнепальної зброї військового зразку без передбаченого дозволу. Це діяння каралось позбавленням волі до шести місяців або штрафом до однієї тисячі рублів.

Отже, перші радянські кримінальні кодекси не містили окремої норми, яка б передбачала відповідальність за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів. Це діяння, у випадку спричинення шкоди життю, здоров'ю чи власності людини, повинно було кваліфікуватись за загальними нормами.

КК УРСР 1960 р. [9] передбачав кілька норм про відповідальність за злочинне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами – ст.ст. 221-224. Стаття 224 встановлювала відповідальність за недбале зберігання вогнепальної зброї і бойових припасів, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки. Каралось це діяння позбавленням волі до двох років чи виправними роботами до одного року. Проте законодавець вже незалежної України у 1993 р. [10] посилив покарання за цей злочин, передбачивши за його вчинення позбавлення волі до чотирьох років або виправні роботи до двох років.

Загалом, питання про кримінально-правову відповідальність осіб за порушення правил придбання, зберігання, носіння, виробництва, продажу, вилучення й застосування вогнепальної зброї в історії СРСР та України вирішувалося залежно від конкретної суспільно-політичної ситуації, яку переживало суспільство. У перші роки Радянської влади в Україні, у період іноземної військової інтервенції та громадянської війни злочинні дії відносно предметів озброєння і їх приховування відносились до числа посягань проти робочо-селянського уряду, оскільки такі протиправні діяння були пов'язані із вчиненням найбільш небезпечних для правлячого режиму злочинів. До них належали: контрреволюційні змови, заколоти, терористичні акти, масові заворушення і особливо – бандитські нальоти. Крім того, озброєність населення являла серйозну загрозу для закріплення нової політичної влади, що й вплинуло на вживання рішучих заходів боротьби з незаконним зберіганням і носінням зброї, до розстрілу на місці.

Встановлення тотального державного контролю за обігом вогнепальної зброї, а більш точно, – практично повне її вилучення з цивільного обігу, не могло не відобразитися на злочинності. Перед початком Великої Вітчизняної війни загальнокримінальна злочинність у цілому знизилася, відповідно й кількість злочинів, вчинених з використанням зброї, – значно скоротилася. Однак, у перші післявоєнні роки (1945-1948 рр.) у населення, особливо в західних районах України, «осіла» значна кількість вітчизняної й трофейної зброї, що сприяло зростанню бандитизму й збройних розбоїв.

Після помітного стрибка злочинності у роки війни (1941-1945 рр.) й перших років післявоєнного часу (кінець 40-х – середина 50-х років) у міру зміцнення держави рівень злочинності знову став знижуватися [11]. У 90-ті роки

минулого століття знову проявилася неблагополучна тенденція різкого зростання кількості злочинів, вчинених із застосуванням вогнепальної зброї. При цьому, як свідчить практика, нерідко для вчинення таких злочинів використовувалася зброя, боєприпаси, вибухові речовини й вибухові пристрої, що перебувала у незаконному обігу, тобто поза сферою державного контролю.

На момент прийняття КК України 2001 р. ситуація зі здійсненням державного контролю у цій сфері значно покращилась, що мало вплив і на встановлення кримінальної відповідальності за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів. Диспозиція ст. 264 КК 2001 р. майже повністю відтворює диспозицію ст. 224 КК 1960 р. з тією різницею, що між словами «вогнепальної зброї» і «бойових припасів», цілком логічно вжито сполучник «або» замість «і». Санкція ж норми частково пом'якшує кримінальну відповідальність за це діяння (максимальний строк позбавлення волі передбачає три роки замість чотирьох), а частково – погіршує (замість виправних робіт до двох років передбачено покарання у виді обмеження волі до трьох років).

Висновки. Проведений історично-правовий аналіз законодавчих актів і науково-монографічної літератури дозволяє визначити три етапи розвитку кримінальної відповідальності за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів в Україні: 1) відсутність спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за це діяння (до 1845 р.); 2) передбачення відповідальності за це діяння без обов'язкового спричинення шкоди життю, здоров'ю чи власності людини (1845-1960 рр.); 3) передбачення відповідальності за це діяння лише за умови спричинення шкоди життю, здоров'ю чи власності людини (з 1960 р. до теперішнього часу).

Оскільки вогнепальна зброя, бойові припаси, вибухові речовини та пристрої здавна визнаються джерелами підвищеної небезпеки, пропонуємо передбачити у ст. 264 КК відповідальність не лише за недбале зберігання вогнепальної зброї та бойових припасів, а й за ці ж діяння з вибуховими речовинами та вибуховими пристроями.

Бібліографічні посилання

1. Історія держави і права України. Частина 1: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / [А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.] – К.: Ін юре, 1996. – 368 с.
2. Российское законодательство X-XX века (в 9 томах). Акты земских соборов. - М., 1985. - Т. 3.
3. Свод законов уголовных. - С-Пб., 1885.
4. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. - СПб.: Типография второго отделения собственной его Императорского Величества канцелярии. – 1845. – 922 с.
5. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с прибавлением законов, на которые содержатся ссылки в этих уставах. - СПб.: Типография Гогенфельдена и комп.
6. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. – СПб.: Издание Н.С. Таганцева. – 1904. – 141 с.
7. Уголовный кодекс УССР. – Х.: Юридическое издательство Наркомюста УССР. – 1924. – 75 с.
8. Уголовный кодекс УССР. – Х.: Юридическое издательство Наркомюста УССР. – 1928. – 79 с.
9. Кримінальний кодекс Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
10. Кримінальний кодекс України: Нормативні акти кримінально-правового зна-

чення: (За станом законодавства на 1 вересня 1997 р.). Авт.-упоряд.: М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. – К.: А.С.К., 1997. – 320 с.

11. Преступность и правонарушения в СССР. Статистический сборник, 1989. - М., 1990.

12. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=10&nreg=2341-14>.

Надійшла до редакції 14.12.2012

С.О. Бочарников

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.79

ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИН, ПЕРЕДБАЧЕНИЙ ст. 298 КК УКРАЇНИ

Розглянуто доктрину кримінального права та практику призначення судами покарання за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Запропоновано зміни до санкцій ст. 298 КК України.

-Ключові слова: покарання, санкція, незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини.

Рассмотрена доктрина уголовного права и практика назначения судами наказания за незаконное проведение поисковых работ на объекте археологического наследия, уничтожение, разрушение или повреждение объектов культурного наследия. Предложены изменения в санкциях ст. 298 УК Украины.

Ключевые слова: наказание, санкция, незаконное проведение поисковых работ на объекте археологического наследия, уничтожение, разрушение или повреждение объектов культурного наследия.

We consider the doctrine of criminal law and practice purpose courts punishment for unlawful conduct search operations on the heritage, destruction, destruction of or damage to cultural heritage objects. Proposed to amend the sanctions century. 298 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: punishment, sanction, illegal prospecting for archaeological heritage, destruction, destruction or damage of cultural heritage

Постановка проблеми. Важливо зазначити, що реалізація принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання безпосередньо залежить від санкції, передбаченої у тій чи іншій нормі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Незважаючи на те, що Б.М. Одайником було захищено дисертаційну роботу «Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини», сьогодні залишаються актуальними проблеми протидії цим злочинам кримінально-правовими засобами, у тому числі й покарання за них.

Метою даної статті є аналіз доктрини кримінального права з метою виділення особливостей покарання за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або

пошкодження об'єктів культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Санкція – це частина статті Особливої частини КК, яка встановлює вид та розмір покарання за злочин, вказаний у диспозиції статті [1, с. 25]. За видом і розміром покарання, що міститься в санкції, можна встановити, чи є злочин, наприклад, тяжким чи середньої або навіть невеликої тяжкості [2, с. 48].

У доктрині кримінального права виділяють п'ять видів санкцій: 1) неконкретизовані (не встановлюють ані вид покарання, ані його розмір); 2) абсолютно визначені, які, у свою чергу, поділяються на два види: санкції першого виду встановлюють один певний вид покарання та його точний розмір; другого – передбачають два альтернативні, абсолютно визначені покарання; 3) відсильні – відсилають до санкції іншої статті Кримінального кодексу, де визначається вид і розмір покарання за певні види злочинів; 4) відносно визначені; 5) альтернативні [1, с. 25-26].

Щодо конструювання санкцій, передбачених у ст. 298 КК України, необхідно врахувати, що не в усіх частинах вони є альтернативними. У санкції ч. 1 ст. 298 КК альтернативно передбачено три види покарання: штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або обмеження волі на строк до двох років, або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

У ч. 2, 4, 5 ст. 298 КК України, з урахуванням того, що у них передбачено більш суспільно небезпечні діяння, відповідно, і санкція передбачає більш суворе покарання. Зокрема, у санкції ч. 2 ст. 298 КК альтернативно визначено три види покарання: штраф до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

У ч. 3 ст. 298 КК України визначено один вид покарання: позбавлення волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого, а у ч. 4 ст. 298 КК України – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Крім того, у ч. 5 ст. 298 КК України відносно визначено один вид покарання позбавлення волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

На нашу думку, конструювання санкцій у ч. 1, 2 ст. 298 КК як альтернативних є доцільним, оскільки саме альтернативна санкція дозволяє суду найбільш повно реалізувати принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання.

Крім того, з огляду на дотримання принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, ще більш невдалим, ніж у ч. 4, є конструювання санкції у ч. 3 та ч. 5. ст. 298 КК. Санкції цієї статті, хоча і являються відносно визначеними, проте є безальтернативними, тобто та-

кими, які передбачають лише один вид покарання, а саме – позбавлення волі на строк до п'яти років та позбавлення на строк від трьох до восьми років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Звісно, що у КК України існують такі кримінально-правові норми, санкція в яких має бути безальтернативною і передбачати лише позбавлення волі як єдиний можливий вид покарання. До них можна віднести, наприклад, ст. 355, 395, 442; ч. 1 ст. 153; ч. 2 ст. 266 КК України тощо. Таким чином, позбавлення волі як єдиний вид покарання у більшості випадків призначається лише за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, які посягають на найвищу соціальну цінність – життя людини або за вчинення злочинів, які посягають на декілька важливих об'єктів кримінально-правової охорони.

У нашому ж випадку, незважаючи на те, що злочин, передбачений ч. 4 та ч. 5 ст. 298 КК України, одночасно порушує інколи два об'єкти, його суспільна небезпека все ж видається недостатньо високою для встановлення за відповідні дії лише одного виду покарання – позбавлення волі. Про недоцільність відповідного рішення законодавця свідчить і судова практика. Тільки у поодиноких випадках до винних у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 та ч. 5 ст. 298 КК, застосовувалося таке покарання, як обмеження чи позбавлення волі.

Існують випадки, що суди, вважаючи недоцільним призначення покарання у вигляді позбавлення волі, але позбавлені альтернативи у призначенні інших видів покарань, звільняють винних від кримінальної відповідальності. Таким чином, невиправдано сувора безальтернативна санкція, не зважаючи на свою «суворість», на практиці призводить до повної безкарності злочинців.

Проаналізувавши конструювання санкцій, передбачених ст. 298 КК, слід звернути увагу на обґрунтованість їх змістовної частини. Зокрема, у ч. 1 ст. 298 КК передбачено три альтернативні види покарання: штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк.

Стосовно першого виду покарання – штрафу – зазначимо, що наразі за розміром він є малим, а отже не попереджує повною мірою незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. У більшості випадків розмір сплаченого штрафу є недостатнім, щоб особа зазнала значних матеріальних втрат, адже «вигода» від вчинення цього злочину є більшою, ніж сплата «малого» штрафу. Таким чином, більш ефективним такий вид покарання, як штраф, буде у тому випадку, якщо він за розміром буде вищий.

Більше жодних зауважень до ч. 1, 2 ст. 298 КК України не виникає. Пропонуємо перейти до розгляду конструювання санкції у ч. 3 розглядуваної статті. Дуже важливою для диференціації відповідальності та індивідуалізації покарання є побудова санкцій у плані співвідношення вищої межі менш небезпечного виду злочину і нижчої межі більш небезпечного [3, с. 147]. Так, вища межа санкції за простий злочин має бути однознач-

но нижчою за межу санкції за кваліфікований злочин [4, с. 241]. Звісно, це правило не повинно і не може стати аксіомою для вітчизняного законодавця. Проте слід погодитись, що завдання юридичної науки полягає не у доведенні неможливості порівняння злочину і покарання й орієнтації законодавця та судової практики на прийняття утилітарних рішень, а у ретельній розробці ціннісних і соціологічних критеріїв для переходу від переважно інтуїтивного до наукового підходу при виборі виду та визначенні розміру покарання [5, с. 120]. Таким чином, виваженості при побудові санкцій у ст. 298 КК України не спостерігається.

Крім того, цілком зрозуміло, що діяння, передбачені ч. 3-5 ст. 298 КК, є більш суспільно небезпечними, ніж передбачені ч. 1 та 2 тієї ж статті відповідно. Цей висновок впливає з того, що діяння, передбачені ч. 3-5, є більш суспільно небезпечними, оскільки в запропонованій нами редакції ч. 4 ст. 298 КК вони можуть вчинятися організованою групою або щодо пам'яток всесвітнього значення. Крім того, як ми уже зазначали, ч. 5 ст. 298 КК пропонується визначати злочинним діяння, які вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або службовою особою з використанням службового становища. Таким чином, ці діяння відрізняються один від одного за ступенем своєї тяжкості.

Стосовно покарання, передбаченого у санкції ч. 1 ст. 298 КК, пропонуємо збільшити розмір штрафу. На доцільність існування такого виду покарання, як штраф, у даній санкції вказує і судова практика. Тільки в деяких випадках кваліфікації дій особи за ч. 1 ст. 298 КК України судом було призначено покарання у вигляді позбавлення волі.

Деякі суди, призначаючи покарання за ч. 1 ст. 298 КК, переходять до такого покарання, як штраф, вважаючи його застосування більш доцільним. З огляду на це вважаємо за доцільне збільшити розмір штрафу у ч. 1 ст. 298 КК. Стосовно ж його розміру, то, на нашу думку, буде прийнятним передбачити покарання у вигляді штрафу від ста до двохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Крім того, у санкції ч. 2 ст. 298 КК, враховуючи наведені аргументи, пропонуємо визначити штраф у розмірі від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Слід зазначити, що у санкцію ч. 3 ст. 298 КК з мотивів, схожих з відповідною ситуацією у ч. 1, 2 ст. 298 КК, з метою забезпечення індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання поряд з таким видом покарання, як позбавлення волі, пропонується включити штраф та збільшити строк такого виду покарання, як позбавлення волі. Розмір штрафу, враховуючи санкції, передбачені попередніми частинами, має складати від двохсот до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а строк позбавлення волі – від трьох до п'яти років.

Крім того, слід зазначити, що окрім недоліків у санкціях ст. 298 КК України ускладнює ефективну боротьбу із незаконним проведенням пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищенням, руйнуванням або пошкодженням об'єктів культурної спадщини і судова практика щодо застосуван-

ня цієї статті, аналіз якої дає підстави виділити дві основні тенденції:

1) найбільш поширеним видом покарання, який застосовується судами до засуджених за вчинення злочину, передбаченого ст. 298 КК, є штраф;

2) зі 100% кримінальних справ за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, за яких досудове слідство завершувалося направленням справи до суду, розгляд 15% кримінальних справ закінчується звільненням винних від кримінальної відповідальності за різноманітними підставами.

Проаналізуємо більш уважно ці тенденції. На нашу думку, цілком доцільною є практика, за якої саме штраф домінує серед призначених судом покарань за вчинення злочину, передбаченого ст. 298 КК України.

Слід зазначити, що у цілому позитивна тенденція дещо нівелюється тією обставиною, що суди, призначаючи штраф як вид покарання, в основному застосовують мінімально можливий розмір штрафу – 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (850 гривень). З двадцяти проаналізованих нами випадків призначення судом штрафу дванадцять разів суд призначив мінімальну межу цього покарання. Крім того, найвагомішою, якщо не єдиною обставиною, яка хоча б частково могла дати привід для призначення такого м'якого покарання, могло стати повне відшкодування заподіяних збитків.

Важливо зазначити, що іншою тенденцією, яка при застосуванні судами ст. 298 КК України простежується ще більш яскраво, є звільнення меншості винних від кримінальної відповідальності. Як ми уже зазначали, у 15% випадків з усіх проаналізованих нами кримінальних справ за ст. 298 КК України, які були направлені до суду, винні особи були звільнені від кримінальної відповідальності.

У зв'язку з цим, проаналізувавши стан застосування ст. 298 КК, ми можемо дійти однозначного висновку – невідворотність кримінальної відповідальності в більшості випадків існує. Проте застосування за ч. 3-5 ст. 298 КК тільки такого виду покарання, як позбавлення волі, не відповідає принципу індивідуалізації покарання. Враховуючи попередні аргументи обґрунтування призначення покарання за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, пропонуємо у ч. 4 ст. 298 КК встановити штраф від чотирьохсот до шестисот неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а строк позбавлення волі – від п'яти до семи років. У ч. 5 ст. 298 КК України вважаємо за доцільне запропонувати штраф від шестисот до тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а строк позбавлення волі – від семи до десяти років.

Більше 10% усіх винних було звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України). Згідно зі змістом ст. 48 КК передбачено дві альтернативні підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності: 1) втрата діянням суспільної небезпеки внаслідок зміни обстановки; 2) втрата особою суспільної небезпеки внаслідок зміни обстановки.

Суди звільняють винних від кримінальної відповідальності фактично не на підставі закону, конкретно ж ст. 48 КК, а на підставі власного переконання про недоцільність притягнення винних до кримінальної відповідальності. Крім того, суди, застосовуючи звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, фактично ігнорують можливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, хоча цей вид звільнення від кримінальної відповідальності, на відміну від попереднього, хоча б передбачає як умову можливого звільнення повне відшкодування завданих збитків.

Вважаємо, що відшкодування завданих збитків має враховуватися як чи не найголовніша підстава й у тих випадках звільнення від кримінальної відповідальності, в яких згідно із законом таке відшкодування не є обов'язковим.

Висновки. Таким чином, зробивши аналіз тенденцій застосування ст. 298 КК в судах України і, зокрема, масових випадків звільнення від кримінальної відповідальності навіть без відшкодування завданої шкоди, можемо дійти висновку про неефективність кримінального закону в цих випадках. На нашу думку, умовою звільнення від кримінальної відповідальності за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини має бути вчинення злочину, передбаченого ст. 298 КК, вперше. Крім того, підставою такого звільнення має бути повне відшкодування винним завданих незаконним проведенням пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищенням, руйнуванням або пошкодженням об'єктів культурної спадщини збитків.

Важливо зазначити, що, враховуючи надзвичайно високу суспільну небезпеку організації групових дій, спрямованих на незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, організатор таких дій за жодних умов та підстав не може бути звільнений від кримінальної відповідальності. У зв'язку з цим звільнення від кримінальної відповідальності за відповідних умов та підстав має бути обов'язком, а не правом суду.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, О. О. Дудоров та ін. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – [4-те вид., переробл. та доп.]. – К., 2008.
2. Кримінальне право України : Особлива частина : підруч. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін. ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [3-тє вид, перероб. та доп.]. – К., 2007.
3. Кригер Г. Л. Влияние характера общественной опасности преступления на дифференциацию и индивидуализацию ответственности / Г. Л. Кригер // Проблемы правосудия и уголовного права. – М., 1978. – С. 143-155.
4. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / Карпец И. И. – М., 1973.
5. Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций : аксиологический аспект / Осипов П. П. – Л., 1976.

Надійшла до редакції 18.12.2012

М.В. Ємельянов

здобувач

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.72.(477)

ОЗНАКИ ОБ'ЄКТА ТА ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИНУ У СКЛАДАХ ШАХРАЙСТВА, ПЕРЕДБАЧЕНИХ КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Розглянуто питання щодо визначення ознак об'єкта та предмета злочину у складах шахрайства, передбачених відповідними статтями Кримінального кодексу України, та проаналізовано загальні концепції стосовно об'єкта злочину.

Ключеві слова: шахрайство, склади злочину, об'єкт злочину, предмет злочину, концепція.

Рассмотрены вопросы относительно определения признаков объекта и предмета преступления в составах мошенничества, предусмотренных соответствующими статьями Уголовного кодекса Украины, и проанализированы общие концепции относительно объекта преступления.

Ключевые слова: мошенничество, составы преступления, объект преступления, предмет преступления, концепция.

Considered issues determining characteristics of the object and the subject of the crime of fraud. Analyzed the overall concept of the object of the crime.

Keywords: swindle, corpus delictis, object of crime, article of crime, conception.

Постановка проблеми. Визначення об'єкта злочину є відправною точкою для з'ясування сутності будь-якого злочинного посягання, оскільки злочин завжди посягає на певний об'єкт, бо не існує таких злочинів, які ні на що не посягають. Тому об'єкт злочину, як практично одностайно визнається у кримінально-правовій літературі, є одним з основних елементів злочину та ознак складу злочину. Саме об'єкт злочину дозволяє усвідомити соціальну та юридичну природу посягання, його характер і ступінь суспільної небезпечності, вказує на межі дії кримінально-правової норми, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також його відмежуванню від суміжних злочинів. Це, у свою чергу, потребує комплексного та системного вивчення закону про кримінальну відповідальність як в цілому, так й окремих його інститутів, вирішення складних питань. Одним з таких складних питань є визначення об'єкта та предмета шахрайства, котре у чинному Кримінальному кодексі України передбачається кількома статтями, які розміщені у різних розділах Особливої частини КК, що зумовлено специфікою предмета посягання як особливої ознаки відповідного складу шахрайства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання щодо визначення об'єкта та предмета злочину взагалі і шахрайства зокрема розглядалися у роботах таких українських вчених, як П.П. Андрушко, С.Б. Гавриш, В.О. Глушков, В.Г. Гончаренко, Ю.П. Дзюба, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, Ю.М. Канібер,

М.Й. Коржанський, Л.М. Кривоченко, С.Я. Лихова, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, А.А. Музика, В.О. Навроцький, М.І. Панов, О.В. Смаглюк, В.Я. Тацій, В.П. Тихий, Є.В. Фесенко, Ю.Л. Шуляк та інші. При цьому переважну увагу при розгляді об'єкта та предмета шахрайства автори завжди приділяли ознакам шахрайства, передбаченого ст. 190 КК України, яка міститься у Розділі VI «Злочини проти власності» Особливої частини КК. Проте ознаки шахрайства мають місце також у багатьох інших статтях Кримінального кодексу України, що також потребує їх ретельного вивчення, і в першу чергу вивчення ознак об'єкта та предмета передбачених цими статтями видів шахрайства.

Незважаючи на очевидну наукову і практичну значущість, ця проблема ще не була об'єктом комплексних кримінально-правових досліджень, тому метою даної публікації є розгляд питань об'єкта та предмета злочину у складах шахрайства, передбачених відповідними статтями КК України.

Виклад основного матеріалу. Термін «шахрайство» неодноразово використовується у статтях Особливої частини КК. При цьому дослідження тексту КК України показує, що до шахрайства слід відносити злочини, які передбачені тими статтями Особливої частини КК, де використовується термін «шахрайство», а також тими статтями, ознаками яких охоплюється у тому числі й шахрайство.

Перш за все це кримінально-правова норма, що передбачена ст. 190 КК України «Шахрайство», яка в описовій диспозиції дає законодавче визначення шахрайства і є базовим складом для спеціальних складів шахрайства, передбачених статтями 262, 308, 312, 313, 357, 410 КК та ст. 289 КК у частині незаконного заволодіння транспортним засобом шляхом шахрайства.

Відповідно до ст. 190 КК, шахрайство визначається як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. У зв'язку з цим у п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» вказано: «Обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) чи зловживання довірою (недобросовісне використання довіри потерпілого) при шахрайстві застосовується винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість у вигідності чи обов'язковості передачі їй майна або права на майно» [1, с. 425].

В якості особливого виду шахрайства у ст. 222 КК передбачено шахрайство з фінансовими ресурсами, диспозиція якої має такий зміст: «Надання завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак злочину проти власності». На відміну від вищевказаних складів шахрайства, склад шахрайства з фінансовими ресурсами не містить ознак заволодіння будь-яким майном, навпаки, відповідно до його ознак, зміст «шахрайства» включає лише надання неправдивої інформації при відсутності ознак злочину проти

власності. Такий зміст складу злочину, передбаченого ст. 222 КК України, викликає сумнів у доцільності і коректності використання у назві цієї статті терміна «шахрайство», оскільки навряд чи такі дії можна віднести до шахрайства у його традиційному розумінні. Але це питання потребує окремого розгляду у наукових публікаціях.

Що ж стосується безпосередньо об'єкта злочину, то головним критерієм, що впливає на ознаки об'єкта шахрайства, є зумовлене предметом злочину розміщення конкретного складу шахрайства у тому чи іншому розділі Особливої частини КК. Зокрема, ст. 190 КК міститься у Розділі VI «Злочини проти власності», ст. 222 КК – у Розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності», ст. 262 КК – у Розділі IX «Злочини проти громадської безпеки», ст. 289 КК – у Розділі XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту», ст.ст. 308, 312, 313 КК – у Розділі XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення», ст. 357 КК – у Розділі XV «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян», ст. 410 КК – у Розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)».

Вказане свідчить про те, що шахрайство як злочин, який вчинюється в реальній дійсності, за своєю суттю є багатооб'єктним, і залежно від того, якому об'єкту надається вирішального значення, законодавець визнає його основним і, виходячи з цього, визнає родову належність відповідного складу злочину. При цьому визнання родової належності окремого складу шахрайства здійснюється з урахуванням предмета злочину.

Так, у літературі зазначається, що особливістю предмета шахрайства, передбаченого ст. 190 КК, є те, що ним може бути як чуже майно, так і право на таке майно [2, с. 147; 3, с. 536; 4, с. 504], що зумовлює віднесення цього виду шахрайства до злочинів проти власності. «Небезпечність злочинів проти власності, – зазначає Л.М. Кривоченко, – важливість їх охорони кримінально-правовими засобами визначається тим, що вона є найважливішою соціальною цінністю: нормальне функціонування відносин власності забезпечує стабільність всієї економічної системи, підвищення рівня добробуту народу» [2, с. 133].

Під майном розуміються речі матеріального світу, яким притаманні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру. До фізичних ознак належить те, що вказані речі можуть бути вилучені з володіння законного власника або пошкоджені чи знищені, тобто предметом цього злочину можуть бути речі у фізичному розумінні цього слова. Економічними ознаками таких речей є те, що вони 1) повинні мати цінову та споживчу вартість, здатність задовольнити матеріальні та пов'язані з ними потреби людини; 2) мають бути відокремлені від природного середовища чи бути створені заново. Звичайним проявом вартості речі є грошова оцінка. З огляду на це, предметом злочинів проти власності взагалі і шахрайства зокрема визначаються документи, які ви-

конують роль грошового еквівалента і надають майнові права без будь-якого додаткового оформлення (цінні папери, білети грошово-речової лотереї, талони на паливно-мастильні матеріали, білети на проїзд транспортом тощо). Не визнаються предметом таких злочинів (принаймні, закінчених) так звані легітимаційні знаки (жетони камери схову, гардеробні номери тощо), а також різноманітні накладні, квитанції, чеки, довіреності, інші документи, які самі по собі не мають вартості, а лише надають право на одержання майна. Заволодіння такими предметами утворює підготовку до відповідних посягань і підлягає правовій оцінці з урахуванням положень ст. 14 КК України. Юридичними ознаками таких речей є те, що право на майно належить певному власнику або особі, якій воно на законній підставі ввірено, перебуває в її віданні чи під її охороною, а для винного майно є чужим [2, с. 133–134; 4, с. 473–474].

Право на майно – це набута в результаті дій потерпілого можливість шахрая користуватися, володіти і розпоряджатися чужим майном. Щодо об'єктів власності, які можуть відчужуватися лише в установленому нормативно-правовими актами порядку, така можливість шахраєві може бути надана тільки шляхом оформлення відповідних документів (договір купівлі-продажу майна, договір дарування речі, доручення на право користування нею тощо) [4, с. 477].

Отже, основним об'єктом злочинів проти власності взагалі і шахрайства, передбаченого ст. 190 КК, зокрема є власність (відносини власності, право власності), що «у суспільстві прямо чи опосередковано визначається природним правом людини, тобто такою соціально-економічною цінністю, посягання на яку повинно оцінюватися як особливо небезпечне, бо так чи інакше підриває основи економічної системи держави та істотно порушує права людини» [3, с. 515].

Але що стосується спеціальних складів шахрайства, які містяться у різних розділах Особливої частини КК, то тут такий основний об'єкт починає зникати. Тому, виходячи з назви відповідних розділів, основним об'єктом шахрайства з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК) буде визнаватися господарська діяльність у фінансовій сфері; заволодіння шляхом шахрайства вогнепальною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами чи радіоактивними матеріалами (ст. 262 КК) – громадська безпека; незаконне заволодіння шляхом шахрайства транспортним засобом (ст. 289 КК) – безпека руху та експлуатація транспорту; заволодіння шляхом шахрайства наркотичними засобами (ст. 308 КК), прекурсорами (ст. 312 КК), обладнанням, призначеним для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 313 КК) – сфера обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; заволодіння шляхом шахрайства документами, штампами, печатками, паспортом або іншим важливим особистим документом (ст. 357 КК) – встановлений у державі порядок обігу і використання офіційних та деяких приватних документів; заволодіння шляхом шахрайства зброєю, бойовими припасами, вибуховими чи іншими бойовими речовинами, засобами пересування, вій-

ськовою та спеціальною технікою чи іншими військовим майном (ст. 410 КК) – встановлений порядок несення військової служби.

Тобто специфіка злочину зумовлює ознаки основного об'єкта у спеціальних складах шахрайства, які мають місце у вказаних статтях кримінального закону, на що також звернуто увагу в юридичній літературі.

Так, коментуючи положення ст. 262 КК у Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України, В.П. Тихий зазначає: «Підвищена суспільна небезпечність цього злочину пояснюється тим, що з використанням незаконно вилучених вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин часто вчинюються тяжкі і особливо тяжкі злочини проти найвищих соціальних цінностей: життя, здоров'я, недоторканності та безпеки людей. Тому успішна боротьба з цими злочинами має важливе значення як для охорони громадської безпеки, так і для запобігання іншим більш тяжким злочинам» [3, с. 927]. В іншому Науково-практичному коментарі Кримінального кодексу України, коментуючи положення ст. 262 КК, В.О. Навроцький звертає увагу на таке: «Об'єктом цього злочину є громадська безпека в частині убезпечення від неконтрольованого доступу до вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів. Виокремлення протиправного безоплатного заволодіння ними в окрему статтю Особливої частини КК пояснюється тим, що ці дії порушують громадську безпеку, порівняно з викраданням майна становлять підвищену суспільну небезпеку і в ряді випадків не охоплюються нормами про злочини проти власності» [4, с. 775].

Визначаючи об'єкт злочину, передбаченого ст. 308 КК, А.А. Музика зазначає: «Основним безпосереднім об'єктом злочину є встановлений з метою захисту здоров'я населення порядок обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Додатковим факультативним об'єктом можуть виступати життя та здоров'я особи, власність [4, с. 870], а Є.В. Фесенко з цього приводу стверджує, що незаконне заволодіння наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами «створює загрозу спричинення шкоди здоров'ю населення як наслідок виходу цих засобів або речовин із контрольованої сфери» [3, с. 1047].

Між тим вирішення питання про об'єкт злочину, передбачений конкретною нормою, тісно пов'язане з визначенням загального поняття об'єкта злочину, з приводу чого у сучасній науці кримінального права немає єдності.

На цей момент у науці кримінального права існує дві основні діаметрально протилежні концепції, а саме: концепція, відповідно до якої об'єктом всіх злочинів є сукупність суспільних відносин, і концепція, яка заперечує першу, стверджуючи, що суспільні відносини, які за своєю суттю є абстрактною категорією, не можуть виступати як реальні об'єкти конкретних злочинів.

Перша концепція безроздільно панувала в радянський період та й нині має достатньо прихильників. Найбільш відомими представниками цієї концепції є такі вчені, як Б.С. Нікіфоров [5], А.А. Піонтковський [6], В.К. Глістін [7], М.Й. Коржанський [8], В.Я. Тацій [9].

Прибічники іншої концепції, будучи одноставними в тому, що суспі-

льні відносини не можуть бути об'єктом злочинів, розбігаються у погляді на те, що ж саме є об'єктом злочину. Вивчення позицій цих вчених дозволяє поділити прихильників цієї концепції на три основні наукові напрями.

Представники першого напрямку вважають, що об'єктом злочину є блага і цінності, що охороняються кримінальним правом. Найбільш відомими представниками цього напрямку є С.Б. Гавриш [10], А.В. Пашковська [11], П.С. Матишевський [12], Є.В. Фесенко [13].

Другий напрямок розглядуваної концепції найбільш чітко і послідовно представлений у працях Г.П. Новоселової. Критикуючи концепцію об'єкта як суспільних відносин і ґрунтуючись на тому, що від злочину завжди страждають люди, автор робить висновок, що об'єктом кожного злочину є люди – індивіди або їх малі чи великі групи (об'єднання), або в цілому суспільство (соціум) [14, с. 53–64].

Третій напрямок відображений у роботах В.П. Ємельянова. Принципово погоджуючись з представниками двох попередніх напрямків, він вважає їх такими, що недостатньо повно і адекватно відображають ті об'єкти, які знаходяться під охороною кримінального права, і робить висновок, що універсальною категорією, яка здатна охопити всі без винятку охоронювані кримінальним законом реалії життя, може виступати категорія «сфери життєдіяльності людей» [15, с. 133].

Останнє розуміння об'єкта ґрунтується і на певних офіційних джерелах. Зокрема, Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР, у розділі II «Національні інтереси України» вказує: «Національні інтереси України відображають фундаментальні цінності і прагнення Українського народу, його потреби у гідних умовах життєдіяльності (курсив наш. – М.Є.), а також цивілізовані шляхи їх створення та засоби задоволення», а розділ III «Загрози національній безпеці України» починається зі слів: «Основні можливі загрози національній безпеці України в найбільш важливих сферах життєдіяльності» [16].

Також слід зауважити, що цей термін безпосередньо використовується в назвах таких розділів Особливої частини КК України: Розділ VII – «Злочини у сфері господарської діяльності», Розділ XIII – «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення», Розділ XIV – «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації», Розділ XV – «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж», Розділ XVII – «Злочини у сфері службової діяльності». Тоді як у жодному кримінальному кодексі тієї чи іншої держави суспільні відносини ніколи не визнавалися і не визнаються об'єктом злочинних посягань, бо в жодному кримінальному кодексі жодної країни у світі жодна глава (розділ) Особливої частини КК не починається зі слів «Злочини проти суспільних відносин...», а, навпаки, в назвах глав (розділів) вказується на конкретні сфери реального життя.

До того ж визнання в якості об'єкта злочину суспільних відносин, як зазначається в літературі, суперечить одному з основних принципів кримінального права – принципу відповідальності особи лише за наявності вини (принципу суб'єктивного ставлення у провину), оскільки в реальній дійсності ніхто з осіб, які вчинили злочини, просто не в змозі усвідомлювати об'єкт вчиненого нею злочину у вигляді тієї найскладнішої ієрархії елементів суспільних відносин, як це подано прихильниками відомого постулату, а саме: 1) суб'єкти (носії) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (соціально значуща діяльність) як зміст відносин, бо поставити все це в вину особі, яка вчинила злочин, означає здійснити об'єктивне ставлення у провину, що не відповідає сучасному кримінальному праву. Крім того, формулювання об'єкта злочину в такому вигляді неможливо здійснити в офіційних документах слідчо-судової практики. А коли неможливо визнати особу винного у посяганні на об'єкт у такому вигляді, то який тоді сенс у тому, щоб представляти об'єкт злочину у вигляді суспільних відносин [15, с. 129].

Ще одним найслабкішим місцем концепції об'єкта як суспільних відносин є визначення конкретних видів та розмірів шкоди, що спричиняється конкретним злочином. У реальному житті злочин завдає шкоди життю, здоров'ю, честі та гідності людини, природному середовищу й іншим речам та явищам, які існують в реальній дійсності, і заподіяна шкода яким може бути піддана визначенню та оцінці. Суспільні ж відносини розглядаються навіть прихильниками цієї концепції об'єкта злочину як наукова абстракція. Так, Б.С. Нікіфоров вказував, що таке теоретично правильне розуміння і визначення об'єкта злочину, тим не менш представляє собою змістовну абстракцію [5, с. 113]. Але у судовому засіданні неможливо встановити від та розмір шкоди, заподіяної якійсь абстракції, тому слідчо-судова практика встановлює таку реальну шкоду, яка заподіюється конкретним сферам життєдіяльності людей.

На підставі викладеного можна зробити такі **висновки**.

Шахрайство, як злочин, що вчинюється в реальній дійсності, є багатооб'єктним, оскільки залежно від предмета злочину посягає на різноманітні сфери життєдіяльності людей, у зв'язку з чим законодавцем встановлено у кримінальному законі як загальну норму, так і спеціальні норми про кримінальну відповідальність за шахрайство у статтях 190, 222, 262, 289, 308, 312, 313, 357, 410 КК. Об'єкт та предмет розглядуваного злочину знаходяться у тісному взаємозв'язку, що зумовлює родову належність конкретного складу шахрайства та розміщення його у тому чи іншому розділі Особливої частини КК України.

Бібліографічні посилання

1. Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2011 років) / упоряд. Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.І. Тютюгін. – Х., 2011. – С. 419–430.

2. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін., за заг. ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. –

2-е вид., перероб. і доп. – К., 2004.

3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид., перероб. і доп. / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – К., 2008.

4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 6-те вид., перероб. і доп. / за заг. ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2009.

5. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М., 1960.

6. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А.А. Пионтковский. – М., 1961.

7. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступления) / В.К. Глистин. – Л., 1979.

8. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н.И. Коржанский. – М., 1980.

9. Тацкий В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву / В.Я. Тацкий. – Х., 1988.

10. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной сферы Украины. Проблемы теории и развития законодательства / С.Б. Гавриш. – Х., 1994.

11. Курс уголовного права. Общая часть : учебник / под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – Т.1: Учение о преступлении. – М., 1999.

12. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / П.С. Матишевський. – К., 2001.

13. Фесенко Є.В. Цінності як об'єкт злочину / Є.В. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.

14. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М., 2001.

15. Ємельянов В.П. Визначення об'єкта злочину в кримінально-правовій науці: дискусійні питання / В.П. Ємельянов // Вісник Запорізького юрид. ін-ту ДДУВС. – 2009. – № 2. – С. 125–135.

16. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 року № 3/97-ВР // ВВР України. – 1997. – № 10. – Ст. 85.

Надійшла до редакції 29.10.2012

Ю.Л. Іваненко

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.988

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ВІКТИМОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ СТОСОВНО ОСІБ, ЯКІ ЗАЙМАЮТЬСЯ БРОДЯЖНИЦТВОМ

Визначено та охарактеризовано спеціально-кримінологічні заходи віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом.

Ключові слова: бродяжництво, віктимність, злочинність, жертва, віктимологічна профілактика, спеціально-віктимологічні заходи.

Определены и охарактеризованы специально-криминалогические мероприятия виктимологической профилактики преступлений, которые совершаются в отношении лиц, занимающихся бродяжничеством.

Ключевые слова: бродяжничество, виктимность, преступность, жертва, виктимологическая профилактика, специально-виктимологические мероприятия.

In the articles certain and described measures of the special criminology of victimological prophylaxis of crimes, that is accomplished in relation to persons that engage in vagrancy.

Keywords: vagrancy; victimity; criminality; victim, victimological prophylaxis, measures of the special criminology.

Постановка проблеми. Проблеми протидії злочинам, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, в Україні залишаються досить актуальними. Через свою віктимну поведінку та незахищеність бродяги є потенційними жертвами злочинів. Якщо виходити з реалій сьогодення, вбачається, що захист потенційних і реальних жертв злочинів, до яких належать особи, які займаються бродяжництвом, зниження їх віктимізації найефективніше здійснювати за допомогою спеціально-кримінологічних заходів віктимологічної профілактики злочинів [6, с. 137].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам віктимологічної профілактики злочинів присвячені роботи таких вчених-криміналістів, як: А.І. Алексєєв, В.В. Голін, А.Н. Джужа, О.Г. Кальман, В.Є. Квашиє, В.І. Полубінський, Д.В. Рівман, А.Л. Репецька, В.Я. Рибальська, В.А. Туляков, Л.В. Франко та ін.

Метою даної статті є визначення та характеристика спеціально-кримінологічних заходів віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом.

Виклад основного матеріалу. На тлі загострення соціально-політичних проблем і протиріч, які виступають джерелом віктимізації українських громадян, зростає й криміногенна складова, викликана активізацією злочинності, що робить замах на права, свободи та інтереси особи. У своїй сукупності кримінальні процеси такого роду вражають різні соціальні прошарки і групи населення, одночасно стимулюючи зростання їх віктимологічного потенціалу. При цьому процес інтенсивної віктимізації населення відбувається не просто симетрично щодо криміногенних проявів – змінюється структура віктимності населення, трансформується та інтенсифікується його розподіл на соціальні групи, що зумовлює появу цілого комплексу негативних процесів. По-перше, це диференціація суспільства на соціальні класи і верстви, що проявляється для більшості громадян у зростанні соціальної незахищеності, маргінальності і десоціалізації, втраті соціальних орієнтирів. По-друге, різке зниження рівня життя населення, формування феномена хронічної бідності. По-третє, девальвація традиційних етично-правових цінностей та ідеалів. Ці та інші негативні процеси і явища за умови неефективності важелів державного управління призводять до розвитку такого соціально-негативного явища, як бродяжництво, інтенсивної віктимізації осіб, які займаються бродяжництвом, та розвитку злочинності за участю цих осіб, де бродяги виступають як злочинцями, так і жертвами злочинів [1, с. 53].

Особи, які займаються бродяжництвом, є громадянами України і згідно з Конституцією України є вільними, рівними у своїй гідності та правах, їх права і свободи є невідчужуваними та непорушними. Так само, як й інші громадяни нашої держави, вони мають право на соціальний захист та дотримання прав потерпілого при проведенні кримінального провадження, коли їм заподіяно шкоду [3].

Віктимологія даної категорії осіб полягає у тому, що зазвичай зі злочинців вони перетворюються на жертв злочину внаслідок яскраво виражених особистих негативних якостей та властивостей. Це виявляється в їх недовірливості, нестриманості, запальності, агресивності тощо. Зазначені особи часто використовуються для досягнення злочинної мети. Вони стають потенційними потерпілими з причин зловживання алкоголем, відсутності постійного місця проживання, втрати позитивних соціальних зв'язків, невизначеного майбутнього тощо. Вивчення особи, яка займається бродяжництвом, має велике значення для успішного вирішення завдань боротьби з цим явищем і, насамперед, для організації ефективної віктимологічної профілактики злочинів [7, с. 281].

Наукова інтерпретація віктимологічної профілактики злочинів перебуває у процесі свого становлення. Найбільш розвинута концепція належить Д.В. Ривману, який розглядає віктимологічну профілактику у комплексі, як систему, цілісний процес загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів, за допомогою яких здійснюється спеціалізований вплив на осіб з неправомірною, аморальною поведінкою, а також на фактори, які обумовлюють віктимність, пов'язану з подібною поведінкою, та на осіб, правомірна поведінка яких не менш віктимологічно небезпечна для них.

Важливість віктимологічної профілактики полягає в орієнтації практики на невикористані резерви, пов'язані з фактором жертви злочину. Віктимологічний аспект представлений в усіх компонентах профілактики злочинів, однак найбільше він виражений у спеціально-кримінологічній віктимологічній профілактиці. Адже здійснювати спеціально-кримінологічні заходи з використанням спеціальних засобів, можливостей, сил та методів можуть лише спеціальні суб'єкти.

Так, спеціальна віктимологічна профілактика складається з трьох основних компонентів:

1) загальної віктимологічної профілактики, яка включає в себе виявлення причин та умов вчинення злочинів, якщо вони пов'язані з особистістю та поведінкою потерпілих, усунення цих причин та умов;

2) індивідуальної віктимологічної профілактики, яка включає в себе: а) виявлення осіб, які, судячи зі своєї поведінки чи сукупності особистісних характеристик, з найбільшою вірогідністю можуть стати жертвами злочинів; б) організацію щодо цих осіб заходів забезпечення особистої безпеки;

3) невідкладної віктимологічної профілактики, яка включає в себе профілактику конкретних злочинів, що готуються, з використанням захисних ресурсів потенційної жертви, а також тактичних можливостей, які виникають при організації профілактичної роботи.

У тактико-організаційному плані віктимологічно-профілактичний вплив здійснюється також в процесі оперативно-розшукової діяльності, в розслідуванні кримінальних справ та судовому розгляді, тобто з використанням кримінально-правових можливостей [8, с. 241, 245].

Об'єктом спеціальної віктимологічної профілактики злочинів у нашому дослідженні є особи, які займаються бродяжництвом та щодо яких здійснюється профілактичний вплив. Предметом профілактики в даному випадку є віктимологічні фактори, які сприяють підвищеній віктимізації таких осіб – це психологічні особливості їхньої особистості та пов'язані з ними взаємовідносини зі злочинцем, а також поведінка до, під час і після кримінологічної ситуації.

Виходячи зі специфіки життя даної категорії осіб, слід сказати, що у профілактичній роботі з даною групою велике значення мають насамперед спеціально-кримінологічні заходи віктимологічної профілактики злочинів, які здійснюються органами внутрішніх справ.

Ефективність віктимологічної профілактики злочинів органів внутрішніх справ залежить від розуміння змісту спеціально-віктимологічних заходів та їх вмілого застосування у конкретній ситуації. Взагалі, заходи профілактики злочинів, які повинні здійснювати органи внутрішніх справ, можна умовно поділити на заходи кримінально-правового, кримінально-процесуального, адміністративного, оперативно-розшукового та віктимологічного характеру.

Виходячи з типової аморальної поведінки осіб, які займаються бродяжництвом, спробуємо розглянути комплекс спеціально-кримінологічних заходів віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються стосовно даної категорії осіб, які мають здійснювати у своїй діяльності працівники органів внутрішніх справ для протидії злочинності:

1) працівникам оперативних підрозділів органів внутрішніх справ необхідно щоденно проводити аналіз добових зведень чергових частин органів внутрішніх справ регіону, де звертати увагу на: кількість та характер заяв про вчинення протиправних дій за добу; види злочинів; соціальний статус осіб, яких затримано при вчиненні злочину; соціальний стан потерпілих осіб; місце, час, способи вчинення злочинів; найбільш типові категорії осіб, які виступають потерпілими та злочинцями. Від проведеного аналізу та зроблених висновків залежить успіх віктимологічної профілактики злочинів, оскільки можна провести кримінологічну характеристику кожного злочину та визначити потенційних потерпілих;

2) працівникам міліції громадського порядку у взаємодії з черговою частиною необхідно створювати профілактичні обліки осіб, які займаються бродяжництвом. Обсяг і якість інформації мають забезпечуватися вивченням не лише соціально-демографічних і правових ознак конкретної особи, а й аналізом даних, що характеризують особливості її поведінки. Взаємозв'язок віктимологічної профілактики з усією системою злочинності визначається тим, що нерідко потенційний або реальний потерпілий може вчинити, а часто і вчиняє злочин. Відповідно, серед

осіб, які займаються бродяжництвом, з властивою їм антигромадською поведінкою, зловживанням спиртними напоями, які вчиняють правопорушення та можуть вчинити злочин, багато і таких, які стають жертвами злочинів частіше, ніж вчиняють злочини;

3) при затриманні особи, яка займається бродяжництвом, необхідно провести індивідуальну психопрофілактичну роботу, яка має бути спрямована на два самостійних, але взаємопов'язаних між собою об'єкти: криміногенне середовище конкретної особи; особу з девіантною (з ознаками відхилення) поведінкою;

4) при внесенні відповідних змін у законодавство України необхідно доставляти осіб, які займаються бродяжництвом, до районних відділів міліції, ставити їх на облік, фотографувати та дактилоскопіювати. Таким чином, буде здійснюватися накопичення, систематизація і використання кримінологічної інформації з метою її подальшого застосування;

5) забезпечення працівниками патрульно-постової служби міліції належної охорони громадського порядку. Тут правоохоронним органам основну увагу треба зосередити на таких моментах:

- систематично узагальнювати й аналізувати дані про криміногенну обстановку в громадських місцях, при цьому звертати увагу на місця скупчення осіб, які займаються бродяжництвом, місця їх тимчасового проживання;

- взяти під контроль найкриміногенніші об'єкти, використовуючи при цьому можливість громадськості, вивчати склад осіб, які збираються на таких об'єктах, наявність серед них осіб, які займаються бродяжництвом, раніше засуджених або тривалий час не працюючих та осіб, які зловживають спиртними напоями;

- підвищити якість роботи патрульно-постової служби міліції та дільничних інспекторів міліції, для чого систематично, з урахуванням оперативної обстановки, аналізувати розстановку сил і засобів патрульно-постової служби на маршрутах патрулювання, поліпшити її взаємодію з іншими підрозділами органів внутрішніх справ, а також із громадськістю;

б) важливою у діяльності органів внутрішніх справ є розробка найбільш ефективних форм взаємодії з населенням та використання наданої інформації від громадян у віктимологічній профілактиці. Зокрема, це взаємодія дільничних інспекторів міліції з головами квартальних комітетів та працівниками житлово-експлуатаційних установ. Часто особи, які займаються бродяжництвом, в зимовий період тимчасово проживають у підвальних приміщеннях будинків. Таке скупчення бродяг небезпечне не лише для мешканців будинку, але й для самих бродяг у зв'язку з ризиком виникнення криміногенної ситуації між ними. При виявленні за допомогою взаємодії з населенням таких осередків дільничним інспекторам міліції необхідно провести профілактичну бесіду та направити таких осіб до закладів соціального захисту для бездомних громадян, де відповідні фахівці нададуть їх необхідну допомогу з урахуванням індивідуальних потреб та хоч на певний час виключать їх зі статусу потенційної жертви;

7) систематично здійснювати перевірку території обслуговування

дільничними інспекторами міліції з метою виявлення осередків тимчасового проживання осіб, які займаються бродяжництвом (підвали, комунікації);

8) при отриманні повідомлення чи виявленні бродяг, які схильні до агресії та загрожують життю та здоров'ю оточуючих, необхідно повідомити у відповідні медичні установи з пропозицією щодо госпіталізації таких осіб для надання необхідної допомоги;

9) необхідно зосередити увагу працівників оперативних підрозділів на потерпілого, як у плані її інформаційних можливостей, так і здійснення заходів профілактичного характеру. Така переорієнтація – від потенційного потерпілого до злочинця – дозволить більш ефективно виявляти злочини, що готуються, забезпечуючи безпеку осіб, які можуть стати жертвами злочину.

Так, спеціально-кримінологічна віктимологічна профілактика злочинів передусім спрямована на усунення, нейтралізацію, мінімізацію криміногенних факторів. Спеціальна визначеність функцій стосовно виявлення й усунення (блокування і нейтралізації) причин, умов та інших детермінант є основним моментом їх профілактичної діяльності [4, с. 54].

На нашу думку, для успішної протидії злочинам, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, необхідно внести відповідні зміни до законодавства України. Зокрема, потребує удосконалення Закон від 20 грудня 1991 р. «Про міліцію». На наш погляд, міліції необхідно надати право затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях осіб, яких запідозрені у занятті бродяжництвом, на строк до 30 діб за вмотивованим рішенням суду, а також проводити фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку, дактилоскопію таких осіб.

Зазначене було раніше передбачено у цьому Законі в абз. 8 п. 5 та п. 11 ч. 1 ст. 11 [2]. Ці зміни дадуть змогу не лише систематизувати інформацію про осіб, які займаються бродяжництвом, створити відповідні облікові бродяг як потенційних потерпілих, але й тимчасовою ізоляцією нададуть допомогу та захистять тих осіб, які займаються бродяжництвом, від злочинних посягань.

Зазначена пропозиція не порушує права осіб, які займаються бродяжництвом, та не суперечить нормам міжнародно-правових актів. Так, ч. 1 ст. 5 Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини встановлює конкретний перелік підстав (випадків) законного позбавлення свободи. Серед них, зокрема, визначено законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічно хворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг.

Висновки. Отже, розглядаючи питання спеціально-кримінологічних заходів віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, яке тісно взаємопов'язане із захистом бродяг як потенційних жертв злочинів, можна зазначити: якщо держава бере на себе захист своїх громадян, має бути вирішене питання і про ступінь відповідальності держави перед громадянами в тих випадках, коли не вдається забезпечити цей захист

[5, с. 277]. Особи, які займаються бродяжництвом, є потенційними жертвами злочинів, соціально незахищеними у суспільстві та, безперечно, потребують реальної допомоги, дійового сприяння в захисті їх прав, зокрема за допомогою здійснення спеціально-кримінологічних заходів віктимологічної профілактики злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Джужа О. А. Кримінологічні засади віктимізації як різновид у профілактичній діяльності / О. А. Джужа // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – 2011. – № 1. – С. 52-55.
2. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.rada.gov.ua/>.
3. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 29.
4. Лактіонова Т. В. Жертві злочину – реальну допомогу / Т. В. Лактіонова // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – № 27. – С. 79-86.
5. Лисодед О.В. Про захист жертв злочинів і віктимологічну профілактику / Т. В. Лисодед // Вісник Дніпропетровського юрид. ін-ту МВС України. – 2001. – № 3 (6). – С. 276-281.
6. Литвинов О.М. Віктимізація у структурі механізму протидії злочинності / О. М. Литвинов // Вісник ХНУВС. – 2010. – № 4 (36). – С. 137-140.
7. Моїсєєв Є. М., Василевич В. В., Голосніченко Д. І., Іванов Ю. Ф. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Г. І. Мартинова. – К., 2006.
8. Ривман Д. В. Криминальная віктимологія : учеб. для вузов / Д. В. Ривман. – СПб., 2002.

Надійшла до редакції 18.12.2012

А.З. Керімов
здобувач
*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*
УДК 343.4 (477)

ВІДМЕЖУВАННЯ ВБИВСТВА З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто відмежування вбивства з особливою жорстокістю від умисного вбивства (ч. 1 ст. 115 КК України); тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України) та катування (ст. 127 КК України).

Ключові слова: *умисне вбивство, катування, особлива жорстокість, відмежування злочинів.*

Рассмотрены отграничения убийства с особой жестокостью от умышленного убийства (ч. 1 ст. 115 УК Украины); тяжкого телесного повреждения, повлекшего смерть потерпевшего (ч. 2 ст. 121 УК Украины) и пыток (ст. 127 УК Украины).

Ключевые слова: *умышленное убийство, пытки, особая жестокость, отграничение преступлений.*

Differentiations of murder with cruelty and intended killing (p.1 art.115 CC of Ukraine); serious injury to health resulting in death (h.2 art.121 CC of Ukraine) and torture (art.127 CC of Ukraine) are examined in this paragraph.

Keywords: *intended killing, torture, cruelty, demarcation of crimes.*

Постановка проблеми. Від правильної кваліфікації вчиненого діяння залежить уся організація розкриття і розслідування злочину, своєчасне вирішення питання підслідності та підсудності кримінальної справи, об'єктивне та справедливе покарання винних. Для правильної оцінки вчиненого необхідно при виявленні ознак, властивих виключно скоєному діянню, відмежувати останнє від усіх інших. Лише в цьому випадку можна дійти єдиної сукупності ознак, яка, з одного боку, характеризуватиме саме цей злочин, а з іншого – відрізнятиме його від усіх інших.

Слід погодитися з думкою авторів, які виокремлюють такі склади злочинів, на підставі спільності ознак, що їм притаманні:

- склади злочинів не мають жодних спільних ознак (окрім осудності і віку);
- склади мають невелику кількість загальних ознак;
- склади злочинів мають значну кількість загальних ознак;
- склади злочинів містять всі загальні ознаки, окрім однієї [1, с. 115].

На підставі вищевказаного, можна зазначити, що питання розмежування суміжних складів злочинів є важливим для науки кримінального права, відповідно до того, що його розкриття дозволяє розмежувати злочинні та незлочинні діяння, виключити помилки у слідчій і судовій практиці стосовно кваліфікації діянь винних осіб та встановити їм відповідне покарання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми кримінальної відповідальності за умисне вбивство та окремі його види у своїх працях досліджували багато вітчизняних науковців, зокрема, Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.О. Бурко, В.І. Борисов, В.О. Глушков, О.В. Гороховська, В.К. Грищук, В.Т. Дзюба, Н.А. Дідківська, М.Й. Коржанський, М.П. Короленко, В.М. Куц, В.М. Мамчур, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, В.Т. Нор, Л.А. Остапенко, В.М. Смітєнко, В.В. Сташис, С.А. Тарарухін, Є.В. Фесенко, С.Д. Шапченко, С.С. Яценко та ін.

Необхідно зауважити, що з особливою жорстокістю можуть бути вчинені й вбивства, що мають так звані “привельовані ознаки”, тобто вбивства, відповідальність за вчинення яких передбачено статтями 116–118 КК України, на підставі чого можна зробити висновок, що зазначені злочини можна визначити суміжними, але у зв'язку з тим, що відповідно до п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду “Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи”: “умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК), або при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК), кваліфікується тільки за цими статтями КК, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості” [2], ми вважаємо за доцільне не приділяти окремої уваги порівняльній характеристиці зазначених складів злочинів.

Метою цієї статті є відмежування вбивства з особливою жорстокіс-

тю від суміжних складів злочинів.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи чинне кримінальне законодавство можна дійти висновку, що найбільш суміжними складами з передбаченим п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України є такі: умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України); тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України); катування (ст. 127 КК України). Розглянемо детальніше питання розмежування цих злочинів.

Умисне вбивство з особливою жорстокістю та умисне вбивство.

Суміжність цих злочинів є очевидною, оскільки злочин, передбачений п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України, є кваліфікованим видом умисного вбивства та проявляється передусім у тому, що вони передбачають настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді смерті потерпілого. На підставі цього можна також зазначити, що ці склади мають тотожні родові об'єкти – життя людини.

Крім того, суміжність цих злочинів виражається у можливості вчинення тотожних дій, спрямованих на досягнення зазначеного результату, тобто у характері вчинених дій, оскільки вчинення умисного вбивства також може супроводжуватися спричиненням багатьох тілесних ушкоджень, нанесенням великої кількості ударів тощо.

Відмінними рисами зазначених злочинів є те, що, як вже зазначалося, при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю вчинене діяння є надмірним з точки зору спричинення наслідку, характерного для складу відповідного злочину, тобто винною особою вчиняються такі діяння, які є зайвими для позбавлення життя іншої людини. Поряд з тим необхідно зауважити, що при вчиненні вказаного злочину умисел винного спрямований на завдання потерпілому (іншій особі) особливих фізичних мучень та/або психічних страждань, умисел же при вчиненні умисного вбивства спрямований лише на позбавлення життя іншої людини.

На підставі зазначеного, на нашу думку, можна зробити висновок, що відмінно рисою зазначених складів злочинів є спосіб їх вчинення, який при вчиненні злочину, передбаченого п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України, виявляється у вчиненні таких дії, що спричиняють особливі мучення (фізичні та/або психічні) потерпілому або іншим особам.

Відмінність зазначених злочинів також виявляється у спрямованості умислу винної особи. При вчиненні умисного вбивства умисел особи спрямований лише на заподіяння смерті іншій особі, а при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю, спрямований на спричинення смерті іншій особі шляхом заподіяння особливих мучень (психічних або фізичних страждань) потерпілому та/або іншим особам.

Таким чином, можна дійти висновку, що при вчиненні умисного вбивства винна особа повинна усвідомлювати, що вона спричиняє смерть іншій особі, а при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю винна особа повинна усвідомлювати, що вона спричиняє смерть іншій особі саме шляхом заподіяння особливих страждань потерпілому та/або іншим особам.

Умисне вбивство з особливою жорстокістю та тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого.

Відповідно до ч. 1 ст. 121 КК України, під тяжким тілесним ушкодженням розуміється тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органа або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя [3, с. 68].

Суміжність зазначених злочинів виявляється у наслідках, що настають в результаті їх вчинення, а саме смерті потерпілого.

Крім того, суміжність цих злочинів виявляється у можливості здійснення тотожних дій при їх вчиненні, оскільки тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого, також можуть супроводжуватися вчиненням таких дій, що спричиняють особливі страждання (фізичні та/або психічні) потерпілому. Для підтвердження зазначеного необхідно також зауважити, що законодавцем, в якості окремої кваліфікованої ознаки, у ч. 2 ст. 121 КК України передбачене спричинення тяжкого тілесного ушкодження, вчинене способом, що має характер особливого мучення, яке полягає у тому, що потерпілому спричиняються тяжкі страждання, спрямовані на заподіяння останньому нестерпного фізичного болю (тривале позбавлення людини їжі, пиття чи тепла, застосування термічних факторів та інші аналогічні дії) [4, с. 297]. Такі діяння, на нашу думку, безумовно, можуть являтися причиною смерті людини, незважаючи на те, що вона не охоплюється умислом винної особи.

Але відмінною рисою цих злочинів, у цьому випадку, є те, що при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю такі діяння спрямовані саме на спричинення особливих страждань потерпілому з метою позбавлення останнього життя і є надмірними щодо цього наслідку. При заподіянні тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, вони також можуть бути надмірними, тобто зайвими стосовно наслідків, але вони безпосередньо не спрямовані на позбавлення потерпілого життя.

Також відмінною рисою зазначених злочинів є форма вини. Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України, як вже зазначалося, характеризується виною виключно у формі умислу (прямого чи непрямого). Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, характеризується змішаною (подвійною) формою вини. Така форма має місце у разі неоднакового ставлення суб'єкта злочину до вчинення суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків, що настали в результаті його вчинення, тобто має місце умисел стосовно вчинення діяння та необережність щодо настання наслідків [5, с. 57–61].

При спричиненні тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, на нашу думку, має умисел щодо вчинення діянь, спрямованих на заподіяння таких тілесних ушкоджень, тобто винна особа усвідомлює і бажає їх вчинити, та необережність (злочинна недбалість або злочинна самовпевненість) стосовно наслідків у вигляді смер-

ті, тобто винна особа мала можливість передбачити або легковажно розраховувала на її ненастання.

Отже, відмінність цих злочинів, у даному випадку, полягає в тому, що при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю, винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння і передбачає настання суспільно небезпечних наслідків, а при заподіянні тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (тобто усвідомлює, що внаслідок таких дій потерпілому будуть спричинені тяжкі тілесні ушкодження), але не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді смерті (тобто її умислом не охоплюється спричинення смерті потерпілому).

Умисне вбивство з особливою жорстокістю та катування

Відповідно до ст. 127 КК України, під катуванням розуміється умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучень або інших насильницьких дій [3, с. 70].

Суміжність цих злочинів виявляється у способі їх вчинення, оскільки під час їх вчинення потерпілому завдаються сильні фізичні або моральні страждання. При заподіянні катувань, так само як і при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю, можливе спричинення потерпілому тяжких страждань, спрямованих на заподіяння останньому нестерпного фізичного болю. Винятком з цієї подібності є те, що при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю діяння винної особи кваліфікуються за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України і в тому випадку, якщо він вчиняє певні діяння, зазначені вище, стосовно трупа.

Відмінними рисами зазначених складів є, по-перше, різноманітність наслідків, що настають у результаті їх вчинення. Злочин, передбачений п. 4 ч. 2 ст. 155 КК України, вважається закінченим з моменту настання смерті потерпілого, що супроводжується умисним застосуванням психічного та/або фізичного насильства безпосередньо перед, під час або після вчинення злочину, не обов'язкового (надмірного) для настання смерті потерпілого, спрямованого на завдання потерпілому (іншій особі) особливих фізичних мучень та/або психічних страждань. Злочин, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 127 КК України, вважається закінченим з моменту заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання.

На підставі вказаного можна дійти висновку, що злочин, зазначений законодавцем у п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України, передбачений ним як злочин з матеріальним складом, а злочин, зазначений у ст. 127 КК України, передбачений як злочин з формальним складом.

Відмінність зазначених злочинів також виявляється у спрямованості умислу. При вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю умисел винної особи спрямований на заподіяння потерпілому смерті, тобто винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх діянь (те, що вона вчиняє діяння, спрямовані на умисне вбивство з особливою жорстокістю) і передбачає настання суспільно небезпечних нас-

лідків (те, що внаслідок вчинення таких діянь потерпілому буде спричинено смерть). При вчиненні катування умисел винної особи спрямований на заподіяння потерпілому сильного фізичного болю або фізичних чи психічних страждань, тобто винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх діянь (те, що вона вчиняє діяння шляхом заподіяння побоїв, мучення чи інших насильницьких дій, спрямовані на заподіяння потерпілому сильного фізичного болю або фізичних чи психічних страждань) і – цей злочин передбачений законодавцем як злочин з формальним складом – бажає вчинити саме такі діяння.

Слід зазначити, що відмінність розглянутих злочинів виявляється в тому, що законодавець у злочині, передбаченому ст. 127 КК України, передбачив в якості обов'язкової таку ознаку суб'єктивної сторони, як мета. Тобто зазначені вище діяння вчиняються винною особою з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи зізнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб. У злочині, передбаченому п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України, такі факультативні ознаки суб'єктивної сторони, як мотив та мета не є обов'язковими та на кваліфікацію не впливають.

Крім того, відмінною рисою зазначених складів злочинів є те, що, відповідно до положень ч. 2 ст. 22 КК України, суб'єктом злочину, передбаченого п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України, є фізична осудна особа, що досягла 14-річного віку, а суб'єктом злочину, передбаченого ст. 127 КК України – фізична осудна особа, що досягла 16-річного віку.

Необхідно також зауважити, якщо у разі катування потерпілому було заподіяно смерть, настання якої не охоплювалося умислом винної особи, дії винного необхідно кваліфікувати за сукупністю статей – 127 “Катування” та 119 “Вбивство з необережності”. У тому випадку, якщо при вчиненні дій, передбачених диспозицією ст. 127 КК України, умисел винної особи не був конкретизований стосовно наслідків, тобто вона їх вчиняла із зазначеною вище метою і допускала можливість настання наслідків у вигляді смерті потерпілого, її дії необхідно кваліфікувати за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України (у разі необхідності, такі дії також додатково кваліфікуються за іншими відповідними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України).

Висновки. Таким чином, аналіз норм Особливої частини КК України показав, що суміжними злочинами стосовно передбаченого п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України “умисне вбивство з особливою жорстокістю” є злочини, передбачені ч. 1 ст. 115 КК України (умисне вбивство); ч. 2 ст. 121 КК України (тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого); ст. 127 КК України (катування).

Відміною рисою між умисним вбивством та умисним вбивством з особливою жорстокістю є спосіб вчинення зазначених злочинів, який при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю виявляється у вчиненні таких дій, що спричиняють особливі фізичні мучення та/або

психічні страждання потерпілому або іншим особам і такі діяння є надмірними з точки зору спричинення наслідку у вигляді смерті потерпілого.

Крім того, зазначені злочини розрізняються між собою спрямованістю умислу, який при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю спрямований на спричинення смерті іншій особі саме шляхом заподіяння особливих фізичних мучень та/або психічних страждань потерпілому чи іншим особам.

Відмінною рисою умисного вбивства з особливою жорстокістю та умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, є те, що при вчиненні умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, діяння безпосередньо не спрямоване на позбавлення потерпілого життя.

Форма вини є також відмінною рисою зазначених злочинів. Суб'єктивна сторона умисного вбивства з особливою жорстокістю характеризується виною виключно у формі умислу (прямого чи непрямого), а суб'єктивна сторона умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, характеризується змішаною (подвійною) формою вини.

Відмінними рисами умисного вбивства з особливою жорстокістю та катування є різні наслідки, що настають у результаті їх вчинення, а саме умисне вбивство з особливою жорстокістю за структурою об'єктивної сторони є матеріальним складом і вважається закінченим з моменту настання смерті потерпілого, а злочин, передбачений ст. 127 КК України – формальним, тобто вважається закінченим з моменту вчинення діянь, передбачених у диспозиції.

Відмінність цих злочинів також виявляється у спрямованості умислу. При вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю умисел винної особи спрямований на заподіяння потерпілому смерті, а при вчиненні катування умисел винної особи спрямований на заподіяння потерпілому сильної фізичної болі або фізичних чи психічних страждань та є обов'язковою наявністю спеціальної мети, яка при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю є факультативною та на кваліфікацію не впливає.

Бібліографічні посилання

1. Фесенко Е. В. Смежные составы преступлений и их разграничение / Е. В. Фесенко // Проблемы правоведения. – К., 1988. – Вып. 49. – С. 114–119.
2. Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи : постановою Пленуму Верховного суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 // Вісник Верховного Суду. – 2003. – № 1 (35).
3. Кримінальний кодекс України // ВВРади України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / під ред. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2008.
5. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / Рарог А. И. – М., 2001.

Надійшла до редакції 02.11.2012

О.О. Кирбят'єв

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.3

ДІЯННЯ ЯК ОЗНАКА ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 361-1 КК УКРАЇНИ

Проаналізовано діяння як ознаку об'єктивної сторони створення, розповсюдження або збуту шкідливих програм чи технічних засобів, а саме: визначено поняття "незаконне створення", "розповсюдження", "збут" шкідливих програмних чи технічних засобів.

Ключові слова: шкідлива програма, шкідливий технічний засіб, комп'ютерна інформація, розповсюдження, збут.

Проанализировано деяние как признак объективной стороны создания, распространения или сбыта вредоносных программ или технических средств, а именно: определены понятия "незаконное создание", "распространение", "сбыт" вредоносных программ или технических средств.

Ключевые слова: вредоносная программа, вредносное техническое средство, компьютерная информация, распространение, сбыт.

The article is devoted the analysis of act as a sign of objective side of creation, distribution or sale of the harmful programs or hardwares, namely: to the decision of concepts "illegal creation", "distribution", "sale" of the harmful programs or hardwares.

Keywords: harmful program, harmful hardware, computer information, distribution, sale.

Постановка проблеми. Створення, розповсюдження або збут шкідливих програм, часто є першою ланкою в ланцюзі скоєння злочинів у сфері комп'ютерної інформації, служить першоосною для формування цього виду правопорушень, що зачіпають цілий комплекс суспільних відносин, які складаються з приводу використання комп'ютерної інформації, а значить охоплюють велику частину сфер життя сучасного суспільства. Для забезпечення ефективної протидії такому делікту важливо чітко визначити ознаки об'єктивної сторони цього виду злочинів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. До аналізу ознак об'єктивної сторони створення, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів зверталися такі вітчизняні та зарубіжні науковці як П.Д. Біленчук, В.О. Голубєв, М.В. Карчевський, Ю.І. Ляпунов, В.Ю. Максимов, Д.Г. Малишенко, Т.В. Михайліна, М.М. Менжега, С.В. Полубінська, Н.А. Розенфельд та інші.

Мета статті полягає у характеристиці ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 361-1 КК України «Створення з метою використання, розповсюдження або збуту, а також розповсюдження або збут шкідливих програмних чи технічних засобів, призначених для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку».

Виклад основного матеріалу. З моменту, коли комп'ютерні злочини опинилися у сфері уваги учених-правознавців, проблема визначення об'єктивної сторони комп'ютерних, злочинів вийшла на перший план. Об'єктивній стороні складу злочину завжди притаманна певна сукупність ознак, „але не всі ознаки об'єктивної сторони входять до кожного складу злочину, а тому не всі вони мають значення для кваліфікації” [1]. І.А. Вартилицька серед ознак об'єктивної сторони складу злочину виділяє: обов'язкові для формальних складів (лише суспільно небезпечне діяння); обов'язкові для матеріальних складів (суспільно небезпечне діяння, причинний зв'язок, суспільно небезпечні наслідки) та факультативні (місце, час, обстановка, знаряддя, засоби, спосіб) [2], що, на нашу думку, є повністю обґрунтованим.

Отже центральним елементом об'єктивної сторони будь-якого складу злочину є діяння у формі дії чи бездіяльності. Під суспільно небезпечною дією розуміється активний, вольовий, свідомий акт зовнішньої поведінки суб'єкта, який відображається у вчиненні суспільно небезпечного посягання.

Останнім часом все більше уваги приділяється питанням безпеки комп'ютерної інформації, комп'ютерних систем і мереж передачі даних. Основне питання захисту інформації в комп'ютері лягає на спеціально розроблене програмне забезпечення – так звані антивірусні програми, міжмережеві екрани. Сьогодні існує чимала кількість компаній, що виробляють антивірусні програми захисту (Антивірус Касперського, Drweb, Eset Nod32, Panda Antivirus, Symantec Antivirus, Trend Micro, Bitdefender, Avast, McAfee). За родом своєї діяльності всі ці компанії безпосередньо пов'язані зі шкідливими програмами, можуть створювати і вносити зміни до існуючих програм. Проте вони мають на меті забезпечення безпеки, хоча, з точки зору Кримінального кодексу, в їх діяльності є формальні ознаки складу злочину, передбаченого ст. 361-1 КК.

Таким чином, створення спеціальних програм, що мають у тому числі і шкідливі властивості (в їх кримінально-правовому розумінні), може бути одним із засобів захисту інформації, засобом контролю ефективності захисту інформації, а також одним із способів проведення спеціальних заходів при здійсненні контртерористичної операції.

Перекручення, доповнення, видалення, дублювання частини програмного коду й інші модифікації – неповний перелік змін, які можуть бути внесені до існуючої програми, у тому числі додавання їй шкідливих властивостей, яких раніше не було. Виникає ще одне питання: при видаленні зі шкідливої програми її шкідливих властивостей програма перестає бути шкідливою, а значить і особа, що внесла до неї подібні зміни, не підлягає кримінальній відповідальності? У той же час при внесенні змін до існуючої шкідливої програми вона може втратити не всі свої шкідливі властивості. І тоді це діяння не можна назвати злочинним, оскільки жодні шкідливі властивості до існуючої програми не вносилися, хоча, з іншого боку, така зміна може бути зроблена в цілях поліпшення алгоритму функціонування програми, додавання їй властивостей, що перешкоджають швидкому виявленню.

Процес програмування, тобто створення програми, процес творчий, що здійснюється шляхом внесення змін у існуючі програми. Створення програми шляхом внесення змін до існуючої програми характеризується збереженням хоч би частини її первинних функцій або її зовнішнього вигляду.

Не повинно бути і заборони на будь-яке створення шкідливої програми, оскільки, наприклад, це може призвести до закриття й припинення наукових та дослідницьких розробок. Аналогічної позиції дотримується і В. Ю. Максимов: «Не можна забороняти будь-яке створення комп'ютерних вірусів, що мають шкідливі властивості, оскільки це може відбуватися і в суспільно корисних цілях» [3]. У зв'язку з цим ми вважаємо своєчасними, виправданими як диспозицію статті, так і її назву почати словом «Незаконне», доповнивши відповідні нормативні документи випадками незаконного поводження з програмами, що мають властивість шкідливості.

Об'єктивна сторона, що полягає у використанні і розповсюдженні шкідливих програм, представляється нам найбільш небезпечною дією, у тому числі і з точки зору настання наслідків. Якщо при створенні шкідливої програми існує імовірність неспричинення шкоди комп'ютерній інформації, то явне використання і розповсюдження такої програми обов'язково призведе до негативних наслідків, завдавши значної шкоди. Створення шкідливих технічних засобів полягає у виготовленні будь-яким способом відповідного пристрою (обладнання). Причому, зважаючи на специфічність такого устаткування, виготовлення може полягати не лише у його фізичному збиранні, а й, наприклад, у налагодженні устаткування відповідним чином або його перепрограмуванні, після чого пристрій набуватиме шкідливих ознак.

З приводу використання шкідливих програм у кримінально-правовій літературі існує декілька не завжди співпадаючих точок зору. Так, на думку А.Н. Попова, «Використання – випуск у світ, відтворення, розповсюдження і інші дії з введення у господарський обіг». А.В. Пушкін розуміє під використанням «введення (установку) в пам'ять комп'ютера» [4]. Б.В. Коробейників вважає, що використання – це «вживання розроблених винною або іншою особою шкідливих програм при експлуатації ЕОМ та обробці інформації». На думку Ю.Л. Красикова, використання – «обіг, вживання їх за призначенням, приведення в дію, коли вони починають проявляти свої шкідливі якості» [5].

Перше наведене нами формулювання розуміння «використання» нічим не відрізняється від розповсюдження шкідливих програм, яке криміналізується в даній статті окремо, друге ж має на увазі, що введення шкідливої програми в чужий комп'ютер є тотожним його розповсюдженню, а якщо у свій, то – створенню. Ми вважаємо, що дія з використання шкідливої програми – це поводження зі свідомо готовими предметами, тому це ніскільки не змінює їх якостей і функцій, а, навпаки, проявляє і підсилює їх. Таким чином, на нашу думку, має місце витягання вигоди з речі, набуття задоволення від володіння нею, хоча мова і йде про шкоду.

Використання шкідливої програми – це її використання за призначен-

ням, приведення в дію, при якій вона проявляє свої шкідливі якості. Момент здійснення подібної дії може настати виключно унаслідок властивостей і функцій, закладених у шкідливу програму. Якщо вона розрахована на негайне виконання своїх шкідливих дій, то використання настає з моменту її проникнення в комп'ютер або у пристрій, який використовує обчислювальні компоненти. Якщо ж ми маємо справу з «логічною бомбою» або «закладкою» – з моменту прояву шкідливих властивостей.

Фахівці-правознавці трактують розповсюдження шкідливих програм так. Ю.А. Красиков вважає, що «розповсюдження шкідливих програм або машинних носіїв з такими програмами полягає в будь-якому випуску в обіг (шляхом продажу, обміну, прокату і т. ін.), у наданні доступу до програми, відтвореної в будь-якій матеріальній формі. Як вважає С.В. Полубінська, «розповсюдження програми передбачає надання доступу до неї, якщо програма відтворена в будь-якій матеріальній формі, у тому числі мережевими й іншими способами, а також шляхом продажу, прокату, найму, надання у позику» [6]. Під розповсюдженням шкідливих програмних засобів певні науковці розуміють злочинні дії, за допомогою яких скопійовані шкідливі програми безпосередньо чи опосередковано пропонуються, доводяться або передаються будь-кому як в платний, так і в безоплатний спосіб [7]. Ю.І. Ляпунов вказував, що «розповсюдження шкідливих програм або машинних носіїв з такими програмами полягає в наданні доступу до відтвореної в будь-якій матеріальній формі програми для ЕОМ або бази даних, у тому числі мережовим і іншим способами, а також шляхом продажу, прокату, найми, надання у позику, включаючи імпорт для будь-якої з цих цілей» [8].

Розповсюдження передбачає збільшення дії предмета за межі його створення, існування – розширення «ареалу проживання», сфери застосування. Таким чином, на нашу думку, для шкідливої програми розповсюдженням вважатиметься як будь-який випуск в обіг, будь-яка форма реалізації, надання доступу будь-яким способом з перерахованих для придбання, так і умисна розсилка за адресами електронної пошти. Комп'ютерний вірус, як різновид шкідливих програм, є програмою, що самостійно розповсюджується, проте, процес самостійного переміщення від одного «зараженого» комп'ютера до іншого, від одного файлу до іншого, не виключає тих випадків, коли власник (або автор) такої програми своїми діями допомагає її розповсюдженню, продаючи, даруючи, обмінюючи таку програму, переписуючи, розсилаючи вірус інформаційно-комунікаційними мережами і т. ін.

Більшість з наведених визначень розповсюдження стосуються формулювання диспозиції відповідної норми КК України до внесення в неї змін у 2004 році. Під час внесення змін у диспозиції даної норми було використано два поняття: „розповсюдження” та „збут” шкідливих програмних чи технічних засобів, які потребують відмежування одне від одного.

Кожна шкідлива програма, будучи різновидом комп'ютерної інформації, розуміється в КК як інформація на машинному носіїві, в ЕОМ, системі, мережі. Виходячи з технічних особливостей фіксації будь-якої

комп'ютерної інформації, розповсюджуватися шкідлива програма може лише в декількох фізичних формах:

- разом з машинним носієм (наприклад, передача дискети, компакт-диска, флеш-диска та ін.);
- разом з комп'ютером (наприклад, переміщення ноутбука власником з одного місця в інше);
- усередині локальної мережі або в глобальній мережі Інтернет по лініях зв'язку (наприклад, перенесення вірусу з жорсткого диска сервера на локальні комп'ютери або перенесення «зараженого» листа електронною поштою).

Доречно згадати думку Д.Г. Малишенка, який вважає, що «важко розглядати комп'ютерну інформацію поза її матеріальним носієм» [9].

З метою чіткого розмежування зазначених вище понять, розповсюдженням шкідливих програмних засобів пропонуємо вважати передачу фізичного носія зі шкідливими програмними засобами виключно в безоплатний спосіб або передачу шкідливих програм через автоматизовані системи чи комп'ютерні мережі в оплатний чи безоплатний спосіб.

Збутом шкідливих програмних чи технічних засобів деякі науковці вважають платне чи безоплатне відчуження зазначених засобів іншій особі [10]. Причому деякі з них вказують на те, що таке відчуження може здійснюватись у будь-який спосіб, причому завжди конкретно визначеній особі, а не групі (колу) осіб [11]. Але дані твердження унеможливають проведення розмежування термінів „розповсюдження” та „збут”.

Що ж стосується шкідливих програмних засобів (які за своєю природою є машинною інформацією, тобто не мають матеріальної форми), то їх збутом пропонується вважати форму передачі або реалізації, внаслідок якої вони передаються у володіння, користування або розпорядження інших осіб виключно на платній основі. Також, на відміну від розповсюдження, під час збуту відбувається відчуження програмних засобів виключно на фізичному носії. Тому не можна вважати збутом платну передачу шкідливих програм в електронному вигляді в мережі Інтернет або локальних мережах, тому що така передача вважатиметься розповсюдженням. Збут шкідливих технічних засобів слід розуміти як передачу або реалізацію відповідного шкідливого пристрою, внаслідок якої він передається у володіння, користування або розпорядження інших осіб виключно на платній основі.

Висновки. На підставі твердження про неможливість заборони створення комп'ютерних вірусів, що мають шкідливі властивості, яке може відбуватися в суспільно корисних цілях, вважаємо виправданим та пропонуємо диспозицію статті 361-1 КК України та її назву почати словом «Незаконне», доповнивши відповідні нормативні документи випадками законного поводження з програмами, що мають властивість шкідливості.

Використання шкідливої програми – це введення її в електронну пам'ять ЕОМ з наступною реалізацією алгоритму, який закладений у неї. Якщо не йдеться про реалізацію алгоритму шкідливої програми, а тільки про її введення в електронну пам'ять ЕОМ, то таку дію пропонується вважати розповсюдженням.

Для чіткого розмежування понять „розповсюдження” та „збут” шкідливих програмних чи технічних засобів, під розповсюдженням шкідливих програмних засобів пропонується вважати передачу фізичного носія зі шкідливими програмними засобами виключно в безоплатний спосіб або передачу шкідливих програм через автоматизовані системи чи комп’ютерні мережі в будь-який спосіб. У свою чергу, під збутом треба розуміти передачу шкідливих програмних засобів виключно на фізичному носії у платний спосіб.

Бібліографічні посилання

1. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / П.С. Матишевський. – К., 2001.
2. Вартилицька І.А. Кримінальне право України. Альбом схем : навч. посіб. / І.А. Вартилицька, В.С. Плугатир; за ред. В.Я.Горбачевського. – К., 2003.
3. Максимов В.Ю. Компьютерные преступления (вирусный аспект) : монография / В.Ю.Максимов. – Ставрополь, 1999.
4. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации (постатейный) / под общ. ред. Н.Г. Кадникова. – М., 2004.
5. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. В.М.Лебедева.- 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2004.
6. Учебный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации/ отв. ред. А.Э. Жалинский. – М., 2005.
7. Актуальні проблеми кримінального права : навч. посіб. / В.М. Попович, П.А. Трачук, А.В. Андрушко, С.В. Логін. – К., 2009.
8. Уголовное право : учебник. / под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М., 2005.
9. Малышенко Д.Г. Уголовная ответственность за неправомерный доступ к компьютерной информации : автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 2002.
10. Уголовный кодекс Украины : научно-практ. коммент. / под ред. Е.Л. Стрельцова. – Х., 2007.
11. Кримінальний кодекс України : науково-практ. коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація]. – Вид. 4-те, доп. – Х., 2008.

Надійшла до редакції 26.10.2012

Р.М. Кубрак

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.8

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК СТОСОВНО ЗАСУДЖЕНИХ З ПСИХІЧНИМИ ВІДХИЛЕННЯМИ

Розглянуто окремі аспекти виконання у виправних колоніях кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених чоловіків та жінок з психічними відхиленнями.

Ключові слова: *психічні відхилення, установи виконання покарань, злочин, кримінальне покарання, суспільно корисні зв'язки, засуджені.*

Рассмотрены отдельные аспекты исполнения в исправительных колониях уголовного наказания в виде лишения свободы на определенный срок в отношении осужденных мужчин и женщин с психическими отклонениями.

Ключевые слова: психические отклонения, учреждение исполнения наказания, преступление, уголовное наказание, общественно полезные связи, осужденные.

In this article discusses some aspects of the execution of criminal punishment in the penal colonies of imprisonment for a specified period with respect to convicted men and women with mental disabilities.

Keywords: deviances, penal institutions, crime, criminal penalties, community ties, convicted.

Постановка проблеми. Обрання такого виду кримінального покарання, як позбавлення волі на певний строк, для дослідження складових кримінально-виконавчої характеристики засуджених з психічними відхиленнями зумовлене тим, що цей вид покарання характеризується високим рівнем репресивності і, як свідчать численні дослідження вітчизняних та іноземних науковців, найбільш пов'язаний із негативними для засудженої особи наслідками (втрата соціальних навичок, втрата соціально корисних зв'язків, вторинна криміналізація). В Україні у 141 установі виконання покарань (далі – УВП) утримується 115068 засуджених, з них понад 11 тисяч засуджених з психічними відхиленнями [1, с. 3]. Як бачимо з вищенаведених даних, значна кількість засуджених мають психічні відхилення, а тому на сьогодні є дуже важливим дослідження особливостей даної категорії осіб, які утримуються в УВП, та методів роботи з ними під час відбування кримінального покарання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми впливу психічних відхилень на характер злочинної поведінки, реакцію засудженої особи на заходи виправно-виховного характеру під час відбування кримінального покарання, профілактичні заходи постійно привертали увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Одними з перших дослідженням даної проблематики займалися Ч. Бекарія, Е. Дюркгейм, Е. Кречмер, Ч. Ломброзо, Е. Сатерленд, Е. Феррі, М.М. Гернет, С.К. Гогель, Д.А. Дриль, О.О. Жижиленко, М.М. Ісаєв, П.І. Люблинський, С.В. Познишев, М.М. Полянський, М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький. В 20–30-х роках ХХ століття подальший розвиток вивчення проблеми набуло в роботах С.Я. Булатова, О.А. Герцензона, А.А. Піантковського, А.Н. Трайніна, Б.С. Утєвського, М.Д. Шаргородського та інших. Сучасний же стан дослідження даної проблематики відображений в роботах Ю.М. Антоняна, В.М. Бурлакова, Б.В. Волженкіна, Я.І. Гілінського, А.І. Долгової, А.П. Дьяченка, А.Ф. Зелінського, К.Є. Ігошева, І.І. Карпеця, В.М. Кудрявцева, Н.С. Лейкіної, В.В. Леня, І.С. Ноя, С.С. Овчинського, В.В. Орехова, В.П. Петкова, А.Р. Ратінова, Д.В. Рівмана, О.Б. Сахарова, В.Д. Філімонова, Д.А. Шестакова та інших науковців.

Метою даної статті є здійснення аналізу окремих аспектів виконання кримінального покарання особами з психічними відхиленнями, визначення кола кримінально-виконавчих проблем, які потребують правової регламентації, вивчення суті механізму впливу дефекту психіки на поведінку людини, вибору методів та способів корекції асоціальної по-

ведінки засуджених осіб з психічними відхиленнями.

Виклад основного матеріалу. Такий вид покарання як позбавлення волі відрізняється від інших видів кримінальних покарань своєю репресивністю та максимальним рівнем ізоляції від суспільства і характеризується в передбаченому законодавством порядку здійсненням обмежень соціальних зв'язків, спілкування, вибору місця проживання, свободи пересування. Але поряд з цим, відповідно до статті 50 КК України, покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засудженої особи, а також запобігання вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Застосування покарання у виді позбавлення волі не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. При виконанні кримінального покарання реалізація кари складає безпосередню специфічну задачу діяльності установ виконання покарань.

У своєму дослідженні ми взяли часовий проміжок з 2004 року по теперішній час, а саме з моменту набрання чинності Кримінально-виконавчим кодексом України.

Позбавлення волі є одним найбільш розповсюджених (застосовуваних судами) видів кримінальних покарань. За даними Державної пенітенціарної служби України (далі – ДПтС), з 2004 по 2012 р. в УВП утримувалося: 2004 р. – 128 тис. осіб, 2005 р. – 127,9 тис. осіб, 2006 р. – 130,7 тис. осіб, 2007 р. – 123,5 тис. осіб, 2008 р. – 115,4 тис. осіб, 2009 р. – 109,9 тис. осіб, 2010 р. – 108,2 тис. осіб, 2011 р. – 113,2 тис. осіб, 2012 р. – 115, 1 тис. осіб [2]. Як бачимо, кількість осіб, які тримаються в УВП, поступово зменшується, але незважаючи на це залишається великою.

Амбулаторна психіатрична допомога засудженим в ДПтС України надається в медичних установах та пунктах охорони здоров'я слідчих ізоляторів і УВП, стаціонарна – у спеціалізованій психіатричній лікарні та двох психоневрологічних відділеннях для засуджених на 20 ліжок (для жінок) у лікувальному закладі при Луганському слідчому ізоляторі і 15 ліжок (для хворих на туберкульоз чоловіків) у лікувальному закладі при Софіївській виправній колонії № 55 УДПтС у Запорізькій області.

Кожного року на диспансерний облік із вперше встановленим діагнозом реєструється понад 4 тис. осіб (2004 р. – 4665 осіб (пербувало на обліку протягом року 12077 осіб), 2005 р. – 4366 осіб (11831), 2006 р. – 4311 осіб (12784), 2007 р. – 4752 осіб (12268), 2008 р. – 4124 особи (11475), 2009 р. – 4124 осіб (11831), 2010 р. – 4523 особи (11538), 2011 р. – 4432 особи (11751) [3].

Як бачимо з вищенаведених даних, динаміка розповсюдження серед засуджених осіб психічних відхилень є стабільною без особливих коливань. Враховуючи тенденції до зростання психічних захворювань у суспільстві не тільки в Україні, а й в усьому світі, можна прогнозувати їх зростання в умовах УВП.

На сьогодні в середньому наповнюваність УВП становить 1500–1800 засуджених. В умовах концентрації у спеціально обладнаній установі на обмеженій території великої кількості засуджених осіб, які характеризу-

ються значною кримінальною зараженістю, є занедбані в педагогічному плані, а особливо в колоніях максимального та середнього рівня безпеки, відрізняються підвищеним рівнем суспільної небезпеки, на фоні наявності у засудженої особи психічного відхилення ці явища значно ускладнюються. Така складна та малодосліджена категорія засуджених, як особи з психічними відхиленнями, потребує особливого підходу при виконанні даного виду покарання. Позбавлення волі засудженої особи на певний строк несе в собі не тільки відплату суспільства злочинцю за заподіяну вчиненням злочинном шкоду, що полягає у створенні дискомфорту, певних обмежень доступу в користуванні соціальними благами, обмежень можливості повною мірою задовольняти свої інтереси та користуватися своїми правами, ізоляції від суспільства. Як уже зазначалося вище, однією зі складових мети покарання є виправлення особи, яка вчинила кримінально каране діяння. Цей процес значно ускладнюється, якщо це стосується засуджених, які мають дефекти психіки в межах осудності. Дослідження особливостей складових кримінально-виконавчої характеристики засуджених з психічними відхиленнями, а також широке застосування їх результатів під час виконання кримінального покарання, організації соціально-виховної роботи з даною категорією засуджених, на наш погляд, дасть позитивні результати, значно підвищить ефективність покарання та сприятиме досягненню його мети. На сучасному етапі ці питання є малодослідженими, і як наслідок – їх результати рідко враховуються персоналом УВП під час виконання покарання. Процес виконання кримінального покарання є бінарним і має дві складові: виконання та відбування покарання. Розглянемо його першу складову. Виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк здійснюється шляхом тримання та ізоляції засуджених у виправних колоніях мінімального, середнього, максимального рівнів безпеки та виховних колоніях. Щодо засуджених, які мають відхилення у психіці в межах осудності, хотілося б зазначити, що більшість осіб даної категорії відбувають покарання в загальній масі засуджених у звичайних умовах УВП.

Слід зазначити, що в осіб з психічними девіаціями переважають нормальні явища та процеси, а тому такі особи здебільшого зберігають свої соціальні зв'язки, в переважній більшості випадків вони працездатні та осудні чи обмежено осудні. Психічні девіації сприяють виникненню та розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і в той же час відбувається зниження вольових процесів, послаблення стримуючих контрольних механізмів. Вони перешкоджають нормальній соціалізації особи, засвоєнню нею суспільних цінностей, встановленню нормальних зв'язків та відносин, заважають займатися певними видами діяльності та взагалі брати участь у трудовому процесі, у зв'язку з чим підвищується імовірність вчинення протиправних дій, ведення антисуспільного способу життя, несприйняття загальноприйнятих норм поведінки, навіть під час відбування кримінального покарання.

Психічні відхилення можуть мати прихований характер, їх протікання

буває з послабленням чи з посиленням впливу на психіку. Оточуючими вони сприймаються як особливості характеру, зумовлені неврівноваженістю, вибуховістю, скандальністю, замкнутістю, ранимістю чи емоційною тупістю. У психотравмуючих, конфліктних ситуаціях наявність психічних девіацій знижує адаптивні здібності, створює перепони для розвитку соціально корисних рис особи, послаблює механізми внутрішнього контролю, звужує можливість вибору рішення та варіантів поведінки, полегшує реалізацію імпульсивних вчинків [4, с. 56–57]. Всі ці фактори значно ускладнюють процес адаптації засуджених з психічними відхиленнями на початковому етапі перебування в умовах УВП, значно зменшують ефект від заходів корекційно-виховного характеру, які проводяться персоналом установи, звужують спектр працевлаштування таких осіб та залучення їх до виробничої діяльності на підприємствах УВП. За результатами проведених нами досліджень встановлено, що з 211 засуджених з психічними відхиленнями 86 % залучаються до некваліфікованої праці, здебільшого до робіт з благоустрою УВП або взагалі не залучаються до виробничої діяльності, 82 % з них – за власним бажанням ухиляються від роботи, 74 % засуджених даної категорії негативно ставляться до заходів соціально-виховної роботи, які проводяться в УВП. Як показали результати опитування 156 осіб персоналу УВП, засуджені з психічними відхиленнями неохоче беруть участь у культурно-масових заходах, що проводяться в УВП, як правило, не входять до активу відділення соціально-психологічної служби, часто допускають порушення вимог режиму тримання, за що притягуються до дисциплінарної відповідальності, і, як наслідок – 13,4 % засуджених є злісними порушниками режиму тримання.

Як стверджує А.Х. Степанюк, фізична ізоляція засуджених в установах виконання покарань не означає їх повного відриву, вилучення із суспільства..., ізоляція тягне за собою вилучення засудженого до позбавлення волі з певного кола суспільних відносин і одночасно включенням його у ті суспільні відносини, які виникають у зв'язку з виконанням цього покарання [5, с. 303].

Суворо регламентований законодавством розпорядок дня, порядок виконання покарання, виконання покладених обов'язків, обмеження у вільному пересуванні та ін. забезпечують безпеку інших членів суспільних відносин від протиправних посягань з боку засуджених, унеможливають або принаймні профілактично обмежують можливість вчинення даними особами нових злочинів. На жаль, на сьогодні більшість УВП виконують функцію ізоляції засуджених осіб до позбавлення волі, функцію утримання їх від вчинення нового злочину, а от процес виправлення, коригування поведінки засуджених, викорінення антисуспільних установок, лікування деформації психіки не забезпечуються повною мірою, а залишаються тільки задекларованими на папері.

Ізоляція засуджених призводить до виникнення певної внутрішньої напруги, яка може перерости й у напругу у взаємовідносинах між самими засудженими, оскільки вони постійно знаходяться в одностатевому колективі, а також між засудженими і адміністрацією установ виконання

покарань. Зняти чи розрядити цю напругу, не допустити засуджених до неправомірної поведінки і направити потреби засуджених у правомірне русло шляхом розумного і раціонального застосування інших засобів виправлення – одне із головних завдань адміністрації УВП [6, с. 35].

Уже тривалий час умови виконання кримінального покарання в Україні є далекими від бажаного рівня. За даними соціологічного дослідження «Соціально-психологічний мікроклімат у середовищі засуджених та персоналу установ виконання покарань України», при аналізі міри задоволеності ставленням співробітників до засуджених з точки зору самих засуджених отримані такі оцінки: 38,5 % (736 осіб із 1907) з числа опитаних обрали варіант «так, повністю задоволений» та «скоріше, задоволений»; 33,9 % (647 осіб із 1907) варіант «скоріше, не задоволений». Варіант «важко відповісти» обрали 27,5 % (524 особи із 1907) з числа опитаних [7, с. 23].

Найбільше засуджених незадоволені харчуванням (49,3 % – 859 осіб із 1744) та медичним обслуговуванням (48,7 % – 858 осіб із 1762) [7, с. 26]. Згідно з результатами відповідей, найбільша кількість засуджених (40,2 %) вказали на належний рівень надання психологічної допомоги. На необхідність покращення надання допомоги (консультацій) вказали 35,5 % та 24,4 % зазначили про неналежний рівень [7, с. 27].

Характер соціально-психологічного мікроклімату значною мірою залежить від ступеня задоволення засуджених різними аспектами утримання. Найбільше засуджені задоволені можливістю отримати освіту та здобути професію. Слід зазначити, що засуджені також задоволені проведенням соціально-виховної роботи. Найбільше засуджені незадоволені харчуванням та медичним обслуговуванням. Рівень надання різних видів допомоги: психологічної, юридичної та побутової оцінено амбівалентно. Але необхідно звернути увагу на те, що порівняно з оцінками рівня надання юридичної та побутової допомоги, оцінка рівня надання психологічної допомоги є вищою (найбільша кількість відповідей щодо належного рівня та найменша щодо неналежного рівня).

Науковцями неодноразово розглядалося питання про створення окремих спеціалізованих виправних установ для засуджених із психічними відхиленнями. З цього приводу висловлювалися різні точки зору як прихильників, так і противників. Проте і досі це питання є дискусійним та потребує подальшого поглибленого дослідження.

С.В. Познишев, зокрема, пропонував розділяти душевнохворих засуджених на дві категорії: на суб'єктів, схильних до насильницьких дій – суспільно небезпечних, і тих, які не є суспільно небезпечними, – без вказаних схильностей. Для першої категорії необхідні якщо не окремі заклади, то особливі відділення в закладах для душевнохворих. При цьому він передбачав можливість не виділяти дану категорію засуджених в окрему групу [8, с. 64].

Існує практичний досвід створення таких спеціальних установ. Так, ще в ХІХ столітті в Англії створено декілька закладів такого характеру, головним з яких був Broadmoor, створений у 1863 році і розрахований для

тримання 600 засуджених. У даному закладі утримувалися особи, які під час душевної хвороби вчинили злочини та в яких виявлено психічне відхилення під час тюремного ув'язнення. Досвід створення таких спеціальних закладів має також Франція, де в тюрмі Gaillon існувало особливе відділення, де утримувалися як душевнохворі злочинці, так і епілептики, засуджені до позбавлення волі на строк до одного року. В Італії існувало три таких спеціальних заклади в Aversa, Montelupo та Reggio Emilia.

Спірним є питання про необхідність, як пропонують, зокрема, прибічники антропологічної школи, окремих закладів для душевнохворих злочинців [8, с. 63]. Концентрувати засуджених з психічними відхиленнями в окремій установі, на наш погляд, є недоцільним, враховуючи вищенаведені нами аргументи. Проте ми вважаємо, що є логічним створення установ, де утримувалися б засуджені з психічними відхиленнями та захворюваннями і близько 30 % засуджених, які не мають психічних відхилень. Це надало б можливість сконцентрувати в декількох (12–15) окремих установах одну з проблемних категорій засуджених. Сконцентрувати в цих установах медичний персонал (лікарів-психіатрів), підготувати персонал для роботи з даною категорією засуджених у напрямку їх виправлення, організації соціально-виховної роботи, загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, працевлаштування, належного медико-санітарного забезпечення. В даний час засуджені з психічними відхиленнями розпорошені по 141 установі виконання покарань. У даних установах залишаються вакантними посади лікаря-психіатра, як наслідок, низькокваліфіковане, а подекуди взагалі відсутнє діагностування та лікування психічних відхилень. Неefективною є і організація роботи за вказаними напрямками з даною категорією засуджених.

Історично доведено неможливість перевиховання особи, тому виникнення надуманого сполучення педагогічного начальництва з теорією покарання в підсумку утворює схоластичну конструкцію, штучно підігнану під необхідність правового регулювання всіх покарань, відповідно до установки, принципів і поглядів тих чи інших авторів [6, с. 13].

М.Б. Панасюк критично характеризував теорію виправлення та наполягає на неможливості її досягнення в сучасних умовах [9, с. 155].

Ми підтримуємо дану точку зору та схилиємося до думки, що застосування у даному розумінні термін «коригування поведінки» є більш конкретним та доцільним у смислового значенні стосовно кінцевої мети покарання. Виходячи зі смислового та граматичного значення, термін «перевиховання» застосовувати є недоцільним. У науковій літературі неодноразово зазначалося про утопічність ідеї перевиховання засудженої особи під час відбування кримінального покарання в УВП. А тим більше враховуючи сучасний стан та умови виконання покарань у КВУ, організацію виховного процесу, соціальної роботи, матеріально-побутового забезпечення, медико-санітарного і т.д., які б бажали бути кращими. Враховуючи реальність сьогодення, ми впевнено заявляємо, що неможливо в сучасних умовах УВП саме «перевиховати» засуджену особу. Більшість

засуджених неодноразово притягувалися до кримінальної відповідальності та відбували покарання у виді позбавлення волі, особи зрілого віку, психологічно сформовані, а в більшості випадків стійко деформовані, з наявними відхиленнями у психіці, особи зі стійкими антисуспільними поглядами, маргінали, які живуть як в УВП, так і за її межами за певними неформальними правилами, нормами поведінки злочинного середовища, їх повністю підтримують, пропагують та культивують їх поширення. Як показує практика, на посадах начальника відділення соціально-психологічної служби в КВУ перебувають особи молодого віку. Як правило, вперше призначені після закінчення, в тому числі і відомчих навчальних закладів. Вони є первинною і основною ланкою в організації соціально-виховної роботи. На жаль, дуже часто вдалій організації соціально-виховної роботи з вищевказаною категорією засуджених, як із засудженими з психічними відхиленнями, на заваді стає брак життєвого та професійного досвіду молодого персоналу ДПтС України, а подекуди і небажання його набувати. А звідси і впливає утопічний характер як самого терміна «перевиховання», так і його смислової мети стосовно засуджених осіб. Процес ресоціалізації засудженої особи не має чіткої межі і поширюється не тільки на час перебування засудженої особи на території виправної колонії, а й за її межами після відбуття встановленого судом кримінального покарання та звільнення з установи виконання покарань. Переважна більшість засуджених до позбавлення волі осіб з психічними відхиленнями вимушені повертатися після відбування кримінального покарання в те соціальне середовище, оточення, яке і створило умови, підштовхнуло їх до вчинення протиправних дій. Якщо не змінювати причини, які сприяють вчиненню злочинів, незмінними будуть і їх наслідки.

Висновки. На жаль, у межах даної статті ми не можемо розглянути весь спектр проблемних питань виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно осіб, які мають психічні відхилення. Як бачимо, засуджені, які мають психічні відхилення в межах осудності, становлять доволі численну та проблематичну групу з притаманними тільки їй особливостями, які обов'язково необхідно враховувати під час виконання покарання.

Ми не намагаємося поставити крапку в розгляді даного питання, а лише робимо спробу привернути увагу та запросити до дискусії фахівців, суспільство, науковців, практичних працівників УВП.

Бібліографічні посилання

1. Інформаційно-аналітичні матеріали про основні показники службової діяльності органів і установ, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України станом на 1 вересня 2012 року. – К., 2012.
2. Інформаційно аналітичні матеріали Державної пенітенціарної служби України за результатами діяльності органів та установ виконання покарань, слідчих ізоляторів у 2011 році. – К., 2012.
3. Результати роботи лікувально-профілактичних закладів кримінально-виконавчої системи за 2004–2011 роки. – К., 2012.
4. Гомонов Н.Д. Психические девиации и преступное поведение (криминологиче-

ський и уголовно-правовой анализ) : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Гомонов Н. Д. – СПб., 2002.

5. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А.П. Гель, О.Г. Колб, В.О. Корчинський та ін.; за заг. ред. А.Х. Степанюка. – К., 2008.

6. Степанюк А.Х. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія/ за заг. ред. А.Х. Степанюка. – Х., 2011.

7. Результати соціологічного дослідження «Соціально-психологічний мікроклімат у середовищі засуджених та персоналу установ виконання покарань України». – Біла Церква, 2011.

8. Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. – М., 1924.

9. Панасюк М.Б. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід/ М.Б. Панасюк// Проблеми пенітенціарної теорії та практики. – К., 2001. – № 6. – С. 34–44.

Надійшла до редакції 02.11.2012

К.С. Снісаренко

здобувач

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.3

ДЕКРИМІНАЛІЗАЦІЯ ПРОСТИТУЦІЇ В УКРАЇНІ: «ЗА І ПРОТИ»

В даній статті розглянуто питання щодо декриміналізації заняття проституцією та відповідного посилення кримінальної відповідальності за діяння, пов'язані з організацією її заняттям.

Ключові слова: *декриміналізація, проституція, організація заняття проституцією, кримінальне законодавство.*

В данной статье рассмотрены вопросы о декриминализации занятия проституцией и соответствующего ужесточения уголовной ответственности за действия, связанные с ее организацией.

Ключевые слова: *декриминализация, проституция, организация занятием проституцией, уголовное законодательство.*

In the present paper the questions concerning of decriminalization of prostitution and toughening of criminal liability for the actions connected with its organization are considered.

Key words: *decriminalization, prostitution, criminal legislation.*

Постановка проблеми. Проституцію вважають однією із найдревніших професій у світі. І, звісно, не дарма, адже вивчаючи історичні корені цього роду діяльності, можна дійти до висновку, що проституція має не набагато меншу історію, ніж саме людство.

У різний час та в різних країнах світу до неї спостерігалось діаметрально протилежне ставлення – від суворої заборони до повної легалізації та відповідної правової регламентації. Загалом, дискусії у суспільстві з цього приводу постійно пов'язані з емоційними реакціям, тому знайти раціональні точки зору з цього приводу подекуди дуже важко.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної

проблеми. Питання, пов'язані із вивченням проституції як соціального явища та відповідно її регламентації свого часу були предметом дослідження таких вчених як: О. М. Балакірева, І. О. Бандурка, Н. Л. Волкова, Л. С. Кучанська, А. В. Ландіна, О. В. Надьон, Є. В. Фесенко, Н. В. Уханова, О. М. Федик, Т. А. Шевчук, С. В. Шлик, А. Є. Шпаков, С. С. Яценко та ін.

Метою даної статті є аналіз змін, що відбулися в кримінальному законодавстві України щодо декриміналізації заняття проституцією та відповідного, посилення кримінальної відповідальності за діяння, пов'язані з організацією її заняттям.

Виклад основного матеріалу. Взагалі, виходячи з аналізу історичного досвіду, можна говорити про три види (моделі) законодавчого ставлення до феномену проституції:

1. Декримінаційна модель. У цьому випадку секс-індустрія набуває легального характеру. До цієї групи держав належать Нідерланди, Німеччина, Австралія, Греція, Швейцарія, Ізраїль, Туреччина, Перу, Еквадор. Запровадивши цю систему, держава намагається реєструвати секс-робітниць, зобов'язуючи їх постійно мати відповідні медичні довідки про стан здоров'я.

Широкий спектр секс-пропозицій розміщується на веб-сторінках, відповідних телеканалах, рекламних сторінках засобів масової інформації, в туристичних довідниках, що не вважається порушенням вимог даної законодавчої моделі.

2. Модель обмеженої легалізації. Відповідно до цієї системи проституція не вважається злочином, але за законом караються дії, спрямовані на втягнення жінок до проституції. Таке законодавство запроваджене у Великій Британії, Бельгії, Канаді, Індії, Угорщині (у звіті Угорщини Раді Європи 1994 р., зокрема, зазначається: «... проституція не є злочином, але забороняється орендувати приміщення чи інші місця з метою організації секс-бізнесу»).

Отримання прибутку від проституції, звідництва, експлуатації проституції, утримання місць розпусти або надання приміщень для проституції та втягнення у проституцію розглядаються як кримінальні злочини. Муніципальні ради можуть регулювати проституцію, виходячи з інтересів безпеки, громадської моралі та громадського порядку, а також стягувати податки.

3. Аболіціоністська модель. Девізом аболіціоністів є гасло «Вільна жінка на вільному тротуарі». Головною особливістю цієї моделі є положення, що власне проституція злочином не вважається, але передбачається кримінальна відповідальність за будь-яку «експлуатацію проституції іншої особи», що означає будь-яке залучення третіх сторін. Забороняється вербування для втягнення в проституцію, пособництво, утримання місць розпусти, надання приміщень для проституції, звідництво, сутенерство та отримання прибутку від проституції інших. Оскільки проститутки розглядаються як жертви, для них кримінального покарання не передбачається.

Хоча формально більшість країн-членів ЄС забороняють будь-яку «експлуатацію проституції», на практиці у більшості країн проституція регулюється, виходячи, зокрема, з інтересів забезпечення громадського порядку та охорони здоров'я (таким чином, аболіціоністичне законодавство поєднується з практикою регулювання).

Ця законодавча система націлена на заборону секс-індустрії і розглядає проституцію як аморальну діяльність, яка повинна бути повністю знищена. Кримінальними вважаються всі дії, пов'язані з нею, і особи, які втягнуті в цю діяльність – власники будинків розпусти, звідники, клієнти і самі проститутки. Така система запроваджена в Болгарії, Бірмі, В'єтнамі, Об'єднаних Арабських Еміратах, Шрі-Ланці, Непалі, Таїланді, Уганді, Намібії, Танзанії, Малі, Ісландії, Іспанії, Мальті, Польщі, Словенії, Китаї, Румунії, США (крім штату Невада), Чехії, Україні, Фінляндії, Франції, на Філіппінах, в Японії.

Перелічені країни не практикують однакових форм покарання, але вони віднесені до однієї категорії, бо секс-індустрія на їх територіях контролюється або регулюється та допомогою заборон та обмежень, спрямованих частково проти самих проститутток, а частково на третіх осіб (сутенерів, звідників).

Зважаючи на умовність цієї класифікації, можна з впевненістю зробити висновок, що світове співтовариство залишається полярно-розмежованим у законодавчих механізмах щодо секс-індустрії.

Необхідно також визначити, що, незважаючи на те, яка саме з цих систем запроваджена тими чи іншими державами, більшість проблем, пов'язаних із секс-індустрією, залишаються, в цілому, невирішеними [1, с. 94].

Говорячи про досвід нашої країни з приводу регулювання цього питання, слід зазначити, що українське законодавство ще не є в повній мірі усталеним щодо регулювання проституції, адже у Кримінальному кодексі 2001 року містилась окрема норма, яка передбачала кримінальну відповідальність за заняття проституцією – ст. 303 «Систематичне заняття проституцією». Але уже в 2006 році Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією», перш за все положення цього Закону були спрямовані на приведення ст. 149 та 303 КК України у відповідність до норм Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, а саме шляхом скасування кримінальної відповідальності за заняття проституцією з одного боку та посилення кримінальної відповідальності за сутенерство та втягнення особи в заняття проституцією з іншого. Так, на сьогоднішній день стаття 303 КК України має назву «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією». Заняття ж проституцією кримінально караним не вважається і віднесено в ряд адміністративних правопорушень, що тягне за собою попередження або накладення штрафу від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів гро-

мадян. Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (згідно із кодексом України про адміністративні правопорушення).

Позитивним і доцільним на нашу думку є те, що законодавство України все ж таки пішло по шляху декриміналізації проституції, натомість встановивши кримінальну відповідальність за діяння, пов'язані з організацією її заняттям (ст. 302, 303 КК України). З цього приводу науковці та практики неодноразово наголошували на тому, що злочинним треба вважати втягнення в заняття проституцією та сутенерство, а не саму проституцію [2, с. 103]. Проте, не всі науковці розділяють дану точку зору, так, наприклад, Л.С. Кучанська зазначає, що введення кримінальної відповідальності за проституцію це своєчасний крок, який може запобігти тому, що молоді дівчата ставатимуть повіями [3, с. 112]. Тобто питання стосовно декриміналізації проституції не є однозначно вирішеним та залишає місце для дискусії.

Так, аналізуючи позиції українських науковців з цього приводу слід вказати, що їх думки все ж таки у своїй більшості певною мірою збігаються і більшість з них підтримують позицію українського законодавця в плані декриміналізації заняття проституцією. Так, питання щодо доцільності та необхідності криміналізації проституції досліджувала І.О. Бандурка, яка зазначала, що проституція, як соціальне явище, є наслідком цілої низки різноманітних чинників, саме тому її криміналізація не вирішує проблему, а лише заганяє її у підпілля та робить уразливою для комерційних діянь з боку працівників правоохоронних органів та державної влади. Суспільство вже переконалося, що проституція, як така, є не кримінальною, а соціальною проблемою, і її вирішення не криється у кримінальному кодексі [4, с. 51].

А.В. Плотнікова вказує, що оцінюючи зміни, які відбулись в законодавстві, (з приводу декриміналізації заняття проституцією у 2006 році) з точки зору техніки побудови закону, можна стверджувати, що вони носили переважно формальний характер і зводилися до виправлення помилок, допущених у процесі криміналізації. Встановлення відповідальності за злочини проти моральності у сфері статевих відносин відбулося без урахування здобутків теорії криміналізації суспільно небезпечних діянь, що призвело до невідповідності між об'єктивно існуючими соціальними потребами і законодавчими рішеннями в цій сфері [5, с. 1].

Як зазначає В.О. Іващенко – щоб зробити проституцію підконтрольною з боку держави, а тому безпечнішою для загалу, необхідно прийняти спеціальний закон у сфері запобігання проституції; легалізувати окремі її види; поставити під правовий, соціальний і медичний контроль секс – робітниць; регламентувати діяльність будинків розпусти. Регламентація повинна передбачати також обов'язкову реєстрацію повій, обов'язкове їх медичне обслуговування, лікування. За такого підходу правова відповідальність повинна наставати не за саме заняття прос-

титутцією, а за порушення правил, установлених для цієї діяльності, та за її експлуатацію.

Лише тоді з'явиться реальна можливість протидіяти цьому явищу, забезпечити дотримання прав і свобод людини в сексуальній сфері [6, с.72].

Повністю розділяючи вказані вище точки зору, слід зазначити, що, як показує досвід, заборона проституції як такої не вирішила проблем, із нею пов'язаних. Взагалі, історія знає багато прикладів, коли заборона якогось соціального явища не тільки не вирішувала проблеми, а й, навпаки, створювала нові, оскільки криміналізувало вказану дію, не вирішуючи питання в принципі. Прийняття «Сухого закону» зовсім не вирішило питання зловживання спиртними напоями, а, навпаки, створило можливість окремим особам заробляти величезні гроші від нелегального продажу спиртного. Так само і заборона проституції та боротьба з сутенерством і втягненням в заняття проституцією буде марною, якщо не вивчати особу злочинця, що їх вчиняє, та не викорінювати причини та умови, які їх породжують. Доречним буде зазначити думку І.С. Кона стосовно того, що стратегія заборони проституції – завідомо неефективна [7, с. 4] і з цим не можна не погодитись. О. В. Наден слушно зазначає, що найефективнішим у таких випадках є метод не заборони, а регламентування, який дає змогу забезпечити контроль суспільства за проституцією як соціальним явищем і за тими особами, які нею займаються [8, с. 138].

Проаналізувавши законодавче ставлення різних держав до проституції та дій, пов'язаних з її організацією, слід зазначити, що загалом світовий досвід свідчить про марність і неефективність боротьби з проституцією як соціальним явищем. У тому чи іншому вигляді надання сексуальних послуг за винагороду практикується у будь-якій з країн, незалежно від її суспільного ладу, рівня економічного розвитку, національних традицій і культурних цінностей. За свідченнями фахівців, у першу чергу це зумовлене надзвичайно високим рівнем прибутків від сексуального бізнесу. На сьогоднішній день секс-бізнес посідає друге місце після торгівлі наркотиками, випереджаючи при цьому за прибутковістю торгівлю зброєю.

Варто зазначити, що чинне кримінальне законодавство України, на нашу думку, пішло вірним шляхом стосовно декриміналізації проституції та встановлення кримінальної відповідальності за діяння, пов'язані з організацією її заняттям. Як ми бачимо, нині діюче кримінальне законодавство передбачає найбільший за всю історію його розвитку перелік діянь, пов'язаних із організацією заняття проституцією, до яких входять створення або утримання місць розпусти та звідництво (ст. 302 КК України) та сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 КК України). Слід вказати, що відповідальність за вказані злочини у нині діючому Кримінальному кодексі, у порівнянні з тими, що діяли раніше, значно посилена, що на нашу думку є позитивним моментом.

В принципі, даний крок українського законодавця обумовлено прагненням до європейських поглядів і підходів, адже зарубіжне законо-

давство в основному лояльно ставиться до осіб, які займаються проституцією, в той же час, посилюючи кримінальну відповідальність за діяльність, пов'язану із організацією її заняттям.

Висновок. Підсумовуючи, слід вказати на те, що незалежно від ставлення до проституції окремих держав, їх законодавств, науковців, практиків, звичайних людей – дана діяльність була і залишається невід'ємною частиною життя будь-якого суспільства.

Головним завданням держави у цьому напрямку має стати не питання криміналізації чи декриміналізації заняття проституцією, а вчасне виявлення та попередження тих злочинів, які вчиняються на фоні експлуатації проституції, та відповідна реакція на вказані діяння.

Бібліографічні посилання

1. Надьон О. В. Проституція: соціальний аспект та кримінальний аналіз / О. В. Надьон // Право і безпека. – 2005. – № 4. – С. 92–98.
2. Орлеан А. М. Вдосконалення кримінального законодавства у напрямку протидії торгівлі людьми та пов'язаним з нею явищам / А. М. Орлеан, Б. В. Лизогуб // Право і безпека. – 2005. – № 4. – С. 101–104.
3. Кучанська Л. С. Кримінально-правове поняття проституції / Л. С. Кучанська // Адвокат. – 2005. – № 2. – С. 11–13.
4. Бандурка І. О. Декриміналізація проституції – окремі мотиви / І. О. Бандурка // Наше право. – 2005. – № 2. – С. 51–52.
5. Плотнікова А. В. Кримінальна відповідальність за організацію заняття проституцією : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / А. В. Плотнікова. – К., 2010. – 20 с.
6. Іващенко В.О. Торгівля жінками та дітьми (криминологічні та кримінально – правові аспекти боротьби). Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 112 с.
7. Кон І. С. Проституція без прикрас / І. С. Кон // Труд. – 1990. – 1 апреля. – С. 4.
8. Наден О. В. Торгівля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності : монографія / О. В. Наден. – К. : Атіка, 2004. – 288 с.

Надійшла до редакції 24.12.2012

Н.В. Чернова

(ГУМВС України в Запорізькій області)

УДК 343.345

ДОСВІД КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВИКОРИСТАННЯ МАЛОЛІТНІХ ДІТЕЙ ДЛЯ ЗАЙНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ

Здійснено аналіз кримінального законодавства країн пострадянського простору у сфері правового регулювання відповідальності за використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом, проведено порівняння вищезазначеного законодавства та надано пропозиції щодо його гармонізації.

Ключові слова: злочин, покарання, дитина, антигромадські дії, жебрацтво.

Осуществлен анализ уголовного законодательства стран постсоветского пространства в сфере правового регулирования ответственности за использование малолетнего ребенка для занятия попрошайничеством, проведено сравнение вышеупомянутого законодательства и даны предложения по его гармонизации.

Ключевые слова: преступление, наказание, ребенок, антиобщественные действия, попрошайничество.

The article analyzes the criminal law of the former soviet union in the legal regulation of responsibility for the use of a minor child begging for occupation, the comparison of the above legislation and provided proposals for harmonization.

Keywords: crime, punishment, child antisocial acts begging.

Постановка проблеми. Досить важливе значення у дослідженні проблем Особливої частини кримінального права має порівняльно-правовий (компаративістський) метод. Про це зазначають М.І. Панов та Н.О. Гуторова та вказують на те, що використання цього методу зумовлюється потребою у формулюванні власної української національної правової системи, яка відповідала б сучасним світовим тенденціям правового розвитку й міжнародним стандартам, особливо у сфері охорони прав та свобод людини і громадянина від суспільно небезпечних посягань [1, с. 103].

Вважаємо, що краще про актуальність та доцільність вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання кримінальної відповідальності за окремий злочин або певну групу злочинів відносин навряд чи можна сказати. Одним із них є використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом, кримінально-правова заборона вчинення якого передбачена у ст. 150-1 Кримінального кодексу (далі – КК) України. На перший погляд, чинна редакція вказаної норми є досконалою з точки зору як законодавчої техніки, так і практики її застосування. Разом з тим з метою виявлення можливого позитивного зарубіжного досвіду та пошуку шляхів його використання в національному законодавстві проведемо порівняльно-правовий аналіз норм про кримінальну відповідальність за використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом за КК України та країн так званого пострадянського простору, або країн-учасниць СНД, Грузії та Балтії. Одразу зазначимо, що головним фактором вибору країн стала схожість правових систем, оскільки до 1991 року вони всі перебували в межах однієї правової системи Радянського Союзу.

Саме тому **метою** цієї статті є аналіз кримінального законодавства країн пострадянського простору у сфері правового регулювання відповідальності за використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом, порівняння вищезазначеного законодавства та надання пропозицій щодо його гармонізації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Слід зазначити, що питання кримінальної відповідальності як за різні злочини проти волі, честі та гідності, проти моральності, так і за використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом, зокрема, розглядалися у працях таких вчених, як П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Н.О. Гуторова, С.Ф. Денисов, О.М. Джужа,

О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, О.Г. Кальман, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко, В.М. Куц, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, М.І. Панов, А.В. Савченко, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, Є.В. Фесенко, П.Л. Фріс, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та ін.

На нашу думку, оптимальними критеріями такого дослідження стануть елементи складу злочину з ознаками, що характеризують їх зміст, кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки побоїв і мордування.

Виклад основного матеріалу. Аналіз більшості кримінальних законів країн-учасниць СНД, Грузії та Балтії показав, що у сфері правового регулювання відповідальності за використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом спостерігається певна схожість. Так, відповідні статті КК розглянутих держав знаходяться у розділі злочинів проти людини та у підрозділі злочинів проти сім'ї та дітей. Звідси одразу можна зробити загальний висновок про спільні родові та видові об'єкти – людина, сім'я та дитина відповідно.

Одразу звертає на себе увагу той факт, що вітчизняний законодавець ввів ст. 150-1 КК України 2009 р. у розділ III Особливої частини „Злочини проти волі, честі та гідності особи”, що суттєво відрізняються від кримінальних законів країн пострадянського простору. З моменту прийняття та вступу в дію КК України діє і нині ст. 304 КК України „Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність”, яка знаходиться у розділі XII Особливої частини „Злочини проти громадського порядку та моральності”, що зумовлює інший підхід до визначення родового та видового об'єктів.

Також слід зазначити, що у більшості досліджуваних кримінальних законів існує ціла група норм, спрямованих на захист дитинства, яка знаходиться у межах загального розділу злочинів проти людини. Називається відповідний підрозділ у своїй більшості «Злочини проти сім'ї та дітей» або «Злочини проти матері та дитини». Це характерно для КК Росії [2], КК Азербайджану [3], КК Вірменії [4], КК Грузії [5], КК Киргизстану [6], КК Латвії [7], КК Литви [8], КК Молдови [9], КК Таджикистану [10], КК Туркменістану [11], КК Узбекистану [12], КК Естонії [13], КК Білорусі [14], КК Казахстану [15], тобто для абсолютно всіх країн пострадянського простору, за винятком України. В КК України злочини проти сім'ї та дитинства не систематизовані, знаходяться у різних розділах Особливої частини.

Обов'язковою ознакою складу злочину є потерпілий – у нас ним може бути тільки малолітня дитина (яка не досягла 14-річного віку), тоді як у більшості досліджених КК – неповнолітня дитина, яка не досягла 18-річного віку. Використання малолітньої дитини є, як правило, кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою.

Що стосується формулювання самої диспозиції статті, тобто об'єктивної сторони використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом, то нами виявлено три підходи.

Перший найпоширеніший, характеризується тим, що в попередній статті передбачено відповідальність за втягнення неповнолітнього в

злочинну діяльність (аналог ст. 304 КК України), а вже потім у наступній – за втягнення малолітнього або неповнолітнього в зайняття антигромадськими або аморальними діяннями. Серед цих антигромадських діянь знаходимо і використання у жебрацтві, тобто спеціально виокремленої норми про використання для заняття жебрацтвом немає. Сюди належать ст. 151 КК Росії, ст. 166 КК Вірменії, ст. 157 Киргизстану, ст. 208 Молдови, ст. 166 Таджикистану, ст. 156 Туркменістану, ст. 127 Узбекистану, ст. 173 Білорусі та ст. 132 Казахстану.

Слід визнати, що такий підхід був властивий і КК України 2001 р., оскільки ст. 304 передбачає відповідальність і за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми. Лише 2009 р. КК України доповнено ст. 150-1, тому доцільність такого рішення стане очевидною наприкінці нашого дослідження.

Другий підхід властивий кримінальним законам Балтії, оскільки в них відсутня відповідальність за використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом. У ст. 172 КК Латвії, ст. 159 КК Литви, ст. 202 КК Естонії встановлено кримінальну відповідальність лише за втягнення неповнолітнього у злочинне діяння (аналог ст. 304 КК України).

Третій підхід виявлено у ст.ст. 170, 171 КК Азербайджану, в яких встановлено відповідальність за втягнення у зайняття проституцією чи іншими аморальними діями. Схожою є ст. 171 КК Грузії, яка направлена на охорону дітей від втягнення у проституцію, сексуальні збочення, жебракування чи інші антигромадські діяння. У першому випадку не розкривається зміст антигромадських діянь, тому можемо з певним ступенем ймовірності вказати, що жебракування до них входить, в іншому – воно вказано серед інших альтернативних антигромадських діянь.

В аналізованих кримінальних законах досить деталізованими є способи втягнення неповнолітніх у певний вид злочинної чи антигромадської діяльності. Проте у ст. 150-1 КК України вжито термін „використання”, тому аналізувати способи втягнення вважаємо недоцільним.

Що стосується суб'єкта використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом, то у всіх без винятку досліджених кримінальних законах можна виділити два його види. Перший – особи, яким на момент вчинення злочину виповнилося 18 років. Другий – батьки або особи, які їх замінюють – тобто у першому випадку злочин вчиняється стосовно будь-якої дитини, в першу чергу чужої, у другому – власної дитини.

Виходячи зі змісту розглядуваних статей можна сміливо стверджувати про виключно умисну форму вини, вид умислу – прямий. Для ст. 150-1 КК України обов'язковою ознакою є корисливий мотив, тоді як такої ознаки в КК країн пострадянського простору не виявлено.

Не може не звернути на себе увагу спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності, який введено в КК Росії 08.12.2003 р., тобто після семи років дії нового кримінального закону.

У примітці до ст. 151 КК Росії вказано, що дія цієї статті не розповсюджується на випадки втягнення неповнолітнього в заняття бродяж-

ництвом, якщо це діяння вчинене батьками унаслідок збігу тяжких життєвих обставин, викликаних втратою джерела засобів існування або відсутністю місця проживання.

Враховуючи той факт, що бродяжництво – це спосіб паразитичного існування, який полягає у переміщенні протягом тривалого часу з одного населеного пункту до іншого або в межах одного міста особи, яка не має постійного місця проживання або залишила його та існує на випадковій заробітки [16], то стає очевидним, що з цієї ж причини можна і жебракування (систематично випрошувати гроші, речі, інші матеріальні цінності у сторонніх осіб), вчинене батьками, вважати вибачальною обставиною.

Висновки. Отже, проведений аналіз вітчизняного кримінального закону та країн-учасниць СНД, Грузії та Балтії дав змогу сформулювати декілька висновків, які потребують переосмислення та обґрунтування або спростування у майбутньому.

По-перше, досвід зарубіжного законодавця змушує замислитись над доцільністю існування кримінальної відповідальності за використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом ще в одній статті, а не бути кваліфікуючою ознакою втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Виникає питання стосовно існування суспільної небезпечності таких діянь, сталості їх динаміки, необхідності саме кримінально-правового забезпечення захисту волі, честі та гідності дітей, наявності причин та умов вчинення злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, які неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності.

По-друге, майбутнє будь-якої держави не в останню чергу залежить від демографічної ситуації в ній. У зв'язку із цим ні в кого не повинно виникнути сумнівів стосовно посиленої кримінально-правової охорони дітей від будь-яких форм експлуатації, в тому числі і використання для зайняття жебрацтвом. Саме це врахували практично всі законодавці розглянутих країн, тоді як у КК України в цьому плані не спостерігається системності, адже введено нову норму, а не удосконалено існуючу ст. 304 КК України.

По-третє, відповідно до п. 1 ст. 1 Закону України „Про охорону дитинства”, дитиною є особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [17], а тому дію ст. 150-1 КК України слід поширити на осіб, які не досягли 18 років.

По-четверте, предметом нашого дослідження стали лише КК країн пострадянського простору. Ось чому одним із засобів спростування або підтвердження вказаних вище положень може стати позитивний досвід країн континентальної Європи та інших держав стосовно правового регулювання відповідальності за використання дітей для зайняття жебрацтвом.

Зазначимо, що норми, які передбачають відповідальність за використання дітей для зайняття жебрацтвом у кримінальних законах розглянутих країн, викликають як теоретичний, так і практичний інтерес. Разом із тим, пропонуючи використовувати позитивний досвід зарубіжних країн у сфері кримінально-правової охорони певних суспільних відно-

син, завжди потрібно враховувати всі „за” і „проти”. З цього приводу слушною є вказівка М.І. Хавронюка на те, що перш як сліпо запозичувати ті чи інші положення кримінальних законів інших держав, необхідно добре подумати, стануть вони корисною частиною кримінально-правового механізму чи ціпком у його колесі [18, с. 113].

Таким чином, досвід країн пострадянського простору у сфері правового регулювання кримінальної відповідальності за використання дітей для зайняття жебрацтвом додатково продемонстрував актуальність та своєчасність проведення монографічного дослідження кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 150-1 КК України. Саме тому його результати, безумовно, стосуватимуться покращення стану захисту дитини від проявів будь-якої експлуатації.

Бібліографічні посилання

1. Панов М. І. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права / М. І. Панов, Н. О. Гуторова // Проблеми боротьби зі злочинністю. – 2009/100. – С. 291–304.
2. Уголовный кодекс Российской Федерации : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://duma.consultant.ru/page.aspx?8550;1156455>.
3. Уголовный кодекс Республики Азербайджан : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/az/2.rtf>.
4. Уголовный кодекс Республики Армения : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/arm/2.rtf>.
5. Уголовный кодекс Грузии : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/gruz/2.doc>.
6. Уголовный кодекс Кыргызской республики : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/kyrg/2.rtf>.
7. Уголовный кодекс Латвии : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/latvii/2.doc>.
8. Уголовный кодекс Литвы : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/litva/2.doc>.
9. Уголовный кодекс Молдовы : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/mold/2.rtf>.
10. Уголовный кодекс Таджикистана : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/tad/2.rtf>.
11. Уголовный кодекс Туркменистана : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/turk/2.rtf>.
12. Уголовный кодекс Узбекистана : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/uzb/2.rtf>.
13. Уголовный кодекс Эстонии : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/est/2.rtf>.
14. Уголовный кодекс Республики Беларусь : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/belarus/2.rtf>.
15. Уголовный кодекс Казахстана : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimpravo.ru/codecs/kaz/2.rtf>.
16. Предметна рубрика : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nai.au.kiev.ua/tslc/pages/humanright/glossary/gl336/info_ukr.htm.
17. Закон України „Про охорону дитинства” від 26.04.2001 р. // ВВР України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
18. Хавронюк М. Покарання за готування до злочину і замах на злочин: парадокси національного кримінального кодексу, особливо у порівнянні з іноземними / М. Хавронюк // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – №5 (161). – С. 108–113.

Надійшла до редакції 09.10.2012

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В.І. Василичук

доктор юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.85/359

ОБ'ЄКТ ТА ПРЕДМЕТ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИНІВ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

У процесі аналізу різних наукових позицій розкрито питання об'єкта та предмета оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері.

Ключові слова: злочини, об'єкт, бюджетна сфера.

В процессе анализа разных научных позиций раскрыты вопросы объекта и предмета оперативно-розыскной профилактики преступлений в бюджетной сфере.

Ключевые слова: преступления, объект, бюджетная сфера.

In this article in the process of analysis of different scientific positions the questions of object and article of operational search prophylaxis of crimes open up an author in the field of budgetary

Keywords: crimes, object, field of budgetary

Постановка проблеми. Для того щоб успішно організувати і здійснювати оперативно-розшукову профілактику злочинів у бюджетній сфері, потрібні найглибші знання і правильне розуміння об'єкта цієї діяльності, а саме того, “що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності” [1, с. 323].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі аспекти об'єкта та предмета оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері були досліджені у працях вітчизняних та зарубіжних вчених: В.К. Антонова, І.П. Козаченко, Н.О. Гуторової, Р.Л. Степанюка, А.Г. Лекаря, В.В. Шендрік, О.Г. Кальмана та ін.

Однак, незважаючи на збільшений останнім часом інтерес юридичної науки до проблем оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері, зокрема їх об'єктів та предметів, життя ставить все нові і нові питання, які потребують все нових і нових досліджень.

Виклад основного матеріалу. У філософії поняття “об'єкт” використовується, головним чином, для характеристики матерії та свідомос-

ті. Як свідчить аналіз дослідження, у юридичній літературі щодо нього немає єдиної думки.

Так, І.П. Козаченко зазначає, що все розмаїття об'єктів профілактичного впливу можна звести в такі групи: джерела і причини злочинності загалом; причини й умови, які сприяють вчиненню конкретного злочину; особистість і поведінка правопорушника.

На першу групу об'єктів впливає закономірна для профілактики мета залежності, яка іде від об'єктивних складових економічних, політичних, соціальних, правових реалій у суспільстві до конкретного злочину як об'єкта впливу. Це дає підставу стверджувати про загальний об'єкт профілактичного впливу (причини, умови, фактори, обставини) та індивідуалізувати об'єкт (окремі особи, групи, криміногенне середовище та ін.) [2, с. 65–66].

Проте більшість учених як об'єкт профілактичної діяльності розглядають причини, що породжують злочини, й умови, які сприяють їх вчиненню. Поділяючи наведену точку зору, слід зазначити, що вивчення причин та умов учинення злочинів як об'єкта профілактики становить науковий і практичний інтерес, оскільки об'єкт профілактики злочинів у бюджетній сфері не отримав донині достатньо повного опису і точної оцінки, і ця проблема залишається дискусійною.

На нашу думку, необхідно звернути більш пильну увагу на змістовний аспект профілактики злочинів, тому що її слід розглядати як основний напрям попередження злочинності.

Змістовні ознаки причин й умов злочинності як об'єктів оперативно-розшукової профілактики визначають низку істотних вимог, яким повинен відповідати цей вид соціальної практики. Це, насамперед, комплексність, системність, послідовність і своєчасність профілактичного впливу. Стосовно об'єкта другого плану (злочинності) прослідковується механізм і результати превентивного впливу оперативної профілактики на всі основні якісно-кількісні показники цього соціально негативного явища: стан, рівень, структуру, характер, динаміку, наслідки. Що стосується об'єкта третього плану (суспільних відносин, благ і цінностей, охоронюваних законом), то оперативно-розшукова профілактика, попереджаючи протиправну поведінку, сприяє недопущенню заподіяння їм шкоди.

Ці відносини, блага й цінності, що виступають як об'єкти профілактичного захисту, у категоріях кримінального права інтерпретуються як родові, видові й безпосередні об'єкти злочинів. Вичерпний їх перелік представлено в Особливій частині КК України.

У кримінальному праві фактично одностайно визнається, що об'єкт злочину – це те, на що посягає особа, яка вчиняє злочинне діяння.

Ми поділяємо думку Н.О. Гуторової, що об'єктом злочинів у бюджетній сфері слід розуміти сукупність відносин, які складаються у процесі фінансової діяльності держави щодо мобілізації, розподілу, перерозподілу й використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів суспільного призначення, що забезпечують прак-

тичне виконання функцій держави. Із цього випливає, що при вчиненні передбачених кримінальним законом злочинних посягань на державні фінанси об'єктом злочину виступає такий вид суспільних відносин, як державні фінанси [3, с. 80].

Об'єктами профілактичного впливу виступають матеріальні й духовні явища та фактори, що перебувають у прямому або опосередкованому причинно-наслідковому зв'язку зі злочинністю, різними злочинами й особистістю людини, яка готує чи вчиняє злочини. Ними можуть бути процеси та фактори економічного, соціально-політичного, ідеологічного, демографічного, соціально-психологічного й іншого порядку.

У науці кримінального права найпоширенішою є триступенева класифікація об'єктів злочину “за вертикаллю”, тобто залежно від рівня їх узагальнення, а саме: на загальний, родовий і безпосередній.

При загальному об'єкті шкода завдається не лише зазначеному об'єкту, а й певною мірою всій сукупності суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом, що визначає суспільну небезпеку цих посягань.

Значення родового об'єкта полягає насамперед у тому, що він дозволяє провести класифікацію злочинів, об'єднати в межах однієї глави (розділу) Особливої частини КК лише злочини, що посягають на один родовий об'єкт [4, с. 80].

Родовим об'єктом злочинів у бюджетній сфері слід вважати суспільні відносини, що виникають у зв'язку з формуванням і витрачанням бюджетних коштів та засобів державних позабюджетних фондів, призначених для фінансового забезпечення завдань і функцій держави й місцевого самоврядування [5, с. 65].

Безпосередній об'єкт дає змогу найчастіше і з найбільшою точністю провести розмежування між подібними злочинами, оскільки він здебільшого являє собою елемент складу, притаманного лише цьому злочину [4, с. 77].

Так, безпосереднім об'єктом є встановлений законом порядок розподілу, перерозподілу й використання фінансових ресурсів у бюджетній системі держави; предмет посягання – бюджетні кошти у великому розмірі (ст. 210, 211 КК України), нормативно-правові та розпорядчі акти, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 211 КК України).

З огляду на аналіз додаткових безпосередніх об'єктів злочинів проти державних фінансів можна узагальнити, що такими об'єктами, відповідно до чинного кримінального законодавства, є: а) суспільні відносини, які забезпечують правомірне функціонування державних або самоврядних органів, підприємств, установ чи організацій незалежно від форми власності та їх авторитету; шкода цьому об'єкту завдається в усіх випадках при вчиненні злочинів, передбачених статтями 210 та 211 КК України, а також при вчиненні службовими особами шляхом зловживання службовим становищем злочинів, передбачених статтями 207, 208, 212, 218, 221 та 222, КК України; б) життя чи здоров'я людей, шкода яким заподіюється в усіх випадках вчинення злочину, передбаченого

ч. 3 ст. 204 КК України.

Формування предмета оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері досить активно здійснюється як на основі теорії ОРД, так й інших галузей права й дисциплін.

Предмет – філософська категорія, що визначає деяку цілісність, виділену із світу об'єктів у процесі людської діяльності й пізнання. Як свідчить аналіз дослідження, для багатьох юридичних наук загальним об'єктом дослідження виступає злочинність. Оперативно-розшукова профілактика злочинів у сфері економіки, маючи такий самий об'єкт дослідження (злочинність), вивчає лише ті аспекти, що виявляються та фіксуються оперативно-розшуковим шляхом. На відміну від інших наук, оперативно-розшукова профілактика вивчає особливості негласної діяльності оперативних підрозділів щодо впливу на осіб, які підлягають профілактиці, з метою недопущення вчинення ними злочинів, вжиття необхідних заходів, що виключають реалізацію злочинних посягань, тощо.

Особливістю оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері є те, що вона характеризується специфічним забезпеченням гласних та негласних заходів, що проводяться. Тож формування предмета оперативно-розшукової профілактики відбувається на основі творчого розвитку як кримінально-правових, так і спеціальних наук.

Достатньо пригадати, що теорія ОРД зародилася і виокремила з криміналістики, криминології, кримінально-процесуального, кримінального права та інших наук.

Тому для визначення предмета оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері необхідно виділити сферу й об'єкт її дослідження, власну структуру та місце в системі наук.

Детальне вивчення такого об'єкта, як злочинність, стосовно до профілактики показує, що це є соціальне явище, яке різні науки вивчають по-різному.

Наприклад, предметом криминології є злочинність, особа злочинця, причини та умови злочинності, запобігання злочинності [6, с. 10–11].

Закономірністю формування предмета оперативно-розшукової профілактики є зумовленість профілактичної діяльності об'єктивними потребами суспільства. Цією закономірністю охоплюється вся робота з укріплення правової основи державного та суспільного життя, скорочення сфери кримінальних покарань, безумовної підлеглості державних інтересів народу, суспільства.

Оперативно-розшукова профілактика є не тільки діючим і перспективним напрямком діяльності ОВС, а й стратегічною загальнодержавною лінією у протидії злочинності у сфері економіки, зокрема в бюджетній сфері.

Аналіз оперативно-розшукової та слідчої практики свідчить про те, що працівники оперативних підрозділів не завжди орієнтуються у сутності бюджетних коштів як предмета злочинів, що призводить до прийняття необґрунтованих рішень на стадії порушення кримінальної справи, помилок при кваліфікації злочинів.

У кримінальному праві предмет злочинного посягання – це елемент об'єкта, впливаючи на який злочинець порушує або намагається порушити суспільні відносини, що перебувають під охороною кримінального закону [7, с. 70]. Злочини, пов'язані з порушеннями бюджетного законодавства, належать до так званих предметних діянь, тобто на їхній предмет безпосередньо вказано у ст.ст. 210, 211 КК України.

Отже, предметом посягання законодавець передбачив відповідальність за порушення законодавства в бюджетній сфері, а саме: ст. 210 КК України «*Порушення законодавства про бюджетну систему України*», в якій зазначено: «...Нецільове використання бюджетних коштів службовою особою, а так само здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням всупереч Бюджетному кодексу України чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік, якщо предметом таких дій були бюджетні кошти у великих розмірах», та ст. 211 КК України «*Видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законодавством порядку*», зокрема: «...Видання службовою особою нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону, якщо предметом таких дій були бюджетні кошти у великих розмірах».

Предметом такого злочину мають бути бюджетні кошти у великих розмірах (сума, яка в тисячу й більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) або в особливо великих розмірах (сума, яка в три тисячі й більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян).

Як показує аналіз вітчизняної оперативно-слідчої практики, до цього переліку слід додати ще ч. 2 ст. 175 КК України, що передбачає відповідальність за безпідставну не виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянам більше ніж за один місяць унаслідок нецільового використання коштів, призначених для виплати заробітної плати, стипендії, пенсії та інших установлених законом виплат.

Порушення законодавства про бюджетну систему, описаного у ст. 210 КК України, можливе у чотирьох формах: використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню, яке ми вже розглядали вище; використання бюджетних коштів в обсягах, що перевищують затверджені межі видатків; недотримання вимог щодо пропорційного скорочення видатків бюджету; недотримання вимог щодо пропорційного фінансування видатків бюджетів усіх рівнів.

Таким чином, предмет злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства, визначається в КК України поняттям «бюджетні кошти», до яких, згідно з приміткою до ст. 210 КК України, належать кошти, що включаються в бюджети всіх рівнів незалежно від джерела їх формування. У вивчених нами наукових працях особливості бюджетних коштів як предмета злочинів досліджено недостатньо. Нерідко автори

обмежуються констатуванням змісту примітки до ст. 210 КК України.

Бюджетні кошти виступають предметом посягання не тільки у ст. 210, а й у ст. 211 КК України, а саме видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законодавством порядку.

До нормативно-правових актів, про які йдеться у ст. 211 КК України, належать офіційні письмові документи, прийняті чи видані уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, які спрямовані на регулювання відносин, що виникають при здійсненні бюджетного процесу, містять нормативні приписи (мають неперсоніфікований характер, розрахований на багаторазове застосування, і дія яких не вичерпується одноразовим виконанням). Під розпорядчим документом слід розуміти акт, що видається державним органом у процесі здійснення ним виконавчо-розпорядчої діяльності з метою виконання покладених на нього завдань відповідно до наданої йому компетенції. До розпорядчих документів, про які йдеться у ст. 211 КК України, слід відносити також акти, що видають посадові особи органів місцевого самоврядування, оскільки ці органи є учасниками бюджетного процесу й наділені відповідними повноваженнями з прийняття таких актів. На відміну від нормативно-правового акта, розпорядчий акт поширює свою дію на конкретно визначених у ньому суб'єктів і має одноразове застосування.

Зауважимо, що деякі науковці під виданням нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законодавством порядку, вбачають їх одноособове затвердження та затвердження рішень колективних органів відповідною службовою особою. Однак таке твердження не повністю узгоджене з положеннями норм чинного законодавства.

Н.О. Гуторова вважає, що злочини, передбачені ст. 211 КК України, мають два предмети – бюджетні кошти (основний предмет – складова частина об'єкта цих злочинів) та нормативно-правові або розпорядчі акти, що змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (додатковий предмет, що не є складовою частиною об'єкта злочинів) [8, с. 70].

Як свідчить аналіз дослідження, в Україні досі не регламентовано окремі норми щодо відповідальності посадових осіб органів влади, які забезпечують бюджетний процес, а також органів державного фінансового контролю за їх дії або бездіяльність. Вони здебільшого несуть цивільно-правову відповідальність загального характеру (зловживання службовим становищем, хабарництво, халатність тощо).

Крім того, в Україні немає уповноважених органів чи посадових осіб, які б контролювали та перевіряли діяльність органів державного фінансового контролю. Тому в нашій державі склалася ситуація, за якої посадові особи органів державного фінансового контролю здійснюють контрольні дії від імені держави без встановлення персональної відповідальності за

неправомірність їх дій або бездіяльність. Упереджене, суб'єктивне, непрофесійне та неетичне виконання своїх повноважень посадовими особами органів державного фінансового контролю не може стати предметом відповідальності згідно з чинним законодавством. У нашій країні до посадових осіб органів державного фінансового контролю майже завжди застосовується презумпція невинуватості. Це сприяє утвердженню адміністративно-каральної системи державного фінансового контролю і не дозволяє цій сфері розвиватися в демократичному правовому напрямі.

Відповідно до обраних критеріїв, під бюджетними коштами треба розуміти:

- податкові доходи, що надійшли до відповідних бюджетів;
- інші обов'язкові платежі, що надійшли до відповідних бюджетів;
- доходи від використання майна, яке перебуває в державній власності після сплати податків (зборів), передбачених законодавством;
- доходи від платних послуг, що надаються бюджетними установами, після сплати податків (зборів), передбачених законодавством;
- кошти, отримані в результаті застосування заходів цивільно-правової, адміністративної й кримінальної відповідальності, зокрема штрафи, конфіскації, компенсації тощо;
- частина прибутку унітарних державних і муніципальних підприємств;
- доходи від зовнішньоекономічної діяльності [9, с. 19].

Водночас предметом злочинів, передбачених ст. 210, 211 КК України, можуть бути не лише реально одержані кошти, а й лише заплановані як доходи і видатки державного або місцевого бюджету. Вчинення такого злочину має місце, наприклад, у випадках видання службовою особою нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють лише записані у відповідному правовому акті доходи і видатки бюджету. Коли службова особа видає нормативно-правовий акт, що передбачає незаконне списання заборгованості платників за податками, зборами, іншими обов'язковими платежами, до бюджету не надходять кошти, що мали надійти.

Під терміном «кошти» у чинному законодавстві розуміють гроші в національній або іноземній валюті чи їх еквівалент (п. 24 ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність») [10, с. 31–32]. Тобто еквівалент грошей можна назвати бюджетними коштами, якщо вони рівноцінно замінюють гроші, включені до бюджету.

На думку Р.Л. Степанюка, бюджетні кошти як предмет злочинів, передбачених ст. 210, 211 КК України, мають такі обов'язкові ознаки:

- включення до бюджету будь-якого рівня, тобто кошти мають бути внесеними до складу бюджету (фінансового плану), віднесеними до певної статті доходів або видатків;
- досягнення суми бюджетних коштів кваліфікуючого розміру, тобто мати великий (що в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) чи особливо великий (у три тисячі і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) розмір;

- визначення джерел одержання та напрямів витрачання одним або кількома з чинних нормативно-правових актів і планових документів (Бюджетним кодексом України; законами; підзаконними актами вищих органів влади; рішеннями про місцевий бюджет; розписами бюджетів; планами асигнувань; кошторисами доходів та видатків; документами, згідно з якими виділено кошти з бюджету або бюджетної установи іншим установам, підприємствам, організаціям; планами використання бюджетних коштів та ін.)

На відміну від більшості інших економічних злочинів, предметом порушень бюджетного законодавства не можуть виступати матеріальні цінності, оскільки бюджет є планом і фондом фінансових (грошових) ресурсів, а також кошти, що належать окремим юридичним особам на праві власності [11, с. 49–54].

Аналізуючи предмет оперативно-розшукової профілактики, слід зауважити, що ця проблема теорії ОРД у наукових роботах майже не розглядалася, а якщо і розглядалася, то поверхово та фрагментарно, без урахування структурного змісту самої профілактики.

Ми погоджуємося з думкою А.Г. Лекаря, що під час викриття та розслідування злочинів реально можна виявити причини, що їх породжують, і умови, що сприяли вчиненню злочинам, але ліквідувати ці причини і умови, як правило, не можна, тому що заходи щодо їх усунення виходять за рамки розкриття вчинених злочинів. Це – предмет діяльності саме запобігання злочинам [12, с. 44].

В.В. Шендрик під предметом інституту оперативно-розшукової профілактики злочинів розуміє суспільні відносини, пов'язані із застосуванням комплексу методів, сил і засобів в оперативно-розшукових заходах, спрямованих на ліквідацію причин та умов учинення злочинів, недопущення вчинення задуманих злочинів та припинення злочинної діяльності на етапі приготування і замаху [13].

Так, на думку О.Г. Кальмана, предметом кримінологічної теорії попередження злочинності у сфері економіки мають стати: 1) вивчення кількісних і якісних характеристик економічних злочинів; 2) особа економічного злочинця, класифікація і типологія суб'єктів економічних злочинів; 3) економіко-правові та інші фактори детермінації економічних злочинів; 4) теоретичні та прикладні проблеми попередження, боротьби, запобігання і профілактики економічної злочинності; 5) економіка правоохоронної діяльності; 6) теорія прогнозування, планування, координації й управління системою попередження економічної злочинності і боротьби з нею [14, с. 129–131].

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що у результаті визначення об'єкта та предмета оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері об'єкт було зведено у групи: а) причини, що породжують злочини в бюджетній сфері, й умови, які сприяють їх вчиненню, а саме сукупність відносин, які складаються у процесі фінансової діяльності держави щодо порядку розподілу, пере-

розподілу й використання бюджетних коштів у бюджетній системі держави (загальний об'єкт профілактичного впливу); б) особистість і поведінка правопорушника (індивідуалізований об'єкт). При цьому особи, які належать до об'єктів профілактичної діяльності в бюджетній сфері, автором класифіковано: а) особи, які замишляють або підготовляють злочини в бюджетній сфері через випадковий збіг обставин або під впливом сукупності зовнішніх та внутрішніх чинників; б) особи зі стійкою протиправною поведінкою на вчинення злочинів за будь-яких обставин. Предмет оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері, виділений із його об'єкта, і визначається в нормах КК України поняттям «бюджетні кошти», і має такі обов'язкові ознаки: а) включення до бюджету будь-якого рівня, тобто кошти мають бути внесеними до складу бюджету (фінансового плану), віднесеними до певної статті доходів або видатків; б) досягнення суми бюджетних коштів кваліфікуючого розміру, тобто мати великий чи особливо великий розмір; в) визначення джерел одержання та напрямів витрачання одним або кількома з чинних нормативно-правових актів і планових документів.

Бібліографічні посилання

1. Философский энциклопедический словарь. – М., 2003.
2. Козаченко И. П. Оперативно-розыскная профилактика (правовые и организационно-тактические вопросы) / Козаченко И. П. – К., 1991.
3. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Гуторова Н. О. – Х., 2001.
4. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. / Тацій В. Я. – Х., 1994.
5. Макаров А. В. Преступность в бюджетной сфере (Понятие, тенденции, предупреждение) : дис. доктора юрид. наук : 12.00.08 / Макаров Андрей Владимирович. – М., СПб., 2005.
6. Криминологія : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К., 2009.
7. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Коржанский Н. И. – М., 1980.
8. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія / Гуторова Н. О. – Х., 2001.
9. Комягин Д. Л. О понятии бюджетных средств / Д. Л. Комягин // Финансы. – 2000. – № 10. – С. 19.
10. Андрушко П. П. Коментар до статті 211 Кримінального кодексу України / П. П. Андрушко // Юридичний вісник України. Інформаційно-правовий банк. – 2002. – № 3(343). – С. 31–32.
11. Степанюк Р. Л. Дослідження документів при розслідуванні бюджетних злочинів / Р. Л. Степанюк // Вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – 2002. – Вип. 19. – С. 49–54.
12. Лекарь А. Г. Профилактика преступлений : учеб. / Лекарь А. Г. – М., 1972.
13. Шендрик В.В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2012_1/PB-1/PB-1_43.pdf
14. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Кальман Олександр Григорович. – Х., 2004.

В.Б. Вишня

доктор технічних наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.981

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗКРИТТЯ РОЗКРАДАНЬ НА ТРАНСПОРТІ

Досліджено особливості боротьби з розкраданням вантажів на транспорті, проаналізовано способи викрадання та технічні засоби у боротьбі з цими злочинами.

Ключові слова: викрадання, вантажі, способи, транспорт, правоохоронні органи, злочини

Исследованы особенности борьбы с хищением грузов на транспорте, проанализированы способы хищений и технические средства борьбы с этими преступлениями.

Ключевые слова: хищения, грузы, способы, транспорт, правоохранные органы, преступления.

The article is devoted to research of features of cargo theft, ways of theft and technical means of this crime-fighting are analyzed.

Keywords: thefts, cargo, ways, transport, law-enforcement agencies, crimes.

Постановка проблеми. В умовах сучасної економіки України транспорт є однією з найважливіших галузей народного господарства, має статус сполучної ланки з іншими галузями економіки, задовольняє зростаючі потреби у всіх видах перевезень держави, приватних промислових і інших компаній, а також громадян.

Вантажні перевезення на транспорті традиційно є сферою найбільшої кримінальної уразливості. Сума збитків, понесених всіма учасниками перевізного процесу, постійно зростає, а розкривання злочинів не збільшується.

За останні роки фактичний порядок навантаження, прийому, транспортування й вивантаження вантажів зазнав значних якісних змін, які підсилили негативні тенденції в забезпеченні збереження перевезених матеріальних цінностей. Загрузка вантажів клієнтським організаціям спочатку контролювалася, надалі вибірково перевірялася працівниками транспортних організацій, зараз є практично безконтрольною.

Крім того, на забезпечення збереження перевезених вантажів, наприклад, залізницею, негативно вплинуло скорочення пунктів комерційного огляду і, як наслідок, скорочення оперативних заслонів міліції на стикових, передаточних і внутрішньодорожніх вантажних станціях. Також зросло число розкрадань вантажів, у т.ч. у великому розмірі. Збільшилося число зареєстрованих розкрадань нафтопродуктів, вугілля, чавуну, металопрокату та металобрухту.

Крім залізничного транспорту, істотні проблеми із збереженням вантажів маємо на автомобільному транспорті, річковому й морському, авіаційному, трубопровідному.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Взагалі питання підвищення ефективності розкриття та розслідування злочинних посягань на вантажі досліджували М.М. Баранов, В.П. Горчаков, Д.В. Гребельський, О.В.Вишня, Ю.Л. Каверін, П.Я. Мінка, Л.Л. Околович, І.В. Пиріг, В.М. Платіка, С.В. Продайко, Є.П. Рябцев, А.Б. Утєвський, М.Л. Шелухін, О.П. Єгоров та ін.

Проте використання сучасних технічних засобів, поряд із застосуванням інноваційних методик розкриття і розслідування розкрадань вантажів, залишається ще малодослідженими.

Метою дослідження є висвітлення основних особливостей розкрадань вантажів на транспорті та рекомендація технічних засобів для боротьби зі злочинними посяганнями на вантажі.

Виклад основного матеріалу. Розкрадання, в якій би формі вони не виявилися, являють собою досить однорідну групу зазіхань на відносини власності. Кожному з них властиві певні загальні ознаки, однакові об'єктивні й суб'єктивні елементи.

Правильне визначення поняття «розкрадання» дозволяє найбільш повно усвідомити сутність цього суспільно небезпечного діяння, точно його кваліфікувати, а також відмежувати розкрадання від інших зазіхань.

Предметом розкрадання є майно, а об'єктом – відносини власності, тобто суспільні відносини у сфері розподілу матеріальних благ колективного або індивідуального користування. Предмет розкрадання завжди матеріальний, тобто повинен мати речові ознаки. Таким можуть бути будь-які речі, створювані людиною, які мають матеріальну або духовну цінність.

Для вирішення питання про наявність або відсутність складу розкрадання не має значення думка власника викраденого майна – чи заподіятий йому збиток і чи варто залучати винного до кримінальної відповідальності. «Справи про злочини проти чужої, у тому числі й державної, власності є справами публічного обвинувачення й не вимагають для їхнього порушення згоди власника або законного власника майна, що стало предметом злочинного зазіхання».

Діюче кримінальне законодавство розрізняє шість форм розкрадання: крадіжку, грабіж, розбій, шахрайство, присвоєння, розтрату довіреного майна.

Необхідно зазначити, незважаючи на те, що переважну більшість у сфері розкрадань вантажів зараз становлять крадіжки, у зв'язку з удосконаленням технології й механізмів управління транспортом, автоматизацією й комп'ютеризацією зазначених процесів збільшується число розкрадань вантажів шляхом шахрайства, у тому числі з використанням комп'ютерної техніки.

Класифікація способів розкрадання вантажів повинна бути побудована на підставі послідовності виконуваних дій і їх відношення до про-

цесу вантажперевезення. Відповідно до зазначеного принципу виділяються три групи способів розкрадання вантажів:

- а) руйнування об'єкта зберігання вантажу або рухливої одиниці;
- б) порушення правил накладення запорно-пломбіруючих устроїв і іншим шляхом, не пов'язаним з руйнуванням об'єкта зберігання вантажу або рухливої одиниці;
- в) порушення правил процесу вантажперевезення або документального оформлення перевізних операцій.

Способи розкрадань вантажів на транспорті, як правило, мають стадію підготовки до реалізації злочинного задуму. Спонтанні розкрадання вантажів на транспорті є нетиповими для даного виду злочинної діяльності.

Злочини, скоювані на транспорті й пов'язані з перевезенням вантажів, найчастіше мають латентний характер. І як наслідок, перша проблема, з якою доводиться зіштовхуватися представникам перевізника, правоохоронних органів і страхової компанії, – це визначення місця й часу здійснення розкрадання вантажу.

Істотно ускладнює розслідування злочинів і триваюча практика перевезення вантажів по так званих «сірих» схемах. Це особливо поширено при міжнародному перевезенні, коли вантаж відправляється з одними документами, а до місця призначення приходить зовсім з іншими. На внутрішніх перевезеннях вантаж найчастіше відправляється без належно оформлених перевізних документів і, зокрема, товарно-транспортних накладних.

У практиці нерідкі випадки, коли правоохоронні органи одержують інформацію про змову осіб, що зробили злочин, із працівниками перевізника. Звичайно, це дуже складно доказувані факти, але вони мають місце на ринку транспортної логістики.

Основним документом і важливим доказом, що служить підставою для покладання відповідальності за незбереження перевезення, є комерційний акт, що надається на вимогу вантажоодержувача. Комерційний акт містить всю необхідну інформацію про обставини розкрадання, розмірі збитку й служить правовою підставою для ухвалення рішення страховиком по виплаті страхового відшкодування.

При розслідуванні таких справ працівники ОВС зіштовхуються в першу чергу з несвоєчасним надходженням інформації про втрату (розкрадання) вантажу й з неправильним оформленням документів, що фіксують первинні сліди злочину. Адже сліди злочину втрачаються у процесі перевезення.

Генеральний прокурор України, критикуючи діяльність Міністерства транспорту й зв'язку, Державної адміністрації залізничного транспорту («Укрзалізниця») й інших відомств за неналежну охорону залізничних вантажів, заявляє, що «..підприємства не направляють у МВС акти про розкрадання вантажів або взагалі не готують такі акти, а також примушують власників вантажів відмовлятися від претензій. Не діють і ревізори. Мінтранс не завжди належним чином приділяє увагу цим питанням, а 4 млн. грн. збитків, які декларує «Укрзалізниця», не відповідають

дійсності» [1].

Найчастіше комерційні акти складаються формально, у них спотворюються істотні відомості, в експертному звіті немає обґрунтованих відомостей про розмір збитку, не зазначені всі обставини страхової події, не виявлені причинно-наслідкові зв'язки, що не дозволяє визначити потенційних осіб, причетних до злочину. Іноді має місце змова представників зацікавлених сторін, наприклад вантажоодержувача й представника складу.

У ході розслідування може з'ясуватися й те, що вантаж у процесі перевезення належним чином не охоронявся, хоча при укладанні договору страхування це заявлялося як необхідна умова. Або що перевезення здійснювалося з використанням експедитора без належного оформлення договору транспортної експедиції. Все це значно утрудняє розслідування злочину.

Розглянемо ситуацію з розкраданнями на окремих видах транспорту.

Автомобільний транспорт – наймобільніший і найоперативніший, тому один із самих затребуваних. Перевозить широку номенклатуру вантажів, у тому числі й цінних. Автоперевезення, в основному, проходить по неохоронюваних трасах і дорогах. Машини в більшості випадків переміщуються без охорони. Контроль за збереженістю вантажу безпосередньо здійснює водій, яких у машині один або двоє. Багато дрібних перевізників або приватних підприємців заощаджують на міжнародному зв'язку, GPS навігаторах, не кажучи вже про апаратуру супутникового спостереження. Розслідуванням злочинів на автотранспорті займаються звичайні територіальні відділи ОВС, які з різних об'єктивних й не зовсім причин (завантаженість, брак людей), не можуть забезпечити ні охорону автомобіля, ні оперативне і якісне розслідування злочину. Особливо, якщо це стосується приватного, а не державного перевізника.

Для автотранспорту характерне розкрадання з охоронюваних і неохоронюваних стоянок, крадіжки й грабежі при зупинках і стоянках на ніч у неосвітлених місцях, на трасах, людьми переодягненими у форму ДПС, крадіжки й грабежі за допомогою заздалегідь улаштованих засідок у безлюдних і глухих місцях. Часто розкраданнями займаються самі водії транспортних засобів, будучи навідниками й членами злочинних груп. Способи розкрадання різноманітні. Просто викрадення автомобіля з усім товаром, пошкодження тенту й перекидання ящиків у машину злочинців, віджим домкратами дверей з розкраданням частини товару, до якого можуть дотягтися, демонтаж дверей з контейнерів, розкриття з повною заміною пломб, на ходу, на підйомах, на складних ділянках трас при русі автомобіля з невеликою швидкістю з використанням спеціальних драбин і пристосувань. При ДТП, коли водій не в змозі забезпечити зберігання вантажу, товар розтаскують учасники дорожнього руху. Великі злочинні угруповання просто нагло грабують, не залишаючи свідків.

Хочемо зазначити ще один вид злочину – невідповідність даних супровідних документів перевезеному вантажу. Особливо, коли мова йде про насипний або навальний вантажі. З одного боку, мова може йти про

розкрадання, з іншого – про порушення правил перевезень (перевантаження автотранспорту), що може призвести до аварії на дорозі. У Росії й країнах дальнього зарубіжжя для боротьби із цим правопорушенням на автодорогах використовуються автомобільні ваги. У Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ розроблені електронні автомобільні ваги (стаціонарні і переносні), які можуть встановлюватися на стаціонарних пунктах ДАІ й здійснювати ваговий контроль автотранспорту, що рухається [2, 3].

Залізничний транспорт. Мережею залізниць покрита вся сухопутна територія країни. Обсяги перевезень колосальні для сухопутного транспорту. Номенклатура вантажу найширша. Але у кримінальному плані, у порівнянні з автомобільним транспортом, для злочинців існують певні труднощі. Потяг просто так, під видом працівника ДПС, не зупиниш для грабежу у знелюдненій місцевості, щоб про його зупинку не довідалися на диспетчерському пункті найближчої станції. Особливо цінні вантажі йдуть у супроводі провідників. Для боротьби з розкраданнями на залізничному транспорті існує спеціально створена для цього силова структура – транспортна міліція. Кримінал на залізничному транспорті має свою специфіку, свої злочинні групи, в які входять безпосередньо посадові особи й працівники самої залізниці.

Розкрадання вантажів на залізничному транспорті здійснюється на сортувальних станціях, де відбувається переформування складу, у ремонтних майстернях, з відкритих напіввагонів на ходу в місцях коротких зупинок або зменшення швидкості. Способи найрізноманітніші, наприклад:

- розпилюють вушка кріплення пломб, пломби знімають неушкодженими, вивантажують частину або весь вантаж, ставлять пломби на місце, місця розпилів замазують холодним зварюванням і зафарбовують під колір вагона;
- газозварюванням вирізують отвір у підлозі вагона, крадуть вантаж, отвір заварюють і зафарбовують;
- просто знімають або зрізають газозварюванням двері з вагонів;
- піднімають дах вагона в ремонтних майстернях, а також інші способи.

Великий обсяг розкрадань вантажів при коротких стоянках потягу й на ходу зумовили необхідність розробки в ДДУВС єдиної мережі вагоконтрольних пунктів для території України, що припускає розміщення на великих, стикових і передатних станціях електронних вагонних вагів, зв'язаних в єдину корпоративну мережу, по якій у напрямку руху потягу передаються відомості про вихідний і фактичний стан вантажів [4, 5]. Наявність розбіжностей у супровідних документах і показаннях ваг свідчить про наявність розкрадання вантажу на ділянці між двома вагоконтрольними пунктами. Тобто правоохоронним органам вказується ділянка дороги й проміжок часу здійснення злочину, що дає можливість ефективно його розкривати. Подальшою роботою в цьому напрямку бу-

ло створення системи радіоканального контролю збереженості вантажів на залізниці, що охоплювала не тільки потяги, що рухаються, але й вагони з вантажем, що перебувають на станціях і полустанках [6, 7].

Морський (річковий) транспорт теж має свою специфіку. Цінні вантажі, в основному, перевозяться в контейнерах. Розкрадання й вивіз товару доводиться здійснювати з охоронюваних складів морських (річкових) портів, що є додатковою складністю для злочинців. Запобіганням шахрайства розкрадань займається лінійний відділ міліції на морському й річковому транспорті. В зону обслуговування лінійного відділу підпадають як причали й водні акваторії порту із судами, що перебувають на них, ремонтні майстерні, склади, об'єкти, що будуються, так і організації, які займаються обслуговуванням порту. Тому на морському транспорті розкрадання відбуваються теж не без участі працівників портів.

Крадіжки на морському й річковому транспорті відбуваються, в основному, в портах. Крадуть у великому й особливо великих розмірах, цілими контейнерами або навіть кілька контейнерів. В інших випадках використовують ті самі способи, що й на залізничному транспорті: знімають двері з контейнерів, вирізають отвори у контейнерах за допомогою газозварювання й т. ін.

Останнім часом намітилася тенденція здійснення незаконних угод з об'єктами водного транспорту. Матеріальна база найбільших транспортних підприємств піддається розкраданню й незаконному використанню при потуранні відповідальних осіб. Предметом розкрадань, скоєних у сфері морського транспорту, що завдають найбільшого збитку, є портове майно, морські судна, кошти, у тому числі виділені з бюджету для модернізації флоту, також добуті водні біоресурси й продукти, виготовлені з них.

Авіатранспорт. На думку як страхових, так і транспортно-експедиційних компаній, у силу специфіки, є самим кримінально захищеним. Авіаційний транспорт дає практично 100 % захисту від розкрадання вантажу у польоті, але не в момент завантаження – перевантаження.

Трубопровідний транспорт. До числа небезпечних кримінальних тенденцій останнього років належить стабільне збільшення крадіжок нафти й продуктів її переробки шляхом несанкціонованих урізань у нафтопроводи й нафтопродуктопроводи. Протягом низки років цей різновид крадіжок з розряду рідких злочинів трансформувалася в масштабну загрозу безпеці паливно-енергетичного комплексу країни.

Основним видом злочинного зазіхання на нафту й нафтопродукти є їхні розкрадання, вчинені ненасильницькими способами (шляхом крадіжки) при транспортуванні різними видами транспорту, у першу чергу трубопровідним транспортом. Більшість таких крадіжок відбувається з використанням особливих технологічних пристосувань (урізань), кустарно установлюваних на трубопроводи. Так звані «урізання» у магістральні нафтопроводи порушують технологічну безпеку, створюють небезпеку як для життя самих викрадачів, так і для жителів прилеглих населених пунктів і навколишнього середовища. Масштаби й кількість

таких злочинів, на великий жаль, щорічно збільшуються.

Висновки. Аналіз стану вантажних перевезень у країні показує, що практично усі види транспорту, тією чи іншою мірою, є вразливими до розкрадань вантажів. Велика кількість застосовуваних способів розкрадань потребує суттєвої уваги та аналізу з боку правоохоронних органів, розробки методик протидії цим злочинам. Запропоновані працівниками університету сучасні технічні засоби боротьби з розкраданням вантажів, контрабандою на автомобільному та залізничному транспорті, є вагомим внеском у цю роботу.

Бібліографічні посилання

1. Генпрокурор: «Укрзалізниця» скриває факти воровства грузов/ ИА «Новый мост», Ирина Малоок, по материалам «Интерфакс-Украина», 2008.
2. Вишня В.Б. Повышение качества контроля грузоперевозок на стационарных пунктах ГАИ // Научно-технический вестник «Безопасность дорожного ruchu України». – 2000. – Вып. № 1(6). – С. 20–24.
3. Способ поосного взвешивания автосамосвалов / Вишня В.Б., Жуковицкий В.И., Кузнецов Г.В., Шмаков Ю.Д. // Автор. свид. СРСР №1137329, 1984.
4. Вишня В.Б., Вишня О.В. Використання технічних засобів вагового контролю для виявлення та розкриття викрадань вантажів на залізничному транспорті : монографія. – Дніпропетровськ, 2006.
5. Вишня О.В. Спосіб контролю схоронності вантажоперевезень на залізниці. Декларативний патент України № 8927. МПК 7 B61L13/00/ – № 2005 03376; Заявлено 11.04.2005; Опубл. 15.08.2005, Бюл. № 8. – 6 с.
6. Вишня В.Б., Вишня О.В., Мірошніченко В.О. Система радіоканального контролю збереженості вантажів на залізниці // Науковий вісник ДДУВС : зб. наук. праць. – 2007. – № 3. – С. 317–323.
7. Вишня В.Б., Вишня О.В., Мірошніченко В.О. Радіоканальна система контролю схоронності вантажоперевезень на залізниці. Патент України на корисну модель № 28327. МПК 7 B61L13/00/ Заявка № u2007 06406; Опубл. 10.12.2007, Бюл. № 20. – 10 с.

Надійшла до редакції 23.11.2012

В.Є. Тарасенко

доктор юридичних наук, доцент
(Одеський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.352.4/985

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ОПЕРАТИВНО-ТЕХНІЧНОГО ДОКУМЕНТУВАННЯ ФАКТІВ ХАБАРНИЦТВА У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Розглянуто особливості процесуального використання інформації, отриманої під час оперативного-технічного документування фактів хабарництва, її документального оформлення, а також слідчої і судової перспективи.

Ключові слова: хабарництво, оперативно-розшукова діяльність, кримінальне судочинство, результати оперативного-технічного документування, предмет доказування, протокол проведення оперативно-розшукових заходів.

Рассмотрены особенности процессуального использования информации, полученной в ходе оперативно-технического документирования фактов взяточничества, ее документального оформления, а также следственной и судебной перспективы.

Ключевые слова: взяточничество, оперативно-розыскная деятельность, уголовное судопроизводство, результаты оперативно-технического документирования, предмет доказывания, протокол проведения оперативно-розыскных мероприятий.

The features of procedural use of information obtained during the operational and technical documentation of bribery, its documentation, as well as investigative and judicial perspectives.

Keywords: bribery, operational-search activity, criminal justice, results of operations and technical documentation, subject of proof, the record of the search operations.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших питань, яке не можна залишити поза увагою при дослідженні оперативно-технічного документування хабарництва, є питання використання матеріалів, отриманих при застосуванні технічних засобів під час фіксації протиправної діяльності осіб, причетних до зазначених злочинів. Незважаючи на те, що ця проблематика більш наближена до компетенції кримінально-процесуальної науки, для теорії оперативно-розшукової діяльності питання використання відомостей, отриманих при оперативно-технічному документуванні протиправної діяльності розроблюваних, теж мають велике значення, оскільки фактично визначають результативність усієї роботи, проведеної оперативним підрозділом по кожному конкретному факту отримання хабара.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема використання у кримінальному судочинстві відомостей, отриманих під час оперативно-розшукової діяльності, має багатоаспектний та міжгалузевий характер. Значний внесок у її вирішення зробили вітчизняні науковці: К.В. Антонов, О.М. Бандурка, І.М. Бацько, В.П. Бахін, В.Г. Гончаренко, В.В. Гевко, В.П. Гмирко, Ю.М. Грошевий, О.М. Джужа, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, Г.О. Душейко, Ю.Ф. Жаріков, В.С. Зеленецький, А.В. Іщенко, І.П. Козаченко, І.М. Козьяков, Я.Ю. Кондратьєв, М.І. Костін, М.Й. Курочка, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, О.Р. Михайленко, Д.Й. Никифорчук, Ю.Ю. Орлов, Б.Г. Розовський, М.А. Погорецький, М.Я. Сегай, С.М. Сівочек, Н.В. Сибільова, З.Д. Смітєнко, О.П. Снігер'єв, С.М. Стахівський, В.Д. Суценко, В.М. Тертишник, М.Є. Шумило, В.А. Ященко та ін.

Виклад основного матеріалу. Саме у площині слідчої та судової перспективи матеріалів оперативно-технічного документування знаходиться чітка відповідь про досягнення головної мети оперативно-розшукової діяльності в цілому. Не випадково ст.1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» містить конкретні приписи оперативним підрозділам діяти в інтересах кримінального судочинства [1, ст. 1].

Виходячи з поетапної диференціації процесу оперативно-технічного документування фактів хабарництва, варто визнати, що організаційно цей процес складається з декількох стадій: аналіз та оцінка оперативно-тактичної ситуації; виконання підготовчих дій (інструктування осіб, які будуть брати участь у застосуванні технічних засобів, отримання за потреби дозволу на проведення конкретних технічних заходів); безпосереднє проведення заходів, які складають зміст документування; аналіз і оцінка результатів документування, визначення його ефективності; документальне оформлення результатів; реалізація отриманих відомостей. Тобто реалізацію відомостей, отриманих при документуванні протиправної діяльності службовців, слід розглядати як кінцеву мету усього процесу фіксації протиправної діяльності хабарників.

Отже, важливим є аналіз основних законодавчих приписів, що стосуються використання результатів оперативно-технічного документування. Якщо ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» дозволяє виділити основні напрями використання інформації, отриманої під час оперативно-розшукової діяльності, то для оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з тимчасовим обмеженням прав громадян, до яких належать й оперативно-технічні заходи, ст. 9 цього Закону містить особливе уточнення напрямів, виходячи з мети їх проведення: запобігання тяжким або особливо тяжким злочинам, їх припинення і розкриття, розшук осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання або безвісти відсутніх, захисту життя, здоров'я, житла і майна працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, припинення розвідувально-підривної діяльності проти України [2, с. 64–65].

Оскільки залежно від злочину свою специфіку має коло обставин, що підлягають доказуванню, то повинні мати специфічний зміст і сукупність відомостей, за допомогою яких встановлюється питання про винність особи у вчиненні хабарництва. Предмет доказування в цьому розумінні програмує дії оперативного підрозділу на пошук і фіксацію відомостей саме про ці обставини, а їх детальна фіксація за допомогою технічних засобів свідчить про успіх, результативність оперативно-технічного документування та є запорукою майбутнього загального успіху в розслідуванні.

Таким чином, специфіка використання результатів оперативно-технічного документування протиправної діяльності, пов'язаної з хабарництвом, виявляється в тому, що за своїм внутрішнім змістом ці результати мають встановлювати та фіксувати такі обставини:

1) подія злочину – місце, час виконання посадовою особою та хабародавцем дій, спрямованих на досягнення злочинного результату; спосіб передавання хабара – пряме чи завуальоване передавання; заходи, до яких вдавалися злочинці з метою прикриття протиправної діяльності;

2) суб'єкти вчинення злочину – якою особою дається хабар, якою отримується; чи мають посередники у хабароодержувача або хабаро-

давця, яким є ланцюг передавання незаконної винагороди; яким є правовий статус хабароодержувача, яким є коло його повноважень, чи є він особою тимчасово або постійно здійснюючою контрольно-розпорядчі функції;

3) якою є конкретна вина кожного з учасників передавання (отримання) хабара;

4) якими інтересами керувалися учасники протиправної діяльності, якими є їх мета та мотиви, за вирішення якого саме питання надавався хабар, входить чи не входить це питання до функціональних обов'язків фігуранта;

5) яким є розмір незаконної винагороди; в разі якщо предметом хабара були не гроші, то який саме предмет передавався, його ознаки, вартість тощо;

6) які дії в інтересах хабародавця посадовою особою вже виконані, чи виконані ці дії самостійно або до вирішення питань, з приводу чого передавався хабар, залучалися інші співробітники контролюючого органу;

7) чи здійснювалося вимагання хабара хабароодержувачем або провокація хабара з боку хабародавця.

8) якими є причини й умови, що сприяли вчиненню цього конкретного факту хабарництва, чи характерним для внутрішніх відносин у контролюючому органі були потурання чи поблажливості з боку безпосередніх керівників хабароодержувача.

Отже, якщо перша специфічна риса використання результатів документування діяльності досліджуваної категорії хабарників пов'язана з особливим переліком обставин, які у подальших стадіях кримінального процесу підлягатимуть доказуванню, то друга особливість пов'язана з потребою убезпечити доказову базу від можливих проявів протидії розслідуванню.

Дійсно, існуюча практика нерідко характеризується відчутною недостатністю засобів та майстерності, наявних у розпорядженні слідчого та оперативного працівника, особливо за умов активної протидії розслідуванню з боку злочинців [3, с. 171]. У боротьбі з хабарництвом ці тези отримують додаткову актуальність, адже посадові особи, які вдаються до незаконних дій з метою власного збагачення, під час розслідування часто здійснюють протидію розслідуванню, вдаючись як до корупційних зв'язків у правоохоронних органах, так і здійснюючи тиск на учасників процесу.

У цьому аспекті використання результатів оперативно-технічного документування дозволяє запобігти, протистояти й нейтралізувати протизаконний вплив розроблюваного або інших зацікавлених осіб, оскільки при реалізації матеріалів документування забезпечується комплекс заходів, спрямованих на захист носіїв інформації з тим, щоб не допустити використання неякісних чи викривлених фактичних даних, фальсифікацій під час їх перевірки й оцінки, неналежного їх використання тощо. Оскільки одним із найефективніших заходів захисту доказової інформа-

ції й доказів вважається обмеження доступу до них [4, с. 112], тому потребу в збереженні матеріалів оперативно-технічного документування передбачено Постановою Кабінету Міністрів № 1169 від 26 вересня 2007 року «Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації», в якій вказано, що матеріальні носії інформації за результатами оперативно-технічних заходів зберігаються в підрозділі, працівники якого залучалися до здійснення заходу [5].

Повертаючись до напрямів використання результатів оперативно-технічного документування, варто підтримати існуючу точку зору, що пріоритетом серед цих напрямів повинно бути використання в якості джерела доказів [2, с. 86]. Правильне та цілком прийнятне уявлення про поняття і сутність доказу в кримінальному процесі дає його визначення в спеціальній літературі як єдності змісту та форми, тобто фактичних даних та їх джерел [6, с. 71]. Керуючись цим визначенням, можна встановити дві істотні ознаки доказів: 1) доказами є відомості про факти, тобто інформація про обставини, що мають значення для розслідування кримінальної справи; 2) зазначені відомості повинні бути закріплені в передбаченій законом формі.

З'ясування відповіді на перше з поставлених питань відбувається за правилами ст. 64 КПК України через встановлення зв'язку отриманих під час документування відомостей з обставинами, що підлягають доказуванню по кримінальній справі, які вже були розглянуті в цьому підрозділі.

Пошук відповіді щодо другого з наведених питань приводить до висновку про те, що КПК України не містить ознак форми або будь-яких інших вимог, які висуваються до такого документа як «протокол з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів». Основні реквізити цього процесуального документа врегульовано постановою Кабінету Міністрів № 1169 від 26 вересня 2007 року «Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації», в якій вказано, що даний протокол з позиції внутрішнього змісту має містити:

- дату його складення;
- посаду, прізвище та ініціали особи, у провадженні якої перебуває справа;
- номер справи, за якою здійснювався захід;
- номер постанови, дата її прийняття та найменування суду, яким видано дозвіл на здійснення заходу;
- вказівку про вид заходу та строки його здійснення, найменування підрозділу, працівники якого залучалися до здійснення заходу;
- дані про особу, стосовно якої здійснювався захід;
- результати здійснення заходу;

- відомості про матеріальні носії інформації (матеріали аудіо- чи відеозапису, фото- і кінозйомки, магнітні накопичувачі тощо) та місце їх зберігання;

- підпис працівника оперативного підрозділу, у провадженні якого перебуває справа.

Необхідність дотримання усіх нормативно встановлених вимог щодо оформлення результатів оперативно-технічних заходів пояснюється тим, що у кримінальному судочинстві докази перевіряються та оцінюються за певними критеріями, до переліку яких відносять вірогідність, належність і допустимість [7, с. 136].

Висновки. Таким чином, для визначення доказового значення, майбутньої слідчої та судової перспективи результатів оперативно-технічного документування фактів хабарництва обов'язковою є з'ясування таких питань:

1) відповідність результатів оперативно-технічного документування фактів хабарництва реальним обставинам злочинної діяльності посадових осіб, які підлягають доказуванню по кримінальній справі (ст. 64 КПК України), або іншим обставинам, що мають значення для встановлення істини у кримінальному судочинстві;

2) дотримання вимог закону, які визначають умови та підстави проведення оперативно-технічного документування (наявність дозволу суду на проведення оперативно-технічних заходів та погодження з прокурором);

3) обґрунтованість здійснення оперативно-технічного документування фактів хабарництва, наявність достатніх підстав для застосування технічних засобів;

4) закріплення здобутої інформації в належній формі, встановленій законом (ст. 65 КПК України), тобто у протоколі з відповідними додатками, складеному уповноваженим органом за результатами оперативно-розшукового заходу;

5) здатність зафіксованої інформації та така її якість, що дозволяє ідентифікувати осіб, дії яких задокументовано за допомогою оперативно-технічних засобів;

6) наявність відповідних повноважень у працівника оперативного підрозділу, його належність до органу оперативно-розшукової юрисдикції (ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»);

7) відсутність порушень прав громадян при здійсненні оперативно-технічного документування, зокрема, дотримання термінів проведення певних заходів.

Бібліографічні посилання

1. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України // ВВР. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

2. Долженков О.Ф. Процесуальне значення відомостей, отриманих при здійсненні оперативно-розшукової діяльності : монографія / О.Ф. Долженков, В.Є. Тарасенко, С.В. Єськов. – Луганськ, 2009.

3. Карпов Н.С. Протидія розслідуванню / Н.С. Карпов // *Наук. вісн. Київ. нац. ун-ту внутр. справ.* – 2006. – № 3. – С. 168–177.

4. Підюков П. Захист доказів і доказового провадження в кримінальному процесі України / П. Підюков, Я. Конюшенко // *Вісник Академії управління МВС України.* – 2010. – № 2 (14). – С. 109–117.

5. Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації: Постанова Кабінету Міністрів № 1169 від 26 вересня 2007 року // *Офіційний вісник України.* – 2007. – № 73. – Ст. 2725.

6. Грошевий Ю.М. Поняття і класифікація засобів доказування в кримінальному процесі / Ю.М. Грошевий // *Вісник Академії правових наук України.* – 1997. – № 3. – С. 69–76.

7. Стахівський С.М. Оцінка доказів та їх процесуальних джерел у кримінальному судочинстві // *Підприємництво, господарство і право.* – 2005. – № 6. – С. 135–138.

Надійшла до редакції 03.12.2012

М.Ю. Будзієвський

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.982.4

МОЖЛИВІСТЬ ОТРИМАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧИМОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРИ ВИКОРИСТАННІ МЕТОДУ ОПISУ ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТА

Розкрито ряд актуальних аспектів, які демонструють необхідність вивчення способу фіксації інформації, наявної в електронному документі, викладено й аргументовано авторську думку у вигляді рекомендацій, направлену на розгляд особливостей опису електронного документа.

Ключові слова: *електронний документ, засоби обчислювальної техніки, метод, огляд, опис, дослідження, особливість, письмова мова, ідентифікація, диференціація.*

Раскрыт ряд актуальных аспектов, демонстрирующих необходимость изучения способа фиксации информации, имеющейся в электронном документе, изложено и аргументировано авторское мнение в виде рекомендаций, направленное на рассмотрение особенностей описания электронного документа.

Ключевые слова: *электронный документ, средства вычислительной техники, метод, осмотр, описание, исследование, особенность, письменная речь, идентификация, дифференциация.*

In this article the row of actual aspects, demonstrating the necessity of study of method of fixing of information, present in an electronic document opens up in the presented scientific article, expounded and argued author opinion as recommendations, directed for consideration of features of description of electronic document.

Keywords: *electronic document, facilities of the computing engineering, method, examination, description, research, feature, writing speech, authentication, differentiation.*

Постановка проблеми. Рівень розвитку інформаційних технологій на сучасному етапі розвитку суспільства зумовлює необхідність роботи органів внутрішніх справ у нових умовах. Ситуація характеризується не лише постановкою інформаційних технологій на службі правоохоронних структур, але і використанням новітніх досягнень у злочинній діяльності. Цей факт пред'являє до працівників органів внутрішніх справ нові вимоги, серед яких – готовність до роботи з новими об'єктами, що містять у собі важливу інформацію для розкриття і розслідування кримінальних справ.

До значущих об'єктів дослідження в розслідуванні справ різних категорій належить електронний документ. Таким чином, **мета** даної статті полягає у можливостях отримання криміналістично значимої інформації при використанні методу опису при дослідженні вказаного об'єкта.

Виклад основного матеріалу. При описі будь-якого криміналістично значущого об'єкта важливо «... враховувати, що окремий знак і навіть окремі знаки разом з об'єктами або сторонами об'єктів, які вони характеризують, ще не виражають, не фіксують повного знання» [1, с. 53].

Значення застосування методу опису «полягає в тому, що на певному етапі свого розвитку воно виступає в ролі початкового моменту теоретичного дослідження, необхідного для систематизації наших знань про предметний світ. Ця систематизація може досягатися шляхом застосування певних типів опису. На цій стадії дослідження опис виступає джерелом пояснення. Після ми знову повертаємося до опису для систематизації наших знань, отриманих у результаті пояснення. Це буде інший рівень наукового опису на якісно новому ступені розвитку знань про предметний світ» [2, с. 53].

Аналогічним є опис електронного документа у протоколі слідчої дії, що є попередником систематизації знань про нього, наступного вивчення його у рамках виявлення, розкриття і розслідування кримінальної справи. За допомогою опису відбиваються типові ознаки цієї групи явищ і індивідуальні ознаки конкретного описуваного явища – електронного документа [3, с. 321].

Вивчення криміналістичної літератури на предмет використання методу опису в ході розслідування кримінальних справ показало наявність декількох видів опису. Вважаємо, що стосовно опису електронного документа найбільш оптимальним буде використання саме впорядкованого опису, що найбільшою мірою відповідає пізнавальному завданню дослідження.

Оскільки вирішальна роль в описі належить письмовій мові [4, с. 55], де слово (поняття, категорія) – носій певної інформації [5, с. 103], остільки застосування побудованої в ході проведеного дослідження ієрархії категорій, що характеризує електронний документ, дозволить спростити вибір стандартизованої термінології при створенні впорядкованого опису вибраного об'єкта, а також досягти точності, однозначності і логічності викладу отриманої інформації.

Кінцевим результатом впорядкованого опису виступає можливість ідентифікації об'єкта, виділення його з групи однорідних об'єктів. Це зумовлено наявністю істотних ознак електронного документа (ім'я і шлях, розмір, дата створення і т. ін.), які дозволяють провести ідентифікацію або диференціацію документів, що цікавлять, на основі положень теорії ідентифікації [6, с. 24].

Слід зазначити, що однозначно ідентифікувати документ по опису не завжди можливо. Причиною тому є ряд чинників – зміни, внесені в документ при невдалому збереженні, копіювання документа на інший носій, некоректне вимкнення комп'ютера і так далі. Усе це модифікує систему ідентифікаційних ознак. Але і аналіз відмінностей виключно важливий, бо, відповідно до положень діалектичної логіки, тотожність об'єкта мінлива, рухлива [6, с. 24]. Інформація, отримана суб'єктом розслідування або іншими учасниками кримінального судочинства, яка свідчить про неспівпадіння ряду ознак електронного документа, не може розцінюватися як негативна, оскільки вказує на інший напрям у розслідуванні злочину. Зазначимо, що на стадії проведення слідчої дії важливим є факт фіксації отриманої і розпізнаної інформації.

Для опису електронного документа візьмемо за основу наявні в криміналістиці розробки огляду і опису «класичного» документа. Більшість з них засновані на виділенні ознак, властивих кожному документу, пошуку їх в описуваному документі, порівнянні описуваного документа з «еталонним зразком» – документом, оформленим відповідно до усіх рекомендацій.

Проте стосовно опису електронного документа існують деякі особливості, пов'язані з формою його існування, що відрізняє його від «стандартного документа». По-перше, можливість застосування електронного цифрового підпису; по-друге, дата створення документа (як і дата його зміни, відкриття і загальний час редакції) належить до ознак, властивих електронному документу через його створення з використанням засобів обчислювальної техніки; по-третє, при оцінці зовнішнього вигляду вказаного різновиду документа аналізується його оформлення – параметри сторінки, використаний шрифт, розмітка, положення на сторінці окремих знаків і т. ін.; по-четверте, підпис в електронному документі – це принципово інший реквізит, правовий статус якого закріплений законодавчо [7].

Зважаючи на специфіку електронного документа, вважаємо, що огляд його, як окремо взята слідча дія, може проходити у два етапи.

Першим етапом виступає формальна перевірка, яка припускає аналіз зовнішнього оформлення документа, наявність обов'язкових реквізитів, визначення програмного забезпечення, за допомогою якого виконується робота з документом (якщо документ «відкритий» на момент огляду).

Перший етап складається з декількох стадій: аналізу дотримання встановленої форми документа, детального вивчення реквізитів, що утворюють його [8, с. 77], аналізу використовуваних програмних налаш-

тувань (шрифт, абзац, стиль і т. ін.).

Не виключається при огляді електронного документа і аналіз бланків документа, оскільки існують різні можливості створення електронного документа (наприклад, друк на вже готовому бланку, сканування грошових купюр, офіційних документів, малювання з використання спеціальних програм і так далі). У даному випадку варто звертати увагу на програму, з використанням якої було створено документ.

Далі оцінюється кількість і нумерація листів електронного документа, перевіряється кількість виводів документа на друк (пункт меню Файл – Властивості – Статистика) і т. ін.

При вивченні формальної сторони документа використовуються дані про підприємство (фізичну особу) для зіставлення їх з реквізитами документа, даними про організацію і автора складеного документа, з'ясовується, чи немає в документі сумнівних реквізитів (невідповідність між реквізитами одного і того самого документа) з урахуванням їх різновидів: формальні і логічні. Формальні протиріччя можуть бути виявлені при зіставленні тотожних елементів різних реквізитів, наприклад назва організації в документі і у властивостях документа. Логічні протиріччя виявляють, зіставляючи поєднання реквізитів із загальноприйнятими уявленнями про нормальну господарську діяльність підприємств і організацій [8, с. 78].

Другий етап огляду електронного документа припускає оцінку змісту документа. Зазначимо основні моменти, які мають принципове значення при огляді і описі електронного документа і вносять значні зміни у «стандартні» правила опису.

По-перше, електронний документ не взаємозв'язаний зі своїм носієм. На практиці це означає, що усі екземпляри електронного документа, зафіксовані на машинному носії й ідентичні один одному, є оригіналами. Копією електронного документа є його паперовий варіант, тобто належним чином засвідчена зовнішня форма представлення електронного документа на паперовому носії. Копії одного електронного документа на різних носіях відрізняються між собою датою створення. Автентичність, достовірність документа може бути підтверджена електронним цифровим підписом, який не має нічого спільного з послідовністю символів, що відповідають зображенням друку або підпису, приписаного до документа.

По-друге, формою існування електронних документів є файл, який має характеристики, що дозволяють його ідентифікувати і простежити маніпуляції з його вмістом [9, с. 42]. Ця особливість зумовлена специфікою засобів обчислювальної техніки (ЗОТ), інформація в яких представлена у вигляді файлової системи.

По-третє, специфічний процес формування і можливість створення, зберігання і передачі з використанням ЗОТ. Поза вказаними засобами електронний документ може існувати в роздрукованому вигляді.

По-четверте, електронний документ має ідентифікаційні ознаки. Це

можуть бути як загальні ознаки, властиві будь-якому виду документа, так і специфічні, що характеризують окремий електронний документ.

Виявлення інформації, яку несуть об'єкти, що оглядаються, можливе за допомогою виділення їх ознак, що припускає їх облік при створенні електронного документа. На необхідність приведення вичерпного (чи максимального повного) переліку можливих значень ознак, що входять до складу електронного документа, вказував В.Л. Мещеряков [10, с.154].

Проведене дослідження дозволяє виділити декілька груп властивостей, що характеризують електронний документ:

- 1) загальні властивості/ознаки (ім'я, тип, розмір, атрибути, дати);
- 2) додаткові властивості/ознаки (метадані), які характеризують особливості окремого електронного документа. Наприклад, до додаткових характеристик текстового електронного документа слід віднести: автора створення, тему документа, організацію і керівника, ключові слова, інші властивості.

Ще одним важливим аспектом опису виступає вказівка на носій електронного документа в засобах обчислювальної техніки (накопичувач на жорсткому магнітному диску, накопичувач на гнучкому магнітному диску і т. ін.) з урахуванням особливостей кожного накопичувача.

Будемо послідовні і представимо опис електронного документа з використанням запропонованої ієрархії властивостей/ознак, враховуючи правила огляду «класичного» документа. Зазначимо, що послідовність опису ознак електронного документа залежить від ситуації, в якій проводиться слідча дія, – огляд працюючого комп'ютера і відкритого документа, що представляє інтерес для розслідування кримінальної справи, або огляд непрацюючого комп'ютера і опис виявлених файлів після його запуску.

Побудована ієрархія не є жорсткою конструкцією, що вимагає суворого дотримання етапів, а представляє рекомендації по використанню термінів і понять криміналістики у протоколі різними способами. В той же час класифікаційна схема може мати жорстку послідовність, оскільки при створенні документів з використанням ЗОТ заздалегідь відомо, які ознаки властиві окремим типам електронного документа. У такому разі відсутність якої-небудь властивості може також розцінюватися як ознака.

Розглянемо на прикладі випадок опису електронного документа. Послідовність опису виглядатиме так.

1. Визначення машинного носія, на якому виявлено документ, що цікавить: накопичувач на жорсткому магнітному диску; накопичувач на гнучкому магнітному диску; накопичувач на магнітооптичних дисках; накопичувачі на флеш-картах і т. ін.

2. Визначення виду електронного документа, який підлягає огляду і опису:

- файл даних: файл програми (здійснимий, службовий), файл документа (текстовий, графічний, звуко- чи відеозапис, комбінований до-

кумент – документ у форматі мультимедіа, складений документ);

- веб-сайт;
- веб-сторінка;
- повідомлення електронної пошти;
- база даних.

3. Опис загальних властивостей файлу електронного документа (пункт меню: файл – властивості – загальні):

3.1. Ім'я файлу електронного документа, що складається з власне найменування, і шляхи. Ім'я дозволяє виокремити описуваний файл документа серед безлічі інших файлів і дає деяке уявлення про категорію відомостей, що містяться в ньому, або про особу, що його створила. Проте це не є обов'язковим: файлу документа може бути дане будь-яке умовне найменування, не пов'язане з його змістом.

До імені файлу може бути додане «розширення». По розширенню можна встановити назву або вид програми для ЕОМ, за допомогою якої файл було створено. Проте це не імперативна вимога. Розширення може бути відсутнім або може бути змінено і не співвідноситься зі змістом електронного документа.

Шлях файлу документа – опис місця розташування на тимчасовому або постійному носії. Місце розташування електронного документа – це його положення в ієрархічній файлової структурі із вказівкою каталогів (директорії, папки) і підкаталогів (піддиректорія, вкладена (підлегла) папка). На кожному машинному носії завжди є кореневий каталог – той, в якому починають реєструватися звичайні файли («головна папка») і каталоги 1-го рівня («папки», вкладені в неї); у них, у свою чергу, можуть реєструватися файли і каталоги 2-го рівня («папки», вкладені в «папки» 1-го рівня) і так далі.

3.2. Дата і час створення/зміни/збереження. При створенні файлу або зміні його змісту комп'ютерною системою або програмою для ЕОМ автоматично реєструється дата і час, коли ці дії було здійснено. Вони беруться ЗОТ з внутрішньосистемних свідчень вбудованого календаря і таймера (годинника) і можуть бути змінені користувачем «вручну».

3.3. Тип інформації: текстовий, числовий, графічний, логічний і так далі.

3.4. Розмір інформації (у байтах), що зберігається.

3.5. Атрибути файлу (архівний, для читання, прихований, системний).

4. Опис додаткових властивостей електронного документа (метаданих). На цьому етапі опису характеризуються властивості документа з урахуванням його типу. В першу чергу йдеться про текстові і графічні документи, що, проте, не припускає відсутності опису іншого (числового або логічного) типу документів. Опис складених або комбінованих документів здійснюється з урахуванням рекомендацій для кожної частини, що становить документ.

Опис електронного документа як текстового має місце у разі роботи

з відправленням електронної пошти, сторінкою сайту (збереженою у форматі документа Microsoft Word) і т. ін. У разі опису документа суворої звітності або документа, для якого затверджено спеціальну форму, підготовленого з використанням ЗОТ, необхідно звертати увагу на формальні ознаки, що описуються при роботі з «класичним» документом: відповідність правилам оформлення документів подібного роду, наявність обов'язкових реквізитів. Зупинимося на характеристиках, властивих електронному документу залежно від їх змісту.

В якості прикладу виберемо документ, що містить текстову послідовність. Серед додаткових властивостей електронного документа, змістом якого виступає текстова інформація, слід виділити таке: можливість встановлення автора документа (дозволяє визначити, на якому комп'ютері було підготовлено документ), найменування документа (не слід плутати з ім'ям файлу, оскільки це заголовок утримуваного файлу електронного документа), ключові слова і замітки; автор останніх змін і загальна кількість редакцій, дати створення, зміни, відкриття і виводу на друк; статистичні характеристики документа – кількість сторінок, абзаців, рядків, знаків.

Підкреслимо ще один важливий, на наш погляд, аспект. При описі сторінки сайту, збереженої як складений документ, слід звернути увагу на той факт, що існує можливість збереження її в якості файлу Microsoft Word і папки з однойменною назвою, де містяться графічні файли, що відкриваються при зверненні до документа і надають можливість користувачеві переглядати сторінки в тому вигляді, в якому інформація була представлена на сайті. Цей приклад один з окремих випадків, оскільки користувачеві надано різні варіанти збереження інформації з сайту. Проте він є показовим у частині різноманітності електронних документів і вимагає не лише послідовності і механічного повторення запропонованої методики, але і представляє можливість комбінування опису папок документів, її вмісту (документів, що входять в неї) і окремо взятого файлу електронного документа.

Висновки. На закінчення зазначимо, що теоретично існує можливість описати будь-які ознаки електронного документа. Практично – створений опис повинен відповідати вимогам, що пред'являються до ідентифікаційних ознак [11, с. 7]. При виборі основних етапів запропонованих рекомендацій ми виходили з ієрархії понять, що розкривають «електронний документ», побудованої від загального до окремого.

При описі електронного документа необхідно враховувати методичні рекомендації, що стосуються опису машинних носіїв комп'ютерної інформації, складовим елементом якої виступає електронний документ.

Підкреслимо, що пропоновані рекомендації опису не виключають, швидше доповнюють, усі інші способи фіксації, передбачені кримінально-процесуальним законодавством і рекомендаціями криміналістичної науки [12]. Це означає, що дослідження засобів обчислювальної техніки не повинне обмежуватися тільки описом виявленого електронного до-

кумента. Застосування рекомендацій не може замінити цілісного огляду засобів обчислювальної техніки і проведення експертного дослідження інформації, що зберігається.

Основне призначення створюваних рекомендацій щодо опису разом з демонстрацією можливостей і переваг використання категорій криміналістичної науки за допомогою нижчезазначених понять і їх ознак полягає в тому, щоб по реалізованому опису визначити об'єкт/групу об'єктів. Отже, варто звертати увагу лише на значущі ознаки вибраного об'єкта для опису. Підхід, вживаний з метою використання методу опису, полягає в тому, що будь-який об'єкт розглядається як система властивостей, які відображаються в слідах і ознаках і пізнаються в ході розслідування у кримінальній справі, порівнюються і служать згодом підставою для висновку про наявність або відсутність тотожності. В основі опису лежать філософські категорії «загального – особливого – одиничного», які показують, по-перше, невичерпність властивостей матеріальних об'єктів і, по-друге, випадковість виникнення багатьох з них. У будь-якому об'єкті загальне, властиве однорідним предметам, і особливе, властиве лише окремим об'єктам або одному конкретному об'єкту. І тільки сукупність загального і особливого створює одиничне, тобто індивідуальне [13, с. 94].

Наукове опрацювання цієї проблеми дозволяє не лише спростити завдання слідчого при детальному описі зображення на моніторі комп'ютера при проведенні огляду засобів обчислювальної техніки, але і дозволяє говорити про можливість вдосконалення «протокольної» мови за допомогою використання категорій і понять криміналістичної науки.

Бібліографічні посилання

1. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании пре ступлений : научно-практ. пособие. – М., 1998.
2. Орлов А.В. Роль научного описания в историческом исследовании //Философские науки. – 1966. – № 1.
3. Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов, 1986.
4. Дегтярь Т.С. Описание как метод криминалистики // Российский юридический журнал. – 2000. – № (28). – С. 52–56.
5. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М., 1991.
6. Іщенко Є.П., Топорков А.О. Криминалістика : учебник. –Изд. 2-е. испр. и доп. / под ред. Е.П. Іщенко. – М., 2005.
7. Про електронний цифровий підпис : Закон України (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 879-VI (879-17) від 15.01.2009).
8. Голубятников С.П., Леханова О.С. Судебная бухгалтерия и основы аудита : учебник / под ред. С.П. Голубятникова. – М., 2004.
9. Вершинин О.П. Электронный документ как источник доказательств // Законность. – 2002. – № 4.
10. Мещеряков В.Л. Состав, структура и особенности криминалистической характеристики преступлений в сфере компьютерной информации // Воронежские криминалистические чтения. Вып. 2/ под ред. О.Я. Баева. – Воронеж, 2001. – С. 137–154.
11. Колдин В.І. Идентификация при производстве криминалистических экспертиз. – М., 1957.

12. Леви А.Л. Следы транспортных средств// Справочник следователя (Практическая криминалистика: следственные действия. – Вып. 1. – М., 1990. – С. 62–66; Салтевский М.В. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального образования) : учебник / под. ред М.В. Салтевского. – К., 1987. – С. 128–126; Поль К.Д. Естественно-научная криминалистика / пер. с нем. – М., 1985.

13. Сегай М.Я. Методология судебной идентификации. – К., 1970.

Надійшла до редакції 07.11.2012

А.А. Глієвий
кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.14

НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Розглянуто правові проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі та теоретичні підвалини розмежування негласних слідчих та розшукових дій, визначено напрями удосконалення правового регулювання використання ОРЗ у протидії злочинності.

Ключові слова: кримінальний процес, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукові заходи, негласні слідчі дії, оперативно-розшукові правовідносини.

Рассмотрены правовые проблемы использования материалов оперативно-розыскной деятельности в криминальном процессе и теоретические основы разграничения негласных следственных и розыскных действий, определены направления усовершенствования правовой регуляции использования ОРЗ в противодействии преступности.

Ключевые слова: криминальный процесс, оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскные мероприятия, негласные следственные действия, оперативно-розыскные правоотношения.

In the articles considered legal problems of the use of materials operatively-search activity in a criminal process and theoretical foundations of differentiation of secret investigators and search actions, are certain directions of improvement of the legal adjusting of the use of OP3 in counteraction to criminality.

Keywords: criminal process, operatively-search activity, operatively-search measures, негласні consequence actions, operatively-search legal relationships.

Постановка проблеми. Значною подією для України стало прийняття 13 квітня 2012 року Верховною Радою України нового Кримінально-процесуального кодексу (далі – новий КПК України), в якому враховано позитивний досвід роботи функціонування системи органів

кримінальної юстиції та внесено чимало вимог щодо європейських стандартів регулювання кримінального процесу.

Проблема виявлення і припинення злочинів є однією з нагальних проблем, що стоять перед правоохоронними органами нашої держави. Ефективність боротьби зі злочинністю значною мірою залежить від зближення різних напрямів їх функціонування. В першу чергу це стосується оперативного-розшукової та слідчої діяльності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Велика кількість науковців і практиків у галузі кримінального процесу та ОРД брала участь у розробці нового КПК України, серед яких Ю.М. Грошевий, Е.О. Дідоренко, С.А. Кириченко, В.Д. Пчолкін, Б.Г. Розовський, Ю.П. Янович [1; 2, с. 611; 3] та ін. При роботі над проектом нового КПК України було внесено понад 3700 поправок [4].

Метою статті є дослідження правових проблем використання інституту негласних слідчих та розшукових дій у кримінальному процесі та напрями підвищення ефективності використання ОРЗ у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Новий КПК України значно відрізняється від незмінних уявлень про кримінальний процес взагалі, через це доцільно розглянути зміни у зв'язку з набуттям його чинності вже з 19 листопада цього року, а саме – появу нового інституту «Негласні слідчі (розшукові) дії», враховуючи, що чинний Кримінально-процесуальний кодекс України переліку таких процесуальних дій не містить.

Стаття 246 нового КПК України встановлює, що негласні слідчі (розшукові) дії – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню.

Негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб.

Негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені статтями КПК України:

- стаття 271: проводити контрольовану поставку та контрольовану і оперативну закупку товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форми власності з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь. Проведення контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупок здійснюється згідно з положеннями;

- статті 267: негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення та обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи згідно з положеннями;

- статті 272: виконувати спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації згідно з положеннями;

- статті 260, 263–265: здійснювати аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж згідно з положеннями;
- статтей 261, 262: накладати арешт на кореспонденцію, здійснювати її огляд та виїмку згідно з положеннями;
- статтей 269, 270: здійснювати спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроль місця згідно з положеннями;
- статті 268: здійснювати установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу згідно з положеннями;
- статті 275: використовувати конфіденційне співробітництво згідно з положеннями;
- статті 273: створювати та використовувати заздалегідь ідентифіковані (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби згідно з положеннями.

Вони проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів.

Рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій приймає слідчий, прокурор, а у випадках, передбачених КПК України, – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором.

Проводити негласні слідчі (розшукові) дії має право слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, або за його дорученням – уповноважені оперативні підрозділи органів внутрішніх справ [5].

Оперативно-розшукова діяльність за своїм призначенням має ті самі цілі, що й процесуальна, але регулюється поки що окремим Законом «Про оперативно-розшукову діяльність» [6] та іншими нормативними актами.

Разом з новим КПК України було прийнято і Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України», який вніс зміни до низки законодавчих актів України, зокрема, до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Але статтею 5 «Про підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність» визначено, що оперативно-розшукова діяльність здійснюється оперативними підрозділами. Абзац одинадцятий регламентує, що проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами забороняється.

Стаття 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» вступає в суперечку з новим КПК України, де вказано «проводити негласні слідчі (розшукові) дії має право слідчий». Це питання потребує врегулювання на законодавчому рівні.

Основними компонентами оперативно-розшукового процесу є оперативно-розшукова діяльність уповноважених на те законом суб'єктів і правові відносини (оперативно-розшукові правовідносини), що виникають між ними у ході цієї діяльності.

Новий КПК України відрізняється від звичних уявлень про кримінальний процес. Він не просто містить низку інститутів, які являють нову струміль, а й передбачає інноваційні процедури, які створюють нову парадигму застосування оперативно-розшукової діяльності у кримінально-процесуальному доказуванні [2].

Відповідно до чинного КПК України, негласні слідчі (розшукові) дії не відокремлюються від інших слідчих дій та регулюються у загальному порядку, передбаченому КПК України, хоча є очевидним, що вони потребують спеціального врегулювання.

В новому КПК України міститься багато очікуваних науковцями та практиками новел. Найбільш істотні новели включають у себе можливість використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі.

Необхідно звернути увагу на допустимість одержаних у результаті проведення тієї чи іншої негласної слідчої (розшукової) дії доказів у кримінальному провадженні.

Так, статтею 252 визначено порядок фіксації ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій. Зокрема, визначено, що фіксація ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій повинна відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження, передбаченим цих Кодексом. За результатами проведення негласної слідчої (розшукової) дії складається протокол, до якого в разі необхідності долучаються додатки. Тобто процедура проведення негласної слідчої (розшукової) дії стане легшою для проведення та, відповідно, спроститься використання документів, складених за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій, порівняно з оперативно-розшуковими діями. А це означає, що негласна слідча (розшукова) дія стане звичайною процесуальною дією та буде повноцінно використовуватися нарівні з уже звичними слідчими діями [7].

В.І. Зажицький вважав, що фактичні дані, отримані оперативно-розшуковим шляхом, можуть стати змістом доказів у кримінальній справі при суворому виконанні відповідних вимог кримінально-процесуального закону. Надалі В.І. Зажицький змінив свою позицію і дійшов висновку, що при здійсненні оперативно-розшукової діяльності виявляються не докази, а сліди злочину, і вже вони можуть стати змістом доказів, якщо увійдуть у кримінальний процес за допомогою законних джерел і законними способами [8].

Так, О.М. Бандурка зазначає, що при цьому «слідчий може помітити в матеріалах і такі важливі для слідства деталі, на які оперативні працівники не звернули увагу, краще бачити так звану судову перспективу. Таким чином, він може висловити оперативному працівнику думку про готовність оперативних матеріалів до реалізації, про необхідність одержання додаткових матеріалів, без яких неможливо прийняти рішення про порушення кримінальної справи, про перевірку окремих даних» [9].

На підставі статті 256 нового КПК України протоколи щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, аудіо- або відеозаписи, фотознімки,

інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, вилучені під час їх проведення речі і документи або їх копії можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування.

Частина 2 вищевказаної статті вказує на те, що особи, які проводили негласні слідчі (розшукові) дії або були залучені до їх проведення, можуть бути допитані як свідки. Допит цих осіб може відбуватися із збереженням у таємниці відомостей про цих осіб та із застосуванням щодо них відповідних заходів безпеки, передбачених законом.

Оскільки перевірка і оцінка доказів відбуваються на стадії досудового розслідування, то вони формулюються і допускаються слідчим. Але статус отриманих у ході ОРД фактичних даних не зовсім визначений, що доволі часто буде провокувати виникнення перешкод на шляху їх використання у вигляді доказів.

Причин такому стану речей декілька. По-перше, процедура складання протоколу за наслідками проведення оперативно-розшукової дії не прописана, а отже, невідомо хто саме і по якій формі має складати такий протокол. По-друге, результати ОРД не представляються, якщо неможливо забезпечити безпеку суб'єктів (учасників) оперативно-розшукової діяльності у зв'язку з поданням і використанням даних результатів у кримінальному процесі; якщо їх використання у кримінальному процесі створює реальну можливість розголошення відомостей про використовувані або використані при проведенні негласних оперативно-розшукових заходів силах, засобах, джерелах, методах, про штатних негласних співробітників і про осіб, що надають їм сприяння на конфіденційній основі, а також про організацію і тактику проведення оперативно-розшукових заходів, віднесених законом до державної таємниці.

Реалізація оперативно-розшукової інформації є підсумковим етапом розкриття злочину. Саме від її тактично правильного проведення залежить успіх притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Однак раптовий і динамічний характер проведення реалізації виключає допущення помилок на даному етапі, оскільки вони можуть призвести до втрати доказів і переховування злочинців від органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду. У зв'язку з цим набуває особливого значення розробка організаційно-тактичних основ реалізації оперативно-розшукової інформації [10].

Ще одне з немаловажних питань підвищення шляхів ефективності функціонування нового інституту КПК України – «Негласні слідчі (розшукові) дії», перепідготовка існуючого штату слідчих Міністерства внутрішніх справ України. Їх навчання методів та тактики проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Висновки. Безперечно, новий інститут КПК України «Негласні слідчі (розшукові) дії» не є досконалим, і зміни ще будуть вноситися під час правозастосовної діяльності. Ці положення нового КПК України та пов'язані із ним зміни до інших Законів України, зробили важливий

крок у напрямі утвердження верховенства права і розбудови України як правової та демократичної держави.

Бібліографічні посилання

1. Дидоренко Э. А. Процессуальный статус ОРД в уголовном судопроизводстве : монография // Э. А. Дидоренко, С. А. Кириченко, Б. Г., Разовский. – Луганск, 2000.
2. Пчолкін В. Д. Проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства / В. Д. Пчолкін, Ю. П. Янович // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 611–616 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/fp/2011-4/11pvdkpz.pdf>,
3. Грошевий Ю.М., Дидоренко Е.О., Розовський Ю.П. Кримінально-процесуальні аспекти оперативно-розшукової діяльності // Право України. – 2003. – № 1. – С. 73–78.
4. Верховна Рада ухвалила новий Кримінальний процесуальний кодекс [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://ua.fru.org.ua/verhovna-rada-uxvalila-novij-kriminalnij-procesualnij-kodeks/>
5. Кримінально-процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.20012 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінально процесуального кодексу України» № 4652-VI від 13.04.2012 р. – Х., 2012.
6. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
7. Негласні слідчі (розшукові) дії [Електронний ресурс] / [В. Фаренник]. – Режим доступу: http://www.yuricom.com/ua/analytical_information/?id=11841/
8. Зажицкий В.И. Закон об оперативно-розыскной деятельности не идеален // Советская юстиция. – 1993. – № 5. – С. 20–26.
9. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручник. Ч. 1 / О. М. Бандурка. – Х., 2002.
10. Лисенко А. М. Реалізація оперативно-розшукової інформації у відношенні осіб, що вчиняють злочини, пов'язані з терористичною діяльністю / А. М. Лисенко // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 581–585 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11lamztd.pdf>.

Наддійшла до редакції 10.10.2012

Г.О. Душейко

кандидат юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985 : 343.10

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗІ СЛІДЧИМИ ПРИ ПОРУШЕННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено основи взаємодії оперативних працівників зі слідчими при порушенні кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, оперативно-розшукова діяльність, слідчий, оперативний працівник.

Исследуются основания взаимодействия оперативных сотрудников со следователями при открытии уголовного производства.

Ключевые слова: уголовное производство, оперативно-розыскная деятельность, следователь, оперативный сотрудник.

The foundation of the interaction of operational staff with investigators at the opening of criminal proceedings are investigated in this article.

Keywords: criminal proceedings, the operational-search activity, the investigator, police officer.

Постановка проблеми. Мета. Для того щоб відомості, отримані оперативно-розшуковим шляхом, набули доказового значення, їх необхідно ввести в процес доказування, тобто надати їм процесуальної форми. У зв'язку з цим, по-перше, зростає роль та значення оперативно-розшукової діяльності, у процесі якої виявляється і фіксується оперативними заходами і методами інформація, яка може мати доказове значення, і, по-друге, об'єктивізується необхідність пошуку нових підходів до розгляду проблем взаємодії “слідчий – оперативний працівник” у сучасних умовах у зв'язку з прийняттям нового КПК.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначимо, що в наукових роботах досить детально досліджено процесуальні аспекти взаємодії, її організаційні внутрішньовідомчі форми, співвідношення слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, а також інші питання теорії і практики даного виду.

Виклад основного матеріалу. Успішне використання оперативно-розшукової інформації в розслідуванні злочинів значною мірою залежить від того, наскільки слідчий або оперативний працівник володіють прийомами і методами збирання і тактичними прийомами використання оперативної інформації у кримінальному процесі. Саме тактичні прийоми її використання дозволяють успішно провести слідчі дії, в короткі терміни розслідувати злочин і викрити винного. Аналіз думок юристів та науковців інших галузей знання дозволяє зробити висновок, що взаємодія – це не підміна слідчого оперативними працівниками або навпаки, а раціональне поєднання можливостей, методів і засобів, які є у розпорядженні кожного із них окремо [10; 12; 13].

Оперативні апарати та слідчі є складовою частиною системи кримінальної юстиції держави.

Система кримінальної юстиції реалізує такі функції:

- оперативно-розшукову;
- досудового слідства;
- здійснення правосуддя;
- виконання покарань;
- нагляду за виконанням законності;

Від того наскільки правильно та уміло взаємодіють між собою оперативний працівник і слідчий, залежить успіх швидкого, повного та неупередженого розслідування злочину. На наш погляд, це підтверджується тим, що:

- по-перше, слідчий здійснює свою діяльність засобами і методами, передбаченими кримінально-процесуальним законом, і вони мають про-

цесуальний характер. Оперативний працівник здійснює свою діяльність згідно з вимогами Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” та інших законодавчих актів, які передбачають використання для боротьби із злочинністю спеціальних, у тому числі й негласних, методів і засобів;

- по-друге, різними правами слідчого і оперативного працівника в застосуванні процесуальних і непроцесуальних засобів і методів. Слідчий за жодних обставин не може користуватися засобами і методами, які використовуються оперативним працівником, оскільки він згідно зі ст. 5 Закону про ОРД не є суб'єктом цієї діяльності. Він має право виконувати лише передбачені кримінально-процесуальним кодексом слідчі і розшукові дії. Оперативний працівник виконує письмові доручення слідчого про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових), дій під час виконання яких користується повноваженнями слідчого;

- по-третє, різними межами застосування слідчим і оперативним працівником процесуальних і непроцесуальних засобів і методів. Якщо слідчі дії (за винятком огляду місця події) можуть проводитись тільки після порушення кримінального провадження і до закінчення досудового слідства, то оперативно-розшукові заходи можуть застосовуватися як до порушення кримінального провадження, так і у ході слідства. Таким чином, успіх розслідування значним чином залежить від якості проведення як гласних, так і негласних слідчих дій і ефективності оперативно-розшукових заходів щодо виявлення й закріплення слідів вчиненого злочину.

Ми згодні з В.В. Івановим, що діалектика зв'язку оперативно-розшукової діяльності і досудового слідства в боротьбі зі злочинністю полягає в тому, що вони мають загальний об'єкт дослідження – злочин, спираються на загальний світогляд і методологічну основу, служать політиці будівництва правової держави [15].

Поняття "взаємодія" в різних галузях науки і соціального життя трактується майже однозначно.

Найбільш відомим є поняття "взаємодія", яке розроблене військовою наукою. Наприклад, у малій радянській енциклопедії воно сформульовано як "погодження (координація) за метою, місцем та часом бойових дій".

У галузі науки соціального управління, а також кібернетики, "взаємодія" розглядається як одна із форм спрямованого впливу для досягнення конкретної мети, а також процесу обміну інформацією.

Як філософська категорія "взаємодія" розглядається як така, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємну зумовленість, стан, а також породження одного об'єкта іншими [143].

При аналізі сутності поняття взаємодії в органах внутрішніх справ, на наш погляд, треба йти від загального до часткового, тобто із філософського поняття взаємодії до його інтерпретації у сфері діяльності ор-

ганів внутрішніх справ.

Це пояснюється, на нашу думку, як складністю та багатозначністю даного терміну, так і різноманітністю аспектів його вивчення. Дотримуючись точки зору, що поняття взаємодії в органах внутрішніх справ є лише конкретизацією поняття взаємодії, яке використовується в науці соціального управління, слід зосередити увагу на сутності останнього, котре, у свою чергу, можна розглядати як конкретизацію філософського поняття взаємодії.

Взаємодію як управлінське поняття можна розглядати як форму зв'язку елементів системи, за допомогою якої вони, взаємно доповнюючи один одного, створюють умови для успішного функціонування всієї системи в цілому.

Кримінальний процес і криміналістика взаємодію слідчого і оперативного працівника формулюють як погоджені щодо мети, місця і часу спільні дії з чітким розмежуванням компетенції суб'єктів і властивими тільки їм засобами і методами діяльності.

При цьому учасники спільної праці діють у межах своєї компетенції, використовуючи відповідні сили, засоби і методи, а узгодження їх діяльності здійснюється шляхом точного виконання запланованих загальних заходів. Характерною рисою взаємодії є автономність рішення покладених завдань кожним учасником такої спільної діяльності.

Свого часу В.Ф. Статкус під взаємодією слідчого з органами дізнання пропонував розуміти узгоджену діяльність слідчого з органами дізнання, яка ґрунтується на законі і відомчих нормативних актах, спрямована на розкриття, розслідування, припинення і попередження злочинів шляхом найбільш ефективного поєднання методів і засобів, властивих цим органам, при збереженні таємниці попереднього слідства і джерел отримання негласної інформації [4].

А.А. Аксьонов визначав взаємодію в органах внутрішніх справ як спільну діяльність конкретних служб і підрозділів, спрямовану на розв'язання загальних завдань, які при цьому посідають рівноправне становище [5].

Такі ознаки взаємодії в органах внутрішніх справ, які характеризують її як діяльність, наявність кількох (не менш двох) суб'єктів взаємодії, зміст вирішуваних завдань, не викликають особливих розбіжностей в їх розумінні різними авторами і присутні практично в усіх визначеннях взаємодії.

Традиційний підхід до визначення взаємодії як узгодженої за метою, місцем і часом діяльності оперативного працівника і слідчого, запропонований С.В. Бородіним, підтримується майже всіма авторами. Підкреслюючи різноманітність змісту і форм взаємодії слідчого з оперативними та іншими службами органів внутрішніх справ при розкритті і розслідуванні злочинів, він зазначає, що воно може організовуватися для успішного проведення процесуальних дій; оперативно-розшукових, організаційно-технічних, профілактичних і

інших подібних заходів; комплексу процесуальних, оперативно-розшукових, організаційно-технічних, профілактичних і інших передбачених кримінально-процесуальним законом заходів [6].

Вказане має свою правову основу. Вона включає в себе сукупність правових норм, які регулюють різні відносини, що складаються між оперативними працівниками і слідчими при реалізації оперативних матеріалів. Важливе місце серед них посідають норми, що містяться в кримінально-процесуальному законі, хоч у ньому прямо і не згадується таке поняття, як взаємодія. Необхідність правової регламентації взаємодії оперативного працівника і слідчого викликана й відмінністю їх компетенції.

Підкреслюючи важливість норм кримінально-процесуального закону, не можна не помітити, що вони визначають лише загальні положення відносин між слідчим і оперативним працівником при розкритті й розслідуванні злочину. Конкретизація цих норм здійснюється у відомчих нормативних актах.

Так, наказ МВС України від 14.08.2012 № 700 визначає, що основним завданням взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ України є попередження, виявлення і розслідування кримінальних правопорушень, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, що їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів громадян і юридичних осіб [1].

Однак оскільки взаємодія є процесом не стихійним, а керованим і забезпечує не тільки збереження системних якостей, їх стійкість, але і впливає на ефективність управління, то виникає необхідність у координації зусиль з боку суб'єкта управління.

Наука управління розглядає координацію як узгодження діяльності різних ланок державного апарату, установ і організацій для ефективного вирішення поставлених завдань [5].

В той же час слід враховувати, що координація (від лат. *cum* – спільно та *ordinatio* – упорядкування) – це погодження, сполучення, приведення до ладу, у відповідність (дій, понять, складових частин чогось) [3]. Із цього можна зробити висновок, що координація означає погодження шляхом упорядкування, приведення системи у відповідність умовам.

Стосовно управлінської діяльності органів внутрішніх справ координація – це заснований на законі і підзаконних актах управлінський вплив ОВС вищого рівня стосовно нижчого рівня, який здійснюється з метою напряду діяльності взаємодіючих підсистем на виконання загальних завдань при самостійному, автономному їх розв'язанні.

На наш погляд, у поняттях "координація" та "взаємодія" є істотні відмінності. Більше того, не зовсім логічна (правомірна) навіть сама постановка питання про порівняння цих понять, оскільки це цілком різнопорядкові категорії, співвідношення яких з певною часткою умовності

може бути відображено у схемі «причина (координація) – наслідок (взаємодія)», з урахуванням того, що не завжди наслідком координації може бути взаємодія, також як причиною останнього – координація, і що можливе взаємопроникнення їх одне в одного.

Отже, координація, на відміну від взаємодії, містить у собі елемент підкорення волі координуючого органу системи, що направляє автономну діяльність на виконання загальних завдань, поставлених перед підлеглими і виконавцями. Приведення у відповідність до єдиної лінії організації певної роботи учасників цієї спільної праці, взаємодіючих підсистем, здійснюється правомочним органом, наділеним владними і координуючими повноваженнями.

У системі МВС, де відносини між складовими її підсистемами базуються на принципах субординації і підлеглості органів нижчого рівня вищим, координуюча діяльність здійснюється, як правило, шляхом владних розпоряджень, вказівок і інших дій.

При цьому слідча і оперативно-розшукова діяльність часто здійснюються паралельно (попередньо або одночасно). У зв'язку з цим саме належно організовану взаємодію забезпечує узгодженість зусиль і єдність дій слідчих і оперативно-розшукових органів у справі виявлення, розслідування і попередження злочинів. Причому вказана взаємодія, передбачаючи загальне планово-організаційне керівництво слідчого, в той же час не має на увазі службової супідрядності взаємодіючих органів і злиття процесуальної і оперативно-розшукової діяльності. У процесі взаємодії слідчий і оперативно-розшуковий орган діють відповідно до суворого і точного загального плану спільних дій, за своєю службовою компетенцією, виконують тільки свої функції (ст.ст.40 і 41 КПК).

Щодо вирішення конкретного завдання розслідування у слідчій ситуації, що склалася, поєднання слідчих дій і оперативно-розшукових заходів прийнято називати оперативно-тактичною комбінацією або тактичною операцією.

Згідно з кримінально-процесуальним законодавством (ст. 40 КПК) основним суб'єктом взаємодії з оперативним підрозділом кримінальної міліції є слідчий органів внутрішніх справ. До речі, вперше у кримінально-процесуальному законі визначені повноваження працівника оперативного підрозділу (ст. 41 КПК). Під час виконання доручень слідчого прокурора працівник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Працівники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора.

Покладаючи на оперативні підрозділи обов'язок проведення оперативно-розшукових заходів, законодавець суворо регламентує процесуальну діяльність по розслідуванню злочинів. Ця обставина ще раз вказує на важливість глибокої, ефективної і повної взаємодії між оперативними і слідчими апаратами в розкритті і розслідуванні злочинів.

Аналіз кримінально-процесуального законодавства, Законів Украї-

ни "Про міліцію", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", інших законодавчих та відомчих нормативних актів дає нам підстави класифікувати основні правові підстави спільного використання об'єднаних сил, засобів та методів оперативно-розшукових та процесуальних з метою ефективного розслідування злочинів на досудових стадіях [11].

Результати опитування слідчих та оперативних працівників, вивчення оперативно-розшукових справ та кримінальних проваджень дозволяє зробити висновок, що найбільш поширеними тактичними прийомами взаємодії слідчого і оперативного підрозділу при порушенні кримінального провадження є спільний аналіз наявних матеріалів про злочини, перевірка отриманих матеріалів і визначення узгоджених дій із виявлення і закріплення доказів, спільний виїзд оперативних працівників і слідства на місце злочину, забезпечення можливості ефективного використання при розслідуванні злочинів даних, отриманих оперативно-розшуковим шляхом.

Однак ці тактичні прийоми взаємодії конкретизуються змістом тих абсолютно визначених дій слідчого і оперативного підрозділу, які вони мають право (або, точніше кажучи, зобов'язані) здійснювати з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань далі (ЄРДР) з метою з'ясування підстав для цього і встановлення фактичних даних, що зможуть в майбутньому служити доказами у справі.

Загалом можна виділити три чітко виражені групи дій, що здійснюються на цій стадії слідчим з оперативним апаратом. Перша з них пов'язана з витребуванням необхідних матеріалів (у тому числі оперативно-розшукових) і отриманням відповідних пояснень, друга – із наданням сприяння при провадженні окремих слідчих дій, третя – з розшуком злочинців по гарячих слідах.

Успішне використання оперативно-розшукової інформації в розслідуванні злочинів значною мірою залежить від того, наскільки слідчий або оперативний працівник володіють прийомами й методами збирання і тактичними прийомами використання оперативної інформації у кримінальному процесі. Саме тактичні прийоми її використання дозволяють успішно провести слідчі дії, в короткі терміни викрити винного.

Висновки. Таким чином, взаємодія слідчого з оперативними підрозділами при реалізації оперативних матеріалів є заснована на законі та відомчих нормативних актах діяльність щодо поєднання зусиль, сил, засобів і методів слідчих апаратів та оперативних підрозділів для своєчасного і підставного порушення кримінального провадження, створення передумов швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Виходячи з цього визначення, під формами взаємодії оперативного працівника і слідчого на стадії внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР пропонуємо розуміти способи їх узгодженої діяльності, що забезпечують доцільне поєднання властивих ним можливостей при вирішенні завдань, які виникають у процесі реалізації оперативно-розшукової інформації.

Бібліографічні посилання

1. Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні злочинів : наказ МВС України від 14.08.2012 р.
2. Хомколов В. П. Организация управления оперативно-розыскной деятельностью / В. П. Хомколов. – М. : Закон и право, 1999. – 191 с.
3. Дербенев А. П. Взаимодействие следователя и органа дознания при расследовании преступлений / А. П. Дербенев. – М., 1983. – 86 с.
4. Украинская советская энциклопедия. – К. : Глав. ред. Украинской советской энциклопедии, 1982. – Т. 7. – 417 с.
5. Статкус В. Ф. Взаимодействие следователя с сотрудниками оперативных аппаратов органов внутренних дел при возбуждении уголовного дела / В. Ф. Статкус. – М., 1973. – 126 с.
6. Аксенов А.А. Организация взаимодействия в органах внутренних дел как функция управления : автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. А. Аксенов. – М. : Академия МВД СССР, 1974. – 53 с.
7. Бородин С. В. Основы взаимодействия следственных и оперативных аппаратов органов охраны общественного порядка / С. В. Бородин // Материалы научно-практической конференции. – Ашхабад, 1968. – С. 23.
8. Лукьянчиков Е. Д. Основные вопросы взаимодействия следователя с сотрудниками оперативных аппаратов при раскрытии неочевидных преступлений / Е. Д. Лукьянчиков // Межвузовский сб. науч. тр. – К., 1989. – С. 45.
9. Кузьмичев В. С. Слідча діяльність : сутність, принципи, криміналістичні прийоми та засоби здійснення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / В. С. Кузьмичев. – К., 1998. – 48 с.
10. Лаптий В. А. Система управління органами внутрішніх справ в особливих умовах / В. А. Лаптий. – К., 1997. – С. 103.
11. Бандурка О. М. Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності : монографія / О. М. Бандурка. – Х. : Золота хвиля, 2012. – 620 с.
12. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України // ВВР. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
13. Межевой О. В. Розкриття злочинів та процес розслідування за новим КПК України : порівняльний аспект / О. В. Межевой // Матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 8 листопада 2012 р.) – К. : НАВС, 2012. – 168 с.
14. Фариник В. Особливості процесуальної взаємодії органу досудового розслідування з іншими підрозділами МВС та громадськістю у кримінальному провадженні / В. Фариник // Юридичний вісник України. – 2012. – № 44 (905).
15. Кримінально-процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінально-процесуального кодексу України». – Х. : Одісей, 2012. – 360 с.
16. Иванов В. В. Взаємодія оперативних підрозділів органів внутрішніх справ і слідчого на досудових стадіях кримінального процесу : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 21.00.06. «Оперативно-розшукова діяльність» / В. В. Иванов. – К. : НАВСУ, 1998. – 20 с.

Надійшла до редакції 25.12.2012

Л.Ю. Капітанчук

кандидат юридичних наук

(Національна академія Державної прикордонної
служби України ім. Б. Хмельницького)

УДК 343.221 : 355.457(477)

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ ТА НЕЛЕГАЛЬНОГО МІГРАНТА ПРИ ПЕРЕПРАВЛЕННІ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

На основі вивчення практики розслідування органами охорони державного кордону незаконного переправлення осіб через державний кордон України розкрито особливості особи нелегального мігранта та особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики.

***Ключові слова:** незаконне переправлення осіб через державний кордон, особа злочинця, переправник, нелегальний мігрант, характеристика.*

На основе изучения практики расследования органами охраны государственной границы незаконного перемещения лиц через государственную границу Украины раскрыты особенности личности нелегального мигранта и личности преступника как элемента криминалистической характеристики.

***Ключевые слова:** незаконное перемещение лиц через государственную границу, личность преступника, переправщик, нелегальный мигрант, характеристика.*

Based on the study of the practice the State border bodies in the investigation persons transfer via the state border, peculiarities of the illegal migrant person's and person's of the crime as an element of a criminalistics characteristics have been covered.

***Keywords:** persons transfer via the state border, person of a crime, conveyer, illegal immigrant, characteristic.*

Постановка проблеми. Аналіз криміналістичних характеристик злочинів, точок зору науковців щодо їх змісту та структури свідчить про те, що криміналістична характеристика будь-якого виду злочину має певну особливість [1]. Щодо криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із незаконним переправленням через державний кордон нелегальних мігрантів, то серед таких особливостей виділяється відсутність предмета посягання, потерпілого [2, с. 17] та наявність, крім особи злочинця, особи нелегального мігранта [3, с. 23–24].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На науковому рівні окремим питанням дослідження методики розслідування злочинів, пов'язаних з переправленням осіб через державний кордон присвячували свої роботи Я.С. Величкін, Г.М. Лапшин, О.П. Левченко, Ю.І. Літвін, А.С. Саїнчин, В.О. Сич та інші вчені-криміналісти. Проте питання криміналістичної характеристики даного виду злочинів висвітлювалися фрагментарно.

Виклад основного матеріалу. Переправлення нелегальних мігрантів через державний кордон здійснюється під організацією та керівницт-

вом окремих осіб, які забезпечують функціонування окремих ділянок каналу нелегальної міграції. Основною особливістю цього елемента криміналістичної характеристики є наявність двох груп суб'єктів: осіб, які причетні до діяльності каналів нелегальної міграції, та осіб (нелегальних мігрантів), які намагаються потрапити до країн-реципієнтів з порушенням законодавства країн транзиту із використанням цих каналів. Тому у даному дослідженні ми виокремимо та розкриємо особливості даних суб'єктів.

Особа злочинця. Вивчення діяльності злочинних формувань, причетних до переправлення нелегальних мігрантів, свідчить про їх структурованість із чітким розподілом ролей та високим рівнем взаємодії та координації, а тому дає підстави умовно класифікувати особу злочинця:

- на організаторів;
- "вербувальників";
- осіб, які виконують функцію забезпечення;
- переправників.

Група організаторів нараховує 2–5 осіб, які налагоджують канал переправлення нелегальних мігрантів, визначають сили та засоби для його функціонування, розробляють плани, коригують та контролюють їх виконання з переправлення нелегальних мігрантів, не втручаючись у конкретні операції.

Аналіз практики органів охорони державного кордону свідчить, що організатором незаконного переправлення нелегальних мігрантів є особа до 40 років (46,1 %), чоловічої статі (97,6 %), громадянин України (79,4 %), із середньою спеціальною або вищою освітою (68,3 %), без постійного місця роботи (83,3 %).

Група пошуку (вербування) клієнтів та комплектування груп нелегальних мігрантів здійснює свою діяльність у країнах постійного або транзитного перебування мігрантів відповідно до вказівок організаторів під прикриттям туристичних агентств (фірм), які пропонують послуги з навчання та працевлаштування за кордоном.

На групи забезпечення покладаються функції із зустрічі нелегальних мігрантів, пошуку для них місць проживання та розміщення, а також охорони, забезпечення проїзними квитками та фальшивими документами, пошуку водіїв для доставки нелегалів у прикордоння, обладнання транспортних засобів сховищами (тайниками) тощо.

До складу групи забезпечення входять іноземці, які легалізувалися в Україні (студенти, працівники спільних підприємств) – 19 %, однак основу групи складають громадяни України (81 %), які обізнані з місцевими умовами та підтримують корупційні зв'язки з представниками влади і правоохоронних органів.

Група переправників (провідників) безпосередньо переправляє мігрантів через державний кордон. До її завдань входить зустріч нелегалів у зумовленому місці (у 84 % випадків на межі прикордонного контрольованого району, але не ближче 5 км від лінії кордону), прихований

супровід їх до лінії кордону та подолання мережі інженерно-технічних споруд [4, с. 50].

Відповідно до узагальнених результатів опитування, особа переправника нелегальних мігрантів – це громадянин України (89,1 %), чоловік (93,6 %), віком від 25 до 40 років (78,4 %), з середньою або спеціальною освітою (69,6 %), без постійного місця роботи (86,2 %), з нестійкими злочинними установками (83,2 %), до кримінальної відповідальності не притягалася (83,5 %), злочин вчиняє у складі групи осіб (94,8 %), з корисливих мотивів (98,4 %), обирає незаконні способи та засоби задоволення особистих потреб, поєднує функції пособника (87,1 %) з іншими видами співучасті (організатора чи керівника – 40,3 %, підбурювача – 35,7 %, виконавця – 29,8 %), мотивація злочинної діяльності є визначальною.

Аналіз практики органів дізнання ДПС України свідчить про те, що переправники нелегальних мігрантів безпосередньо через державний кордон є жителями прикордонних районів України чи суміжних держав, організатори та пособники – жителями центрів накопичення нелегальних мігрантів, а перевізники нелегальних мігрантів між центрами накопичення та місцем порушення державного кордону – жителі прикордонних районів. При цьому перевізники займаються виключно цією діяльністю, або одночасно із виконанням обов'язків за місцем основної роботи.

У 8,2 % випадків переправлення нелегальних мігрантів через територію України, окрім громадян України, здійснюють громадяни сусідніх держав: РФ, Білорусі, Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі. Забезпечення функціонування каналу нелегальної міграції у прикордонних районах здійснюється місцевими жителями (91,2 %) за участю посадових осіб (2,1 %), з яких 87,3 % діють у межах прикордонного контрольованого району, 11,2 % – в межах України, 1,5 % – в межах України та суміжних держав.

Діяльність переправників через державний кордон характеризується тим, що провідники нелегальних мігрантів змінювалися у 59,1 % випадків при зміні групи мігрантів для подальшого прямування, у 30,5 % – при перетині кордону іншої держави та у 10,4 % – при зміні виду транспорту. Як показало опитування нелегальних мігрантів, зміна складу та чисельності груп нелегальних мігрантів здійснювалася у 55,7 % випадків при перетинанні державних кордонів, у 36,8 % – при зміні виду транспорту та у 7,5 % – при зміні провідників. У той же час середній кількісний показник груп нелегальних мігрантів складав: до 5 чол. – у 23,9 % випадків, 5–10 чол. – у 45,1 % випадків, 10–20 чол. – у 25,8 % та більше 20 чол. – у 5,2 % випадків.

Вивчення діяльності організованих злочинних груп дає підстави, окрім класифікації їх за "функціональними обов'язками", виділити за етнічними, культурними та історичними зв'язками – це "в'єтнамське земляцтво", "китайська дружба", "африканська єдність" [5, с. 533], які, у свою чергу, входять до мережі "філій" міжнародних організованих

угруповань, що розподілили між собою ринок нелегальної міграції.

Так, у 2009 році одним з районних судів Вінницької області за ч. 2 ст. 332 КК України до різних строків позбавлення волі засуджено десятеро осіб, серед яких громадяни Королівства Марокко, Сомалі, Демократичної Республіки Судан, Палестини та України, що у складі організованої групи протягом тривалого часу займалися незаконним переправленням іноземних громадян – вихідців із країн Африки (здебільшого сомалійців), через територію України до країн Західної Європи. При цьому було встановлено, що громадян Сомалі переправляли до сомалійської общини, розташованої у м. Вінниця, інших іноземців переходували в попередньо найманих квартирах у містах Києві та Харкові [6].

Особа нелегального мігранта. Упродовж останніх п'яти років прикордонне відомство України виявило понад 84 тис. нелегальних мігрантів, більшу частину з яких складають нелегальні мігранти з країн колишнього СРСР, передусім громадяни Молдови, Грузії, РФ та Вірменії.

Мігранти, як порушники державного кордону, на нашу думку, можуть бути класифіковані:

за правовими підставами – незаконно мігрують по всьому маршруту переправлення чи по окремих його ділянках;

способом переправлення через державний кордон – одиночні, у складі групи;

мотивами міграції – працевлаштування, об'єднання сімей, навчання, туризм;

причинами міграції – соціальні, воєнно-політичні, економічні, релігійні; соціальним статусом мігрантів у країні проживання – безробітні, такі, що тимчасово працюють, мали власний бізнес, студенти (учні), пенсіонери, військовослужбовці;

віком – на групи до 20 років, 20–30 років, 30–40 років, 40–50 років;

громадянством – іноземці, особи без громадянства.

Починаючи з 2004 року відмічаються суттєві зміни у складі категорій нелегальних мігрантів, які прибувають до нашої країни. Зокрема значно збільшилася частка вихідців з держав колишнього Радянського Союзу. Всього у 2009 році 90 % виявлених незаконних мігрантів – це вихідці з країн СНД, 9,2 % – з країн міграційного ризику, 0,8 % – з інших країн. Таке співвідношення зберігається і в 2010–2011 роках [7, с. 16].

Крім нелегальних мігрантів, що переправляються організованими злочинними угрупованнями, виокремлюється певна категорія мігрантів, яка не звертається до послуг переправників. Так, опитані нелегальні мігранти вказали, що вони переміщалися одноосібно у 22,5 % випадків. Це громадяни Молдови – нелегальні мігранти чи потенційні нелегальні мігранти, які у 82 % випадків, використовуючи безвізовий режим в'їзду, прибувають в Україну без допомоги організаторів (переправників), на законних підставах з метою подальшого нелегального проникнення в країни ЄС.

Відповідно до соціально-економічних та демографічних

характеристик серед нелегальних мігрантів, які проникають на територію України, на сьогодні виділяємо декілька основних груп.

Перша група – це "сімейні" або економічні мігранти, що мігрують разом з сім'єю у пошуках кращого соціально-економічного забезпечення. Причинами такої міграції є воєнні конфлікти на території держави, релігійні або політичні переслідування, низький економічний рівень, а також наявність родичів у міграції. Таку категорію нелегальних мігрантів можна вважати біженцями. До цієї категорії мігрантів належать громадяни Афганістану, Іраку, Бангладеш, частково Шрі-Ланки і Пакистану, опитування яких показало, що серед них 16 % – тимчасові працівники, 23,2 % – безробітні; 91,8 % – затриманих мігрантів прибуло на територію України самостійно, а 8,2 % – разом з сім'ями.

Другою групою слід вважати молодих чоловіків, які, як правило, не перебувають у шлюбі. До цієї категорії нелегальних мігрантів належать кваліфіковані фахівці, студенти та учні вищої школи (16–18 років). Причинами їх міграції є політичні переконання або переслідування, а також необхідність реалізації отриманих знань. Як правило, ці люди з досить матеріально забезпечених сімей із стійким соціальним становищем або таким, яке було стійким. До цієї категорії мігрантів належать громадяни Індії, Бангладеш, Пакистану, Шрі-Ланки і деяких країн Африки. Студенти та учні мігрують з метою працевлаштування та матеріальної допомоги сім'ї – як робоча сила. Опитування свідчить, що до цієї категорії мігрантів належало 39,2 % респондентів.

До третьої групи нелегальних мігрантів належать жінки (23,2 %), з яких 42 % є незаміжніми. Причинами їх міграції є безробіття. Такі жінки, як правило, влаштовуються на низькооплачувану роботу з метою допомоги сім'ї. Жінки з немусульманських держав часто "працюють" у "секс-індустрії". У цій категорії нелегальних мігрантів переважають громадяни з країн Африки, В'єтнаму і Китаю.

Узагальнення соціально-демографічних характеристик нелегальних мігрантів за результатами вивчення кримінальних справ свідчить, що у 42,4 % випадків – це особи віком 25–35 років, з яких 38,3 % з повною середньою освітою. За віросповіданням понад 50 % затриманих нелегальних мігрантів – мусульмани, а 43 % мігрантів є представниками східних релігій (буддизму, індуїзму тощо) [8, с. 16].

Оскільки значна частина нелегальних мігрантів мала певний рівень освіти (у 34,5 % незакінчена вища та 15,1 % вища), то цілком закономірним видається знання ними іноземних мов. Понад 55 % володіють або, принаймні, розуміють англійську мову. Так, знання англійської мови поширене серед нелегальних мігрантів із Шрі-Ланки (72 %), Іраку (69 %) та африканських країн (61 %).

Інтерв'ювання затриманих нелегальних мігрантів показало, що 52,8 % опитаних серед причин нелегальної міграції вказали саме на незадовільний економічний стан сім'ї або безперспективність працевлаштування (9,5 %). Для 19,5 % респондентів визначальною

причиною міграції було перебування родичів в еміграції, а 13,5 % – воєнні конфлікти в країні походження. Серед причин, які зумовили обрання країни-призначення міграції, 69,2 % опитаних вказали на пошук роботи, а 22,6 % – на покращення матеріального становища.

Загалом опитані нелегальні мігранти з числа затриманих на території України визначили своє матеріальне становище у країні походження: як задовільне – 35,2 %, нижче середнього рівня – 58,8 %, нижче межі бідності – 6,0 %.

Серед затриманих нелегальних мігрантів не мали наміру залишатися на території України 97,9 % опитаних, що свідчить про те, що Україна досі залишається транзитною державою, а переміщення до країн Західної Європи залишається лише питанням часу.

Проведений аналіз свідчить, що в пунктах пропуску через державний кордон при в'їзді до України було зареєстровано 8 803 іноземці, які прибули для навчання у вищих навчальних закладах України на підготовчих або перших курсах 2008–2009 навчального року, серед яких вихідці з країн Південно-Східної Азії і Африки складають 61,6 % (5 422 особи). Щодо громадянства студенти розподілилися: громадяни Йорданії – 30 %, Ірану – 23 %, Нігерії – 14 %, Іраку – 13 %, В'єтнаму – 4 %, Пакистану – 3 %, Сомалі, Кенії, Камеруну, Алжиру – по 2 %. Це все країни міграційного ризику. Після пропуску через державний кордон в Україну не прибули до навчальних закладів 260 іноземців, з них 246 осіб – вихідці з країн Південно-Східної Азії і Африки, які поповнили ряди нелегальних мігрантів.

У період з серпня 2008 року до червня 2009 року органи охорони державного кордону за порушення (спробу порушення) державного кордону, спільного із країнами ЄС, виявили іноземних студентів з країн міграційного ризику, зокрема з Єгипту, Пакистану, Республіки Гвінеї, Тунісу, Іраку, Камеруну, Гани, Республіки Малі, Кот Д'івуару.

Висновки. Таким чином, аналіз особи злочинця та нелегального мігранта, як елементів криміналістичної характеристики переправлення нелегальних мігрантів через державний кордон, свідчить про те, що складові цієї характеристики мають кореляційні залежності. А власне, розробка цих залежностей із врахуванням чинників нелегальної міграції сприятиме успішному розслідуванню порушень державного кордону нелегальними мігрантами.

Бібліографічні посилання

1. Аверьянова Т. В. Криміналістика : учебн. для вузов / Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. // под ред. проф. Р. С. Белкина. – М., 2001.
2. Литвин Ю. И. Осмотр места происшествия при нарушении государственной границы Украины : дисс. ... канд. юрид. наук : 20.02.03. / Литвин Юрий Иванович. – Хмельницкий, 1998.
3. Кримінально-правові засоби протидії нелегальній міграції та роль прокуратури у їх застосуванні : наук.-практ. посіб. / Середя Г. П., Орлеан А. М., Соколова А. Я., Ганова Г. О. ; за ред. Г. П. Середи. – К., 2010.
4. Саїнчин А. С. Методика розкриття незаконного переправлення осіб через

державний кордон України (криміналістичні та оперативно-розшукові аспекти) : монографія / Саїнчин А. С., Похила І. Б., Притула А. М. – О., 2008.

5. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2007.

6. Архів Ямпільського районного суду Вінницької області. Кримінальна справа № 1–46/2009 р.

7. Статистичний бюлетень про основні результати оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2010 році / Департамент охорони державного кордону. Управління аналізу, оцінки і ризиків та статистики. – К., 2011.

8. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України (Біла книга – 2007 Державної прикордонної служби України). – К., 2008.

Надійшла до редакції 07.09.2012

О.В. Карнаухов

кандидат юридичних наук
(Академія митної служби України)

УДК 348.98/378

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ І КООРДИНАЦІЇ МИТНИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ І КОНТРОЛЮЮЧИХ ОРГАНІВ У ХОДІ ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ У ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО КОНТРАБАНДУ

Розглянуто проблемні питання наукового визначення теоретичних основ взаємодії і координації митних та правоохоронних і контролюючих органів, щодо яких у наукових колах тривалий час точаться дискусії. Проаналізовано думки вчених-криміналістів та зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: *взаємодія, координація, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, контрабанда, контрольована поставка, міжнародне співробітництво.*

Рассмотрены проблемные вопросы определения теоретических основ взаимодействия и координации таможенных, правоохранительных и контролирующих органов, в отношении которых в научных кругах продолжаются дискуссии. Проанализированы мнения ученых-криминалистов та сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: *взаимодействие, координация, уголовное правонарушение, уголовное производство, контрабанда, контролируемая поставка, международное сотрудничество.*

The problem questions of determination of theoretical bases of teamwork and of coordination custom, a law enforcement and supervisory organs in regard to that discussions proceed in scientific circles. Opinions of scientific criminal lawyers are analysed that corresponding conclusions are done.

Keywords: *teamwork, coordination, criminal offence, criminal production, contraband, control over the supply, international cooperation.*

Постановка проблеми. Такою, що має суттєве значення для організації протидії кримінальним правопорушенням, є криміналістична теорія про взаємодію правоохоронних органів. Так, економічна й

суспільна небезпека контрабанди, а також труднощі, з якими часто пов'язане її виявлення і розкриття, потребують об'єднання зусиль митних органів, органів внутрішніх справ, служби безпеки, прокуратури та інших правоохоронних і контролюючих органів, у тому числі зарубіжних країн.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У розв'язання визначення поняття та вдосконалення взаємодії та координації правоохоронних і контролюючих органів, у тому числі в ході виявлення ознак кримінального правопорушення та розслідування у провадженнях про контрабанду, суттєвий внесок зробили К.В. Антонов [1], О.В. Баулін, І.Г. Богатирьов [2], В.І. Галаган, О.Ф. Долженков, В.Б. Петльований, С.В. Слинко, В.Т. Томін, І.Ю. Потлов, М.А. Погорецький, В.М. Тертишник, М.Є. Шумило, Л.І. Щербина та інші.

В юридичній науці поняття взаємодії тлумачиться неоднозначно. Проте все це різноманіття не виходить за рамки двох основних інтерпретацій – розуміння взаємодії широке і вузьке [3].

У широкому розумінні взаємодією є такий стан зв'язків між суб'єктами, який характеризується їх безперервною дією і взаємовпливом один на одного. На нашу думку, взаємодія – явище не суб'єктивного порядку, воно впливає не тільки з бажання взаємодіючих сторін, а об'єктивно необхідне, без якого не можуть і не повинні вирішуватися питання розкриття злочинів. Це всяке зіткнення діяльності суб'єктів, як обдумане, так і неусвідомлене, не залежне від її (діяльності) спрямованості на досягнення позитивного або негативного результату.

Взаємодія у вузькому розумінні – це спільна або узгоджена у просторі та часі діяльність двох і більшого числа суб'єктів з досягнення однієї мети або декількох загальних цілей. Дане визначення відображає домінуючий в юридичній літературі підхід до розкриття суті взаємодії (як співпраці) правоохоронних органів між собою, а також з іншими державними структурами.

Л. О. Фешенко розглядає взаємодію правоохоронних органів як спільну узгоджену діяльність, яка базується на об'єктивно існуючих необхідних взаємних зв'язках між ними та спрямована на ефективну протидію злочинності [4].

Об'єктивна необхідність взаємодії підрозділів правоохоронних органів, на думку О. Л. Журби, зумовлюється загальними інтересами у вирішенні питань із виявлення і розслідування злочинів, а також важливості підвищення ефективності, яка може бути досягнута лише при умові об'єднання всіх сил та засобів [5].

До умов, на яких повинна будуватися така взаємодія, ми відносимо:

- суворе дотримання законності у своїй діяльності всіма учасниками взаємодії;
- організуюча роль слідчого та його процесуальна самостійність у взаємодії;
- розподіл компетенції слідчого та оперативного підрозділу, що

впливають із вимог закону та специфіки їхньої діяльності;

- комплексне використання сил та засобів, якими володіють слідчий та оперативний підрозділ;
- самостійність сторін взаємодії у виборі засобів та тактичних прийомів здійснення заходів при вирішенні всіх питань, що виникають у ході розслідування кримінальних правопорушень;
- підтримання атмосфери співробітництва та взаємодопомоги; нерозголошення даних досудового розслідування [6].

На думку О. Ф. Долженкова, взаємодія, по суті, є системою, якій властиві такі загальні ознаки:

- сумісні дії або діяльність двох та більше суб'єктів;
- ґрунтування на законі;
- направленість на боротьбу зі злочинністю та забезпечення виконання покарань і ресоціалізації злочинців;
- узгодженість дій правоохоронних органів за метою, часом, місцем здійснення;
- забезпечення комплексного використання сил, засобів і методів з найменшими витратами;
- спеціальні суб'єкти взаємодії.

І. Ю. Потлов до організаційно-тактичних форм взаємодії правоохоронних органів та митниці у боротьбі з контрабандою відносить таке:

- а) спільний аналіз даних, отриманих у результаті проведення оперативно-розшукових заходів, які є підставою для порушення кримінальної справи;
- б) спільне планування заходів на різних етапах розслідування;
- в) взаємний обмін інформацією під час розслідування;
- г) організація спільного проведення слідчих дій;
- д) створення слідчо-оперативних груп для розкриття злочинів по гарячих слідах;
- е) проведення спільних тактичних операцій.

Метою цієї статті є формулювання теоретичних основ взаємодії і координації митних, правоохоронних і контролюючих органів та висловлення авторського бачення формулювання цієї проблеми в теорії криміналістиці.

Виклад основного матеріалу. Контрабанда – явище транснаціональне. Дані злочини належать до глибоко замаскованих, багатоепізодних, здійснюються, в основному, організованими групами, які мають міжрегіональний і міждержавний характер.

Ефективність протидії контрабанді залежить багато в чому від стану взаємодії та координації роботи митних та різних правоохоронних органів. Причому зміст координації вельми специфічний і визначається необхідністю таких дій.

1. Зіставлення інформації про злочинців за місцем їх постійного мешкання, місцями появи контрабандистів, де здійснюються їх злочинні

зв'язки.

2. Зіставлення інформації про контрабанду, що здійснюється в різних регіонах імовірно одними й тими ж суб'єктами злочинної діяльності.

3. Взаємодопомога силами оперативного складу для проведення слідчих заходів на доручення слідчих з інших регіонів.

Основними формами координації ми вважаємо:

1. Проведення спільних засідань колегій міністерств та відомств, оперативних нарад їх керівного складу.

2. Проведення спільних операцій за єдиним планом і задумом з комплексним використанням сил і засобів.

3. Створення спільних оперативних штабів (робочих груп) для координації дій (за необхідністю).

4. Оперативний обмін інформацією, що стосується спільної діяльності на кордоні (як правило, у письмовій формі) з дотриманням вимог захисту відомостей, що передаються.

Як свідчить практика, взаємодія митних органів з іншими правоохоронними органами здійснюється:

- на державному рівні – між центральними апаратами Держприкордонслужби, Держмитслужби, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки;

- на обласному рівні – між регіональними управліннями Держприкордонслужби, прикордонними загонами, окремими контрольно-пропускними пунктами (ОКПП), митними органами, УМВС України в АРК, обласними управліннями внутрішніх справ та служби безпеки, УМВС на транспорті;

- на районному рівні – між прикордонними підрозділами (комендатурами, контрольно-пропускними пунктами (КПП), митницями, міськими і районними відділами внутрішніх справ, органами внутрішніх справ на транспорті, міськими, районними і міжрайонними підрозділами обласних управлінь Служби безпеки [6].

Найбільш доцільними формами взаємодії, як показує практика, є добре налагоджена система обміну інформацією про оперативну обстановку та її характерні зміни, про появу контрабандистів і можливих співучасників; про їх виїзд в інші країни, області, переміщення предметів контрабанди; про нові способи вчинення злочинів; про хитрощі і маскування, вживані контрабандистами й особами, залученими в цю злочинну діяльність; належне виконання запитів, що надходять, і окремих доручень про документування фактів придбання, виготовлення, розкрадання, переміщення, зберігання і збут предметів контрабанди; про встановлення за суб'єктами спостереження й опитування свідків; обмін джерелами з маршрутними можливостями між оперативними апаратами правоохоронних органів.

Взаємодія між правоохоронними органами у ході кримінального провадження про контрабанду можлива лише на одному ієрархічному

рівні суб'єктів, що беруть участь у виконанні слідчо-оперативних завдань, та ґрунтується на узгодженості дій стосовно мети, суб'єктів, місця і часу.

На основі чіткого розмежування повноважень та функцій повинна бути розроблена методика взаємодії та координації фахівців і служб МВС, СБУ, Державної митної служби, Податкової адміністрації, прокуратури тощо при плануванні проведення спільних коротко- і довготривалих операцій.

На думку автора, досудове розслідування у кримінальному провадженні про контрабанду повинно здійснюватися з моменту його початку слідчо-оперативною групою. Як зауважила М. В. Капустіна, створення і функціонування слідчо-оперативної групи як форми взаємодії передбачає спільну та погоджену діяльність її учасників при розслідуванні злочинів [7].

Основою нормативно-правового регулювання взаємодії митних з правоохоронними і контролюючими органами у протидії контрабанді є положення Митного кодексу (далі – МК) від 13.03.2012 р., в якому у главі 77 «Взаємовідносини митних органів з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності» передбачено порядок взаємодії митних органів з правоохоронними, з Національним банком України, Рахунковою палатою, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері фінансів, органами виконавчої влади із забезпечення реалізації єдиної державної податкової політики, державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, у сфері фінансового контролю, взаємодію митних органів з місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування та взаємодію з іншими органами виконавчої влади (відповідно ст. 558, 559, 560, 561 МК) [8].

Низка спільних наказів також направлена на вдосконалення взаємодії. Це спільний наказ Адміністрації державної прикордонної служби України і Державної митної служби України (далі – ДМСУ) від 24.11.2003 р. № 297/793 «Про затвердження технології прикордонного та митного контролю у пунктах пропуску через державний кордон» [9]; спільний наказ ДМСУ та Державної податкової адміністрації від 12.07.2004 р. № 512/387 «Про затвердження порядку взаємодії митних і податкових органів при здійсненні державного контролю за експортом окремих видів товарів суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності» [10] та ін.

У процесі виявлення і розкриття контрабанди доводиться взаємодіяти з іноземними правоохоронними і контролюючими органами, що є окремим і дуже широким блоком взаємодії митних органів.

Міжнародне співробітництво з питань державної митної справи регулюється гл. 78 МК, в якій передбачено положення щодо участі України у міжнародному співробітництві з питань державної митної справи, міжнародної діяльності центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері державної митної спра-

ви, співробітництва митних органів України з митними органами суміжних держав, підтримання оперативного зв'язку між митними органами України і митними органами суміжних іноземних держав, взаємодії митних органів України з митними та іншими уповноваженими органами іноземних держав, а також з міжнародними організаціями з питань боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил (відповідно ст. 563, 564, 565, 566, 567 МК від 13.03.2012 р.) [8].

Взаємодія правоохоронних органів України з іноземними правоохоронними органами ґрунтується на положеннях Розділу ІХ Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) від 13.04.2012 р. «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» при розслідуванні кримінальних правопорушень [11], необхідність в якому виникає тоді, коли у кримінальному провадженні потрібно перевірити факт існування зарубіжних юридичних чи фізичних осіб, укладання ними з резидентами відповідних зовнішньоторговельних контрактів, а також за наявності в кримінальному провадженні матеріалів про порушення митних правил зарубіжними постачальниками.

Одним з дуже серйозних напрямів протидії контрабанді є протидія незаконному переміщенню наркотиків. Так, з метою підвищення співпраці у цьому напрямі Держмитслужбою та Адміністрацією Державної прикордонної служби України було затверджено порядок обміну відкритою статистичною та аналітичною інформацією з питань протидії незаконному переміщенню наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, зброї, боєприпасів та вибухових речовин через державний кордон України. Крім того, на даний час Держмитслужбою спільно з Міністерством внутрішніх справ, СБ України та іншими зацікавленими органами розробляється проект нової Інструкції про порядок проведення оперативної закупівлі та контрольованої поставки предметів, товарів і речовин у фізичних та юридичних осіб.

Держмитслужба України активно співпрацює з міжнародними організаціями правоохоронного спрямування та правоохоронними органами іноземних держав у різноманітних формах, включаючи обмін оперативною інформацією, проведення спільних операцій по виявленню та припиненню спроб контрабанди наркотиків.

Основними формами міжнародного співробітництва у боротьбі з митними правопорушеннями на сьогодні є: співробітництво в рамках діяльності міжнародних організацій; обмін інформацією; розслідування за запитом іншої держави, проведення спільних операцій; проведення контрольованих поставок; здійснення спільного митного контролю (для суміжних держав); співробітництво в галузі підготовки особового складу митних органів; надання технічної допомоги, видача (екстрадиція) [6].

У ході організації міжнародної взаємодії з питань митної справи Державною митною службою України за роки незалежності укладено більше ніж 200 міжнародних двосторонніх і багатосторонніх документів, серед яких 6 конвенцій, 15 меморандумів, 84 протоколи та близько

100 угод між ДМСУ та митними установами іноземних держав з питань співробітництва з різних питань протидії вчиненню порушень митних правил та контрабанді [12].

Так, взаємодіючи з іноземними правоохоронними і контролюючими органами ДМСУ у 2009 році направило 1 490 запитів до правоохоронних органів зарубіжних країн. За їх результатами заведено 388 справ про порушення митних правил на суму 112,3 млн. грн., порушено 58 кримінальних справ про контрабанду на суму 119 млн. гривень. А за 8 місяців 2012 р. направлено 3003 запити, за результатами яких заведено 764 справи про порушення митних правил на суму понад 314 млн. грн. [12].

Загальною правовою базою для цього є багатосторонній міжнародний договір – Конвенція Найробі від 9 червня 1977 р., положення якої фактично застосовуються і тими країнами, які не брали в ньому участі, оскільки передбачені нею правила можуть розглядатися як звичайні норми міжнародного митного права, що вже склалися, тому числі і на основі багатосторонніх міжурядових угод, в яких України є підписантом. Так, у межах Всесвітньої митної організації (окрім Найробіської Конвенції) – Митна конвенція про міжнародне перевезення вантажів з використанням книжки МДП (СARNET TIR), в межах Європейської Співдружності – Протокол про надання адміністративними органами взаємної допомоги у вирішенні митних питань та ін.

Висновки. Таким чином, вважаємо, що особливостями реалізації митними органами повноважень на виявлення та проведення розслідування у кримінальних провадженнях про контрабанду є: специфічна сфера державного управління, яка належить до повноважень митних органів та стосується порядку переміщення предметів через митний кордон; спеціальні методи діяльності митних органів по виконанню основних функцій митного контролю, в ході здійснення яких можливе виявлення ознак кримінального правопорушення працівниками митниць (огляд, переогляд, облік предметів та перевірка документів при переміщенні через кордон); спеціальний напрям діяльності – розслідування кримінальних правопорушень, який полягає у незаконному переміщенні предметів, вилучених з легального обігу, речовин через митний кордон; виняткові умови виявлення ознак кримінального правопорушення – це відбувається, як правило, в зонах митного контролю, розташованих у пунктах пропуску на державному кордоні.

Виходячи з обсягу, важливості питань та тяжкості кримінального правопорушення, автор доходить **висновків**, що теоретичні основи взаємодії і координації Державної митної служби України та правоохоронних і контролюючих органів у протидії контрабанді має будуватися на таких основних засадах:

- законність у діяльності суб'єктів взаємодії та дотримання конституційних прав і свобод громадян;
- діяльність кожного із суб'єктів взаємодії лише в межах повноважень, наданих йому чинним законодавством;

- відносна самостійність кожного з суб'єктів взаємодії;
- узгодженість дій суб'єктів взаємодії;
- достатній доступ до проміжної та остаточної інформації суб'єктів взаємодії;
- обмеженість взаємодії її метою;
- можливість реалізації результатів взаємодії залежно від компетенції її учасників.

Бібліографічні посилання

1. Антонов К. В. Характеристика суб'єктів державно-правової охорони економічної безпеки держави від злочинних посягань / К. В. Антонов // Вісник Запорізь. юрид. ін-ту МВС України. – 2002. – № 2. – С. 19–32.
2. Богатирьов І. Г. Взаємодія оперативних підрозділів органів та установ виконання покарань з органами внутрішніх справ у перекритті каналів надходження наркотиків / І. Г. Богатирьов // Науковий вісник ДДУВС : зб. наук. праць. – 2007. – № 1. – С. 280–286.
3. Федчак І. А. Організаційно-тактичні основи оперативного обслуговування об'єктів (галузей) економіки підрозділами ДСБЕЗ МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / І. А. Федчак. – К., 2009.
4. Фешенко Л. О. Щодо напрямів вдосконалення взаємодії правоохоронних органів у протидії організованій злочинності / Л. О. Фешенко // Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: сучасний стан, проблеми та шляхи вирішення : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (10 квітня 2009 р.). – Одеса, 2009. – С. 369–372.
5. Журба О. Л. Взаємодія підрозділів правоохоронних органів у процесі розкриття злочинів про торгівлю людьми / О. Л. Журба // Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: сучасний стан, проблеми та шляхи вирішення : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (10 квітня 2009 р.). – Одеса, 2009. – С. 77–80.
6. Антонов К. В., Варава В. В., Карнаухов О. В. Організаційно-правові основи боротьби з контрабандою : навч. посібник / за заг. ред. К. В. Антонова. – Дніпропетровськ, 2011.
7. Капустіна М. В. Слідчо-оперативна група як засіб забезпечення ефективності розслідування злочинів / М. В. Капустіна // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матер. наук. конф. (15 травня 2008 р.) ; ред. кол. : В. І. Борисов (гол. ред.) та ін. – Х., 2008.
8. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI.
9. Про затвердження технології прикордонного та митного контролю у пунктах пропуску через державний кордон : наказ Адміністрації державної прикордонної служби України і Державної митної служби України від 24.11.2003 р. № 297/793.
10. Про затвердження порядку взаємодії митних і податкових органів при здійсненні державного контролю за експортом окремих видів товарів суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності : наказ Державної митної служби України та Державної податкової адміністрації України від 12.07.2004 р. № 512/387.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. №
12. Офіційний сайт ДМСУ.

Надійшло до редакції 22.10.2012

О.В. Керевич

кандидат юридичних наук, доцент
(УМВС України в Черкаській області)

УДК 343.137

ЗДІЙСНЕННЯ ПРОВАДЖЕННЯ ПО КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКАХ ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ

Досліджено процесуальні особливості здійснення провадження по кримінальних проступках за новим КПК України. Обґрунтовано доцільність запровадження даного інституту в сучасних умовах кримінального судочинства.

Ключові слова: кримінальний проступок, спрощене провадження, дізнання, досудове слідство, кримінальне провадження, потерпілий, підозрюваний.

Исследованы процессуальные особенности осуществления производства по уголовным проступкам в соответствии с новым УПК Украины. Обоснована целесообразность введения данного института в современных условиях уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: уголовный проступок, упрощенное производство, дознание, досудебное следствие, уголовное производство, потерпевший, подозреваемый.

This article investigates the procedural peculiarities of proceeding in criminal misconduct by the new Criminal Procedure Code of Ukraine. The expediency of the introduction of the institution in today's criminal justice system.

Keywords: criminal offense, simplified proceeding, inquiry, investigation, criminal proceedings, victim, suspect.

Постановка проблеми. Одним із ключових учасників кримінального провадження є слідчий, у практичній діяльності якого відображатимуться зміни передбачені новелами кримінального процесуального законодавства. У кожній своїй дії та процесуальному рішенні слідчий реалізує визначені ст. 2 КПК України від 13.04.2012 р. завдання кримінального судочинства, виконання яких пов'язано із реалізацією такої нової, не властивої йому функції досудового розслідування, як здійснення провадження по кримінальних проступках (глава 25 КПК України) [1]. Даний інститут є новим процесуальним механізмом здійснення кримінального провадження, що вимагає у стислі строки опанувати великий обсяг наукових положень та порядок їх застосування у практичній діяльності.

Дослідження проблем кримінального проступку відбувалося, в основному, у розрізі кримінального права. Однак дане питання набуває особливої актуальності у світлі прийняття нового КПК України, де окремою главою визначено особливості досудового розслідування кримінальних проступків. Зазначене спонукає до розгляду цих особливостей в межах статті.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зазначити, що визначення та зміст кримінальних проступків найближчим часом будуть прописані у спеціальному законі України про кримінальні проступки,

однак, закріплення у КПК України положень стосовно кримінальних проступків забезпечує реальність їх появи у майбутньому.

Власне, визначення поняття «кримінальний проступок» у КПК відсутнє, однак детально описана процедура розгляду таких правопорушень, у тому числі і процедура спрощеного провадження.

Кримінальним проступком буде визнаватися передбачене законом України про кримінальні проступки діяння (дія або бездіяльність), що не містить великої суспільної небезпеки, вчинене осудною особою, яка досягла на момент вчинення проступку шістнадцятирічного віку, та за яке не передбачене покарання у вигляді позбавлення волі.

До категорії кримінальних проступків слід віднести:

- окремі діяння, які за Кримінальним кодексом України належать до злочинів невеликої тяжкості і, відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства, будуть визнані законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки [2];

- передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення діяння, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) по своїй суті. Ні цій основі немає підстав визнавати адміністративними такі проступки, не пов'язані зі сферою публічного адміністрування, як дрібне викрадення чужого майна (ст. 51), порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності (ст. 51-2), дрібне хуліганство (ст. 173) тощо. Ці проступки за юридичною природою не є адміністративними, оскільки відносини, що охороняються зазначеними вище нормами, не стосуються державного управління або місцевого самоврядування [3];

- окремі діяння, передбачені Митним кодексом України, зокрема: переміщення або дії, спрямовані на переміщення, товарів, транспортних засобів через митний кордон України поза митним контролем (ст. 351); переміщення або дії, спрямовані на переміщення, товарів через митний кордон України з приховуванням від митного контролю (ст. 352) [4].

Так, наприклад, якщо особа вчиняє дрібне хуліганство, то процес досудового розслідування здійснюється у порядку, передбаченому для проведення дізнання по кримінальних проступках, а не досудового слідства по злочинах.

Віднесення частини правопорушень, які встановлені КУпАП, до кримінальних проступків підвищить процесуальні гарантії таких осіб, зокрема щодо права на правову допомогу, права на оскарження судових рішень тощо. Зазначене узгоджується з прецедентною практикою Європейського суду з прав людини при застосуванні норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Позитивним вбачається передбачення для осіб, які визнаються винними у вчиненні кримінального проступку, відсутності такого юридичного наслідку як судимість. Такий підхід до розмежування злочинів і кримінальних проступків має забезпечити:

- подальшу гуманізацію кримінального законодавства;

- спрощену процедуру притягнення до відповідальності осіб, які вчинили кримінальні проступки;
- оптимізацію діяльності органів кримінальної юстиції щодо виявлення, розслідування та судового розгляду;
- можливість оскарження судових рішень у цих провадженнях.

Наступним кроком у запровадженні інституту провадження по кримінальних проступках повинно стати розроблення та прийняття закону про кримінальні проступки, що дозволить вирішити багаторічну наукову дискусію щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у тому випадку, якщо до Загальної частини кодексу про кримінальні проступки або до КК України буде включено норму, яка буде передбачати можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального проступку.

Прийняття закону про кримінальні проступки також необхідне для виконання Україною вимог міжнародних конвенцій та угод, які були ратифіковані Верховною Радою України, щодо гуманізації кримінальної відповідальності, забезпечення прав і свобод громадянина в разі притягнення його до кримінальної відповідальності, а також відповідальності юридичних осіб тощо.

Як зазначається у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків», про необхідність і доцільність запровадження інституту кримінальних проступків в Україні свідчать такі чинники:

1) продовження гуманізації кримінального права шляхом перетворення окремих нетяжких злочинів на кримінальні проступки;

2) отримання обвинуваченими у вчиненні кримінальних проступків усіх процедурних прав і гарантій кримінального процесу, яких особи позбавлені в процедурі щодо адміністративних правопорушень. З іншого боку, до таких осіб неможливо буде застосувати запобіжний захід у вигляді тримання під вартою;

3) зменшення випадків неправомірного використання результатів адміністративного провадження при розслідуванні кримінальних справ (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Доронін проти України»). Зараз у провадженні щодо адміністративних порушень дозволено застосовувати велику кількість втручальних заходів (затримання особи, особистий огляд та огляд речей, вилучення речей і документів тощо) без належного судового контролю. А за допомогою цих дій можуть отримуватися докази, важливі для певного кримінального провадження. Запровадження кримінальних проступків суттєво скоротить об'єм втручальних заходів у адміністративному провадженні;

4) гарантування судового захисту прав особи у справах про кримінальне обвинувачення (щодо конфіскації майна, виправних робіт, короткострокового арешту тощо) на підставі вимог статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Жоден інший державний

орган, окрім суду, не може приймати рішення про застосування до особи зазначених покарань;

5) реалізація вимог Конституції України (ст. 41) про можливість конфіскації майна лише на підставі рішення суду [5];

6) необхідність додержання міжнародних зобов'язань України. Велика кількість міжнародних договорів передбачає необхідність встановлення кримінальної відповідальності за діяння, які за ступенем своєї небезпеки не можуть бути віднесені до категорії злочинів. Існування лише одного виду кримінально-караних діянь (злочинів) змушує законодавця визнавати такі протиправні діяння тільки злочинами;

7) залучення іноземного досвіду, з якого випливає, що кримінальне законодавство переважної більшості європейських країн передбачає два та навіть три види кримінально-караних діянь (злочин – проступок – порушення). В Європі давно дійшли висновку, що у сфері кримінального права не може бути лише одного різновиду караних діянь (злочину) за їх небезпекою для суспільства, ступенем покарання та правовими наслідками для покараної особи;

8) врахування історичних традицій, відповідно до яких кримінальне право Російської та Австро-Угорської імперій, Польщі і Румунії, яке діяло на території нинішньої України, передбачало два види караних діянь (злочин і проступок) [6].

Введення нового терміна «кримінальні проступки» передбачає особливу процедуру проведення досудового розслідування.

Однією з особливостей досудового розслідування кримінальних проступків є те, що воно здійснюється у формі дізнання, про що йдеться у ст. 215 КПК України. Під дізнанням розуміється заснована на законі правозастосовна діяльність, спрямована на виявлення, попередження, запобігання та розслідування кримінальних правопорушень, забезпечення вирішення завдань кримінального судочинства. Функція дізнання передбачена сьогодні і чинним КПК України. У порівнянні з ним, нововведення полягають у можливості, наприклад, працівників оперативних підрозділів при досудовому розслідуванні кримінальних проступків користуватися повноваженнями слідчого органу досудового розслідування. Дані положення закріплені у ч. 3 ст. 38 КПК України [1].

Слід зазначити, що процедура надходження матеріалів до працівників оперативних підрозділів аналогічна процесу реагування на заяви і повідомлення про злочини. Керівник органу досудового розслідування вивчає інформацію, що надійшла до нього, визначає правову кваліфікацію кримінального проступку із посиланням на статтю закону України про кримінальні проступки та доручає проведення розслідування слідчому або працівнику оперативного підрозділу. Сам процес досудового розслідування кримінальних проступків реалізується відповідно до загальних правил кримінального провадження, про що зазначається у ст. 298 КПК України [1].

Під час проведення дізнання громадяни мають можливість корис-

туватися такими ж правами учасників кримінального провадження, які передбачені КПК України під час здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень в цілому. Відмінність у правах залежатиме від процесуального статусу учасника кримінального провадження. Так, наприклад, потерпілий може набувати передбачених ст. 56 КПК України прав тільки після подачі заяви про залучення до провадження як потерпілого. Після цього йому вручається пам'ятка про процесуальні права і обов'язки потерпілого, що є письмовим підтвердженням набуття статусу потерпілого.

Певні особливості мають строки провадження по кримінальних проступках та процедура їх закінчення. Законодавцем у п. 1 ч. 1 ст. 219 КПК України передбачено місячний строк на проведення дізнання з можливістю продовження до граничного строку – двох місяців. Тоді як для здійснення досудового слідства по злочинах виділяється два місяці з дня повідомлення особі про підозру у його вчиненні. У ст. 219 КПК України передбачено можливість продовження зазначеного строку до трьох, шести та дванадцяти місяців [1].

Позитивним кроком у реформуванні кримінально-процесуального законодавства є введення КПК України обмежень у строках здійснення досудового розслідування, в т.ч. і дізнання по кримінальних проступках. Зокрема, слідчий зобов'язаний у найкоротший строк, але не пізніше двадцяти п'яти днів після повідомлення особі про підозру, подати прокурору на затвердження документи, що свідчать про закінчення дізнання щодо кримінального проступку. У разі виникнення необхідності його продовження законодавець наділяє правоохоронні органи можливість впродовж двох місяців збирати, перевіряти та оцінювати докази з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Характерною рисою досудового розслідування кримінальних проступків є закріплення законодавцем у КПК України обмежень у використанні процесуальних засобів та заходів. Специфіка здійснення провадження по кримінальних проступках передбачає, що під час їх розслідування не допускається застосування запобіжних заходів у вигляді домашнього арешту, застави або тримання під вартою. Ці обмеження вводяться у зв'язку з тим, що суспільна небезпечність кримінальних проступків, у порівнянні зі злочинами, менша, тому і процесуальний вплив на права та свободи людини повинен також бути меншим.

Враховуючи дану обставину, до підозрюваного можуть обиратися лише запобіжні заходи у вигляді особистого зобов'язання чи особистої поруки. До того ж зазначені запобіжні заходи можуть обиратися лише слідчим суддею і тільки у випадках, чітко передбачених КПК України, що, по суті, і є процесуальною гарантією додержання прав людини у кримінальному провадженні.

Варто звернути увагу і на обмеження у використанні слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування кримінальних проступ-

ків. Так, ст. 300 КПК України передбачено заборону проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час проведення дізнання.

Загальнодоступними процесуальними діями, які слідчий може використовувати під час досудового розслідування кримінальних проступків, залишаються допит (в т.ч. у режимі відеоконференції), одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, пред'явлення для впізнання, проникнення до житла чи іншого володіння особи, обшук, огляд, слідчий експеримент, освідування особи та проведення експертизи. У будь-якому випадку під час проведення слідчої (розшукової) дії повідомляються учасники кримінального провадження про дату, час та місце проведення відповідної процесуальної дії або про прийняте процесуальне рішення чи здійснену процесуальну дію. Тобто ст. 111 КПК України наділяє правом кожного учасника досудового розслідування можливістю бути поінформованим про хід кримінального провадження [1].

Ще однією новацією КПК України є можливість прийняття судового рішення у спрощеному порядку, яке являє собою процедуру розгляду матеріалів кримінального провадження по суті без проведення судового розгляду в судовому засіданні. Для цього на завершальному етапі досудового розслідування, а саме під час складання обвинувального акта слідчим, його затвердження та надсилання до суду прокурором, останнім вноситься відповідне клопотання. Однак воно може вноситься лише за умови, що підозрюваний беззаперечно визнав своєю вину, не оспорує встановлені досудовим розслідуванням обставини і згоден з розглядом обвинувального акта за його відсутності, а потерпілий не заперечує проти такого розгляду.

Дана новела дозволяє уникнути необґрунтованого затягування кримінального провадження та у найкоротші строки прийняти рішення і привести його до виконання.

До того ж нововведення щодо кримінальних проступків стосуються і відповідальності за їх вчинення, яка за своєю природою не повинна мати наслідком судимість. Засудження особи за вчинення кримінального проступку не впливатиме на реалізацію в подальшому особою своїх прав. З іншого боку, обвинувачена у вчиненні кримінального проступку особа отримує всі процедурні права і гарантії кримінального процесу, і до неї неможливо буде застосувати запобіжний захід у вигляді тримання під вартою.

Отже, із вищевикладеного випливає, що досудове розслідування кримінальних проступків відзначається процесуальними особливостями свого здійснення. Вони полягають у виборі слідчих (розшукових) дій, застосуванні визначених запобіжних заходів, дотриманні скорочених строків проведення дізнання тощо. Закріплення даних положень у КПК України сприймається позитивно з огляду на демократичні процеси, які останнім часом відбуваються у нашій державі. Вони виступають своєрідними процесуальними гарантіями додержання прав та свобод громадянина в Україні.

Позитивним кроком як для правоохоронних органів, так і громадян стане той факт, що у більшій половині випадків результатом проведення досудового розслідування кримінальних проступків може бути укладання угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим чи угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості.

Отже, цілком вірною видається позиція авторів КПК щодо оптимізації окремих форм досудового провадження за спрощеною процедурою («у формі дізнання») по усіх кримінальних проступках.

Висновки. Вважаємо, що саме за такими скороченими формами вбачається «майбутнє» кримінального судочинства. Їх запровадження підвищить ефективність судочинства завдяки наближенню моменту вчинення злочину до покарання, відповідно, зменшиться витрата часу громадян на участь у провадженні занадто формалізованих, у більшості випадків «непотрібних» процесуальних дій (відібрання пояснень – допит). Окрім того, це зменшить дублювання в роботі органів досудового розслідування, а також, відповідно, витрати робочого часу та державних коштів.

Запровадження правового інституту кримінального проступку відповідає міжнародному праву, узгоджується з Програмою інтеграції України до Європейського Союзу, складовою частиною якої є заходи з адаптації законодавства України до законодавства європейської спільноти, а також передбачено Концепцією реформування кримінальної юстиції, затвердженою указом Президента України від 08 квітня 2008 року № 311, де зазначається, що з метою реформування кримінального законодавства певну частину злочинів необхідно би було трансформувати у кримінальні проступки, обмежити сферу застосування покарань, пов'язаних із позбавленням волі, замінивши їх, наприклад, штрафними санкціями [7].

Оскільки кримінальні провадження за злочинами та кримінальними проступками мають значну частину спільного у правовому регулюванні, то є доцільним об'єднання норм в одному нормативно-правовому акті. Разом з тим диференціація процесуальної форми провадження у кримінальних проступках є обґрунтованою з огляду їх відмінностей суспільної небезпеки у порівнянні зі злочинами та допустимості запровадження процедур для встановлення обставин діяння, осіб, які його вчинили.

У цьому випадку необхідне дотримання та забезпечення справедливої збалансованості інтересів людини з інтересами (потребами) суспільства у встановленні норм, які визначають процедури проваджень кримінальних проступків та злочинів, зокрема допускають тимчасове обмеження прав людини. Адже не буде заперечень, що особливістю регулювання провадження у кримінальних проступках є недопустимість проведення, наприклад, негласних слідчих (розшукових) дій, які обмежують права людини.

Висловленні у статті думки доводять необхідність та доцільність існування інституту кримінального проступку, завершальним етапом запровадження якого стане прийняття закону про кримінальні проступки.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : Закон України. – К., 2012.
2. Кримінальний кодекс України: станом на 1 січня 2011 р. – Х., 2011.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення. – К., 2009.
4. Митний Кодекс України. – К., 2002.
5. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр.
6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків : пояснювальна записка до проекту Закону України від 03.03.2012 р. №10146// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1...
7. Концепція реформування кримінальної юстиції, затверджена указом Президента України від 8 квітня 2008 р. №311/2008. – Режим доступу : president.gov.ua/Документи/7703.html.

Надійшла до редакції 01.11.2012

В.В. Коряк

кандидат юридичних наук

В.Р. Сливенко

(МВС України)

УДК 343.373

ВИЯВЛЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Розкрито особливості діяльності оперативних підрозділів з виявлення злочинів під час здійснення державних закупівель.

Ключові слова: оперативні підрозділи, виявлення, припинення, державні закупівлі.

Раскрыты особенности деятельности оперативных подразделений по выявлению преступлений в сфере государственных закупок.

Ключевые слова: оперативное подразделение, выявление, пресечение, государственные закупки.

In this article the features of activity of operative subsections open up authors from the exposure of crimes during realization of the public purchasing.

Keywords: operative subsections, exposures, stoppings, public purchasing.

Постановка проблеми. Перед оперативними підрозділами, які протидіють злочинам у сфері державних закупівель, стоять задачі виявляти дані замасковані протиправні діяння, а також осіб, які готують чи вчиняють злочини. Так, термін “виявлення” означає робити явним щось раніше не помічене, знаходити [1].

Відповідно до вимог статті 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, зобов'язані: у межах своїх повноважень відповід-

но до законів, що становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснювати профілактику правопорушень [2].

Отже, характер задачі по виявленню злочинів у сфері державних закупівель полягає в тому, що про факт вчинення злочину ще не відомо оперативним підрозділам, і в цій ситуації оперативно-розшукові заходи будуть здійснюватися як ряд змінюючих одна одну стадій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі аспекти проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій щодо протидії злочинам у сфері державних закупівель були досліджені у працях вітчизняних та зарубіжних вчених: В.К. Антонова, В.Т. Білоуса, В.І. Василичука, О.Ю. Заблоцької, Д.Й. Никифорчука, Л.П. Скалосука, С.С. Чернявського та інших.

Однак, незважаючи на збільшений останнім часом інтерес юридичної науки до проблем протидії злочинам у сфері державних закупівель, значимість їх вирішення ставить все нові і нові питання, які потребують все нових і нових досліджень.

Водночас питання виявлення злочинів у сфері державних закупівель у літературі розглядалися фрагментарно, що, на наш погляд, потребує додаткового і поглибленого дослідження.

Як свідчить аналіз дослідження, завдання з виявлення даних злочинів розглядається в тісному зв'язку з кримінально-процесуальною діяльністю, оскільки у випадку його успішного вирішення порушується кримінальна справа [3].

Виклад основного матеріалу. Отже, процес виявлення злочинів у сфері державних закупівель оперативними працівниками повинен складатися з пошуку та виявлення слідів, що виникли під час вчинення злочину, причому це можуть бути сліди як основного, так і допоміжного (попереднього) злочину.

Як свідчить аналіз практики, виявлення злочинів у сфері державних закупівель базується на знанні оперативним працівником специфіки діяльності об'єкта, що обслуговується, осіб які можуть вчинити дані злочини, способів здійснення і маскуванню злочинів, методики їх виявлення тощо.

Отже, одним із напрямів діяльності оперативних підрозділів з виявлення злочинів у сфері державних закупівель є оперативне обслуговування. Від рівня організації цієї роботи значною мірою залежить своєчасне безперервне надходження оперативної інформації про їх підготовку або вчинення, а також про осіб, причетних до їх вчинення.

У зв'язку з цим проведене нами дослідження дало змогу виробити єдину концепцію тлумачення терміна «оперативне обслуговування», яке сьогодні є загальноприйнятим і включає в себе «організацію своєчасного надходження інформації про стан оперативної обстановки з метою протидії злочинам у сфері державних закупівель».

Як свідчить аналіз практики, для успішного здійснення оперативно-

го обслуговування об'єктів сфери державних закупівель особливе місце в діяльності оперативних підрозділів відводиться аналізу оперативної обстановки, у процесі якого оперативний працівник визначає найбільш криміногенно вражені об'єкти, що потребують підвищеної уваги. Оскільки множинність об'єктів обслуговування не дає можливості здійснювати спостереження за ними з однаковою інтенсивністю, на практиці використовують термін «режим оперативного обслуговування» [4].

Оперативна інформація, що надходить до підрозділів, які протидіють злочинам у сфері державних закупівель, залежно від свого змісту, по-різному характеризує обстановку на зазначених об'єктах і в галузях. Тому на неї слід зважати при розробленні системи оперативного обслуговування, визнаючи для кожного об'єкта різний режим оперативного обслуговування (інтенсивність спостереження).

Ефективна діяльність оперативних підрозділів щодо організації надходження первинної інформації про стан оперативної обстановки неможлива без якісно організованого інформаційного забезпечення процесу протидії злочинам у сфері державних закупівель, насамперед, на стадії аналізу й оцінки стану оперативної обстановки. Це завдання, на думку 72 % респондентів, вирішується за допомогою оперативного обслуговування. Саме з нього починається робота оперативного працівника з виявлення ознак підготовки чи вчинення злочину у даній сфері.

Аналіз практичної діяльності оперативних підрозділів та останніх наукових публікацій за цією тематикою, зокрема таких вчених як В.І. Василичук, В.А. Некрасов, В.П. Захаров, Д.Й. Никифорчук, О.Ю. Заблоцька та ін., дає змогу дійти висновку, що у процесі виявлення злочинів у сфері державних закупівель, здійснюючи оперативне обслуговування, особливе місце в діяльності оперативних підрозділів відводиться інформаційно-аналітичному забезпеченню, а також економіко-правовому та фінансовому аналізу державних закупівель з допомогою сучасних комп'ютерних можливостей, зокрема, веб-порталів у мережі Інтернет [5].

Так, економіко-правовий аналіз передбачає систему прийомів і методів економічного та правового дослідження, а саме аналізу та оцінки показників господарської діяльності учасників конкурсних торгів, спрямовану на виявлення порушень вимог діючого законодавства «Про здійснення державних закупівель».

Як свідчить аналіз дослідження, з огляду на простий доступ до мережі Internet та швидке зростання кількості її користувачів, сьогодні, як ніколи раніше, актуальним є вирішення питань, пов'язаних із можливостями мережі Internet та їх використанням. Такими питаннями, зокрема, є вивчення можливостей локальних ресурсів мережі Internet та вдосконалення використання цих ресурсів для забезпечення цілей оперативно-розшукової діяльності.

Для оперативного виявлення злочинів, які готуються чи вчиняються у сфері державних закупівель, особливе місце, як вже було раніше зазначено, повинно відводитися використанню глобальної мережі Internet.

На нашу думку, це зумовлено насамперед такими чинниками:

- законодавство, яке регулює питання державних закупівель, знаходиться у стадії постійного удосконалення, у зв'язку з чим у ньому відбуваються постійні зміни та доповнення;
- оголошення про заплановану закупівлю та результати закупівель за державні кошти публікуються на веб-порталі з питань державних закупівель;
- вільний доступ до більшості ресурсів;
- доступна вартість отримання такої інформації.

Окрім вищесказаного, особливе місце відводиться використанню оперативно-розшукових заходів, засобів та сил. Так, оперативні підрозділи для виявлення злочинів у даній сфері повинні виключати можливості отримання інформації та її перевірки за допомогою інших сил, засобів і заходів ОРД, зокрема осіб, які конфіденційно співробітничать з оперативними підрозділами, участі представників фінансових інспекцій, Держказначейства тощо.

У структурі інформації про факти злочинів у сфері державних закупівель переважає інформація, отримана під час взаємодії з іншими державними органами, до компетенції яких входить перевірка і контроль за процесом державних закупівель.

Як свідчить аналіз практики, для ефективного використання можливостей органів контролю під час виявлення злочинів у сфері державних закупівель, насамперед, необхідно скласти перелік органів, що компетентні здійснювати контрольні заходи на таких об'єктах.

Слід також зазначити необхідність налагодження дієвого контакту з керівною ланкою органів контролю, що надасть можливість вносити пропозиції стосовно переліку суб'єктів господарювання, які включаються у планові контрольні перевірки, а також переліку питань, на які необхідно звернути особливу увагу під час проведення планової перевірки підприємства.

Як свідчить аналіз практики, найбільш часто оперативні підрозділи отримують оперативно-значиму інформацію щодо протиправних дій у сфері державних закупівель у процесі взаємодії з такими органами: Фінансова інспекція, Рахункова палата, Антимонопольний комітет, Державний комітет фінансового моніторингу України, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, Держказначейство України тощо.

Водночас сучасний стан взаємодії потребує покращення шляхом створення єдиної інформаційної системи правоохоронних та контрольних органів, яка б передбачала можливість безпосереднього отримання інформації оперативним працівником.

У процесі аналізу результатів практики нами був розроблений алгоритм дій оперативного працівника з виявлення злочинів у сфері державних закупівель:

1) проаналізувати інформацію щодо конкурсних торгів, проведених розпорядниками державних коштів (замовниками держзакупівель) за період, який досліджується (оголошення про проведення процедур закупівель і переможців торгів друкуються в інформаційно-

аналітичному бюлетені „Вісник державних закупівель”);

2) вивчити документацію конкурсних торгів із зверненням особливої уваги на переможців торгів, що надали неповний (недостатній для висновків) перелік необхідних для участі у торгах документів порівняно з іншими учасниками, що брали участь у торгах. Перевірити відповідність документів переможців тендера встановленим кваліфікаційним критеріям та іншим умовам документації конкурсних торгів (основним умовам договору про закупівлю);

3) опитати службових осіб підприємств і організацій, що програли конкурсні торги, з питань порушень, які були допущені під час їх проведення з боку службових осіб підприємств-замовників (членів комітету з конкурсних торгів), залучення до участі в торгах „своїх” фірм, а також можливих перевитрат бюджетних коштів (у випадку проведення закупівлі за державні кошти), перерахованих на адресу переможців, що пропонують товари, роботи, послуги за ціною, яка значно вища за середню ціну, що склалась на ринку;

4) у випадку проведення конкурсних торгів із закупівлі товарно-матеріальних цінностей, устаткування – визначити, за допомогою відповідних фахівців, ступінь придатності до використання або експлуатації цих товарно-матеріальних цінностей (устаткування), які надійшли від переможців торгів; провести перевірку законності їх оприбуткування і списання; перевірити паспортну документацію (якщо це устаткування);

5) провести зустрічні перевірки переможців конкурсних торгів за фактами законності придбання ними товарно-матеріальних цінностей для реалізації замовникам з метою виявлення можливих фактів їхнього фіктивного підприємництва та заволодіння бюджетними коштами;

б) провести перевірку достовірності та повноти обсягу виконаних робіт і послуг переможцями торгів.

Як показали результати дослідження, перевірка цільового використання коштів у процесі проведення процедур державних закупівель має здійснюватися на основі певної розробленої моделі, передбачає аналіз достатньої кількості елементів (даних документації конкурсних торгів), необхідних для підготовки висновків про відповідність вимогам чинного законодавства проведеної процедури закупівель, тому з метою з'ясування питань щодо відповідності нормам законодавства проведених замовником процедур закупівель під час перевірки оперативні працівники мають досліджувати такі документи:

1. Розпорядчі документи замовника стосовно функціонування комітету з конкурсних торгів та річного плану закупівель (наприклад, рішення замовника про утворення комітету з конкурсних торгів).

2. Звіти:

- про результати проведення процедур відкритих і двоступеневих торгів;
 - про результати проведення попередньої кваліфікації учасників;
 - про результати проведення процедури запиту цінових пропозицій;
- про результати проведення процедури закупівлі в одного учасника.

3. Протоколи засідань комітету з конкурсних торгів, у тому числі протоколи розкриття, оцінки, порівняння отриманих (цінових) пропозицій учасників, прийняття рішення про переможця торгів;

4. Документацію конкурсних торгів, кваліфікаційну документацію або запит цінових пропозицій.

5. Копії інформаційних матеріалів замовника та учасників (оголошення, запрошення, запити, роз'яснення, повідомлення тощо).

6. Копії документів, наданих учасниками на запит замовників.

7. Оригінали або копії листів погодження у Мінекономіки процедури закупівлі в одного учасника.

8. Копії документів, що підтверджують забезпечення пропозиції конкурсних торгів та забезпечення виконання договору про закупівлю (у випадку необхідності надання учасниками / переможцем торгів такого забезпечення).

9. Пропозиції учасників торгів, відомості про які зафіксовані у протоколі розкриття цих пропозицій.

10. Повідомлення про акцепт пропозиції учасника торгів та повідомлення учасникам про результати проведеної процедури закупівлі.

11. Укладені договори про закупівлю [6].

Відповідно до вимог ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», виявлені ознаки злочину у сфері державних закупівель оперативний підрозділ невідкладно направляє зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України.

У разі, якщо ознаки злочину виявлені під час проведення оперативно-розшукових заходів, що тривають, і припинення яких може негативно вплинути на результати кримінального провадження, оперативний підрозділ повідомляє відповідний орган досудового розслідування та прокурора про виявлення ознак злочину, закінчує проведення оперативно-розшукового заходу, після чого направляє зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування [2].

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що характер задачі по виявленню злочинів у сфері державних закупівель полягає в тому, що про факт вчинення злочину ще не відомо оперативним підрозділам, і в цій ситуації оперативно-розшукові заходи будуть відбуватися як ряд змінюючих одна одну стадій.

Виявлення даних злочинів розглядається в тісному зв'язку з кримінально-процесуальною діяльністю, оскільки у випадку його успішного вирішення розпочинається досудове розслідування.

Виокремлено напрямки отримання інформації про злочини у сфері державних закупівель: а) належне оперативне обслуговування об'єктів

сфери державних закупівель; б) інформаційно-аналітичне забезпечення; в) використання оперативно-розшукових сил, засобів та заходів; г) здійснення економіко-правового та фінансового аналізу державних закупівель з допомогою сучасних комп'ютерних можливостей, зокрема, веб-порталів у мережі Internet; д) інформація від осіб, які конфіденційно співробітничать з оперативними підрозділами; е) інформація у процесі взаємодії з іншими державними органами, до компетенції яких входить перевірка і контроль за процесом державних закупівель (Фінансова інспекція, Рахункова палата, Антимонопольний комітет, Державний комітет фінансового моніторингу України, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, Держказначейство України тощо); ж) ведення паспортів оперативного супроводження цільового використання бюджетних видатків державного бюджету та видатків регіонального рівня.

Автором було розроблено алгоритм дій оперативного працівника з виявлення злочинів у сфері державних закупівель: аналіз інформації щодо конкурсних торгів; вивчення документації конкурсних торгів; розвідопитування службових осіб підприємств і організацій, що програли конкурсні торги, з питань порушень, які були допущені під час їх проведення; залучення спеціалістів для визначення ступеня придатності до використання або експлуатації товарно-матеріальних цінностей (устаткування), які надійшли від переможців торгів; проведення зустрічних перевірок з використанням можливостей державних органів, до компетенції яких входить перевірка і контроль за процесом державних закупівель; перевірка достовірності та повноти обсягу виконаних робіт і послуг переможцями торгів.

Запропоновано модель вивчення та перевірки документації конкурсних торгів: розпорядчі документи замовника конкурсних торгів; звіти: протоколи засідань комітету з конкурсних торгів; документація конкурсних торгів; інформаційні матеріали замовника та учасників; документи, надані учасниками на запит замовників; листи-погодження у Мінекономіки процедури закупівлі в одного учасника; документи, що підтверджують забезпечення пропозиції конкурсних торгів та забезпечення виконання договору про закупівлю; пропозиції учасників торгів; повідомлення про акцепт пропозиції учасника торгів та повідомлення учасникам про результати проведеної процедури закупівлі; укладені договори про закупівлю.

Таким чином, виявлення злочинів у сфері державних закупівель – це комплекс економіко-правових та оперативно-розшукових заходів, врегульованих нормативно-правовими актами, які здійснюють оперативні підрозділи по організації отримання первинної інформації її перевірки, систематизації і використання про ознаки злочинів, а також осіб, що до них причетні, з метою своєчасного їх запобігання та викриття.

Бібліографічні посилання

1. Протидія підрозділами ДСБЕЗ МВС України злочинам під час проведення державних закупівель на підприємствах залізничного транспорту : наук.-методичні рекомендації. /Коржак В.В., Сливенко В.Р., Сокірко В.П., Василичук В.І., Дараган В.В. // за заг. ред Джужі О.М. – К., 2011.

2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р № 2135 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
3. Василичук В.І. Оперативно-розшукова профілактика злочинів у бюджетній сфері : монографія / В.І.Василичук. – К., 2012.
4. Протидія хабарництву у бюджетній сфері підрозділами Державної служби боротьби з економічною злочинністю: наук.-практ. посіб. /Коряк В.В., Сливенко В.Р., Василичук В.І., Сальков Г.В.; за ред. О.М. Джужі. – К., 2011.
5. Никифорчук Д. Й. Протидія злочинам, що пов'язані з порушенням бюджетного законодавства (ст. 210, 211, 175 КК) : наук.- практ. посіб./ Никифорчук Д. Й., Заблоцька О. К., Ніколаюк С. І. – К., 2006.
6. Протидія злочинам у бюджетній сфері : метод. реком./ Користін О.С., Чернявський С.С., Василичук В.І. та ін.; за заг ред. О.М. Джужі. – К., 2012.

Надійшла до редакції 06.11.2012

В.І. Сліпченко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК.343.126

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОПЕРАТИВНИХ ТА СЛІДЧИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ

Досліджено особливості взаємодії оперативних та слідчих підрозділів з урахуванням основних положень нового КПК України, межі їх процесуальної компетенції та самостійності. Зроблено спробу з'ясувати обставини, які впливають на форми та види взаємодії, а також проведено аналіз нормативно-правових актів із вказаної проблематики.

Ключові слова: *взаємодія, форми взаємодії, види взаємодії, оперативний підрозділ, слідчі підрозділи, кримінальне провадження, досудовий етап.*

Исследованы особенности взаимодействия оперативных и следственных подразделений с учетом основных положений нового УПК Украины, границ их процессуальной компетенции и самостоятельности. Осуществлена попытка выяснить обстоятельства, которые влияют на формы и виды взаимодействия, а также проведен анализ нормативно-правовых актов указанной проблематики.

Ключевые слова: *взаимодействие, форма взаимодействия, вид взаимодействия, оперативное подразделение, следственные подразделения, уголовное производство, досудебный этап.*

Particularities of interaction of operational and investigative units regarding basic provisions of the new Criminal procedural code of Ukraine, limits of their procedural competence and selfness are studied. The attempt to clear up circumstances which influence to forms and types of interaction is made, the analysis of legal acts of this problem is made.

Keywords: *interaction, a form of interaction, the type of interaction, operational units, investigative units, criminal proceedings, pre-trial stage.*

Постановка проблеми. Виконання завдань кримінального судочинства (кримінального провадження) вимагає від існуючої системи правоохоронних органів та їх структурних підрозділів постійної взаємодії, чіт-

кої співпраці та належного рівня скоординованості зусиль у забезпеченні швидкого, повного й неупередженого розслідування кримінальних правопорушень. Однак слід наголосити на тому, що нові завдання кримінального провадження, наведені у ст. 2 КПК України № 4651-VI [1] (далі – новий КПК України), запропонована система слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, а також запроваджена система заходів забезпечення кримінального провадження ґрунтуються і будуть функціонувати на тих же конституційних засадах, що і чинний КПК України [2]. Тому, за справедливим твердженням міжнародних експертів та висновками Європейського суду з прав людини, в більшості випадків до порушення процесуальних прав та свобод людини і громадянина у сфері кримінального судочинства призводить не існуюча недосконалість процесуальних норм, а саме практика їх застосування [3].

Ураховуючи той факт, що з 19.11.2012 року запроваджено новий понятійний апарат, суттєво змінився статус суб'єктів кримінального провадження, а принцип змагальності поширює своє функціонування вже на досудовий етап кримінального провадження, значний інтерес виникає саме у з'ясуванні особливостей взаємодії оперативних та слідчих підрозділів за новим КПК України.

Виходячи з предмета та меж нашого дослідження, доцільно вирішити такі завдання: з'ясувати рівень нормативного регулювання можливих форм та видів взаємодії оперативних і слідчих підрозділів; визначити процесуальні й тактичні підстави взаємодії з урахуванням обстановки вчинення кримінального правопорушення, етапу кримінального провадження й особи злочинця.

Виклад основного матеріалу. Результати системного аналізу нового КПК України вказали на те, що термін «взаємодія» у ньому не вживається. Поряд з цим використовується такий вид взаємодії слідчого з оперативним підрозділом, як «виконання доручення». Наприклад, оперативні підрозділи здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого (ч. 1 ст. 41); під час виконання доручень слідчого співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого (ч. 2 ст. 41); доручення слідчого щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій є обов'язковими для виконання оперативним підрозділом (ч. 3 ст. 41); виконання ухвали про здійснення приводу може бути доручене відповідним підрозділам органів внутрішніх справ (ч. 1 ст. 143); службова особа органу, що отримав доручення, зобов'язана в найкоротший строк організувати виконання зазначеного доручення (ч. 6 ст. 232); проводити негласні слідчі (розшукові) дії має право слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, або, за його дорученням, уповноважені оперативні підрозділи ОВС (ч. 6 ст. 246); здійснення розшуку підозрюваного може бути доручено оперативним підрозділам (ч. 3 ст. 281).

Інші форми та види взаємодії оперативних та слідчих підрозділів новий КПК України не передбачає. Натомість чинний КПК України [2]

у ч. 3 ст. 114 вказує на те, що слідчий по розслідуваних ним справах вправі давати не лише доручення, але і вказівки органам дізнання, а ст. 118 передбачає такий вид взаємодії, як окреме доручення. Водночас слід констатувати, що це питання може або повинно більш детально врегульовуватись не самим процесуальним законом, а відомчими та міжвідомчими нормативно-правовими актами.

Так, до 19.11.2012 року залишається чинним наказ МВС України від 07.09.2005 року № 777 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України на стадіях документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, розслідування кримінальної справи та її розгляді в суді» [4], яким визначено основні засади, завдання, форми та види взаємодії між зазначеними підрозділами.

Станом на 14.08.2012 року наказом МВС України № 700 затверджено та подано на реєстрацію до Міністерства юстиції України «Інструкцію про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень» [5], яка, серед іншого, покликана врегулювати порядок та особливості взаємодії слідчих та оперативних підрозділів відповідно до положень нового КПК України. Ця Інструкція набирає чинності з 19.11.2012 року, у зв'язку з чим одночасно втраять свою чинність накази МВС України: № 760 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України у виявленні, документуванні та розслідуванні злочинів у сфері економіки» [6]; № 460 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів і підрозділів внутрішніх справ України при документуванні та розслідуванні дорожньо-транспортних пригод» (зі змінами) [7]; № 137 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів і підрозділів внутрішніх справ при документуванні, виявленні та розслідуванні злочинів, учинених проти життя та здоров'я особи» [8] та наказ МВС України № 777 [4]. На нашу думку, це є цілком виправданим та логічним.

Розглянемо більш детально окремі положення наказу МВС України № 700, що дозволить нам з'ясувати можливі форми та види взаємодії оперативних та слідчих підрозділів. Так, наказ складається з 14 розділів, а саме: 1. Загальні положення; 2. Організація взаємодії при надходженні до органу внутрішніх справ заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та реагуванні на них; 3. Організація взаємодії при направленні оперативним підрозділом матеріалів за результатами оперативно-розшукової діяльності до слідчого підрозділу; 4. Створення СОГ для досудового розслідування кримінальних правопорушень; 5. Організація роботи СОГ під час досудового розслідування кримінальних правопорушень; 6. Виконання співробітниками оперативного підрозділу письмових доручень про проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування; 7. Забезпечення вза-

ємодії при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень; 8. Забезпечення взаємодії при зупиненні досудового розслідування; 9. Особливості організації взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень, учинених проти життя, здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканності особи; 10. Особливості організації взаємодії при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод; 11. Особливості організації взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; 12. Особливості взаємодії при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері господарської та службової діяльності; 13. Особливості організації взаємодії при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, учинених членами організованих груп та злочинних організацій; 14. Організація взаємодії на стадії судового розгляду кримінальних проваджень [5]. Чинний наказ МВС України № 777 нараховує лише п'ять розділів [4].

Таким чином, системний аналіз положень наказу МВС України № 700 дозволяє дійти висновку про те, що залежно від етапу кримінального провадження, виду вчиненого кримінального правопорушення та стадії кримінального процесу можуть існувати різні форми й види взаємодії оперативних та слідчих підрозділів, а саме:

- *залежно від етапу кримінального провадження*: взаємодія на етапі надходження заяви і повідомлення про кримінальне правопорушення (розділ 2 Інструкції); взаємодія на початковому етапі кримінального провадження (наприклад, при реалізації матеріалів ОРД (розділ 3 Інструкції)); взаємодія під час оперативного супроводження досудового розслідування (розділи 5 та 7 Інструкції); взаємодія при зупиненні досудового розслідування (розділ 8 Інструкції);

- *залежно від виду вчиненого кримінального правопорушення* у розділах 4, 9, 10, 11 та 12 Інструкції також передбачено особливості взаємодії під час їх розслідування. Наприклад, при розслідуванні кримінальних правопорушень, учинених проти життя, здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканності особи, або кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

- *залежно від суб'єкта вчинення кримінального правопорушення* (розділ 13 Інструкції). Наприклад, розслідування кримінальних правопорушень, учинених членами організованих груп та злочинних організацій;

- *залежно від стадії кримінального процесу*: взаємодія на стадії досудового розслідування (розділ 6) та на стадії судового розгляду (розділ 14).

Також слід зазначити, що п. 1 ч. 2 ст. 39 нового КПК України надає право керівникові органу досудового розслідування визначати слідчого (слідчих), який здійснюватиме досудове розслідування, а у випадках здійснення досудового розслідування слідчою групою – визначати старшого слідчої групи. Відповідно, слід розрізняти існування окремих форм та видів взаємодії оперативних та слідчих підрозділів на рівні *слі-*

дчих груп та слідчо-оперативних груп.

Порівняльний аналіз розділу 4 Інструкції вказав на те, що з урахуванням мети створення СОГ можуть існувати такі їх види: *звичайні СОГ*, що створюються для розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів (п. 4.1 Інструкції); *постійно діючі СОГ*, що створюються для розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених у минулі роки (п. 4.6 Інструкції); *СОГ ГУМВС, УМВС*, що створюються для розслідування кримінальних правопорушень, учинених на території декількох районів регіону (п. 4.7 Інструкції); *міжрегіональна СОГ*, що створюється для розслідування кримінальних правопорушень, учинених на території декількох областей (регіонів) (п. 4.8 Інструкції). Крім того, новий КПК України в ст. 571 передбачає умови та порядок створення спільних слідчих груп під час надання та отримання міжнародно-правової допомоги.

Також не слід залишати поза увагою факт існування добових СОГ, які створюються при чергових частинах територіальних ОВС. Склад цих груп формується з працівників органів внутрішніх справ відповідно до графіка чергування, затвердженого начальником територіального ОВС та погодженого з начальником слідчого підрозділу. До вказаних СОГ в обов'язковому порядку входять слідчий (старший СОГ), співробітник оперативного підрозділу та спеціаліст-криміналіст (п. 2.4. Інструкції).

Завданням цього виду СОГ є виявлення, фіксація, кваліфіковане вилучення та пакування слідів кримінального правопорушення, речових доказів, встановлення свідків та потерпілих, з'ясування обставин кримінального правопорушення, що мають значення для всебічного, повного й неупередженого їх дослідження та встановлення осіб, причетних до його вчинення (п. 2.5. Інструкції).

Під час функціонування такої СОГ слідчий має право давати письмові доручення співробітникам оперативних підрозділів про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій (п. 2.7.4. Інструкції). У свою чергу, співробітник оперативного підрозділу зобов'язаний:

- *здійснити* поквартирний чи подвірний обхід з метою виявлення свідків учиненого кримінального правопорушення, збирання відомостей, що можуть бути використані як докази (п. 2.8.1. Інструкції);

- *встановити* час, місце й обставини вчинення кримінального правопорушення; кількість причетних до його вчинення осіб, їх прикмети; наявність у них зброї, транспортних засобів, слідів на одязі чи тілі, які могли залишитися через опір потерпілих або при подоланні перешкод; індивідуальні ознаки викрадених речей; напрямок, у якому вони зникли, інші відомості, необхідні для встановлення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (п. 2.8.2. Інструкції);

- *негайно* інформувати слідчого про одержані дані щодо обставин вчинення кримінального правопорушення та причетних до нього осіб для їх подальшої фіксації шляхом проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій (п. 2.8.3. Інструкції);

- *виконувати* письмові доручення слідчого про проведення слідчих

(розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій (п. 2.8.4. Інструкції).

Цікавим і абсолютно новим є запропонований спосіб взаємодії оперативних і слідчих підрозділів при направленні матеріалів, отриманих за результатами оперативно-розшукової діяльності до слідчого підрозділу (розділ 3 Інструкції). Як визначено в п. 3.1. Інструкції, цей вид взаємодії відбувається з метою забезпечення методичного супроводження реалізації матеріалів оперативно-розшукової справи (далі – ОРС) та надання практичної допомоги оперативному підрозділу. З цією метою начальник оперативного підрозділу звертається до начальника слідчого підрозділу про закріплення за конкретною ОРС слідчого. Крім того, начальник оперативного підрозділу з дотриманням режиму таємності зобов'язаний надати слідчому необхідні матеріали ОРС для вивчення та надання у разі потреби рекомендацій щодо фіксації додаткових фактичних даних (п. 3.2.). Не менш цікавим є те положення Інструкції, яким визначено, що в подальшому матеріали ОРС розглядаються під час оперативної наради за участю начальників оперативного і слідчого підрозділів та працівників, які брали участь у їх підготовці, для визначення повноти зібраних матеріалів та наявності підстав для реєстрації в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (п. 3.3.). Також одночасно повинен розроблятися план заходів з реалізації матеріалів ОРС, який затверджується начальниками слідчого та оперативного підрозділів (п. 3.3.). Указаний порядок засвідчує, що за вищезазначених умов взаємодії оперативних та слідчих підрозділів на етапі реалізації матеріалів ОРД доступ до оперативно-розшукової справи отримує значна кількість посадових осіб ОВС, що, на нашу думку, може мати негативні наслідки та зашкодити їх ефективній реалізації.

Висновки. Таким чином, зазначимо, що філософія нового КПК України, а відповідно, і принципи взаємодії оперативних та слідчих підрозділів, ґрунтуються на засадах взаємності, відкритості, конфіденційності, плановості та безпосередності, що в цілому переконливо свідчить про запровадження абсолютно нових процесуальних умов співпраці, починаючи з 19.11.2012 року.

Попри те, що новий КПК України не містить терміна «взаємодія» між оперативними та слідчими підрозділами, вказане питання на достатньому рівні повинно бути врегульовано відомчими та міжвідомчими нормативно-правовими актами. Наприклад, наказом МВС України № 700.

Крім того, новий КПК України не передбачає конкретних форм взаємодії оперативних та слідчих підрозділів, а вказує лише на один вид взаємодії шляхом виконання доручення. Також його норми не надають права слідчому давати вказівки оперативному підрозділу, надання вказівок є виключним правом прокурора та суду.

Отже, обґрунтованим є висновок про те, що види й форми взаємодії оперативних і слідчих підрозділів залежать від етапу кримінального провадження, виду вчиненого кримінального правопорушення, осіб, котрі його вчинили, та стадії кримінального процесу, на якій відбувається взаємодія.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України 13.04.2012 № 4651-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України : затверджений Законом від 28.12.1960 із змінами та доп. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.
3. Сліпченко В.І. Вплив практики Європейського суду з прав людини на формування положень нового КПК України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dduvs.dp.ua/index.php?id=378>.
4. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України на стадіях документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, розслідування кримінальної справи та її розгляді в суді : наказ МВС України від 07.09.2005 року №777.
5. Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14.08.2012 № 700 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvd.gov.ua>.
6. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України у виявленні, документуванні та розслідуванні злочинів у сфері економіки : наказ МВС України від 08.09.2005 № 760.
7. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів і підрозділів внутрішніх справ України при документуванні та розслідуванні дорожньо-транспортних пригод : наказ МВС України від 03.12.2007 № 460 / ДСК.
8. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів і підрозділів внутрішніх справ при документуванні, виявленні та розслідуванні злочинів, учинених проти життя та здоров'я особи : наказ МВС України від 27.03.2009 № 137.

Надійшла до редакції 24.12.2012

В.Г. Уваров

кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.126

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ КОНТРОЛЮ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ

Проаналізовано проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства взагалі та інституту контролю за вчиненням злочину зокрема в контексті визначеного в рішеннях Європейського суду з прав людини принципу юридичної визначеності.

Ключові слова: *права і свободи людини, верховенство права, прецедент, принцип юридичної визначеності, практика Європейського суду з прав людини.*

Анализируются проблемы реформирования уголовно-процессуального законодательства вообще и института контроля за преступлением в частности в контексте определенного Европейским судом по правам человека принципом юридической определенности.

Ключевые слова: права и свободы человека, верховенство права, прецедент, юридическая определенность, практика Европейского Суда по правам человека.

The problems of reforming the criminal procedural legislation in General, and Institute control over taking the offense, in particular, in the context defined in the decisions of the European Court of human rights, the principle of legal certainty analysed in the article.

Keywords: human rights and freedoms, the rule of law, precedent, the principle of legal certainty, the practice of the European Court of human rights.

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється тим, що, незважаючи на прийняття нового КПК України, слідча і судова практика його застосування показує як недоліки чинного процесуального законодавства, так і недостатню вивченість проблеми.

Проблеми реформування процесуального законодавства взагалі і інституту негласних слідчих (розшукових) дій зокрема завжди були в центрі уваги науковців [1-7]. Але існуючі публікації не вичерпують всієї складності проблеми, а скоріше утворюють фундаментальну базу для її подальшого дослідження.

Мета даної роботи – визначити орієнтири подальшого реформування інституту контролю за вчиненням злочину в контексті міжнародних правових актів та прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 271 нового КПК України контроль за вчиненням злочину може здійснюватися у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, та проводиться в таких формах: 1) контрольована поставка; 2) контрольована та оперативна закупка; 3) спеціальний слідчий експеримент; 4) імітування обстановки злочину.

Закон так і не визначив ні змісту, ні процесуальної форми названих заходів.

Небагатослівні з цих питань і автори науково-практичних коментарів. Контроль за вчиненням злочину, за визначенням одних, полягає у перевірці за рішенням прокурора відомостей про готування вчинення або про вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину у формі контрольованої поставки, контрольованої або оперативної закупки, спеціального слідчого експерименту, імітування обстановки злочину, порядок та тактика проведення яких визначається законодавством та міжнародними договорами України [1, с. 595].

Інструкція «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затверджена наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5/, дає лише більш виважені дефініції, наприклад: контрольована закупка полягає в імітації придбання або отримання, у тому числі безоплатного, у фізичних та

юридичних осіб незалежно від форм власності товару, який перебуває у вільному обігу, з метою викриття і документування факту вчинення злочину та особи, яка його вчинила, – але детально процедуру провадження даного заходу не розкриває.

Безумовно, дефініція й мета даних заходів зрозумілі. Але в законі досі фактично відсутня регламентація порядку проведення даних дій. Як зазначає М. Шумило, без чітко визначених засобів мета втрачає свою реальність [6, с. 454].

Якщо для застосування у такому режимі контрольованої закупки немає заперечень, то є сумніви щодо необхідності законодавчого дозволу і регламентування контрольованої поставки.

Сама по собі контрольована поставка, приміром, зброї чи наркотиків є своєрідною формою провокації злочину і має ознаки суспільно небезпечного діяння. Вона мало чим відрізняється від таких передбачених КК України дій, як провокація давання хабара. До того ж подібні дії є занадто ризикованими.

Європейський суд з прав людини свої правові позиції з цього приводу демонструє таким чином. У рішенні у справі “Тейксієра де Кастро проти Португалії” від 9 червня 1998 р., яка стосувалась засудження заявника за торгівлю наркотиками в результаті провокації агентів поліції, Європейський суд зазначив, що “використання агентів під прикриттям повинно бути обмежено, а також повинні бути надані гарантії навіть у справах, що стосуються боротьби із обігом наркотиків. Безперечно, зростання організованої злочинності вимагає відповідних заходів, проте право на справедливе судочинство посідає провідне місце (див. рішення у справі “Делькорт проти Бельгії ” від 17 січня 1970 р., пункт 25) та не може бути принесено в жертву доцільності. Загальні вимоги справедливості, висловлені у статті 6, застосовуються до проваджень у всіх формах кримінального обвинувачення, від найпростішого до найбільш складного. Суспільний інтерес не може виправдати використання доказів, отриманих у результаті поліцейського підбурювання” (див. пункт 36). Приймаючи рішення у цій справі про порушення Португалією пункту 1 статті 6 Конвенції, Суд наголосив, що “...немає підстав вважати, що без їх втручання (агентів) його (злочин) було б скоєно. Таке втручання та його використання у сумнівному кримінальному провадженні означало з самого початку, що заявника було остаточно позбавлено права на справедливий судовий розгляд. Відповідно, мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції”.

У рішенні ЄСПЛ у справі “Корнев та Карпенко проти України” від 21 жовтня 2010 р. Європейський суд розглянув одну з таких ситуацій. Суд зазначив, що головний свідок обвинувачення був узятий під програму захисту свідків і не з’являвся до національних судів. Ані заявник, ані адвокат ніколи не мали можливості провести перехресний допит цього свідка, а національні суди ґрунтували свої висновки у справі на їхніх письмових показаннях.

Інша важлива проблема – провокація злочину – була досліджена у справі “Любченко проти України”. У цій справі щодо заявника була проведена операція, після якої він був заарештований. Європейський суд порушив перед сторонами питання щодо провокації злочину з боку міліції.

Таким чином, як зазначає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, практика проведення оперативних закупок наркотичних засобів і використання їх результатів у кримінальному провадженні в Україні на цей час не відповідає вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини [7, с. 91-93].

Така думка має право на існування з огляду на невідповідність певних заходів контрольної закупки та контрольованої поставки принципу юридичної визначеності. Запропонована вище процесуальна форма їх провадження могла б усунути дану прогалину. Та чи є така необхідність, теоретичне та правове підґрунтя для цього?

На погляд М.Є. Шумила, подібні заходи, на відміну від слідчих дій, не можуть мати гостро внормованого порядку проведення, бо їх цільове призначення інше – швидко реагувати на факти злочинів, попереджувати їх, своєчасно виявляти і фіксувати сліди злочинців [6, с. 461].

Якщо вести мову про заходи, визначені в ст. 267, 268 та 271 КПК України, то з такою думкою можна погодитись.

Контрольована поставка навряд чи має стати слідчою дією ще й з огляду на її провокаційний характер.

Між тим якщо при контрольованій закупці особа, яка попала у сферу оперативних інтересів, як розуміється, уже зберігає наркотичний засіб, то при контрольованій поставці у відповідної особи, якій пропонується придбати заборонену в обігу речовину чи предмет, часто спочатку відсутній склад злочину і лише після «акторських дій спецпідрозділів» він може проявитись. Тобто фактично в останньому випадку очевидними є ознаки провокації злочину, і не виключено, що вона може бути застосована не тільки до наркотогівців, а й для дискредитації інших осіб.

На наш погляд, контрольована поставка не відповідає вимогам принципів передбачуваності і пропорційності, а отже, має бути виключена з тексту КПК України.

Контрольна закупка ж, навпаки, може бути більш детально регламентована як слідча дія у вищезазначений спосіб.

Імітування обстановки злочину часто в цілому мало чим відрізняється від провокації певних дій, і виявлення злочинних намірів обертається не чим іншим, як провокуванням злочинних дій.

Автори новітнього Науково-практичного коментаря КПК України до плутанини в законодавстві додали судження, яке ставить під сумнів можливості застосування заходів контролю за вчиненням злочину, стверджуючи: «особливими умовами провадження цієї негласної слідчої (розшукової) дії за змістом ч. 3 коментованої статті є те, що під час підготовки та проведення контролю за вчиненням злочину забороняється провокувати

(підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який вона б не вчинила, якби слідчий цьому не сприяв, або з цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем (див. рішення ЄСПЛ у справах "Романаускас проти Литви" від 5 лютого 2008 р., "Тейшейра де Кастро проти Португалії" від 9 червня 1998 р.) [2, с. 685].

Такі дії скоріше мають ознаки детективної роботи, ніж слідчих дій. Щодо таких пізнавальних заходів, як *«спеціальний слідчий експеримент»* та *«імітування обстановки злочину»*, можна стверджувати, що вони не мають усіх необхідних атрибутів для віднесення їх до окремих слідчих дій, оскільки поглинаються вже існуючими інститутами слідчих дій, наприклад слідчим експериментом, а разом з тим не мають юридичної визначеності, не відповідають принципам, визначеним ЄСПЛ.

Що стосується такого заходу, як *«використання конфіденційного співробітництва»*, який названий новим КПК України (ст. 275) в числі «інших видів негласних слідчих (розшукових) дій», то законодавець, судячи з усього, сам не визначився в різниці між слідчими і розшуковими діями, між гласним процесом і конфіденційною, негласною діяльністю.

Для того щоб певний захід було визнано ЄСПЛ як законний, він повинен бути якісним, зрозумілим, доступним для сприйняття і прозорим, отримати чітке юридичне визначення щодо процедури його здійснення.

Бути включеними до КПК України мають тільки ті пізнавальні заходи, процедура яких може бути настільки прозорою, щоб бути детально регламентованою законом, настільки передбачуваною і контрольованою суспільством, щоб мати змогу зробити висновок щодо допустимості і достовірності отриманих доказів. В цілому це означає, що кожний захід має отримати процесуальну форму провадження.

Інститут негласних слідчих (розшукових) дій не отримав необхідної та досконалої процесуальної форми, яка б слугувала достатньою гарантією отримання надійних доказів та належного захисту прав і свобод людини, реалізації визнаних (підтримуваних і неухильно забезпечуваних) у практиці ЄСПЛ принципів юридичної визначеності та пропорційності.

Висновок. Система слідчих дій має розбудовуватись відповідно до визнаних європейською спільнотою та укорінених у практиці Європейського суду з прав людини принципів правової визначеності, передбачуваності і пропорційності, згідно з якими обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями; будь-яке обмеження права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки; інтереси забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та безпеки тощо можуть виправдати правові обмеження прав і свобод тільки в разі адекватності соціально обумовленим цілям; мета встановлення певних правових об-

межень повинна бути легітимною й істотною, а міра обмеження прав як засіб досягнення мети повинна відповідати цій меті і не повинна бути занадто обтяжливою і надмірною.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в роботі пропозицій щодо удосконалення інституту слідчих дій, пов'язаних з обмеженням приватного життя людини, і інституту контролю за вчиненням злочину зокрема.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К., 2012.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / О.М. Бандурка, Э.М. Блажівський та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х., 2012. – Т. 1.
3. *Тертишник В.* Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз ... не для нас / В. Тертишник // *Право і суспільство*. – 2012. – № 1. – С. 259–262.
4. *Уваров В.Г.* Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України : монографія / В.Г. Уваров ; за заг. ред. В.М. Тертишника. – Дніпропетровськ, 2012.
5. *Чабайовський Т.В.* Підстави та межі кримінально-процесуального втручання в особисте життя громадян : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Т. В. Чабайовський. – К., 2012.
6. *Шумило М.* Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проєкті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // *Право України*. – 2012. – № 3–4. – С. 454.

Надійшла до редакції 18.10.2012

Л.А. Філянiна

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.122 : 341.45

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ПОТЕРПІЛИХ, СВІДКІВ ЧИ ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Зроблено аналіз міжнародних документів щодо забезпечення безпеки потерпілих, свідків чи інших осіб, які сприяють кримінальному судочинству.

Ключові слова: *потерпілий, свідок, кримінальне судочинство.*

Осуществлен анализ международных документов в сфере обеспечения безопасности потерпевших, свидетелей и иных лиц, которые содействуют судопроизводству.

Ключевые слова: *потерпевший, свидетель, уголовное судопроизводство.*

The analysis of international acts in the field of safeguard of victims, witness and another persons tha assist the trial ia made.

Keywords: *victim, witness, criminal procedeeng*

Постановка проблеми. Незахищеність потерпілих, свідків та інших осіб, що сприяють кримінальному судочинству, від посткримінального впливу є суттєвою перепорою при досягненні цілей правосуддя в багатьох країнах світу. Страх потерпілих, свідків перед негативним впливом з боку кримінальних елементів і, як наслідок, відмова від співпраці з правоохоронними органами досягли масштабів, які змусили говорити про дану проблему спеціалістів у різних галузях кримінального, кримінально-процесуального права, кримінології, криміналістики, психології на міжнародному та національному рівнях.

Життя, безпека, недоторканність особи визнаються найвищою соціальною цінністю як у міжнародних договорах, так і національному законодавстві України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженням даної проблеми в різні часи займались російські і вітчизняні вчені, а саме: О. Бандурка, С. Білоцерківський, М. Валєєв, О. Закалюк, В. Звірбуль, С. Іванов, Н. Кузнєцова, О. Литвинов та ін.

Метою даної статті є дослідження проблем забезпечення безпеки потерпілих, свідків та інших осіб, які сприяють кримінальному судочинству.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі основні завдання: 1) проаналізувати міжнародно-правові акти в галузі захисту прав людини та основоположних свобод; 2) окреслити основні шляхи взаємодії держав із забезпечення безпеки потерпілих, свідків та інших осіб, які сприяють судочинству.

Виклад основного матеріалу. Міжнародним співтовариством розроблено зведення міжнародних стандартів, що охоплюють ключові питання кримінального судочинства. З кінця ХХ сторіччя у загальному процесі правової інтеграції зближення національного законодавства з міжнародними стандартами бере активну участь й Україна. У нашій державі, як і в усьому світі, поширюється визнання примату міжнародного права, що, у свою чергу, в подальшому передбачає розвиток національних правових систем на основі міжнародних норм. Необхідно зазначити, що у 80-х роках минулого сторіччя світове співтовариство стало активно приділяти увагу проблемам кримінального судочинства, пов'язаним із забезпеченням прав людини у сфері правосуддя та організаційної діяльності органів кримінальної юстиції, шляхом створення різноманітних міжнародних комітетів та комісій, а саме: Комісій з попередження злочинності та кримінального правосуддя Економічної і Соціальної Ради ООН, Конгресів ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками. Водночас на своїх засіданнях аналогічним питанням приділяють увагу як універсальні міжнародні організації: Організація Об'єднаних Націй і Міжнародна організація кримінальної поліції, так і регіональні міжнародні організації, в тому числі Рада Європи, учасником якої в 1995 р. стала й Україна.

Робота цих міжнародних організацій пов'язана з відстеженням глобальних тенденцій злочинності; узагальненням світового досвіду щодо

протидії й боротьби з окремими видам злочинів, що представляють небезпеку не тільки для всього світового співтовариства, але й тих протиправних діянь, які посягають на особисті, майнові чи інші права людини; дослідженням ефективності окремих заходів боротьби і наданням рекомендацій щодо їх застосування на національному рівні.

Так, ООН і Рада Європи прийняла ряд міжнародних документів, що мають зобов'язальний характер для тих держав, що їх ратифікували. Так, 29 листопада 1985 р. резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН було прийнято один з універсальних актів – «Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою» [1].

Причиною її прийняття слугувала не тільки загальна проблема відшкодування матеріальної та моральної шкоди потерпілій стороні від злочину, але й проблема безпеки потерпілих, свідків та інших осіб, що сприяють судочинству, а також їх близьких. У ній зазначається, що жертвам злочинів, а також членам їх родини, свідкам та іншим особам, що сприяють судочинству, несправедливо завдається шкода, тілесні ушкодження або шкода їх власності, а також що під час надання допомоги у судовому переслідуванні правопорушників вони можуть піддаватися певним утисканням [2]. Водночас у підпункті «d» п. 6 додатка цього документа рекомендується державам застосовувати заходи щодо мінімізації незручності для жертв, охорони їх особистого життя в тих випадках, коли це необхідно, а також забезпечення безпеки їм та членам їх родини й свідкам з їх сторони та їх захисту від залякування та помсти. Необхідно зазначити, що даний документ, як інші міжнародно-правові акти у формі декларацій та резолюцій, належать до групи міжнародних договорів, що мають рекомендаційний характер та не мають загальнообов'язкового характеру. Призначення даного документа – створення міжнародно-правового контексту, за допомогою якого можливо удосконалювати та застосовувати національне право з розумінням того, що існують міжнародні стандарти. Необхідність та значущість даного документа підтверджується оцінками, що дали йому в різних країнах, шляхом запровадження деяких норм у національне законодавство країни. Так, в Аргентині, Білорусії, Румунії, Канаді, Нідерландах, Франції, Чехії текст Декларації наданий в органи прокуратури, суди та інші державні установи, її положення стали вивчати в юридичних вузах. На її основі у Великобританії у 1990 р. прийнято «Хартію жертв злочинів».

У 1997 р. Комісія з попередження злочинності та кримінального правосуддя підготувала «Інструкцію щодо застосування Декларації ООН з основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою», в якій міститься інформація і рекомендації щодо реалізації норм даної Декларації. В якості приклада реалізації в національному законодавстві підпункту «d» п. 6 Декларації наголошується на використанні у судах «відеозапису або дзеркальних екранів при наданні показань свідка, у таких справах, де жертвами злочину стали діти, або у справах про зґвалтування, а також вислуховування дітей спеціалістом-

дослідником, який потім передає ці свідчення суду», зокрема не рекомендується розголошувати адреси жертв злочинів [3, р. 20–21].

Право на забезпечення особистої безпеки жертв злочину було кваліфікованою ознакою в якості одного із елементів «основних принципів правосуддя» [4, р. 3], а одним з висновків є визнання того, що національні уряди повинні розробляти ефективні програми захисту свідків.

Питання захисту осіб, що сприяють правосуддю, враховується при регламентації діяльності міжнародних судових органів. Так, правилами процедури Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права на території колишньої Югославії (1991 р.), а також Міжнародного кримінального трибуналу для переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди та об'єднаних держав у період з 1 січня по 31 грудня 1994 р. передбачені: охорона потерпілих, свідків за їх місцем проживання, при їх транспортуванні до місця судочинства та під час повернення, переселення у безпечне місце проживання. Тобто відповідальність за безпеку потерпілих та свідків покладена на секції допомоги потерпілим та свідкам, що є структурним підрозділом Відділу судового і юридичного обслуговування Секретаріату Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді [5, р. 5].

17 липня 1998 р. на дипломатичній конференції у Римі під егідою ООН було прийнято Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду, в якому знайшов відображення принцип, що гарантує права та інтереси жертв під час судочинства. Так, у ч. 1 ст. 68 Статуту Міжнародного Кримінального Суду міститься положення, що Суд приймає належні заходи для захисту, безпеки, фізичного та психічного благополуччя, гідності та недоторканності особистого життя потерпілих і свідків... Прокурор вживає такі заходи, особливо при проведенні розслідування та здійснення кримінального переслідування... Такі заходи не повинні завдавати шкоди правам обвинуваченого або бути несумісними з ними, а також завдавати шкоди проведенню справедливого судового розгляду [6].

Відповідно, існують правила, що дозволяють захищати потерпілих та свідків, а саме передбачається можливість: вилучення з відкритих протоколів імен потерпілих, свідків або інших осіб, яким загрожує небезпека в результаті оголошення своїх свідчень чи будь-якої іншої інформації, що може сприяти встановленню цієї особи; заборона прокуророві, захиснику чи іншому учаснику розкривати таку інформацію будь-якій третій особі; рекомендується надавати свідчення з використанням електронних чи інших засобів, включаючи технічні засоби, що дозволяють змінювати зображення і голос, аудіовізуальну техніку, а саме відеоконференцію та закриті передачі, а також виключне використання звукових засобів; застосування стосовно потерпілого, свідка чи іншої особи, яким загрожує небезпека в результаті надання свідчень, псевдонімів або проведення частини своїх слухань *in camera*.

При встановленні засобів безпеки для стадії судового розгляду повинні враховуватися загальні умови, що передбачені національним за-

конодавством. Водночас найбільшого значення при визначенні захисних засобів на даній стадії, враховуючи ступінь важливості міжнародних документів, ратифікованих Верховною Радою України, мають загальноєвропейські принципи судочинства, сформульовані в Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а саме в п. 1 ст. 6 Конвенції – право на справедливий судовий розгляд.

Одним із засобів безпеки потерпілих від злочину, свідків злочинного діяння та інших осіб, що сприяють кримінальному судочинству, є допит такої особи з використанням відеотехнічних пристроїв, якщо така особа знаходиться поза межами судової зали. Такий засіб захисту неодноразово був рекомендований міжнародним співтовариством. Допит з використанням технічних пристроїв має певні процедурні відмінності від звичайного допиту в судовій залі. Так, наприклад, у Швейцарії захисник підсудного під час допиту потерпілого за загальним правилом знаходиться в одному з ним приміщенні. Але якщо захисник підсудного зловживає наданим йому правом (задає питання, робить зауваження, що порушують права жертви), то в такому випадку він, як і його підзахисний, спостерігає за допитом у аудіовізуальній трансляції [7, с. 185].

Такий засіб безпеки може застосовуватися не тільки до потерпілих, свідків та інших осіб, що сприяють кримінальному судочинству, але і для підсудних. Так, в Італії відповідно до ст. 190 bis італійського КПК, у справах про організовану злочинність відеозапис свідчень підзахисного, що зроблений у ході попереднього судового розгляду, може застосовуватися на наступних засіданнях та в інших судових інстанціях, а сам підзахисний звільняється від повторення раніше наданих свідчень [8, с. 16].

У США відповідна відеоапаратура стала стандартним оснащенням судів. Так, з 1992 р. в судах 32 штатів використовується «телебачення замкнутого циклу» (closed circuit television (CCTV)) при допитах дітей, які стали жертвою сексуального насилля. Наприклад, у Техасі при застосуванні даного методу в окреме приміщення виходять прокурор, захисник і дитина; суд та підсудний залишаються у судовій залі. Законодавство Огайо і Каліфорнії передбачає, що дитина під час допиту не має бачити підсудного на екрані; Вермонт і Міннесота залишають вирішення цього питання на розсуд суду. Основним фактором при вирішенні питання застосування CCTV є вік свідка та вид правопорушення. Водночас необхідно звернути увагу на психологічно-моральну складову такого допиту. Дитяча психіка занадто вразлива до різних стресових ситуацій. За допомогою відеозапису свідчення дитини, поза судовим засіданням, на ранньому етапі попереднього розслідування можна позбавити її необхідності пригадувати, розповідати про інцидент декілька раз, до того ж свідчення подані безпосередньо після вчинення злочину, коли дитина пам'ятає усі деталі і не домислює того, чого не було, набагато цінніші, ніж ті, що вона пригадає через деякий час у судовому засіданні.

Висновки. Отже, на міжнародному рівні приділяється достатньо уваги правилам міжнародного судочинства шляхом прийняття міжнарод-

дних договорів, що спрямовані на забезпечення безпеки потерпілих, свідків та інших осіб, які сприяють проведенню кримінального судочинства. Беручи участь у розробці таких договорів, їх наступне прийняття та ратифікація зобов'язує держав-учасниць щодо їх впровадження у національне законодавство і, як наслідок, виконання цих норм, забезпечуючи необхідну безпеку таким особам на державному рівні.

Бібліографічні посилання

1. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Док. А/CONF.144/INF.2, 11 may, 1990.
3. Док. E/CN.15/1997/CRP.9, 25 april, 1997, P/ 20-21.
4. Правонарушители и жертвы: ответственность и справедливость в процессе отправления уголовного правосудия. Рабочий документ, подготовленный Секретариатом к X Конгрессу ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями Док. А/CONF.187/8. 15 december, 1999, P. 3.
5. Правонарушители и жертвы: ответственность и справедливость в процессе отправления уголовного правосудия. Рабочий документ, подготовленный Секретариатом к X Конгрессу ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями Док. А/CONF.187/8. 15 december, 1999, P. 4
6. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
7. Брусницын Л.В. Обеспечение лиц, содействующих уголовному правосудию: российский, зарубежный и международный опыт XX века (процессуальное исследование). – М., 2001.
8. Борьба с мафией в Италии // Борьба с преступностью за рубежом. 2000. – № 5. – С. 16.

Надійшла до редакції 05.10.2012

Р.А. Халілев

кандидат юридичних наук, доцент
(*Національний університет державної
податкової служби України*)

УДК 343.123.12

ФОРМИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Досліджено теоретичні погляди на сутність, проблеми та підстави класифікації організаційно-тактичних форм оперативно-розшукової діяльності. Надано авторське визначення основних ознак організаційно-тактичних форм оперативно-розшукової діяльності, їх змісту та співвідношення між собою.

Ключові слова: *організаційно-тактична форма, класифікація, оперативно-розшукова діяльність, суб'єкти ОРД, сили ОРД, оперативні підрозділи, повноваження.*

Исследованы теоретические взгляды на сущность, проблемы и основания классификации организационно-тактических форм оперативно-розыскной деятельности. Дано авторское определение основных признаков организационно-тактических форм оперативно-розыскной деятельности, их содержания и соотношения между собой.

Ключевые слова: *организационно-тактическая форма, классификация, оперативно-розыскная деятельность, субъекты ОРД, силы ОРД, оперативные подразделения, полномочия.*

In the article probed theoretical looks to essence, problems and grounds of classification of organizational-tactical forms of operative-search activity. Author determination of basic signs of organizational-tactical forms of operative-search activity, their maintenances and betweenness, is given by itself.

Keywords: *organizational-tactical form, classification, operative-search activity, subjects of operative-search activity, forces of operative-search activity, operative subdivisions, plenary powers.*

Постановка проблеми. Розвиток теорії ОРД та вдосконалення практики протидії злочинності оперативно-розшуковими заходами потребує впровадження новітніх організаційно-тактичних форм ОРД. Означене неможливе без уточнення сутності, складових та підстав відокремлення однієї форми від іншої.

Це зумовлює необхідність визначення теоретичної сутності теоретико-прикладної категорії «форма ОРД», існуючих проблем їх класифікації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У роки незалежності активно здійснювалися наукові дослідження у різних галузях науки з практики протидії злочинності оперативно-розшуковими заходами. Розвиток теорії ОРД відбувається з використанням досягнень інших галузей наукового знання. Однак сьогодні не існує єдиного погляду на сутність, зміст та кількість форм ОРД.

Погляди на сутність організаційно-тактичних форм ОРД можна об'єднати у такі групи:

- форма як філософсько-правова категорія означає спосіб організації і спосіб існування предмета, процесу, явища або устрій, вид, тип, структуру відповідних суспільних утворень та процесів [1, с. 567; 2, с. 294];

- процес вирішення проблем, детермінований метою [3].

- специфічні напрямки комплексного використання сил, засобів і методів ОРД у боротьбі з правопорушеннями і злочинністю [4];

- специфічний спосіб організації оперативно-розшукових заходів з метою вирішення окремих завдань [5];

- організація роботи оперативних підрозділів для вирішення завдань ОРД та спосіб існування системи заходів як окремих складових цієї системи [6, с. 29];

- нормативно встановлений порядок організації оперативно-тактичних заходів забезпечення вирішення задач ОРД з профілактики, запобігання вчиненню та розкриттю злочинів, а також розшуку злочинців і осіб, зниклих безвісно [7];

- інтегрування воедино організаційних, методичних і тактичних аспектів негласної діяльності, що є єдиною ланкою між науковою організацією управління і практичним використанням оперативно-розшукових сил, засобів і методів у боротьбі зі злочинністю [7, с. 98–107].

Іншої думки дотримується В. Шульц. Він вважає, що оптимальним у межах понятійного апарату науки ОРД є використання категорії

“вид” [8]. Пояснюючи свою позицію, він відштовхується від власного розуміння загальної методології матеріалістичної діалектики. Згідно з його суб’єктивним баченням, поняття форми набагато вужче від поняття виду і тому для більш об’єктивної розмежувальної характеристики складних динамічних процесів, що відбуваються в ОРД, оптимально прийнятним є використання останнього поняття. Згідно з класифікацією згаданого науковця, оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ складається з таких видів діяльності: оперативний пошук; оперативна перевірка; оперативне спостереження; агентурна розробка; оперативний розшук.

Ми частково погоджуємося з деякими із вказаних міркувань, але, не ставлячи за мету дослідження з’ясування вищенаведених протиріч, надалі будемо відштовхуватися від позиції, що набула більшого поширення і визнання в науці ОРД. Тому вважаємо цілком прийнятним використання поняття форми для подальшого з’ясування питань, що досліджуються.

Метою статті є визначення сутності, проблем та підстав класифікації організаційно-тактичних форм оперативно-розшукової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Ми згодні з думкою, що у всякої діяльності є якийсь предмет, якась форма і якась ідея. Форма як науково-прикладна категорія є предметом дослідження соціології, економічної теорії, теорії управління та всього спектра юридичної науки. Форма діяльності системним аналізом розглядається як процес вирішення проблем [3].

Зрозуміло, процес вирішення проблем детермінований метою. Наприклад, ставиться мета — «припинення правопорушень», щоб наша країна стала правовою державою відповідно до світових стандартів забезпечення прав і свобод людини у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин. Така мета визначає необхідність здійснення гласної і негласної діяльності.

Проте процес вирішення проблем до певної міри можна абстрагувати від предмета і мети. Стверджується, що всі процеси вирішення проблем мають одну і ту саму структуру і форму. Так, Г.С. Альтшуллер визначив алгоритм вирішення технічних проблем, який сформувався у теорію вирішення винахідницьких завдань (ТВВЗ), згідно з якою, ким би не був винахідник, що б він не винайшов, завжди форма його діяльності проходить одні й ті самі етапи і є єдиною функціональною схемою. А ця схема і відображає форму діяльності за рішенням проблем [9].

Платон, його послідовники та науковці, що вивчають проблеми менеджменту, ввели поняття “форма діяльності”, яке, на їх думку, можна поділити на такі види:

- форми виробництва;
- форми спілкування;
- форми свідомості [3; 10].

Форми виробництва — вид форм діяльності, предметом яких є річ або сила природи. Форма виробництва спрямована на перетворення ціл-

ком реального предмета. Природно, вона може бути опосередкована іншими формами виробництва, але у кінцевому підсумку предметом є природа. Щодо оперативно-розшукової діяльності ми можемо говорити про організаційно-тактичні форми ОРД.

Інший вид форм діяльності – форми спілкування, предметом яких є відносини між людьми. Стосовно ОРД оперативно-розшукові правовідносини.

Третім видом форм діяльності, є форми свідомості, предметом яких є ейдос. Якщо форми виробництва спрямовані на якісь природні речі і процеси, якщо предметом форм спілкування є відносини груп людей, предметом форм свідомості є поняття. Так, наприклад, щоб бути законодавцем, потрібно володіти поняттями права, виробництва, менеджменту. Оперативний працівник повинен володіти поняттями оперативно-розшукових сил, методів, засобів і заходів.

Форми діяльності виникають і зникають історично. Між різними формами діяльності можуть бути різні співвідношення – наприклад, одна може включати іншу (містити усередині як один зі своїх елементів). Дві форми діяльності можуть бути частинами третьої. Як це спостерігається у оперативній розробці, яка містить у собі оперативний пошук та оперативно-розшукову профілактику (оперативно-розшукове попередження).

Одна форма діяльності може виступати як ідеал для іншої форми і одночасно перетворюватися на предмет третьої форми діяльності. Вони можуть міститися одна в одній, бути частинами якогось цілого та можуть знаходитися у додаткових відносинах [11, с. 222–306].

Визначення форм оперативно-розшукової діяльності, їх сутності, змісту та співвідношення між собою впливає на ефективність всієї оперативно-розшукової діяльності. Проведене дослідження показує, що оперативно-розшукова діяльність оперативних підрозділів ОВС, спрямована на протидію злочинності у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин, не повною мірою відповідає вимогам часу (56,1 % – працівники КР, 41,8% – працівники спеціалізованих підрозділів кримінальної міліції, 46% – працівники прокуратури).

Причинами такого становища, на їх погляд, є:

- недооцінка пошукової роботи (реактивний характер діяльності) – (36,1 % – працівники КР, 45,2 % – працівники спеціалізованих підрозділів кримінальної міліції, 26 % – працівники прокуратури);

- прогалини профілактичної роботи – (26,1 % – працівники КР, 25,2 % – працівники спеціалізованих підрозділів кримінальної міліції, 46 % – працівники прокуратури);

- невикористання всього арсеналу засобів, заходів та сил гласного та негласного характеру – (26,7 % – працівники КР, 21,6 % – працівники спеціалізованих підрозділів кримінальної міліції, 28 % – працівники прокуратури);

- прогалини теоретично-прикладного характеру на сутність, зміст, мету, завдання та форми ОРД – (56,3 % – працівники КР, 55,5 %

–працівники спеціалізованих підрозділів кримінальної міліції, 36 % – працівники прокуратури).

Стосовно предмета дослідження, ми вважаємо, що науково обґрунтована класифікація організаційно-тактичних форм ОРД дозволяє:

по-перше, визначити стратегію діяльності оперативних підрозділів ОВС щодо забезпечення реалізації оперативно-розшукової політики у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин;

по-друге, розробити єдину методологічну основу протидії злочинності усім комплексом оперативно-розшукових засобів, заходів та сил;

по-третє, охопити весь комплекс питань її складових;

по-четверте, накреслити єдину комплексну програму практичних заходів у діяльності оперативних підрозділів, які б відповідали сучасним умовам, світовим стандартам правоохоронної та детективної діяльності.

Таким чином організаційно-тактичну форму ОРД можемо розглядати як двоєдину категорію:

- специфічний спосіб організації оперативно-розшукових заходів з метою вирішення окремих завдань;

- наукову категорію теорії оперативно-розшукової діяльності.

Для визначення форм ОРД слід враховувати, що теорія оперативно-розшукової діяльності, як і будь яка інша теорія, знаходиться в постійному пошуку і розвитку. Її категоріальний апарат доповнюється новою термінологією, завдяки чому розробляються й обґрунтовуються нові положення цієї теорії. Важливе значення при цьому має однозначне трактування ключових понять, адже, як зазначав А.В. Венгеров, визначення юридичних понять „це не якась казуїстика чи схоластика, а, навпаки, надзвичайно важлива наукова і практична справа, якщо згадати, що за всім цим стоять живі люди, їх діяльність, благополуччя, а іноді й життя” [12, с. 407].

Науковці у різні історичні періоди виділяли двовидову (оперативний пошук, агентурна розробка) [13; 14], тривидову (оперативний пошук, оперативна профілактика, оперативна розробка) [4; 15, с. 365; 16, с. 50], тривидову (виявлення осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес; оперативно-розшукова профілактика; оперативна перевірка) [17, с. 34] та чотиривидову (оперативний пошук, оперативна профілактика, оперативна розробка, оперативно-розшукове забезпечення (супровід) кримінального судочинства) [18; 19; 20] класифікацію форм ОРД.

Існує декілька поглядів на підстави класифікації організаційно-тактичних форм ОРД. Перша група науковців до підстав відносить привід початку проведення оперативно-розшукових заходів, особливості їх організації і тактики, а також специфічні завдання, що вирішуються в рамках її конкретної форми. На їх думку, форми оперативно-розшукової діяльності відрізняються предметами початку запровадження заходів, завданнями, організацією та тактикою проведення відповідних дій [4].

Друга група відносить таке:

- підстави для початку проведення оперативно-розшукових заходів

у межах кожної форми;

- задачі й кінцеві цілі;
- організація діяльності у вказаних формах ОРД;
- тактика проведення оперативно-розшукових заходів;
- основні напрямки використання даних стосовно вказаних форм;
- підстави для припинення застосування оперативно-розшукових заходів;

• документи, що є носіями інформації про результати здійснення ОРЗ у межах окремої організаційно-тактичної форми [21].

Третя група, до якої належать В.Г. Бобров, В.О. Лукашов, С.О. Смирнов, ще за часів СРСР визначили, що організаційно-тактичні форми ОРД відрізняються одна від одної за змістом та метою, а також тактикою застосування сил, засобів та методів оперативно-розшукової діяльності [22, с. 19].

Деякі вчені підставою класифікації визначають гласність заходів. Вони поділяють форми ОРД на гласні та негласні [18, с. 34].

На наш погляд, гносеологічною підставою такої класифікації організаційно-тактичних форм ОРД є поставлена мета, а також загальний теоретичний алгоритм організації використання оперативно-розшукових сил, засобів, методів та заходів. Вона визначає завдання, підстави, організацію та тактику оперативно-розшукових заходів, завдання, що вирішуються.

Висновки. Таки чином, основними відзнаками конкретної організаційно-тактичної форми ОРД є:

- мета та завдання, що вирішуються;
- підстави здійснення;
- узагальнений теоретичний алгоритм організації використання оперативно-розшукових сил, засобів, методів та заходів;
- особливості тактики здійснення оперативно-розшукових заходів;
- особливості реалізації світових стандартів забезпечення прав і свобод людини.

Враховуючи наведені раніше думки Платона та С.Б. Чернишова [3], а також В.М. Аتماжитова, О.Ф. Долженкова, В.Л. Ортинського Г.О. Душейка, можемо визначити, що всі організаційно-тактичні форми ОРД взаємопов'язані, а елементи одних форм можуть бути складовою іншої.

Таким чином, на сьогодні можемо віднести до організаційно-тактичних форм ОРД: оперативний пошук, оперативно-розшукове попередження, оперативну розробку, оперативно-розшукове забезпечення кримінального судочинства.

Бібліографічні посилання

1. Тлумачний словник української мови / за ред. В.С. Калачника. – Х., 2003.
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К., 1998.
Т.6 : Т–Я. – 2004.
3. Чернышев С.Б. Формы деятельности и их классификация : лекция / С.Б. Чер-

нышев. – М., 2003.

4. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: загал. част. : підручник/ під заг. ред. Бородича Л.В. – Луганськ, 1999. – Т. 1.

5. Беляєв В.О. Організаційно-тактичні основи оперативного пошуку в місцях зі складною оперативною обстановкою (за матеріалами діяльності підрозділів карного розшуку МВС України) : дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / В.О. Беляєв. – Запоріжжя, 2005.

6. Некрасов В.А. Оперативне розпізнання : монографія / В.А. Некрасов, В.Я. Мацюк, Н.Є. Філіпенко Л.В. Родинюк. – К., 2007.

7. Сілюков В.О. Форми ОРД: лекція / В.О. Сілюков. – Л., 2003.

8. Грохольський В.Л. Забезпечення законності в оперативно-розшуковій діяльності / В.Л. Грохольський // Теорія оперативно-службової діяльності. – 1998. – С. 98–109.

9. Шульц В. К вопросу о развитии понятия в теории ОРД / В. Шульц // Проблемы совершенствования организации и тактики ОРД ОВД. – М., 1988. – С. 86–99.

10. Альтшуллер Г.С. Найти идею. Введение в теорию решения изобретательских задач / Г.С. Альтшуллер. – Новосибирск, 1991.

11. Платон. Государство. // Платон. Сочинения в 3 т. – Т. 3. – М., 1999.

12. Тэйлор Ф.У. Управление — это наука и искусство / Ф.У. Тэйлор, А. Файоль, Г. Емерсон, Г. Форд. – М., 1992.

13. Венгеров А.Б. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов / А.Б. Венгеров. – М., 1998.

14. Оперативно-розыскная деятельность органов охраны общественного порядка: учебник. – М.: ВШ МООП РСФСР, 1966. – 364 с.

15. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел: Учебник. – М.: ВШ МВД СССР, 1972. – 386 с.

16. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел : учебник под ред. Аتماжитова В.М. – М., 1991.

17. Захаров В.П. Проблеми діяльності оперативних підрозділів кримінально-виконавчої системи щодо боротьби зі злочинністю (за матеріалами Державного департаменту України з питань виконання покарань) : дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / В.П. Захаров. – Х., 2001.

18. Основы оперативно-розыскной деятельности : ученик / под ред. В.Б. Рушайло. – М., 2000.

19. Перепелиця М.М. Оперативно-розыскное сопровождение уголовного судопроизводства и судебного разбирательства / М.М. Перепелиця, І.Р. Шинкаренко // Вісник Луган. ін.-ту внутр. справ. – 1998. – Вип. 3. – С. 30–46.

20. Кондратьев Я.Ю. Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції : монографія / Я.Ю. Кондратьев. – К., 2004.

21. Рудик В.М. Оперативно-розшукове забезпечення кримінального судочинства у справах про корисливо-навальницькі злочини : дис. канд. юрид. наук : 21.07.04/ В.М. Рудик. – Д., 2006.

22. Душейко Г. О. Організаційно-тактичні основи реалізації оперативно-розшукової інформації на стадії порушення кримінальної справи : дис. канд. юрид. наук : 21.07.04 / Г.О. Душейко. – Х., 2001.

23. Бобров В.Г. Введение в курс «Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел» : лекция / В.Г. Бобров, В.А. Лукашов, С.А. Смирнов. – М., 1990. – 36 с.

Надійшла до редакції 22.10.2012

І.Ф. Хараберюш

кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.2.01: 351.74

СПЕЦИФІКА ТА НЕОБХІДНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ ЩОДО ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ

Висвітлено підстави, які визначили необхідність використання науково-технічних засобів у розкритті та розслідуванні злочинів. Визначено роль і місце спеціальної техніки в діяльності органів внутрішніх справ та окремі проблеми, пов'язані з її використанням.

Ключові слова: науково-технічні засоби, кримінальний процес, оперативно-розшукова діяльність, спеціальна техніка.

Освещаются основания, определяющие необходимость использования научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений. Определяются роль и место специальной техники в деятельности органов внутренних дел, а также отдельные проблемы, связанные с ее применением.

Ключевые слова: научно-технические средства, уголовный процесс, оперативно-розыскная деятельность, специальная техника.

The bases which have defined need of the use the research facilities in opening and investigation of the crimes are illuminated hear. The role and place of the special technology in activity organ internal deals and some problems connected with her using are defined.

Keywords: research facilities, criminal process, operational-search activity, special technology.

Постановка проблеми. Процес розкриття і розслідування злочинів базується на вивченні подій, фактів і явищ об'єктивної реальності і на завершальному етапі повинен приводити до встановлення істини у вигляді доказів. Це положення та окремі положення КПК України [1, ст. 2, 3, 22] вимагають від учасників провадження у кримінальних справах вживати усіх передбачених законом заходів щодо всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи і встановлення істини.

Проблема досягнення об'єктивної істини у ході провадження у кримінальних справах і взаємозв'язку її з процесуальною формою, на нашу думку, залишається і досі відкритою. Це актуалізує питання про те, чи сприяє досягненню істини у кримінальній справі застосування в ході розкриття та розслідування злочинів спеціальної техніки і наукових досягнень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У різні часи дослідженнями використання науково-технічних засобів у розкритті та розслідуванні злочинів займалися П.П. Артеменко, Ю.М. Батурін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, А.І. Вінберг, В.В. Вехов, М.С. Вертузаєв, О.Г. Волеводз, В.И. Гончаренко, Г. Гросс, Л.І. Громовенко, В.І. Декшне, О.Ф. Долженков, П.А. Єрмаков, І.П. Козаченко, Г.І. Лебедев, І.М. Лузгін, С.П. Митричев, С.С. Овчинський, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Ортинський, М.В. Салтевський, М.С. Строгович, Е.Ф., Толмачов, І.Р. Шинкаренко, П.С. Семеновський,

І.М. Якімов, І.Я. Фойницький, Г.С. Фельдштейн та багато інших учених. Проте питання про роль і місце спеціальної техніки в діяльності органів внутрішніх справ досі залишається дискусійним.

Метою статті є спроба розібратись у цьому питанні і довести необхідність дослідження щодо використання спеціальної техніки для протидії злочинності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дійсно, питання про досягнення істини безпосередньо стосується правил оцінки доказів, отриманих, у тому числі, за допомогою спеціальної техніки. Зрозуміти і визначити реальне місце її ми зможемо, розглянувши процес встановлення істини у кримінальному судочинстві і оперативно-розшуковій діяльності в історичному аспекті.

Так, Статут кримінального судочинства 1864 р. визначав не істину в широкому її розумінні, а «матеріальну істину», що, на думку окремих дослідників [2, с. 207; 3, с. 60; 4, с. 345], істотно обмежена процесуальними рамками.

Таким чином, є суттєве протиріччя між істиною як об'єктивним відображенням реальності і тією, яка досягається при провадженні у кримінальних справах, оскільки остання завжди є формальною, змушеною ґрунтуватися не на усіх фактах, що мали місце в дійсності, а лише на тих, що були задокументовані відповідно до кримінально-процесуального закону.

Ми вважаємо, що до основних перешкод встановлення такої «істини» у кримінальному судочинстві належать ст.ст. 2, 28, 29, 30, 31, 32, ч. 2 ст. 62 Конституції України, що обмежують вторгнення держави в особисте і сімейне життя громадян і збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, а також забороняють використання при здійсненні правосуддя доказів, отриманих з порушенням кримінально-процесуального закону (ст.ст. 5, 14, 14-1, 15, 16, 65 і ряд інших положень КПК України). Ці положення суттєво обмежують органи досудового слідства у способах і формах збирання доказів, проведенні і документуванні процесуальних дій.

Таким чином, виникає нерозв'язне протиріччя між завданням встановлення істини у кримінальному процесі і способами її досягнення – протиріччя між метою і засобами. Очевидно, вирішити таке протиріччя неможливо, але можна спробувати згладити його. У цьому разі важливу роль може відіграти спеціальна техніка, яка використовується при провадженні у кримінальних справах у рамках, встановлених кримінально-процесуальним законом.

Зародження та впровадження у практику протидії злочинності технічних засобів для розкриття та розслідування злочинів пов'язано із структурно-функціональною перебудовою правоохоронної системи Росії, яка відбулась у 1860 році. Основним завданням модернізації існуючої системи поліцейських та судових органів було розмежування слідства та дізнання. Вирішення цього завдання здійснювалось паралельно за

двома напрямками: по-перше, це структурна перебудова правоохоронної системи; по-друге – впровадження в практику розкриття та розслідування злочинів спеціально розроблених сучасних науково обґрунтованих технічних засобів та методів (антропометрія, дактилоскопія, фотографія), які мали узагальнююче визначення – практична криміналістика [5, с. 16-21].

В Україні криміналістична техніка почала формуватися вже в перші роки ХХ ст., коли були створені перші у світі багатопрофільні судово-експертні установи у містах Києві та Одесі, які спочатку називалися Кабінети науково-судової експертизи (КНСЕ). В цих судово-експертних установах працювали досвідчені фахівці-юристи і вчені-природники, які почали впроваджувати в практику боротьби зі злочинністю переважно методи і засоби криміналістичної техніки того часу. Основним завданням зазначених Кабінетів було проведення досліджень з кримінальних та цивільних справ за допомогою переважно методів криміналістичної техніки – фотографії, дактилоскопії, балістики, мікроскопічного аналізу. До завдань КНСЕ було віднесено також надання, в особливо важливих випадках, допомоги спеціаліста слідчим при проведенні огляду місця події [6, с. 40].

Слід зазначити, що саме криміналістикою розроблена теорія фіксації інформації. Видатні науковці-криміналісти (Г. Гросс, Г.І. Лебедев, П.С. Семеновський, І.М. Якімов) на рубежі ХІХ та ХХ століть розробляли теоретичні основи використання спеціальної техніки в діяльності правоохоронних органів, які знайшли своє практичне застосування і в розшуковій роботі. У ті роки Г.І. Лебедев писав, що успішну боротьбу із сучасними злочинцями може вести тільки та поліція, яка має новішу техніку, прикладні знання та вміло ними володіє [7, с. 103]. Саме здобутки та досягнення криміналістичної науки того періоду стали теоретичною основою ОРД [8, с. 71-72; 9, с. 7].

Історичний досвід міліції та інших підрозділів органів внутрішніх справ свідчить, що застосування в їхній діяльності науково-технічних засобів поступово набувало великого практичного значення [10, с. 11]. Сьогодні засоби спеціальної техніки застосовуються на всіх етапах розкриття та розслідування злочинів, починаючи зі збору інформації про подію, пошуку матеріальних слідів і їхніх відображень, а саме у вигляді образів, відтворених різними технічними засобами фіксації інформації. Одержання процесуально значимої інформації здійснюється на етапі досудового слідства, ґрунтуючись на дослідженні подій, фактів, предметів і образів, доступних для сприйняття людиною. Однак органи сприйняття, можливості обробки одержуваної інформації, здатність до її упорядкованого запам'ятовування і наступного відтворення через фізіологічні особливості людського організму істотно обмежують діапазон і обсяг інформації про об'єкти, що можуть бути сприйняті, зафіксовані і згодом оброблені за допомогою ресурсів людського мозку. Коли ж можливості людського сприйняття будуть вичерпані, їхня роль переходить до техні-

чних засобів (приладів) як особливих матеріальних засобів, інструментів дослідження, що виступають продовженням органів сприйняття судового експерта, фахівця, слідчого, оперативного працівника [7, с. 11].

М.А. Селіванов, обґрунтовуючи теоретичні засади використання криміналістичної техніки, пише: "...цей розділ науки визначається як науково напрацьована система технічних засобів та методів, створених на підставі відповідних теоретичних положень, узагальненні слідчої, експертної та судової практики, а також активного використання досягнень природничих наук при здійсненні заходів захисту від злочину, проведенні слідчих, оперативних і судових дій (зокрема, при збиранні речових доказів, їх слідчому огляді та попередньому дослідженні, а також у процесі криміналістичної експертизи) з метою запобігання злочинам, їх досудового розслідування та правильного вирішення кримінальних справ у суді" [11].

В.Ю. Шепітько визначає криміналістичну техніку як розділ криміналістики, що є системою наукових положень і розроблених на їх основі технічних засобів, прийомів і методів, призначених для збирання, дослідження та використання доказів. Система криміналістичної техніки охоплює, за його твердженням, такі основні галузі: судову фотографію; судовий кіно- і відеозапис; трасологію; судову балістику; криміналістичне дослідження письма; техніко-криміналістичне дослідження документів; криміналістичне ототожнення особи за ознаками зовнішності; кримінальну реєстрацію. Під науково-технічними засобами криміналістики він розуміє прилади, пристосування та матеріали, які використовуються для збирання і дослідження доказів або створення умов, що ускладнює вчинення злочинів. Розглядаючи напрями розвитку криміналістичної техніки, він виділяє три: оперативно-слідча, науково-дослідна, профілактична [12, с. 7, 32-33].

В.І. Галаган, досліджуючи використання слідчим інформації при провадженні досудового слідства, торкається питань його техніко-криміналістичного забезпечення. Він, зокрема, зупиняється на новітніх досягненнях науки, які з успіхом можуть використовуватись слідчим у своїй діяльності (АІПС, ЕОМ для провадження окремих експертиз, генна дактилоскопія, засоби відео- та звукозапису тощо) [13, с. 19-23].

У цьому контексті зміст дефініції "техніко-криміналістичне забезпечення" можна визначити як діяльність суб'єктів кримінального процесу щодо використання науково-технічних засобів, методів та методик для виявлення, фіксації речових доказів з метою всебічного, повного та об'єктивного дослідження криміналістичної інформації як на досудовому слідстві, так і в суді [14]. Тим самим підкреслюється важлива роль спеціальної техніки [15, с. 10] у процесуальній діяльності органів внутрішніх справ.

Як свідчить слідча практика, близько 80 % речових доказів вилучається у ході огляду місця події, але лише близько 20 % з них попередньо досліджується. Причина у відсутності сучасних науково-технічних засобів та відповідних методик їх використання [16, с. 182]. Тому ми вважаємо,

що необхідні наукові розробки, які б виключили цей недолік та підвищили оснащеність слідчих щодо вирішення завдань кримінального судочинства.

Аналіз досліджень В.М. Реваки [17, с. 9], В.С. Бондаря [18, с. 1, 7-8], Д.Б. Сергєєвої [19, с. 13], М.Ф. Сокирана [20, с. 7, 16] дозволяють зробити такі висновки: існує необхідність дослідження форм використання технічних засобів; одним із напрямів підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів при розслідуванні злочинів є оптимізація техніко-криміналістичного забезпечення, яка повинна досягатися завдяки інтеграції усіх видів спеціальних криміналістичних знань; матеріали технічної фіксації інформації при знятті її з каналів зв'язку (як слідчої дії) є самостійним джерелом доказів і тим самим визначається процесуальний статус інформації, яка отримана засобами спеціальної техніки; цифровий запис сигналів звуку та зображення є найбільш перспективним, тому що дозволяє виключити значні втрати якості зображення і звуку при записі й відтворенні та відрізняється простотою в налаштуванні і обслуговуванні апаратури.

З іншого боку, проблема методів дослідження (тобто теорії проведення експертиз матеріалів цифрового відеозвукозапису) успішно вирішується в нашій країні. Сьогодні вже розроблено основи теорії виявлення слідів цифрової обробки сигналів, досліджено нові теоретичні підходи до виявлення, наприклад, вставки інформації в цифровий потік, що, у свою чергу, дозволить створити методики й засоби швидкої експертної перевірки цифрових фонограм і зображень [21, с. 19].

Ми, безумовно, погоджуємося і з думкою, що підвищення ефективності засобів спеціальної техніки (техніко-криміналістичне забезпечення) при провадженні слідчих дій можливе за умови широкого використання сучасної криміналістичної техніки, зокрема, таких інтелектуальних науково-технічних засобів, як спеціалізовані експертні інформаційні системи. Сьогодні можна визначити два напрями використання інтелектуальних інформаційних технологій для техніко-криміналістичного забезпечення досудового слідства:

– автоматизація криміналістичних обліків з використанням автоматизованих інформаційно-пошукових систем (АПС) та автоматизованих ідентифікаційних систем на базі програмно-технічних комплексів;

– автоматизація проведення експертиз та досліджень шляхом використання автоматизованих банків даних (АБД), АПС, АРМ експерта, експертних систем [22, с. 442-448].

Іншою перешкодою щодо впровадження нових технічних досягнень у кримінальний процес окремі науковці називають «пануючу в теорії доказів» позицію, відповідно до якої під законністю науково-технічних засобів, застосовуваних безпосередньо в кримінальному судочинстві, слід головним чином розуміти їхнє пряме закріплення чинним кримінально-процесуальним законодавством. Очевидно, що дана позиція має місце й сьогодні, а рівень технічного забезпечення кримінального судочинства, і особливо оперативних підрозділів органів внутрішніх справ,

продовжує залишатися недостатнім, на відміну від кримінального середовища й організованих злочинних угруповань, які використовують останні науково-технічні досягнення й не знають проблем ні з фінансуванням, ні з технічним оснащенням [23]. Тому ми погоджуємося з пропозицією окремих науковців щодо відмови від опису конкретних технічних засобів у статтях КПК. Бо вичерпний перелік джерел доказів перешкоджає оперативному використанню у кримінальному судочинстві новітніх досягнень науки й техніки, і більш доцільно було б встановити в законі приблизний перелік джерел доказів поряд з детальною регламентацією тих вимог, яким вони повинні задовольняти [24, с. 187].

Але такий підхід, у свою чергу, вимагає чіткого структурування як понятійного апарату, так і самих науково-технічних засобів, розробки та впровадження тактико-технічних та нормативно-правових основ їхнього застосування в діяльності ОВС. Тому саме стандартизація термінології та класифікація засобів, які визначатимуть джерела доказів, на нашу думку, дозволить підвищити ефективність та оптимізувати використання спеціальної техніки, дасть можливість нормативно регламентувати її застосування у процесуальній, оперативній, адміністративно-управлінській діяльності органів внутрішніх справ [15, с. 8-14].

Розгляд наукових робіт та нормативно-правових актів показав, що серед термінологічних словосполучень, у яких використовуються зазначені лексичні одиниці стосовно сфери кримінального судочинства і діяльності правоохоронних органів, найбільшого поширення одержали: «спецтехніка», «спеціальна техніка», «спеціальні технічні засоби» і «технічні засоби», «науково-технічні засоби» і похідні від них.

У деяких роботах та документах, що стосуються діяльності ОВС, використовуються також поняття «спеціальна техніка для відеодокументування», «спеціальна техніка для розмноження оперативної інформації», «спеціальна техніка фіксації і передачі інформації», «спеціальна криміналістична техніка», «спецобладнання», «спеціальне обладнання», «засоби спецтехніки по боротьбі зі злочинністю» і багато ін.

Ретельний аналіз названих матеріалів демонструє, що поняття технічних засобів, використовуваних у кримінальному судочинстві, з погляду нормативних актів, що регламентують діяльність ОВС, є невизначеним. Так, в одних дослідженнях та документах криміналістична або оперативна техніка включена до складу спеціальної, в інших – це окрема група технічних засобів. У деяких дослідженнях зі спеціальної техніки виділяють оперативну, криміналістичну й іншу техніку (при одночасному перерахуванні їх через кому), що є, на наш погляд, термінологічно невірним, тому що «спеціальна техніка» поняття більш широке, ніж «оперативна техніка» або «криміналістична техніка», причому останні її види вже за визначенням належать до «спеціальної техніки» (у широкому розумінні), а частина й ціле не можуть бути рівнозначними [25, с. 52-68]. При всій розмаїтості понять, що визначають технічні засоби, які використовуються правоохоронними органами щодо протидії злочинності, стосовно сфери криміналь-

ного судочинства найбільше поширення одержав термін «спеціальна техніка» і похідні від нього (наприклад, «спеціальні технічні засоби»).

Відсутність єдиного розуміння сутності технічних засобів, застосовуваних у сфері кримінального судочинства, невизначеність їхнього правового статусу й порядку використання у кримінально-процесуальній діяльності спричиняє не тільки нечіткість нормативно-правових формулювань, але й негативно позначається на якості дізнання, досудового слідства, оперативно-розшукової діяльності й судового розгляду кримінальних справ.

У чинному кримінально-процесуальному законодавстві треба ввести загальну норму, яка б на основі термінологічної однаковості регламентувала загальні правила (принципи) застосування спеціальної техніки у правоохоронній діяльності і давала її поняття.

Вивчення практики використання науково-технічних засобів та наукового обґрунтування необхідності та ефективності їх застосування в діяльності правоохоронних органів дозволяє зробити висновок, що сьогодні відсутні загальнотеоретичні, організаційно-тактичні та нормативно-правові основи щодо уніфікації особливостей використання спеціальної техніки у протидії різним видам злочинів в Україні, удосконалення інформаційного, тактичного, технічного та кадрового забезпечення застосування спеціальної техніки, які потребують фундаментального наукового дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Офіц. вид. – К., 2006.
2. Фойницький І.Я. Курс уголовного права. Часть особенная: Посягательства личные и имущественные / Под ред., с предисл. А.А. Жижиленко. – 7-е изд., доп. и пересмотр. – Петроград, 1916.
3. Фельдштейн Г.С. Лекции по уголовному судопроизводству. – М., 1915.
4. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям. – 3-е изд., пересмотр. – Петроград, 1916.
5. Колдаев В.М. Из истории практической криминалистики в России: Применение научных методов работы в розыске и расследовании преступлений: Факты, документы, комментарии. – М., 2005.
6. Комаха В.О. До питання про початок формування криміналістичної техніки в Україні // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності: Матер. ІV Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2009. – С. 40-42.
7. Волынский В.А. Криминалистическая техника: Наука – техника – общество – человек. – М., 2000.
8. Сидоренко Н.И. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел: Учебная дисциплина, самостоятельная юридическая наука. – К., 1984.
9. Лысов Н.Н. Фиксация доказательной информации при раскрытии преступлений. – М., 1996.
10. Специальная техника и ее применение: Учеб. пособие / П.П. Артеменко, Б.П. Воронин, Г.М. Воскресенский и др. – М., 1982.
11. Селиванов Н.А. Научно-технические средства расследования преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 1965.
12. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О., Журавель В.А. та ін. Криміналістика: Підруч. / За ред. проф. В.Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х., 2008.

13. Галаган В.И. Использование следователем информации на первоначальном этапе расследования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 1992.
14. Чучукало О. Поняття техніко-криміналістичного забезпечення судового слідства // Право України. – 2003. – №. 1. – С. 67-70.
15. Хараберюш І.Ф. Спеціальна техніка в органах внутрішніх справ: Загальна частина: Навч. посіб. – 2-е вид., перероб. і доп. – Донецьк, 2009.
16. Мазниченко Ю.О. Використання інтелектуальних інформаційних технологій у техніко-криміналістичному забезпеченні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності: Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2009. – С. 182-183.
17. Ревака В.М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Харків, 2006.
18. Бондар В.С. Проблеми теорії і практики використання спеціальних криміналістичних знань в розслідуванні крадіжок з проникненням у житло: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2008.
19. Сергеева Д.Б. Зняття інформації з каналів зв'язку: кримінально-процесуальні і криміналістичні засади: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2008.
20. Сокиран М.Ф. Процесуальні і тактичні питання використання звуко-, відеозапису в кримінальному судочинстві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2008.
21. Рыбальский О.В. Некоторые проблемы современной фоноскопической экспертизы // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності: Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2009. – С. 18-20.
22. Криминалистика: Учеб. для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2003.
23. Ландау И.Л. Проблемы технические и процессуальные использования видеозаписи на предварительном следствии // Актуальные вопросы уголовного права и процесса. – Калининград, 1987. – С. 130-138.
24. Белкин А.Р. Теория доказывания: Науч.-метод. пособие. – М., 1999.
25. Використання оперативно-технічних засобів у протидії злочинам, що вчиняються у сфері нових інформаційних технологій: Монографія. – К., 2007.

Надійшла до редакції 31.08.2012

Ю.А. Чаплинська
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Висвітлено актуальні проблеми організаційно-тактичного забезпечення проведення слідчого експерименту. Проаналізовано наявні у юридичній літературі точки зору щодо цього питання, запропоновано організаційні заходи і тактичні прийоми проведення слідчої дії.

Ключові слова: *слідчий експеримент, організація, тактика, організаційне забезпечення, тактичні прийоми, відтворення.*

Рассмотрены актуальные проблемы проведения следственного экспе-

римента. Проаналізовані існуючі в юридическій літературі мненія по цьому вопросу, предложены організаційні заходи і тактическіє приєми проведення слідственого дієвїя.

Ключевые слова: *слідствєнный експеримент, організація, тактика, організаційне забезпечення, тактическіє приєми, воспроизведеніє.*

This scientific article is about treatment of the actual problem questions of carrying out of investigatory experiment. The author has analyzed the points of view available in the legal literature on these questions and offered the tactical method of carrying out of investigatory actions.

Keywords: *investigatory experiment, interrogation, tactics, tactical method, reproduction.*

Постановка проблеми. Актуальність даної статті зумовлюється недостатньою науковою розробленістю і великою практичною значущістю системи організаційно-тактичного забезпечення проведення слідчих дій, зокрема, слідчого експерименту, яка може бути використана в слідчій, оперативно-розшуковій, судово-експертній практиці.

При розслідуванні різноманітних видів злочинів, особливо тяжких, зокрема, умисних вбивств, розбійних нападів, вимагань, захоплення заручників, незаконного виготовлення зброї, боєприпасів, вибухівок, наркотичних засобів або психотропних речовин, документів, печаток та ін., нерідко виникає необхідність, окрім перевірки та уточнення показань підозрюваних, проводити деякі експериментально-дослідницькі дії. Проведення випробувань може бути спрямовано на встановлення можливості сприйняття особою певних фактів або явищ, здійснення нею конкретних дій, наявності або відсутності певних вмінь й навичок та ін. Проведення таких експериментальних дослідів здійснюється за допомогою такої слідчої дії, як «слідчий експеримент». На підставі вивчення кримінальних проваджень (367) та опитування співробітників слідчих підрозділів (289) можна дійти висновків, що така слідча дія проводилася лише у 4 % випадків від загальної кількості справ, а у 23 % – її проведення було очевидною необхідністю, але під час досудового розслідування не робилося. Вказане деякою мірою знижує якість проведення досудового слідства в цілому. Окрім того, 48 % слідчих вказали на необхідність оновлення та удосконалення організаційно-підготовчих і тактичних заходів проведення слідчого експерименту із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Активна протидія досудовому розслідуванню, багатоепізодність і складність кримінальних проваджень, тривалість злочинної діяльності та наявність численних протиріч й істотних розбіжностей зумовлюють важливе організаційно-тактичне значення слідчого експерименту. Зважаючи на це, ефективне проведення цієї слідчої дії багато у чому залежить від правильного та ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами і застосування їх у правоохоронній практиці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна тактика проведення слідчого експерименту досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у кримі-

налістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчого експерименту зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти: Л.Е. Ароцкер, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, О.М. Васильєв, Н.І. Гуковська, Ф.В. Глазирін, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, М.В. Салтевський, Л.А. Соя-Сірко, В.М. Тертишник, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Ш.Ш. Ярамиш'ян та багато інших. Значущість проведених наукових досліджень безперечно і досить велика, оскільки ця слідча дія широко застосовується у правоохоронній практиці і є розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребують питання організації і тактики проведення слідчого експерименту із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики. Отже, метою цієї статті є висвітлення особливостей організаційно-тактичного забезпечення проведення слідчого експерименту із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Виклад основного матеріалу. Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає у здійсненні дослідів з метою перевірки – чи могли відбутися за певних умов ті або інші події і яким саме чином. Експеримент (від лат. слова *experimentum* – іспит, дослідження) – це штучна систематична зміна умов явища, що знаходиться під наглядом, та його зв'язків з іншими явищами. Слідчий експеримент необхідно відрізнити від експерименту як загальнонаукового методу дослідження, який використовується як пізнавальний прийом під час проведення окремих слідчих дій. Вказана слідча дія є сильним психологічним засобом впливу на його учасників, оскільки отримані результати нерідко наочно свідчать про можливість або неможливість існування певного явища чи події, а спростувати їх підозрюваним буває досить важко. Тому слідчий експеримент є необхідним, а нерідко незамінним, способом перевірки й отримання нових доказів.

Слідчий експеримент належить до похідних слідчих дій і проводиться, як правило, на подальших етапах досудового розслідування. Однак, на думку С.І. Новикова та Ш.Ш. Ярамиш'яна, несвоєчасне проведення цієї слідчої дії негативно позначається на якості досудового розслідування, особливо у тих випадках, коли перевіряються обставини, що пов'язані із видимістю, оглядовістю, обстановкою місцевості, яка швидко змінюється [1, с. 10]. Тому у таких випадках слідчий експеримент повинен проводитися у системі першочергових слідчих дій.

Отже, слідчий експеримент – це пізнавальна слідча дія, сутність якої полягає у проведенні досліджень, пов'язаних із встановленням, перевіркою або оцінкою слідчих версій про можливість або неможливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для кримінального провадження [2, с. 5].

На думку І.М. Лузгіна, сутність експериментального методу дослідження фактів і явищ полягає у такому вивченні об'єкта, коли дослідник активно впливає на нього шляхом створення штучних умов, необхідних

для виявлення відповідних властивостей, або ж шляхом зміни ходу процесу у певному напрямку. Зміст даного методу складають будь-які випробування, за допомогою яких виділяють явище, що цікавить, з різноманіття інших, та пізнають його природу, сутність і походження, що дозволяє дійти достовірного висновку щодо можливості існування в схожих умовах аналогічного явища у минулому або майбутньому [3].

Процесуальний порядок проведення слідчого експерименту регламентований ст. 240 Кримінального процесуального кодексу України.

Головною метою слідчого експерименту є встановлення, перевірка, уточнення та оцінка тих чи інших фактів, що мають значення для кримінального провадження.

До основних завдань слідчого експерименту можна віднести таке:

- встановлення точного механізму учинення кримінального правопорушення;
- перевірка висунутих слідчих версій;
- виявлення причин і умов, що сприяли або перешкождали учиненню кримінального правопорушення;
- перевірка й уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих дій;
- отримання нових доказів;
- встановлення й усунення протиріч у показаннях підозрюваних, обвинувачених, свідків та потерпілих;
- визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію злочину та ін.

Дослідження слідчої практики дозволяє дійти висновків, що у правоохоронній практиці проводяться такі види слідчих експериментів:

- 1) встановлення можливості спостереження або сприймання якого-небудь факту чи явища;
- 2) встановлення можливості існування якого-небудь факту чи явища;
- 3) встановлення можливості здійснення якої-небудь дії в певних умовах;
- 4) встановлення наявності або відсутності у конкретної особи певних професійних вмінь та навичок;
- 5) встановлення можливості учинення тих або інших дій за визначений час;
- 6) встановлення послідовності розвитку певної події та механізму кримінального правопорушення чи окремих його елементів;
- 7) встановлення меж поінформованості особи про факти, що цікавлять слідство.

На підставі узагальнення правоохоронної практики, вивчення кримінальних проваджень та опитування слідчих можна вказати, що до основних тактичних умов проведення слідчого експерименту можна віднести:

1. Проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія, факт або явище.

Усі експериментальні дії доцільно проводити за оптимальних умов у

тих місцях, де і відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий повинен враховувати місце, час, період доби, погодні й кліматичні умови, освітлення, тривалість, темп та послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню, та ін. Особливо це стосується дослідів, при яких перевіряється можливість спостереження або сприймання якого-небудь факту (явища); існування якого-небудь факту (явища); здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів.

Слідчий повинен штучно створити обстановку, яка спонукатиме особу добровільно виконувати дії, які розкривають зміст відомої тільки їй інформації, зокрема, про підготовку, вчинення та приховування кримінальних правопорушень, наявність попередньої злочинної змови та ін. Якщо обстановка, де планується провести експериментальні дії, зазнала суттєвих змін, то вдаються до реконструкції. Реконструкції необхідно піддавати не усю обстановку, а окремі її елементи, які є важливими для дослідів.

2. Використання під час експерименту тих же приладів, механізмів, пристроїв та матеріалів, що використовувалися під час злочинної події.

Під час проведення дослідницьких дій (випробувань) доцільно використовувати такі ж прилади, механізми, пристрої та матеріали, що застосовувалися і при учиненні злочинів. Не доцільно під час проведення експериментальних дій використовувати об'єкти, які є речовими доказами за кримінальною справою, що зумовлюється можливістю їх знищення або пошкодження. При неможливості використання вказаних об'єктів у експерименті слідчий може застосувати предмети-аналоги або натурні макети. Вказане певним чином може вплинути на психологічні позиції злочинців і викликати у них переживання, аналогічні тим, які вони відчували під час учинення злочинів, що може сприяти щирому зізнанню.

Зокрема, В.О. Коновалова та Ф.В. Хоменко вказують, що макетування створює емоційну настроєність та сприяє виникненню асоціативних зв'язків, які можуть бути використані для з'ясування обставин, що мають значення у справі, і робить результати більш переконливими [4, с. 10–16; 5, с. 30–34].

Категорично забороняється проводити експерименти з використанням об'єктів, які є небезпечними для життя та здоров'я громадян, пов'язаних із загрозою знищення (пошкодження) державного чи індивідуального майна громадян, порушенням громадського порядку або приниженням честі та гідності людини.

3. Неодноразове й поетапне (стадійне) проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах.

Усі дослідницькі дії повинні проводитися неодноразово і у змінних умовах з метою забезпечення достовірності та виключення можливості отримання випадкових результатів. Наприклад, при встановленні можливості сприймати мають бути продемонстровані різні об'єкти, щоб можна було переконатися у стійкості їх розпізнавання суб'єктом експерименту.

Головною метою неодноразового повторення дослідницьких дій є отримання постійного та достовірного результату. Кількість повторень визначається слідчим залежно від характеру справи, тривалості кожного дослідження та ситуації, що склалася. Проводити дослідження необхідно поетапно, тобто уся досліджувана подія розбивається на певні етапи. За кожним вказаним етапом проводиться окреме дослідження і за результатами усі вони об'єднуються, дозволяючи слідчому отримати уявлення про усю подію в цілому. Поетапне проведення слідчого експерименту можливе за умови, якщо це не впливає на загальний темп його проведення.

4. Обмежена кількість учасників слідчої дії та проведення необхідних експериментально-дослідницьких дій (випробувань), максимально схожих з тими, що мали місце у дійсності (за послідовністю, способом, характером, темпом тощо).

Варто вказати, що усі експериментальні дії та випробування, що застосовуються під час слідчої дії, не повинні граничити з учиненням нового аналогічного кримінального правопорушення. Проте інколи вони можуть бути пов'язані зі спричиненням виправданого та незначного матеріального збитку, наприклад, під час проведення експериментальних випробувань технічних виробів на їх міцність.

5. Залучення свідка, потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого до проведення експерименту. При проведенні анкетування і опитування серед працівників слідчих підрозділів ми дійшли до висновку, що до експериментальних дій підозрювані та обвинувачені залучалися у 89% випадків. Залучення свідків і потерпілих може дозволити чіткіше відтворити ті чи інші обставини події.

6. Проведення слідчого експерименту з кожним підозрюваним (обвинуваченим) окремо. Так, у тих випадках, коли виникає необхідність провести слідчий експеримент з кількома підозрюваними або обвинуваченими (наприклад, затримано декілька членів організованого злочинного угруповання), слідчий повинен виїхати на місце і провести дослідницькі дії з кожною особою окремо.

У юридичній літературі вчені зазначають, що слідчий експеримент можна проводити за участю усіх обвинувачених одночасно з урахуванням конкретних обставин справи [10, с. 36; 11, с. 328]. На нашу думку, проведення експериментальних дій за участю кількох злочинців одночасно є недопустимим, оскільки тягне за собою можливість узгодження ними своїх позицій та дій. Окрім того, пояснення одного учасника експерименту будуть мати навідний характер для інших. Вказаний тактичний прийом дозволяє запобігти попередній змові співучасників між собою та негативному впливу їх один на одного.

Не рекомендується проводити досліди за участю слідчого або понятих. У тих випадках, коли немає можливості залучити до проведення експерименту саму особу, яка учинила кримінальне правопорушення (зокрема, знаходиться у розшуку, переховується від слідства та суду, відмовляється співпрацювати зі слідством), то у цьому разі можуть бути

підібрані інші особи (статисти), які схожі за своїми анатомічними та функціональними ознаками з підозрюваними, а слідчий разом із понятими повинен спостерігати за проведенням дослідів.

Вказані тактичні умови слідчого експерименту охоплюють усю сукупність тактичних прийомів, що можуть бути застосовані слідчим під час розслідування кримінальних правопорушень.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, при розслідуванні багатоепізодних кримінальних справ, складних кримінальних правопорушень, особливо вчинюваних організованими злочинними групами та злочинними організаціями, слідчим необхідно пам'ятати, що вони мають масштабний (за територіальністю) характер, що ускладнює проведення слідчого експерименту за усіма виявленими епізодами злочинної діяльності не лише через дефіцит часу, але й через недостатність необхідних сил та засобів. У таких випадках доцільно обов'язково проводити цю слідчу дію на місцях вчинення найбільш складних і значних для кримінального провадження епізодів злочинної діяльності групи. За іншими епізодами у таких умовах необхідно обмежитися ретельним слідчим оглядом, додаючи до нього схеми, які власноручно виконані злочинцями, в яких відбиваються усі істотні риси й особливості місць подій і динаміка окремих злочинних дій. Графічні зображення ретельно перевіряються показаннями потерпілих, свідків та інших співучасників злочинної діяльності. Однак вказана рекомендація може бути реалізована лише у виняткових випадках [8, с. 425].

Висновок. Слідчий експеримент є найбільш трудомісткою і складною слідчою дією, оскільки в ньому бере участь значна кількість осіб. Результати правильно проведеної слідчої дії відіграють важливу роль у процесі доведення вини осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, особливо при їх відмові від раніше даних показань або у випадку смерті. Якісне та ефективне проведення цієї слідчої дії вимагає ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів й комбінацій, що дозволить одержати правдиві показання та довести причетність певних осіб до злочинної діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Новиков С.И., Ярамышьян Ш.Ш. Следственный эксперимент при расследовании дорожно-транспортных происшествий : учебное пособие / Новиков С.И., Ярамышьян Ш.Ш. – К., 1986.
2. Белкин Р.С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике / Белкин Р.С. – М., 1964.
3. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования / Лузгин И.М. – М., 1973.
4. Коновалова В.Е. Психологическая характеристика следственного эксперимента / Коновалова В.Е. // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1976. – № 12. – С. 10–16.
5. Хоменко Ф.В. Застосування науково-технічних засобів при відтворенні обстановки та обставин події / Хоменко Ф.В. // Радянське право. – 1968. – № 11. – С. 30–34.
6. Гуковская Н.И. Следственный эксперимент : пособие для следователей / Гуковская Н.И. – М., 1958.
7. Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / Гліб-

ко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін. / за ред. В.Ю. Шепітька. – К., 2001.

8. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія / Чаплинський К.О. – Дніпропетровськ, 2011.

Надійшла до редакції 26.12.2012

І.О. Шинкаренко

кандидат психологічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗШУКУ БЕЗВІСНО ЗНИКЛИХ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті проведено психолого-тактичний аналіз діяльності оперативних підрозділів ОВС з розшуку безвісно зниклих неповнолітніх. Виходячи з особливостей психомоделі неповнолітнього з девіантною поведінкою надані практичні рекомендації спрямовані на підвищення ефективності розшуку безвісно зниклих неповнолітніх.

Ключові слова: *девіантна поведінка, безвісно зниклі, особливості психологічного портрету неповнолітніх, оперативне опитування.*

В статье проведен психологический анализ деятельности оперативных подразделений ОВС по розыску безвестно исчезнувших несовершеннолетних. Исходя из особенностей психомодели несовершеннолетнего с девиантным поведением даны практические рекомендации направленные на повышение эффективности розыска безвестно исчезнувших несовершеннолетних.

Ключевые слова: *девиантное поведение, безвестно исчезнувшие, особенности психологического портрета несовершеннолетних, оперативный опрос.*

In the article the analysis of activity of operative subdivisions of OVC is conducted from a search obscurely of disappearing minor. Coming from the features of психомоделі minor with a девіантною conduct practical recommendations are given sent to the increase of efficiency of search obscurely of disappearing minor.

Keywords: *conduct, obscurely disappearing, features psychological to the portrait of minor, operative questioning.*

Постановка проблеми. Підлітки, які самовільно залишили сім'ї, навчально-виховні заклади та спеціальні установи для неповнолітніх поповнюють ряди підлітків, які ведуть антигромадський спосіб життя, бродяжать та жебракують. Нерідко ці діти вчиняють злочини або самі стають їх жертвами.

Означене потребує від оперативних підрозділів міліції здійснення профілактичних заходів та впровадження новітніх прийомів розшуку неповнолітніх. Означене не можливо без використання знань юридичної психології та розробки тактики розшуку та роботи у середовищі неповнолітніх з девіантною поведінкою. Важливе місце повинно мати використання знань психології, що дозволить більш ретельно планувати опе-

ративно-розшукові заходи з розшуку неповнолітніх. Це неможливо без вивчення всього комплексу проблем з які є в діяльності оперативних підрозділів ОВС щодо розшуку безвісно зниклих неповнолітніх

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми розшуку неповнолітніх завжди входили в комплекс досліджень різних галузей науки. За роки незалежності психологічні, кримінологічні та організаційні аспекти протидії злочинності неповнолітніх та розшуку зниклих неповнолітніх були предметом досліджень: В.Ф. Годованця, В.В. Голіни, В.П. Ємельянова, А.П. Закалюка, О.Д. Запорожець, Ю.Л. Заросинського, Т.Л. Кальченка, Т.М. Малкова, В.Г. Овчаренка, П.Т. Петрюка, Т.В. Семенець, М.О. Семенишина, О.О. Черепененко, В.П. Федорова, О.В. Яроша [1-8]. Праці означених вчених майже не торкалися дослідження комплексу сучасних психологічних, організаційно-тактичних проблем попередження девіантної поведінки, яка є чинником зникнення неповнолітніх та їх розшуку. Означене потребує з'ясування чинників ефективності діяльності щодо розшуку неповнолітніх.

Метою статті є дослідження проблем використання психологічних знань у розшуку зниклих неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Безвісно зниклими вважаються неповнолітні, які зникли раптово, безпричинно та місцезнаходження яких невідомо.

Підрозділи кримінальної міліції у справах дітей здійснюють розшук дітей та підлітків у віці до 18 років, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади або спеціальні установи для неповнолітніх, а також разом з іншими підрозділами беруть участь у розшуку (встановленні) інших категорій неповнолітніх.

Проведене нами дослідження та вивчення здобутків науковців дозволяє визначити, що причинами самовільних втеч неповнолітніх, найчастіше бувають:

- небажання працювати чи навчатися;
- романтика подорожей;
- сімейні сварки;
- жорстоке поводження батьків або осіб, які їх замінюють;
- конфлікти з ровесниками;
- схильність до аморального способу життя, бродяжництва та жебракування;
- вплив дорослих осіб щодо розбещення неповнолітніх [9-11].

Проведене нами дослідження дозволяє зробити висновок, що останнім часом участилися випадки, коли молоді дівчата, які стали на шлях проституції, нерідко самовільно йдуть з домівок, їдуть в інші населені пункти, особливо великі туристичні центри та міста, з метою поліпшення свого матеріального становища шляхом надання сексуальних послуг. Відправляються вони в такі поїздки, не попереджаючи при цьому своїх родичів або знайомих, стаючи в такий спосіб безвісно відсутніми.

Вивчення наукових праць, досвіду діяльності кримінальної міліції у справах дітей та всього блоку оперативних підрозділів міліції свідчить, що організація і тактика здійснення розшукових чи рятувальних заходів залежить від обставин зникнення неповнолітнього, його віку, психічного та фізичного стану, а також часу і місця події, що сприяли зникненню [12].

Найбільш ефективним заходом визначення причин самовільного залишення місця мешкання підлітком і можливого його місцезнаходження є опитування батьків зниклого, а також близького оточення. У бесіді з'ясовуються час, місце й обставини що сталися, опис зовнішності (особливі прикмети) і одягу зниклого, уточнюються адреси знайомих, або родичів, у яких може перебувати розшукуваний. Під час опитування можуть бути з'ясовано:

- де зниклі перебували останнім часом;
- хто, коли і при яких обставинах востаннє бачив зниклого;
- хто з дорослих, як знайомих так і не знайомих, підходив до них, на яку тему розмовляв, чи спілкувався він із зниклим, чим пригощав останнього чи запрошував він його й інших дітей куди-небудь піти (наприклад, показати їм що-небудь цікаве);
- прикмети невідомого, напрямок у який він пішов сам чи разом із зниклим та ін.

Як показує практика, незважаючи на дитячу психологію – схильність до фантазії, зсув окремих подій у часі тощо, їх розповідям варто вірити, тому, що вони бувають досить точні. При тому необхідно дотримуватися вимог світової спільноти щодо забезпечення прав людини під час здійснення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій [13-16].

Найбільш розповсюдженою помилкою є звуження коло опитуваних осіб до близького оточення з числа підлітків. Досвід діяльності оперативних працівників КМСД свідчить, що необхідно також опитати і дорослих мешканців будинку, у якому мешкав зниклий, а також мешканців сусідніх будинків установивши при цьому осіб, особливо з числа домогосподарок або пенсіонерів, які могли знаходитися поруч з дітьми чи спостерігати з вікон за ними. Дорослих мешканців доцільно зібрати всіх разом, розповісти про те, що трапилося, звернутися з проханням згадати усе, що може мати відношення до зникнення дитини.

Здійснюючі заходи з розшуку дітей необхідно використовувати весь арсенал методів ОРД. Одним з актуальніших є оперативний огляд [17]. Якщо дитина перед зникненням знаходилася у дворі будинку чи на прилягаючій до нього місцевості, необхідно в першу чергу зробити огляд всіх місць, куди дитина могла потрапити, не усвідомлюючи небезпеки для свого життя.

Як показує досвід діяльності оперативних працівників КМСД огляду піддається вся прилягаюча територія, підвали і горища будинків, люки підземних комунікацій, ємкості з різними речовинами, зруйновані будинки, інші споруди, штабелі дров, вигрібні ями, розташовані поблизу водойми, заболочені місця, тільки викопані траншеї, кар'єри по розробці

піску, глини, особливо в місцях обвалів ґрунту. Перевірці підлягають купи ґрунту завезеного автомашинами в день зникнення малолітнього. Саме в таких місцях у ряді випадків виявляється зникла дитина. Тому, чим скоріше і ретельніше будуть оглянуті місця можливого перебування дитини, тим більше шансів не тільки знайти розшукуваного, але і що особливо важливо, врятувати йому життя.

При одержанні інформації про те, що зниклого бачили з кимсь із сторонніх, (то після встановлення прикмет останнього) приймаються міри до виявлення не тільки зниклої дитини, але й особи, яка перебувала поруч з ним.

При цьому особлива увага приділяється ретельному обстеженню місця, де міг би бути вчинений злочин у відношенні дитини: пустирі, недобудовані чи закинуті будинки, сараї й інші будівлі, підвали, горища, лісосмуги, глухі ділянки парків, садів, сквери, прибережні малолюдні місця, яри й інші природні укриття.

У приміській і сільській місцевості беруться під контроль дороги, що ведуть в інші населені пункти, до залізничних станцій, автовокзалам і річковим портам. З залученням місцевих жителів здійснюється прочісування розташованих по близькості лісових масивів, ярів, посівів, стогів сіна і т.д.

При зникненні дитини, яка знаходилась у громадському місці, насамперед встановлюються особи, які бачили зниклого безпосередньо перед його зникненням. У батьків чи осіб, які їх замінюють, з'ясовується, де була залишена чи загублена дитина, коли і як це відбулося, чи знає зникла своє прізвище, ім'я та по батькові, домашню адресу, чи може самостійно знайти своє місце проживання, які міри ними були розпочаті для його виявлення.

Через диспетчерські пункти на розшук малолітнього орієнтуються водії авто- і електротранспорту. Перевіряються медичні установи, куди могла бути доставлена дитина для, надання медичної допомоги. З метою визначення можливого шляху слідування дитини й організації його розшуку встановлюється та опитується коло осіб, які бачили зниклого (продавці, кіоскери, дорожні робочі, педагогічний і обслуговуючий персонал шкіл, працівники кінотеатрів, релігійних закладів, комп'ютерних клубів, залів ігрових автоматів та інші).

З'ясовується також чи не було на тих вулицях, по яких міг слідувати зниклий, транспортних подій з людськими жертвами. При підтвердженні цього встановлюється державний номер автомобіля чи його прикмети і напрямок, у якому він проїхав.

При зникненні дитини в шляху слідування залізничним чи водяним транспортом необхідно, у першу чергу, довідатися у заявника чи не доручав він догляд за дитиною кому-небудь з випадкових знайомих, попутників. У такому випадку з'ясовуються прикмети цієї людини, місце куди він, з його слів, їхав, та інші дані, що сприяють розшуку. При цьому не можна залишати без перевірки версію про викрадення дитини особа-

ми, які займаються жебрацтвом чи бродяжництвом, злочинцями з метою пограбування, зґвалтування чи здійснення розпусних дій.

У подібних випадках до розшуку зниклої дитини негайно залучаються співробітники територіальних та транспортних ОВС, позаштатні співробітники, громадськість. При огляді прилягаючої до місця зникнення території особлива увага приділяється перевірці відстійного парку вагонів, люків підземних комунікацій, резервуарів для рідких вантажів, закинутих будинків, що знаходяться поруч лісопосадок та інше. Одночасно приймаються заходи щодо виявлення осіб, які могли викрасти дитину.

Нерідко заявник нічого не може повідомити про обставини зникнення дитини крім того, що останній «заблукав». У такому випадку здійснюється оперативне опитування осіб, які знаходяться в тім місці вокзалу, пристані, носії, працівники ларьків, кіосків тощо – хтось з них міг звернути увагу на розшукуваного і може повідомити, куди і з ким він пішов. Доцільно, також по гучномовцю звернутися про допомогу до громадян, що знаходяться в приміщенні вокзалу, а також безпосередньо до самого розшукуваного. Останньому повідомляється, що його розшукують і чекають, при цьому вказується визначене місце, куди йому необхідно підійти.

При зникненні підлітка, який проживає з одним із батьків, які розірвали шлюб, негайно приймаються міри до встановлення місцезнаходження аліментозобов'язаної сторони і перевірці його (її) на причетність до можливого викрадення. Аналогічній перевірці підлягають і родичі останнього (ньої).

При встановленні розшукуваного страждаючого психічним захворюванням, якщо він своїми діями може заподіяти шкоду собі чи навколишнім, а також діти у віці до трьох років, негайно доставляються в медичні установи. Діти старше трьох років доставляються до притулків місцевих органів самоврядування.

У випадку не повернення неповнолітнього з лісу, степу чи гір негайно організується і здійснюється огляд місцевості в районі зникнення. Розшукові заходи на місцевості повинні здійснюватися в будь-який час доби, незалежно від стану гідрометеорологічних умов і часу року. Границі розшукових заходів також не повинні визначатися розмірами степу, полю, довжиною лісу чи гір. Розшукові заходи здійснюються до отримання позитивних результатів.

Як показує практична діяльність КМСД, розшук безвісно відсутніх неповнолітніх пов'язаний з розкриттям тяжких і латентних злочинів. В окремих випадках своєчасний розшук зниклого приводить до попередження тяжкого злочину, що готується. Наприклад, своєчасне виявлення викраденої малолітньої дитини може запобігти зґвалтуванню її, яке замислив злочинець, з наступним вбивством.

Аналіз наукових публікацій та практичної діяльності КМСД свідчить, що при здійсненні розшуку безвісно зниклого підлітка у першу

чергу необхідно:

- установити обставини зникнення та коло осіб, причетних до цього;
- визначити його психоемоційний стан та скласти психологічний портрет [18];
- враховуючи особливості його психоемоційного стану та психологічного портрету визначити стратегію пошукових заходів за місцем та колом осіб;
- перевірити розшукуваного по обліках медичних закладів, притулків, осіб доставлених і затриманих за здійснення різного роду злочинів та правопорушень, приймальників-розподільників для неповнолітніх, моргів;
- звірити прикмети розшукуваного з прикметами встановлюваних непізнаних трупів неповнолітніх і невідомих хворих, виявлених на території, що обслуговується, у період, що минув після зникнення підлітка;
- розробити і приступити до проведення комплексу скоординованих оперативно-розшукових заходів щодо встановлення його місця перебування, у т.ч. за допомогою підрозділів оперативної служби та здійснення негласних слідчих дій [19];
- при проведенні заходів необхідно використовувати можливості громадських помічників та конфіденційну допомогу громадян [20;21];
- вчасно й у повному обсязі пошукові заходи щодо встановлення місця перебування безвісно зниклих неповнолітніх, використовуючи при цьому можливості підрозділів всіх підрозділів ОВС та інформаційно-пошукових систем та телевізійної служби розшуку дітей телекомпанії «Магнолія – ТБ» [22; 23].

В усіх випадках надходження невідомих дітей у медичні й інші установи для неповнолітніх їх керівники зобов'язані інформувати про це ОВС, на території обслуговування якого виявлена невідома дитина.

Для встановлення особистості невідомої дитини необхідно здійснити наступні першочергові заходи:

- установити та опитати осіб, які знайшли дитину;
- при наявності ознак злочину вирішити питання щодо порушення карної справи;
- установити обставини появи, перебування і поведження в цьому місці неповнолітнього;
- організувати обстеження дитини фахівцями-медиками;
- здійснити огляд, опис одягу і речей, що знаходяться на підліткові;
- забезпечити фотографування за правилами фотозйомки, їх дактилоскопіювання;
- організувати оповіщення особового складу ОВС про виявлення підлітка, а також проінформувати про цьому інші ОВС.

Висновки. Проведений аналіз практики та наукових праць дозволяє визначити, що основною проблемою використання психологічних знань щодо розшуку неповнолітніх є відсутність ефективних методик складання психологічного портрету неповнолітнього та рекомендацій щодо його використання при проведенні розшукових заходів та негласних

слідчих дій. Означене повинно бути предметом наступних досліджень:

- психологічні основи використання психологічного портрету під час розшуку неповнолітніх;
- використання психологічних ознак девіантної поведінки неповнолітніх під час проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих дій;
- психологічні засади тактики здійснення негласних слідчих дій то що.

Бібліографічні посилання

1. *Голіна В.В., Ємельянов В.П., Петрюк П.Т.* Злочинність неповнолітніх з психічними аномаліями: кримінологічна характеристика та актуальні проблеми боротьби // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. А. Музики. – К., 2005. – С. 33-40.
2. *Запорожець О.Д., Овчаренко В.Г., Бакаєв О.В. та ін.* Профілактична діяльність кримінальної міліції у справах неповнолітніх: Метод. рекомендації. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 44 с. – С.12.
3. *Заросинський Ю.Л.* Вдосконалення профілактики правопорушень неповнолітніх у сучасних умовах // Вдосконалення практичної діяльності та підготовки кадрів органів внутр. справ. Матеріали наук.-практ.конф. Київ, 1-2 лют.1994р. – К., 1994.-с.188-193.
4. *Злочинність серед неповнолітніх (сучасні тенденції , фактори, які впливають на її розвиток і попередження) // Вісн. Одеського ін-ту внутр.справ .- 1999. - N 1. – с. 16-23.*
5. *Кальченко Т.Л.* Кримінальна міліція у справах неповнолітніх як спеціальний орган запобігання злочинності в Україні // Науковий вісник Нац. академії внутр. справ України. – 2002. – № 1. – С. 241-246.
6. *Семеншин М.О.* Запобігання міліцією корисливо-насильницьким злочинам неповнолітніх за участю громадськості: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2010.
7. *Ярош О.В.* Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачених за агресивні злочини: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Х., 2008.
8. *Черепненко О. О.* Сучасний стан і тенденції розвитку злочинності дітей / О. О. Черепненко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2008. - № 4, ч. 2 . – С.186-189.
9. *Закалюк А.П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – Кн.. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К: Ін Юре, 2007. – 712
10. *Черепненко О. О.* Сучасний стан і основні напрямки профілактики правопорушень у молодежному середовищі / О. О. Черепненко, О. Я. Черепненко // Боротьба з правопорушеннями у молодежному середовищі: вітчизняний та міжнародний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 2 червня 2010 р.). – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім Е. О. Дідоренка, 2010. – С. 200-204.
11. *Малкова Т.М., Федорова В.П., Семенець Т.В., Годованець В.Ф.* Психологія девіантної поведінки неповнолітніх: причини, умови виникнення, шляхи профілактики / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України; Національна академія внутрішніх справ України / А.О. Лігоцький (ред.). - К., 1999. - 95с.
12. *Поволоцька С.Г.* Деякі аспекти профілактики злочинів та інших правопорушень серед неповнолітніх // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 22. – С. 22–29.
13. *Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) // Международные акты о правах человека: Сб. документов – М.: НОРМА, 2002. – С. 294–315.*
14. *Скулиш Є.* Негласні слідчі (розшукові) дії за кримінально-процесуальним законодавством України / Євген Скулиш // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 2. – С. 15–23;
15. *Черков В. О.* До питання про співвідношення оперативно-розшукової діяль-

ності й негласних слідчих (розшукових) дій за проектом нового КПК України / В. О. Черков, О. М. Чистолінов .68+<http://www.corp.lduvd.lg.ua/d120106.html>.

16. *Чуфаровский Ю.В.* Психология оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов: учебное пособие / Ю.В. Чуфаровский. – М.: Право и Закон, 1996. – 186 с.

17. Головіна Л.В. Теоретико-правові та організаційно – тактичні засади оперативного огляду: Автореф. Дис. ... к. ю. н.: 21.07.04 / кафедра ОРД та СТ ОЮІ ХНУВС. - Львів, 2008. - 20с.

18. Методичні рекомендації, альбом схем, таблиць на допомогу практичним психологам органів і підрозділів внутрішніх справ щодо складання психологічного портрета злочинця // Упоряд. Ю. Майдигов, В. Сулицький, О. Комаров, О. Діденко. – К.: ЦПП ДРП МВС України, 2005. – 112с.

19. Кримінальний процесуальний кодекс України // ВВР України. – 2012. – №3-4. – Ст.21.

20. Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України {з змінами, внесеними згідно із Законом № 5083-VI від 05.07.2012} (ч.12)/Верховна Рада України; Закон від 13.04.2012 № 4652-VI – режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4652-17/page>

21. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні / Наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від «16» листопада 2012 року №№ 114/1042/516/936/16875/5 .

22. Негласні слідчі (розшукові) дії курс лекцій / За загальною редакцією професора Д.Й. Никифорчука. – Київ:НАВСУ, 2012. – 86с.

23. Справочное руководство по уголовному судопроизводству [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://polis.osce.org/library /f/3071/1897/OSCE- AUS-SPM-3071-RU-Справочное руководство по уголовному процессу.pdf>.

Надійшла до редакції 25.12.2012

І.Р. Шинкаренко

кандидат юридичних наук, професор

О.В. Кириченко

кандидат юридичних наук, доцент

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.13 : 343.985

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ СПЕЦІАЛЬНОГО СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Статтю присвячено загальним теоретико-прикладним засадам використання спеціального слідчого експерименту під час кримінального провадження. Визначено ознаки правового та організаційного характеру, надана класифікація спеціального слідчого експерименту на види, завдання та особливості організації його проведення за етапами.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, оперативний експеримент, спеціальний слідчий експеримент, кримінальний процесуальний кодекс, організаційний алгоритм, кримінальне провадження.

Статья посвящена общим теоретико-прикладным основам использования специального следственного эксперимента во время уголовного производства. Определены признаки правового и организационного характера, разработана классификация специального следственного эксперимента на виды, уточнены задачи и особенности организации его проведения по этапам.

Ключевые слова: *негласные следственные (розыскные) действия, оперативный эксперимент, специальный следственный эксперимент, уголовный кодекс, организационный алгоритм, уголовное производство.*

The article is devoted to the general theoretical and applied principles of the use of the special investigation experiment during criminal realization. It is certain sign of juridical and organizational character, given classification of the special investigation experiment on kinds, task and features of organization of his realization on the stages.

Keywords: *secret investigatory actions, operative experiment, special investigation experiment, criminal code of practice, organizational algorithm, criminal realization.*

Постановка проблеми. 13 квітня 2012 року було прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК), який набрав чинності 19 листопада 2012 р. [1]. Новелою цього Кодексу є те, що вперше на законодавчому рівні закріплено негласні слідчі (розшукові) дії. Поняття, перелік та зміст зазначених дій визначено статтями 246–275 нового КПК. До них згідно із зазначеними статтями належать: аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю або місцем; аудіо-, відеоконтроль місця; контрольована поставка; контрольована та оперативна закупка; спеціальний слідчий експеримент; імітування обстановки злочину, негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження та використання конфіденційного співробітництва.

Відповідно до ст. 271 КПК контроль за вчиненням злочину проводиться в таких формах: 1) контрольована поставка; 2) контрольована та оперативна закупка; 3) спеціальний слідчий експеримент; 4) імітування обстановки злочину.

У КПК зазначено, що контроль за вчиненням злочину є допустимим за умов, що встановленими або невстановленими особами вчиняється тяжкий або особливо тяжкий злочин; цей злочин є незакінченим; розслідування підготовлюваного або вчинюваного злочину шляхом провадження інших гласних та негласних дій неможливі; є можливість припинення злочинної діяльності на ранніх стадіях її вчинення [2, с. 683].

Водночас фактично відсутні наукові розробки щодо теоретичного змісту, організації та тактики проведення спеціального слідчого експерименту. На сьогодні існує декілька праць, що розглядають зміст оперативного експерименту.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної про-

блеми. Уперше оперативний експеримент як метод ОРД був запропонований та визначений М.П. Карпушиним [3, с. 37-41]. В інформаційному повідомленні № 1 лабораторії проблем оперативно-розшукової роботи ВШ МВС СРСР за 1970 р. було наголошено, що сутність оперативного експерименту полягає в перевірці передбачених намірів, цілей та можливих дій осіб, які становлять оперативний інтерес [4, с. 15].

На сьогодні в науковців відсутня єдина думка щодо змісту оперативного експерименту. Існує декілька поглядів на зазначене питання.

По-перше, оперативний експеримент розглядають як оперативно-розшуковий захід, пов'язаний зі створенням і негласним контролем штучних умов і об'єктів, близьких до природних ситуацій вчинення певних видів злочинів, що сприяють проявленню злочинних замислів і дій, з метою своєчасного виявлення і затримання винних, розкриття скоєних тяжких злочинів. По-друге, як активне спостереження за поведінкою особи, що вивчається, у керованих або контрольованих умовах чи у здійсненні інших дій, безпосередньо не пов'язаних з поведінкою особи (осіб), для отримання оперативно значущої інформації, за допомогою якої перевіряють та уточнюють дані про можливу підготовку або вчинення тяжкого (особливо тяжкого) злочину [5, с. 400]. По-третє, як спеціальну оперативно-розшукову операцію, що здійснюється оперативними підрозділами ОВС з метою здійснення таких дій, у результаті яких вдається перевірити точність наявної інформації та отримати нову стосовно осіб, предметів, речей, документів та їх місць знаходження, що може бути використано у кримінальному процесі [6, с. 78].

Автори одного з проектів Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, розробленого Міністерством юстиції України, розглядають оперативний експеримент як контрольоване відтворення реальної обстановки дій або подій з метою встановлення характеру поведінки в запропонованих умовах особи, стосовно якої отримано інформацію про її причетність до протиправної діяльності, для виявлення ознак злочину, засобів його вчинення, інших фактичних даних щодо її протиправної діяльності. Такої ж думки дотримуються й В.М. Рудик та І.О. Шинкаренко [7].

Враховуючи думки правознавців країн Європи (ОБСЄ), у 2007 р. відділом стратегічних питань поліцейської діяльності Управління Генерального Секретаря Організації з Безпеки та Співробітництва у Європі (ОБСЄ) підготовлено Довідкове керівництво з кримінального судочинства з переліком та вимогами до спеціальних слідчих методів та прийомів (ССМП) [8].

Відповідно до керівництва держава зобов'язана забезпечити проведення ССМП належними фінансовими, матеріальними та кадровими ресурсами та здійснення реформування кримінально-процесуального та оперативно-розшукового законодавства.

Під час обговорення проекту новітнього КПК та змін до законодавчих актів України зазначені проблеми активно розробляли В.В. Варава,

М.П. Водько, В.О. Глушков, О.І. Козаченко, В.П. Меживой, О.В. Меживой, А.В. Мовчан, Д.Й. Никифорчук, С.І. Ніколаюк, В.В. Поливода, Є.Д. Скулиш, О.Ю. Татаров, В.О. Черков та ін. [9-16].

Слід констатувати, що існує низка теоретичних, правових, організаційних та тактичних прогалин щодо використання спеціального слідчого експерименту під час кримінального провадження та особливості його проведення для документування різних видів злочинів.

Метою цієї статті є визначення сутності спеціального слідчого експерименту та особливості організації його проведення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», спеціальний слідчий експеримент є однією із форм контролю за вчиненням злочину, який може здійснюватися у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, та полягає у створенні слідчим та оперативним підрозділом відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою перевірки дійсних намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереженням за певних процесуальних умов [17].

Слід погодитися, що до основних ознак спеціального слідчого експерименту належать такі: 1) його застосування потребує певних процесуальних умов; 2) він відтворює явище не повністю, а лише деякі умови, за яких відбувалися події або мали місце факти, що цікавлять слідчого та оперативного працівника [18].

Враховуючи аналіз законодавства та деяку аналогію з оперативним експериментом, використання спеціального слідчого експерименту може сприяти: перевірці слідчих версій; перевірці й уточненню даних про причетність конкретної особи до тієї чи іншої негативної події; здійснення затримання особи під час вчинення тяжкого злочину.

Таким чином, основними складовими елементами спеціального слідчого експерименту є: 1) створення і контроль штучних умов, близьких до природних ситуацій; 2) сприяння прояву злочинних намірів; 3) активне спостереження за особою, що вивчається, з метою перевірки її намірів та дій; 4) отримання інформації, яка дозволяє перевірити та уточнити дані про можливу підготовку та вчинення злочину.

У той же час аналіз публікацій та новел КПК дозволяє визначити, що спеціальний слідчий експеримент не проводиться, якщо внаслідок таких дій неможливо повністю запобігти: посягання на життя або заподіяння особі (особам) тяжких тілесних ушкоджень; поширенню речовин, небезпечних для життя багатьох людей; втечі осіб, які вчинили тяжкі чи особливо тяжкі злочини; екологічній або техногенній катастрофі.

Виходячи із загальних основ організації проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій, основних принципів кримінального процесу [1], під час підготовки та проведення спеціального слідчого

експерименту забороняється провокувати (підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою її подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який вона би не вчинила, якби слідчий цьому не сприяв, або з цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем. Здобуті в такий спосіб речі і документи не можуть бути використані у кримінальному провадженні.

Враховуючи вимоги законодавства та думки науковців [7], зазначимо, що спеціальний слідчий експеримент може бути проведений з метою: 1) виявлення та затримання особи, яка вчинює серійні злочини. У цьому випадку дії слідчого та працівника оперативного підрозділу спрямовуються на виявлення невстановлених осіб, що причетні до вчинення злочинів, шляхом підготовки та взяття під контроль об'єктів, аналогічних тим, на які здійснюються посягання (особи, які виступають потенційними жертвами злочинів; приміщення, де можуть зберігатися коштовності; автомобіль-пастка тощо); 2) документування злочинних дій особи або групи осіб, які підозрюються у вчиненні тяжких і особливо тяжких злочинів, та їх затримання на місці вчинення злочину.

Відповідно до КПК рішення про проведення спеціального слідчого експерименту приймає виключно прокурор за поданням слідчого. При цьому спеціальний слідчий експеримент може здійснюватися за його дорученням слідчим або працівником оперативного підрозділу, який: 1) виступає як покупець стосовно осіб, які здійснюють незаконний збут наркотичних речовин, зброї, боєприпасів та інших предметів, заборонених до обігу; 2) виступає як виконавець злочину на замовлення або посередник (наприклад, вбивства на замовлення); 3) виступає як особа, що дає хабара, або посередник вчинення цього злочину; 4) в інший спосіб викриває злочинну діяльність особи, яка вчиняє тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Ми погоджуємося з думкою науковців, що важливим для вибору моделі організації оперативно-розшукового заходу або негласної слідчої (розшукової) дії є розподіл їх на види [19]. Враховуючи місце експерименту в системі негласних слідчих (розшукових) дій та залежно від характеру інформації, що отримується під час спеціального слідчого експерименту, вважаємо доцільним класифікувати його за такими видами:

- спеціальний слідчий експеримент для виявлення наявності конкретної події у визначених умовах;
- спеціальний слідчий експеримент для сприйняття конкретної події у визначених умовах;
- спеціальний слідчий експеримент для встановлення вчинення особою конкретної дії у визначених умовах;
- спеціальний слідчий експеримент для встановлення механізму вчинення злочину.

Прийнята Інструкція «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» не визначила особливості організації кожної негласної

слідчої дії. Тому вважаємо за доцільне визначити загальні організаційні основи спеціального слідчого експерименту в такому організаційному алгоритмі.

Враховуючи досвід використання оперативного експерименту, його закріплення у законодавстві країн СНД та здійснивши аналіз наукових публікацій та практики його застосування у протидії злочинності, можемо умовно виділити чотири основних організаційних етапи його проведення:

1) одержання достовірної інформації щодо причетності особи до замаскованої злочинної діяльності (що підпадає під тяжкі чи особливо тяжкі злочини);

2) вирішення організаційних питань, пов'язаних із прийняттям і реалізацією рішення про проведення оперативно-розшукового заходу;

3) здійснення заходів для документування дій підозрюваного, що передбачають вжиття повного комплексу заходів, пов'язаних з виявленням і фіксацією слідів злочинної діяльності, оформленням відповідної документації процесуального значення;

4) оперативно-розшукові дії із затримання підозрюваного в момент вчинення злочину, використання результатів оперативно-розшукового заходу з метою рішення інших оперативно-тактичних задач [20; 21].

Враховуючи спорідненість оперативного та спеціального слідчого експерименту за завданнями, можемо виокремити такі етапи проведення останнього.

Перший етап – підготовчий, який потребує від слідчого:

1) здійснення аналізу виявлених оперативно значимих фактів, подій, що пов'язані з поведінкою та діями фігуранта, в яких є ознаки можливої причетності до злочинної діяльності, та їх співвідношення із певними етапами моделей діяльності фігуранта, що перевіряються за загальними версіями кримінального провадження. Результат аналізу дає можливість моделювання поведінки фігуранта, визначення його імовірних протиправних спрямувань, предметів посягань (потреб) або необхідних умов, що супроводжують його приховану діяльність і сприяють досягненню протиправної мети;

2) висунення версій спеціального слідчого експерименту щодо прояву власних прихованих характеристик фігуранта, ставлення до ймовірних предметів посягань та потреб. Прийняття рішення про можливість проведення експерименту, визначення мети та завдань, що будуть вирішуватись у процесі його реалізації.

Версії спеціального слідчого експерименту формуються згідно з: фактами попередньо отриманої інформації, сутність якої для слідчого є вірогідною; імовірної моделі протиправної діяльності фігуранта та уяви слідчого щодо окремого стану таких моделей; відомих та прогнозованих форм та методів злочинної діяльності; завдань, що вирішуються під час забезпечення кримінального провадження.

Для перевірки таких версій прийняття рішення на проведення спе-

ціального слідчого експерименту зумовлюється можливістю слідчого та працівника оперативного підрозділу змодельовати та реалізувати такі події, які спрямовані на сприяння прояву прихованих якостей фігуранта, його поведінки, окремих дій та намірів;

3) формування задуму щодо перевірки висунутих версій.

На цьому етапі конкретизується зміст інформаційних чинників впливу, які плануються ввести у поле зору фігуранта для виявлення його прихованих характеристик у контрольованих або керованих умовах спеціального слідчого експерименту. Це насамперед така інформація, яка для фігуранта є значущою, являє собою актуальний інтерес і може бути використана ним для досягнення протиправної мети або вплинути на процес її досягнення. Зокрема, ця інформація про певний стан захисту відомостей, які захищаються, про осіб, які володіють певним обсягом значущої інформації, або інші відомості, що містять загрозу викриття протиправної діяльності фігуранта. Для розкриття механізму протиправної діяльності фігуранта до такої інформації слід віднести фрагментарні дані про можливі шляхи вирішення певних проблем, що виникають у фігуранта у зв'язку зі здійсненням ним імовірної протиправної діяльності; будь-які інші асоціативні інформаційні фрагменти обставин, що супроводжують його ймовірну протиправну діяльність, тощо. За оперативним задумом експерименту зміст інформаційних чинників має стати предметом оцінки та прояву ставлення до нього (реагування) фігуранта;

4) складання плану проведення спеціального слідчого експерименту.

При цьому слід враховувати, що відповідно до Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» безпосередньо слідчий проводить негласну слідчу (розшукову) дію лише в разі досконалого володіння технікою і тактикою проведення такої дії, забезпечення особистої безпеки та безпеки інших учасників слідчої дії, інших осіб, екологічної безпеки, умов нерозголошення фактів, методів, речей, місць та осіб, щодо яких проводиться ця слідча дія, фіксації та збереження результатів цієї слідчої дії. Слідчий може проводити негласні слідчі (розшукові) дії спільно з уповноваженими оперативними підрозділами, а також залучати інших осіб (п. 6 ст. 246 КПК) [17].

При складанні плану необхідно враховувати загальні європейські принципи, що всі дії повинні бути спрямовані на випередження дій злочинців із використанням всього комплексу гласних та негласних методів та заходів [8, с. 22]. У плані повинно бути відображено: обґрунтування необхідності проведення спеціального слідчого експерименту (підстави для проведення, конкретний злочин, на виявлення якого спрямований експеримент); мета та завдання, які будуть вирішені під час проведення спеціального слідчого експерименту; місце, час проведення експерименту, склад учасників проведення цієї слідчої дії, а також місце, час та зміст їх інструктажу, розрахунок необхідних сил та засобів; заходи із відтворення, реконструкції обстановки й події у якості контрольованих

та керованих умов впливу, послідовність їх введення, а також легендування змісту експериментальних дій; питання взаємодії та координації дій слідчих, оперативних та інших підрозділів правоохоронних органів; засоби оперативно-технічного документування і фіксації ходу та результатів експерименту; за умов необхідності – заходи щодо локалізації можливих негативних наслідків; оцінка та аналіз проведення спеціального слідчого експерименту, шляхи реалізації отриманих матеріалів;

5) здійснення підбору джерел впливу для введення інформаційних чинників впливу в оточення або в поле зору фігуранта. Джерелом впливу можуть бути працівники оперативних підрозділів та позаштатні негласні працівники, вербальна поведінка та діяльність конкретних осіб, штучно відтворені події через можливості різних установ, організацій (вказівки, розпорядження, контрольні перевірки, засоби масової інформації тощо). Якщо через джерело впливу планується довести інформацію, яка фігуранту реально не відома, готується легенда отримання цих відомостей;

6) визначення способу введення джерелом впливу інформаційних чинників впливу в оточення або в поле зору фігуранта та відтворення контрольованих або керованих умов експерименту;

7) визначення порядку контролю за реагуванням фігуранта, який би забезпечив контроль перебігу подій та документування злочинних дій, передбачення можливих очевидців;

8) здійснення інструктажу осіб, що беруть участь у проведенні експерименту, їх розстановки за місцем проведення експерименту;

9) моделювання механізму проведення експерименту та ймовірного реагування фігуранта відповідно до висунутих версій експерименту. Прогноз можливих негативних наслідків та здійснення відкритих або легендованих заходів з їх нейтралізації, недопущення нанесення шкоди тощо;

10) забезпечення конспірації проведення спеціального слідчого експерименту.

На етапі підготовки і проведення негласної слідчої (розшукової) дії великого значення набуває питання забезпечення таємності цих дій. Тому слід пам'ятати, що будь-який передчасний розголос цих зведень ставить під загрозу результат проведеної дії. Особливо це важливо для виявлення злочинів з ознаками діяльності організованих злочинних угруповань.

Як вбачається, на етапі планування спеціального слідчого експерименту організатори стикаються з труднощами при виборі оптимального варіанту форм впливу на суб'єкта злочину, що, по суті, є ключовим моментом у підготовлюваному заході.

Науковці виділяють дві основні форми реалізації спеціального слідчого експерименту:

1) створення для особи, стосовно якої є інформація про її причетність до злочинної діяльності, негласно контрольованих умов з метою

забезпечення можливості виявити намір підозрюваного у певній штучно створеній ситуації;

2) створення негласно контрольованих об'єктів для злочинних посягань.

У кожному конкретному випадку форма реалізації негласної слідчої (розшукової) дії обирається з урахуванням тактичної мети, що може бути досягнута за допомогою проведення експерименту. При цьому форми впливу певним чином залежать від конкретної оперативної ситуації і творчого підходу до організації негласної слідчої (розшукової) дії.

Другий етап – практична реалізація спеціального слідчого експерименту, який містить:

1) прогнозування ситуації, що склалася в оточенні фігуранта, та визначення сприятливого моменту розвитку подій, що відповідав би меті проведення експерименту та природності введення інформаційних чинників впливу в поле зору фігуранта;

2) введення в дію ініціатором спеціального слідчого експерименту через підготовлені джерела впливу інформаційних чинників впливу на обстановку, в якій діє фігурант;

3) оперативний контроль за реагуванням фігуранта, отримання інформації про характер його дій;

4) документування з використанням технічних засобів поведінки та дій фігуранта.

При реалізації другого етапу слід враховувати, що забезпечення принципів об'єктивності та безперервності неможливе без здійснення негласних слідчих (розшукових) дій, що забезпечують контроль спілкування. Зазначені дії здійснюються за дорученням слідчого оперативно-технічними підрозділами МВС та СБУ. Порядок здійснення цих заходів визначений Інструкцією [17] та відомчими нормативними актами [23; 24]. Підкреслимо, що під час проведення спеціального слідчого експерименту взагалі та здійснення оперативно-технічних заходів у межах означеної дії зокрема вирішуються не тільки завдання щодо документування злочину, але й ужиття заходів із припинення злочинної діяльності осіб, за якими ведеться контроль, та забезпечення безпеки учасників експерименту.

Для ефективного проведення цих дій доцільним є також залучення підрозділів оперативної служби. З метою забезпечення безпеки учасників цих заходів можуть бути залучені працівники спеціальних підрозділів силового захисту.

Фіксація результатів оперативного експерименту в умовах здійснення протиправних дій відбувається одночасно з відображенням слідів вчиненого злочину в пам'яті осіб, що спостерігають за поведінкою фігуранта. Ми поділяємо точку зору інших науковців, що іноді до участі в експерименті доцільно залучити й незацікавлених громадян, здатних згодом засвідчити умови й підсумки його проведення.

Таким чином, основною умовою ефективного здійснення спеціаль-

ного слідчого експерименту є комплексність застосування сил та засобів.

Третій етап – етап оцінки та аналізу зафіксованих результатів спеціального слідчого експерименту. Зазначений етап полягає у співвіднесенні прогнозованого за версіями та реального прояву прихованих якостей фігуранта у контрольованих та керованих умовах експерименту, здійснення їх аналізу відповідно до моделі діяльності, яка перевіряється за загальними версіями.

За результатами проведення спеціального слідчого експерименту складається протокол, до якого додаються речі й документи, отримані під час проведення цього експерименту.

Висновки. Таким чином, спеціальний слідчий експеримент – це контрольоване відтворення реальної обстановки дій або подій з метою встановлення характеру поведінки в запропонованих умовах особи, стосовно якої отримано інформацію про її причетність до вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, для виявлення ознак злочину, засобів його вчинення, інших фактичних даних щодо її протиправної діяльності.

Вірогідність результатів спеціального слідчого експерименту досягається за допомогою професійних дій, проведених у максимально наближеній до реальної обстановки. Під час негласної слідчої (розшукової) дії учасникам експерименту неприпустимо прибігати до будь-яких підбурень, здатних примусити осіб, що перевіряються, вчинити злочин, а також сприяти здійсненню протиправних дій.

Застосування спеціального слідчого експерименту – досить складна негласна слідча (розшукова) дія, що вимагає ретельної організаційної підготовки та розробки науково обґрунтованих тактичних рекомендацій.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. №4651-VI // Голос України. – 2012. – № 90-91.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х., 2012. – Т. 1 .
3. Карпушин М.П. Некоторые вопросы использования институтов общей части советского уголовного права в оперативно-следственной практике / М.П. Карпушин. – М., 1965.
4. Проблемы личного сыска и дальнейших исследований сущности и системы оперативно-розыскных средств и методов : информационное сообщение лаборатории проблем оперативно-розыскной работы № 1. – М., 1970.
5. Оперативно-розыскная деятельность : учеб. / под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М., 2001.
6. Сервецький І.В. Поняття спеціальної оперативно-розшукової операції / І.В. Сервецький, В.В. Гелетей // Науковий вісник НАВСУ. – 2005. – № 1. – С. 73-81.
7. Рудік В.М. Використання оперативного експерименту для вирішення завдань оперативно-розшукового забезпечення кримінального судочинства : метод. рекомендації / В.М. Рудік, І.О. Шинкаренко. – Дніпропетровськ, 2006.
8. Справочное руководство по уголовному судопроизводству [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://polis.osce.org/library/f/3071/1897/OSCE-AUS-SPM-3071-RU-Справочное_руководство_по_уголовному_процессу.pdf.
9. Варава В.В. Концепт інституту негласних слідчих дій у контексті нового кримінального процесуального законодавства України / В.В. Варава // Оперативно-

розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 2012.

10. Водько М.П. Гармонізація кримінально-процесуальних і оперативно-розшукових правових норм у проекті нового КПК України / М.П. Водько // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 1. – С. 197-201.

11. Глушков В.О. Актуалізація проблеми вдосконалення законодавства України про оперативно-розшукову діяльність / В.О. Глушков // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2 (6). – С. 42-50.

12. Меживой О.В. Роль оперативного експерименту в тактичному арсеналі оперативних підрозділів ОВС України / О.В. Меживой // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 4. – С. 239-242.

13. Мовчан А.В. Співвідношення термінів „оперативно-розшукові заходи” та „негласні слідчі (розшукові) дії” / А.В. Мовчан // Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 2012.

14. Скулиш Є. Негласні слідчі (розшукові) дії за кримінально-процесуальним законодавством України / Є. Скулиш // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 2. – С. 15-23.

15. Черков В.О. До питання про співвідношення оперативно-розшукової діяльності й негласних слідчих (розшукових) дій за проектом нового КПК України / В.О. Черков, О.М. Чистолінов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.corp.lduvd.lg.ua/d120106.html>.

16. Негласні слідчі (розшукові) дії : курс лекцій / за заг. ред. Д.Й. Никифорчука. – К., 2012.

17. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 року №№ 114/1042/516/936/16875/5.

18. Корчовий М.М. Контроль за вчиненням злочину : лекція з негласних слідчих дій / М.М. Корчовий ; за заг. ред. Д.Й. Никифорчука [Електронний ресурс] // Освітній портал МВС України. – К., 2012. – Режим доступу : <http://www.naiu.kiev.ua/osvitamvs/index.php/kurs-lektsij-z-z-neglasnikh-slidchikh-dij>.

19. Система методів ОРД : монографія / за заг. ред. О.Ф. Долженкова. – Одеса, 2007.

20. Кваша Ю.Ф. Оперативно-розыскные мероприятия, основанные на криминалистических методах добывания информации : лекция / Ю.Ф. Кваша. – М., 1997.

21. Бачила В. В. Некоторые организационные вопросы, касающиеся проведения органами внутренних дел оперативного эксперимента / В.В. Бачила, М.А. Моторин // Научный вестник Академии МВД Республики Беларусь. – 2001. – № 1. – С. 10-19.

22. Зозуля І.В. Стан і шляхи реформування системи МВС України : тези до сучасного моменту / І.В. Зозуля // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 344-357 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12zivdcm.pdf>.

23. Про затвердження Положення про порядок застосування електронних засобів контролю : наказ МВС України від 09.08.2012 № 696.

24. Про особливості отримання інформації, яка знаходиться в операторів і провайдерів телекомунікацій, та проведення негласних слідчих (розшукових) дій : доручення МВС України від 09.11.2012 №17498дск/Чн.

Надійшла до редакції 24.12.2012

А.Ф. Безрукава

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.125

УМОВИ ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ДОМАШНЬОГО АРЕШТУ

Проаналізовано загальні та спеціальні умови обрання нового запобіжного заходу – домашнього арешту.

Ключові слова: запобіжні заходи, домашній арешт, умови обрання домашнього арешту.

Проанализированы общие и специальные условия избрания новой меры пресечения – домашнего ареста.

Ключевые слова: меры пресечения, домашний арест, условия избрания домашнего ареста.

In this article general and specific grounds of choosing new preventive measure house arrest are analyzed.

Keywords: preventive measures, house arrest, general and specific conditions to choose house arrest.

Постановка проблеми. З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України постала необхідність у дослідженні умов застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту.

Актуальність проблеми дослідження умов застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту полягає у недосконалості їх правового регулювання, невивченості цього питання у працях вітчизняних науковців та відсутності практики обрання даного запобіжного заходу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, показує, що тема умов обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту досліджувалася переважно російськими вченими [2; 8; 13–15], а вітчизняні науковці у своїх працях приділяли більше уваги обранню запобіжних заходів у вигляді застави та взяття під варту [3; 8; 12; 16]. Хоча тема домашнього арешту висвітлювалася у працях таких українських авторів, як М. Ю. Бурдін [1], Ю. Котнюк [4], О. П. Кучинська [7], В. Пилипенко [10], П. П. Пилипчук [11], В. Фаринник [17], детально умови його обрання так і не були досліджені.

Метою роботи є аналіз правового регулювання умов обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту, їх класифікація та надання пропозицій по вдосконаленню правових норм, що їх регулюють.

Виклад основного матеріалу. Домашній арешт, як і будь-який інший запобіжний захід, передбачає певне обмеження прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого. Щоб забезпечити захист прав і законних інтересів цих осіб та попередити зловживання з боку уповноважених органів, домашній арешт повинен обиратися лише за наявності визначених у законі підстав та з дотриманням конкретних умов. В. В. Рожонова

слушно зазначає, що підставою є обґрунтований фактичний привід застосування запобіжного заходу, в той час як умовою є певні вимоги, які свідчать про те, що запобіжний захід обрано законно [12, с. 12–13].

Умовами обрання домашнього арешту можна назвати встановлені у Кримінальному процесуальному кодексу загальні та спеціальні вимоги, дотримання яких є необхідним для законності та обґрунтованості його обрання.

Російські вчені-правники [8, с. 14–15], досліджуючи умови обрання домашнього арешту, поділяють їх на загальні, тобто ті, які застосовуються до всіх запобіжних заходів, та спеціальні – стосуються виключно цього запобіжного заходу. Ми погоджуємося з такою класифікацією та наводимо власні загальні і спеціальні умови обрання домашнього арешту. Так, на нашу думку, до загальних умов належать такі:

1. Внесення слідчим, прокурором відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

На відміну від Кримінально-процесуального кодексу УРСР 1960 року (далі – КПК 1960 року), яким було передбачено стадію порушення кримінальної справи, в новому Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК) її виключено. Натомість передбачено, що досудове розслідування розпочинається після внесення слідчим, прокурором відомостей, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення. Порядок початку досудового розслідування регулюється ст. 214 КПК.

2. Наявність процесуально-оформленого суб'єкта, до якого обирається запобіжний захід.

Домашній арешт, відповідно до ст. 181 КПК, може обиратися до підозрюваного та обвинуваченого, які мають отримати свій статус у встановленому законом порядку. Розглянемо по черзі процесуальні документи, якими оформлюється статус підозрюваного та обвинуваченого.

Виходячи з визначення, яке міститься в ч. 1 ст. 42 КПК, підозрюваним є особа, якій в порядку, передбаченому статтями 276–279 КПК, повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Особа може бути затримана як на підставі ухвали слідчого судді та суду, так і без. Якщо затримання відбулося без такої ухвали, оформлення статусу підозрюваного та його затримання будуть належними, лише в разі дотримання обов'язкової процедури.

По-перше, уповноважена службова особа, що здійснила затримання, повинна негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також його права, передбачені ч. 4 ст. 208 КПК. Є очевидним, що на практиці виконати зазначену вимогу законодавця в багатьох випадках може бути вкрай складно, оскільки в Україні проживають особи, які можуть не розуміти українську чи російську мови. Негайність виконання цього обов'язку ускладнює можливість залучити перекладача для допомоги у здійсненні відповідних роз'яснень затриманому. Тому, на нашу думку, необхідно доповнити ч. 4 ст. 208 КПК таким змістом: «В разі

неможливості уповноваженою особою здійснити таке повідомлення мовою затриманого, ця вимога повинна бути виконана в найкоротший час, але не пізніше, ніж 24 години з моменту затримання особи».

По-друге, уповноважена особа повинна скласти протокол затримання з дотриманням вимог ч. 5 ст. 208 КПК.

По-третє, точні дата та час, коли затриманий був доставлений до відповідного підрозділу органу досудового розслідування, повинні бути в ньому зареєстровані (ст. 210 КПК).

По-четверте, затриманій особі повинно бути вручене повідомлення про підозру не пізніше, ніж через 24 години з моменту її затримання. Якщо протягом зазначеного строку це повідомлення не було вручене, то затримана особа повинна бути негайно звільнена. Це положення також є досить дискусійним, оскільки не завжди особі протягом 24 годин з моменту затримання можливо вручити таке повідомлення. Наприклад, якщо затримана особа перебуває у стані сильного алкогольного, токсичного чи наркотичного сп'яніння, непритомна через побої чи з інших причин, або є підстави вважати, що вона є психічно хворою, то спочатку необхідно вирішити питання про направлення її до відповідного медичного закладу для надання допомоги, проведення експертизи, щоб з'ясувати її стан тощо, що може зайняти більше, ніж 24 години. Як наслідок, затримана особа не може отримати статус підозрюваного і тому до неї неможливо застосувати будь-який запобіжний захід, у тому числі і домашній арешт, щоб попередити вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 177 КПК.

По-п'яте, повідомлення про підозру повинно обов'язково містити анкетні відомості особи (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження, місце проживання, громадянство), якій воно вручається (п. 2 ч.1. ст. 277 КПК). За новим КПК законодавець не передбачив додатковий час для встановлення особи підозрюваного, якщо на момент затримання чи повідомлення про підозру вона є невідомою.

Отже, на практиці можуть виникнути проблеми у зв'язку з тим, що протягом 24 годин з моменту затримання а) уповноважена особа, яка проводить затримання, не може дати пояснення про підстави затримання на мові затриманої особи; б) затримана особа, або особа, якій повинно бути вручено повідомлення про підозру, знаходиться у стані неповної свідомості; в) не встановлено особу затриманого. І тому затриману потенційно небезпечну особу необхідно буде звільнити.

У зв'язку з вищезазначеним вважаємо, що є доцільним продовжити термін вручення повідомлення про підозру і доповнити ч. 2 ст. 278 КПК таким змістом: *«У разі неможливості вручити повідомлення про підозру затриманій особі протягом 24 годин у зв'язку з тим, що її особу не встановлено, або вона знаходиться в такому фізичному та/чи психічному стані, в якому не має змоги належним чином сприймати дійсність, такий термін може бути продовжено до моменту усунення цих обставин.»*

Процесуальний статус обвинуваченого, відповідно до ст. 291 КПК, підтверджується належним чином складеним, затвердженим обвинувальним актом, який передано до суду.

Якщо затримання особи, повідомлення їй про підозру та притягнення її в якості обвинуваченого є незаконними та необґрунтованими, то це може потягнути за собою неправомірне застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту.

3. Наявність підстав обрання домашнього арешту.

Ці підстави повинні бути відображені в описово-мотивувальній частині клопотання та ухвали про застосування домашнього арешту. До них належать відомості про наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 177 КПК); наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що особа може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 (ч. 2 ст. 177 КПК); доведеність неможливості застосувати більш м'якого запобіжного заходу (ч. 3 ст. 176 КПК); наявність фактичних даних, які вказують, що за вчинений злочин передбачено покарання у вигляді позбавлення волі (ч. 2 ст. 181 КПК).

4. Дотримання процедури подання клопотання про застосування домашнього арешту.

Для обрання усіх запобіжних заходів передбачена єдина процедура. Відповідно до ч. 4 ст. 176 КПК, під час досудового розслідування клопотання про застосування домашнього арешту складає слідчий і погоджує його з прокурором, або безпосередньо сам прокурор складає таке клопотання і направляє на розгляд слідчому судді. Якщо виникла необхідність обрати домашній арешт під час судового розгляду, то таке клопотання може бути складеним лише прокурором і повинно бути направлено до суду.

На нашу думку, необхідність обов'язкового погодження з прокурором клопотання про застосування усіх запобіжних заходів може загальмувати процес розкриття злочинів, тому, оскільки домашній арешт за ступенем суворості є на другому місці після тримання під вартою, є доцільним залишити щодо нього процедуру подання клопотань, передбачену ч. 4 ст. 176 КПК, а обрання особистого зобов'язання, особистої поруки та застави залишити у компетенції слідчого.

Наявність спеціальних умов обрання домашнього арешту зумовлена сутністю цього запобіжного заходу, до них можна віднести:

1. Наявність житла у підозрюваного, обвинуваченого.

Наявність житла, в якому підозрюваний, обвинувачений буде виконувати запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, є обов'язковою умовою його обрання. Домашній арешт полягає у забороні тимчасово чи цілодобово залишати житло підозрюваному, обвинуваченому. Він може бути власником житла (право сумісної чи часткової власності); наймачем (орендарем), отримати право користування житлом за заповідальним відказом (ст. 1238 ЦК) тощо.

Якщо у підозрюваного, обвинуваченого немає такого житла, вбачається можливим надання його родичами, знайомими чи іншими особами на різних правових підставах. На нашу думку, якщо підозрюваний проживає не один, то необхідна згода усіх повнолітніх осіб, які з ним проживають на законних підставах. Крім того, якщо житло не належить підозрюваному, обвинуваченому на законній правовій підставі, то, на нашу думку, необхідна обов'язкова згода ще й власника житла чи особи, у володінні або розпорядженні якої воно знаходиться. Вважаємо, що таку згоду потрібно надати у письмовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням. Вбачається доцільним, щоб із врахуванням стану здоров'я місцем перебування під домашнім арештом міг бути визначений лікувальний заклад.

2. Зазначення в ухвалі про застосування домашнього арешту точної адреси житла, яке підозрюваному, обвинуваченому забороняється залишати (ч. 3 ст. 196 КПК).

Дана вимога законодавця є обґрунтованою, доцільною та необхідною, оскільки підозрюваний, обвинувачений з різних причин не завжди буде знаходитися під домашнім арештом за місцем його реєстрації чи фактичного проживання.

3. Встановлення обмежень до підозрюваного, обвинуваченого.

Відповідно до ст. 181 КПК, обмеження під час виконання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту полягають у забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби. На таких осіб можуть бути покладні обов'язки, передбачені для всіх запобіжних заходів, наприклад, утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею із дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом; носити електронний засіб контролю та інші, передбачені ч. 2 ст. 194 КПК. Вважаємо, що є необхідним визначити конкретні обмеження та заборони, які будуть стосуватися виключно домашнього арешту. Наприклад, заборонити користуватися засобами зв'язку, в тому числі мережею Інтернет, відправляти та отримувати поштові відправлення тощо.

4. Наявність уповноваженого органу, на який покладено обов'язок здійснювати контроль за дотриманням домашнього арешту.

Ухвала про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту направляється для виконання в орган внутрішніх справ за місцем проживання підозрюваного, обвинуваченого (ч. 3 ст. 181 КПК). Необхідно звернути увагу на декілька аспектів. По-перше, законодавець не визначив, які саме підрозділи органів внутрішніх справ повинні виконувати таку ухвалу, і не закріпив нові повноваження у відповідних нормативно-правових актах, що регулюють їх діяльність. По-друге, норма про те, що ухвала про обрання домашнього арешту повинна направлятися для виконання за місцем проживання підозрюваного, обвинуваченого, є неузгодженою з ч. 3 ст. 196 КПК, оскільки домашній арешт може виконуватися не тільки за місцем проживання підозрюваного, об-

винуваченого. Тому пропонуємо внести поправки в ч. 3 ст. 181 КПК, зазначивши, що ухвала про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту направляється органу внутрішніх справ за місцем фактичного виконання цього запобіжного заходу.

5. Можливість здійснювати контроль за дотриманням домашнього арешту.

Працівники органу внутрішніх справ за поведінкою підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано домашній арешт, можуть здійснювати такі види контролю: з'являтися в житло цієї особи, вимагати надати усні чи письмові пояснення, пов'язані з виконанням обов'язків, які на неї покладені, використовувати електронні засоби контролю (ч. 5 ст. 181 КПК). Перед обранням запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту слідчий суддя, суд повинні проаналізувати, чи буде у працівників органу внутрішніх справ можливість здійснювати контроль за його дотриманням. Наприклад, якщо особа проживає в місцевості, яка є дуже віддаленою від відповідного відділу МВС, або якщо її житло не пристосоване для застосування електронних засобів контролю і обладнати такі пристосування є неможливим з технічних причин, то обрання домашнього арешту є недоцільним.

Висновки. Умовами обрання домашнього арешту можна назвати встановлені у Кримінальному процесуальному кодексі вимоги, дотримання яких є необхідним для законності та обґрунтованості його обрання.

Вони поділяються на загальні та спеціальні. До загальних належать: внесення слідчим, прокурором відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань; наявність процесуально-оформленого суб'єкта, до якого обирається запобіжний захід; наявність підстав обрання домашнього арешту; дотримання процедури подання клопотання про застосування домашнього арешту. До спеціальних умов можна віднести: наявність житла у підозрюваного, обвинуваченого; зазначення в ухвалі про застосування домашнього арешту точної адреси житла, яке підозрюваному, обвинуваченому забороняється залишати (ч. 3 ст. 196 КПК); встановлення обмежень до підозрюваного, обвинуваченого; наявність уповноваженого органу, на який покладено обов'язок здійснювати контроль за дотриманням домашнього арешту; можливість здійснювати контроль за дотриманням домашнього арешту.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в детальному вивченні ознак житла, в якому підозрюваний, обвинувачений виконує домашній арешт; визначенні, які саме органи внутрішніх справ здійснюють контроль за дотриманням цього запобіжного заходу; доповненні спеціальних заборон та обмежень, які можуть покладатися при його обранні і, як наслідок, у розробці модельних норм, які будуть уточнювати та доповнювати спеціальні умови обрання домашнього арешту, а також у наданні практичних рекомендацій щодо провадження даної нової процесуальної дії.

Бібліографічні посилання

1. *Бурдін М. Ю.* Запобіжні заходи за Статутом кримінального судочинства 1864 р. / М. Ю. Бурдін // Уч. зап. Таврич. нац. Ун-та ім. В. І. Вернадського. Серія : Юридическіе науки. – 2011. – Т. 24 (63). № 2. – С. 11-16.
2. *Григорьева А. Е.* Вопросы теории и практики избрания следователями органов внутренних отдельных мер пресечения: залога и домашнего ареста: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Красноярск, 2009.
3. *Донченко Ю.В.* Актуальні проблеми застосування запобіжного заходу у вигляді застави / Ю. В. Донченко // Право України. – 1999. – № 3. – С. 61-64.
4. *Котнюк Ю.* Домашний арест как гуманная альтернатива / Ю. Котнюк // Судебно-юридическая газета. – 2012. – № 39. – С. 13. – [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://sud.ua/newspaper/2012/10/10/43407-domashnij-arest-kak-gumannaya-alternativa>
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: набрання чинності 19 лист. 2012 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України: станом на 18 жовт. 2012 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
7. *Кучинська О.П.* Домашний арешт як запобіжний захід в кримінально-процесуальному законодавстві / О. П. Кучинська // Адвокат. – 2010. – №7(118). – С. 17–19.
8. *Назаров В. В.* Взяття під варту: теоретичні та практичні аспекти / В. В. Назаров // Право. – 2010. – № 4. – С. 30–35.
9. *Овчинников Ю. Г.* Обстоятельства, учитываемые при избрании домашнего ареста в уголовном судопроизводстве России / Ю.Г. Овчинников // Следователь. – 2004. – Ст. 2. – С. 26–29.
10. *Пилипенко В.* Електронний моніторинг дозволить заощадити на триманні під вартою, а в перспективі — і на тюрмах / В. Пилипенко // Закон і Бізнес. – 2012. – № 11 (1050). – С. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/8454-elektronniy_monitoring_arestovanih_dozvolit_zaoschaditi_na_.html
11. *Пилипчук П. П.* Реформування системи запобіжних заходів у кримінальному судочинстві / П. П. Пилипчук // Зб. матер.– К., 2000.
12. *Рожнова В. В.* Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. – К., 2003.
13. *Русман Г. С.* Судебный контроль за применением мер пресечения в виде заключения под стражу, домашнего ареста : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Челябинск, 2006.
14. *Салтыков Е. В.* Домашний арест в российском уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. – Екатеринбург, 2007.
15. *Светочев В. А.* Домашний арест как мера пресечения в уголовном процессе Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. — Калининград, 2009.
16. *Тертишник В. М.* Кримінально-процесуальне право України : підручник. – 5-те вид., доп. і перероб. / В. М. Тертишник. – К., 2007.
17. *Фаринник В.* Домашний арест – альтернатива триманню під вартою / В. Фаринник // Юридичний вісник України : загальнонаціональна правова газета. – 2012. – № 25. – С. 4.

Надійшла до редакції 22.10.2012

П.С. Єпринцев

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985

ВИКОРИСТАННЯ ЗНАНЬ ЩОДО ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ У ПОПЕРЕДЖЕННІ ТА РОЗКРИТТІ ЗЛОЧИНІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ

Розглянуто питання поняття та змісту оперативно-розшукової характеристики злочинів економічної спрямованості, її співвідношення з іншими існуючими характеристиками, наявність криміналістичної, кримінально-правової, психологічної складової та забезпечення можливості використання зазначених положень у подальшому кримінальному судочинстві.

Ключові слова: *оперативно-розшукова характеристика, зміст, елементи, оперативно-тактичні ситуації, оперативні підрозділи.*

Рассмотрены вопросы понятия и содержания оперативно-розыскной характеристики преступлений экономической направленности, ее соотношения с другими существующими характеристиками, наличие криминалистической, уголовно-правовой, психологической составляющей и возможности использования указанных положений в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная характеристика, содержание, элементы, оперативно-тактические ситуации, оперативные подразделения.*

The author examines issues of concept and content of operational-search description of economic crimes, its correlation with other existing characteristics, presence of criminalistics, criminal-legal, psychological components, and the possibility of the use of above-mentioned provisions in criminal procedure.

Keywords: *operational-search description, content, components, operational-search situations, operational units.*

Постановка проблеми. Вибір обсягу, структури і меж характеристики зумовлюється цілями, завданнями і спрямованістю відповідної наукової галузі. Повною мірою це стосується й оперативно-розшукової діяльності, за допомогою якої працівники оперативних підрозділів протидіють злочинам, у тому числі в економічній сфері життя нашого суспільства.

Метою даної статті є розгляд питань якісного наповнення основних елементів оперативно-розшукової характеристики, що сприяло б розвитку можливостей правоохоронних органів у попередженні та розкритті злочинів.

Поняття «характеристика» застосовується у різних сферах життя, у різних науках. Її розуміють як сукупність завчасно визначених параметрів об'єктів, явищ у їх кількісному і якісному вираженнях. Така характеристика надає можливість ефективніше здійснювати необхідні дії з об'єктом, повніше пізнавати, керувати явищами життя.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної

проблеми. Певний внесок у розробку оперативно-розшукової характеристики зробили такі науковці: К. В. Антонов, В. Т. Білоус, Д. В. Гребельський, О. Ф. Долженков, В. П. Захаров, І. П. Козаченко, В. Ф. Луговик, В. Л. Ортинський, Д. Й. Никифорчук, С. І. Ніколаюк, В. Л. Регульський, І. В. Сервецький, О. П. Снігерьев, К. М. Тарсуков, М. Л. Шелухін, Ю. М. Худяков, які вивчали елементи оперативно-розшукової характеристики (її структуру) та ефективність використання сил і засобів оперативно-розшукової діяльності у попередженні та розкритті злочинів.

Виклад основного матеріалу. У теорії криміналістики, кримінології та оперативно-розшукової діяльності для позначення стійких, повторюваних зв'язків, явищ і процесів у характеристиці злочинів використовують терміни: «загальна характеристика злочинів» [1, с. 53–55], «криміналістична характеристика злочинів» [2, с. 146], «оперативно-тактична характеристика злочинів» [3, с. 54–63] та «оперативно-розшукова характеристика злочинів» [4; 5].

Так, на думку Ю. М. Худякова, оперативно-тактична характеристика – це комплекс кримінально-правових, кримінологічних, психологічних та інших (спеціальних) ознак, що розглядаються з точки зору вирішення оперативно-тактичних завдань [6]. При визначенні змісту оперативно-тактичної характеристики злочину цей дослідник включив до неї п'ять елементів: 1) характеристику злочину і його суспільної небезпечності; 2) характеристику способу підготовки до злочину; 3) характеристику способу вчинення злочину; 4) характеристику особи злочинця; 5) характеристику поведінки злочинця після вчинення злочину.

Теорія оперативно-розшукової діяльності протягом свого розвитку виробила своє поняття характеристики злочинів, за якою закріпилася назва – «оперативно-розшукова». Вона розглядається з позиції функціонування суб'єктів оперативно-розшукової діяльності і включає в себе сукупність усіх характеристик, що надають юридичні науки. Однак при цьому із загальногалузевих (кримінально-правових, криміналістичних, кримінологічних, психологічних) ознак виділяються найбільш важливі, пошукові, котрі в сукупності дають більш глибоке уявлення про суб'єкт злочину, дозволяють правильно прийняти рішення щодо застосування тих оперативно-розшукових засобів і методів, що забезпечують ефективне виявлення та розкриття досліджуваних видів злочинів.

Однак деякі вчені заперечують саму необхідність введення в науковий обіг поняття «оперативно-розшукова характеристика». Вони обґрунтовують це тим, що таке поняття містить у собі всі інші характеристики кримінальних подій – кримінологічну, криміналістичну, психологічну та інші [7, с. 97]. Уявляється, що подібна точка зору (заперечення вченими-криміналістами даного поняття) є досить спірною.

По-перше, криміналісти не враховують специфіку об'єкта і предмета досліджень теорії ОРД. Тут ми виходимо з того, що теорія ОРД розглядає криміногенні процеси і явища, злочинність, її природу і сутність,

механізм дії криміногенних факторів крізь призму свого предмета дослідження. Для їх наукового пояснення вона розробляє свій понятійний апарат.

По-друге, наука криміналістики при дослідженні свого предмета часто звертається до понять, категорій та інститутів, розроблених у рамках інших галузей правових знань, у тому числі теорії оперативно-розшукової діяльності. Аналогічним чином діє і ця теорія. Д. В. Гребельський, підкреслюючи важливість для теорії оперативно-розшукової діяльності розкриття сутності та функцій характеристики злочинів і розглядаючи питання про співвідношення та відмінність криміналістичної від оперативно-розшукової характеристики, зазначає, що така характеристика є сукупністю низки інформаційних ознак, впорядкованих і взаємозалежних між собою, взятих із різних інформаційних джерел (насамперед, ті, що входять до криміналістичної, кримінологічної, психологічної, соціологічної, економічної та інших характеристик злочинів). Залежно від характеру злочинів вона має динамічний характер і тому може доповнюватися або існувати без деяких елементів [8, с. 72–73].

Зазначене питання висвітлювалося й у роботах В. М. Аتماжитова, який доповнив його новим змістом [9, с. 47–48]. На його думку, оперативно-розшукова характеристика умовно ніби складається з двох взаємозалежних і взаємозумовлених частин:

а) сукупності відомостей про злочинність, які отримуються з офіційних джерел, у тому числі статистичних даних, результатів соціологічних досліджень, що використовуються у кримінально-правовій, криміналістичній, кримінологічній та інших характеристиках. Цю частину теорія ОРД ОВС в інтересах вирішення окремих завдань застосовує вибірково, оскільки вона переноситься в теорію не автоматично, а крізь призму її предмета. Це означає, що вирішення одних завдань передбачає свій набір відомостей про ознаки злочинів, вирішення ж інших – зовсім іншу сукупність. У даному випадку виключається хаотичність;

б) інформації про злочинність, яка отримується з оперативних джерел (повідомлення громадян, які сприяють оперативно-розшуковим підрозділам ОВС на конфіденційній основі; результати застосування негласних сил, засобів і методів, проведення оперативно-розшукових заходів; відомості, отримані від оперативних й оперативно-технічних підрозділів МВС, УВС тощо). Таким чином, друга частина цієї характеристики складається ніби з власне оперативно-розшукової, тому що відомості про її інформаційні ознаки зовсім не властиві першій частині. Водночас важливо враховувати, що ознаки (рисни, властивості) злочинів, що відображаються в об'єктивній дійсності, досить динамічні. Дані про їхню зміну і розвиток не завжди можуть бути отримані з офіційних джерел, зокрема, зі статистики, що, як правило, містить інформацію про злочинність, про її стан, структуру і динаміку та особистість злочинців. Вважається, що ці відомості не можуть дати повне уявлення про злочинність, насамперед про її якісну характеристику. Отже, потрі-

бна додаткова інформація, яка може бути отримана тільки шляхом використання оперативних джерел. За твердженням В. М. Аتماжитова, обидві частини у разі їх поєднання утворюють якісно новий опис злочинів, а також пов'язаних з ними явищ (криміногенне середовище, «передзлочинна» поведінка тощо).

З урахуванням викладеного слід зазначити, що оперативно-розшукова характеристика є науково обґрунтованим описом злочинів, контингенту осіб, причетних до їх скоєння, а також взаємозалежних зі злочинними зазіханнями явищ, який здійснюється з використанням як офіційних, так і конфіденційних відомостей з метою теоретичної розробки і застосування на практиці рекомендацій для організації і тактики ОРД ОВС у боротьбі зі злочинністю [9, с. 48–49].

В. Д. Пчолкін запропонував під оперативно-розшуковою характеристикою злочинів розуміти сукупність кримінально-правових, криміналістичних, кримінологічних, психологічних та інших упорядкованих і взаємозалежних ознак, що мають розвідувально-пошуковий характер і розглядаються з позицій ефективності застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів щодо виявлення, попередження, розкриття і розслідування злочинів [10].

На думку О. О. Руденка, оперативно-розшукова характеристика – це система впорядкованих і взаємопов'язаних ознак кримінально-правового, кримінологічного, криміналістичного та інших параметрів, які акумулюють у собі загальні ознаки даного виду (групи) злочинів і є основою розробки типових рекомендацій з оперативно-розшукового забезпечення виявлення, попередження і розкриття злочинів у сфері державного регулювання господарської діяльності [11, с. 14].

Грунтуючись на низці характеристик, зміст яких у сукупності сприяє обґрунтованому висуванню і перевірці оперативно-розшукових версій при розкритті родових груп або окремих видів злочинів, під «оперативно-розшуковою характеристикою» злочинів сучасна теорія ОРД розуміє сукупність кримінально-правових, криміналістичних, кримінологічних, психологічних та інших упорядкованих і взаємозалежних між собою відомостей про злочин і злочинця, прогностичних аспектів якісно-кількісних змін у структурі злочинності, що розглядаються з позицій ефективності застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів щодо виявлення, попередження, розкриття і розслідування злочинів [12, с. 27].

Вивчивши цю та інші точки зору, можна запропонувати власне бачення теоретичного поняття «оперативно-розшукова характеристика злочинів економічної спрямованості», як сукупність стійких і взаємозумовлених, упорядкованих ознак, що відображають загальні та спеціальні відомості економічної спрямованості, які впливають на виконання завдань ОРД.

Здійснивши аналіз складових поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів, розглянемо більш детально злочини економічної спрямованості.

Постановка питання про зміст поняття «злочини, що вчиняються у економічній сфері», може здатися запізнілою, оскільки юридична наука вже збагатилася працями, присвяченими різним аспектам використання основних положень оперативно-розшукової характеристики для попередження й розкриття аналізованої категорії злочинів. Однак аналіз теоретичних джерел показує, що все ще залишається суперечливість у публікаціях за названою проблемою. Очевидно, що усунення суперечностей у трактуванні зазначеного поняття зовсім не є другорядним питанням, а являє собою одне із завдань теорії ОРД та має важливе практичне значення [13].

У теорії оперативно-розшукової діяльності дане питання останнім часом є об'єктом пильної уваги дослідників. Зокрема, ведуться пошуки специфічних критеріїв, за допомогою яких необхідно вирішити практично значиме завдання – виділити характерні ознаки злочинів, значення яких визначає зміст оперативно-розшукових заходів для їхнього попередження й розкриття. Слід зазначити, що в теорії ОРД існують різні підходи до визначення змісту цього поняття. Більш того, деякими вченими в галузі криміналістики взагалі заперечується необхідність його існування. Останнє пояснюється тим, що, по суті, поняття "оперативно-розшукова характеристика" теоретично містить у собі всі інші характеристики кримінальних подій – кримінологічну, криміналістичну, психологічну й інші [14, с. 107–109].

З урахуванням зазначеної обставини, деякі автори відстоюють самостійність поняття "оперативно-розшукова характеристика" у зв'язку з об'єктивним існуванням специфічних закономірностей ОРД як особливого виду соціальної практики й наявністю відповідної їй теорії. Ці автори воліють говорити про оперативно-розшукову характеристику окремих видів злочинів [8, с. 73; 15]. Так, К.М. Тарсуков зазначає, що "оперативно-розыскная характеристика преступлений представляет собой описание противоправного деяния и тем или иным образом связанных с ним явлений (процессов) – криминогенная или криминальная среда, преступное поведение и т. д. – с целью создания условий (основ) для разработки тактических рекомендаций, применение которых может обеспечить эффективное решение задач борьбы с преступностью" [16, с. 7].

На нашу думку, дане визначення є надмірно розширеним, тому що не містить вказівок на специфіку опису кримінальної події, що могла б бути покладеною в основу розробки оперативно-розшукової тактики. Ми вважаємо, що питання про компонентний склад оперативно-розшукової характеристики не може бути вирішене для всіх видів суспільно небезпечних діянь. Оптимальна кількість структурних елементів тієї або іншої оперативно-розшукової характеристики повинна залежати від особливостей досліджуваної категорії злочинів і виявлених зв'язків між самими елементами. Цілком доречно при цьому думка науковців про те, що аналіз видової оперативної обстановки повинен спиратися на комплексну інформацію, основу якої складає саме оперативно-

розшукова характеристика певного виду злочинів [17, с. 131].

І ми згодні з думкою Є.О. Железова та І.М. Колошка, що "оперативно-тактичний аспект є складовою, специфічною частиною оперативно-розшукової характеристики поряд з кримінально-правовою, кримінологічною, віктимологічною і криміналістичною характеристиками" [18, с. 128–129].

Так, в ОРД роль криміналістичної характеристики злочинів досить значима, оскільки вона, будучи, по суті, зовнішнім матеріальним і внутрішнім психологічним відображенням злочинних дій певних осіб (включаючи цілі, мотиви, вибір об'єктів або предметів злочинних посягань, визначення способів, засобів, методів їх здійснення, а також кінцеві результати злочинів та їхні правові, соціальні й психологічні наслідки), служить відправним інформаційним орієнтиром для проведення ОРЗ при розкритті злочинів, вчинених невстановленими особами [17, с. 133].

З урахуванням цього, на наш погляд, під оперативно-розшуковою характеристикою варто розуміти ті особливості розглянутої категорії злочинів, які зумовлюють специфіку організації й тактики ОРД оперативних підрозділів по їхньому попередженню, виявленню й розкриттю [19].

На думку О.С. Тарасенка, ефективність діяльності підрозділів ДСБЕЗ по виявленню, попередженню та документуванню злочинів зумовлюється рівнем обізнаності оперативних працівників з основними способами їх вчинення. Це твердження набуває особливого значення у зв'язку з появою останнім часом „витончених багатоходових схем” злочинних дій. Недосконалість (а в деяких випадках повна відсутність) нормативних актів, що регламентують кваліфікацію дій осіб за вчинення злочинів економічної спрямованості, ускладнює діяльність оперативних підрозділів з виявлення та фіксації дій осіб, які готують або вчиняють зазначені злочини. Однією з причин ситуації, що склалася у сфері економічних правовідносин, є й недостатня наукова розробка питань, які стосуються проблеми боротьби зі злочинами економічної спрямованості.

З метою наукового обґрунтування діяльності оперативних підрозділів у процесі документування злочинних дій фахівцями теорії ОРД було розроблено оперативно-розшукову характеристику злочинів, визначено її структуру, що ґрунтується на криміналістичній, кримінологічній, кримінально-правовій, економічній та інших характеристиках злочинів. Розглядаючи криміналістичну характеристику злочинів, В.І. Гончаренко зазначав, що інформаційні елементи (спосіб вчинення злочину, зв'язок потерпілого та мотиви скоєння злочину) криміналістичної характеристики можуть мати різні значення у принциповому відношенні та в конкретних умовах розслідування [20, с. 7]. К. К. Горяінов стверджував, що криміналістична та кримінологічна характеристики тісно взаємозв'язані між собою [21, с. 9]. Нагадаємо, що Д. В. Гребельський, розглядаючи співвідношення криміналістичної та оперативно-розшукової характеристик, зауважував, що оперативно-розшукова характеристика, як і криміналістична характеристика, виконує перш за все інформаційно-

пошукову функцію [8, с. 73]. Враховуючи викладене, можна стверджувати, що оперативно-розшукова характеристика тісно пов'язана з криміналістичною, кримінологічною, кримінально-правовою, економічною та іншими характеристиками. Вона не дублює змісту характеристик, наданих іншими юридичними науками, а являє собою самостійний вид комплексної характеристики злочинів, виокремлюючи пошукові ознаки злочинів, способи злочинних дій та осіб злочину, що дозволяє застосування тих оперативно-розшукових заходів, які призводять до ефективного виявлення та розкриття злочинів [22, с. 89].

К. В. Антонов виділяв такі складові оперативно-розшукової характеристики: кримінально-правову (предмет злочинного посягання, об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона); кримінологічну (стан, динаміка, форми прояву злочину, особистість злочинця, причини та умови, що сприяли вчиненню злочину); криміналістичну (типові та оригінальні способи вчинення та приховування злочину, сліди на місці цих злочинів) [23, с. 13]. Необхідно також виокремити думку В. Д. Ларичева, який вказував, що елементи оперативно-розшукової характеристики злочинів повинні знаходитися в певному співвідношенні з оперативно-розшуковими заходами [24, с. 16].

Висновок. Виходячи з вищевикладеного та аналізуючи роботу практиків і наукову літературу, можна запропонувати елементи оперативно-розшукової характеристики злочинів економічної спрямованості:

- характеристика об'єкта злочину і предмета злочинного посягання у сфері економічних відносин;
- характеристика особи, яка готує, вчиняє чи вчинила злочини у зазначеній сфері;
- характеристика способів і засобів, що використовуються злочинцем для вчинення злочину;
- характеристика ознак, що свідчать про підготовку або вчинення злочину;
- характеристика оперативно-тактичної ситуації, що склалася на момент отримання інформації про підготовку чи вчинення злочину;
- характеристика заподіяного злочином матеріального збитку та інших даних, що мають значення для виявлення, попередження і розкриття злочинів;
- характеристика можливості забезпечення відшкодування збитків, заподіяних при вчиненні злочинів [25].

За результатами аналізу оперативно-розшукової характеристики злочинів економічної спрямованості, яка включає в себе події докримінального, кримінального та після-кримінального характеру, характеристики умов, у яких відбуваються ці події; можливостей правоохоронних органів щодо прийняття необхідних заходів, повинні прийматися оперативно-тактичні рішення та визначатися комплекси оперативно-розшукових заходів, провадження яких дозволить раціонально і ефективно виконувати завдання оперативної оперативно-розшукової діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Бобров В.Г. Проблемные вопросы теории и практики оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел // Актуальные проблемы борьбы с организованной преступностью: матер. научно-практ. конф. (11 апреля 1997 года). – Калининград, 1997. – С. 36-40.
2. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: підручник / під ред. В.Ю. Шепітька. – Х., 2001.
3. Тарсуков К.М., Анализ теоретического подхода к выработке понятия «оперативно тактическая характеристика» в теории оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел / К.М. Тарсуков, В.П. Шиенок // Актуальные вопросы получения, оценки и использования информации в оперативно- розыскной деятельности органов внутренних дел. – К., 1992.
4. Колошко І.М. Організація і тактика боротьби апаратів карного розшуку з навмисними вбивствами (за матеріалами органів внутрішніх справ України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. / Колошко І. М. – Х., 1996.
5. Гапон О.А. Організація і тактика розкриття квартирних крадіжок у великих містах (за матеріалами підрозділів карного розшуку МВС України): дис ... канд. юрид. наук: 21.07.04. / Гапон О. А. – Х., 2002.
6. Худяков Ю.М. Оперативно-тактическая характеристика преступлений и лиц, их совершивших / Ю.М. Худяков // Проблемы совершенствования деятельности аппаратов милиции и криминалистических подразделений. – М., 1979.
7. Танасевич В.Г. О криминалистической характеристике преступлений / В.Г. Танасевич, В.А. Образцов // Вопросы борьбы с преступностью. – 1986. – Вып. 25. – С. 9–13.
8. Гребельский Д.В. О соотношении криминалистических и оперативно-розыскных характеристик. Криминалистическая характеристика преступлений /Д.В. Гребельский. – М., 1984.
9. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел (общая часть): учебник / под ред. В.М. Аتماжитова. – М., 1991.
10. Пчолкін В.Д. Поняття характеристики злочинів у теорії оперативно-розшукової діяльності / В.Д. Пчолкін // Вісник ЛАВС МВС України. – 2004. – Спец. вип. № 2. – Ч.1.– С. 75–76.
11. Руденко О.О. Правові та організаційно-тактичні основи протидії підрозділами ДСБЕЗ МВС України незаконній господарській діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 21.07.04. / Руденко О.О. – Одеса, 2009.
12. Єлісеєв В.О. Оперативно-розшукові заходи щодо фіксації злочинів у сфері приватизації / В.О. Єлісеєв // Науковий вісник ДДУВС. – 2008. – № 1 (41). – С. 174–181.
13. Єлісеєв В.О. Правові та організаційно-тактичні основи попередження та розкриття злочинів, що вчиняються у сфері приватизації державного та муніципального майна: дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. – Дніпропетровськ, 2010.
14. Белкин А.Р. Теория доказывания: научно-метод. пособие. / А.Р. Белкин. – М., 1999.
15. Тарасенко В.Є. Оперативно-розшукова характеристика злочинів як основа визначення об'єктів оперативно-розшукового впливу / В.Є. Тарасенко // Методологічні проблеми теорії і практики ОРД в сучасних умовах // Вісник ЛАВС. – 2004. – Спец. вип. № 3. – Ч.2. – С.130–136.
16. Шиенок В.П. Оперативно-розыскная тактика раскрытия умышленных убийств: учебное пособие. / В.П. Шиенок. – Мн., 1989.
17. Тактика і методика розкриття вбивств на замовлення (за матеріалами ДКР МВС України): методичні рекомендації // Бюлетень з обміну досвідом роботи. – 2003. –

№ 148. – С. 40–64.

18. Железов Є.О. Особливості розкриття серійних вбивств / Є.О. Железов, І.М. Колошко // Вісник Львів. ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 3. – С. 128–129.

19. Доброродній О. А. Оперативно-розшукове забезпечення розслідування вбивств на замовлення, вчинених з корисливих мотивів у сфері підприємництва: дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. – Дніпропетровськ, 2011.

20. Гончаренко В. И. Понятие криминалистической характеристики преступлений / В. И. Гончаренко, Г. А. Кушнир, В. Л. Подпалый // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1986. — Вып. 33. — С. 3–8.

21. Горяинов К. К. Криминолого-криминалистическая характеристика преступлений : криминолого-криминалистические исследования / К. К. Горяинов. — М., 1980. — Вып. 1.

22. Лисенко А. М. Оперативно-розшукова характеристика злочинів, пов'язаних із незаконним виготовленням та реалізацією алкогольних напоїв / А. М. Лисенко // Бюлетень обміну досвідом роботи: наук.-практ. вид. — К., 2008. — Вип. № 172. — С. 89–94.

23. Антонов К. В. Особливості оперативно-розшукової характеристики економічних злочинів / К. В. Антонов // Вісник ЛІВС. — 2001. — № 3. — С. 3–14.

24. Ларичев В. Д. Оперативно-розшукова характеристика економічних преступлений : понятие и содержание / В. Д. Ларичев // Оперативник (сыщик). — 2009. — Вып. № 1 (18). — С. 11–16.

25. Тарасенко О. С. Протидія злочинам у сфері земельних відносин (оперативно-розшукові засади): дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. – К., 2011.

Надійшла до редакції 26.12.2012

П.М. Мітрухов

ад'юнкт

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.344 (477)

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ

Висвітлено правові витoki незаконного поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

Ключові слова: злочини проти громадської безпеки, злочини, пов'язані з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, зброя, бойові припаси, вибухові речовини.

Освещены правовые истоки незаконного обращения с оружием, боевыми припасами или взрывчатыми веществами.

Ключевые слова: преступления против общественной безопасности, преступления, связанные с незаконным обращением оружия, боевых припасов или взрывчатых веществ, оружие, боеприпасы, взрывчатые вещества.

The main idea of this article is legal input sources of illegal circulation of weapons, ammunition or explosives.

Keywords: crimes against public security, crimes related to illegal handling of weapons, ammunition or explosives, weapons, ammunition and explosives.

Постановка проблеми. Проблема оперативної розробки осіб, які займаються незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, частково знайшла своє відображення в історичній, юридичній та іншій літературі. В наукових дослідженнях різною мірою розкрито теоретико-правові засади оперативної розробки осіб, що займаються незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, які можна розглянути за такою періодизацією: наукові дослідження у дореволюційний період (до 1917) і післяреволюційний період, який, у свою чергу, поділяється на: радянський період (1922–1991 роки) і період незалежної України (з 1991 і до теперішнього часу). Ця проблематика у різні часи досліджувалась з різних точок зору та позицій.

Боротьба з незаконною торгівлею зброї є надзвичайно актуальною для всієї міжнародної спільноти, у тому числі для сучасної України. Так як серед неофіційних джерел отримання прибутків у світі перші три місця займають торгівля наркотиками, зброєю і людьми [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Правові проблеми незаконного обігу зброї, бойових припасів та вибухових речовин за останні роки вивчали: С.В Діденко; П.Д. Біленчук; В.О. Орлянський; В.В. Арешонков; А.В. Кофанов; Я.В. Новак; В.М. Шевчук; О.М. Бокій; І.В. Бойко; В.І. Ткаченко; І.М. Козаченко; М.М. Майстренко; М.В. Кобець; Н.Є Філіпенко; В.І. Пашенко; В.О. Васильєва; К.В. Антонов; Т.М. Бульба; А.В. Корнієць. Питання відповідальності за злочини, пов'язані з незаконним обігом зброї, досліджували у своїх працях учені з кримінального права: Я.М. Брайнін; О.М. Бандурка; В.І. Борисов; В.К. Грищук; О.М. Костенко; О.П. Литвин; П.С. Матишевський; О.М. Сарнавський; В.Я. Тацій; П.Л. Фріс. Але вони не достатньо приділили уваги вивченню правових проблем незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Ці питання були вивчені в роботах М.Г. Пінчука, В.П. Меживого,; В.І. Рибачука, Т.М. Приходько, В.М. Бараняка, В.П. Тихого та ін., однак, на наш погляд, в їх роботах є деякі прогалини, вивченню яких буде присвячена наша стаття.

Найпоширенішим є масив наукової літератури, що присвячений вивченню криміналістичної та кримінально-правової характеристики злочинів, пов'язаних зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, а також оперативної розробки осіб, які вчиняли окремі види злочинів у різні часи та періоди. Найчастіше розглядалася ця проблематика у радянський і пострадянський періоди. Але у різні часи у суспільстві виникала своя специфічна ситуація та свої умови, які впливали на формування вітчизняного законодавства, проблеми в науці, їх розвиток та зміну. Наприклад, знищення царської імперії, Жовтнева революція 1917 р., Перша та Друга світові війни, створення та знищення СРСР та багато інших умов і ситуацій. Щоб дізнатися чому ця проблема склалася у нинішньому суспільстві, треба висвітлити її витоки. У зв'язку з цим вельми важливим уявляється

ленінське положення про те, що необхідно «... не забывать основной исторической связи, смотреть на каждый вопрос с точки зрения того, как известное явление в истории возникло, какие главные этапы в своем развитии это явление проходило, и с точки зрения этого его развития смотреть, чем данная вещь стала теперь» [2, с. 67]. Або, як казали у 50–60 рр. ХІХ століття поети, драматурги і філософи під вигаданим портретом Козми Петровича Пруткова: «Зри в корень» [3, с. 20].

Тому метою статті є висвітлення дореволюційного історичного аспекту незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами і вибуховими речовинами.

Виклад основного матеріалу. Зупинимось на деяких історичних аспектах, пов'язаних з виникненням та розвитком незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами.

На сьогодні не існує єдиної загальновизнаної періодизації первісного ладу. Під час його вивчення дослідники використовували різноманітні типи періодизації, в основу яких покладено різні категорії.

В основу археологічної періодизації покладено домінуючу роль того чи іншого матеріалу при виготовленні знарядь праці: каменю, міді, бронзи та заліза. Згідно з цим археологи виділяють «Кам'яний вік», «Мідно-кам'яний вік», «Бронзовий вік», «Залізний вік» [4, с. 5]. Абсолютні датування для цих періодів отримують за допомогою природничо-наукових методів (радіо-вуглецевого, геологічних датувань, дендрохронології і т.п.) [5]. В цілому хронологічні рамки у різних культур відрізняються. Якщо розглядати ранню історію України, то це приблизно 200000 років до н.е. – 9 століття н.е. [6]. Знаряддями даного періоду були: рівнобедрені гостроконечники, прості скребла, шельські рубила, різні ножі, трапецієподібні мікроліти, наконечники стріл із кременю, каменю, кістки та ін. [7, с. 6–8, с. 35, с. 89].

В епоху енеоліту (мідно-кам'яний вік, IV–III тис. до н. е.) людьми освоюється гаряча обробка міді. Це пов'язано з поширенням гончарного виробництва, які дали потужні печі і природно сприяли освоєнню техніки гарячого кування, а надалі і лиття. У III–II тис. до н.е. на Україну мідь потрапляла з Балкан і Карпат. У XV–XI ст. до н. е. експлуатувалися мідні рудники Бахмутської улоговини (Донецьк, Луганськ). З видобутих брил піщанику рудокопи виплавляли мідні вкраплення. Отриману мідь відливали в злитки, якими торгували від Дніпра до Волги. Переваги мідних сплавів призвели до їх широкого застосування та виробництва. Бронзові знаряддя відрізнялися більшою корозійною стійкістю, пружністю, твердістю, гостротою леза. З II тис. до н. е. відбувається витіснення міді бронзою [8]. З бронзи виготовлялися кинджали, вислообухові сокири, трохи пізніше – втульчаті наконечники списів. Знаряддя включають плоскі сокири з напівкруглим лезом, провушні сокири, ножі. В кінці середнього бронзового століття з'являються перші бронзові мечі – потужна зброя, яка досягає високої досконалості в пізньому бронзовому та ранньому залізному століттях [9, с. 135]. Також починаючи з II тис. до

н.е. з'являються і перші залізні вироби, але як матеріал для знарядь залізо значно поступалося бронзі. Сиродуте залізо було м'яким – виготовлені з нього знаряддя швидко затуплялись, гнулися, не піддавалися загартуванню. Але досягнутий технологічний рівень металургії в епоху бронзи дозволив підняти металургію заліза на таку висоту, що в I тис. до н.е. була освоєна технологія одержання вуглецевих сталей і загартування. Це дало можливість виготовляти знаряддя з більшою твердістю. За часів Римської імперії зброю вже виготовляли із заліза і сталі. А це вже початок нового, залізного віку [8]. В хетських текстах залізо позначається словом *paḡ-zi-lum* (ср. лат. *ferrum* і рос. залізо), і залізні вироби вживалися хетами приблизно з початку другого тисячоліття до нашої ери. Те, що залізо дійсно відкрито в Хетії, підтверджується грецьким найменуванням сталі *Χάλυβας*, і тим, що в гробниці єгипетського фараона Тутанхамона (бл. 1350 р. до н. е.) був знайдений один з перших залізних кинджалів, певно подарований йому хетами, і що вже в Книзі Суддів Ізраїлевих (бл. 1200 р. до н. е.) описується застосування філістимлянами і хананеями цілих залізних колісниць. Пізніше технологія заліза поступово прийшла і в інші країни [10].

Розшукова діяльність у рабовласницький період здійснювалася від імені держави і церкви, мала дві таємні форми: інформаційно-пошукову і збір матеріалів стосовно осіб, дії яких були протиправні. Серед методів розшуку найбільш поширеними були: таємне або відкрите зовнішнє спостереження; таємне і відкрите опитування; таємний і відкритий огляд; таємне і гласне вилучення предметів, документів, зброї і ін.; агентурний метод [11, с. 39].

Зі зміною кожного століття відбувалася зміна і розвиток зброї та розшукової діяльності. Однак перші кроки у розвитку вогнепальної зброї і вибухових речовин до теперішнього часу ще недостатньо вивчені.

Так, американський вчений Peter A. Lorge вказує, що перша вогнепальна зброя (бамбуковий «вогняний спис» – прототип ручної пищалі) з'явилася в Китаї і відома з X століття [12, с. 43].

Фрідріх Енгельс у статті "Артилерія" писав, що в 1132 р. саме Чень Гуй винайшов вогнепальну зброю – пищаль, бамбуковий стовбур якого набивався димним порохом. При запалюванні пороху гнітом зі стовбура вилітало полум'я, що вражало суперника [13, с. 206–207].

Деякі історичні події вказують, що першу достовірну вказівку на виготовлення вогнепальної зброї містять флорентійські документи 1326 р., хоча є відомості про застосування такої зброї монголами ще в 1241 р. [14, с. 325]. Підтверджуючи це в своїй статті "Артилерія", Фрідріх Енгельс писав, що в XIII столітті порох на Близький Схід привезли завойовники – монголи. Звідти порох, а вірніше, ідея пороху та вогнепальної зброї прийшла в Європу, тому що вони мали традиційно розвинену металургію. З'явившись вперше в Північній Італії на початку XIV століття, вогнепальна зброя в 1340–1370-х роках поширюється по всій Європі [15, с. 164]. На Русі вогнепальна зброя з'явилася пізніше, ніж на Сході і За-

ході, і була завезена вперше з Німеччини через Ганзейський союз близько 1380–1382 р. [14, с. 325]. У 1382 р. русичі при обороні Москви від нападу татарських орд застосовували гармати, що стріляли димним порохом, і посудини, споряджені димним порохом [13, с. 206–207].

Костянтин Костянтинович Андреев, професор, доктор технічних наук, вивчаючи вибух і вибухові речовини вказує, що відкриття вибуху і його застосування, спочатку у військовій техніці, а потім і в гірничій справі, було зроблено задовго до використання інших джерел роботи – не тільки двигуна внутрішнього згорання і електромотора, але навіть і парової машини. Точний час цього відкриття не вдалося до цих пір встановити [16, с. 4].

Михайло Юрійович Курушин вказує, що порох винайшли китайці. Не тільки тому, що були розвиненою нацією, але й тому, що селітра в Китаї лежала буквально на поверхні. Змішавши її в VI столітті з сіркою і деревним вугіллям, китайці використовували порох для феєрверків, а у військовій справі – в металевих бомбах [15, с. 164].

В описі облоги монголами в 1232 р. міста Кай-Фун-Фу, столиці династії Цзінь, йдеться про «небопотрясающий гром», який виходив за допомогою апарату «Хо-Пао». Цей апарат являв собою залізний посуд, наповнений речовиною «йо», яка містила, ймовірно, як і в стародавній Греції, горючі речовини і селітру в ретельно перемішаному вигляді. Після закриття судини і нагрівання її на вогні він розривався зі страшним гуркотом, який, як вказується в описі, було чути нібито більше ніж на 100 лі, тобто на відстань 55 кілометрів.

Якщо вірити цьому опису, що включає і деякі подробиці про застосування «Хо-Пао» при відображенні облоги міста та його бойовий ефект, то слід зробити висновок, що це була перша бомба в світі [16, с. 3].

За іншими джерелами, порох досліджували англійський філософ Роджер Бекон у 1267 р., або німецький монах Бертольд Шварц (Чорний Бертольд), якому і приписується винахід пороху, за різними даними, від 1259 до 1320 року. Також в історії є подія про те, що в битві при Кресі (1346 р.) Бертольд Шварц вперше застосував гармати в польовій війні і сприяв розгрому французького лицарського корпусу [14, с. 325].

В історичних описах перші згадки про вживання пороху – татарами під керівництвом Бату-хана під Легницею проти поляків і сілезців – датовані 1241 роком, але вже близько 1320 року кожне велике місто мало знаряддя, а з 1350 року виготовляло це знаряддя самостійно. Приблизно в 1360 році зустрічаються ручні рушниці «довжиною в одну п'ядь», а в 1380 році – відлиті з бронзи стовбури. Перші потужні вогнепальні знаряддя були із заліза, ковані на оправці, і склалися з декількох шарів. Внутрішній шар робили з досить товстої залізної пластини, яку згинали навколо оправлення, зварювали й проковували в трубу. Поверх нього укладали шар поздовжніх шин, які схоплювалися декількома натягнутими в розпеченому стані кільцями. Хоча перші знаряддя і були дуже громіздкими і важкими, стовбури вони мали досить короткі. Лише в кі-

нці XIV століття майстри намагалися перевершити один одного довжиною стовбурів.

До цих пір невідомо, чи служили перші знаряддя для прямого пострілу. Найбільш імовірно, що спочатку вони були влаштовані лише для метання, тобто стрілянини по навісній траєкторії. Снарядами спочатку служили великі необроблені камені, пізніше, близько середини XIV століття, кулясто тесані камені, а для знарядь менших калібрів стали використовувати залізні ядра, які, звичайно, не відливали, а кували. З цього часу починається, хоча спочатку й безсистемне, визначення калібру (нім. Kaliber) – внутрішнього розміру стовбура у світлі [17].

На наш погляд, є проблемою встановити, коли виникла перша вогнепальна зброя і вибухові речовини, є різне тлумачення цих понять і їх розуміння у різні часи і періоди. Ці терміни згодом підмінювалися іншими, змінювалися з розвитком науки, економіки, техніки, мови і вносили свої корективи, так як в різні століття люди наділяли поняття смислом, зрозумілим і доступним їх періоду життя і знань. Так, наприклад, особа, яка не володіла військовими знаннями, могла сплутати вибухову речовину з «Грецьким вогнем». Появу «Грецького вогню» відносять або до 330 р. н.е., при Костянтині Великому, або ж запровадження «Грецького вогню» приписується Каллінікосу, який вжив його вперше в 670 р. при захисті Константинополя від нападу арабів, від яких, ймовірно, і був запозичений сам склад. «Грецький вогонь» – запальні суміші, що використовувались греками для військових цілей. За останніми дослідженнями Лала, Рейно і Фаве, заснованих на арабських, грецьких і китайських джерелах, склад «Грецького вогню» досить близький до пороху, який був відомий китайцям за тисячу років до н.е. «Грецьким вогнем» спочатку користувалися виключно як сильним запальним засобом, вводячи до його складу нафту і смолисті речовини. Ймовірність останнього припущення підтверджується деякими історичними відомостями, що описують «Грецький вогонь» як вогняну рідину. Грецькі імператори вживали всіх заходів для того, щоб тримати склад «Грецького вогню» в найбільшому секреті. Є, однак, відомості, що «Грецьким вогнем» користувалися іноді так само, як і металевим засобом, для кидання великих каменів з металевих труб. Таке застосування його зустрічається у флоті імператора Олексія Комнена у боротьбі проти пузанців [18]. У 970 р. за часів Сунської династії Фен І-шен і Юе І-фон почали застосовувати запальні стріли, в наконечниках яких закладався повільно палаючий порох [13]. Тобто видно, що до розкриття секретів запалювальних сумішей і вибухових речовин не кожна людина могла зрозуміти, що було застосовано до неї. Також причиною історичних проблем виникнення зброї та вибухових речовин може бути різне використання приладів, притаманних лише тій чи іншій країні після розповсюдження пороху по всьому світу.

Що стосується виникнення відповідальності за вчинення злочинів, то найдавнішим джерелом права є звичай. Коли звичай санкціонується державною владою (а не лише думкою, традицією), він стає нормою

звичаєвого права. Ці норми можуть існувати як в усній, так і в письмовій формі. Так, відомо, що «Закон Російський» частково відображено в договорах Русі з Візантією в 911 і 944 роках. У договорі 911 року записано: «Аще ли ударить мечем или бьетъ кацем либо сосудом, за то ударение или бьенье да вдасть литр 5 сребра по закону Рускому» [19]. Із прийняттям християнства у 988 р. з'являються церковні закони, які були систематизовані і стали відомі під назвою «Статут Володимира» або «Статут Володимира Святославовича» (X ст.), та «Церковний статут Ярослава Мудрого» [20]. З XI ст. відповідальність за вчинення злочинів зі зброєю передбачалась «Правдою Руською», яка діяла на всій території Київської Русі.

«Правда Руська» – перший кодифікований збір давньоруських законів, куди увійшли норми Закону Руського, Правда Ярослава Мудрого, Правда Ярославичів, Статут Володимира Мономаха та інші [21]. Ці норми діяли у Княжий період, який існував з середини IX століття до 1340 року [6]. В різні часи діяли різні редакції «Руської правди»: коротка – XI ст., поширена – сер. XII – поч. XIII ст. та скорочена – XIV–XV ст. [21].

«Коротка правда» передбачала відповідальність вчинених зі зброєю злочинів у таких статтях: Стаття 3. Якщо хто вдарить когось палицею, жердиною, рукою, чашею, рогом або тупою стороною меча, то він платить 12 гривень. Якщо потерпілий не наздожене його й не помститься, то винний платить штраф, і цим справа закінчується [21, с. 65]; Стаття 4. Якщо хто кого вдарить не оголеним мечем або його рукояттю; з того стягнути 12 гривень за образу [21, с. 70]; Стаття 6. Якщо ж ударить мечем по руці або по нозі і відсіче руку або вона стане сохнути, або нога залишиться ціла, але почне кульгати, тоді хай мстять його діти або з винної стягується 40 гривень [21, с. 73]; Стаття 9. Якщо хто відкриє меч, але не вдарить, платить гривню [21, с. 80]; Стаття 13. Якщо хто вкраде чужого коня, зброю або одяг і господар упізнає зникле в своєму світі, то він бере своє, а злодій платить 3 гривні штрафу за образу [21, с. 95]; Стаття 18. А якщо хто зламає спис, щит чи зіпсує одяг і господар захоче утримати у себе, то він отримує доплату грошима за порчу, але якщо власник відмовляється від зламаної речі, то нехай йому буде заплачено, скільки він дав при її покупці [21, с. 117].

Поширена правда передбачала відповідальність вчинених зі зброєю злочинів вже у таких статтях: Стаття 23. Якщо хто кого вдарить не оголеним мечем або його рукояткою, з того стягнути 12 гривень пені (штрафу на користь князя) за образу [21, с. 339]; Стаття 24. Якщо хто відкриє меч, але не вдарить, платить гривню кун [21, с. 341]; Стаття 25. Якщо хто кого вдарить палицею, чашею, рогом або тупою стороною меча, то платить 12 гривень [21, с. 343]; Стаття 27. Якщо хто ранив руку, так що рука відпаде або усохне, або також ногу, око або ніс, за те платить полувир'є – 20 гривень, а пораненому за каліцтво – 10 гривень [21, с. 346]; Стаття 30. Якщо хто вдарить когось мечем, але не вб'є до смерті, платить 3 гривні, а пораненому – гривню за рану, та ще, що потрібно на

лікування, якщо ж уб'є до смерті, то платить виру [21, с. 354]; Стаття 31. Якщо хто штовхне іншого від себе або рвоне його до себе, або по обличчю вдарить, або жердиною, а двоє очевидців то покажуть, – платить 3 гривні продажу, а якщо обвинувачений буде варяг або колбяг, то повинен вивести повне число очевидців, які і повинні принести присягу [21, с. 356]; Стаття 34. Якщо у кого пропаде кінь, зброя чи одяг, і він заявить про те на торгу, а після пізнає зникле в когось у своїй же міській громаді (в своєму ж світу), то прямо брати свою річ, а тому платити йому (тобто господареві зниклої речі) за приховування 3 гривні [21, с. 367].

У Київській Русі розшукова діяльність на першому рівні здійснювалася княжою владою на чолі з князем у справах політичного характеру, на другому – органами управління княжої влади; на третьому – розшуком займалися самі потерпілі [11, с. 40].

У середині XII ст. Київська Русь розпалася на князівства. Монголо-татарська навала завдала величезної шкоди процесу розвитку державності України. Але, незважаючи на гніт Золотої Орди, на початку XIV ст. державне життя відроджується у Придніпров'ї, на Поділлі, Галицько-Волинській землі [20].

У XV столітті про масовість вогнепальної зброї говорити було ще рано. Цього не було ніде – ні в Європі, ні на Русі. Число воїнів, озброєних вогнепальною зброєю, в передових арміях не перевищувало 10 відсотків [15]. Підтвердження цьому ми бачимо в Руській правді, де відповідальність передбачалась лише за вчинення злочинів з використанням «холодної» зброї, і лише статтю 9 можливо віднести до незаконного поводження зі зброєю: «Якщо хто відкриє меч, але не вдарить, платить гривню [21, с. 80]».

Вперше відповідальність у козацько-гетьманській державі за вогнепальну зброю передбачена у «Соборному укладенні» 1649 року. Глава III «Про государів двір» зазначає, що «На государевому дворі заборонялося ходити з пищалями і луками». Джерелами Уложення послужили: 1) «Кормчая книга», 2) Литовський Статут (в редакції 1588 р.), 3) «Судебник» 1550 р. і «Стоглав»; 4) царські укази; 5) вироки Боярської думи [22].

У 1700 році заборонено було носити гострі ножі. Надалі «Статутом Благочиния» 1782 року замінено на загальну заборону носити зброю, а в 1793 році визначено з більшою точністю властивість забороненої зброї [23, с. 51].

У 1743 складено Звід українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ». Це була спроба провести кодифікацію діючих на той час в Україні окремих законів. Про незаконне поводження зі зброєю у розділі III, артикулі 16 розповідається, що всякий хто вибирається у військовий похід, повинен мати свого коня, рушницю. Кого при огляді буде виявлено з чужим, штрафувати і карати на розгляд [24, с. 71].

Проект цієї збірки у 1744 році було подано до сенату. Він складався з 3 книг (статуту Литовського, Зерцала саксонського і збірки Магдебур-

зького права [24, с. 32–55]. Проте роботу над проектом не було завершено у зв'язку з тим, що в другій половині XVIII століття, після скасування залишків автономії України, на неї було поширено загальноросійське законодавство.

З 1781 до 1917 Україна перебувала в складі Російської та Австро-Угорської імперій [6]. У ці часи відповідальність за зброю була передбачена у зводі Законів Кримінальних: Статуту про попередження і припинення злочинів [23]; Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями [25] й Уложення про покарання [26].

Носіння, виготовлення без потреби будь-якої зброї було заборонено статтями 243; 248 Статуту про попередження і припинення злочинів 1876 року [23, с. 51–52].

Відповідальність за незаконне зберігання, носіння, без потреби, будь-якої зброї; необережність і безпечність при поводженні з порохом було передбачено статтями 117, 118 Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями [25, с. 145, с. 147]. Ці статті діяли до 1917 року. А відповідальність за виготовлення зброї, боєприпасів, вибухових речовин передбачала ст. 986 «Уложения о наказаниях» 1866 року [26, с. 462].

Але з часом дані нормативно-правові акти і вищезазначені статті змінювалися та доповнювалися. Так, в «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» з 1985 по 1910 рік з'являються такі статті, які передбачають відповідальність за: ст. 986-1 торгівлю порохом [27, с. 93–94]; ст. 986-2 зберігання пороху [27, с. 194]; ст. 987 вироблення, зберігання у себе забороненого законом або у великій кількості зброї, пороху, бомб, гранат чи інших снарядів артилерійських знарядь, якщо викритий мав на увазі мету протиправну державної безпеки або спокою; ст. 987-1 виготовлення, придбання, зберігання, носіння та збут, без належного дозволу, вибухових речовин або снарядів, якщо підозрюваний не доведе відсутності злочинної мети [27, с. 195].

У царській період розшуковій діяльності також приділяли велику увагу, так, у 1862 р. відбулася значна поліцейська реформа. Суть удосконалення методів розшукової діяльності полягала в створенні основ професійної таємної агентури двох видів: внутрішньої і зовнішньої. Також віддавалася перевага двом головним джерелам інформування: агентурні повідомлення і дані зовнішнього спостереження.

Дуже важливим у цей період є те, що у Московському охоронному відділенні існувала спеціальна школа, де готувалися кваліфіковані фахівці зовнішнього спостереження. Також там впроваджувалися нові способи вербування осіб, розробки підозрюваних у терористичній діяльності [11, с. 42]. Ставлення до негласних працівників з боку поліції було вельми дбайливим. Один із теоретиків політичного розшуку в Росії С.В. Зубатов навчав своїх офіцерів: «Вы, господа, должны смотреть на сотрудника как на любимую женщину, с которой находитесь в нелегальной связи. Берегите ее как зеницу ока. Один Ваш неверный шаг, и Вы ее опозорите. Помните это, относитесь к этим людям так, как я вам со-

ветую, и они поймут Вас, доверятся Вам и будут работать с вами честно и самоотверженно» [28, с. 79].

З 1903 року Кримінальне Уложення передбачало відповідальність у: ст. 222 за виготовлення, придбання, зберігання або збут вибухової речовини або снаряда за обставин, які доводять, що така речовина або снаряд завідомо призначені для вчинення тяжкого злочину [27, с. 81–82]; ст. 223 за виготовлення, без встановленого законом або обов'язковою постановою дозволу, вогнепальної, вибухової речовини, вогнепального, вибухового снаряда або інших частин; [27, с. 82]; ст. 225 за зберігання, без належного дозволу, вогнепальної, крім пороху, речовини, вибухової речовини, снаряда або зберігання інших, хоча і після отримання дозволу на їх придбання, але поза влаштованого для цих речовин чи снарядів складу або хоча і в складі, але більше дозволеної кількості; за створення складу пороху або іншої вогнепальної або вибухової речовини без належного дозволу; за придбання вибухових речовин або снаряда хоча б і для дозволеного складу, але без особливого дозволу на їх придбання; за продаж або інший збут вибухових речовин, снаряда, особи, яка не має дозволу на їх придбання; за торгівлю порохом або іншими вогнепальними, вибуховими речовинами, снарядами без належного дозволу [27, с. 83]; ст. 226 за зберігання пороху за межами складу в кількості понад тридцять фунтів або хоча і в складі, але в більшій ніж дозволено кількості [27, с. 83]; ст. 230 за зберігання або носіння забороненої зброї; недотримання належної обережності: при поводженні з зарядженою вогнепальною чи іншою небезпечною зброєю при виставленні, вивішуванні, киданні, складанні або перевезенні твердих предметів і т.п. [27, с. 85].

Висновки. Згідно із здійсненим аналізом, можна зробити висновок, що вперше відповідальність за незаконне поводження зі зброєю було передбачено ще у 911 р. «Законом Російським». Оперативно-розшукові заходи щодо осіб, які займаються незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, проводилися ще у часи Київської Русі, але правову основу оперативно-розшукових заходів щодо осіб, які займаються незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, на сьогодні складає післяреволюційне законодавство (з 1917 р.), яке діє і в наші часи з певними змінами і уточненнями.

Бібліографічні посилання

1. Мітрухов П. М. Напрями вирішення окремих організаційно-правових проблем вилучення загальнонебезпечних предметів з незаконного поводження згідно зі ст. 263 КК України / П. М. Мітрухов // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : матеріали наук.-практ. конф. МВС України. – Х., 2012. – С. 233–235.
2. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М., – Т. 39. – 1977.
3. Махонь С. В. Крылатые слова и словари крылатых слов : сб. матер. для учащихся / С.В. Махонь. – Мн., 2009.
4. Елизавета М. Б. Археологические памятники Свердловска и его окрестностей / М. Б. Елизавета. – Екатеринбург, 2012.

5. Тишкин А. А. Методика отбора проб для радиоуглеродного и дендрохронологического датирования : учебно-метод. пособие / А. А.Тишкин. – Барнаул, 2001.
6. Синило С. Краткий справочник истории Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dimukraine.com/istukr/index.html>.
7. Телегин Д. Я. Орудия каменного века : доклады участников археологической конференции / ред. кол. Д. Я. Телегин, Ю. Г. Колосов, В. И. Неприна. – К., 1978.
8. Археология : учебное пособие [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.coppertube.ru/?page_id=2208.
9. История Европы с древнейших времен до наших дней : в 8-ми т. / [ред. кол.: А. О. Чубарьян и др.]. – М., 1988. – Т. 1 : Древняя Европа. – 1994.
10. Свободная энциклопедия «Википедия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Железный_век.
11. Пиджаренко А. М. Исторические аспекты уголовного и политического сыска / А. М. Пиджаренко // Бюллетень по обмену опытом работы МВД Украины №113 / 114. – К., 1994. – С. 39–43.
12. Lorge A. Peter. From gunpowder to the bomb The Asian military revolution : hardback new approaches to Asian history (No. 3) / Peter A. Lorge. – Vanderbilt University, Tennessee, 2008.
13. Энгельс Ф. Артиллерия / Ф. Энгельс // Избранные военные произведения. – США, – Т. 1. – 1858.
14. Краткая история создания ручного огнестрельного оружия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.shotgun.com.ua/fire/fire_hist.html.
15. Курушин М. Ю. 100 великих военных тайн [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.history.vn.ua/book/100tayn/25.html>.
16. Андреев К. К. Взрыв и взрывчатые вещества : научно-популярная библиотека солдата и матроса / К. К. Андреев. – М., 1956.
17. Бехайм В. Развитие огнестрельного оружия / В. Бехайм. // Энциклопедия оружия : военное дело – СПб., 1995.
18. Энциклопедический словарь [изд.: Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона]. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/32425.
19. Исаев И. А. История государства и права России : учебник для юрид. вузов / И. А. Исаев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 1996.
20. Українська минувшина [Електронний ресурс] : Ілюстрований етнографічний довідник / [за ред. А. Пономарьова]. – Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/mynuvshyna/r14.htm>.
21. Александров Б. В. Правда Русская / Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин и др. ; под. ред. Б. Д. Грекова. – М., 1947.
22. Степанов С. А. Соборное уложение 1649 г. / С. А. Степанов : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://stepanov01.narod.ru/history/lect06_8.htm.
23. Устав о предупреждении и пресечении преступлений : по состоянию на 1876 г. – СПб., 1876.
24. Права, по которым судится малороссийский народ / [ред. А. О. Кистяковский]. – К., 1879.
25. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми Судьями / [сост. Чулков И.; издал Мосолов П.]. – М., 1886.
26. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных : по изданию 1866 / [сост. Таганцев Н. С.] – СПб., 1873.
27. Свод законов уголовных : по состоянию на 1885 год и по прод. 1906, 1908, 1909 и 1910 г.г. – Северо-донецк, Т. XV. – 1910.
28. Мельниченко И. И. Сыск в царской России / И. И. Мельниченко // Бюллетень по обмену опытом работы МВД Украины №113/114. – К., 1994.

Надійшла до редакції 14.09.2012

С.Д. Рєзников

здобувач

(Одеський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343

ЩОДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧИННИКІВ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ, ПРИЧЕТНИХ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИКІВ

У статті надається аналіз соціально-психологічним чинникам, що впливають на протиправну поведінку неповнолітніх, причетних до злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків.

Ключові слова: незаконний обіг наркотиків, підліткова наркозлочинність, наркоугруппування, соціальні чинники, психологічні чинники.

В статье анализируются социально-психологические факторы, влияющие на противоправное поведение несовершеннолетних, которые причастны к преступлениям, связанных с незаконным оборотом наркотиков.

Ключевые слова: незаконный оборот наркотиков; подростковая наркопреступность, наркогруппировки, социальные факторы, психологические факторы.

The article analyzes social and psychological factors that affect the wrongful conduct of minors involved in crimes related to drug trafficking./

Keywords: drug trafficking, teen drug crime, drug gangs, social factors, psychological factors.

Постановка проблеми. Сучасна криміногенна ситуація в Україні характеризується високим рівнем злочинних проявів, в тому числі і збоку неповнолітніх. Злочинність неповнолітніх обумовлюється взаємним впливом негативних фактів зовнішнього середовища та особистості самого неповнолітнього. Вона також реагує на негативні зміни в державі, а отже, в суспільстві створено тенденцію до зростання загальної злочинності на довгі роки, оскільки добре відомою є залежність рівня рецидивних злочинів вад тих, хто перший злочин вчинив у неповнолітньому віці. Також багато кримінологічних досліджень свідчать про таку закономірність: чим раніше людина стає на злочинний шлях, тим довшим і небезпечнішим він є, а людина - менш виправною.

В сучасних умовах викликає занепокоєння ситуація, що склалася у сфері сім'ї та шлюбу. Більше одного мільйона дітей виховується у неповних сім'ях. Кожна десята дитина народжується у матерів віком до 30 років поза шлюбом. Кризовим можна назвати стан організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах, організації праці на виробництві. Знижується культурна інфраструктура, що створювалась в Україні десятиліттями. Значній кількості неповнолітніх властива наркогенна орієнтація, що стає причиною різкого зростання правопорушень і злочинів серед підлітків.

Виклад основного матеріалу. У 80-ті роки минулого століття кри-

мінологи досить повно на той час вивчили процеси та явища соціальної дійсності, що створювали негативні умови для життя, виховання неповнолітніх, які у свою чергу сприяли вчиненню злочинів. До їх, наприклад, було віднесено значну соціальну диференціацію неповнолітнього населення за рівнем матеріальної забезпеченості, соціальним статусом (у тому числі й за походженням); порушення принципів оплати праці, споживання грошових та інших матеріальних благ (життя не відповідно до доходів у батьківській сім'ї, низька чи зрівняльна оплата праці вихователів і педагогів тощо); різницю в характері й змісті навчання, виховання та праці окремих груп дітей і підлітків, що визначає як відмінності їхніх сьогodнішніх позицій у житті суспільства, так і відмінності цих позицій на найближчу перспективу; процеси руйнування батьківської сім'ї, що супроводжуються істотними змінами традиційних відносин щодо виховання неповнолітніх; обтяженість алкоголізмом, нервово-психічними, хронічними захворюваннями окремих груп населення, включаючи батьків, інших осіб, відповідальних за виховання дітей і підлітків; суперечність між суб'єктивним прагненням дітей і підлітків до самостійності та об'єктивним звуженням її реальних меж заходами, що застосовуються інститутами соціалізації (сім'єю, школою тощо); суперечність між духовними й матеріальними потребами дітей і підлітків, їхніх батьків і реальними можливостями їх задоволення; низький рівень правової культури, значну деформацію моральної та правової свідомості) окремих груп неповнолітніх, їхніх батьків, інших вихователів; традиційне здійснення основних виховних функцій стосовно неповнолітніх особами, котрі не мають необхідної професійної підготовки в цій галузі; недостатнє ресурсне і кадрове оснащення сфери життєдіяльності суспільства, спеціалізованої для проведення цілеспрямованої роботи з виправлення й перевиховання дітей і підлітків, та багато інших [1, с. 62].

Деякі з зазначених причин і умов є актуальними й зараз, проте сучасні реалії відзначаються політичними, економічними, соціальними та іншими суперечностями, які справляють негативний вплив на життєдіяльність людей, у зв'язку з чим утворилися нові причини й умови вчинення злочинів, в тому числі і з боку неповнолітніх у сфері незаконного обігу наркотиків. Потрібно зазначити, що жодна з причин антигромадської поведінки індивіда не діє ізольовано від цілого комплексу несприятливих обставин попереднього розвитку особистості та ситуації, яка склалася до моменту вчинення злочину [2, с. 177]. Так, брак виховання у родині та випадки жорстокого поводження з дітьми призводить до того, що підлітки покидають сім'ю, тікають з дому і бувають змушені бродяжити. Обстеження сімей підлітків, які перебували в притулках для неповнолітніх, показало, що батьки або опікуни не займалися вихованням дітей, зловживали спиртними напоями, допускали немедичне вживання наркотичних речовин. На вулиці підлітки нерідко підпадають під негативний вплив з боку осіб, які ведуть протиправний та антигромадський спосіб життя. Раніше засуджені особи, які не стали на шлях ви-

правлення, діють із «далеким прицілом», адже неповнолітніх як нікого простіше втягнути у вчинення злочину, створити навколо себе групу аморальних підлітків, готових до вчинення будь-якого злочину згідно з установкою дорослого злочинця. Підбурювання з боку дорослих злочинців здебільшого залишається латентним. Звідси розповсюдженість вживання неповнолітніми алкогольних напоїв, наркотичних засобів та психотропних речовин. Незаконний обіг наркотиків виступає одним із головних чинників загострення оперативної обстановки у підлітковій середі, та є головною передумовою вчинення загальнокримінальних корисливо-насильницьких злочинів. Тому, слід більш детально зупинитися й на інших, не менш важливих, чинниках, що впливають на мотивацію вживання наркотиків, особливо підлітками. Так, Д.Й. Никифорчук, Г.М. Бірюков, В.І. Лебеденко визначають наступні:

- труднощі особистого характеру в орієнтації (інформованості) у сучасному бюрократизованому й індустріально-розвиненому суспільстві, пов'язані з психічним навантаженням. Рівень орієнтації у значній мірі визначає поведінку особи (підлітка) у критичній ситуації, і конкретно його реакцію на пропозицію вжити наркотики.

- протест проти прийнятих у суспільстві цінностей і норм, що може підмінятися використанням визначених стримуючих заходів (наприклад, заборона незаконного вживання наркотиків та алкоголю);

- невизначена перспектива й страх перед майбутнім, насамперед у сфері освіти й трудової діяльності;

- суспільні зміни при зміні поколінь і пов'язані з цим конфлікти між поколіннями;

- труднощі, обумовлені сімейними проблемами й невміння батьків створити в сім'ї сприятливий психологічний клімат;

- вживання наркотиків завдяки відповідним прикладам і нелегальній рекламі наркотичних засобів;

- труднощі у соціальній адаптації чи нездатність приймати й асимілювати загальноприйняті установки, норми і традиції;

- спотворена самооцінка, почуття незахищеності;

- ефект «групи однолітків» - уперше наркотики особи вживають у групі однолітків [3, с. 8].

До основних причин зростання наркоманії серед неповнолітніх А.В. Заболотна відносить:

- втрата молоддю соціальної орієнтації, зруйнування створених попередніми поколіннями ідеалів і відсутність нових;

- бажання втекти від нестабільної реальності

- спроби швидкого збагачення;

- пошуки «гарного життя» [4, с. 192].

Різноманітні мотиви та причини також описані в різних наукових роботах [5, с. 223; 6, с. 72]. Проаналізувавши їх, можна поділити мотиви та причини вживання наркотиків неповнолітніми на такі групи:

- соціальні (широке розповсюдження та зловживання наркотичними

речовинами у певній місцевості; доступність наркотичних засобів; активна пропаганда, особливо у ЗМІ, певних напрямків молодіжної субкультури, пов'язаної із вживанням наркотиків, пропаганда легалізації наркотиків; алкоголізм, наркоманія в родині та інші форми протиправної поведінки);

- соціально-психологічні (у підлітків - наслідування прикладу старших товаришів та податливість тиску з їх боку, бажання бути таким як усі, протестна поведінка, спрямована проти старших; цікавість, спроба притупити негативні емоції);

- біологічні (фізична та психологічна залежності).

Однією з головних причин вживання наркотиків та вчинення правопорушень в сфері НОН серед молоді, на нашу думку, є, обумовлені моральним занепадом на лоні соціальної кризи. Соціалістична система цінностей, що існувала впродовж десятиліть, самоліквідувалась, нова ж система й досі так і не сформувалась. Брак державної ідеології, чітких ідейних орієнтирів, розмитість морально-етичних норм у суспільстві. Це призводить до:

- розповсюдження в ЗМІ так би мовити "наркотичної ідеології", включаючи пропаганду до вживання збуджуючих та одурманюючих засобів, як невід'ємного атрибуту сучасної молодіжної субкультури;

- демонстрації відповідних сцен в кінофільмах, відеофільмах, телепередачах, нейтралізуючих негативне відношення до наркотиків у масовій аудиторії і, навпаки, штучно розпалюючи інтерес до них.

Оскільки держава, церква, інші соціальні інститути мають вкрай незначний вплив на формування системи суспільних поглядів основної частини населення, насамперед молоді, то її місце намагаються зайняти наркотична субкультура, тоталітарні секти, що культивують екстремальний індивідуалізм та егоцентризм, відмову від участі у суспільному житті, пропагують адитивні засоби як шлях втечі від суспільства. В умовах різноманіття ідейних поглядів, невизначених морально-етичних цінностей усе частіше неповнолітніх приваблюють філософія, ідеологія, норми й цінності злочинського світу, його традиції, ритуали з їх емоційністю та насиченістю. Публічний показ способу життя «крутих», їхніх естетичних цінностей, «гарного життя» зумовлює необхідність особливої уваги з боку батьків і педагогів, які у свою чергу повинні розуміти глибинні прагнення підлітків до самореалізації, до незвичайного, забороненого і в той же час формувати в них загальнолюдські морально-етичні цінності. За умови кризи суспільної та державних сфер має місце неминуче, у таких ситуаціях, падіння престижу чесної праці, служби в державних установах. Авторитет набувають особи, які досягли матеріального достатку, незалежно від джерел їх доходу. За такої ситуації наркобізнес починає розглядатися багатьма як досить прийнятне джерело набуття грошових засобів.

Поширенню наркоманії сприяє і проблема браку у навчальних закладах відповідних методичних розробок для успішної пропагандистської роботи в нових умовах деідеологізованого суспільства, де часом не

використовується той багатий матеріал, який останніми роками дає періодична преса.

Висновки. Ці і багато інших негативних соціальних факторів стають причиною протиправної поведінки неповнолітніх у сфері незаконного обігу наркотиків. Крім того, неповнолітні з різним рівнем інтелектуального та вольового розвитку, різним темпераментом та характером, різним колом інтересів неоднаково реагують на факти протиправної поведінки. У зв'язку з цим вивчення і використання психологічних особливостей неповнолітніх правопорушників є однією з умов, що впливають на організацію роботи, спрямованої на протидію злочинності серед неповнолітніх.

Бібліографічні посилання

1. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. - М.: Юридическая литература, 1981. – 272 с.
2. Тарарухин С.А. Преступное поведение: Социальные и психологические черты. - М., 1974. – 361 с.
3. Никифорчук Д.Й., Бірюков Г.М., Лебеденко В.І. Про шкідливість наркоманії: Ірпінь: Національна академія державної податкової служби України. – 2003. – 142 с.
4. Заболотна А.В. Актуальні проблеми боротьби з наркоманією// Вісник ЛІВС МВС України. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 1998. - № 4. - С. 190-195.
5. Романова Л.И. Наркомания и наркотизм. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 323 с.
6. Герасименко А.В. Профілактика злочинності неповнолітніх// Бюлетень з обміном досвідом: науково-практичне видання. – 2005р. - № 158. – С.72-75.

Надійшла до редакції 26.12.2012

ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Л.А. Шеремет

кандидат філософських наук

(Бориспільський інститут муніципального
менеджменту при МАУП)

УДК 340.12 + 378 + 001.2

ВЗАЄМОДІЯ І ВЗАЄМО ЗВ'ЯЗОК ПРАВА З ОСВІТОЮ ТА НАУКОЮ

Досліджено роль права в розвитку освіти і науки, виявлено напрями його дії, вивчено функції права, особливо регулятивна, а також умови, що дозволяють праву найефективніше впливати на відносини, що складаються у сфері освіти і науки.

Ключові слова: право, інструмент соціального управління, правове регулювання, інтелектуальний потенціал, правовий вплив, ефективність права.

Исследована роль права в развитии образования и науки, выявлены направления его воздействия, изучены функции права, особенно регулятивная, а также условия, позволяющие праву наиболее эффективно воздействовать на отношения, складывающиеся в сфере образования и науки.

Ключевые слова: право, инструмент социального управления, правовая регуляция, интеллектуальный потенциал, правовое влияние, эффективность права.

The article is devoted to the research of the role of law in developing education and science, revealing the directions of its action, studying law functions especially the regulative one, and also the conditions which allow law to influence most effectively on the relations that are formed in the spheres of education and science.

Keywords: law, instrument of social management, law regulation, intellectual potential, law influence, effectiveness of law.

Постановка проблеми. Відмінною рисою сучасного суспільного розвитку стає зростання обсягу відносин, що регулюються правом. Це підвищує значущість наукового аналізу розвитку права і напрямів досягнення ефективності правового регулювання [10]. Право, як інструмент соціального управління, покликаний упорядковувати суспільні відносини, забезпечуючи реалізацію позитивних інтересів суб'єктів через механізм правового регулювання. Право вирішує в нормативному вигляді соціальні, політичні та економічні завдання, що висувуються перед законодавцем у ході суспільного розвитку. Залежно від того, наскільки технологічно і адекватно до стану суспільства сформована законодавча база, право (розуміючи його з нормативістських позицій) може або сприяти суспільно-економічному прогресу, або гальмувати його.

Виклад основного матеріалу. Функціональна характеристика пра-

ва є базовою і для досягнення розуміння його природи, і для розуміння того, що сама ця природа неоднорідна і мінлива. Ясно, що фактично дія права визначена як зовнішніми джерелами (соціальною ситуацією, що склалася, культурною традицією, характером держави, політичними інтересами та інше), так і внутрішніми джерелами, в яких безпосередньо виражена природа права. Зрозуміло, що у зв'язку з появою нових суспільних проблем з'являється і потреба використовувати для їх вирішення можливості права, зробити так, щоб право в нових областях суспільного життя активно функціонувало. Право є універсальним інструментом для вирішення найширшого діапазону соціально значущих завдань, його можна використовувати, попередньо модернізувавши, деталізувавши, у принципі, в будь-якому напрямку [3].

Сучасні реформи у сфері освіти, що проводяться на фоні глобалізації економіки та прагнення України увійти до єдиного освітнього простору, підпорядковані інтересам єдиної Європи, що визначає залежність держав у різних областях суспільного життя. На шляху до вільного освітнього простору Україна долає масу перешкод не тільки зовнішнього, але внутрішнього характеру. Проблеми полягають у пошукові адекватної певному історичному моменту моделі реформ освіти, що враховують не тільки світові процеси, але й інтереси стійкого розвитку України в найближчій і довгостроковій перспективі. Моделі і практика освіти в цілому, і вищої освіти зокрема, в будь-якій країні значною мірою визначаються національною структурою, національними особливостями [5]. Система вищої освіти України склалася під впливом цінностей, властивих тільки нашій країні, політичних, економічних та інших умов. Але дисбаланс між державною політикою і суспільними інтересами у сфері розвитку освіти очевидний [6].

Відомо, що конкурентоспроможність української економіки визначається тим, як активно ми створюємо і використовуємо наукові відкриття, наукові винаходи й інноваційні технології, наскільки швидко і масштабно вони стають ефективними ресурсами розвитку вітчизняного ринку, об'ємом створеної, використаної і такої, що знайшла своє застосування на практиці, наукової продукції. Інтелектуальні ресурси перетворюються в інформацію, знання і не лише мають соціально-економічну цінність, але й сприяють досконалішим формам правопорядку і розвитку демократії. В даний час науково-освітній потенціал країни використовується недостатньо ефективно. Це виявляється у вирішенні важливих державних завдань, що стримує зростання вітчизняної економіки, гальмує її перехід до економіки знань.

Чим більше розвинена сфера науки й освіти, тим більш динамічно розвивається економіка країни. Зростання інтелектуальних ресурсів позначається не тільки на економіці держави, але й на політичній сфері суспільства. Разом з тим існує проблема, пов'язана з відсутністю чіткого розуміння того, як розвивати й захищати інтелектуальні ресурси. Проблема розвитку інтелектуальних ресурсів набуває актуальності не тільки для України, але

й для всіх держав світу у зв'язку з економічною кризою, що відбувається. Без ефективного використання інтелектуальних ресурсів неможливе вирішення завдань, що стоять перед світовою спільнотою в цілому. Пріоритетним напрямом розвитку держави повинні стати відтворення, збільшення і використання інтелектуальних ресурсів, а також посилення творчого потенціалу нації. Зростання інтелектуального потенціалу країни, ступінь його економічної капіталізації залежать від рішення двох завдань: забезпечення науки сучасним ресурсоемним устаткуванням, а також якісної підготовки й ефективної зайнятості кваліфікованих кадрів. Необхідно розробити методологію наукової експертизи чинників, що впливають на рівень накопичення інтелектуального капіталу, а також проведення відповідного постійного моніторингу на державному та регіональному рівнях.

В останні роки позначалися пріоритетні напрями політики України з розвитку інтелектуальних ресурсів: збереження культурної спадщини, вдосконалення освітньої системи, зміцнення науки, інноваційний розвиток економіки, вдосконалення інших форм освоєння інтелектуальних ресурсів, соціальний захист вчених, викладачів, діячів культури.

У цій сфері право виступає і як основний регулятор, і як один із видів інтелектуальних ресурсів. Крім права, на інтелектуальні ресурси впливають і інші нормуючі засоби – морально-етичні, традиційні. При всій універсальності правового регулювання можливості права не безмежні. Право, наприклад, не може впливати на деякі форми накопичення і розповсюдження інтелектуальних ресурсів. Обмежені можливості його дії на розумові процеси і процеси творчої діяльності. Проте право не може бути усунене від регулювання найбільш важливих відносин, закріплення інфраструктури інтелектуальних ресурсів, забезпечення зв'язків між владою і «суспільною» чи «людською» складовою інтелектуальних ресурсів.

Правове регулювання використання інтелектуального ресурсу зберігає певну кількість питань, що вимагають негайної відповіді. До їх числа входить не тільки формування правової політики держави стосовно інтелектуальних ресурсів, але й виявлення ключових напрямків. Важливо визначити міру «участі» права в націлюванні науково-дослідної діяльності на найбільш ефективно використання її результатів на користь суспільства. Ще одна значуща ділянка правової дії – визначення параметрів тієї ціни (у прямому і переносному значенні), яку платить суспільство, якщо зобов'язання держави в цій сфері не виконуються або виконуються недбало. Правові цілі повинні реалізовуватися за допомогою обґрунтованих, продуманих конкретних рішень та узгоджених дій. Право регулює всі індикативні компоненти інтелектуальних ресурсів, хоча різною мірою. В даний час найбільш врегульованими є відносини, пов'язані із статусом освітніх, наукових та культурно-освітніх установ, здобуттям освіти, використанням інтелектуальної власності. Інші відносини регламентовані меншою мірою або залишаються поза рамками правового регулювання (наприклад, проблема витоку наукових кадрів за кордон).

Знайти оптимальні рішення в цій сфері складно, оскільки інтелектуальні ресурси постійно розвиваються. У житті з'являються нові проблеми, нові відносини, нові загрози, що об'єктивно веде до необхідності постійного коригування існуючих механізмів правового регулювання.

Основне завдання полягає в тому, щоб змінити вектор правового впливу. В даний час переважає фрагментарна дія права на окремі індикативні компоненти інтелектуальних ресурсів, що традиційно відособлюються. А необхідним є системне регулювання, що впливає на цикл у цілому та підсилює міжгалузеве регулювання для забезпечення зв'язку між способами накопичення та засвоєння знань і культурних цінностей. Вирішення такого завдання можливе при використанні нових підходів до реалізації регулятивного потенціалу права в розвитку інтелектуальних ресурсів. Необхідне розширення поля самостійного правового життя громадян, бізнес-структур, соціальних установ; перехід до розробки концепцій розвитку законодавства; більш широкого використання ціннісно-цільових орієнтирів, посилення уваги до питань реалізації права; формування нових правових комплексів як засобів подолання ізольованості традиційних галузей права.

На початку нового тисячоліття намітилося зрушення у бік розуміння важливості єдності освіти і науки в нових умовах побудови інноваційної економіки [4]. Інтеграція наукових і освітніх ресурсів може здійснюватися як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні. Відповідно, інтеграційний процес регулюється нормами як внутрішньодержавного, так і міжнародного (приватного) права. Що стосується правової основи інтеграції освітніх і наукових установ (на внутрішньодержавному рівні), необхідно зазначити, що правове регулювання здійснюється на державному і регіональному рівнях. На державному рівні регулювання питань інтеграції науки і освіти здійснюється спеціальними нормами, присвяченими інтеграції науки і освіти; правовими нормами, що визначають правове положення освітніх установ вищої професійної освіти і наукових організацій; нормами інших галузей законодавства, що регулюють окремі питання здійснення наукової та освітньої діяльності [8]. Проте в даному випадку не варто ефективність права розглядати в контексті ефективності конкретних норм права, ефективності законодавства. Адже дієвої правової бази і адекватних економічних механізмів інтеграції науки та освіти ще не створено.

Дослідження проблем ефективності права невіддільне від вивчення його в контексті культури й менталітету відповідного народу у відповідний історичний період. Догма права сама по собі навряд чи може претендувати на самостійне значення у відриві від практики її реалізації, успішність якої залежить не стільки від досконалості техніки її закріплення, скільки від її відповідності наявній в даному суспільстві міри внутрішньої готовності її прийняти. Іншими словами, не можна ігнорувати чинник правового менталітету там, де мова йде про дотримання права наро-

дом як суспільством, що історично склалося, з певними перевагами і поглядами щодо суспільного устрою, який прагне до способу організації свого буття, який відповідає наявному культурно-історичному досвіду. Правовий менталітет можна визначити як сукупність стійких правових архетипів, установок, поглядів, переконань, поведінкових реакцій, що історично виробилися певною етнокультурною (національною) спільністю, закладених на глибинному рівні правосвідомості, яка і визначає в цілому сталий (звичний) образ правової реальності. Дане визначення не є всеосяжним, але, як здається, відображає основні аспекти цього багатогранного, комплексного явища. Між ефективністю дії права і правовою ментальністю існує щонайтісніший взаємозв'язок. З одного боку, саме менталітет може сприяти зниженню «плинності» чинного законодавства, наділення останнього такими якостями, як стабільність, актуальність, доступність, що призводить до його ефективності в цілому. З іншого – ефективність права є показником його високого рівня, його реальної виконаності, що, у свою чергу, сприяє зростанню довіри громадян до права, виробляє позитивне ставлення до права, віру в його справедливість і гарантованість за допомогою права на захист [2]. Проте право за своєю природою – регулятор «сьогоднішнього» дня, хоча багато хто пише про програмно-прогностичність його ролі [1]. Регулятивна і охоронна функції права знаходяться у взаємозв'язку і доповнюють одна одну, вносячи свою частку до впорядкування соціальних зв'язків.

У процесі розвитку науки не тільки створюються інтелектуальні інновації, на основі яких потім формуються нові технології, але й відбувається розвиток людського потенціалу. Можна відзначити процес формування інноваційної економіки, заснованої на знаннях, в яких наука перетворюється на генератор розвитку людського потенціалу. При цьому освіта стає основою і формою розвитку цього потенціалу, оскільки завдяки йому здійснюється розширене відтворення через систему підготовки фахівців для всіх галузей економіки, податкової, фінансової та інших сфер суспільства.

Проте модернізована система освіти, створена в сучасній Україні, все більше суперечить потребам інформаційно-індустріального суспільства, що зароджується, яке пред'являє попит на освіту і підготовку кадрів у значно більш диверсифікованих формах. Українське суспільство, що знову формується на базі сучасних інформаційних технологій, повинне бути сприйнятливим до нових знань в області науки і техніки. Виникає необхідність у формуванні сучасної системи освіти, підвищенні ефективності її функціонування на основі нових інформаційних і телекомунікаційних технологій. Українське суспільство на базі сучасних інформаційних технологій повинне бути сприйнятливим до нових знань в області науки і техніки, щоб за допомогою прогресивних технологій забезпечити нові напрями економічного зростання [9].

Все більшої актуальності набуває проблема підвищення віддачі і отримання значущих кінцевих результатів у сфері освіти і науки. Вреш-

ті-решт, вирішення цих завдань підпорядковане одній меті – створенню сильної держави з конкурентоздатною економікою і високим добробутом громадян. У минулі роки українська інфокомунікативна галузь зробила величезний стрибок. Цей стрибок багато в чому був забезпечений фахівцями, що здобули освіту і почали свою професійну діяльність в СРСР. У ті роки ресурс цих кадрів був практично необмежений. Аналіз розвитку ринків і технологій показує, що потреба у фахівцях тільки зростає. У зв'язку з цим учасники багатьох конференцій і економічних форумів вказують на необхідність:

- випереджаючого розвитку середовища «генерації знань»;
- забезпечення конкурентоспроможності сектора досліджень і нових розробок;
- стимулювання технологічної модернізації галузей економіки;
- вибору пріоритетних напрямів технологічного прориву в умовах обмеженості фінансових ресурсів у країні;
- створення сприятливого правового середовища для формування інтеграційних процесів в освіті, науці;
- державної підтримки комерційного просування результатів інтелектуальної діяльності і її правового захисту.

«Освіта» зацікавлена в отриманні від «науки» місць для практики студентів, щоб виконати програму навчання, чекає замовлень на проведення науково-дослідних робіт і перепідготовку кадрів, покупку своїх розробок (і то з метою додаткового позабюджетного фінансування для підтримки викладацьких штатів), оновлення своєї матеріально-технічної бази. «Наука» чекає замовлень від «освіти» і «держави». При цьому цінність розробок залишається за кадром.

Окремі рішення системи взаємодії вже є, маються практичні рішення в навчальних закладах і наукових інститутах (створення спеціальних кафедр, розвиток технопарків, наукових містечок й інкубаторів та інше). Необхідно продовжувати роботу в даному напрямку.

На вирішення проблем направлено реорганізацію галузевих інститутів, що сьогодні проводиться. Формуються програми робіт галузевих наукових центрів, в основу яких закладені принципи посилення ролі держави, підвищення економічної ефективності центрів за рахунок можливості концентрації наявних ресурсів на найбільш значущих для галузі дослідженнях, завданнях і технічних проектах.

Ще один напрям – це організація проведення випробувань операторських рішень у рамках дослідницьких зон спільно з науковими організаціями. На основі отриманих результатів досліджень будуть підготовлені пропозиції з формування нормативної правової бази.

Крім того, цікавим є напрям створення системи наукового і технологічного прогнозування. І перший крок у цьому напрямку – створення галузевого фонду проривних ідей і технологій. Розуміння того, які напрацювання є у галузевій і вузівській науці, дозволить організувати їх

впровадження в рамках поставлених завдань. Спільно з підвідомчими науковими підприємствами і навчальними закладами необхідно опрацювати процедури. База ідей буде розміщена в інформаційній системі. Це дозволить оперативно впроваджувати їх при підготовці документів у рамках робіт по державних цільових програмах. Надалі необхідно вирішити задачу системного планування проривних ідей для розвитку галузі.

Таким чином, елемент системи «держава» має більші можливості, ніж просто вливання грошей в науку й освіту. Тільки держава може стати організатором і координатором роботи системи, елементи якої не можуть самостійно визначити мотиви взаємодії.

Мета інтеграції всіх елементів системи одна – створення сильної і ефективної держави з динамічною конкурентоздатною інноваційною економікою, розвиненим інформаційним суспільством і високим добробутом кожного громадянина України.

У теоретичному плані вивчення впливу права на сферу освіти і науки дозволяє дати цілісне уявлення про право як в його дії, так і в його можливостях. У практичному плані це дозволяє, по-перше, цілеспрямовано розвивати існуюче право у всіх аспектах його впливу, управляти правовими процесами, визначати перспективи змін права. По-друге, це дозволяє використовувати правові засоби організації даних сфер суспільного життя системно, у взаємному зв'язку, долати однобічність у реалізації правових засобів. Таким чином, потрібен рішучий поворот до вивчення механізмів дії права і закону, розробка яких дозволить запобігати й усувати порушення законності й за допомогою системи моніторингу права давати рекомендації по його ефективності. Особливу увагу слід приділити правовим проблемам соціальної сфери. Мається на увазі створення ефективного механізму реалізації конституційних прав громадян і надання їм публічних послуг. Інтеграційний блок соціального законодавства – на порядку денному вчених [7]. Попереду велика робота з подальшого розвитку науково обґрунтованої, ефективно діючої нормативно-правової бази, здатної перетворити Україну в істинно правову державу, забезпечити реальний захист прав і свобод людини, найважливіших демократичних цінностей громадського суспільства.

Висновки. Таким чином, у розвитку інтелектуальних ресурсів ціннісний і регулятивний потенціал українського права повною мірою не реалізується. На даному етапі найважливішим завданням є вибір такого напрямку розвитку права, яке дозволить ефективно використовувати інтелектуальний потенціал України як її унікальну конкурентну перевагу. Разом з тим існуюча законодавча маса потребує не тільки змістовного вдосконалення, але і систематизації. Вдосконалення правових механізмів регулювання у сфері інтелектуальних ресурсів повинно проводитися комплексно, на основі оптимального поєднання публічно-правових і приватноправових методів дії. Важливо мати на увазі, що вдосконалення правового регулювання у сфері інтелектуальних ресурсів повинно

орієнтуватися на міжнародні акти. Це полегшить міжнародний обмін науково-технічною інформацією і спільну діяльність у руслі великих міждержавних проєктів. Вдосконалення правового регулювання не повинно бути сфокусовано на регламентації тільки новітніх відносин в освіті, розкритті інститутів, що знов з'явилися, призначених для досягнення нових стратегічних завдань, що стоять перед суспільством і державою. Слід діяти тими інструментами й механізмами, які на практиці вже довели свою ефективність. Адже часто не вимагається створення нових інституційних елементів в освіті – достатньо оновлення, певного коригування комплексів освітніх правовідносин, що вже склалися.

Бібліографічні посилання

1. Баранов В.Д. Деструктивное действие права и национальные интересы. // Журнал российского права. – 2005. – № 12. – С. 48.
2. Бойко Л.М. Правовий менталітет та ефективність права в контексті їх співвідношення. // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 10. – С. 43.
3. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. – К., 2006.
4. Демин В.А., Гуцин В.В., Никольский А.С. Повышение качества юридического образования на основе различных форм интеграции и профессионального образования и профессиональной деятельности // Юридическое образование и наука. – 2009. – № 3. – С. 64.
5. Карпюк О.А. Фактори формування та розвитку ринку освітніх послуг. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/eui/2009_1/09koagor.pdf
6. Кирилловых А.А. Право на образование в свете Болонской декларации // Социальное и пенсионное право. – 2010. – № 1. – С. 58.
7. Палазян А.С. Сущностные функции юридического права. // Адвокатская практика. – 2009. – № 5. – С. 38.
8. Підоричева І.Ю. Законодавче забезпечення інтеграційних процесів науки, освіти й виробництва в Україні // Держава та регіони, Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. – № 3. – С. 134–137.
9. Чурсін М.М. Інформаційні технології в освітній діяльності. // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2011. – № 1(42). – С. 236.
10. Шугурова И.В. Международное частное право: Взаимодействие науки и практики // Международное публичное право. – 2008. – № 5. – С. 74.

Надійшла до редакції 31.05.2013

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

28 листопада 2012 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради СРК 08.727.01 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук:

Хорошун Олександр Віталійович, викладач кафедри кримінально-правових дисциплін університету (за спецеюмою, спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор **Богатирьов Іван Григорович**, головний науковий співробітник Інституту кримінально-виконавчої служби. **Офіційні опоненти**: доктор юридичних наук, професор **Ємельянов В'ячеслав Павлович** – професор кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ; кандидат юридичних наук **Халимон Сергій Іванович** – старший викладач Чернігівського юридичного коледжу державної пенітенціарної служби України

8 листопада 2012 р. у спеціалізованій вченій раді Д 64.08.04 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук –

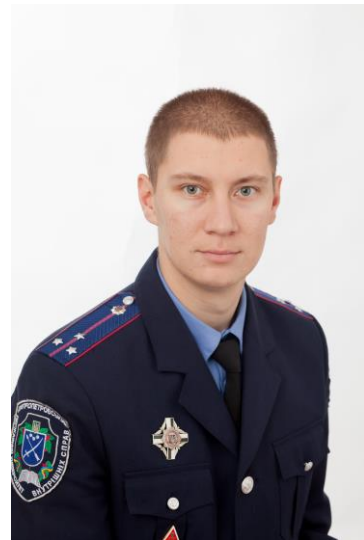
Беляєва Марина Валеріївна, викладач кафедри загальноправових дисциплін університету – «**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**» (спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор **Наливайко Лариса Романівна**, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. **Офіційні опоненти**: доктор юридичних наук, доцент, член-

кореспондент НАПрН України **Барабаш Юрій Григорович** – проректор з навчальної роботи, завідувач кафедри конституційного права України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; кандидат юридичних наук, доцент **Максакова Руслана Миколаївна** – завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету.

22 листопада 2012 р. у спеціалізованій вченій раді К 26.142.02 Міжрегіональної академії управління персоналом відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук –

Гаркуша В'ячеслав Вікторович, викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС університету – «*КОНТРОЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ АВТОМОБІЛЬНОЇ ІНСПЕКЦІЇ ЗА ПРАВОМІРНІСТЮ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ*» (спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, доцент **Мінка Тетяна Павлівна**, начальник кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, старший науковий співробітник **Гуржій Тарас Олександрович** – професор кафедри комерційного права Київського національного торговельно-економічного університету; кандидат юридичних наук, доцент **Галай Андрій Олександрович** – начальник кафедри громадської безпеки Національної академії внутрішніх справ.

16 листопада 2012 р. у спеціалізованій вченій раді Д 08.051.14 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук –

Недря Кирило Михайлович, викладач кафедри філософії та політології університету – «*КНЯЗЬ М.П. УРУСОВ: ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО І ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)*».

ВІТАЄМО З ПРИСВОЄННЯМ УЧЕНИХ ЗВАНЬ

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 30 листопада 2012 р. (протокол № 5/01-п) завідувачу кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктору філософських наук **Кузьменку Вячеславу Віталійовичу** присвоєно вчене звання **професора кафедри**

філософії та політології.

Кузьменко Вячеслав Віталійович – учений у галузі філософії. У 1982 р. закінчив Дніпропетровський металургійний інститут за спеціальністю «інженер-механік». У 2003 р. в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара захистив кандидатську дисертацію «Філософська рефлексія принципів дидактики» (спеціальність 09.00.05 – історія філософії), у 2012 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна – докторську дисертацію «Філософсько-методологічний аналіз парадигм математичної онтології» (спеціальність 09.00.09 – філософія науки). У 2005 р. присвоєно вчене звання доцента кафедри прикладної математики та обчислювальної техніки. З вересня 2011 р. – працює в Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ.

Сфера наукових інтересів: філософські засади дидактики, філософські засади математики, філософія права. У фахових виданнях опубліковано 47 наукових статей та 12 тез доповідей, присвячених вказаним тематикам.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України присвоєно вчене звання науковцям Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ у 2012 році:

доцента кафедри оперативно-розшукової діяльності

кандидату юридичних наук
Єфімову Володимиру Веніаміновичу

кандидату юридичних наук
Казначееву Дмитру Георгійовичу

доцента кафедри цивільно-правових дисциплін

кандидату юридичних наук
Золотухиній Лілії Олександрівні

кандидату юридичних наук
Легезі Юлії Олександрівні

доцента кафедри філософії та політології

кандидату педагогічних наук
**Маркіній Лідії
Леонідівні**

кандидату філософських наук
**Стояцькій Ганні
Михайлівні**

кандидату психологічних наук
**Шинкаренко Інні
Олександрівні**

ПОДІЇ

➤ 26 жовтня у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні». Захід був ініційований керівництвом Навчально-наукового інституту права та безпеки ДДУВС.

У конференції взяли участь науково-педагогічні працівники, слухачі магістратури, ад'юнкти та здобувачі, студенти та курсанти Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ та інших вищих навчальних закладів України. Тези доповідей надіслали представники Національної академії внутрішніх справ України, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Харківського національного університету внутрішніх справ, Академії митної служби України, Національного університету державної податкової служби України, Луганського державного університету внутрішніх справ, Східноєвропейського національного університету, Луцького національного технічного університету, Національного університету «Одеська юридична академія», Донецького юридичного інституту МВС України, Львівського державного університету внутрішніх справ, Інституту економіки і права міста Севастополь та інших вищих з усіх регіонів країни.

Відкрив конференцію ректор університету доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України С.М. Алфьоров.

У ході пленарного засідання особливий інтерес у присутніх викликала доповідь поважного гостя – завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України В.Г. Лукашевича щодо вихідних со-

ціально-правових засад вітчизняної правової системи.

Завідувач кафедри загальноправових дисциплін ДДУВС доктор юридичних наук, професор Л.Р. Наливайко ознайомила присутніх з історією та перспективами конституційної модернізації в Україні.

Завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін ДДУВС доктор юридичних наук, професор В.М. Тertiшник висловив свою думку з проблем, пов'язаних із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України.

Робота конференції була продовжена на засіданнях чотирьох секцій: «Загальнотеоретичні, конституційно-правові та адміністративно-правові проблеми формування правової держави», «Верховенство права у сфері правосуддя», «Актуальні проблеми цивільного, господарського та аграрного права», «Історичні та філософські проблеми формування правової держави». Тематика секційних засідань, як і тема конференції у цілому свідчить про прагнення провідних науковців університету продемонструвати багатогранність і охопити обговоренням усі можливі аспекти досліджуваної проблеми.

Результати роботи конференції підтвердили неабияку актуальність, складність, а також потребу комплексного вивчення шляхів формування в Україні правової держави. Тож, поза сумнівом, є доцільним подальше здійснення роботи у цьому напрямку з використанням досвіду як науковців-теоретиків, так і юристів-практиків. І, безумовно, важливим є залучення до осмислення проблем правової держави майбутніх юристів – студентів, курсантів, а також молодих науковців – слухачів магістратури, здобувачів, оскільки саме на них покладаються надії втілення принципів верховенства права та закону в усі сфери життя нашого суспільства.

➤ *10 грудня 2012 року, відповідно до плану заходів університету з проведення у поточному році Всеукраїнського тижня права (10–15 грудня), кафедрою конституційного та міжнародного права було проведено «круглий стіл» на тему «Міжнародні стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства».*

Науково-практичний захід був представлений як науковцями, так і практичними співробітниками вищих навчальних закладів та інших установ міст Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Феодосії, Бердянська, Чернігова, а також за активної участі молодих правознавців – слухачів магістратури ННІ права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Всього на адресу оргкомітету надійшло більше 70 тез доповідей, безпосередньо участь у роботі «круглого столу» взяло близько 30 учасників: науковці університету та інших ВНЗ, практичні працівники.

Захід відкрив ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ д.ю.н., професор С.М. Алфьоров, який зробив акцент на основних положеннях Загальної декларації прав людини та інших міжнародно-правових актів з прав людини, наголосив на тому, що всі вони без

винятку є основою діяльності правоохоронних органів України, а також означив основні проблеми та напрямки подальшого удосконалення системи забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ.

Роботу «круглого столу» продовжила начальник кафедри конституційного та міжнародного права університету к.ю.н, доцент В.О. Боняк У своєму виступі вона окреслила завдання, що стоять перед органами внутрішніх справ в умовах реформування кримінального процесуального законодавства України та стосуються прав і свобод людини.

Цікавими, змістовними й такими, що викликали особливо жваве обговорення, були: виступ начальника кафедри державно-правових дисциплін факультету з підготовки слідчих Харківського національного університету внутрішніх справ д.ю.н, доцента В.О. Серьогіна на тему «Еволюція прав людини і громадянина: стрибок у кіберпростір»; доцента кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ к.ю.н., доцента Ю.М. Коломійця, доповідь якого була присвячена місцю і ролі глави держави в інституційному механізмі реалізації прав людини; С.П. Мороза, доцента кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, який у своєму виступі акцентував увагу на сучасних теоретико-методологічних основах змісту поняття «стандарт» у контексті прав людини, а також проблематика співвідношення політичних прав людини і суб'єктивних політичних прав у конкретних правовідносинах, котрій було приділено увагу доцентом кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління юридичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара к.ю.н., доцентом Т.М. Заворотченко.

Виступ начальника відділу організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ к.ю.н., доцента О.О. Титаренка привернув увагу до питання участі Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ у заходах щодо реалізації обласної програми правової освіти населення.

Активну участь у роботі «круглого столу» взяли: Л.Р. Наливайко,

завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ д.ю.н., професор; В.В. Кузьменко, завідувач кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, д.ф.н., професор; Т.П. Мінка, начальник кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, д.ю.н, доцент; В.В. Доненко, професор кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, к.ю.н, доцент; а також викладачі, здобувачі та слухачі магістратури університету.

В цілому було розглянуто та обговорено проблематику: 1) міжнародно-правових стандартів прав людини та їх імплементації в національне законодавство України; 2) забезпечення прав і свобод людини в діяльності органів внутрішніх справ; 3) механізмів реалізації і гарантування правового статусу людини і громадянина; 4) причин порушення прав людини і громадянина в Україні та шляхів їх усунення; 5) захисту прав дитини тощо.

За результатами роботи «круглого столу» заплановано видати друком збірку наукових доповідей.

 У межах Всеукраїнського тижня права та з нагоди відзначення Міжнародного дня боротьби з корупцією 14 грудня 2012 року на базі університету відбувся науково-практичний семінар «Теорія та практика застосування нового антикорупційного законодавства України».

9 грудня 2003 року в м. Меріда (Мексика) Україна підписала Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти корупції. У цей день Конвенцію було відкрито до підписання міжнародною спільнотою

Науково-практичний семінар відкрив Перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи університету к.ю.н., доцент Обушенко Олександр Миколайович.

В подальшому активну участь у роботі семінару взяли представники Прокуратури Дніпропетровської області, УСБ та ГУМВС України в Дніпропетровській області, Дніпропетровської обласної державної адміністрації, Головного управління юстиції в Дніпропетровській області, Міжвідомчого науково-дослідного Центру з проблем боротьби з організованою злочинністю РНБОУ та вчені університету.

Під час роботи семінару були розглянуті питання: адміністративно-правові, кримінально-правові, кримінально-процесуальні аспекти протидії корупційним злочинам; проблеми кваліфікації злочинів у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; проблеми відповідальності за адміністративні корупційні правопорушення; особливості взаємодії суб'єктів протидії корупційним правопорушенням в Україні; специфіка судового розгляду кримінальних справ за корупційні злочини; профілактика проявам корупції в органах державної влади та місцевого самоврядування; шляхи удосконалення антикорупційного законодавства України.

У цілому у заході взяли участь 97 осіб, серед них: 11 працівників правоохоронних органів та суду Дніпропетровської області, 41 науковець (31 – ДДУВС, 1 – НА СБ, 2 – Міжвідомчий науково-дослідний Центр з проблем боротьби з організованою злочинністю РНБОУ, 2 – ЛьвівДУВС, 4 – ЛДУВС, 1 – ДНУ ім. Олеся Гончара) та 45 курсантів університету.

За результатами проведення наукового заходу заплановано видання збірника.

➤ 18 грудня 2012 року у конференц-залі Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ відбувся тематичний семінар з обговорення проекту Кодексу суддівської етики. Тематичний семінар проведено Дніпропетровською обласною організацією Асоціації українських правників спільно з Дніпропетровським регіональним відділенням Національної школи суддів України.

Участь у роботі тематичного семінару взяли судді загальних та спеціалізованих судів Дніпропетровської області, представники органів юстиції, внутрішніх справ, прокуратури, адвокатури та науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів, слухачі магістратури Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. В цілому у заході взяло понад 60 учасників, серед яких 33 представника суддівського корпусу.

З вітальним словом перед присутніми виступив ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, генерал-майор міліції С.М. Алфьоров. Ведучою семінару виступила Голова Дніпропетровської обласної організації Асоціації українських правників, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Л.Р. Наливайко, яка презентувувала проект Кодексу суддів-

ської етики та запросила присутніх взяти участь в його обговоренні.

Членами правління Дніпропетровської обласної організації Асоціації українських правників підготовлена програма тематичного семінару, роздруковане проєкт Кодексу суддівської етики. До того ж, захід супроводжувався спеціально підготовленою мультимедійною презентацією.

Активну участь в обговоренні взяли заступник голови Апеляційного суду Дніпропетровської області Гайдук В.І., голова Дніпропетровського окружного адміністративного суду Кононенко О.В., судді Господарського суду Дніпропетровської області Мілева І.В. та Золотарьова Я.С., суддя Ленінського районного суду м. Дніпропетровська Шавула В.С., суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду Ільков В.В. та ін.

Співорганізаторами заходу стали: Асоціація українських правників; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ; Верховний Суд України; Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі; Вища кваліфікаційна комісія суддів України; Апеляційний суд Дніпропетровської області; Дніпропетровський окружний адміністративний суд; Господарський суд Дніпропетровської області; Дніпропетровське регіональне відділення Національної школи суддів України.

Проєкт Кодексу суддівської етики був підготовлений до розгляду членами Асоціації українських правників – працівниками Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи під керівництвом професора Костицького В. В., (з урахуванням проєкту, розробленого у Раді суддів України та на основі Бангалорських принципів поведінки суддів). Робота круглого столу проходила за чотирма основними тематичними напрямками: Морально-етичні принципи поведінки судді. Норми професійної етики суддів. Організаційне забезпечення дотримання професійної етики судді. Захист честі і гідності судді.

За результатами тематичного семінару з врахуванням усіх зауважень та пропозицій підготовлена резолюція.

НОВІ ВИДАННЯ

У III-IV кварталах 2012 р. науковцями Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ видано друком:

📖 Захарко А.В. Неізоляційні запобіжні заходи в кримінальному процесі України : монографія ; за наук. ред. канд. юрид. наук, доц. А.П. Черненка. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра-ЛТД. – 2012. – 204 с.

📖 Кахович О. О. Міжнародні економічні відносини : навч. посібник. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2012. – 188 с.

📖 Комісаров О.Г. Інформатизація в системі охорони громадського порядку: проблеми адміністративно-правового забезпечення: монографія. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2012. – 424 с.

📖 Литвинов В.В. Закриття кримінальної справи на стадії досудового розслідування : монографія ; за наук. ред. канд. юрид. наук, доц. В. М. Федченка. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 196 с.

📖 Мінка Т.П., Маштак К.С. Правові та організаційні основи діяльності органів державної влади щодо адміністративно-правового забезпечення права на доступ до публічної інформації : навчально-практичний посібник. — Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. — 96 с.

📖 Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 26 жовт. 2012 р.). – У 3-х ч. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012.

📖 Юридична наука та правоохоронна діяльність : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. ад'юнктів, курсантів, студентів та слухачів (18 травня 2012 року). – Вип. 13 – 2012. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 468 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Алексєєва Юлія Андріївна – здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

Бабанін Вадим Валерійович – здобувач кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Бабанін Сергій Володимирович – доцент кафедри кримінального права та криминології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Бабенко Віктор Миколайович – здобувач кафедри кримінального права та криминології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Балинська Ольга Михайлівна – професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Безрукава Альона Федорівна – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Бережна Ірина Григорівна – здобувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ

Блажівський Євген Миколайович – ректор Національної академії прокуратури України, кандидат юридичних наук

Бойко Валерій Миколайович – доцент кафедри цивільного та кримінального права Українського державного університету фінансів та зовнішньої торгівлі (м. Київ), кандидат юридичних наук

Бойко Дмитро Дмитрович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Боняк Валентина Олексіївна – начальник кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Боровинський Сергій Борисович – здобувач кафедри кримінального права та криминології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Борко Андрій Леонідович – суддя Ленінського районного суду м. Севастополя, кандидат юридичних наук

Бочарников Сергій Олегович – здобувач кафедри кримінального права та криминології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Бочарникова Анастасія Сергіївна – здобувач кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Будзієвський Максим Юрійович – доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Валевська Олеся Анатоліївна – старший викладач кафедри господарського та екологічного права Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук

Валькова Євгенія Валеріївна – доцент кафедри правознавства Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, кандидат юридичних наук

Василинчук Віктор Іванович – професор кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Вишня Володимир Борисович – професор кафедри інформатики та спеціальної техніки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор технічних наук, професор

Ганзицька Тетяна Сергіївна – здобувач кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ

Глісвий Андрій Анатолійович – доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Головкін Борис Миколайович – професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук

Гошовський Володимир Сергійович – перший заступник Голови Держкомнаркоконтролю, кандидат юридичних наук

Гуцуляк Микола Ярославович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та ОРД Прикарпатського факультету Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Доненко Валерій Вікторович – професор кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Душейко Григорій Олексійович – професор кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, професор

Смельянов Максим В'ячеславович – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Спринцев Пилип Сергійович – ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Сфімова Інна Веніамінівна – аспірант кафедри адміністративного та митного права Академії митної служби України

Зуєв Віталій Анатолійович – завідувач кафедри цивільно-правових

дисциплін Академії митної служби України, кандидат юридичних наук, доцент

Іваненко Юлія Леонідівна – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Капітанчук Людмила Юріївна – доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, кандидат юридичних наук

Карнаухов Олександр В'ячеславович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Академії митної служби України, кандидат юридичних наук

Керевич Олег Васильович – начальник Слідчого управління УМВС України в Черкаській області, кандидат юридичних наук, доцент

Керімов Алік Замірович – здобувач кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Кирбят'єв Олег Олександрович – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Кириченко Олег Вікторович – начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Ковальов Іван В'ячеславович – здобувач кафедри господарського права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Колесник Ірина Володимирівна – аспірант Інституту економіко-правових досліджень НАН України, юрисконсульт

Коряк Валерій Володимирович – начальник ГУБОЗ МВС України, кандидат юридичних наук

Криворучко Лариса Сергіївна – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Університету економіки та права «КРОК», кандидат юридичних наук

Кричун Михайло Олександрович – здобувач кафедри адміністративного права Інституту права ім. князя Володимира Великого Міжрегіональної академії управління персоналом

Круглова Ольга Олесандрівна – доцент кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Кубрак Руслан Миколайович – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Куракін Олександр Миколайович – начальник кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Кушнір Сергій Миколайович – проректор з адміністративно-

господарської частини Запорізького національного університету, кандидат юридичних наук

Лазаренко Леся Анатоліївна – старший викладач кафедри загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Легеза Євген Олександрович – старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Лисенко Олександр Михайлович – головний інспектор з питань протидії корупції Чернігівської митниці, аспірант кафедри адміністративного та митного права Академії митної служби України

Макаренко Олександр Юрійович – здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Матвієнко Євгенія Петрівна – аспірант кафедри цивільного права Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Межевська Лілія Володимирівна – старший викладач кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Мінка Тетяна Павлівна – начальник кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Мітрухов Павло Миколайович – ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ

Назимко Єгор Сергійович – старший науковий співробітник відділу організації наукової роботи Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук

Наливайко Лариса Романівна – завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Недодатко Олександр Сергійович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Обушенко Олександр Миколайович – перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Пальченкова Вікторія Михайлівна – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), кандидат історичних наук, доцент

Петренко Олег Артурович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Пшонка Артем Вікторович – народний депутат України, кандидат юридичних наук

Резников Сергій Дмитрович – здобувач Одеського державного університету внутрішніх справ

Рибалкін Андрій Олександрович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Савіщенко Вікторія Миколаївна – директор Навчально-наукового інституту права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук, доцент

Саксонов Владислав Борисович – доцент кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Салівон Григорій Ігорович – аспірант Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»

Сворак Степан Дмитрович – начальник факультету підготовки фахівців міліції громадської безпеки Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, академік АПН України

Середа Валерій Вячеславович – доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Сливенко Вадим Роландович – перший заступник начальника Департаменту ДСБЕЗ МВС України

Сліпченко Володимир Іванович – начальник кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Снісаренко Крістіна Сергіївна – здобувач кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Соколенко Ольга Леонідівна – завідувач кафедри адміністративного та кримінального права Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат юридичних наук, доцент

Соколов Олег Анатолійович – здобувач кафедри фінансового та банківського права Інституту права ім. кн. Володимира Великого Міжрегіональної академії управління персоналом

Тарасенко Владислав Євгенович – професор кафедри криміналістики Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Титаренко Олексій Олексійович – начальник відділу організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Тищенко Андрій Олексійович – здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

Тропіна Галина Миколаївна – аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного

університету внутрішніх справ

Уваров Володимир Геннадійович – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України

Філянна Людмила Анатоліївна – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Халілев Руслан Амдієвич – професор кафедри організації оперативно-розшукової діяльності Національного університету державної податкової служби України, кандидат юридичних наук, доцент

Хараберюш Іван Федорович – начальник кафедри спеціальної техніки, інформатики та інформаційних технологій Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

Чабаненко Світлана Володимирівна – суддя Дніпропетровського адміністративного окружного суду

Чаплинська Юлія Анатоліївна – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Чернова Наталія Віталіївна – інспектор по роботі з населенням і громадськими формуваннями Комунарського райвідділу Запорізького міськуправління ГУМВС України в Запорізькій області

Шаблистий Володимир Вікторович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Шалгунова Світлана Аполлінаріївна – професор кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Шаркань Маргарита Петрівна – слухач магістратури ННІ права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Шеремет Любов Анатоліївна – доцент кафедри загальноосвітніх дисциплін Бориспільського інституту муніципального менеджменту при МАУП, кандидат філософських наук

Шинкаренко Інна Олександрівна – доцент кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент

Шинкаренко Ігор Ростиславович – професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, професор

Школа Сергій Миколайович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

З М І С Т

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ, ІСТОРИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Л.Р. Наливайко, М.П. Шаркань

Принцип верховенства права: міжнародні стандарти,
юридична регламентація та проблеми реалізації в Україні 3

С.Д. Сворак

Концепт народовладдя в Київській Русі
у державно-правових поглядах Г. В. Вернадського 11

О.М. Балинська

Семіотична різноадресність права як тексту 19

В.О. Боняк

Становлення та розвиток правового регулювання
організації і функціонування правоохоронних органів
на теренах України в дожовтневий період 28

А.Л. Борко

Теоретичні аспекти розуміння поняття та принципів
судової влади, судової системи і правосуддя 34

О.А. Валевська

Право громадян на екологічну безпеку:
проблеми конституційно-правового забезпечення 40

Л.С. Криворучко

Європейська інтеграція України як засіб удосконалення
нормативно-правового забезпечення захисту прав людини:
аналітичний огляд 49

О.О. Круглова

Формування «активної» соціальної політики в Україні 56

О.М. Куракін

Порівняльно-правовий аналіз напрямків
контрольної та правоохоронної діяльності 61

Л.А. Лазаренко

Конституційне право громадян України на звернення
та його забезпечення судовими і правоохоронними органами
(аналіз соціологічного дослідження) 66

В.М. Пальченкова

Трансформація правової регламентації діяльності
Товариства піклувального про тюрми (1819-1919 рр.) 73

А.О. Рибалкін

Правова політика в сфері народовладдя та конституційна
правосвідомість: питання взаємозв'язку 82

В.М. Савіщенко

Роль освіти в умовах утвердження соціальної та правової держави 87

Ю.А. Алексєєва

Становлення інституту жандармської залізничної поліції
на території України (історико-правовий аспект) 96

В.В. Бабанин

Інтерпретація основоположень образования
в философской системе Платона как элементов социализации 102

Т.С. Ганзицька

Механізм правового регулювання як засіб забезпечення
принципів права, що втілюють гендерну рівність в Україні:
теоретико-правовий аналіз 108

Г.І. Салівон

Теоретичні підходи до сучасного визначення юридичної
відповідальності органів та посадових осіб місцевого
самоврядування в Україні 114

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО,
І ТРУДОВОГО ПРАВА

В.А. Зуєв

Міжнародно-правові стандарти транскордонного
переміщення відходів та шляхи їх розвитку 119

О.Ю. Макаренко

Юридичне забезпечення права власності на надра України 125

В.Б. Саксонов

Актуальні питання визначення права, що застосовується
до зовнішньоекономічних договорів (контрактів) 138

І.Г. Бережна

Охорона прав та інтересів фізичних осіб-підприємців нотаріусом 146

А.С. Бочарникова

Нормативно-правове забезпечення охорони праці
на підприємствах в Україні 154

І.В. Ковальов

Співвідношення понять «перетворення» та «зміна типу»
акціонерного товариства 160

І.В. Колесник

Особливість предмета договору поставки
підприємств залізничного транспорту 168

Є.П. Матвієнко

Проблема сутності поняття «пенсія» та її видів 174

Л.В. Межевська

Удосконалення правової регламентації відсторонення
державних службовців від роботи (на базі соціологічного
дослідження та досвіду зарубіжних країн) 179

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО
ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Т.П. Мінка

Актуальні проблеми диференціації кримінальних
та адміністративних правопорушень 186

В.В. Доненко

Нові форми соціальної активності у сфері публічного
адміністрування безпеки дорожнього руху 191

В.С. Гошовський

Удосконалення адміністративно-правового регулювання
діяльності «інших центральних органів виконавчої влади» 198

С.М. Кушнір

Правові гарантії забезпечення законності в Україні 205

Є.О. Легеза

Процедура надання адміністративних послуг ОВС
під час проведення масових заходів комерційного характеру 214

О.А. Петренко

Нагляд міліції за дотриманням встановлених
обмежень певної категорії осіб 219

А.В. Пшонка

Загальна характеристика кадрового ресурсу
органів прокуратури України 230

В.В. Серeda

Вдосконалення форм подання та розгляду публічно-правових скарг 239

О.Л. Соколенко

Статус і місце правоохоронних органів
серед суб'єктів правоохоронної діяльності 246

Д.Д. Бойко

Адміністративно-правові засоби
забезпечення безпеки дорожнього руху 254

І.В. Єфімова

Окремі питання правового регулювання адміністративно-правового
статусу працівників митної служби 257

М.О. Кричун

Форми й методи реєстраційної та дозвільної діяльності
Державної податкової служби України 266

О.М. Лисенко

Митний контроль в механізмі адміністративно-правових
заходів забезпечення правоохоронної діяльності митних органів 272

О.С. Недодатко

Стан наукових досліджень питань правового статусу та діяльності
громадських організацій як суб'єктів запобігання корупції в Україні ... 279

О.А. Соколов

Особливості нормативної підстави адміністративної
відповідальності за порушення бюджетного законодавства 287

А.О. Тищенко

Історико-правовий аналіз видів методів фінансового контролю та обліку як різновиду методів фінансового контролю 295

Г.М. Тропіна

Поняття та ознаки адміністративної відповідальності за порушення законодавства у будівельній діяльності 302

С.В. Чабаненко

Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод осіб похилого віку: поняття та особливості309

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА
ТА КРИМІНОЛОГІЇ**

Б.М. Головкін

Відвернення і припинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері України 318

С.В. Бабанін

Підстави криміналізації порушення чинних на транспорті правил 327

Є.М. Блажівський

Причини та умови злочинів: поняття і класифікація 333

В.М. Бойко

Глобалізаційні аспекти взаємодії тероризму та організованої злочинності339

Є.В. Валькова

Особливості визначення родового об'єкта злочинів проти правосуддя344

М.Я. Гуцуляк

Поняття, зміст та шляхи подолання злочинних проявів у діяльності ОВС 349

Є.С. Назимко

Пробація як альтернатива покарання за ухилення від сплати коштів на утримання дітей та непрацевдатних батьків у світлі змін до кримінального законодавства України 356

О.М. Обушенко Кримінальна відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони праці	364
О.О. Титаренко Передумови формування державної комплексної програми протидії злочинності в Україні	370
В.В. Шаблистий Кримінальний закон та духовна безпека людини	377
С.А. Шалгунова Особа злочинця та ситуація в механізмі вчинення насильницьких злочинів	387
С.М. Школа Розвиток законодавства про здійснення помилування в Україні	397
В.М. Бабенко Детермінанти умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями	404
С.Б. Боровинський Витоки та сучасний стан кримінальної відповідальності за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів	412
С.О. Бочарников Покарання за злочин, передбачений ст. 298 КК України	419
М.В. Ємельянов Ознаки об'єкта та предмета злочину у складах шахрайства, передбачених Кримінальним кодексом України	425
Ю.Л. Іваненко Спеціально-кримінологічні заходи віктимологічної профілактики злочинів, що вчинюються відносно осіб, які займаються бродяжництвом	432
А.З. Керімов Відмежування вбивства з особливою жорстокістю від суміжних складів злочинів	438
О.О. Кирбят'єв Діяння як ознака об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 361-1 КК України	445

Р.М. Кубрак

Окремі аспекти виконання покарання
у виді позбавлення волі на певний строк
відносно засуджених з психічними відхиленнями 450

К.С. Снісаренко

Декриміналізація проституції в Україні: «за і проти» 458

Н.В. Чернова

Досвід країн пострадянського простору у сфері правового
регулювання відповідальності за використання
малолітніх дітей для зайняття жебрацтвом 463

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

В.І. Василичук

Об'єкт та предмет оперативно-розшукової профілактики
злочинів у бюджетній сфері 469

В.Б. Вишня

Особливості виявлення та розкриття розкрадань на транспорті 478

В.Є. Тарасенко

До питання використання матеріалів оперативно-технічного
документування фактів хабарництва у кримінальному судочинстві 484

М.Ю. Будзієвський

Можливість отримання криміналістично значимої інформації
при використанні методу опису під час дослідження
електронного документа 490

А.О. Глісвий

Напрями підвищення ефективності використання матеріалів
оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі 498

Г.О. Душейко

Загальні основи взаємодії оперативних працівників
зі слідчими при порушенні кримінального провадження
за матеріалами оперативно-розшукової діяльності 503

Л.Ю. Капітанчук

Характеристика особи злочинця та нелегального мігранта
при переправленні через державний кордон України 511

О.В. Карнаухов

Теоретичні основи взаємодії і координації митних та правоохоронних і контролюючих органів у ході виявлення ознак кримінального правопорушення та розслідування у провадженнях про контрабанду 517

О.В. Керевич

Здійснення провадження по кримінальних проступках за новим КПК України 525

В.В. Коряк, В.Р. Сливенко

Виявлення злочинів під час здійснення державних закупівель 532

В.І. Сліпченко

Особливості взаємодії оперативних та слідчих підрозділів за новим КПК України 539

В.Г. Уваров

Проблеми реалізації принципу юридичної визначеності при застосуванні контролю за вчиненням злочину 545

Л.А. Філянїна

Забезпечення безпеки потерпілих, свідків чи інших осіб, які сприяють кримінальному судочинству (міжнародно-правовий аспект) 550

Р.А. Халілев

Форми оперативно-розшукової діяльності та проблеми їх класифікації 555

І.Ф. Хараберюш

Специфіка та необхідність використання спеціальної техніки щодо отримання доказів 562

Ю.А. Чаплинська

Організаційно-тактичне забезпечення слідчого експерименту 569

І.О. Шинкаренко

Психологічні аспекти розшуку безвісно зниклих неповнолітніх 576

І.Р. Шинкаренко, О.В. Кириченко

Організаційні засади спеціального слідчого експерименту 583

А.Ф. Безрукава

Умови обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту 594

П.С. Єпринцев

Використання знань щодо оперативно-розшукової характеристики у попередженні та розкритті злочинів економічної спрямованості 601

П.М. Мітрухов

Історичний аспект незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами 609

С.Д. Рєзников

Щодо характеристики чинників протиправної поведінки неповнолітніх, причетних незаконного обігу наркотиків 620

ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Л.А. Шеремет

Взаємодія і взаємо зв'язок права з освітою та наукою 625

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Захист дисертацій 633

Присвоєння вчених звань 635

Події 637

Нові видання 643

Довідка про авторів 644

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Збірник наукових праць

2012. – № 4 (64)

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактори *Л.В. Омельченко, Н.Ю. Веріго*
Коректори: *К.А. Ларіонова, Т.В. Толошна*
Фото – *О.А. Дубовський*

Підп. до друку 27.12.2012 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO.
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк. 40,50. Обл.-вид. арк. 41,25. Тираж – 100 прим.

Відділ ОНР та РВД ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

ДО УВАГИ АВТОРІВ!
ПОРЯДОК ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ
РУКОПИСІВ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ З 2013 РОКУ
зі змінами (курсивом по тексту)

Редакція «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» повідомляє, що за науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», а саме: постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формування цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Рукопис публікації має бути набраний у текстовому редакторі MicrosoftWord та роздрукований у 2-х прим. на одному боці білого стандартного аркуша формату А4 та відповідати таким вимогам: поля – 2 см, шрифт – TimesNewRoman, розмір (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5; сторінки не нумеруються; перед назвою статті, справа в окремих рядках – ініціали та прізвище автора, науковий ступінь та вчене звання, місце роботи; далі посередині – назва статті великими літерами, після назви – номер УДК, далі – *анотації (2-3 речення, в т.ч. П.І.Б. автора і назва статті) українською, російською мовами з ключовими словами (5-6 слів), розширена анотація англійською мовою (П.І.Б. автора і назва статті, текст на 1 стор., ключові слова (5-6 слів))*; текст публікації, після тексту – перелік використаних джерел в алфавітному порядку з дотриманням чинних вимог щодо бібліографічного оформлення (*форма 23, затв. наказом ВАК України від 29 травня 2007 р. № 342*). У самому тексті також зазначаються посилання на використані джерела (у квадратних дужках – номер посилання за списком, що в кінці тексту, та номери сторінок). В кінці рукопису – підпис автора і дата. Обсяг рукопису – 10-15 сторінок. Фотознімки подавати в оригіналі або на магнітних носіях у форматі jpeg, скановані або відзняті цифровою фотокамерою.

До рукопису додаються:

– *рецензія, завірена печаткою відповідної установи (для авторів, які мають наукові ступені або вчені звання, наявність рецензії не обов'язкова)*;
– витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;

– *акт комісійної експертизи щодо відсутності у рукописі статті закритих для відкритого опублікування даних (для спеціальностей 12.00.07 (в частині адміністративної діяльності ОВС), 12.00.08 (в частині кримінології), 12.00.09 (в частині криміналістики та оперативно-розшукової діяльності))*;

– довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), посада, місце роботи, науковий ступінь та вчене звання, службова адреса, контактні телефони, e-mail;

– електронний носій рукопису – компакт-диск (CD-R).

- Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються.
- Рукописи та електронні носії не повертаються.
- Редакція залишає за собою право без погодження з автором вносити до тексту рукопису зміни, доповнення, а також перейменовувати його.
- За достовірність викладених у публікаціях фактів та результатів власних досліджень відповідальність несуть їхні автори.
- При цитуванні матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове.
- Відтворення та передрук матеріалів можливі тільки за погодженням з редколегією.
- На приймаються для опублікування статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Адреса редакції:

49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

**У в а г а! Матеріали надсилаються поштою
із супровідним листом на ім'я голови редколегії або його заступника.**

Терміни подання матеріалів:

для опублікування у № 1 – до 1 березня, у № 2 – до 1 червня,
у № 3 – до 1 вересня, у № 4 – до 1 грудня